

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYI
O‘ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASI**

**ALISHER NAVOIY ADABIY VA
ILMIY MEROSINI O‘RGANISH
MASALALARI**

№ 67

(XALQARO KONFERENSIYA MATERIALLARI)

2022-yil 8-fevral

**“Adast poligraf”
TOSHKENT -2022**

Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini o'rganish masalalari / – Toshkent. – 2021. – 528 b

Ushbu to'plam O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi hamda Respublika Yozuvchilar uyushmasi hamkorligida 2022-yil 8-fevral kuni o'tkazilgan Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini o'rganish masalalariga bag'ishlangan 67-ilmiy anjuman materiallaridan tashkil topgan.

To'plamdan filolog mutaxassislar, jumladan, ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari, doktorantlar, tayanch-doktorantlar, magistratura va bakalavriat bosqichi talabalari foydalanishlari mumkin.

(Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflarning o'zlari mas'uldirlar)

Tahrir hay'ati:

Maqsud Asadov, f.f.d., bo'lim mudiri
Qodirjon Ergashev, f.f.n., katta ilmiy xodim
Sayfiddin Rafiddinov, f.f.n., katta ilmiy xodim
Ergash Ochilov, f.f.n., katta ilmiy xodim
Burobiya Rajabova, f.f.n., yetakchi ilmiy xodim
Sirdaryoxon O'tanova, f.f.n., katta ilmiy xodim
Zulayho Rahmonova, f.f.b.f.d, katta ilmiy xodim

To'plab, nashrga tayyorlovchilar:

Nasiba Jo'raqulova
Dilmurod Asqarov

ALISHER NAVOIY VA MUMTOZ ADABIYOT

DAVR, SHAXSIYAT VA SHE'RIYAT

Ibrohim HAQQUL,
filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya

Mazkur maqolada ulug' shoir shaxsiyatining shakllanishi va uning asosiy ma'naviy-axloqiy omillari muxtasar tarzda yoritib berilgan.

Kalit so'z va iboralar: ahli ma'ni, komillik, fano, mutasavvif, iste'dod, ishq, ma'rifat, himmat, haqiqat, hol, orif

Аннотация

В данной статье описаны пути совершенствования Навои как личности, его развитие как представителя народа, его смерть в области тальвина, его мистический талант.

Ключевые слова и фразы: смысл, совершенство, фано, мистика, талант, любовь, просветление, щедрость, истина, состояние, знание.

Annotation

This article describes the ways of perfection of Navoi as a person, his development as a representative of the people, his death in the field of talvin, his mystical talent.

Keywords and phrases: meaning, perfection, fano, mystic, talent, love, enlightenment, generosity, truth, condition, knowledge

Moddiy dunyoda hamma narsa va barcha mavjudlikning o'z asosi, botiniy tayanchi bo'lganidek, inson va insoniylikning ham tamali bor. Ko'zga ko'rinmas bu asos esa jismoniy kuch-quvvat, ma'naviy xislat va fazilatlarni o'zida mujassamlashtirgan *Shaxs* va *Shaxsiyat*dir. Mustaqil shaxs sifatida inson o'z qiyofasini ko'rsata olsa, erkin fikrlash, ozod yashashda tashqi bir kuchga tobelik sezmasa, demak, u – Shaxs, mavjudligini oqlashga qodir teran shaxsiyatdir. Jahondagi barcha ulug' Shaxslarning hayoti va taqdiri, eng avvalo, ayni shu tomondan e'tiborga molik va ibratli.

Nainki ilm-fan, san'at va adabiyot, balki davlat, millat hamda Vatanning ham noyob boyligi, tayanch tog'i Shaxsdir. Olomon va to'dachilik ofatlaridan qutulishni ko'zlagan xalqning oliy maqsadi Shaxsni voyaga yetkazish bo'lmog'i kerak. Bunda ko'p narsa davr, zamon, davlat va jamiyatning umumiy saviyasi va haqiqatni anglash layoqatiga bog'liq,

albatta. Ulug‘ o‘zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy yashab, ijod etgan davr Shaxs toleiga g‘amxo‘r, turmushning aytarli barcha jabhalarida iste’dodli shaxsiyatlarning maydonga chiqishidan juda manfaatdor bo‘lgan. Shuning uchun Shaxs masalasida davr va zamon, jamiyat va ijtimoiy-siyosiy muhit orasida keskin ixtilof kuzatilmagan.

Navoiy shaxsiga kelsak, u tarixiy, ma’rifiy, hatto afsonaviy bir shaxs edi. Turkiy xalqlar ilm-fani, madaniyati va adabiyoti tarixida bunday maqom Navoiydan o‘zga hech birovga nasib etmagan, desa mubolag‘a bo‘lmas. Badiiy va ilmiy ijodda asriy orzularini ro‘yobga chiqargan, qanchadan-qancha urug‘, qabila, elatlar birlashgan turkiy xalqlarga Navoiy mohiyat e’tibori bilan yangi asarlarni in’om qilgan benazir san’atkordir. Uning barcha nodir xislatlari va va noyob fazilatlar, ijodiyotidagi kamyob tuyg‘u va kechinmalarining sirli manbasi betakror shaxsiyatidir. Navoiy Shaxsining poydevori, hech shubhasizki – Iste’dod, harakat quvvati esa E’tiqod, Vijdon, maslak va ma’naviyat jabhasi: Ishq, Irfon, Haqiqat va Rostlikdir. Bularsiz ulug‘ shoir shaxsidan so‘z yuritishni xayolga ham keltirmaslik kerak. To‘g‘rilik, shijoat, butunlik va fidoyilik borlig‘idan muqim joy egallamasa, hech qaysi qalam sohibi millat tafakkuri, xususan, ruhoniyatiga sezilarli ta’sir o‘tkazolmaydi. Mana shu uchun ham Navoiy ilhomni kashfdan, kashfni ijodiy yangilik va o‘ziga xoslikdan aslo ajratmagan.

Haqiqiy she’riyat shoir yashab ijod qilgan davr, zamon, ijtimoiy-siyosiy muhit chegarasidan yuksak bir ruhoniyl erkinlikda yaratiladi. Mana shuning uchun daho shoirlarning asarlarida hamma davr, barcha jamiyat odamlari uchun zarur va dolzarb g‘oya hamda haqiqatlar tasvirlanadi. She’riyat, avvalo, go‘zallik va zavq tazahhuri bo‘lgani bois insonni moddiy manfaat va turmushning jo‘n, o‘tkinchi mashg‘ulotlaridan xalos qiladi. Ana shunda shoir Shaxsi ta’siri va ilhomida, she’rxonda ham o‘z shaxsi haqida o‘ylash ehtiyoji yuzaga keladi. Shoirlikda mahorat kasb etishni ko‘zlashdan bosh maqsad aslida mana shu.

Atoqli adib Odil Yoqubov bir maqolasida “O‘zbek adabiyotida kimni Shaxs deb atasak bo‘ladi?” degan savolga “Masalan, Mashrabni shaxs deyish mumkin. Uning birinchi vazifasi haqiqatni, xalqning dardini aytish bo‘lgan”, deya javob qaytaradi. Va yana izoh tarzida bunday deydi: “Shaxsning qarashlari ko‘pincha jamiyatdagi qarashlarga to‘g‘ri kelmasligi mumkin, shunda uning bo‘yniga biror arzimas ayb qo‘yib o‘ldirib yuborishadi. Biroq Shaxsning ruhi hamma zamonlarni bedor qilib turadi” (“So‘z”, Toshkent, 2019, 424-bet). Tarixdan ayonki, Alisher Navoiyga ham suiqasd qilib, haqparast shoir ovozini o‘chirishga urinishlar bo‘lgan. Biroq

diyonat va vijdon jallodlari bunday mash'um jinoyatning uddasidan chiqisholmagan. Nizomulmulk, Majididdin boshliq battol bandalar esa shoirga qarshi to'xtovsiz ig'vo, bo'hton, fisqu fasod tarqatish bilan mashg'ul bo'lishgan. Navoiy shaxsi o'tda yonmas, suvga cho'kmasligi bilan eng hosid, ichiqora zotlarni ham ajablantirgan. Chunki Navoiyda yovuzlik, gumrohlik va vahshiylikka taslim bo'lmaydigan ilohiy qudrat ato etilgan. Bunday kuch-quvvatga sohib talantlar esa nihoyatda kam tug'iladi.

Shaxsning hayot va adabiyot maydonida ot surishi shu sababga ko'ra ham haddan tashqari siyrak kuzatiladi. Shuning uchun asrlar mobaynida adabiyot mard, jasur, chinakam shijoat sohiblariga qaraganda murosachi, qo'rqq, maddoh, ikkio'yinchi, lattachaynar, ojiz-u notavon qalamkashlarning faoliyat maydoni bo'lib kelgan. To'g'rilikka sodiq yashash, so'z va amal birligiga rioya eta bilish, millat va Vatan manfaatini birinchi o'ringa qo'ya olish Shaxsning asosiy fazilatlaridandir. Adabiyot rivojiga alohida ta'sir o'tkazib, ijodkor shaxsining shakllanishini ta'minlaydigan botiniy kuch-quvvat Dard va Iztirob ekanligiga dunyoning ko'p atoqli san'atkorlari hamfikrdirlar. Masalan, mashhur olmon adibi va faylasufi F.Nitshe: "Iztirob haqiqatga erishishning eng uchqur usuli" desa, rus faylasuf yozuvchisi V.V.Rezanov: "Faqat dard va qayg'u bizga buyuklik, ilohiylik eshiklarini ochadi...", deydi. Boshqa bir musulmon faylasufining fikrlari yanada e'tiborli: "Iztirob insonning qalb sohibi ekanligining ilk nishonasi va uni do'st kabi qarshilash qalbning shohona uchrashuvi erur. Iztirob xotiralari qadar jonli, kuchli o'tmish hayotimizga ma'no bag'ishlovchi mavjudlik yo'q". Darhaqiqat, dard, alam, iztirob yolqiniday ko'ngilda, xususan, ruhda yuksalish paydo etadigan narsani tasavvur qilish qiyin. Dard va iztirobga ahamiyat berilishining boisi faqat shumi? Yo'q, albatta. Dard va iztirob aql va irodaning birlashuvidan yuzaga kelganki, shaxsiyatning chiniqishi, avvalo, shularga bog'liq. Aks holda Navoiy:

Ko'ngil ichra g'am kamligi asru g'amdur,

Alam yo'qlig'i dag'i qattiq alamdur,—

demasdi. Zero, shu holatdagi xayol, fikr va tushunchalarni badiiy asarga ko'chirgan ijodkorni iste'dodlarning ham iste'dodlisi deyish mumkin. Chunki so'z, ma'ni va ruh jilvalarini dard va iztirob oynasida aks ettirish kamdan kam shoirga nasib aylaydi. Navoiydagi hurlik va ozodlik shavqi mana bunday qanoatni boshqa bir shoir izhor aylay olmasligida ham ko'rinadi:

Jon berib oldim jununi ishq to bo'ldim fano,

Alloh-Alloh ul ne xush savdo, bu ne xush sud erur.

Barcha nodir san'atkorlardagidek, Navoiy shaxsida ham umuminsoniy joziba, o'zgalarnikiga o'xshamaydigan ruhoniy bir kuch mavjud. Shoir shaxsiyati, ya'ni "men"ligiga kimki dildan bog'lanib, unga ergasha bilsa, hech vaqt fikran to'xtab qolmaydi, zavq-shavq bilan holdan holga yuzlanib, "Ko'nglum ichra dard-u g'am avvalgilarga o'xshamas", -deganday oshiqona e'tirof va sururni yurakdan his qiladi. Oriflik e'tiqodi esa shoir shaxsining ma'rifatda yanada sobitlashuvini ko'rsatadi:

Ey Navoiy, charxi zolining firibin topmag'um,

Yor agar bo'lsa mening birla eranlar himmati.

Navoiy nuqtai nazarida erlik bilan eranlik – valiylik ajralmas tushunchalardir:

Er kirar er sonig'a himmat bila,

Er emas faxr aylag'on ziynat bila.

Erga xulqu fe'l erur zebu kamol,

Yangi zarkash hullasidur eski shol.

Er esang, ollingdadur bahri fano,

Cho'mg'ilu qilgil o'zungni oshno.

Xullas, Navoiyning Shaxsi ibrat va tahsinga loyiq necha o'nlab xislatu fazilatlarining maxzanidir.

Tarixda Navoiy Shaxsi qadar ulug'langan, insoniy fazilat va nodir xislatlari ko'p maqtalgan shoir nihoyatda kam uchraydi. Unga nisbat berilgan his-tuyg'u va go'zal sifatlar shoir siymosini oldin aytganimizdek afsonaviy qahramonlarga yovuqlashtirgan, desa mubolag'a bo'lmas. Zahiriddin Muhammad Bobur insonlikda ham, ijodkorlikda ham Navoiyning tengi topilmasligini alohida ta'kidlagan.

Oddiy mehnatkash xalq, ilm va ijod ahli hamda amal va martaba sohiblari tasavvurida jonlangan Navoiy siymosi o'zaro umumlashtirilsa, shoirligi olimligidan, mutasavvifligi mutafakkirlikidan, oshiqligi orifligidan, davlat arboblighi javonmardligidan baland benazir daho bir Shaxsga yuzlashganday bo'lamiz. Navoiyning serqirra ijodiyoti sir-sinoat to'la Shaxsiga muhtasham ko'zgu bo'lganidek, Shaxsi ijodiga ma'naviyat, e'tiqod va vijdon manbaidir. Shuning uchun shoir ijod namunalarini uning "Men"ligidan ajratib, ruh va ruhoniy hayot ehtiyojlarini e'tiborga olmay

tahlil va talqin qilish – niholni zaminidan sug‘urishday bir ishdir. Bir fardida u yozadi:

*Men sinuq, ko‘nglum sinuq, sabrim uyi xud yerga past,
Bilmagay holim shikastin ko‘rmagan muncha shikast.*

Bu baytda faqir, darvesh, g‘arib, miskin Navoiyning his va holati birlashib ketgan. Buning sirriga yetmay fard mazmunini qayta so‘zlashdan nima foyda? Shikastalik, benavolikdan tug‘ilajak butunlikni unda tasavvur aylab bo‘ladimi?

Navoiyni bilish, tadqiq etish sobiq sovet zamonida qoliplashtirilib, qariyb bir andozaga moslashtirilgan. Natijada shoir asarlarining ijtimoiy, siyosiy, axloqiy mazmuni, moddiy olamga tegishli g‘oyalarini izohlash yetakchi o‘ringa chiqarilgan. Tuyg‘u, ruh, hol, dard, xayol manzaralari tasviri unutilgan. Navoiy yozadi:

*Yo‘q dahrda bir besaru somon mendek,
O‘z holig‘a sargashtavu hayron mendek.
G‘am ko‘yida xonumoni vayron mendek,
Ya‘niki, aloxonu alomon mendek.*

Sharq mumtoz she‘riyatida aqlga emas, ruhga tayanilib, dunyo va inson sirlari ruhdagi o‘zgarish va evrilishlar orqali aks ettirilgan. To‘rtlikda siyratda yuz ochgan go‘yo to‘rt suvratga e‘tibor jalb qilingan: 1.Besaru somonlik. 2.O‘z holiga sargashtavu hayronlik. 3.Xonumoni vayronlik. 4.Aloxonu alomonlik, ya‘ni hammasidan mosivolik. Bu hollarning har biri galma-gal dahrda hech nimaga bog‘lanmaslik, boshqacha aytganda, fano zavqini aks ettiradi. “Men”ga urg‘u berilishi esa “o‘zluk imorat”ining buzilganligidan dalolatdir.

Shaxsiyat – yaxshi va yomon, yaroqli va yaroqsiz, yuksak va tuban, insoniy va shaytoniy, ezgu va yovuz, sobit va o‘tkinchi mayl, istak, xususiyat va ko‘nikmalarning yig‘indisidir. Bularning keragini keraksizidan, go‘zalini chirkinidan ajratish mohiyat ishi bo‘lib, bu shaxsning shakllanish yo‘lidagi dadil odimidir.

Ma‘lumki, din uch ustuvor asosga tayanadi: imon, ilm, hol. Chin dindorlik islomiy ilmning holga uyg‘unligidir. Tasavvufning xos bir xizmati shu ilmning hayotga tatbiqi va ta‘minidan iborat erur. Chunonchi: tasavvuf nafsni dinga rom etib, dinni nafs uchun vijdonga aylantirgan. Tasavvuf dinning hukmroni emas, tolmas xizmatkori, sodiq navkari. Din va tasavvuf ittifoqini Navoiy mana shunday tushungan, Shaxs kamoli uchun esa tasavvufdan ishq va irfon manbai o‘laroq foydalangan. Uningcha:

*Davronda kamol ichra quyoshdin biyik o‘ldi,
Har zarraki bir komili davrong‘a yo‘luqti.*

“Komili davron” esa pir, murshid, murabbiy, shayx nomi bilan mashhur bo‘lgan ishq va irfon peshvolaridir. Shaxs taqdirini, asosan, ana shular hal qilishgan.

Inson ruh(jon) bilan badandan iborat bo‘lib, bulardan biri latif va ruhoniyl javhar bo‘lsa, ikkinchisi jismoniy bir mavjudlikdir. Ammo ularning ikkalasi ham o‘z manbasiga qarab mayl ko‘rsatib, yo‘ldoshini o‘zi tarafiga jalb qiladi. Agar ruh badanni yengib, nafsoniy shahvatlar lazzatidan uni xalos aylab, turli qo‘pollik va razolatlardan qutqazsa, uning bilan birga samoviy manzil-u ma’volarga ko‘tariladi. Shu ma’noda Yassaviy, Attor, Rumi, Jomiy, Navoiy, Mashrab kabilar faqat shoir emas, balki mutasavvif, murshid, piri komil va avliyo zotlar hisoblangan. Shuning uchun ularning ahvol ruhiyati, irfoniyl maslak va tajribalari ham boshqacha bo‘lgan. Tadqiqotchilarning xulosalari bo‘yicha, tasavvuf tarixining dastlabki uch asrida so‘fiylik yo‘lidan yurganlar kurashchan bir ruh, erkinlik shavqi va tashabbus sohibi bo‘lishgan. Ancha keyingi davrlarda esa ahvol bir qadar o‘zgargan. Bu esa ishq va muhabbat otashida toblanadiganlar shaxsiga salbiyl ta’sir o‘tkazgan. Ishqsiz, irfonsiz yashash fojiasini Nasimiyl shunday talqin qiladi:

*Ma’rifat kasb etmading, sen fonisen,
Uch-to‘rt kun dunyoning mehmonisen,
Haqni bilsang, olamning sultonisen,
Bilmasang, xud dev bila shaytonisen.*

Diniyl-ilohiyl idrok Navoiyda kuchli bo‘lsa-da, insonni hayotdan, dunyodan ajratadigan tuyg‘u va tushunchalarni umuman u maqbul ko‘rmagan. Shu boisdan shoirning mutasavvifligi va darveshligigiga mutlaqo boshqacha yondashish lozim. Uning go‘zallik va nafosat zavq-shavqi o‘zga bir shoirnikiga o‘xshamaydi. Voqelik bag‘rida u o‘zini ma’rifat, ma’naviylat, ishq Farhodi qiyofasida tasavvur etgan:

*Navoiy, benavoliyl shevasin berma ilikdinkim,
Navo har kimki istabtur, topibtur benavoliyl ‘din.*

Bir umr shoir navoni benavolikdan, shodlikni qayg‘u qa’ridan, fikrni fikrsizlik biyobonlaridan topgan. Chunki ko‘ngli yangilanish va yangilikka mushtoq san’atkor shoirni shunchaki navo, shunchaki quvonch yoki ommabop tushunchalar aslo qoniqtirmagan.

“Go‘zallik mushohadasi alohida bir holatdir... Go‘zallikning mohiyatini anglash ham bir zavq erur”, – deydi Imom G‘azzoliyl. Ana shu holat va zavq Navoiyning ilhom malagini ko‘klarga ko‘tarib, san’atning turfa-turfa sirlaridan uni voqif etgan. Nafs zulmatida adashib, manfaat tegirmonida yanchilmagan kishi dunyoning g‘am-g‘ussa, kulfat va musibat

lashkarlariga taslim bo'lmaydi. Unda fanovashlik holi bo'lsa, bas – hammasiga chidaydi, hammasini yengib o'tishga kuch topadi. Navoiyda shunday. Uning xilma-xil g'animlik, oqibatsizlik, javr-u jafo va yovuzliklarga tahammulining o'zi ulkan bir saboq maktabidir.

*Menki, o 'ldum dahr eliga oshnolig' ranjidan,
Qilmag 'aymen oshnolig', gar Masih o 'lsun yano.*

*Oshnolardin tilarmen aylasam begonalig',
Qayda mumkin bo 'lmog 'im begonalarga oshno?!*

Oshno – begona, begona – oshno, oshnolik – begonalik, begonalik – oshnolik. Bularning ham asabni qaqshatib, dilni larzaga soladigan dramasi bor. Shuning ranj va azobi she'rda dardli chizgilarda ifodalangan. Komillik ideali Navoiyda axloqiy turg'unlik, fikriy nochorlik, ma'naviy ojizlikning tamoman teskarisiga xizmat qiladi. Yig'laganni kuldirish, kulganni yig'lata bilish, g'am-g'ussani shodlikka, quvonchni kadarga evriltirish salohiyati Navoiyda juda kuchli. She'rxonni u hasrat, noumidlik, badbinlik, mahdudlik ofatlaridan muhofaza etish bilan birga, soxta ko'tarinkilik, makruh shodlik, fayzsiz – xosiyatsiz mamnuniyatbozlikdan ham qutqazadi.

Yurakda din va irfon chirog'ini yoqmay, tariqat va ilohiy ishq chashmasidan suv ichmay, oliy san'at sehrini idrok qilmay Navoiy shaxsi bilan botiniy munosabatga kirishib bo'lmaydi. Navoiyning iqrori bo'yicha, iste'dodsiz davr, o'rtamiyona zamon, ma'rifati past jamiyat va zolim saltanat hech vaqt ulkan talantlarni qo'llab-quvvatlab, ularga erkinlik va ilhom berolmaydi. Mutafakkir shoirning quyidagi kabi so'zlari hayot va jamiyat haqida o'ylashga ham undaydi:

*Ishq aro dardu balodin o 'zga yo 'q,
Zulmu bedodu jafodin o 'zga yo 'q.*

Maslak va shaxsiyat e'tibori bilan Navoiy so'nggi nafasigacha sevgan, sidq-u sadoqatini sira susaytirmagan Shaxs, hech shubhasizki, sarvari koinot Muhammad (s.a.v.) bo'lgan. Bunday mehr-u muhabbat esa Navoiy dunyoqarashi va shaxsiyatiga olamshumul ochiqlik va so'nmas ko'rk bag'ishlagan. Shoirdagi kamtarlik, xoksorlik, jafokashlik va hikmat-u himmatning daxlsiz bir asosi ham ana shu. Uning:

*Sening madoyixi na 'tingda, yo Rasululloh,
Tamom bo 'ldi Navoiy takallumi poki,–*

deyishi ham shundan. Navoiy tarjimai holidan xabardor kishi biladiki, beshafqat dahr, g'addor zamon, subutsiz jamiyat umr shomida shoirni yana ketma-ket og'ir sinov, nisbatan boshqacha iroda imtihonlaridan o'tkazgandi. Turli janrdagi she'rlarida shoir bularni ham yozib qoldirgan:

*Yuzlanib shavkatu, johu iqbol,
Qismatim bo'ldi base mansabu mol.*

*Har ne el qildi talab, men toptim,
Barchadin silkib etak, ko'z yoptim.*

*Ulcha men topqali bor erdi havas,
Kim topilmadi vafo erdiyu bas.*

*Bir vafo kimgaki, men qildim fosh,
Yuz jafo o'truda erdi podosh.*

*Ko'z aning yo'lig'akim, yetkurdum,
Ko'zda yuz nesh balosin ko'rdum.*

*Qaysining ollidakim, qo'y dum bosh,
Yog'di boshimg'a jafosidin tosh...*

Umri ilgarilagani sayin shoir boshiga yog'ilgan jafo, kulfat, hasrat toshlari ortib borgandi.

Mehribon jiyani Haydarning hayotida jiddiy xavf-xatar tug'ilishi, ukasi Darvesh Alining hibsga olinishi, mehr qo'yib, umid bog'lagan shahzoda Mo'min Mirzoning vahshiyona o'ldirilishi, mayxo'rlik va maishatparastlikka mukkasidan ketgan Husayn Boyqaroning o'g'illari bilan nizolari, davlat va hokimiyatning tanazzuli, el-yurt hayotidagi iqtisodiy, axloqiy, madaniy buhronlar Navoiyning shaxsiga ham, sog'lig'iga ham halokatli ta'sir qilgandi. Biroq bularning barini donishmand Navoiy hayotda yuz ko'rsatishi muqarrar g'am-g'ussa, afsus-nadomat chekish bilan bir ijobiy natija chiqmaydigan voqea-hodisalar o'laroq qabul qilgandi.

*Kim ko'rdi ekin jahonda oyo xushluq,
To bir kishi aylagay tamanno xushluq.
Yuz yilda agar bir o'lsa paydo xushluq,
Omodadurur yonida yuz noxushluq.*

Ko'rgan-bilganlari qachonlardir bitilgan mazkur fikrlarning davomiy isboti edi. El-ulus, mamlakat va ma'rifat dardida jism-u joni yongan jafokash shoir oldingiga nisbatan ham o'zini yolg'iz, g'amzada his etardi:

*Ollimda tabibi chorasozim ham yo'q,
Yonimda rafiqi dilnavozim ham yo'q.
Tegramda anisi jongudozim ham yo'q,
Boshimda shahi bandanavozim ham yo'q.*

Bunda ta'kidlangan ayriliq va hijronning hammasi ham qiynoqli. Va cho'ng qayg'u. Lekin insonparvar mehribon bir podshohning yo'qligi – bu endi aytgan bilan ado bo'lmas musibat. Adabiyot, san'at, ilm-fan, siyosat, iqtisod, ma'naviyat maydonlarida ot surgan, kurashgan, biroq yengilmagan Navoiy umrining shomida shohanshohga e'timodsizlik holati bilan yuzmayuz qolgandi. Xo'sh, xulosa nima? Mana eshiting va o'ylang:

*Kim bo'lsa bu motamkadadek olam aro,
Sayr aylasa g'amsirishtlik odam aro,
Gar odam erur, bo'lsa keraktur g'am aro,
Olamda esa, bo'lsa kerak motam aro.*

Bu misralarni bitgan shoirga, albatta, juda og'ir bo'lgan. O'qiganga ham yengil emas... Darvoqe, bir g'arb faylasufi, "Mening maqsadim yig'lash yoki kulish emas, anglashdir", degan ekan. Biz esa buyuk Navoiyning ham ahvoli ham she'rining mohiyatini anglashga jahd etishimiz kerak. Navoiydan bizgacha tarixiy masofa olti asrga yaqin... Ezgulik va yovuzlik, zulm va adolat, haqiqat va haqsizlik, ma'rifat va jaholat kurashi esa to'xtagani yo'q – hamon jadal davom etayotir.

**19.07.21.
Do'rmon**

“HAYRAT...”DAN BOSHLANGAN QALBLARNING SEVIMLI KITOBİ

*Hamidulla BOLTABOYEV,
O‘zMU professori, filologiya fanlari doktori*

Annotatsiya

Mazkur maqolada Navoiy hazratlarining ijod olami ibtidosidan intihosigacha borilgan yo‘l yuzasidan “Hayratu-l-abror” va “Mahbubu-l-qulub” asarlarida ko‘tarilgan falsafiy mushohadalar tahlilga tortilgan.

Kalit so‘z va iboralar: g‘azal, xattot, kotib, doston, tarkibiy qism, xamsanavislik, madh, ta’rif, jahl, yechim

Аннотация

В данной статье анализируются философские наблюдения Навои в произведениях «Хайрату-л-аброр» и «Махбубу-л-гулуб» на пути от начала к концу творческого мира.

Ключевые слова и фразы: газель, каллиграф, секретарь, эпос, составляющая, сочувствие, похвала, определение, гнев, решение.

Annotation

This article analyzes the philosophical observations of Navoi in the works "Hayratu-l-abror" and "Mahbubu-l-qulub" on the path from the beginning to the end of the creative world.

Keywords and phrases: ghazal, calligrapher, secretary, epic, component, sympathy, praise, definition, anger, solution

Hazrat Navoiy ijodida qo‘l urilgan har bir mavzuning ibtido va intihosi bor. Bolalikdayoq boshlangan “rindemu oshiqemu...” g‘azali butun umri davomida qayta ishlanib, “Nasoyimu-l-muhabbat”ning tug‘ilishiga sabab bo‘ldi, “Xazoyinu-l-maoniy”ning ochg‘ich – kaliti hisoblangan “Ashraqati min shams aksin...” deb boshlanuvchi g‘azal keyingi yuzlab so‘fiyona asarlarga boshlanma bo‘lganidek, jahon adabiyotini bezatgan turkiy “Xamsa”ning ilk dostoni “Hayratu-l-abror”da qo‘yilgan masala va muammolar alaloqibat Hazratning so‘nggi epik asari “Mahbubu-l-qulub” (“Qalblarning mahbubi”)da o‘z yechimini topdi.

“Xamsa” – buyuk beshlikning ilk dostoni “Hayratu-l-abror”dir. Uni “Yaxshi kishilarning hayrati” deb tarjima qiladilar. Navoiy ta’biricha, abror, ya’ni “yaxshi kishi” kim edi. *ABROR* – (arabcha: *barr* so‘zining ko‘pligi – yaxshi axloqlilar) – solih amallarni bajaruvchi kishilar. Fozil va yaxshi fazilatli insonlar bo‘lib, irfoniy-axloqiy istilohlardan biridir. *Abror maqomi*

– Haqqa yaqinlik maqomlaridan biridir. Abror shunday jamoadirki, “Axloqi Nosiriy” asarida yozilishicha, shaharlar hamda odamlar orasini isloh qilish bilan mashgʻul boʻlib, ularning asosiy saʼy-harakatlari nuqsonli xalqni komillikka yetaklashdan iboratdir (160-b.).

Alisher Navoiy “Xamsa»ning birinchi dostonini «Hayratu-l-abror» deb atash bilan bu maqomga oid qarashlarini ifoda qilgan:

Hayrati abror koʻrub zotini

“Hayratu-l-abror» dedim otini.

Ularning abrorlik zotidan hayratlanib, (dostonning) nomini “Hayratu-l-abror” deb qoʻydim. Aslida Hayrat Yaratganning qodir qudrati oldida bandaning ojizligini his qilmoqdir. Shuning uchun ham Hazrat Navoiy asosiy eʼtiborni Yaratganning oti, zoti va sifoti madhiga qaratadi. Navoiy “Xamsa”sida bu anʼnaviy boshlanma emas, balki insonning tabiiy ehtiyojidir. Har qanday asar ham, har qanday fitrat va yaralmish ham ehtiyoj farzandi. Shuning uchun u buyuk Yaratuvchi – Tangriga yuzlanadi.

Doston tarkibini esga olsak, 63 bob va ular barobarida ishtirok etgan 20 maqolatdan iborat. «Xamsa»ning muqaddimasi aks etgan boblarni sanasak, ular “Avvalgʻi maqolat”ga qadar 21 bobdan iborat. Demak, dostonning uchdan biri muqaddimadan iborat, degan miqdoriy xulosaga shoshilmaslik lozim. Chunki muqaddimaning oʻzi ham murakkab bir tarkibda tartib etilganki, uning zohiriy mavzularini boblar nisbatida oʻrganadigan boʻlsak: avvalgi bob – basmala, 2-bob «Ul Xoliq hamdi...”, keyin esa toʻrt munojot (3-, 4-, 5-, 6-boblar), besh naʼt (7-, 8-, 9-, 10-, 11-boblar), Shayx Nizomiy madhi, Amir Xisrav taʼrifi (12-bob), Jomiy vasfi (13-bob), Soʻz taʼrifi (14-bob), Soʻzdagi maʼni... (15-bob), Sulton Husayn madhi (16-bob), Koʻngil taʼrifi (17-bob), Uch hayrat (18-, 19-, 20-boblar) va Bahouddin Naqshband madhi (21-bob)dan keyingina 22-bobdan *avvalgʻi maqolat* boshlanadi.

Basmalada “Bismilloh...”ning sharhi beriladi.

Bismillohi-r-rahmoni-r-rahim,

Rishtagʻa chekti necha durri yatim.

Bu boshlanmaga jo boʻlgan har bir harfning hikmatlari bayon qilingan. Soʻnggida esa:

Istabon, ey xasta Navoiy, navo,

Boʻyla safargʻa qilur ersang havo.

Yoʻl yamonu yaxshisidin yema gʻam,

Bismilloh, degilu qoʻygil qadam...

HAMD faqat bir o‘rinda va bir bobda Allohga (Yaratganning bir-u borligiga ishora); Olam yaratilishida uning markazi insoniyat makoni kurrai zamindir:

*Toki muhit o‘rnig‘a aflok erur,
Markazi oning kurrai xok erur.*

*Lutfi bila borchag‘a mavjudluq,
Qahridin-o‘q bo‘lg‘usi nubudluq.*

Munojot (odatda Yaratgan oldida insonning yozg‘irishi, ya’ni ikki hodisa Yaratgan va Yaralmish, Xoliq va maxluq, Tangri va inson munosabati) ning to‘rt o‘rinda kelishining sababi Haqning avvaliyati va mumkinot gulshani gullari (ya’ni insonning) adam shabistoni (qorong‘i yo‘qlik)dan vujud gulistoniga kelmagining sifati va uning koinot bozoridagi ma’rifati (1), maxluqot zebolari (inson)ning jilvai zuhuri va uning sababi Xoliqi ashyo azamati (2), olam va odamning garchi yaralmish esa-da, vujudi mutlaq (kull)ning juzv‘i ekani (3), karam dunyosini vasfi, ya’ni karami keng Yaratgan va uning gunoh tog‘iga ega bo‘lganlarni ham maqsad sohiliga Yaratganning o‘zi yetkazishi (4).

Demak, munojotning to‘rt sifati to‘rt ehtiyoj tufayli, inson vujud gulistoniga kelishi, yaralishi uchun Xoliqi qudratning zarurati (1). *Avvalg‘i munojotda* aytilganidek,

*Avval o‘zung, oxiru mobayn o‘zung,
Borchag‘a xoliq, borig‘a ayn o‘zung.*

*...Ganjing aro naqd farovon edi,
Lek boridin g‘araz inson edi.*

Inson yaralgandan so‘ng uning go‘zal qilib yaratilishi uchun asos Xoliqi ashyoning azamati zaruriyati (2),

Ikkinchi munojotda aytilishicha,

*...Yo Rab, agar yetsam o‘shul kunga jazm,
Yoki burun aylasam ul yong‘a azm.*

Inson vujudi mutlaqning bir bo‘lagi, juzv‘i ekan, uning mutlaq vujudga qayta birikmagi zaruriyati (3),

Uchinchi munojotdagi kabi

*Borchasini garchi latif aylading,
Borchadin insonni sharif aylading.*

Bandai ojiz osiyliklari tufayli maqsad sohiliga yeta olmay qolsa, uning mukarram Xoliqi mutlaqqa ehtiyoji zarurligidan tug‘ilgan (4).

To‘rtinchi munojotdan:

*Bo'lsa navo birla bori muhtaram,
Aylama mahrum Navoiyni ham.*

“Hayrat...” tarkibida besh na't bor. Na't odatda payg'ambar maqtovi, madhi sanaladi: biroq Navoiy bu so'zlarning o'rniga birgina na't istilohi bilan cheklanadi. Bu bitta so'zning besh jihati qaysi sifatlarda aks etgan: avvalo, birinchi insonning ham payg'ambar qilib yaratilgani, Odamdan Abdullohg'a qadar bo'lgan payg'ambarlik sifat (belgi)larini anglab olish kerak:

*O'zga dalil istasa tab'i saqim,
Basdurur Odamda alif, dolu mim.*

*Borchasi Ahmadda topib izzu shon,
O'g'lida uch harf atodin nishon.*

*Hoi muhabbat sanga – o'qdur nasib,
Kim seni haq dedi o'ziga habib.*

Odamda uch harf: alif, dol, mim bor – Ahmad (Muhammad s.a.v.ismi)da ham shu uch harf ishtirok etadi, chunki u Odam farzandi, biroq otasidan bir sifati bilan farqlanadi, u *ho* harfidagi *habba*, ya'ni muhabbat sifati unga qo'shiladi, ya'ni habib bo'ladi. Natijada Ahmad so'zi vujudga keladi,

Ikkinchi na'tida:

*Noqag'a markablig'idin ko'p surur,
O'ylaki tushganda malak uzra nur.*

*Deb laqabin ahli tajammul Amin,
Andin o'lub hamdami Ruhu-l-amin.*

Odam farzandi bo'lgan Muhammadning bolaligi, yigitligi va to qirq yoshgacha bo'lgan navrasligi, uning tifi zodi, qadimiy nihodi, aqli kulli, Amin laqabining olishi, elga pand berishi (2) aytiladi.

Uchinchi na'tida:

*Xasta Navoiy sori nazzora qil,
Kufr inoyatig'a chora qil.*

*Et bu inoyat bila hosil ani,
Zumrai islom aro doxil ani.*

Unga nubuvvat quyoshining soyasizlig'i, garchi o'zi xat-savod egasi bo'lmasa-da, insoniyatni ma'rifatli qila olishi (3) aytiladi.

To'rtinchi na'ti

Xamsa saloting'a chu navbat bo'lub,

Panjayi islomg'a quvvat bo'lub.

*Kufr qo'lu panjasini ranja bil,
Bois aning ranjig'a bu panja bil.*

*Faqr aro ul panja qabul etti ranj,
Lek haqiqatda erur panj ganj.*

Uning risolat sipehri, ya'ni rasullik (elchilik) qilishi va bu bilan ruh osmonini yoritishi, osmondagi yulduzlar, ya'ni chahoryor va sahobalar ziyosi

*Ruh edi ul bahri nubuvvat duri,
To'rt rafiqi tanining unsuri.*

tufayli qorong'i osmonning yorug'lanishi (4) va nihoyat

*Beshinchi na'ti, Me'roj kechasi ta'rifida
Chunki nabi mujdai jono topib,
Mujdai jonon chu topib, jon topib.*

va bunga ikki kishining guvohligi (5) kabi zaruratlar mavjudlig'i hamda guvoh sifatida sayyoralar Mushtariy, Zuhul, burjlar: Hamal, Savr, Javzo, Saraton, Sunbula, Aqrab, Qavs, Dalvlar ham duoda bo'lgani bilan Payg'ambar (s.a.v.) sifatleri ziynatlangani haqida.

Alisher Navoiy Nizomiy va Xisrav Dehlaviyini bir bob doirasida ko'radi, bu ularning alohidaligiga gumon yoki shaxsiyatlarining fardiyatiga shubha emas, balki xamsanavislikda biri ikkinchisidan qolishmaydi, har ikkisi xamsachilar ustodi, biroq ularga nisbatan Nizomiy *madhi*, Xisrav *ta'rif* bilan o'ziga xosliklari ko'rsatiladi.

Hazrat Navoiy Nizomiydan boshqa *madh* so'zini Sulton Husaynga va Bahouddin Naqshbandga nisbatan ishlatadi. Chunki Nizomiy so'z podshohi bo'lsa, Husayn Boyqaro zamona (davr) podshohi, Naqshband esa tariqat podshohi, shuning uchun ularni *madh* etmoq kerak. Chunki: biri san'at dahosi, ikkinchisi, siyosat peshvosi, uchinchisi, ruh (dil) rahnamosi. Uch nisbat bir sifat, ya'ni *madh* istilohida birlashadi.

Amir Xisravga nisbatan *ta'rif* keladi, yana bu so'z Ko'ngilga nisbatda qo'llaniladi. Demak, *madh* etiluvchilar (Nizomiy, Husayn, Naqshband)ga podshohlik, ulug'vorlik xos belgi bo'lsa, Xisrav va Ko'ngil (tuyg'u)ga *ta'rif* lozim bo'ladi. Aslida esa, hech qaysi ta'rif Ko'ngil haqida mukammal ta'rif emas, xuddi shu kabi Xisrav ta'rifiga ham so'z ojiz...

Avvalgi maqolat *Iymon* sharhida, ikkinchi maqolat *Islom* bobida, uchinchisi *salotin*, to'rtinchisi *riyoyi xirqapo'shlar*, beshinchisi *karam*, oltinchisi *adab*, yettinchi *qanoat*, sakkizinchi *vafo*, to'qqizinchi *ishq o'ti*,

o‘ninchi *rostliq*, o‘n birinchi *ilm sipehri*, o‘n ikkinchi *qalam shaqqi*, o‘n uchinchi *naf‘rasonlar*, o‘n to‘rtinchi *aflok hay‘ati*, o‘n beshinchi *jahl mayi durdkashlari*, o‘n oltinchi *xudnamo muxannaslar*, o‘n yettinchi *yigitlik*, o‘n sakkizinchi *falak g‘amxonasi*, o‘n to‘qqizinchi *Xuroson kishvari*, nihoyat, yigirmanchi *maqsud adosi* xususidadir.

Bunday raqamli mundarijadan bois ayni shu masalalar “Mahbubu-l-qulub”da hayratingiz yechimini topganini kuzatishdir.

Sharq nasrining go‘zal uslubida bitilgan bu asarda inson va borlig‘i masalalaridan tortib to falakiyotning murakkab sirlarigacha – insonlarni o‘ylantirib kelgan muammolar hikmatlar tarzida namoyon bo‘ldi. Ayni asarning atigi bir necha sahifalardan iborat ilk qismi mundarijasidayoq odil salotin, islompanoh beklar, nomunosib noiblar, zolim va johil va fosiq podshohlar, vuzaro, noqobil sadr (rais)lar, fosiq va badmaosh (tekinxo‘r), bahodirliq lofin urg‘on (harbiy)lar, yasovul guruhi, yasog‘liq va qora cherik (qo‘shin), shoh ulusi (xalqi) o‘ziga mushobih (o‘xshagan) bo‘lur, shayxu-l-islom, quzot (qozilar), muftiyi faqih (huquqshunos)lar, mudarrislar, atibbo (shifokorlar), nazm gulistonining xushnag‘ma qushlari (adiblar), kotiblar, dabiriston (maktab) ahli, imomlar, muqriylar (taqvodor), muazzin (azon aytuvchi), huffoz (hofizlar), mutrib va mug‘anniylar, qissasoz va qissaxonlar, nasihat ahli va voiz (ma‘ruzachi)lar, ahli nujum (munajjimlar), tijorat ahli, shaharda olib sotquvchilar, bozor kosiblari, soyir (sayyor) hunarvar va san‘atpardoz, shihna (vaqtincha amaldor vazifasini bajaruvchi) va zindoniyy va asas (nazoratchi)lar, dehqonlik, yatim va laim (mayib)lar, g‘arib va benazo (qarovsiz)lar, mubrim gadolar, qushchi va sayyod (ovchilar), tarbiyat topib, haromnamaklik qilg‘an navkarlar, kadxudolig‘ sifati va xotunlar, riyoyi shayxlar, xarobat ahli – darvishlar xususida 40 fasl doirasida fikr yuritiladi. Mundarijadan ko‘rinadiki, kitobning birinchi qismi turli toifadagi insonlar va ularning vazifasi hamda vazifasini o‘tamayotganliklariga tanbeh va tanqidlar aytiladi. Asarning qolgan qismlarida so‘z yuritilgan xoslar va siddiqlar haqidagi talablarni tilga olmasak ham jamiyat ahlining hech bir toifasi yo‘qki, ular haqida ulug‘ donishmand o‘z fikrini bildirib, elg‘a naf‘ keltirish darajasini tayin etmagan bo‘lsin.

“Hayratu-l-abror”da 20 maqolat va 64 bob doirasida tilga olingan mavzularning ayrimlariga kitobning bu qismida qayta murojaat orqali avval ularning vazifalari aytilgan bo‘lsa, endi bu vazifani qay tarzda bajarishlari va bajarilmaslik oqibatida kelib chiqadigan muammolar, jamiyatda sodir etilgan marazlik-kasalliklar xususida so‘z boradi. Adolatli sultonlardan tortib ularning nomunosib o‘rinbosarlari-yu zolim va johil hukmdorlar

xususidagi qarashlari deyarli hamma epik va falsafiy asarlariga yoyilgan. Chunki hukmdor adolatpesha, donishmand bo'lgani bilan uning atrofidagi mulozimlar sulton buyurgan ishni oxiriga qadar sidqidildan bajarmas ekanlar, raiyat ahvoli yaxshilanmaydi, nizo va fisqning avj olish sabablarining boshlanishini mana shunda ko'radi Hazrat Navoiy. Bular shoh nomidan yolg'on gapiradilar, bunday yolg'on hukm o'rnatishining boisi ta'ma ilinjidir. Bular o'zlarining nafs va hirsini qondirgunlaricha mazlum xalq abgor bo'ladi va podshohliq bilan uning ulusi o'rtasida nizolar chiqishiga sabab bo'ladi. Chunki ularning niyati jamiyat talablaridan avval o'z maqsadlariga erishishdir. Navoiy hukmicha, *mundoq noibki, bir bo'lmag'an fe'liyu qavli, shoh eshigidin gum bo'lg'oni avli* (afzal).

Shu o'rinda Hazrat devonidagi mashhur g'azal yodga keladi:

Shah yonin farzin kibi kajlar maqom etmish ne tong,

Rostravlar arsadin gar tutsalar ruxdek qiroq.

Xuddi shaxmat taxtasidagi kabi shoh yonini farzin (va fil) kabi qing'ir yuruvchilar egallagani uchun ham to'g'ri yuruvchi Ruh chetga chiqib qolgan. Donishmandona tashbehli baytda aytilgani kabi vuzaro xususida so'z yuritarkan, ulug' adib ularni *Bu zolimlar — mulkni barbod berguvchilardur va mulk ahli yig'ishturg'anlarin bitirguvchilardur*. Aslida bular haqida qalam surmagan (yozmagan) ma'qul, chunki ularning qorayuzliliklaridan siyoh (qora) va xoma (qalam) ham uyaladi. Bu go'yoki *zahr berib bemor o'lturguvchi tabib, ularning holig'a mushobehdur va qarib*.

Navbatdagi faslda noqobil sadr (rais)lar zikrida so'z yuritiladi. Bular noqobilligining sababi ilmsizlikdir, ilm yo'q yerda fisq-u fujur avj oladi, ularning *majlisida nag'manavozliq ilm va taqvo azosig'a — navhasozliq*.

Raislar ilm ahliga ko'makchi bo'lsa, undan shayxlar-da minnatdor bo'lib, fuqaro ham ularga qilgan xizmatidan mamnun bo'ladi. Chunki sadrlar (turli toifadagi boshliqlar): *zulm rishtasin uzguvchi va avqof buzug'in tuzguvchi va ziroat kasratida sa'y ko'rguzguvchi*.

“Bahodirliq lofin urg'anlar zikrida” alohida to'xtalgan donishmand ularning vazifasi shoh va fuqaro tinchligini saqlash o'rniga ular na Tangriga toat qiladilar va na shohga itoat. Ularning *ishlari — mastlig', varzish (mashq)lari — xudparastlig'*. *Chin demaklari lof, ma'nili so'zlari gazof*.

Ularning ko'ngillari “to'bichoq sekreturdin orom” topadi, ya'ni narda toshini sakratib o'ynab, shundan lazzat topadi. Birovning hisobiga uyushtirilgan ziyofatlarda xotamlik da'vo qilsalar, aslida sojir bo'lmagan jangda o'zini Rustamdek (pahlavonlik) da'vo qiladilar: *bazmda da'volari Xotamliq, razmda taloshlari Rustamliq*.

Qo'shin va uning bir yerni bosib olib, olgan yeri xalqini talashi va buni na insof-u na diyonatga to'g'ri kelishi xususida bir ruboiy yozish bilan cheklanadi:

*Ul qavmdin a'juba xaloyiq bo'lmas
Kim, me'dalari harom yerdin to'lmas.
O'lguncha balo chekib erurlar mavjud,
Chin bo'ldi bu da'voki, yasog'liq o'lmas.*

Alisher Navoiy boshqa toifalar zikriga o'tishdan avval 10-faslda yana 1-faslda so'z ketgan odil salotinlar va zolim podshohlar haqidagi fikrga qaytarkan, shoh yonin o'rab turgan mulozimlarning raiyati va kayfiyati shoh tomonidan boshqarilishi kerak. Chunki mulozimning ko'zi doimo yuqorida, u nima ko'rgan bo'lsa, amalda ham shuni qiladi, eshitib, shohning yozma buyrug'iga amal qilishlikdan avval u o'z ko'zi bilan ko'rgan narsalarini tezroq bajarmoqchi bo'ladi. Shuning uchun ham Hazrat Navoiy aytishicha, *Shohg'a har kimki, mulozim va tobi' bo'lg'ay, ishi va tavri shoh ishig'a mushobih voqe' bo'lg'ay. Agar shohg'a adolat shior, ulusi shiorida ham adolatdin osor. Agar zulmpesha — elida ham zulmidin andisha. Daryo suyig'a ne kayfiyat va ne xosiyat, anhorg'a ham ul kayfiyat va xosiyat. Ul achchig' — bu achchig'; ul chuchuk — bu chuchuk; ul tiyra — bu tiyra; ul suzuk — bu suzuk.*

Bu jihatdan adib shohni daryoga, uning amir-amaldorlarini esa o'sha daryodan suv olib oqayotgan ariq-anhorlarga o'xshatadi. Daryo suvida neki bor bo'lsa, ariq suvida ham o'shaning qismi aks etadi. Shuning uchun ham daryo suvi qanchalik pokiza va beg'ubor bo'lsa, undan taralayotgan oqimlar ham ariqlar shunday suv olib keladi. Hazrat Navoiyning bunday xulosaga kelishining sababi shuki, daryo suvidan u ariq orqali oqib keladimi yoki to'g'ridan to'g'ri daryodan oziqlanadimi, undan hamma — barcha toifadagi insonlar, hatto hayvon-u o'simliklar ham oziqlanadi.

Masnaviy:

*Arig'larki, ul bahrdin ayrilur,
Biliklik alarning suyini ham bilur,
Chu birdur suv daryo bila nahr aro,
Emas ta'mida hojati mojaru.*

“Shoh ulusi o'ziga mushobih bo'lur zikrida” Hazrat yozadiki, har qaysi mamlakat shohi uning ra'iati ta'biga munosib ish tutar. Ya'ni, *shohg'a har kimki, mulozim va tobi' bo'lg'ay, ishi va tavri shoh ishig'a mushobih voqe' bo'lg'ay. Agar podshohg'a adolatshior, uning ulusi ham shioridan bahramand bo'lib, uning talablari bo'yicha ham adolatni o'z yashash yerida joriy qilishga urinadi. Agar u zulmpesha — elida ham zulmidin andisha,*

ya'ni zolimlikni kasb qilgan bo'lsa, eli ham undan ibrat olib, har joyda hamma hodisotlarda zulmni o'tkazishga urinadi. Chunki *hukamo (donishmandlar) shohni debdurlar: daryoyi zaxxor va qavmu xaylin daryo tegrasidag'i anhor. Daryo suyig'a ne kayfiyat va ne xosiyat, anhorg'a ham ul kayfiyat va xosiyat. Ul achchig' — bu achchig'; ul chuchuk — bu chuchuk; ul tiyra — bu tiyra; ul suzuk — bu suzuk.*

Shayxulislom bobida yozadiki, *u musulmonlar peshvosidin iboratdur va islom muqtadosida ishoratdur. Mundoq kishi olime kerak islompanoh va orife kerak muqarrabi dargoh, xiradmandi shariatshior va faqrg'a xursand va tariqatosor.* Islompanoh bo'lgan bunday lavozimdagi kishi, avvalo, olim bo'lmog'i, o'z dargohidagi ishlarning orifi, bilimdoni, har doim shar'iy masalalarda Qur'oni karim hukmlariga amal qiluvchi hamda yaxshiyu yomon, kattayu kichikdan birday shar'iy talablarni so'rashi lozim. Bu borada Abdulloh Ansoriy hazratlari namuna bo'lmog'i mumkin.

Quzot, ya'ni qozilar zikrida so'z yuritib, qozi islom binosining ustuni, shunday ekan, u xayr va shar' masalalarini o'ta noziklik bilan ilg'ashi va har qanday muammolarni xolis va shar'iy hukmlar doirasida yechmog'i kerakligini yozadi. *Omiy qoziki may ichkay — o'lturgulukdur va do'zax o'tiga yetmasdin burun kuydurgulukdur. Qoziyi rishvaxo'r — islom hisorig'a rahnagar. Ulki rishvat berib qazo ola olg'ay, rishvat olib ham shar'ni buza olg'ay.* U rishvat – haromga va poraga yo'l bersa, uni olishlik bilan ham, berishlik bilan ham ahkomning buzilishiga sabab bo'ladi.

Fiqh ilmi (huquqshunoslik) bilan shug'ullanuvchi kishilar mayldin ko'ngli bequsur va hiyladin zamiri befutur bo'lmog'i darkor. Uning qalami hujjatlarga sodiq bo'lishi, har bir harakati o'z kasbining jiddi jahd bilan o'rgangan olim darajasida bo'lmog'i talab etiladi. Bu borada Hazrat yozadi: *Bir sabat uzum uchun bir bog'ni kuydurmakdin g'ami yo'q va bir botmon bug'doy uchun xirmonni sovrarmoqdin alami yo'q.* U oltin-kumushni maqsad qilib olsa, dinini dunyoga sotgan bo'lib: *Mundoq mufti odamiykush tabibdur, biriga islom qatli, biriga musulmonlar qatli nasibdur.*

Shu tariqa navbat mudarrislariga keldi: *Mudarrisning kerakki, g'arazi mansab bo'lmasa va bilmas ilmni ayturg'a murtakib bo'lmasa va xudnomolig' uchun dars havzasin tuzmasa va xudsitonlig' uchun takallum va g'avg'o ko'rguzmasa.* Mudarris (dars beruvchi)ning jahl va jaholatdan uzoq bo'lishi kerak, u diniy ilmni bilishi bilan birga ishonchli masalalar bilan aytganlarini asoslay olishi kerak. *Qilmas ishlarni qilmoq andin ma'lum bo'lg'ay va qilur ishlar tarki andin qoida va rusum bo'lg'ay.*

Bu o'rinda "qilmas ishlar" tama ilinji ekanini, o'z shogirdining qo'liga qarab, undan o'ziga yuqqan narsalarga ko'ra muomala qiluvchi ustoz-

muallimdan vaqti bemahal axlat va go'ng titib kun ko'ruvchi kurka tovuq afzaldir. Chunki tovuq (murg') hech bo'lmasa, o'z rizqini topish uchun harakat va mehnat qiladi, ta'magir mudarris bo'lsa, hech bir foydali ish qilmay shotirlari yordamida o'z ilmi toliblarini talash bilan mashg'ul bo'ladi. Shogird – ilm tolibining haqi – Qur'oni karimda qul (abd) haqi va yetim haqi qatorida zikr qilinadi, ularning haqqiga ko'z olaytirish, qul yoki yetim haqini yeyishday gunoh hisoblanadi.

Bu fikrlar boshqa bir fasldagi maktabdorlar xususidagi talablarga uyg'un keladi: *Maktabdor begunoh ma'sumlarg'a jafokor. Atfol azobig'a rog'ib va alar ta'dibig'a murtakib. Zoti bemadoro, dimog'i po'lod va ko'ngli xoro.* Gunohsiz ma'sum bolalarga ozor beruvchi maktabdorning g'azabi, ta'ma illati, bolalar ta'bini jafo bilan rom qilib, o'z hukmini o'tkazadi va ularning fe'l-xo'ylari yomon bo'lsa, uning atvori bolalarga o'tib qolishi ham mumkin. Bunday maktabdor ilm emas, yomonlik tashiydi. Shu bilan birga har taqdir bilan yaxshi ustozning atfol (bolalar)ga haqqi ko'pdir: *Shogird agar shayxulislom, agar qozidur, agar ustod andin rozidur — Tengri rozidur.*

Bayt:

*Haq yo'lida kim senga bir harf o'qutmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila.*

Atibbo – tabib, shifokorlar zikrida aytiladiki, u o'z fanining ustozi bo'lishi va bemorlar holiga shafqat va marhamat bilan qarashi kerak. So'zi dilga yoquvchi, fe'l-xo'ylari esa yoqimli bo'limog'i lozim. Ular Iso (a.s.)ga o'xshatiladi. Iso (a.s.) o'likka jon bag'ishlasa, tabiblar muolaja va dori bilan chiqayotgan jonga monelik qiladi, ya'ni inson hayotini saqlab qoladi. Tabibning yuzi *bemorga mahbub, so'zi bemor joniga marg'ub*, agar u ilmli bo'lmasa, jallodning shogirdidir. Jallod tig' bilan o'ldirsa, u davo o'rniga zaharlaydi. Bayt:

*Hoziq tabibi xushgo'y tan ranjig'a shifodur,
Omiyu tundu badxo'y el jonig'a balodur.*

“*Nazm gulistonining xushnag'ma qushlari*”, ya'ni shoirlar bir necha tabaqa bo'lib: avvalg'i jamoat — xalqqa manfaat keltiruvchilarni ta'riflovchilar, ularning *ishlari maoniy xazoinidin ma'rifat javharin termak va el fayzi uchun vazn silkida nazm termak*. Yana bir jamoat shoirlar borki, *haqiqat asrorig'a majoz tariqin ahsul qilibdurlar va kalomlari bu uslubda marbut etibdurlar*. Ular haqiqat sirlarini majoz – obrazlar orqali anglatadilarki, ularning ulug'lari Sa'diy Sheroziy, Amir Xusrav Dehlaviy, Hakim Sanoiy, Avhaduddin, Hofiz; yana bir jamoa bordirki, ularning asarlarida majoz tariqi ustivorlik qiladi. Ular: Kamol Isfahoniy, Xoqoniy

Shirvoniy, Hoju Kirmoniy, Mavlono Jaloluddin, Xoja Kamol, Anvari, Salmon Sovajiy, Nosir Buxoriy va boshqalar. Yana haqiqat va majoz tariyqida komil va ilmi ikalasi tariqida vofiy va shomil, nazm ahlining muqtado va Abdurahmon Jomiy bo‘lib, *olamda zavqu hol ahli bular latoyifi bila masrurdurlar va bular maorifi bila huzur qilurlar*.

Bundan tashqari, Navoiy ayrim nafislikda tab’ ahli bo‘lmay, balki shoirlik da’vosi baland bo‘lganlarni alohida tanqid qilib yozadiki,

*A’lolaridur nedinki dersen a’lo,
Adnolari ham barcha danidin adno.
Avsatlarikim, hech nimaga yaramas,
Bilkim, nafas urmamoq alardin avlo.*

Ular o‘zlarini she’rda a’lo bilsalar-da, aslida tubanlardan ham quyiyoqdir, Ular o‘rtacha bo‘lsalar ham, bunday o‘rtalik (vasat) she’r uchun yarashmaydi, undan ko‘ra she’rga qo‘l urmaslik a’lo bo‘lur edi.

Kotiblar, xattot va dabirlar *shuaro so‘zining varaqnigoridur va so‘z maxzanining xazonadori*. Xozin hunari amonat bo‘lur va tasarrufi xiyonat bo‘lur. Agar xozin (xazinador) hunari nosoz bo‘lsa, uning tasarrufidagi ishlar ham xiyonatga yaqin bo‘ladi. Yomon kotiblarning manzili o‘zining siyohdoni kabi choh (chuqur) bo‘lsin, ularning yuzi siyoh (qora), boshi qalami singari yara bo‘lsin, deyishgacha borib yetadi.

Bayt:

*Qaysi bir kotibki, ul so‘zga qalam surgay xilof,
Ul qaro yuzluk boshi bo‘lsun qalam yanglig‘ shikof.*

Mutribu mug‘anniylar — ikkalasi ham dard va hol ahlidandir, deyiladi. Agar u yurakdan tarona yoki nag‘ma bilan ulus ko‘ngliga yo‘l topsa, uni g‘amdan forig‘ qilsa, uning o‘zi ham xizmatidan rozi bo‘ladi. Chunki *ko‘ngul quvvati—xushnavozdin, ruh quti — xushovozdin*. Lekin bu elning yo‘pchili zorliq va mehnatzadalikda kun ko‘radilar. Chunki uning hunarini qadrllovchilar ularga rizq ulashuvchilardir. Agar buyurguvchilarda in‘om bo‘lsa, ular o‘z xizmatini ayamaydirlar: *To buyurg‘uvchida sila va in‘om bor, alar mulozimdurlar va xizmatgor*.

Tujjorlar, tijorat ahli uchun asosiy sifat halollikdir. Aksincha, u halol rizq va ibodatdan uzoq bo‘lib, boshi birini yuz qilish savdosi bilan band bo‘lsa, unga o‘z moli ham o‘zi kabi xiyonat qilishi mumkin.

“Mahbubu-l-qulub”ning ilk bo‘limining qirq faslidan ayrimlarini olib, tabdil va tasnif etishdan murod Hazrat Navoiyning insoniylik darajasi qanchalar ulug‘ bo‘lmasin, uning boshqa insonlardan ham talab martabasi undan kam bo‘lmagan, qayerdagi haqiqat va obodlik tilagan bo‘lsa, avval, o‘zi unga amal qilib, so‘ng atrofdagilardan hamda ra’iyatdan bunga itoat

qilishlikni umid tutgan. Shunday ekan, biz birgina dunyo ahli zikrida keltirgan bu tanbeh-u talablar asarning ikkinchi qismida xos insonlar – tariqat ahli xususidagi qarashlari va uchinchi qismida o‘quvchiga murojaat etib, unga pandu nasihatlar vositasida ma’naviy kamolot sirlarini o‘rgatish barobarida Insonni benuqson ko‘rishga intilishdek nek g‘oya yotadi. Bu kabi insoniylik tarannumi Hazrat Navoiyning bo‘lg‘usi ijodi uchun o‘ziga xos dastur hisoblangan “Hayratu-l-abror”da reja-tezis tarzida ta’limiy doston shaklida bayon etilgan bo‘lsa, ulug‘ so‘z san’atkorining so‘nggi asarida o‘zining mushakkal va komil namunasini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Ҳайрату-л-аброп / Ҳамса: МАТ (Мукаммал асарлар тўплами). 7-жилд. Т.: Фан, 1991.
2. Алишер Навоий. Маҳбубу-л-қулуб / МАТ. 14-жилд. Т.: Фан, 1998 (келтирилган барча кўчирмалар ушбу манбадан олинди).

ALISHER NAVOIYNING UYG‘UR ADABIYOTIDAGI IZDOSHLARI

Nizomiddin MURODIY,
filologiya fanlari doktori,
professor, akademik B.G‘afurov
nomidagi Xo‘jand davlat universiteti
murodinizomiddin@mail.ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek va tojik adabiyotlarining uyg‘ur adabiyotiga ta’siri masalasi Navoiy “Xamsa”sining Sharqiy Turkistondagi o‘rni misolida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbek adabiyoti, uyg‘ur adabiyoti, fors-tojik adabiyoti, "Xamsa", Navoiy, Nizoriy, Yorkandiy, nasriy "Xamsa".

Аннотация

В данной статье рассматривается влияние узбекской и таджикской литературы на уйгурскую литературу на примере хамсы Навои в Восточном Туркестане.

Ключевые слова: uzbekskaya literatura, uygurskaya literatura, persidsko-tadjikskaya literatura, «Xamsa», Navoi, Nizari, Yorkandi, proza «Xamsa».

Annotation

This article examines the distribution of Uzbek and Persian Tajik literature and the influence of the traditions of writing "Hamsa" Navoi in eastern Turkestan.

Key words: Uzbek literature, Uighur literature, Persian-Tajik literature, "Khamsa", Navoi, Nizori, Yorkandi, "Khamsa" in prose.

Ma’lumki, o‘zbek va tojik adabiyotida xamsachilik an’anasi keng tarqalgan bo‘lib, ko‘plab Sharq mamlakatlarida bu an’ana ravnaq topganidek, uning go‘zal namunalari uyg‘ur mumtoz adabiyotida ham ko‘zga tashlanadi.

Uyg‘ur adabiyotining mashhur xamsanavis shoiri Abdurahim Nizoriy bo‘lib, u XVIII-XIX asr adabiyotining atoqli vakili hisoblanadi. U o‘z xalqining orzu va umidlarini «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Vomiq va Uzro», «Mahzun va Gulniso», «Robia va Sa’din» kabi masnavilarida aks ettirib, shu bilan bir qatorda bu asarlari orqali uyg‘ur

adabiy doirasi shoirlari dostonchilik mahoratini ham tom ma'noda ko'rsata oldi.

Manbalarda ko'rsatilgan ma'lumotlarga ko'ra, Nizoriy (1776-1849) yoshligidan fors va arab tillarini chuqur o'rganib, fors-tojik adiblari Firdavsiy, Nizomiy, Sa'diy, Xusrav Dehlaviy, Hofiz, Jomiy va Bedil asarlarini mutolaa qilgan.¹ U kotiblik san'atidan xabardor bo'lgan va Navoiy kulliyotini qayta-qayta nusxa ko'chirgan. Unga tegishli qo'lyozmalardan biri Alisher Navoiy nomidagi davlat muzeyida 136 - raqami ostida saqlanadi.

Nizoriy o'zi tiriklik chog'ida asarlarini to'plab, uni «Fariblar hikoyati» deb nomlaydi. Ammo bu asar Nizomiy va Navoiyning «Xamsa»lari ta'sirida yozilganligi tufayli keyinchalik bu asar Nizoriyning «Xamsa»si sifatida shuhrat qozondi. Bu asar 1841-1844-yillarda yozilgan bo'lib, 24000 baytdan iboratdir.

Bizning qo'limizda Koshg'ardagi «Millatlar nashriyoti»da 1985-yilda chop etilgan «Nizoriy dostonlari» asari mavjud bo'lib, bu kitob Shinjon milliy muzeyida saqlanayotgan «Muhabbat dostonlari» nomli nusxa asosida nashrga tayyorlangan. Ta'kidlash joizki, bu asar o'sha kotiblar tomonidan bir nechta nomlar ostida ko'chirilgan «G'ariblar hikoyati» asaridir. Hozirda «G'ariblar hikoyati» to'plami Sankt-Peterburg sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar bo'limida S-165 raqami ostida saqlanmoqda.²

Nizoriy uyg'ur klassik adabiyotining ilk xamsachilaridan hisoblanib, o'zining besh dostoni bilan o'zidan oldingi tojik va o'zbek adabiyoti tarixida yozilgan «Xamsa»larga tatabbu usulida o'z dostonlarini yaratdi. U o'zining «Xamsa»si orqali uyg'ur adabiyoti tarixi sahifalariga jilo baxsh etdi. Nizoriy o'z dostonlarida tojik va o'zbek xamsachiligida yaratilgan mashhur syujet va obrazlardan mohirona foydalanadi.

Masalan, Nizoriyning «Layli va Majnun» dostoninig boshida Qays va uning otasi shunday e'tirof etiladi:

*Chu bir nukta insho qilip nuktadon,
Surup ishq harfi bila doston...
Bor erdi Arab ichra bir komron,
Qaboyil eliga edi hukmron...
Aning varzishi erdi judu ato,*

¹ Низорий. Низорий дostonлари. Мураттиблар: А.Хожа, А. Юсуф ва бошқалар. - Урумчи, 1985, 3-б.; Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. – Тошкент, 1960, 36-бет.

² Низорий Абдуррахим. Дostonлар. Нашрга тайёрловчилар: Д. Ро'зиева. – Тошкент, 1970, 6-б. ; Ро'зиева Д. Абдуррахим Низорийнинг Ленинграддаги мо'ътабар ко'лёзма куллийети хақида // Адабий мерос. – Ж.2. – Тошкент: Фан, 1971. – 242-248 - б.

*Navo topmish anding har bir gado.*¹

Nizomiyning «Layli va Majnun»ida bu parcha shunday keltirilgan:

*K-az mulki Arab buzurgvore
Budast ba xubtar diyore...
Sultoni Arab ba komgorū,
Qoruni Ayam ba moldorū.
Darveshnavozu mehmondo 'st,
Iqbol dar o ' chu mag 'z dar po 'st.*²

Amir Xusrav Dehlaviyning «Majnun va Layli» dostonida esa:

*Go 'yand, ki dar Arab javone,
Budast zi nisbati shubone.
Baxtash chu ba avj rahbari dosht,
Himmat ba falak barobari dosht...
Z-on sherdili, ki dosht bo xesh,
Oluda nashud ba charbui mesh.*³

Abdurahmon Jomiyning «Layli va Majnun» masnaviysida asarning bu qismi shunday keltiriladi:

*Maqbuli Arab ba korsozi,
Mahbubi Ajam ba dilnavozi...
Arzi ramaash burun zi farsang,
Bar ohui dasht karda jo tang...
Bikshoda dare ba mizboni,
Dardoda saloi mehmoni.*⁴

Masalan, Navoiyning «Layli va Majnun» masnavisida:

*Kim barri Arabda komroni,
Bor erdi Arabqa hukmroni.
Mahkumi aning necha qabila,
Iqbolig 'a istabon vasila.
Bechora ulusg 'a chorasoz ul,
Xongustaru mehmonnavoz ul.*⁵

Yuqoridagi she'riy parchalarni taqqoslash shuni ko'rsatadiki, Abdurahim Nizoriy o'zidan oldingi yozilgan barcha "Xamsa" dostonlaridan xabardor bo'lgan. U nafaqat Alisher Navoiyning "Xamsa" siga tayanadi, balki, fors-tojik va o'zbek tilida bu shaklda yozilgan boshqa dostonlardan

¹ Низорий. Низорий дostonлари. Мураттиблар: А.Хожа, А.Юсуф ва бошқалар. –Урумчи, 1985 267, бет.

² Низомий Ганҷавӣ. Хамса. Лайлию Маҷнун. (Ҳайатҳои мушовара ва таҳририяи 50-чилдаи осори классикон ва муосирон аз силсилаи "Ахтарони адаб") Ҷилди 20. – Душанбе: "Адиб", 2012. -С.45-46.

³ Дехлавий Амир Хусрав. Маҷнун ва Лайли. Нашрга тайёрловчи:Т.Мухаррамов. - Москва, 1965. – С.68.

⁴ Жомий А. Лайли ва Маҷнун. Чопга тайёрловчи: А.Афсаҳзод. - Москва, 1972.-С.43.

⁵ Навоий А. МАТ (Мукамал асарлар то'плами), 20 жилдлик, 9-жилд. – Тошкент: Фан, 1992, 58 –бет.

ham ogoh bo'lgan va ulardan keng foydalangan. Zero bu dalil Nizoriy asarini mukammal o'rganish jarayonida ma'lum bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan namunalar yana shuni ham isbotlaydiki, adabiy ilmlar va janrlar har qanday zamon-u makonda, xususan, musulmon o'lkalarida bir-biri bilan yonma-yon rivojlanib, adabiy aloqalar an'anasi davomiyligini saqlab qolgan.

Abdurahim Nizoriy o'zining ilmiy-adabiy xizmatlari barobarida klassik shoirlarning aqidalari va xalq og'zaki ijodiyoti g'oyalarini o'z asarlarida jamlay oldi. Shoirning dostonlari orqali ko'zga tashlanadigan keng dunyoqarashi uning yuksak ma'naviy-badiiy barkamolligidan darak beradi. Uning asarlari o'sha asrning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotini aks ettiradi. Bu asarlar mohiyatidan feodal tuzumning holati, xalqning yashash sharoiti, diniy xurofotlar ta'siri va ichki siyosiy munozaralar darajasini aniqlay olish mumkin. Albatta, shoirning asarlari uning shaxsiy hayoti haqidagi ma'lumotlar manbasi ham hisoblanadi.

Nizoriy faqatgina masnaviy janrida emas, balki boshqa turdagi she'riy janrlarda ham mohir bo'lib, ayniqsa uning muxammaslari adabiyotshunoslar tomonidan yuqori baholanadi.

Nizoriy asarlari tilini o'rganish shuni ko'rsatadiki, shoir XVIII-XIX asr uyg'ur adabiy doirasi uslubida ijod qilgan. Ammo bu uslub Xarobotiyu Zaliliy va boshqa uyg'ur klassiklari uslubiga yaqin emas. Bu uslub va til chig'atoy lahjalaridan olisroq va hozirgi uyg'ur tiliga yaqinroq sanaladi.¹ Hozirgi uyg'ur adabiy tili deyilganda, uyg'ur tili lug'aviy fondining o'zgarishi - arab va fors so'zlarining milliy tilda kamayishi tushuniladi.

XVIII-XIX asr ijtimoiy-siyosiy hodisalari, notinchlik, osuda hayot tarzining mavjud emasligi, ilmiy, adabiy va badiiy manbalardan uzilish, Koshg'ar, Yorkent, Xutanda fors, arab va o'zbek tili ta'sirini juda ham susaytirib yubordi. Uyg'ur adabiyoti yuz yillik ta'rixi singari Movarounnahr madaniyati va adabiyoti rivojidan bahramand bo'la olmadi. Shu tufayli Nizoriy o'z asarlarida uyg'ur klassik shoirlariga nisbatan kamroq fors va arab so'zlaridan foydalanadi.²

Abdurahim Nizoriyning hayoti va ijodi to'g'risidagi ma'lumotlar sho'rolar tuzumi vaqtida uyg'ur, o'zbek va qozoq adabiyotshunoslari tomonidan ko'p marotaba qalamga olinadi. O'zbekistonlik olimi D.Ro'ziyeva o'zi alohida va qozoq adabiyotshunos olimi bilan birgalikda Nizoriyning hayoti va adabiy merosi haqida bir necha maqolalar nashr

¹ Кайдаров А.Т. Уйгурский (новоуйгурский) язык // Языки народов СССР. – Т.2. Тюркские языки. Главный редактор академик В.В. Виноградов. – Москва: Наука, 1966, – С. 364.

² Низорий Абдуррахим. Достонлар. Нашрга тайёрловчилар: Д. Рўзиева. – Тошкент, 1970, 10-б.

etgan va shoirning “Farhod va Shirin” va “Robia va Sa’din” dostonini nashrga tayyorlashda D.Ro‘ziyevaning xizmatlari alohida tahsinga loyiq.

O‘zbek va qozoq tillarida nashr etilgan “Uyg‘ur adabiyoti qisqacha tarixi”, “Nizoriy. Dostonlar”, “Nizoriy. Farhod va Shirin” asarlari ham Nizoriy adabiy merosini yorituvchi manbalar sanaladi.

Uyg‘ur klassik adabiyotiga nazar solish barobarida ma’lum bo‘ladiki, bu mintaqa shoirlari jahonda mashhur va sevimli hisoblangan klassik asarlardan “Xusrav va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Vomiqu Uzro”, “Tolib va Matlub”, “Komde va Mudan” dostonlariga ham javobiyalar yozganlar. Bu javobiyalar zahiridan fors adabiyoti so‘z ustalari taxayyul gulistonining muattar hidi taraladi.

Abdurahim Nizoriy asridan tashqari XVIII asrda yaratilgan yana bir «Xamsa» dostonining muallifi - shu asrda yashab ijod etgan uyg‘ur adabiyoti olimi va tarjimoni Mullo Siddiq Yorkandiy hisoblanadi. Uning ijodida “Xamsa” nasr shaklida bayon qilinadi. Siddiq Yorkandiy Mir Alisher Navoiyning besh dostonini hech qanday o‘zgarishlarsiz ommaviy xalq tiliga yaqin tarzda, asarning ba’zi qismlarini sharhlash tarzida uyg‘ur tiliga o‘giradi. Muallif adabiy merosi tadqiqotchilarining ma’lumotiga ko‘ra ushbu “Xamsa” Yorkand shahrining hokimi Mirzo Muhammad Muhsinbek topshirig‘i va xohishi bilan yuzaga kelgan.¹

Ushbu nasriy “Xamsa”ning vujudga kelishi uyg‘ur adabiyotida go‘zal hodisa bo‘lib, shu bilan birga bu holat uyg‘ur sultonlarining ilm va adabiyotga bo‘lgan e’tiborining balandligidan darak beradi. Ta’kidlash joizki, Mullo Siddiq Alisher Navoiy dostonlarining tarjima qilish jarayonida xamsachilik an’anasiga o‘zgartirish kiritadi. U “Hayrat-ul-abror” dostonining o‘rniga “Lison ut-tayr” masnaviysi tarjimasini “Xamsa” tarkibiga qo‘shadi. Bunday o‘zgartirish kiritishga Sharq klassik adabiyotida hech bir shoir jur’at qilmagan edi.

Nasriy «Xamsa» bilan tanishish va uni o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, Siddiq Yorkandiy o‘zining komil badeiy mahorati va ustozlik kamoloti bilan Navoiyning besh xazina dostonini tarjima va sharh etdi va shu yo‘l bilan o‘zini qudratli va mukammal adib sifatida namoyon qildi. Uning tomonidan “Bahrom va Dilorom” (“Sab’ai sayyor”), “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Saddi Iskandariy” va «Mantiq-ut-tayr» masnaviylari nasriy shaklda yana bir marotaba dunyo yuzini ko‘rdilar. Bu adabiy hodisa XVIII-XIX asr tarjima harakatining rivojlanishi va adabiy maktablar jarayonining faolligi nishonasi hisblanadi.

¹ Ёркандий, Мулло Сиддиқ. Фарход ва Ширин. Мураттиб: М.Турсун. - Урумчи, 1995, 1-2- бетлар.

Alisher Navoiy o‘z “Xamsa”sida Nizomiy, Amir Xusrav va Jomiy dostonlariga tatabbu sifatida yozganligini bir necha bor ta’kidlaydi va aytish mumkinki, Siddiq Yorkandiy ham bu dostonlarini ijod qilish jarayonida fors-tojik xamsachilik an’anasini Sharqiy Turkistonda davom ettirgan.

Ushbu nasriy besh dostonni o‘rganish jarayonida shunday xulosaga kelish mumkinki, G‘arbiy Xitoy adiblari ham o‘z adabiy maktablariga ega bo‘lganlar. Bu mintaqa shoirlari ham tarjimada va ham mustaqil ijodda o‘zlarining maxsus adabiy uslublariga ega bo‘lib, fors-tojik va o‘zbek adabiyotiga munosabatlari ham shunchaki taqlidiy ko‘rinish bo‘lmay, balki obrazlar, tasvirlar va yangi badiiy shakllar yaratishdagi ijodkorlik mahoratlari yaqqol ko‘zga tashlanib turadi.

G‘arbiy Xitoy shoirlarining adabiy ergashishlari bir tomondan bu mintaqadagi fors-tojik va o‘zbek adabiyoti adabiy sunnatlarining obro‘ va e’tiborini belgilasa, boshqa tomondan Sharqiy Turkiston adabiy havzasiga xos bo‘lgan uyg‘ur shoir va adiblarining o‘ziga xos uslub va prinsiplarga ega ekanligidan dalolatdir. Shu sababdan uyg‘ur shoirlarining forsiy va turkiy klassik adabiy asarlarga ijodiy munosabatlarini shunchaki taqlid darajasida belgilash to‘g‘ri va normal baholash bo‘lmaydi.

Bizning fikrimizcha, Siddiq Yorkandiy “Xamsa”sini keng tadqiq etish va tojik va o‘zbek adabiyotidagi boshqa beshlik dostonlari bilan solishtirish alohida bir mavzu bo‘lib, bunday o‘rganish yangi xulosalar va ilmiy tadqiqotlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi.

Uyg‘ur adabiyotidagi masnaviychilik va xamsachilikka ixtisoslashgan ushbu maqola so‘ngida quyidagi savolga ham javob berish lozim bo‘ladi: yuqorida tilga olingan asarlar tarjima asarlarmi yoki tatabbularmi?

Abdurahim Nizoriyning «Xamsa»si Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy ta’sirida yozilgan asar bo‘lib, ba’zi she’riy parchalar bu dostonlardan uyg‘ur tiliga aynan tarjima qilingan bo‘lsa ham, umuman olganda, bu doston tarjima emas, balki ijodiy doston sifatida e’tirof etiladi va uni tatabbu shaklidagi asar sifatida qabul qilish to‘g‘riroq sanaladi.

Mullo Siddiq Yorkandiyning “Xamsa”si ham Navoiyning “Xamsa” asari asosida yuzaga kelgan bo‘lsa-da, uni shunchaki tarjima asar deb bo‘lmaydi. Zero, bu muallif Navoiyning to‘rt dostonini nasrga tabdil qilish bilan birga, shoirning tasavvufiy dostoni “Lison ut-tayr”ni ham “Mantiq ut-tayr” nomi bilan nasrga aylantiradi va “Xamsa” tarkibiga kiritadi. Ma’lum bo‘ladiki, uyg‘ur adiblari tarjima va tatabbu masalalarini ba’zi holatlarda aralashtirgan bo‘lsalarda, bu jarayon natijasida ajoyib xamsalarni yuzaga keltirganlar.

Sharqiy Turkistonda fors-tojik va o'zbek adabiyotiga ergashish barcha adabiy janrlarda rivojlangan bo'lib, uyg'ur shoirlari tatabbu va nazira yozishda, tarjima va tazminda mohirona kuch sinashganlar va o'zlariga xos mahorat va iste'dodlarini to'la ko'rsata olganlar. Bu jarayon forsiy va turkiy adabiyotda azaldan davom etgan bo'lib, yuqorida keltirilgan misollar bu an'ananing G'arbiy Xitoyda ham rivojlanganligining yorqin dalilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dehlaviy Amir Xusrav. Majnun va Layli. Nashrga tayyorlovchi: T.Muharramov. - Moskva, 1965.
2. Jomiy Abdurrahmon. Layli va Majnun. Nashrga tayyorlovchi: A.Afsahzod. - Moskva, 1972.
3. Yorkandiy, Mullo Siddiq. Farhod va Shirin. Murattib: M.Tursun. - Urumchi, 1995.
4. Кайдаров А.Т. Уйгурский (новоуйгурский) язык // Языки народов СССР. – Т.2. Тюркские языки. Главный редактор академик В.В.Виноградов. – Москва: Наука, 1966.
5. Mamatohunov U. Uyg'ur adabiyoti klassiklari. – Toshkent, 1960.
6. Муроди Н. Традиции персидско-таджикской поэзии в уйгурской литературе XVII-XIX вв. (Монография). - Худжанд: Нури маърифат, 2017. - 404 стр.
7. Navoiy A. MAT (Mukammal asarlar to'plami), 20 jildlik, 9-jild. - Toshkent: Fan, 1992.
8. Nizomiy Ganjavī. Xamsa. Layliyu Majnun. (Hayathoi mushovara va tahririyai 50-čildai osori klassikon va muosiron az silsilai "Axtaroni adab"), Čildi 20. – Dushanbe: "Adib", 2012.
9. Nizoriy Abdurrahim. Dostonlar. Nashrga tayyorlovchilar: D. Ro'ziyeva. – Toshkent, 1970.
10. Nizoriy. Nizoriy dostonlari. Murattiblar: A.Xoja, A.Yusuf va boshqalar. - Urumchi, 1985.
11. Ro'ziyeva D. Abdurrahim Nizoriyning Leningraddagi mo'tabar qo'lyozma kulliyoti haqida // Adabiy meros. – J.2. – Toshkent: Fan, 1971. – S.242-248.

ALISHER NAVOIY VA QO‘QON SHOIRLARI

Zebo QOBILOVA,
filologiya fanlari doktori (Qo‘qon DPI)
Musharraf IMOMAMALIYEVA,
O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
tayanch doktoranti

Annotatsiya

Maqolada buyuk davlat arbobi, mutafakkir Alisher Navoiy o‘z davri va o‘zidan keyingi davr ijodkorlariga ta’siri, Qo‘qon adabiy muhitida Navoiyga izdoshlik masalasi ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘z va iboralar: timsol, badiiy tasvir, tatabbu’, g‘azal, qofiya, radif

Аннотация

В статье рассматривается влияние великого государственного деятеля, мыслителя Алишера Навои на художников своего времени и периода после него, вопрос следования Навои в литературной среде Коканда.

Ключевые слова и словосочетания: эмблема, художественный образ, татаббу, газель, рифма, радиф.

Annotation

The article discusses the influence of the great statesman, thinker Alisher Navoi on the artists of his time and later, the issue of following Navoi in the literary environment of Kokand.

Keywords and phrases: emblem, artistic image, tatabbu, ghazal, rhyme, radif

Alisher Navoiy Qo‘qon adabiy muhitida yashab ijod etgan deyarli barcha shoirlarga kuchli ta’sir ko‘rsatgan daho san’atkordir. Qo‘qon shoirlari ijodida Navoiy tavrida yozilgan she’rlarni, yuzlab tatabbu g‘azallarni uchratish mumkin.

Alisher Navoiyning forsiy devonida tatabbu bilan birgalikda an’ana va novatorlik masalasiga daxldor yana ikki atama – tavr va muxtura tushunchalari ham qo‘llanilgan.

Tavr (a.) – tarz, surat; tartib, ravish; usul, uslub. “Tatabbudan farqli ravishda tavrda vazn, qofiya va radif mezon qilib olinmaydi, balki o‘zga shoir qo‘llagan uslubda yangicha talqindagi timsollar va badiiy tasvir vositalaridan foydalanish talab qilinadi. Bu o‘ziga xos ijodiy ta’sirlanish va adabiy musobaqa yo‘sinida bo‘lib, salaflar yoki zamondoshlarning

she'rlaridagi uslub asosida mazmunning o'zgachaligiga erishishi va uning yangicha jilolarini kashf etishga qaratilgan bo'ladi" [1,7]. Masalan, "Devoni Foni"da Alisher Navoiyning salaflari va zamondoshlari g'azallariga ko'plab tatabbulari bilan birga ular uslubida yozgan qator g'azallari ham borki, ularga shoir "Dar tavi Xoja" ("Hofiz Sheroziy uslubida"), "Dar tavi Maxdum" ("Abdurahmon Jomiy uslubida"), "Dar tavi Shayx" ("Sa'diy Sheroziy uslubida"), "Dar tavi Mir" ("Amir Xusrav Dehlaviy uslubida"), "Dar tavi Shayx Kamol" ("Kamol Xo'jandiy uslubida"), "Dar hamon tavi" ("O'sha uslubida"), "Tatabbui Mir dar tavi Xoja" ("Hofiz uslubida Xusravga tatabbu"), "Tatabbui Shayx dar tavi Maxdum" ("Jomiy uslubida Sa'diyga tatabbu"), "Tatabbui Maxdum dar tavi Xoja" ("Hofiz uslubida Jomiyga tatabbu") kabi sarlavhalar qo'ygan.

Masalan:

*Az may tulo ' kard chu dar sog 'ar oftob,
Aksi tu oftobi digar shud dar oftob* [2,55].

(Mazmuni: Qadahdagi maydan quyosh ko'ringanidan so'ng sening aksing mayga tushib, quyosh ichida quyoshdek porlab ko'rindi).

Ushbu g'azal Hofiz Sheroziy tavrida yozilgan. Hofiz Sheroziy devonida "oftob" radifli g'azal yo'q. Foni – Navoiy Hofizning quyidagi g'azalidagi mazmun, ohang, obrazlar tizimidan foydalanib, yangi g'azal yaratishga erishgan:

*Chu oftobi may az mashriqi piyola baroyad,
Zi bog 'i orazi soqiy hazor lola baroyad.*

(Mazmuni: Piyola Sharqidan may quyoshi chiqqanidan so'ng, soqiy chehrasi bog'ida minglab lolalar ochiladi.)

Ba'zan shoir bir g'azalning o'zida ikki ijodkordan ijodiy ta'sirlanganligini, ya'ni bir g'azal ham tatabbu', ham tavr asosida yaratilganligini kuzatish mumkin. "Devoni Foni"da bunday g'azallarga quyidagicha sarlavhalar qo'yilgan: Tatabbu'i Mir dar tavi Xoja (Xoja Hofiz Sheroziy uslubida Amir Xusrav Dehlaviyga javob), Tatabbu'i Shayx dar tavi Maxdum (Abdurahmon Jomiy uslubida Shayx Sa'diyga javob) va hokazo.

Masalan, quyidagi g'azalda Hofizning tavrida Jomiyga tatabbu' qilingan:

*Biyo, ki piri mug 'on dar sabo ' sharob andoxi,
Havoi mug 'bacha dilho dar iztirob andoxi* [2,148].

(Mazmuni: Kelki, mug'lar piri ko'zaga sharob soldi, mug'bachaning ishq ko'ngillarga iztirob soldi).

Amiriy ijodida ham, xususan, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Fuzuliy, Mirzo Abdulqodir Bedil kabi Sharq mumtoz soʻz sanʼatining zabardast namoyandalari uslubida bitilgan qator gʻazallarga duch kelamiz.

Amiriy Navoiyning “aro”, “ango”, “qolmamish”, “etmish”, “ixtisos”, “maxsus”, “hofiz”, “tama”, “oʻynamoq”, “oʻlturgudek”, “aylamak”, “aylading”, “etti”, “emading”, “koʻrmadim”, “nogah”, “qilmish”, “ham” radifli qator gʻazallariga ham goʻzal tatabbular qilgan. Shuningdek, uning “Chekmasa gar charx bir xurshidi tobon dardini”, “Qachonkim ul pariruxsora elga noʻshxand etti”, “Manki sahroyi junun Majnuni sargardoniman”, “Yoʻluqti tun arosida manga ul mohi shabgardim”, “Qadam qoʻydi buzulgon tiyra kulbam sori tun mohim”, “Xastamen ul guldin ayru andalibi zordek” misralari bilan boshlanadigan gʻazallari ham u yoki bu darajada Navoiyga ergashib, undan ilhomlanib yozilgan.

Amiriy koʻpincha ustod shoir qoʻllagan radifni oladi-yu, lekin qofiyani yangilaydi. Maʼlumki, Navoiy arabcha soʻzlarni qofiyaga chiqarib yoki radif sifatida tanlab ham qator gʻazallar yaratgan. Jumladan, Navoiyning “Badoyeʼ ul-vasat devonida “Erur ishqing meni mahzungʻa maxsus”, “Favoyid ul-kibar” devonida esa “Raqib ul navʼ erur jonongʻa maxsus” misralari bilan boshlanadigan “maxsus” radifli ikki gʻazali bor. Amiriy ularning ikkinchisiga tatabbu qiladi, lekin taʼkidlab oʻtganimizdek, qofiyada oʻzgarish qiladi:

*Raqib ul navʼ erur jonongʻa maxsus –
Ki, muhlik dardi oning jongʻa maxsus [3,278].*

*Vafo to boʻldi jononimgʻa maxsus,
Jafou javr erur jonimgʻa maxsus [4,143].*

Yoki:

*Visol ahliyu dardu gʻam, ne yaʼni –
Ki, bor ul ojizi hijrongʻa maxsus.*

*Koʻngul xushtur visol ummidi birla,
Bu marham dogʻi hijronimgʻa maxsus.*

Gʻazal ham, tatabbu ham hazaji musaddasi maqsur vaznida. Egalik qoʻshimchasi (-im)ni hisobga olmaganda, qofiyalar ham aynan (hijron – hijronim). Lekin fikrda yangilik – uning yangi qirrasini ochish mavjudligini koʻramiz: Navoiy: “Visol ahlining nasibasi dardu gʻam – hijronga giriftor oshiqning nasibasi shu boʻlsa nachora” deb yozsa, Amiriy: “Koʻnglim visol

umidi bilan xush – bu go‘yo hijron dardi uchun atalgan malham o‘rnida”,
– deb lutf etadi.

“Ixtisos” radifli g‘azalga qilingan tatabbu haqida ham shunday deyish mumkin:

Navoiy:

*Ishqing eliga ranju ano birla ixtisos,
Xayli g‘amingg‘a dardu balo birla ixtisos* [3, 476].

Amiriy:

*To zohir ettim ul ko‘zi shahlog‘a ixtisos,
Ko‘nglum topib junun bila savdog‘a ixtisos* [4,142].

Amiriyning “Etti” radifli g‘azalining o‘zi ham aslida Navoiy g‘azaliga tatabbu bo‘lib, shoirlar bir paytning o‘zida ham Navoiyga, ham Amiriyga tatabbu qilganlar. Mahzunning mana bu bayti fikrimizning yorqin isbotidir:

*Yomon ko‘z tegmasin deb, husnungga ul xo‘blar shohi,
Jamoli otashig‘a dona xolini sipand etti* [5, 301].

Amiriy:

*Jamolig‘a yamon daf‘i uchun ul sho‘xi siyminbar,
Muanbar xolini husn otashi uzra sipand etti* [4,313].

Qofiya tizimi o‘xshash bo‘lgani bilan Navoiy g‘azalida “etmas” so‘zi radif bo‘lib keladi:

*Ul oy o‘tlug‘ yuzin ochsa, Navoiy, tegmasin deb ko‘z,
Muhabbat tuxmidin o‘zga ul o‘t uzra sipand etmas* [6, 238].

Aytish mumkinki, Alisher Navoiy ijodi – muazzam ummon: undan har kim imkoniga yarasha suv oladi: kim bir xum, kim bir ko‘za, kim bir piyola...

Qo‘qon shoirlari devonlarini varaqlar ekansiz, uning deyarli har bir she‘rida ulug‘ Navoiyning ilhombaxsh ta‘sirini his qilasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Давлатов О. Тавр / Алишер Навоий: Қомусий луғат. Икки жилдлик. 2-жилд. – Т.: Шарқ, 2016.
2. Алишер Навоий. Девони Фоний /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 5-жилд. – Т.: F.Ғулом, 2011.
3. Алишер Навоий. Девони Фоний /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 4-жилд. – Т.: F.Ғулом, 2011.
4. Амирий. Девон. Ўзбекча шеърлар. Тошкент: Тамаддун, 2017.
5. Мажмуаи шоирон. Нашрга тайёрловчи М.Ҳасаний. – Т.: Фан, 2018.

6. Алишер Навоий. Девони Фоний /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 4-жилд. – Т.: Ғ.Ғулом, 2011.

NISHOTIY IJODIDA NAVOIY AN'ANALARI

Baxtiyor FAYZULLOYEV,
filologiya fanlari nomzodi,
dotsent

akademik Bobojon G'afurov nomidagi
Xo'jand davlat universiteti
(Tojikiston)

Email: b.fayz.1961@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiy merosining Nishotiy ijodiga ta'sirining ayrim qirralari tahlil etildi.

Kalit so'zlar: an'ana, ta'sir, o'ziga xoslik, mahorat, g'azal, tatabbu, talqin, vazn, qofiya, radif.

Аннотация

В статье проанализированы некоторые аспекты влияния творчества Алишера Навои на творчество Нишати.

Ключевые слова и выражения: традиция, влияние, своеобразие, талант, газель, татаббу, сравнение, размер, рифма, редиф.

Annotation

The article analyzes some aspects of the impact of Alisher Navoi's legacy on Nishati's work.

Keywords and phrases: tradition, follower, influence originality skill, ghazal, tatabbu, vazn, rhyme, radif, interpretation, emulate, comparative analysis

Ijtimoiy hayotning barcha sohalari an'analar asosida rivojlanadi. An'analarga ijodiy yondashish yangiliklarni yuzaga keltiradi. Yangiliklar esa taraqqiyotni belgilaydi. Bu narsani voqelikning barcha jabhalarida, jumladan, badiiy adabiyotda ham ko'rish mumkin.

An'anaviylik badiiy adabiyotning muhim belgilaridan hisoblanadi. Chunki adabiyot taraqqiyotining o'zak nuqtalaridan birini an'analar tashkil etadi. Shu sababli oddiy havaskorlardan tortib daho ijodkorgacha adabiy

an'analarni chetlab o'tolmaydi. Bu hol mumtoz adabiyotda, ayniqsa, ravshan ko'zga tashlanadi. Buni birgina tatabbu'navislik an'analarida ham ko'rish mumkin. Tatabbunavislik butun Sharq mumtoz adabiyotida, jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotida ham chuqur tomir otgan bo'lib, mustahkam va boy an'analarga ega ekanligini har bitta adabiy muhiti misolida ham kuzatish mumkin.

Shu o'rinda tatabbu haqida qisqacha ma'lumot berish zaruriyati paydo bo'ladi. Tatabbu adabiy izdoshlik va ijodiy bellashuv bo'lib, u an'ana, yangilik va mahorat uchligi bilan bog'liq faoliyat sifatida yuzaga keladi. Chunki an'anaga mahorat bilan yangilik qo'shilmas ekan, mukammal tatabbu yaratib bo'lmaydi. Tatabbu hamisha tatabbulanmish asar asosida vujudga keladi. Tatabbulanmish asarga ijodiy yondashish natijasida o'zbek mumtoz she'riyatidagi tatabbunavislikda tatabbuning tazmin tatabbu, mav'iza tatabbu, masnu' tatabbu va matbu tatabbu turlari yuzaga keldi.

Tatabbu yaratishda mazmun va shakl unsurlari ham faol qatnashadi. Bu jarayonda mavzu, vazn, qofiya va radif o'ta zarur bo'lsa, g'oya, obraz, tasviriy vosita va janr ham asosiy unsurlardan sanaladi. Ta'kidlash zarurki, o'zbek she'riyatida Alisher Navoiy birinchi bo'lib tatabbunavislikni maxsus adabiy yo'nalish darajasiga ko'tarib, tatabbulardan devon tuzgan bo'lsa, undan keyin ham bu an'ana rivojlantirildi.

Buni Navoiydan keyingi asrlarda yashab unga ergashib, izdoshlik qilgan shoirlardan biri Nishotiy bo'lib, u o'zining dilbar g'azallari bilan ustoz an'anasini izchil davom ettirdi. Uning "Sadqasi", "Ekan", "Erur", "Bila", "Meni" radifli tatabbulari Navoiy g'azallariga bog'langan bo'lib, ularda ulug' shoir an'analari rivojlantirilgan. Chunonchi, shoirning "Sadqasi" radifli tatabbusi boshdan oxir Navoiyning "Favoyid ul-kibar" devonidagi 636- raqamli g'azal ruhida yozilgan.¹ Nishotiy tatabbusi ham Navoiy g'azali kabi ramali musammani mahzuf (*foilotun foilotun foilotun foilun* - V - - , - V - - , - V - - , - V -) vaznida yozilgan. Nishotiy Navoiy she'ridagi radifni qo'llash bilan birga, qofiyada hamohanglikni ham saqlagan. Shoir uch o'rinda hatto Navoiy qofiyalaridan uchtasini aynan takrorlaydi. Nishotiy tatabbusida Navoiy she'ridagi mavzuga hamohanglik ham bor.

Navoiy she'rida yor go'zalligi ulug'lanadi. U shu qadar go'zalki, lirik qahramon bu go'zallikdan hayratda. Lirik qahramon shunday go'zalga oshiqligidan baxtiyor. Biroq u shu bilan cheklanmaydi. Agar zarur bo'lsa,

¹ Навоий А. Хазойин ул – маоний. Тўртинчи девон. Фавойид ул кибар. - Тошкент: "TAMADDUN", 2011. – 642-бет.

o‘z ma’shug‘i uchun jonini sadqa qilishga tayyor. She’rda oshiq fidoyiligi oddiy qahramonlik sifatida berilmaydi. Oshiq jonini sadqa qilish bilan birga yorga qo‘shilishni ko‘zda tutadi. Shundan ma’lum bo‘ladiki, she’rdagi ma’shuq Haq timsoli bo‘lib, oshiq ham xos ahlidandir. Ulug‘ shoir harf san’ati va so‘z o‘yinlaridan foydalanib, bunga maxsus ishora qiladi:

*Qomatu qoshing alif, nunikim, ul husn onidur,
Har malohat ahlikim, bor bo‘lsun oning sadqasi.¹*

Baytning birinchi misrasida harf san’ati qo‘llanilib, yor qomati va qoshi eski o‘zbek alifbosidagi alif (ا) va nun (ن) harflariga nisbat berilgan. Alif va nun qo‘shib yozilsa, (ان) **an** hosil bo‘ladi. Biroq ulug‘ shoir qosh so‘zini oldin, alifni undan keyin va yonma-yon keltirish bilan alif ustida madda belgisi borligiga ishora qiladi. Alif ustiga madda qo‘yilib, nun bilan birlashtirib o‘qilsa, (آن) **on** bo‘ladi. On so‘zi esa bir necha ma’nolarga ega. Uning birinchi ma’nosi yuksak go‘zallikni, husnni ifodalaydi. Ikkinchi ma’nosi u demakdir. Agar **on** so‘ziga **i** qo‘shilsa, **oni** hosil bo‘ladiki, bu uni va uniki degan ma’nolarni bildiradi. Uchinchi ma’nosi esa, sohib demakdir. To‘rtinchi ma’nosi vaqt, muddatni anglatadi. Beshinchi ma’nosi huzur, mazza, kayf, zavq-shavqni ifodalaydi. Navoiy “ul husn onidir” iborasida on so‘zidagi ma’nolarni yanada kengaytirib va umumlashtirib beradi. Birinchidan, husn ulug‘likni yuksaklikni ifodalaydiki, bu uning Haqqa bog‘liqligini bildiradi. Ikkinchidan, husn udir, ya’ni Allohdir. Chunki husn aslida Allohning sifati hisoblanadi. Shunday ekan husn Uniki, ya’ni Allohnidir. Agar u tajalliy etmaganida, husn namoyon bo‘lmas, ishq ham vujudga kelmas edi. Uchinchidan, husn Allohga tegishli ekan, demak u husn sohibi, shohidir. Shunday bo‘lgach, haqiqiy mahbub Haq bo‘lishi mumkin, xolos. Darvoqe, insonga haqiqiy husn shohi mahbub bo‘lsagina, bu unga huzur-halovat, zavq-shavq bag‘ishlaydi va haqiqiy ishq huzurini tuyadi.

Ulug‘ shoir baytning ikkinchi misrasida lutf san’atini qo‘llab, ikki ma’noli fikrni olg‘a suradi. Birinchidan, husn Undan, ya’ni Haqdan vujudga kelib, shu tufayli malohat ahli, ya’ni hayot go‘zallari paydo bo‘lgan bo‘lsada, ular haqiqiy husn sohibi uchun sadqa bo‘lsa arziydi. Ikkinchidan, malohat ahli, ya’ni hayot go‘zallari haqiqiy husn sohibi, ya’ni Haq tajalliyoti bo‘lganliklari uchun ularga ham sadqa bo‘lsa arziydi.

Nishotiy o‘zining tatabbu g‘azalida Alisher Navoiy an‘analarini rivojlantirib, uning yor go‘zalligini ulug‘lash borasidagi fikrlarini ijodiylik bilan davom ettiradi. Shu bilan birga, ayrim o‘rinlarda Navoiydan tazmin

¹ Навоий А. Хазойин ул – маоний. Тўртинчи девон. Фавойид ул – кибар.- Тошкент: “TAMADDUN”, 2011. – 642-бет.

olib, ulug' salafi bilan fikrdosh ekanligini ham namoyish etadi. Ammo shunisi ham borki, Nishotiy Navoiydan tazmin olganda, iqtibos tazmin emas, balki o'zlashma tazmindan foydalanadi. Buning ma'nosi shuki, Nishotiy tatabbuda tazmin qo'llaganda, salafning biror bayt yoki misrasini aynan keltirmaydi. Balki bayt yoki misrani bir oz o'zgartirib, yangi fikr qo'shgan holda keltiradiki, bu o'zlashma tazmin shaklidir. Chunonchi, Navoiy g'azalidan keltirilgan yuqoridagi baytni Nishotiy o'z tatabbusida o'zlashma tazmin tarzida keltirgan:

*Qomatu qoshi alif – nuni erur jondin ziyod,
Bordir ul on birla jonon, jonim oning sadqasi.¹*

Agar Navoiy alif ustida madda belgisi borligini undan oldin qosh so'zini keltirish va uning shaklida ishora qilish bilan bildirsa, Nishotiy "ziyod" so'zini qo'llab, uni ochiqroq ta'kidlaydi. Navoiyda uchinchi baytning ikkinchi misradagi fikr "malohat ahli" bilan boshlansa, Nishotiyda lirik qahramonning o'zi bilan bog'lab ifodalanadi. Nishotiy ham Navoiy kabi ko'p ma'nolikka alohida e'tibor qaratadi. Chunonchi, "on birla jonon" iborasi bir necha ma'noda qo'llanganini kuzatish mumkin. Birinchidan, on, ya'ni haqiqiy husndan jon ondir, ya'ni huzur – halovat topuvchidir. Ikkinchidan, on, ya'ni vaqt, umr, jonon, ya'ni haqiqiy mahbub birla ondir, ya'ni go'zaldir. Uchinchidan, on, ya'ni u-mahbub haqiqiy oshiq uchun jonondir, ya'ni oshiq jonining sohibidir. Zero, U xohlasa o'z oshig'iga jon bag'ishlaydi, ya'ni uni visolga yetkazadi, xohlasa jonini oladi. Nishotiy misraning ikkinchi qismidagi "jonim oning sadqasi" iborasida ham ko'p ma'nolikka rioya etib, oldingi fikrlarini to'ldiradi. Birinchidan, lirik qahamon haqiqiy mahbub uchun jonini sadqa qilshga tayyor. Ikkinchidan, yor uchun jon sadqa qiladigan vaqt kelsa, oshiq o'sha payt uchun ham jonini sadqa etishga rozi. Nihoyat, shoir butun misrada ham ikki bir-birini taqozo etuvchi fikrni beradi. Avvalo, lirik qahamon haqiqiy oshiq sifatida haqiqiy jononga jonni sadqa qilmoqchi ekan, soniyan, haqiqiy jononining ham o'z oshig'iga sadqa bo'lishiga ishonch bildiradi. Bu fikrlar misradagi "jonim aning sadqasi" va "ul on birla jonon" iboralarida yuksak shoirona mahorat bilan aks ettirilgan. Qayd etish lozimki, Nishotiy tatabbulari mazmunan faqat haqiqiy ishq, so'fiyona oshiq va ma'shuqlik haqidagina emas. Ular orasida dunyoviy ishq, hayot mahbubasiga bo'lgan samimiy muhabbat va hayotiy oshiq kechinmalari tasvirlangan she'rlar ham ko'pchilikni tashkil etadi. Bunday tatabbular ham Navoiyning shu ruhdagi

¹ Нишотий. Хусну Дил. Лирика. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. – 380-бет.

gʻazallariga bogʻlangan. Chunonchi Nishotiyning “Bila”, “Erur” singari tatabbulari buning yorqin misolidir.

Nishotiyning “Bila” radifli tatabbusi Navoiyning “Favoyid ul-kibar” devonidagi 536-raqamli gʻazalga¹, “Erur” radifli tatabbusi esa “Gʻaroyib us-sigʻar” devonidagi 139-raqamli gʻazalga bogʻlangan.² Navoiyning har ikkala gʻazali ham ramali musammani mahzuf vaznida yozilgan. Nishotiy tatabbulari ham shu vaznda bitilgan. Nishotiy tatabbularida Navoiy gʻazallaridagi radif saqlanganidek, qofiyaga hamohanglik ham mavjud.

Navoiy gʻazallarida dunyoviy muhabbat va hayotiy goʻzallik ulugʻlangan. Ulugʻ shoir maʼshuqani hatto hayotiy lavhalar asosida chizadi. Voqean, “Bila” radifli sheʼridagi goʻzal tong otgan boʻlishiga qaramay uyqudan uygʻonmagan. Hamma turgan, u esa hali ham noz uyquda bemalol yotibdi. Garchi uning uyqusi ham oʻzi kabi goʻzal boʻlsa-da, lirik qahramon uning turishini istaydi. Ammo uygʻotishning yoʻlini topolmaydi. Nihoyat, bir qarorga keladi. Uyqudagi mahbubani unga hazil tariqasida suv sepib uygʻotmoq lozim. Bu usul oʻsha davrda keng qoʻllanilgan boʻlsa kerak. Zero, hozir ham u xalq orasida mavjud. Shu tasvirning oʻziyoq Navoiy sheʼrining xalqchil ruhini va hayotiyligini yaqqol koʻrsatadi.

Nishotiy tatabbusida ham shunday hayotiy tasvirlar berilgan. Shu bilan birga, unda oʻziga xoslik ham mavjud.. Agar Navoiy sheʼrida yor uxlayotgan boʻlsa, Nishotiy tatabbusida esa oshiq uyquda boʻlib, u oʻz yorini tushida koʻradi. Shoir tush koʻrish usulidan mohirlik bilan foydalangan. Oshiq sevgilisini koʻrolmay dogʻda edi. Nihoyat u tushida orzusiga yetadi. Yor lablari toʻla kulgu bilan uning tushiga kiradi. Oshiq bundan shu qadar shodki, u to qiyomatgacha uygʻotmaslikni Yaratgandan soʻraydi. Chunki tushida boʻlsa ham yor bilan birgalik unga rohat bagʻishlaydi. Zero, u hijronda gʻoyatda ezilgan, oʻlar holatga yetgan edi. Tushidagi yor oshiqning gʻoyatda zaiflashgan qiyofasini koʻrib, hayratga tushadi. Hatto uni jonsiz deb oʻylaydi. Oshiqning tirikmi yoki oʻlik ekanligini aniqlashga kirishadi:

*Ogʻzima ruxsori koʻzgusin tutar zaʼfim koʻrub,
To hayotimdin nafas fahm aylagay koʻzgu bila.
Tiyra hijron shomi ichra boʻldi nuroniy koʻzim,
To qaro soʻyin supurdi voʻsmaligʻ abru bila.³*

¹ Navoiy A. Hazoiin ul – maoniy. Tўrtinchi devon. Favoyid ul – kibar. - Toshkent: “TAMADDUN”, 2011. – 541-bet.

² Navoiy A. Hazoiin ul – maoniy. Birinchi devon. Faroyib us- sigar.- Toshkent: “TAMADDUN”, 2011. – 160 - bet.

³ Karang: Nishotiy. Ūsha manba. – 410-bet.

Shoir birinchi baytda xalqdagi hayot bilan vidolashayotgan og‘ir bemorning joni uzilgan yoki uzilmaganini bilish uchun og‘ziga oyna tutish usulidan mahorat bilan foydalanib, hijron bemor qilgan oshiqning og‘ziga yorning yuzini tutganligini tasvirga tortadi. G‘oyat go‘zal va mantiqli tasvir. Chunki birinchidan, yor yuzi shu qadar toza, tiniq va go‘zalki, unda oshiq nafasining hovuri aks eta oladi. Ikkinchidan, ma’shuqa yuzi jonbaxshlik xususiyatiga ham ega. Agar u jonsiz oshiq og‘ziga yaqinlashtirilsa, unga jon bag‘ishlashi ham aniq.

Shoir ikkinchi baytda ma’shuqa fazilatlarini ko‘rsatishda yana davom etadi. Oshiq hijron qorong‘uligida o‘tiraverib, ko‘zlarini xiralashtirgan edi. Yor yuzi uning ko‘ziga nur berdi. Bugina emas, yor o‘sma qo‘ygan qoshi oshiq ko‘zining qorachiqclarini tozalab, ko‘z mardumagiga ham ravshanlik bag‘ishladi. Bularning hammasi sog‘ingan kishisini intizorlik bilan kutayotgan odamning kutganini ko‘rgach, shodlikdan ko‘zlari charaqlab ketgani va qalbining quvonchga to‘lib, g‘oyatda huzur qilgandagi hayotiy tashbehtar asosida ko‘rsata olganki, bu shoir badiiy mahoratidan darak beradi.

Nishotiy tatabbularida uning mahoratli san’atkor ekanligi chuqur aks etgan. Zero, Nishotiy Navoiydek buyuk ijodkor she’rlariga tatabbu bog‘lar ekan, bu boradagi mas’uliyatni ham chuqur anglagan. Shu sababli o‘z tatabbulari badiiyatiga alohida diqqat qilgan. Ularda turli tasviriy vositalar, obrazli ifodalar, she’riy san’atlarni mahorat bilan qo‘llagan. Masalan, uning “Erur” radifli tatabbusidan ayrim baytlarni olib ko‘raylik:

*O’smadin ul mahliqo qoshig’a mo‘ tazyin erur,
Husn devoni uza yo matlai rangin erur.
Zulfi pur chinin desam mushkin sarosardur xato,
Chin emas bu ham desam, ul ko‘z g‘izoli chin erur...
Tong emas Parviz ila Farhoddek bo‘lsa g‘amim,
Ham tiling shakkardurur, ham lablaring shirin erur.¹*

Birinchi baytda iyhom san’ati qo‘llangan. Ya’ni mahliqoning o‘zi aslida go‘zal edi. U qoshlariga o‘sma qo‘ygach, yanada go‘zallashadi. Chunki o‘smali qosh unga ziynat bag‘ishlaydi. Bu birinchi ma’no. Ikkinchi ma’no esa o‘smali qosh ustiga tushib turgan yorning mo‘, ya’ni soch tolalari unga ziynat bag‘ishlaganligi bilan bog‘liq. Baytdagi ikkinchi san’at tajohuli orifona bo‘lib, u bilib bilmaslikka olishni anglatadi.² Lirik qahramon hayratda. Mahliqo peshonasidagi o‘sma bilan biriktirilgan tuklar uyumi qoshmi yoki go‘zallik haqidagi devonda bitilgan shohbayt matla’mikin?

¹ Ўша манба. - 409-бет.

² Раҳмонов В. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Тошкент: «SHARQ», 2020, 60-бет.

Tajohuli orifona san'ati qobig'ida shoir ham tashbeh san'atini, ham shoirona asoslash ko'rki bilan husni ta'lil san'atini qo'llab, o'z tatabbusining matla'sini ham shohbayt darajasiga ko'taradi.

Ikkinchi baytda "chin" so'zida shoir tajnis san'atini qo'llagan. "Chin" bu baytda uch marta kelib, besh ma'noda ishlatilgan. Birinchidan, "Zulfi pur chinin" – yor sochining zulfi to'la jingalakdir. Ikkinchidan, "chin emas bu ham desam" – bu ham xato desam bo'ladi. Uchinchidan, "ul ko'z g'izoli chin erur"-haqiqatan ham ohu ko'zdir. To'rtinchidan, "g'izoli chin erur"-yor Xitoy ohusidir, ya'ni g'oyat go'zaldir. Beshinchidan, "chin erur"-yor haqidagi bu fikrlarning hammasi haqiqatdir.

Uchinchi baytda ham tashbih, ham talmeh, ham ittifoq san'ati qo'llangan. Lirik qahramon, avvalo, yor hajrida chekkan g'amini oshiqqlar Xusrav Parviz va Farhodning ishq azoblariga tashbih qiladi. Soniyan, o'z muhabbatini ularnikiga qiyoslab, ishq borasida chekkan azoblari haqida o'quvchida to'la tasavvur tug'diradi. Darhaqiqat, Xusrav Parviz ham, Farhod ham oshiq edi. Ishq yo'lida ular o'zlariga xos mashaqqatlarni boshdan kechirishadi. Shoir talmeh san'atidan foydalanib, lirik qahramon oshiqqligi va bu yo'lda chekkan g'am-g'urbatlarni ularnikiga bog'lagan holda aniq va ta'sirli chizib beradi. Nihoyat, baytda qo'llangan ittifoq san'ati orqali bir so'zda ikki tushinchani ifodalaydi. Darvoqe, baytning ikkinchi misrasidagi shakkar va shirin so'zlari, birinchidan, yoqimli ta'm ma'nosini, ikkinchidan esa, ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviyning "Xusrav va Shirin", hind shoiri Xusrav Dehlaviyning "Shirin va Xusrav" va, xususan, Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonlaridagi qahramonlar – Isfahon malikasi go'zal Shakkar va arman malikasi go'zal Shirin nomini ifodalagan.

Xullas, XVIII asr lirik she'riyatida tatabbunavislik keng rivojlandi va bu davr adabiyoti taraqqiyotida g'oyat muhim o'rin tutdi. Ilmiy tadqiq va kuzatishlardan ma'lum bo'ladiki, o'zbek mumtoz she'riyatidagi tatabbunavislik jarayoni izchil rivojlanish bilan birga, o'z faoliyat doirasini kengaytirib borgan. Voqean, XI-XV asrlar tatabbunavisligi asosan fors-tojik adabiyoti va shoirlariga izdoshlik ruhida bo'lgan bo'lsa, XVI-XIX asrlar va XX asr boshlari tatabbunavisligi esa, o'zbek adabiyotining o'zidagi yetuk an'analar va ijodkorlarga, shuningdek, fors-tojik va ozarbayjon she'riyatining buyuk namoyandalariga izdoshlik tarzida keng miqyosda davom etdi.

Tatabbunavislik jarayonida XVIII asrda ham, XIX asr birinchi yarmi va ikkinchi yarmida ham adabiy hayotda muayyan o'ziga xosliklar vujudga keldi. Voqean, XVIII asrdan boshlab, adabiy muhitlarda ko'proq o'zbek

tilida adabiy an'analarni rivojlantirish kuchayib, tatabbu asarlarda majozilik, falsafiy – tasavvufiy, diniy – axloqiy ramziy tasvirlarga keng o'rin berildi. Shunday qilib, XVII-XIX asrlar va XX asr boshlari tatabbunavisligi jarayonida o'zbek she'riyati ham mazmunan, ham shaklan boyidi. Tatabbunavislik natijasida boshqa xalqlar adabiyotidagi badiiy-g'oyaviy yetuk asarlar bilan bellashadigan va hatto ko'p jihatdan ulardan ustunlik qiluvchi mumtoz asarlar paydo bo'ldi. She'riyatimiz, ayniqsa, g'azalchilik borasidagi tatabbunavislik borasidagi tatabbunavislikda yuksak muvaffaqiyatlarga erishdi. Bu borada Navoiyga ergashib yaratilgan mumtoz lirik asarlar o'z davrida va keyingi davrlarda ham badiiy ijodning yuksak namunalari sifatida e'tirof etilib, barcha zamolarda hamma ijodkorlar uchun adabiy ilhom manbai bo'lib qoldi. Bunday ruhdagi asarlar orasida Nishotiyning tatabbu g'azallari ham muhim o'ringa ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Navoiy A. Xazoyin ul – maoniy. To'rtinchi devon. Favoyid ul – kibar. - Toshkent: "TAMADDUN", 2011.
2. Navoiy A. Xazoyin ul – maoniy. Birinchi devon. G'aroyib us- sig'ar. - Toshkent: "TAMADDUN", 2011.
3. Nishotiy. Husnu Dil. Lirik. –Toshkent: Adabiyot va san'at, 1967.
4. Komilov N. Tasavvuf (Birinchi kitob). – Toshkent: Yozuvchi, 1996.
5. Is'hoqov Y. So'z san'ati so'zligi.(To'ldirilgan va tuzatilgan ikkinchi nashri). – Toshkent: " O'ZBEKISTON ", 2014.
6. Haqqul I. Navoiyga qaytish. – Toshkent: « FAN », 2007.
7. Haqqul I. Navoiyga qaytish. – Toshkent: « TAFAKKUR », 2016.
8. Rahmonov V. She'r san'atlari. – Toshkent: « SHARQ », 2020.
9. Ochilov E. Nafis majlislar. 1-kitob. – Toshkent: « Info Capital Group », 2018.
10. Abdurahmonov A., Fayzulloyev B. va boshqalar. Poetika ilmi ta'limi. -Toshkent: «MUMTOZ SO'Z», 2014.
11. Fayzulloyev B. O'zbek she'riyatida tatabbu tarixi va mahorat masalalari (XVII- XIX asrlar va XX asr boshlari g'azalchiligi asosida). Monografiya . - Toshkent: « TAMADDUN », 2021.
12. Abduraxmonova O. "Nishotiy munozaralarining matniy tahlili" filologiya fanlari falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2021.

COMPARATIVE ANALYSIS OF TAZHKIRAS OF ALISHER NAVOI AND SADIQI BEG AFSHOR SADIQI

Tulkin SULTANOV
Associate Professor of "Silk Road"
International
University of Tourism and Cultural Heritage,
ORCID ID: 0000-0002-5282-746X

Annotatsiya

Sodiqbek Afshor Sodiqiy XVI asrning ikkinchi yarmi va XVII asrning boshlarida Ozarbayjonda yashagan mashhur shoir, manbashunos olim va miniatyurachi rassomdir. U Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» tazkirasidan adabiy ta'sirlangan holda «Majma' ul-xavos» tazkirasini yozgan.

«Majma' ul-xavos» sof turkiy tilda yozilgan bo'lib, muqaddima, 369 shoirning hayoti va ijodi haqida ma'lumot beruvchi sakkiz majma' hamda xotimadan iborat. Ushbu maqolada «Majolis un-nafois» va «Majma' ul-xavos» tazkiralari g'oyaviy-badiiy jihatdan qiyoslanib, mushtarak hamda farqli xususiyatlari aniqlangan.

Tayanch so'z va iboralar: tazkira, an'ana, adabiy ta'sir, ijodiy izdoshlik, poetik mahorat, majma', majlis, xilvat, turkiy adabiyot, shoir.

Annotation

Sodikbek Afshor Sodiki is a famous poet, scientist of sources and miniaturist, who lived in Azerbaijan from the second half of the XVI century to the beginning of the XVII century. He wrote tazhkira, which is called «Majma ul-khavos» after being literary impressed by the work of Alisher Navai «Majolis un-nafois».

«Majma ul-khavos» was written in pure Turkic and it consists of introduction, eight majmas, which are about the life and creative works of 369 poets, and conclusion. In this article tazhkiras called «Majolis un-nafois» and «Majma ul-khavos» are compared ideologically and artistically. Also the same and different specialties are researched.

Key words: tazhkira, tradition, literary influence, creative consistency, poetic art, majma, majlis, khilvat, Turkic literature, poet.

Аннотация

Содикбек Афшор Содики знаменитый поэт, учёный-источниковед и миниатюрист, который жил в Азербайжане со второй половина XVI века по начало XVII века. Он является автором тазкира

«Мажмаъ ул-хавос» будучи впечатлённой работой Алишера Навои «Мажолис ун-нафоис».

«Мажмаъ ул-хавос» была написана на тюркском и содержит вступительную часть, 8 мажма рассказывающих о жизни и трудах 369 поэтов и заключение. В данной статье ведётся идейно-художественное сравнение тазкиров «Мажолис ун-нафоис» и «Мажмаъ ул-хавос». Также объектом изучения является похожие и разные особенности этих трудов.

Ключевые слова: тазкира, традиция, литературное влияние, творческие последовательность, поэтическое искусство, мажма, мажлис, хилват, тюркская литература, поэт.

Azerbaijani poets also benefited from the inspiring works of Hazrat Navai. Due to the political turmoil in Azerbaijan in the second half of the 15th century, some poets went to the Herat Literary School, founded by Alisher Navai, and the rest to Istanbul¹. Azerbaijani Navai scholar, academician Hamid Arasli's article "Alisher Navai and his work" admits that the poets of Hulki, Allahi and Ziyai returned to Azerbaijan with the manuscripts of the Uzbek poet's masterpieces². Roza Eyvazova added Basiri, Kishvari, Shohqulibek, Susanibek, and Paripaykar to the group of poets who enjoyed Navai's conversation³. Thus, the manuscripts of Navai's works became widespread in Azerbaijan due to the large number of copies copied by calligraphers and literary lovers.

As a result, inspired by the ideas and artistic images in the ghazals of Alisher Navai in the XV-XVIII centuries in Azerbaijani literature poets like Kishvari, Muhammad Amoni, Shah Ismail Khatoi, Fuzuli, Rahmati Tabrizi, Saib Tabrizi, Alijon Qovsi Tabrizi, Zafar Murtazakhulikhon Shamli, Masihi and Vahidi Qazvini wrote naziras. Furthermore, "Tuhfai Somi" by Som Mirzo Somi, "Gulshan ush-shuaro" by Ahdi Baghdadi, "Majma' al-khavas" by Sadiqi Beg Afshor Sadiqi, "Otashkada" by Lutfalibek Ozar were prepared.

The Uzbek scholar Rano Kobulova, who conducted research in this regard, proved in her dissertation that the commonality between Navoi's

¹ Kişveri. Əsərləri. Tərtib edən, şərh və lüğətin müəllifi: Cahangir Qəhrəmanov. – Bakı: Şərq-Qərb, 2004. s.468.

² Araslı H. Əlişir Nəvai və yaradıcılığı // "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1948, № 5. s.42.

³ Eyvazova Roza. Kişverî Divanı'nın Dili (Morfoloji Hususiyetleri). – Bakı: Elm, 1983, s.45.

"Majalis un-nafais" and Sadiqi's "Majma' al-khavas" is close not only in the names of tazhkiras, but also in language and structure¹.

Sadiqi's Majma' al-khavas was written around 1597-1598 and was published in Persian-Tajik and Turkic languages during the reign of King Ismail I in Iran, Azerbaijan, Central Asia, Turkey, Afghanistan, Pakistan and India. It is important to introduce the poets who created their works to the world and to pay attention to the study of their works. According to the Azerbaijani tazhkira writer Muhammadali Tarbiyat, Sadiqi's tazhkira "Majma' al-khavas" was written in the style of Navai's "Majalis un-nafais" in Turkic, which contains biographies and works of 480 artists living in the XVI-XVII centuries². However, when we looked at the translation and comparative text of "Majma' al-khavas", published in 2008 by "Ilm" Publishing House in Baku by Akram Bagirov, we found that the work consists of an introduction, eight majma's about the life and work of 369 poets, and conclusion³.

In the introductory part of his work, Sadiqi with great respect mentioned Abdurahman Jami's "Bahoriston", Alisher Navoi's "Majalis un-nafais", Davlatshah Samarkandi's "Tazhkirat ush-shuaro", Som Mirza's "Tuhfai Somi". He also noted that he continued this tradition and wrote tazhkira in the style of "Majalis un-nafais"⁴.

When we reviewed Alisher Navoi's "Majalis un-nafais", we noticed that there were no poetic genres in the introduction. In the introduction to Sadiqi's "Majma' ul-khavas", the author writes a 10-byte masnavi, 2 rubais, a 5-byte qit'a, King Abbas's Persian 3-byte "doram" ghazal, Turkish rubai and Persian translation. In the introduction to "Majma' ul-khavas", the Azerbaijani poet addresses Allah and asks the Creator to make the sun-like word of the Creator adorn the world, to make the heart like a flute, the river to praise the river and the heart to praise it:

*Ya Rəb, sədəfi-təb'imi gövhərza qıl,
Xurşid kəlamımni cəhanara qıl.
Könlüm neydir, şəkkərin ilə dərya qıl,
Yəni dilmi həmdin ilə guya qıl⁵.*

¹ Р.Кабулова. Традиции «Маджалис ун-нафаис» Алишера Навои в тюркоязычной литературе (на материале антологии Садигбека Садики «Маджма ул-хавас»). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ташкент, 1979.

² Məhəmmədəli Tərbizat. Dənisməndani Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1987. s.280.

³ Sadiq Bəy Əfşar. «Məcməül-Xəvas» (tərcümə, müqayisəli mətn). Nəşrə hazırlayan: Əkrəm Bağirov. Bakı: «Elm», 2008. – 412 s.

⁴ Sadiq Bəy Əfşar. «Məcməül-Xəvas» (tərcümə, müqayisəli mətn). Nəşrə hazırlayan: Əkrəm Bağirov. Bakı: Elm, 2008. s.13.

⁵ Sadiq Bəy Əfşar. «Məcməül-Xəvas» (tərcümə, müqayisəli mətn). Nəşrə hazırlayan: Əkrəm Bağirov. Bakı: Elm, 2008. s.13.

The "First Majlis" of "Majalis un-nafais" describes the life and works of 46 artists who lived before Navoi, and gives beautiful examples of their work. Navoi wrote in Greek, Arabic, Persian and Turkish, spoke with great respect of Qasim Anwar, a great representative of mystical literature, and proudly remembered his famous Persian verse, which he memorized from his works at the age of three or four:

*Rindemu oshiqemu jahonso 'zu joma chok,
Bo davlati g'ami tu zi fikri jahon chi bok*¹.

Sadiqi, on the other hand, wrote in the "Majma' al-khavas", "On the Previous Majma," entitled "About the Modern Kings." The Azerbaijani artist is proud to say that he personally met with the 12 statesmen described in the first volume and enjoyed their conversation.

In particular, in the "First Majma'", Sadiq Beg Afshor Sadiqi spoke about the high human qualities of Humayun Mirza, the beloved son of our ancestor, a king and poet Zahiriddin Muhammad Babur, his love for poetry, and gave examples of his famous poems written in Turkic:

"Humayun padşah – böyük səxavət və kəramət sahibi olan incə zövqlü bir padşah idi. Mülayim şeir təbinə malik idi. Türkçə yazdığı bu iki beyti çox məşhurdur:

Nəzm:

*Qəriblik qəmidən möhnətü məlalım bar,
Bu qəmdən ölümqə yetdim qərib halım bar.
Vüsali dövlətidən ayrılıb məni-məhzun,
Tirinməni bu tirinlikdən infialım bar»*².

The "Second Majlis" of the "Majalis un-nafais" has become invaluable due to the unique information about 91 poets who were interviewed by the poet in his childhood and adolescence. At the same time, Navoi highly appreciates the work of Mawlana Lutfi, calling him "Malik ul-kalom of his time" and describing his authority in poetry as follows:

«Мавлоно Лутфий (алайхирраҳма) – ўз замонининг малик ул-каломи эрди, форсий ва туркийда назири йўқ эрди, аммо туркийда, шуҳрати кўпрак эрди ва туркча девони ҳам машҳурдур ва мутааззир ул жавоб матлаълари бор, ул жумладин бири будурким:

*Нозуклук ичра белича йўқ тори гисуйи,
Ўз ҳаддини билиб, белидин ўлтирур қуйи»*¹.

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн учинчи том. Мажолис ун-нафоис. Тошкент: Фан, 1997. 209-бет.

² Sadiq Bəy Əfşar. «Məcməül-Xəvas» (tərcümə, müqayisəli mətn). Nəşrə hazırlayan: Əkrəm Bağirov. Bakı: Elm, 2008. s.23-24.

Sadiqi's Tazhkira's "Second Majma" differs from "Majalis un-nafais" in that it reflects the memories of 8 creative princes who, in addition to political activity, collected pearls from the sea of poetry. The descriptions in this section are characterized by a simple, fluent and realistic style of dialogue in the language of the poet:

«Sam Mirzə – Bu şahzadə də mərhūm şahın (I Şah Təhmasib, № 1) kiçik qardaşı idi. Eyş-işrəti sevirdi. Müxtəlif nəzm və nəsr növlərində şux və möhkəm təbi olub. Töhfeyi-Sami adlı bir şairlər təzkirəsi yazdı. Axırda Şəyx Səfiəddin məqbərəsinə çekilib şairliklə məşğul oldu»².

The third, fourth and fifth sessions of the “Majalis un-nafais” and “Majma' ul-khavas” analyzed the works of a total of 327 poets who lived at that time and wrote in Turkish and Persian.

In the "Sixth Majlis" of "Majalis un-nafais" 31 people who formed a diwan, living in Samarkand, Khorezm, Karshi, Badakhshan, Gissar, Qazvin, Sova, Kerman, Iraq, Qom, Lor, Yazd, Sheroz, cities and regions outside Khorasan, are mentioned. It is no coincidence that this majlis was opened by the governor of Samarkand Ahmad Hojibek. Because he wrote poems under the pseudonym "Vafoi", ruled fairly in Herat and Samarkand, had a strong courage and bravery in battle:

*Гурифти жони ман аз тан ба зулфи пуришкан, басту,
Кушоди парда аз рухсори хешу чаими ман басту³.*

Sadiqi's novelty in Turkish tazhkira writing is that he called the "Sixth Majma" of “Majma’ al-khavas” "On the Poets of the Prophet's Descendants", in which Nishapur, Qum, Yazd, Hamadon, Sabzavor, Tafrish, Zavvora, Tabriz, Ordubad, Sarkon, Astrobod, Lahijan, Simnon, Artimon, Kashan, Iraq, gave unique descriptions of the poetic talent and artistic skills of 39 artists belonging to the generation of prophets living in Kerman.

The "Seventh Majlis" of "Majalis un-nafais" is dedicated to the memory of Amir Temur and Temurid artists, it tells about a total of 22 Temurid poets, from Sahibkiran to Sultan Ali Mirza.

Opening the majlis under the name of the poet Temur, he began his speech by reading something from poetry and prose and demonstrating his knowledge of literature: *«Темур Кўрагон – агарчи назм айтмоққа*

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн учинчи том. Мажолис ун-нафоис. Тошкент: Фан, 1997. 56-бет.

² Sadiq Bəy Əfşar. «Məcməül-Xəvas» (tərcümə, müqayisəli mətn). Nəşrə hazırlayan: Əkrəm Bağirov. Bakı: «Elm», 2008. s.34.

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн учинчи том. Мажолис ун-нафоис. Тошкент: Фан, 1997. 286-бет.

илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хуб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқузони минг яхши байт айтқонча бор»¹.

The Seventh Majma of Sadiqi's "Majma' al-khavas" is dedicated to 28 poets who have the ability to speak in Turkish, Persian and Arabic and are famous in Arab and non-Arab countries. The majma begins with a description of Mavlono Fuzuli, Yolqulibek Shamli (Anisi), who wrote the masnavi "Mahmud and Ayozi", the owner of diwan Qosimbek Holati, Mavlono Shoni, Pirqulibek, Mahmudbek Salim, who wrote a tatabbu' on the epic "Yusuf and Zulaykho", "Malik ush-shuaro" Nijoti Rumi, Durrabek Karomi, who wrote a poem on music, Mavoli Turkmen, who wrote a Turkic verse, and Tayhoyibek.

In the "Eighth Majlis" of "Majalis un-nafais" by Alisher Navoi, the verses of rhymes and radifs ending with the letters of the Arabic alphabet in the diwan of Abdulgozi Sultan Hussein Bahodirkhan are analyzed in terms of weight, content and poetic art.

Navoi likens Hussein Boykaro's kindness and bravery to Rustam, both in poetry and generosity. The poet expressed his sincere respect and sincere wishes to his close friend and confidant from childhood through Turkic poetry:

*«Ким, мулки давоми то қиёмат бўлсун,
Зотиға бу мулк узра иқомат бўлсун,
Адл ичра тарийқи истиқомат бўлсун,
Олам аҳли учун саломат бўлсун»².*

The final majma of "Majma' ul-khavas" is radically different from the last majolis of Navoi's tazhkira. Navoi devoted the eighth majlis to the analysis of Hussein Boykaro's description and poetry. But in his tazhkira Sadiqi mentioned Mawlana Zamiri Isfahani, who wrote a diwan in the style of Khoja Hafiz Sherozi of that time, Mashhadi, who wrote 16 volumes, Mavlono Tovfi, author of "Poets' Tazhkira", Hafiz Sabuni, who wrote poems in seven languages, Mavlono Mushfiqi, the librarian of the Uzbek khan Abdullah, Mawlana Jalal Sipehri, who wrote a tatabbu' on Shaykh Muslihiddin Saadi's "Boston", Khoja Abdulaziz Naqqash, a student of Kamoliddin Behzod, memorized the Qur'an, Mevlana Faraki and 223 other famous people.

¹ Шу асар, 155-бет.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн учинчи том. Мажолис ун-нафоис. Тошкент: Фан, 1997. 166-бет.

In particular, in the “Eighth majma”, Sadiqi states the following about the Khorasan poet Ayyub ibn Abulbaraka:

«Əyyub – Xorasanlıdır. Əbülbarəkə oğludur. Əmiri-Kəbir Əmir Əlişir öz «Məcəlis ün-Nəvais» kitabında onun haqqında yazır ki, «o qədər zəti qırıq və sarsaq idi ki, Xorasan əhli onun əlindən qaçıb çöllərə düşdülər». Bu bəyti onun haqqında deyiblər:

Şeir:

Dive-şeytansefət Əbülbarəkə,
Bad cəyət be həftomin dərəkə.

Lakin oğlu öz əksi olaraq məclis yaraşığı və şuxtəbiət bir adam idi. Ustadımız mərhum Mir Sün'i (№ 80) ilə çox yaxın idilər»¹.

Speaking about Ayyub, the 369th poet in the Eighth Majma of “Majma’ al-khavas”, Sadiqi said that information about the author's father, Abulbaraka, was also mentioned in Alisher Navoi's “Majalis un-nafais”. Indeed, when we examined the “Majalis un-nafais”, we found that the work was named Abulbaraka in the Sixth Majlis. It has been mentioned by owners of delicate tastes «*Devi shayton sifat Abdulbaraka, Bod shoyash ba haftumi dargga*»² byte is also quoted by Navoi. Based on the fact that the description of Abulbaraka is found in “Majalis un-nafais” and “Majma’ ul-khavas”, we can recognize Abulbaraka as a common person mentioned in both of these tazhkiras.

In short, “Majalis un-Nafais” consists of an introduction, 8 majlises, and a khilvat, which includes the traditions of tazhkira writing in Oriental literature and commentary on the poems of any poet (including a commentary on the poetry of Hussein Boykaro at the 8th majlis). “Majma’ al-khavas”, on the other hand, consists of an introduction, eight majma’s, and an introduction, in which only the tradition of tazhkira occurs.

The classification of poets described in the “Majalis un-nafais” and in the “Majma’ al-khavas” differs in terms of the order in which they are arranged. Navai dedicated the Eighth Majlis to Hussein Boykaro, the emperor of the time, while Sadiqi described the most famous kings of the Turkic lands of that century in the First Majma’. The sultans and princes from the Seventh Majlis in Navai are depicted in the First Majma’ in Sadiqi, and the princes in the Fifth Majlis in Navai are depicted in the Second Majma’ in Sadiqi Beg.

¹ Sadiq Bəy Əfşar. «Məcməül-Xəvas» (tərcümə, müqayisəli mətn). Nəşrə hazırlayan: Əkrəm Bağırov. Bakı: «Elm», 2008. s.351-352.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн учинчи том. Мажолис ун-нафоис. Тошкент: Фан, 1997. 144-бет.

It should be noted that the scholars and poets are in the “Majalis un-nafais” in the Fourth Majlis and in the “Majma’ al-khavas” in the third, fourth and fifth majmas. In Navai’s Sixth Majlis, as an alternative to poets living outside of Khorasan, Sadiqi placed artists from Arab and non-Arab countries in the Seventh Majma’. In “Majalis un-nafais”, before the narration of their lives in the first, second, and third majlises, the poets of that time and still young are described in “Majma’ al-khavas” in the Eighth Majma’.

In the “Khilvat” part of the “Majalis un-nafais”, there are 2 life stories and 2 final rubais written by Navai, which testify to the delicate poetry of Hussein Boykaro. There is a 19-byte poem, a 22-byte poem, a 20-byte passage from the Abbosnama, a 2-byte history of the worldly Safi Mirza, and a continuation of the book’s ending.

In general, the traditions of Alisher Navai have been an inspiration to Azerbaijani poets for centuries. We have tried to illustrate this with the example of Hazrat Navai’s “Majalis un-Nafais” and a comparative analysis of “Majma’ al-khavas” by Sadiqi Beg Afshor Sadiqi, inspired by it. Sadiqi revived the literary tradition, style of writing, as well as themes and ideas in Alisher Navoi’s tazhkira, and made an important contribution to the gradual development of Azerbaijani classical literature.

REFERENCES

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн учинчи том. Мажолис ун-нафоис. Тошкент: Фан, 1997. – 300 б.
2. Алишер Навоий: қомусий луғат. Иккинчи жилд. Т-Х. Тошкент: «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2016. – 500 бет.
3. Cənnət Nağıyeva. Azərbaycanca Nəvai. Bakı: Tural-Ə, 2001. – 264 s.
4. Məntiqə Muradova. Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı. – Bakı: Elm, 1999. – 256 s.
5. Münevver Tekcan. Sadıkî Afşar’ın Mecma’ul-Havâs’ı: Çağatay Türkçesinde yazılmış Şâirler Tezkiresi. // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/13. Ankara-Turkey, Fall 2013, P. 169-178.
6. Ruzmanova R. Alisher Navoiy g’azalları ta’sırıda yozilgan 33 nazira // Alisher Navoiy Xalqaro jurnal, 2021, 1(1), 205-210-betlar.
7. Sadiq Bəy Əfşar. «Məcməül-Xəvas» (tərcümə, müqayisəli mətn). Nəşrə hazırlayan: Əkrəm Bağirov. Bakı: Elm, 2008. – 412 s.
8. Sadiq Bəy Əfşar. Şeirlər (transfoneliterasiya və fotofaksimile). Nəşrə hazırlayan: Paşa Kərimov. Bakı: Nurlan, 2010. – 80 s.

9. Sultanov T. Alisher Navoi Century and Prose in Almaz Ulviy Research // International Journal of Alisher Navoi, 2021, 1(2), P. 166-171.
10. Vüsale Musalı. Azərbaycan təzkiyələrinin təsnifatı: dili, strukturu, əhatə etdiyi coğrafiya və dövr. // Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/13. Ankara-Turkey, Fall 2013, P. 351-364.

HISTORY OF RECEIPT OF ALISHER NAVOI'S HERITAGE SAMPLES IN TURKEY

Roxila RUZMANOVA
Associate Professor of
Samarkand

State University,
ORCID ID: 0000-0001-6539-0511

Аннотация

Алишер Навоий асарларининг юксак ғоявий-бадий таъсири доирасидан кичик осийлик туркигўй муаллифлар ҳам четда қолмаганлар. Жумладан, Алишер Навоий ғазалларидан илҳомланиб Фузулий, Аҳмад Пошо, Улвий, Жаъфар Чалабий, Меҳри Хотун, Шамий Дада каби 70га яқин усмонли турк шоир, шоира ва ҳукмдор ижодкорлари назиралар битишган ҳамда шу орқали турк мумтоз шеъриятининг янги тараққиёт даврини бошлаб беришган. Шу тариқа Навоий туфайли турк шеърияти тараққиёти тарихида янги бир давр бошланди. Бу Навоий ижодининг жаҳоншумул аҳамиятидан дарак берувчи яна бир мисолдир.

Мақолада усмонли турк адабий ҳаётида Алишер Навоий ижодининг ўрни ва XV аср охири – XVI аср бошларида шоир мероси намуналарининг Туркияга кириб бориш тарихи тадқиқ этилган.

Таянч сўз ва иборалар: адабий мерос, анъана, адабий таъсир, ижодий издошлик, поэтик маҳорат, назира, шеърият, туркий адабиёт, шоир.

Annotation

Small Asian Turkic authors were not left out of the high ideological and artistic influence of Alisher Navoi's works. In particular, inspired by the ghazals of Alisher Navoi, about 70 Ottoman Turkish poets, poetesses and rulers, such as Fuzuli, Ahmad Pasha, Ulvi, Jafar Chalabi, Mehri Hotun,

Shami Dada, wrote poems and ushered in a new era of development of Turkish classical poetry. Thus, thanks to Navoi, a new era in the history of the development of Turkish poetry began. This is another example of the global significance of Navoi's work.

The article examines the role of Alisher Navoi's work in Ottoman Turkish literary life and the history of the arrival of samples of the poet's heritage in Turkey in the late 15th and early 16th centuries.

Key words: literary heritage, tradition, literary influence, creative pursuits, poetic skill, nazira, poetry, Turkic literature, poet.

Аннотация

Малые азиатские тюркские авторы не остались в стороне от высокого идейно-художественного влияния произведений Алишера Навои. В частности, вдохновленные газелями Алишера Навои, около 70 османских турецких поэтов, поэтесс и правителей, таких как Физули, Ахмад-паша, Ульви, Джафар Чалаби, Мехри Хотун, Шами Дада, написали стихи и открыли новую эру развития Турецкая классическая поэзия. Таким образом, благодаря Навои началась новая эпоха в истории развития турецкой поэзии. Это еще один пример всемирной значимости творчества Навои.

В статье рассматривается роль творчества Алишера Навои в литературной жизни османских турок и история прибытия образцов наследия поэта в Турцию в конце XV – начале XVI веков.

Ключевые слова: литературное наследие, традиция, литературное влияние, творческие поиски, поэтическое мастерство, назира, поэзия, тюркская литература, поэт.

The great poet and thinker of the Uzbek people Alisher Navoi is one of the figures and one of the great creator of world literature. In fact, it is the duty of each of us to deeply study the work of Alisher Navoi and enrich the spiritual world of our people with its essence.

"Before Navoi there was no Navoi, it is unlikely that in the time of Navoi himself, whether it is hard to be Navoi after Navoi"¹, – the interpretation of wisdom was compiled in Samarkand. V. M. Jirmunskiy (the surname of person) said opinion about Alisher Navoi: "Navoi is the founder of classical poetry in the Old Uzbek language"². Although in oriental literature there were lots of Navoi`s such as, Mullo Navoi

¹ Абдуллаев В.А. Навоий ва Самарқанд шоирлари // Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети ўқитувчи ва профессорларининг 1966 йилги XXIV илмий конференциясининг материаллари (Филология серияси, 18-22 апрель 1967 йил). – Самарқанд, 1969, 134-бет.

² Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение: Восток и Запад. – Ленинград: Наука, 1979, с. 178.

Khurosoniy (nickname of person), Bobursulton Navoi (Kumiy), Mullo Shamsiddin Muhammad Navoi (Koshon), Mirmuhammad Sharif Navoi, Pirzoda Navoi, Mirzo Muhammad Takiy Navoiy, Boki – Navoi however, none of them could rise to the level of such a brilliant thinker as Alisher Navoi.

The works of Alisher Navoi were read with love by Azerbaijani, Turkmen, Kazakh, Kyrgyz and Ottoman-Turks from the moment of his life to "Hitodin to Khorasan".:

*Olib men taxti farmonimg 'a oson,
Cherik chekmay Xitodin to Xuroson.
Xuroson demakim, Sherozu Tabriz,
Ki qilmishdur nayi kilkim shakarrez.*

Azerbaijani poet Kishraviy Tabriziy, who studied at the Navoi school:

*Navoiy xizimatingdin Kishvari ahli nazar o 'ldi,
Jahon mulkin tutar she 'ri nazir bo 'lsa Navoiyga, –*

he writes that this is a great hope for the school¹.

After the poet's death, the Azerbaijani people, such as Khulkiy, Ollohiy, Ziyoiy, who enjoyed the conversation with Alisher Navoi, returned to Tabriz to their native lands, laid the foundations of the Azerbaijani literary movement of the XVI century under the influence of Navoi. Sodikbek Afshor (XVII century) wrote his "Majma' al-khavas" the influence of "Majolis un-nafois". Gavsiiy Tabriziy (XVIII century):

*Bu hamon ra 'no g 'azaldurkim, Navoiy so 'ylamish,
Surmagun tunlarda hijron sham 'i tut, bedor ko 'z... –*

he writes².

Also, the works of Abdullabek Osiy (XIX century) were almost influenced by the Navoi language.

Since the XVI century, the language of rich works and works of Alisher Navoi began to be studied. For example, there several works which devoted the study of the language of Alisher Navoi, such as, Toli Imoniy's work, "Badai al-lugat", Mustaf bin Sodik's work, "Abushka", "Lugati Navoiy" (author unknown) (Lugat means in English: dictionary), Mirza Mehdikhon's work, "Maboin ul-lugat", "Sangloh", in addition, there are additional works which created in XIX century, A.Vamber's work, "Abushka", Fazlullakhon's work, "Chigatoycha-forscha lugat" (Dictionary in Chigatoy-Persian language), I.Kunash's work, "Chigatoycha-nemischa lugat" (Dictionary in Chigatoy-German language), D.Ross's work,

¹ Абдуллаев В.А. Сайланма (адабий-танқидий мақолалар). – Тошкент: Ф.Ғулом, 1982, 130-бет.

² Абдуллаев В.А. Сайланма (адабий-танқидий мақолалар). – Тошкент: Ф.Ғулом, 1982, 130-бет.

"Maboin ul-lugat", J.Klouson's work, "Sangloh", K.Menges's work, "Mirza Mehdikhon", A.Borovkov's work, "Badai al-lugat", Muhammad Khoksor, from Khorezm, his work, which written in Uzbek language, called "Muntahab ul-lugat".

Academic V. Abdullayev for the first time in Uzbekistan on May 31, 1941 on the topic "Alisher Navoi's Life and Literary Activity of in Samarkand" defended his dissertation¹. This study is considered especially valuable, as it explains in detail the reasons for Alisher Navoi's arrival in Samarkand, his stay in Movarunnahr in 1465-1469, his contemporaries, his life in the house of Fazlullah Abullaysiy, his works, relations with people of science and culture.

According to Khondamir's information that at the end of the XV century, letters were sent to Herat from different countries with a request to send the works of Alisher Navoi. The poet's devans were presented as the most valuable gift to the kings, the officials.

Alisher Navoi was based on the "Chigatoy language", and according to sources, this language was used as the "Navoi language", "Navoi style". His influence on classical Turkish literature in Anatolia begins with the event of the end of the naziras by Turkish poets on 33 selected ghazals and other poetic genres that exist in his divan, which he sent to Turkey.

All the poets who worked in Anatolia in the last centuries remember Navoi with respect and honor. For example, Ottoman poet, Dukakinzoda Yahyo Bey described Navoi in his rhyming couplets, namely "Gulshani Anvor":

*Mir Navoiy guli bexordur,
Xamsasi bir nofai totordur.
So'zlaridir ishq o'tining sarsari,
Har biri bahri g'azalin gavhari.
Vasf etolmam zoti xiradmandini,
Ayni Ajam ko'rmadi monandini.
Garchi saqil o'ldi vale zar kibi,*

So'zlarining qiymati gavhar kibi².

Like all Turkic peoples, Navoi is a poet who has gained great fame in Ottoman-Turkish literature for several centuries. His works were studied in all the Anatolian and Rum territory of the empire from Budin to Basra, in all the centers of Azerbaijan, Iran, Iraq, Crimea, on the banks of the Volga

¹ Абдуллаев В. Алишер Навоийнинг ҳаёти ва Самарқанддаги адабий фаолияти: Филология фанлари номз. ...дисс. – Тошкент, 1941.

² Isen M. Anadolu Türk Edebî Dili Üzerine Nevâî Etkisi // Uluğ Bey Sempozyumu. – Çorum, 30 Mayıs-1 Haziran 1994, S. 298.

and Turkmenistan, as well as from the shores of the White Sea to Koshgar. Not only in the Ottoman geography, but also in the Safavid palaces in Iran, in the Turkish palaces in India, his works were read, naziras (*Nazira* (Arabic) — One of the traditional techniques in Eastern literature; a work written by analogy with the work of a writer of the past or a contemporary) were written for his poems.

Experts on the history of Turkish literature come to the conclusion that the influence of Navoi's work on the work of Ottoman-Turkish poets and illustrious ones began in the last quarter of the XV century. During speaking about the fact that the works of Navoi for the Turkish poets of the Ottoman-Empire were the main model for the development of all Turkish literature since the XV century, it is considered appropriate to note the turkologist V.S.Garbuzova's following opinion: *"It should be noted that Navoi's wonderful lyrics had a huge impact on Turkish poets and their work. They admire Navoi's poetic power, his immense artistic power. From this it can be seen that the works of Alisher Navoi are very popular with the Turks, and even they declare themselves the Turkish poet Navoi. The best Turkish ghazals and their revenge, which were widely developed in the late XV – early XVI century, were created by imitating the lyrics of Navoi"*¹.

Undoubtedly, the works written about Navoi do not consist only of these. At the same time, there are also many works related to the work of Alisher Navoi, such asb Fuod Koprulu², Ogoh Sirri Levant³, Sadiddin Nushat Ergun⁴, Alaidin Guvsa⁵, Ahmet Jaferoglu⁶, Yusuf Chetindag⁷.

In 1861 year, work of the French explorer Belen "Notice biographique et litteraire sur Mir Ali Chir Nevâi" was published. Translated into French excerpts from "Majolis un-nafois" with this monograph by Belin will be published for the first time in Turkish under the title "Alisher Navoi and the Chigatay Poetry" in 1-7 issues of the complex "School", published by Ismail Hikmat in 1908. Then, Najib Osimbey published it again as a conclusion in exchange for the Istanbul edition of "Muhokamat ul-lugatayn" (Discussion of Two Languages). The monograph was published by Ismail Hikmat, the preface to which was published in 1926 in the "Navoi

¹ Гарбузова В.С. Турк адабиёти классиклари. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960, 55-56-бетлар.

² Köprülü M. F. Ali Şîr Nevâyî Ve Tesirâtı // Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar. – İstanbul, 1934. – S. 257-266.

³ Levend A. S. Ali Şîr Nevâyî. Divanlar, II. – Ankara, 1966. – S. 455.

⁴ Sedettin N. E. Türk Şairleri. Cilt I. – İstanbul, 1936. – S. 425.

⁵ Gövsa, I. A. Ali Şîr Nevayî. Meşhur Adamlar. – İstanbul, 1935. – S. 268.

⁶ Caferoğlu A. Mir Ali Şîr Nevâî (Nevâî'nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla) // Türk Amacı. – İstanbul, 1942. – № 1. – S. 6-11.

⁷ Çetindağ Y. Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006. – S. 277.

Complex" in Baku. In the same complex there is a small article by Chobonzoda "Navoi-linguist" and an article by Mirza Muhsin Ibrahimiy "The influence of Persian literature on Alisher Navoi". This article compares the Nizami epic "Mahzan ul-Asror" and "Hayrat ul-Abror" of Navoi.

In addition, in L.Buva's article, namely "Essai sur la civilization timouride", where published in "Journal Asiatique", there are very few information about Navoi. Especially, the information given by E.Brovne in the English "History of Iranian Literature" is also insufficient. In Foud Kuprulu's work, namely "The First Sufis in Turkish Literature" and V.V.Bartold's work, namely "Encyclopedie de L'Islam", in the Chigatay literature section, there is a brief summary of Alisher Navoi. In Kuprulu's book, namely "Learning Turkish Language and Literature", there are also section on "Alisher Navoi and his influences". Doctor Tohir Shokir's brochure, "Turkestan National Ideology and Alisher Navoi", which appeared in Berlin in 1939, draws attention to the fact that it is a scientific and objective work, but also partly as a work expressing new views. Apparently, until today, many different things have been done in Turkey about such an important person for Turkish culture and literature.

Alisher Navoi's poems, epics, philosophical and artistic works have been translated and published by various researchers in Turkey.

In addition, the publication of various works and articles in Ottoman-Turkish about Alisher Navoi by many Navoi scholars attests to the high esteem and respect of the Ottoman-Turks for the work, works and personality of Navoi¹. It is worth noting that the interest in the work of Alisher Navoi is now so strong in Turkey that even on various websites and forums, the Turkish nation is be able to exchange opinions through Internet pages, recording various knowledge about the life and work of one of the founders of the Old Uzbek language. For example, there are a number of articles about Alisher Navoi, such as Ridvan Janim's article, "Alisher Navoi's Research in Turkish Culture and Literature"², Jenos Ekman's article, "About the Early Divans of Navoi"³, Yusuf Chetindag's article, "Ottoman-Literature and Navoi", "Alisher Navoi and the Ottoman Kings", "Alisher Navoi and the Turkish language of poetry"⁴.

¹ Abid N. M. Farsça Kaynaklarda Ali Şîr Nevâyî // Türk Dili ve Edebiyatı, 2006. – № 34. – S. 103-155.

² Canım R. Türk Kültür Ve Edebiyatında Ali Şîr Nevâyî Ve Türkiye'de Ali Şîr Nevâyî Çalışmaları // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2010, 9 (19).

³ Eckman, János. "Nevâî'nin İlk Divanları Üzerine" // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, 1970, Ankara: TDK Yay., S. 253-269.

⁴ Çetindağ Y. Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006. – S. 277.

According to the subject of the study, the following conclusions can be drawn:

Since his time, it has become customary to get acquainted with the works of Alisher Navoi and write nazira to his ghazals. In fact, in the history of Uzbek literature, Alisher Navoi began both, writing mukhammas and takhmis to another poet's ghazals.

The influence of Alisher Navoi on Anatolia classical Turkish literature begun with the event of the end of the naziras by Turkish poets on 33 selected ghazals and other poetic genres that exist in devon, sent to Turkey.

The publication of many works and articles about the work of Alisher Navoi in Turkey testifies to the high respect and respect of the Turkish people for the work, works and personality of the patriarch. Interest in the work of Alisher Navoi is now so strong that even various sites and forums can exchange opinions through Internet pages.

In short, the topic of Alisher Navoi's life, work and creativity has been studied not only by Ottoman-Turkish literature, but also by scholars of the peoples of the world since the end of the XV-beginning of the XVI century and serves to strengthen cultural and literary ties between them.

REFERENCES

1. Abid N. M. Farsça Kaynaklarda Ali Şîr Nevâyî // Türk Dili ve Edebiyatı, 2006. – № 34. – S. 103-155.
2. Caferoğlu A. Mir Ali Şîr Nevâî (Nevâî'nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla) // Türk Amacı. – İstanbul, 1942. – № 1. – S. 6-11.
3. Canım R. Türk Kültür Ve Edebiyatında Ali Şîr Nevâyî Ve Türkiye'de Ali Şîr Nevâyî Çalışmaları // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2010, 9 (19).
4. Çetindağ Y. Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006. – S. 277.
5. Eckman János. “Nevâî'nin İlk Divanları Üzerine” // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, 1970, Ankara: TDK Yay. – S. 253-269.
6. Gövsa I. A. Ali Şîr Nevayî. Meşhur Adamlar. – İstanbul, 1935. – S. 268.
7. Köprülü M. F. Ali Şîr Nevâyî Ve Tesirâtı // Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar. – İstanbul, 1934. – S. 257-266.
8. Levend A. S. Ali Şîr Nevâyî. Divanlar, II. – Ankara, 1966. – S. 455.
9. Ruzmanova R. Alisher Navoiy g‘azalları ta’sirida yozilgan 33 nazira // Alisher Navoiy Xalqaro jurnal, 2021, 1(1), 205-210-betlar.
10. Sedettin N. E. Türk Şairleri. Cilt I. – İstanbul, 1936. – S. 425.

11. Sultanov T. Alisher Navoi Century and Prose in Almaz Ulviy Research // International Journal of Alisher Navoi, 2021, 1(2), p. 166-171.
12. Абдуллаев В. Алишер Навоийнинг ҳаёти ва Самарқанддаги адабий фаолияти: Филология фанлари номз. ...дисс. – Тошкент, 1941.
13. Абдуллаев В.А. Навоий ва Самарқанд шоирлари // Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети ўқитувчи ва профессорларининг 1966 йилги XXIV илмий конференциясининг материаллари (Филология серияси, 18-22 апрель 1967 йил). – Самарқанд, 1969. – Б. 134-138.
14. Абдуллаев В.А. Сайланма (адабий-танқидий мақолалар). – Тошкент: Ғ.Ғулом, 1982. – 440 б.
15. Гарбузова В.С. Турк адабиёти классиклари. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960, с. 55-56.
16. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение: Восток и Запад. – Ленинград: Наука, 1979. – 493 с.
17. Конрад Н.И. Запад и Восток. – Москва: Наука, 1972. – 429 с.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA MASX BO‘LISH HODISASI TALQINI

Qodirjon ERGASHEV,

O‘Z RFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori

institutining katta ilmiy xodimi,

filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya

Mazkur maqolada Navoiy nasridagi masx bo‘lish hodisasi haqida mulohaza yuritilgan. Shuningdek, mash bo‘lish bilan bog‘liq voqealar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: masx, qiyofa, simvol, masjidi Aqso, Buxtunnasr.

Navoiy nasridagi simvolik epizodlardan ayrimlari masx bo‘lish hodisasi bilan bog‘liq. Masx bo‘lish – qiyofaning o‘zgarishi, boshqa ko‘rinishga, qiyofaga kirish, do‘nish ma’nolarini anglatadi. Shuningdek, masx bo‘lishni ruhning ko‘chishi sifatda talqin qilish ham bor. Bu o‘ta sirli hodisalardan bo‘lib, qadimda ham, keyingi davrlarda ham ko‘pchilikning

qiziqishiga sabab bo'lgan. Masx bo'lish bilan bog'liq voqealar, lavhalarni turli asarlarda, xususan, diniy adabiyotda uchratish mumkin. Alisher Navoiyning “Tarixi muluki Ajam”, “Tarixi anbiyo va hukamo” asarlarida ham ushbu hodisa qayd etilgan yoki tasvirlangan epizodlar mavjud. Mazkur lavhalar simvolik ma'noga ega va biron shaxs yoki qavmning Tangri qahriga uchraganini bildiradi. Ulardan biri Buxtunnasrning masx bo'lgani haqidadir. Shu o'rinda ushbu tarixiy shaxs haqida ma'lumot berib o'tish lozim bo'ladi, zero, uning nomi Navoiy asarlarida ko'p tilga olingan.

Dunyo tarixida ikkita Buxtunnasr o'tgan: Buxtunnasr birinchi va Buxtunnasr ikkinchi. Buxtunnasr birinchi eramizgacha bo'lgan 1125-1104 yillarda Bobilda (Vavilonda) hukmronlik qilgan.¹ Buxtunnasr ikkinchi ham Bobilda eramizgacha bo'lgan 605-562 yillarda hukmdor bo'lgan. Alisher Navoiy asarlarida tilga olingan Buxtunnasr mana shu ikkinchi Buxtunnasrdir. Bu juda mashhur tarixiy shaxs bo'lib, u haqidagi ma'lumotlar, rivoyatlar faqat tarixiy manbalarga emas, muqaddas kitoblarga ham kirgan. Dunyo tarixnavisligida u Navuxudonosor nomi bilan ataladi.²

Buxtunnasr ikkinchi Yangi Vavilon sulolasiga (ikkinchi nomi Xoldeylar sulolasi) mansubdir. Otasi Nabopalasar hukmronligining oxirgi davrida Buxtunnasr uning lashkarboshisi bo'lgan va Misrga yurish qilgan. U fir'avn bilan urushib, g'alaba qozongan. Shu vaqtda Nabolapasarning o'lgani haqida xabar kelgan. Buxtunnasr qo'shini bilan orqaga qaytgan va Vavilonga kelib, otasining taxtini egallagan (eramizgacha bo'lgan 605 yil).³ O'z hokimiyatini mustahkamlab olgandan so'ng yana Misrga qarshi urushni davom ettirgan. Boshqa davlatlarga nisbatan ham bosqinchilik siyosatini olib borgan, jumladan, Suriya, Falastin, Iudeyani zabt etgan. Eramizgacha bo'lgan 597 yilda Quddusni qo'lga kiritgan. Uch yildan so'ng Elam davlatini tor-mor keltirgan. Bosib olingan o'lkalarning boyliklarini Bobilga xizmat qildirgan va shu tariqa Bobilni boy hamda qudratli davlatga aylantirgan. Manbalarda qayd qilinishicha, o'sha vaqtda mamlakat poytaxti Bobil shahrida 200 ming aholi yashagan.

Buxtunnasr faqat fotihligi bilan emas, boshqa bir nechta g'aroyib ishlari bilan ham tarixda qolgan. Ulardan biri Bobil minorasining qurilishi bo'lsa, yana biri Bobilda yaratilgan osma bog'lar edi. Kitoblarda bu osma bog'larni dunyoning yetti mo'jizasining biri sifatida ta'riflaydilar.⁴

Buxtunnasrning tarixda yovuz va buzg'unchi sifatida nom qoldirishiga sabab bo'lgan mudhish ishlaridan biri bir necha marta Quddusi sharifga

¹ Древний Восток. Учебное пособие для вузов. – Москва, 2007. – С.297.

² Ўша асар – Б. 325.

³ История Древнего Востока. Тексты и документы. – Москва, 2002. – С.262.

⁴ Всемирная история в лицах. Древний мир. – Москва, Олма-пресс, 1999. – С.49.

yurish qilib, shaharni buzgani va talagani, mashhur Masjidi Aqsoni vayron etgani, u yerdagi boyliklarni o'zlashtirgani va Bobilga olib ketgani, xalqini qul qilgani edi.

Yuqorida aytilganidek, Buxtunnasr haqida Alisher Navoiy "Tarixi muluki Ajam", "Tarixi anbiyo va hukamo" asarlarida to'xtalib o'tgan. Uning bergan ma'lumotlari bu shaxs haqida sharqda keng tarqalgan tasavvurlarga asoslangan. Ularda tarixiy faktlar bilan afsona va rivoyatlarning aralashib ketganini ko'rish mumkin. Mazkur tasavvurlarga ko'ra, tarixda to'rt kishi butun yer yuzini egallab, hukmronlik qilgan va Buxtunnasr shularning biridir. Boshqa uchasi Zulqarnayn, Namrud va Sulaymon as. hisoblanadi. Bu gaplarni qayd etar ekan, Navoiy tarixiy haqiqatga mos ma'lumotni ham, ya'ni, Buxtunnasrning Bobil podshohi bo'lganini ham aytib o'tadi. Shu o'rinda u Buxtunnasrni "Luhrosbning gumashtasi" deb ataydiki, buning qanchalik to'g'riligi borasida bir narsa deyish qiyin.

"Tarixi muluki Ajam", "Tarixi anbiyo va hukamo" asarlarida Buxtunnasrning ikki qatla Bayt ul-Maqdisni bosib olgani va talagani alohida qayd etilgan. Navoiyning yozishicha, u shaharni yer bilan teng qilib tekislab tashlagan, Sulaymon as. qurdirgan Masjidi Aqsoni buzgan. Unga qadar Bayt ul-Maqdis juda ulkan, mislsiz obod shahar bo'lib, Masjidi Aqso ham o'zining ulug'vorligi va hashamati bilan ajralib turgan. Navoiy bu shahar va masjidni shunday tasvirlaydi: "Dovud alayhissalomdin so'ngrakim, masjidi Aqso binosini Sulaymon alayhissalom tugatti va aning asnosida Bayt ul-Maqdis shaharini ham yasadi. Va shahri azamatida va masjid zebida tarix ahli g'arib mubolag'alar qilibdurlar. Ul jumladin biri bukim, shahrg'a o'n ikki qo'rg'on bir-birining davrig'a yo'ng'on toshdin yasati. Yana biri bukim, masjidni yetti rang toshdin tugatib, qiymati javohir bila murassa' qildi. Va ushoq tosh o'rnig'a hamul javohirdin to'kturdi. Va ul uyda amr qildikim, hargiz ibodatdin va ulamo ilm ta'limidin xoli bo'lmag'ay. Va Bayt ul -Maqdis va masjidi Aqso ko'b qarnlar bu dastur bila ma'mur erdi". Masjidi Aqso devorlariga Sulaymon as. buyrug'i bilan oltindan bo'rtma naqshlar (barelyeflar) solingan, devorlari esa javohirlar, qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan bo'lgan va Buxtunnasr ularning barchasini ko'chirib olib ketgan. Navoiy Buxtunnasrning Doniyol as.ni tutqun qilgani haqida ham yozadi. U Buxtunnasrning o'limini ham Doniyol as. bilan bog'laydi. Tutqunlikdan ozod bo'lgandan so'ng Doniyol as. Buxtunnasrga qarshi kurash boshlagan, qo'shin to'plab unga qarshi yurish qilgan. Buxtunnasr Xuziston qo'rg'oniga kirib yashirinib olgan. Doniyol as. qo'rg'onni zabt etgan va Buxtunnasrni qatl qilgan: "Va Doniyol

alayhissalom cherik tortib Buxtunnasr ustiga yurudi, qochib Xuziston qo'rg'onini berkitti. Va Doniyol alayhissalom qo'rg'onni olib, ani halok qildi. Va lekin Buxtunnasr bobida bag'oyat so'z ko'p uchun bu muxtasarda mundin ortuq bitilmadi".

Tarixiy tadqiqotlardagi ma'lumotlarga ko'ra esa Buxtunnasr umrining oxirigacha hech kimdan yengilmagan va o'z ajali bilan o'lgan.

Yuqoridagi voqealarni bayon qilish asnosida Navoiy Buxtunnasrning masx bo'lganini ham qayd qilib ketadi. Uning so'zlariga qaraganda bu bir yil yoki uch yil davom etgan va shundan so'ng Buxtunnasr o'zining avvalgi holiga qaytgan: "Va Buxtunnasr binni Kudarzi, olamning buzug'lig'i aning zulmidin erdi, Luhrosbning gumashtasi erdiki, ikki qatla Bayt ul-Maqdisni yer bila tuzatti. Va Doniyol bila Uzayr alayhimusalomni asir qildi. Bu jihatdin debdurlarkim, bir yil yo uch yil masx bo'ldi. Andin so'ng Doniyol as.ni qo'ydi".¹

Bu o'rinda muallif ushbu hodisaga to'liq izoh bermaydi, masx bo'lish tufayli Buxtunnasrning qanday qiyofaga kirgani, qay tarzda o'zgargani haqida hech narsa demaydi. Lekin boshqa manbalarda Buxtunnasrning tashqi ko'rinishida hayvonlarga xos ayrim belgilar paydo bo'lgani, jumladan, badanidagi tuklar, qo'l-oyoqlarning tirnoqlari hayvonlarnikiga o'xshab qolgani, u o't-o'lanlarni yegani haqida ma'lumotlar bor. Yevropalik bir rassomning gravyurasida ham Buxtunnasr emaklab turgan holda, hayvonga o'xshash qilib tasvirlangan.

Masx bo'lish haqida fanda ham fikr bildirilgan. Olimlar uni ilmiy nuqtai nazardan izohlaydilar. Ularning fikricha, bu ruhiy kasallik bo'lib, unga chalingan kishi o'zini biron-bir hayvon sifatida tasavvur qiladi, o'sha hayvonga xos qiliqlar, harakatlar qila boshlaydi. Medisinada bu kasallik likantropiya deb ataladi.

Alisher Navoiy bu hodisaga simvolik ma'no yuklaydi. Uning talqiniga ko'ra, masx bo'lish masx bo'lgan shaxs yoki qavmning Tangri taoloning qahriga uchraganining alomatidir. Navoiyning fikricha, Buxtunnasr Bayt ul-Maqdisni vayron qilgani, Doniyol va Uzayr payg'ambarlarni asir qilgani uchun masx bo'lgan. Adibning "Tarixi muluki Ajam"dagi "Ikki qatla Bayt ul-Maqdisni yer bila tuzatti va Doniyol bila Uzayr alayhimussalomni asir qildi. Bu jihatdin, debdurlarkim, bir yil yo uch yil masx bo'ldi" degan so'zlari shundan dalolat beradi.

Masx bo'lish bilan bog'liq yana bir lavha Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asaridan o'rin olgan. Unda hikoya qilinishicha, Iso as. bir safar

¹ Тарихи мулуки Ажам, 8-жилд. – Б.613.

paytida yegulik bo'lmagani sababli Bani Isroilning o'tinchiga ko'ra Tangridan yegulik so'rab munojot qilgan va Tangri osmondan moida tushirgan. Unda non va qovurilgan baliq hamda tuz va ko'katlar bor edi. Odamlar ochlik balosidan qutulib, qorinlarini to'yg'azib oladilar. Moida har kuni tong payti tushar, odamlar kechgacha taomdan bahra olar edilar. Bu taomni yeganlar faqat ochlikdan xalos bo'libgina qolmay, turli kasalliklardan ham forig' bo'ladilar.

Shunday bo'lishiga qaramay, jamoat "Bu moida osmondan tushayotgani yo'q, Iso sehr qilyapti", – deganlar va shu sababli masx bo'lib, barchalari to'ng'izlar qiyofasiga kirganlar. Asarda bu hodisa shunday tasvirlangan: "... Tengri taolo to'ng'uzlar shakli bila o'runlaridin qo'pordi. Va ul to'ng'uzlar mazbalalarda kezib, najosatlarini yerlar erdilar. Iso as. qotig'a kirib, ko'zlaridin yosh borib, boshlarin yerga qo'yarlar erdi. To uch kundan so'ngra aqbah vujud bila adam yo'lig'a azmat qildilar... . Ul jamoat masx bo'lg'ondin so'ngra Iso as. yonib, Bayt ul-Maqdisga keldi".¹

Bu o'rinda ham masx bo'lish hodisasiga Navoiyning qarashi uning Buxtunnasr voqeasiga qarashi singari bo'lib, agar birinchi holatda Buxtunnasrning masx bo'lishi uning Bayt ul-Maqdisni vayron qilgani, payg'ambarlarni tutqun qilib olib ketgani uchun Tangrinig qahriga uchraganining alomati va qilmishi uchun berilgan jazo sifatida talqin etilgan bo'lsa, ikkinchi epizodda Iso as. bilan bo'lgan jamoatning noshukurligi uchun xudoning g'azabiga duchor bo'lganliklarining alomati sifatida talqin qilinadi va simvolik ma'no kasb etadi.

NAVOIY IJODIDA SAQQOLAR OBRAZI VA IFODALI TASVIRI

**Burobiya RAJABOVA,
O'zbek tili, adabiyoti va folklor
institutining yetakchi ilmiy xodimi**

Annotatsiya

Mazkur maqolada Alisher Navoiy ijodidagi saqqo- beminnat suv tashuvchilar obrazining tasavvufiy mazmun-mohiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, saqqo timsolining tarixiy tadriji haqida ham ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: saqqo, orif, darvesh, axiy, shayx, suv tarqatuvchi.

¹ Тарихи анбиё ва ҳукамо, 8-жилд. – Б. 592.

Annotation

This article pays special attention to the mystical content of the image of Alisher Navoi in the works of Alisher Navoi. There is also information about the historical development of the symbol of the beard.

Keywords: saqqa, arif, dervish, akhiy, sheikh, water dispenser.

Sharq mumtoz adabiyoti o'zining mumtozlik darajasiga ko'tarilgan obrazlari va obrazli tasvirlari bilan ham ajralib turadi. Shunday obrazlardan biri, bu saqqa – beminnat suv tashuvchilar va suvga tashna odamlarga suv berish vaqtida ularning ong-u shuuri, ruhiga quvvat, qalbiga esa taskin beruvchi oyat, hadis, hikmat yoki pand-nasihat xarakteridagi baytlarni o'rgatuvchi orif insonlar obrazidir. Qayerda saqqolar bo'lsa, o'sha yerda o'zaro mehr-oqibat, fayz-baraka, go'zal oqibat ustun bo'lgan.

Endi *saqqa* atamasiga qisqa to'xtalsak. Ya'ni saqqa lug'atlarda *saqqa* so'zining asl lug'aviy ma'nosi meshkobchilar, suv tashuvchilar, deb yozilgan¹.

Saqqolar (meshkobchilar, suv taraqtuvchilar) – Navoiy asarlarida qo'llangan obraz. Tazkira va tarixiy asarlarida orif, shayx, darvesh saqqolarni tarixiy obrazlar va badiiy xarakterdagi obrazlarga tasnif qilish mumkin. Ularni ma'raka tuzuvchi so'z ahlining birinchi toifasi – g'azalxon va saqqolar, maddohlar(ijobiy bo'yoqdor so'z ma'nosida – B.R.)ga kiradi, chunki ular meshda suv tashib kelish va odamlarga tarqatish barobarida, birinchidan, Oллоhni tanitish va islom ma'rifatini sura, oyatlar yoki hadislar misolida bildirish bo'lsa, ikkinchidan esa hakimlar, shoir-u adiblarning she'r, hikoya va badehalarini ijro qilib, xalqqa fayz yetkazish bo'lgan. Ularning ishidan odamlar xursand bo'lgan hamda g'oyat mo'tabar kishilardirlar va ularning rutbasi xalq orasida juda ulug' bo'lgan. Ba'zi kitoblarda saqqolik kasbining pirini Salmon Forsiy deb aytilgan. Negaki, Salmon Forsiy doimo yelkasida mesh bilan odamlarning uyiga suv tashigan, shu bois bu rivoyat durustdir. Shayx Sa'diy Sheroziy ham saqqolarni hayot bag'ishlovchi mardlar, deb yuksak baholaganlar².

Yoki Temuriylar Uyg'onish davrining mashhur adibi va voizi Husayn Voiz Koshifiy "Futuvvatnomai suloniy" asarida alohida saqqa darveshlar to'g'risida alohida fasl bag'ishlagan va unda saqqolarni mahorat bilan tahlil va talqin qilib bergan. Ularning o'nta odobi haqida bitgan qimmatli ma'lumoti ham juda muhim xabar hisoblanadi. U mazkur asarida

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати (Академик Эргаш Фозилов таҳрири остида). 4 жилдлик. 3-жилд. Тошкент: Фан, 1984. 65-бет; Osmanlica-turkche ansiklopedik lugat. (Hazirlayan Ferit Develli oglu. Anqara, 1990. S. 1098.

² Саъдий Шерозий. Гулистон. Мулла Муродхўжа таржимаси. Тошкент: Фан, 2005. 5-бет.

saqqqolarning umumlashma obrazi to‘g‘risida batafsil to‘xtalgan¹. Koshifiy ushbu asarida saqqqolarni aslida darveshlar guruhiga kiritgan va darveshlar hamda ularning xalqasi haqidagi barcha fikr, ma’lumotlari saqqqolarga ham taalluqlidir.

O‘rganishimizga ko‘ra, saqqqolar obrazining tasviri hamda talqini o‘z tarixiga ega, ya’ni, birinchidan, Shayx Sa’diyning “Guliston”, Abdurahmon Jomiyning “Nafohat ul-uns”, Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat”, Koshifiyning “Futuvvatnomai sultoni” asarlarida kishilar obrazi, ya’ni ma’lum bir davrda yashab o‘tgan tarixiy shaxslar, orif insonlar, shayxlar obrazining tarixiy siymosi sifatida tarixiy mazmundagi ma’lumot, xabar, sharhlar berilgan bo‘lsa, ikkinchidan esa Alisher Navoiyning lirik she’rlarida, xususan, fasohatli g‘azallari matnida ifodali obraz, tasvir tarzida mahorat bilan qo‘llanganini ko‘ramiz.

Agar *saqqqolar* obrazining Alisher Navoiy ijodi bo‘yicha talqin qiladigan bo‘lsak, nasriy asarlarida gapirilgan saqqqolarni epik obrazga, lirik she’rlarida tasvirlangan saqqqolarning ifodali obrazlarini lirik Navoiy tasvirlagan va obrazli talqin qilgan saqqqo obrazlarida ham o‘z davrining juda ko‘p muhim ma’rifiy, didaktik, ijtimoiy va siyosiy masalalarni qalamga olganidan xabardor bo‘lamiz.

Umuman, saqqqo obrazi Alisher Navoiy ijodida ko‘p uchramaydi, agar “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasi bo‘yicha gapiradigan bo‘lsak, o‘n nafardan ortiq saqqqolar – tarixiy shaxslar, ya’ni shayxlar, orif insonlar obrazini uchratamiz. Lirikasida esa yuqorida qayd etib o‘tganimizdek, ifodali obraz yoki o‘quvchiga estetik zavq beruvchi manzarali tasvir tarkibida ko‘ramiz, xolos. Ifodali obraz xarakteridagi *saqqqo* obrazida u o‘zigacha yashab va ijod qilgan shoir, adiblarning katta tajriba va ma’lum bir an‘analarni o‘zida jamlagan, deyish mumkin. Bu o‘rinda yana shuni alohida ta’kidlash zarurki, ayrim ishonchli tarixiy manbalarda va badiiy asarlarda saqqqolarni futuylar, axiylar deb ham atab kelinganini ko‘ramiz. Bu kabi holat esa ulug‘ shoir asarlariga ham taalluqlidir.

Agar uning “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasini varaqlasak, saqqqolar rutbasi, unvon, taxalusi bilan bitilgan shayxlar nomini ham uchratamiz².

Alisher Navoiy mazkur tarixiy asarida Xusrav Parvezning o‘nga yaqin hashamat va ajoyibotlarini sanab ko‘rsatar ekan, shulardan biri sifatida uning quruq, issiq havo kunlarida yo‘lga chiqqanda bir necha yuz saqqqo – suv sepuvchi nadimlari tomonidan suv sepib yurilishiga ishora qilgan.

¹ Кошифий Хусайн Воиз. “Футувватномаи султоний”(Фурс тилидан Н.Комилов таржимаси). Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2011. 92–93–бетлар.

² Алишер Навоий. “Насойим ул-муҳаббат”. МАТ. 17-жилд. Тошкент: Фан, 2001. 230-бет;

Haqiqatan ham, bir necha yuz suv sepuvchi saqqo nadim hukmdorning yo‘liga suv sepib yurishi tarixda juda kamdan kam kuzatiladigan holat bo‘lgani uchun Alisher Navoiy Xusrav Parvezning saqqolari haqida asarda shunday izoh bergan: “Otlang‘anda necha yuz saqqo muqarrar erdiki, gard mahalida yo‘lg‘a suv separ erdilar”¹. Bu ma‘lumot asosida saqqolar tarixiga diqqat qilsak, demak, saqqolar obrazi qadimdan bor, mavjud bo‘lgan qadimiy obrazlardir.

Quyida saqqolik bilan shug‘ullangan darvesh shayxlarning tarixiy siymolari bilan tanishsak. Shayx Hammod Dabbos r. t. Fiqrasida mazkur shayxning huzuriga kelgan uch nafar yoshlarning niyati bilan bog‘liq tasvirda Ibn Saqqo nomi uchraydi. U yigit Shayx Hammod Dabbosga qilgan odobsizligi bois shayxning g‘azabiga uchragani qayd etilgan.

Valid b. Abdulloh Saqqo r. t. Kuniyati Abulis'hoqdur. Zunnunning ashobidindur. Ul debdurki, Zunnun dedikim, bodiyada bir qaro zange ko‘rdumki, har qachon “Alloh” desa erdi, rangi oqarur erdi. Ham Zunnun dedikim, har kim Allohni yod qilsa, haqiqatda ondin sifate ayrilg‘oy. Abu Abdulloh Roziy dedikim, Valid Saqqo qoshig‘a bordim, tiladimkim, faqrda andin savole qilg‘oymen. Bosh ko‘tardi va dedikim, faqr anga musallamdurkim, aning xotirig‘a hargiz Haqdin o‘zga kirmaydur va qiyomatda bu so‘zumning uhdasidin chiqa olurmen. Zunnun q. s. dog‘i Haq yodida anga muvofiq so‘z aytibdur. Bu shayx bilan bog‘liq ma‘lumotdan ma‘lum bo‘ladiki, shayx Valid b. Abdulloh saqqolik bilan shug‘ullangan va saqqolik kasbi bilan bog‘liq saqqolikni esa o‘ziga rutba’ qilib olgan.

Yoki Ali b. Shu‘ayb Saqqo q. s. Nishoburning Hirasidindur. Abu Hafs bila suhbat tutubdur. Debduurlarki, ul ellik besh Haj guzarlabdurkim, barchag‘a Nishoburdin ehrom bog‘labdur va har milda ikki rak‘at namoz qilibdur. So‘rubduurlarki, bu namoz nedur? Debduurlarki, [ular o‘zlari uchun bo‘lgan manfaatlarga shohid bo‘lish uchun] bu naf‘larim Hajjimdin anga. Fiqrasida Ali b. Shu‘ayb shayxning ham saqqolik bilan shug‘ullanganini va ma‘lum vaqt o‘tib o‘ziga uni nisba qilib olganini bilib olamiz.

Abubakr Saqqoq q. t. s. Oti Muhammad b. Abdullohdur. Abusaid Xarroa q. s. ning sohibi. Ul debdurki, Abusaid Xarroz dediki, bir kun biyobonda borur erdim. O‘nga yaqin it, qo‘ychilar itidin, manga hamla kelturdilar. Chun yetishdilar, muroqabag‘a mashg‘ul bo‘ldim. Nogoh, bir oq it oralaridin chiqdi va alarg‘a hamla qildi va alarni mendan yiroq surdi. Va ul itlar yiroq ketmaguncha mendin ayrilmadi. Chun alar tamom kettilar, ul g‘oyib bo‘ldi.

¹ Алишер Навоий. “Тарихи мулуки Ажам”. МАТ. 10-жилд. Тошкент: Фан, 1992. 168-бет.

Va ham ul debdurki, Abusaid Xarroz dedikim, [Allohning zikri bilan bo‘l! Agar holing quvvatli bo‘lsa, uning zikriga g‘arq bo‘lib ketasan. Alloh ham seni zikr qiladi]. Shayx ul-islom dediki, “til zikr boshig‘a bordi va zikr mazkur boshig‘a”.

Abubakr Saqqo q. s. Ul debdurki, kemada erdim. Yel qo‘bdi va qo‘lak bo‘ldi va xalq duog‘a faryod torttilar. Kemada darveshe erdi, boshin gilimiga chirmag‘on. Aning qoshig‘a borib aytilarki, agar telba emassen, bu holatdagi xalq duoga mashg‘uldurlar, sen ham bir nima degil! Boshin gilimdin chiqardi va dedikim, [sening qalbingga hayronman, nega bizdan yuz o‘tirdi?] va boshini yuqorig‘a tortti. Dedilarki, ne devonadur? Anga derlarki, duo qil, ul bayt o‘qur! Yana boshin gilimdin chiqardi va so‘nggi misrani o‘qidikim, [Menga bo‘lgan yuksak muhabbating nega yo‘qoldi?]. Ul yel va oshub biror nima o‘ksudi. Yana anga dedilarki, bir nima degil! Bosh chiqardi va dedikim.

Demak, saqqo nisbasi bilan kelgan shayxlar o‘z davrida mana shu kasbi bilan mashhur bo‘lgan darveshlik odobida, dasturda ularning saqqolik faoliyati birlamchi hisoblangan, buning yorqin misolini yuqorida tanishdik. 20. Valid b. Abdulloh Saqqo r., 115. Ali b. Shu‘ayb Saqqo q. s., 225. Abubakr Saqqoq q. t. s., 235. Abubakr Saqqo q. s. kabi shayxlar nasabida saqqoning birga qo‘llanishidir.

Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat”ning Shayx Sa‘diyga bag‘ishlangan “Shayx Mushrifuddin Muslih b. Abdulloh Sa‘diy Sheroziy q.s.” nomli firqadagi ma‘lumotga asoslanadigan bo‘lsak, Sa‘diy Sheroziy ham Shomda saqqolik qilganligi haqida ma‘lumot keltirilgan: “Va kibor mashoyixdin ko‘rining xizmatig‘a yetibdur. Shayx Shahobiddin suhbatig‘a musharraf bo‘lubtur va alar bila bir kemada daryo safari qilibdur va debdurlarki, muddati madid Bayt ul-muqaddasda va Shom bilodida saqqolik qilib, elga suv berur erdi. To Xizr a.s.ga yetishti va ani in‘om zuloli va afzoli obi hayotidin serob qildi. Bir qatla anga sodoty akobir-u ashrofidin biri bila guftugo‘y voqe‘ bo‘ldi”¹.

Navoiyning “Nasoyim ul muhabbat”, “Tarixi muluki ajam” kabi asarlari va she‘rlari matnida saqqolar obrazi uchraydi. “Nasoyim ul muhabbat”dan : “Valid saqqo qoshig‘a bordim, tiladimkim, faqr andin savole qilg‘aymen”. Yoki “... muddate madid Bayt ul muqaddasda va Shom bilodida saqqolik qilibdur”. Daho shoir gohida saqqoni ko‘chma, majoziy ma‘noda ham ishlatgan, Ollohning quti bo‘lgan bulutlarni ham saqqolar kabi suv quyuvchii, suv sepuvchi deb bitgan manzarali tasvirlar uchraydi:

¹ Алишер Навоий. “Насойим ул-муҳаббат”. МАТ. 17-жилд. Тошкент: Фан, 2001. 463-бет.

*Ostoni zebig‘a tong yo‘q yetursam ashku oh,
Goh bulut saqqosig‘a, gohe sabo farroshig‘a.*

Demak, saboning farroshligi yoki bulutning saqqoligi kabi obrazli ifodalar, tasvirlar qadimdan mavjud bo‘lgan. Bu kabi tasvirlarni nafaqat Navoiy ijodida, balki Sa‘diy ijodida ham o‘qishimiz mumkin: “Sabo shamoli farroshg‘a Xudo buyurdi, tokim zumurad kabi chamanlarni yozg‘ay. Va doya kabi bahor bulutig‘a amr ayladi, tokim nabot qizlarini yel beshigida tarbiyat aylagan.”¹

*Ostoni zebig‘a tong yo‘q yetursam ashku oh,
Goh bulut saqqosig‘a, gohe sabo farroshig‘a.*

*Qaysi gul bazmiki suvg‘a, yo‘qsa yelga bormadi,
Bu chamanda to bulut saqqo, sabo farrosh erur.*

Yoki:

*Qaysi gul bazminki sug‘a, yo‘qsa yelga bermadi,
Bu chamanda to bulut saqqo, sabo farrosh erur.*

Yuqorida biz Alisher Navoiyning saqqo bilan bog‘liq obrazli ifodalar, manzarali tasvirlar yaratganini tilga olgan edik. Bu adabiy hodisa, asosan, ulug‘ shoirning g‘azallari matnida keladi. Ko‘ramizki, qut bulutlarning beminnat suv sepishini shoir aholiga ta‘masiz, minnatsiz, savob va xayr yo‘lida suv tarqatgan darvesh – saqqolarga qiyoslagan. O‘rganishimizga ko‘ra, bu singari qiyoslar shoir g‘azallarida takroran uchraydi. Ammo bu kabi takror obrazli ifodalar o‘quvchining g‘ashiga tegmaydi. Bu obrazli tasvir-manzara ham o‘quvchiga ma‘lumot, ham estetik zavq beradi. Chunki bunda daho shoirning voqelikni manzaralar bilan aks ettirgan. Lekin kuzatishimizcha, qut bulutlarning saqqolarga qiyoslanishi an‘anaviy bo‘lib, Navoiygacha ko‘plab shoirlar lirikasida, xususan Shayx Sa‘diyda ham uchraydi. Ammo jadid adabiyoti vakillari ijodiga nazar tashlasak, buning aksini, ya‘ni qut bulutlarni ma‘rifat nurlarini to‘suvi devorga mengzatganini ko‘ramiz. Vadud Mahmud o‘zining “Ajziy” nomli maqolasida “Bulut uning ko‘ziga millatini ma‘rifatdan mahrum qilg‘on bir devordir:

*Abri jaholat ila bizi pardapo‘sh edub,
Cho‘xdan yoshurding el yonidan shu‘lai Quyosh.”²*

¹ Саъдий Шерозий. Гулистон. Мулла Муродхўжа таржимаси. Тошкент: Фан, 2005. 13-бет.

² Вадуд Махмуд. Танланган асарлар (Сўзбоши, изох ва луғатлар муаллифи профессор Б.Каримов). Тошкент: “Маънавият”, 2005. 66-бет

Xulosa shuki, Navoiy o‘z ijodida tasvirlagan saqqolar obrazi, birinchidan, ma’lum bir tarixiy shaxslar hayotidan va ular orqali tarixiy jarayonlar, tariqatlar odobi va madaniy muhitdan xabar beradi. Ikkinchidan, ulug‘ shoirning ifodali tasvir, obrazli manzara yaratishdagi poztik mahorati va badiiy uslubi bilan yaqindan tanishamiz.

DEBOCHALARDA USTOZ VA ZAMONDOSH SHOIRLAR E’TIROFI

**Farida KARIMOVA,
NamDU dotsenti**

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Lutfiy, Sakkokiy, Shayxim Suhayliy kabi ustoz va zamondosh shoirlarning badiiy ijod sohasidagi an’analarga munosabati tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: devon, mutaaddid (ko‘p sonli) devon, debocha, Navoiyning salaflari, turkigo‘y shoirlar, an’analarga munosabat.

Аннотация

В статье проанализированы вопросы отношений Наваи к традициям художественного творчества наставников и современных поэтов как Хусрав Дехлави, Абдурахман Джами, Лутфи, Саккоки, Шайхим Сухайли.

Ключевые слова и выражения: диван, мутааддид (многочисленный) диван вступление, наставники Наваи, тюркские поэты, отношения к традициям.

Annotation

The article analyses Navai's relationship with artistic creativity traditions of his mentors and contemporary poets as Khusraw Dehlavi, Abdurahman Jami, Lutfi, Sakkoki, Shaihim Suhaili.

Key words and word expressions: divan, mutaaddid(numerous) divan introduction, Navoi's teachers, turkic poets, relationship with traditions.

Alisher Navoiyning ustozlariga bo‘lgan yuksak hurmat-ehtiromi uning barcha asarlari qatiga singdirilgan, darj etilganki, bu e’tiroflar shoir hayoti va ijodini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etishi hech kimga sir emas. Bolalik va o‘spirinlik chog‘laridayoq Amir Shohiy, Lutfiy, Kamol Turbatiy

kabi o'z davrining mashhur va zabardast shoirlari bilan bilvosita yoki bevosita muloqotda bo'ldi. Mavlono Yahyo Sebak Fattohiy va Darvesh Mansuridan aruz ilmini, Hofiz Ali Jomiydan qiroat ilmini, Xoja Yusuf Burxondan musiqa ilmini o'rgandi.

Shoir hayotida, ijodida Sayyid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammad, Abdurahmon Jomiy kabi yetuk insonlarning ham ota, ham ustoz sifatidagi o'rni alohida bo'ldi. Uning ustozlariga bo'lgan mehr-muhabbati "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad", "Xamsat ul-mutahayyirin" kabi asarlarida o'zining yuksak ifodasini topgan.

Shuningdek, Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" g'azallarida, "Xamsa" dostonlarida, "Majolis un-nafois", "Muhokamat ul-lug'atayn" kabi asarlarida buyuk salafлари Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziylar nomini tilga oladi, ularni ustoz sifatida ulug'laydi. Shoir ustozlarining xamsachilik va g'azalnavislikdagi ajoyib an'analarini o'ziga xos tarzda davom ettirdi hamda ularga bo'lgan hurmat-e'tiborini ifoda etdi. Shu bilan birga, shoir o'zigacha bo'lgan va o'z davridagi zamondosh shoirlarning ijodiga ham chuqur hurmat bilan qaradi, ular ijodidagi yutuqlarni e'tirof etdi.

Alisher Navoiyning o'z ustozlari va ularning badiiy ijod sohasidagi an'analariga munosabati "Badoye' ul-bidoya", "Xazoyin ul-maoniy" debochalarida ham ularda qo'yilgan asosiy masalalardan biri sifatida aksini topgan.

Alisher Navoiy o'z lirik ijodiga fors-tojik klassiklari Xusrav Dehlaviy, Hofiz va Jomiylarning ta'siri katta bo'lganligini "Badoye' ul-bidoya", "Xazoyin ul-maoniy" debochalarida, "Muhokamat ul-lug'atayn", "Mahbub ul-qulub" va boshqa asarlarida alohida hurmat-ehtirom bilan ta'kidlab o'tadi. Xususan, Xusrav Dehlaviy poeziyasi o'zining soddaligi va badiiy go'zalligi bilan shoirning qalbini o'ziga rom etgan edi. Bu haqda A.Hayitmetov shunday yozadi: "Uning (ya'ni Navoiyning) g'azallarining tili va uslubi o'sha davrga nisbatan o'z soddaligi, anglashilarligi bilan hatto uning o'zining dostonlari, prozaik va ilmiy asarlaridan ham yaqqol ajralib turadi. Bunda hamma fors-tojik shoirlariga qaraganda, ayniqsa, Xusrav Dehlaviyning roli katta bo'ldi. Dehlaviy g'azallaridagi badiiy soddalik, turkistoniy uslub ko'p o'zbek shoirlarining diqqatini o'ziga tortgan va bu davrda Dehlaviy g'azallarining muxlislari boshida esa Navoiy va Husayn Boyqaro turar edi"[4,75].

Navoiy "Xazoyin ul-maoniy" debochasida yozishicha, Husayn Boyqaro unga Xusrav Dehlaviy to'rt devon tuzganligi, lekin ularning nomi

ma'lum bo'lsa ham o'zi yetib kelmaganligi haqida gapiradi. Shu o'rinda shoirga dastlabki ikki devonini tugatgandan so'nggi davrda yozilgan she'rlari ham "ikki devon chog'li", balki undan ham ortiqroq ekanligini aytadi va bu tarqoq she'rlarni tartibga solishni buyuradi: "Bir o'z asrida ganji ma'naviy Mir Xusrav Dehlaviyni derlarkim, sulton Malikshoh Olp Arslon otiga to'rt devon murattab qilmish bo'lg'ay va xotimasini aning oti bilan muzayyal etmish bo'lg'ay, bu ish ul zamonning yaxshi-yomoni qulog'ig'a yetmish bo'lg'ay, agarchi bu so'z mazkurdur, ammo ul devonlar ma'dumdur va ul ma'dumlarning agarchi asomiysi mavjuddir, ammo vujudi noma'lumdir... Chun senga tavfiq madad qilibturu bu maqsudning hech kimga yig'ilmog'on moddasi yig'ilibtur, tilarbizkim, fursatni g'animat bilgaysenu bu muddao husuliga rag'bat qilg'aysen"[1, 14].

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, Navoiy Xusrav Dehlaviyning besh devoni bilan tanish bo'lmagan. Hatto beshinchi devonining borligi ham ma'lum bo'lmagan. Buning sababi qo'lyozma asarlarining o'sha davrda juda qiyinchilik bilan tarqalishidir. Chunki qo'lyozma asarlarni ko'chirish katta mehnat va mablag' talab qilgan. Bu narsa o'tmishda yaratilgan asarlarning, jumladan, she'riy devonlarning keng tarqalishiga to'sqinlik qilgan. Xusrav Dehlaviy g'azallari o'z zamonasida ham katta shuhrat qozongan edi. Kotiblar Xusrav Dehlaviyning beshta devonidagi o'zlariga yoqqan eng yaxshi she'rlarini ko'chirib olganlar va terma devonlar tuzganlar. Bunday devonlar xalq orasida keng shuhrat qozongan. Shuningdek, ular Navoiy davrida ham mashhur bo'lgan. Shoir "Badoye' ul-bidoya" debochasida yozadi: "Ammo ash'or tadvin qilg'onlardin ba'zikim, baqo mulkida foniydurlar va ba'zikim, holo fano dayrida boqiydurlar – avvalgi zumradin bovujudi dard beshasining g'azanfari va ishq otashgohining samandari, javohiri ma'naviysi Amir Xusrav Dehlaviy qaddasallohu taolo ruhah va fano mayxonasining rindi xirqachoki va balo paymonasining masti beboki, ishq muhabbat asrori amirlarning hamrozi Xoja Hofiz Sheroziy saqollohu sarohu. Va so'ngg'i firqadin quds shabistonining sham'i anvari va uns gulistonining andalibi suxanvari, balog'at shakkaristonining to'tiyi shirinkalomi janobi Maxdumi Mavlono Abdurrahmon Jomiy maddallohu taolo ziloli irshodihi alo maforiqit–tolibin devonlari aroda bo'lg'ay (1-j., 14-bet).

"Muhokamat ul-lug'atayn"da esa quyidagilarni o'qiymiz: "O'qurig'a davovindin bu faqir mutolaasiga ko'p mashg'ul bo'lmog'on devon oz ermish. Bataxis ishq va dard ahlining rahbar va peshravi Xusrav Dehlaviy devonikim, oshiqlikda dard va niyoz, so'z va gudoz tariqin ul muntashir

qildi va oning ishqı mash'alidin bu partav olam tiyra xokdonig'a yoyildi"[3, 121].

Demak, Navoiy Xusrav Dehlaviyning Xurosonda keng tarqalgan terma devoni, shuningdek, devon debochasi bilan tanish bo'lganligi shubhasizdir. Navoiy devonlariga debocha bitar ekan, o'z salaflarining bu sohadagi tajribalariga suyangan, ulardan ko'p narsa o'rgangan. Shuningdek, o'z ijodiy tamoyillaridan kelib chiqqan holda ularga ijodiy munosabatda ham bo'lgan.

"Xamsat ul-mutahayyirin"da hikoya qilinishicha, Navoiy safardan qaytayotib Jomiy ziyoratiga tushadi. Jomiy unga o'z qo'li bilan bitilgan uchinchi devonini taqdim qiladi. Shunda Navoiy Mir Xusravdan boshqa hech kim o'z she'rlaridan "mutaaddid" devonlar tuzmaganligi va ularga alohida nomlar qo'ymaganligini aytib, ustoddan o'z devonlariga munosib ot qo'yishni iltimos qiladi. Oradan ikki kun o'tgach, Navoiy yana Jomiy huzuriga boradi. Jomiy shoirning qo'liga devonlariga yozilgan debochani tutqazadi. Unda Jomiy Navoiyning taklifi bilan devonlarining har birini alohida nomlaganligini ham eslatgan edi.

Shuningdek, Jomiy ham Navoiyga o'zbekcha she'rlaridan alohida devonlar tuzib, ularni maxsus nomlar bilan atashni tavsiya qiladi: "Sen dag'i nazming turkcha alfozda chun mutaaddid bo'lubtur, sen dag'i har birini bir ism bila mumtoz qil va har qaysini bir laqab bilan jilvasoz etgil"[2, 69].

Jomiy "Fotihat ush-shabob" debochasida bu voqeaning sodir bo'lgan vaqtini 897/1491-yil, deb ko'rsatadi. Demak, Jomiy turli yillarda tuzilgan uchala devoniga 1491-yilda debocha yozgan. Shunisi xarakterliki, debochalarda ta'rix san'atini qo'llaydi va devonlarining tuzilgan yillarini aniq ko'rsatadi.

Jomiyning birinchi devoni "Fotihat ush-shabob"ga 10 varaqdan iborat debocha yozilgan. Debocha hamd-u na't bilan boshlanadi. So'ngra shoir yillar davomida risola va masnaviy kitoblari, ijod daftarlari, qasida va g'azallardan tarqoq devonlar jamlaganligi to'g'risida so'zlaydi. Payg'ambar hijratiga 900 yil to'lishiga uch yilcha vaqt qolganda, ya'ni 897/1491-yilda Navoiyning taklifi bilan uch devonini bir jildga jamlaganligi va birgalikda ularni "Fotihat ush-shabob" ("Yoshlikning boshlanishi"), "Vositatul iqd" ("Dur shodasi o'rtalig'i"), "Xotimat ul-hayot" ("Hayot yakunlari") deb atalganligi haqida ma'lumot beradi.

Alisher Navoiy, Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiylarning debochanavislik sohasidagi an'analarini qadrladi, ulardan bahramand bo'ldi. Ustozlarining devonga debocha yozish an'anasini ijodiy davom

ettirdi. Bu o'rinda Xusrav Dehlaviyning ta'siri alohida bo'ldi. Navoiyning "Badoye' ul-bidoya" va "Xazoyin ul-maoniy" devonlariga yozgan debochalari ana shu ijodiy va ilmiy jarayonning mahsuli edi.

Alisher Navoiyning turkigo'y shoirlar va ularning ijodiga bergan baholari, mulohaza va fikrlari ko'pgina asarlarida o'z ifodasini topgan. Jumladan, "Badoye' ul-bidoya" debochasida fors-tojik adabiyotidagi salafllari bilan birgalikda turkigo'y shoirlar ijodi haqida ham to'xtaladi, ularning she'riyatidagi muhim xususiyatlarni qayd etadi: "Va uyg'ur iboratining fusahosidin va turk alfozining bulag'osidin Mavlono Sakkokiy va Mavlono Lutfiy rahimahumollohkim, birining shirin abyoti ishtihori Turkistonda beg'oyat va birining latif g'azaliyoti intishori Iroqu Xurosonda benihoyatdurur ham devonlari mavjud bo'lg'ay" (1-j., 14-bet).

Bundan tashqari, yaqin do'sti, shoir Amir Shayxim Suhayliyni ham o'z salafllari qatorida tilga olib, uning fors-tojik va turkiy tillaridagi she'rlarining o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratadi hamda ularni yuksak baholaydi: "Va g'aribroq bukim, g'aroyibi maoniy iktisobi uchun g'arobat iqlimlarida tab' sayyohini g'urbatg'a solg'on forsiydisor va turkiyshior yigitlar sarhayli yori aziz Suhayliy doma tavfiqahkim, forsiy ash'or bahorida fayz sahobidin yoqqan maoniy yomg'urining har qatrasi rishtasig'a sho'xtab' abkori barmog'lari uchi bila yuz girih tugar va turkiy abyot maydonida azimat bodpoyin po'yag'a solsa, yuz yilg'i o'lg'an daqoyiq parivashlarining silsilayi zulfidin chobukluq zaman shahsuvori sinoni no'gi bila yuz zirih ko'tarur. Holiyo, ikkalasi alfoz nazmig'a qoyil, balki devon takmilig'a moyil bo'lg'ay" (1-j., 14-bet).

"Badoye' ul-bidoya" debochasida turkigo'y shoirlarga berilgan bu baholar, o'z navbatida, shoirning keyingi davrlarda yozilgan asarlarida rivojlantirilib, mustahkamlab boriladi. Lutfiy, Sakkokiy, Amir Shayxim Suhayliylar ijodi haqidagi fikr-mulohazalarni shoirning "Majolis un-nafois", "Holoti Pahlavon Muhammad", "Muhokamatul-lug'atayn" kabi asarlarida uchratamiz.

Umuman, Alisher Navoiy o'z salafllari va zamondosh shoirlar ijodidan g'oyibona va bevosita madad oldi. Ular ijodidagi adabiy an'analarni ijodiy davom ettirdi, o'zbek adabiyotini mazmun va shakl jihatidan kengaytirdi, boyitdi, jahoniy miqyoslarga olib chiqdi. Zero, shoirning ijodiy balog'atida, ma'naviy kamolotida ustoz shoirlarning o'rni beqiyosdir. Shu bois shoirning ustozlariga va zamondosh shoirlarga bo'lgan yuksak ehtiromi, boshqa asarlari qatori, devon debochalarida ham o'z aksini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 3-жилд. – Т.: 1988.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 15-жилд. – Т.: 1999.
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14-жилд. – Т.: 1998.
4. А.Ҳайитметов. Навоий лирикаси. – Т.: Фан, 1961.

NAVOIYNING NOZIKTA'B IZDOSHI

Sirdaryoxon O'TANOVA,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi
e-mail: utanova14@mail.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada Alisher Navoiyning XIX asrda yashagan izdoshlaridan biri Ochildimurod Miriy ijodiga ta'siri masalasi tadqiq qilingan. Xususan, Miriyning Navoiy g'azaliga bog'lagan, ammo hali ilmiy muomalaga kiritilmagan muxammasi an'ana va novatorlik, badiiy mahorat nuqtai nazaridan o'rganilgan. Har ikki shoir she'riyatining mushtarakligini ta'minlagan obrazlar atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: izdoshlik, an'ana, novatorlik, adabiy ta'sir, badiiy mahorat, obraz, tasvir, timsol, til xususiyatlari.

Аннотация

В данной статье рассматривается влияние Алишера Навои на творчество Очилдимурода Мири, одного из его последователей в XIX веке. В частности, мухаммасы Мири, связанные с газелями Навои, но еще не введенные в научный оборот, изучены с точки зрения традиции и новаторства, художественного мастерства. Подробно анализируются образы, обеспечивающие общность поэзии обоих поэтов.

Ключевые слова: отслеживание, традиция, новаторство, литературное влияние, художественное мастерство, образ, эмблема, особенности языка.

Annotation

This article examines the influence of Alisher Navoi on the work of Ochildimurod Miri, one of his followers in the XIX century. In particular,

Miri's muhammas, which are connected with ghazal of Navoi, but have not yet been put into scientific circulation, have been studied in terms of tradition and innovation, artistic mastery. The images that ensure the commonality of the poetry of both poets are analyzed in detail.

Key words: tracking, tradition, innovation, literary influence, artistic skill, image, emblem, language features.

Muazzam turkiy she'riyatning taniqli vakillari safidan joy olgan Ochildimurod Miriy XIX asr II yarmida yashab ijod qilgan, Buxoro va Qo'qon adabiy muhiti ta'sirida shakllangan tarixiy shaxsiyatdir. U anchagina salmoqli ijodiy merosi, ya'ni (20 000 misra) bilan o'z ulushini qo'shish asnosida yangi ijodiy iqlim ham shakllantirishga erishgan. To'g'rirog'i, ko'plab nazm ahliga, hatto ulkan san'atkor shoirlarning g'azallariga bog'lagan taxmislari, payrov she'rlari, naziralarini zikr etish o'rinli bo'ladi.

Miriyning o'zi tartib bergan, hozirda O'zR FA Sharq qo'lyozmalari markazida №1408 raqami ostida saqlanuvchi ikki tilda yozilgan qo'lyozma devoni mavjud. Adabiyotshunos olim Muhammadjon Mahmudov 1965 yil arab alifbosidan tabdil qilib, nashr ettirgan kitobda shoirning 21 ta muxammasi o'rin olgan. Miriy devonini nashrga tayyorlash jarayonida uning avvalgi nashrda tushib qolgan 8 ta muxammasini tabdil qildik. Jami 29 muxammasning 16 tasi Amir Alisher Navoiy hazratlarining g'azallariga bog'langanining o'ziyoq uning ustoziga e'timodi, ixlosi baland bo'lganidan darak beradi. Boshqa tomondan turkiy adabiyotning eng zabardast vakili ijodiga ergashishi, payravlik qilishi, intilishi uning nozikta'b salohiyatidan, e'tiborga molik nazmiy iqtidori-yu jasoratidan, o'ziga talabchanligiga ham dalolatdir. To'g'ri, ustoz Navoiy she'riyatiga izdoshlik qilishga urinish undan keyin yashab ijod etgan deyarli barcha qalam ahlida kuzatiladi. Ammo ta'bi nazm Ochildimurod taxmislarning alohidaligini ta'minlagan xususiyatlardan eng asosiysi – uning aksar o'rinlarda Alisher Navoiyning *“Zihi anda makon topibki, yo'q mumkin makon anda”*, *“Zihe husnung zuhuridin tushub har kimga bir savdo”*, *“Ul oyning gulshani husnin xazondin asrag'il, yo Rab”*, *“Zihi, ko'k boshig'a gardun xiromingni¹ izidin toj”*, *“Ey jamoling partavi² ravshan azaldin to abad”*, *“Ne yanglig' ayladi tasvir orazing naqqosh”*, *“Yuzingkim tozaroqdur bargi guldin”* singari hamd va na't g'azallariga she'r bog'lashidir. Shuningdek, Navoiyning *“Ashraqat min aksi shamsil-ka'si anvor ul-hudo”* deb boshlanuvchi fотиha

¹ Navoiyda “izingning”

² Navoiyda “partavi”

gʻazaliga bogʻlangan tazminning shakliy belgilari, janriy xususiyatlari, mazmun va vazn uygʻunligi Miriyning yetuk lirik mahoratidan darak berish bilan birga uning ijodda hech kim yurmagan yoʻldan yurishga intilganini koʻrsatadi.¹

Mulohazalarimizni biroz chekinish bilan davom ettirsak. Chinakam adabiyot namunalari hamisha alohida bir shaxsning butunlay yolgʻizlikdagi mehnati samarasi oʻlaroq paydo boʻlsa-da, mohiyatan hamisha jamoaviy xarakterga ega. Chunki bugungi adabiy kashfiyot, albatta, kechagi betakror badiiyat ustiga qurilgan boʻladi. Shu maʼnoda, taxmisni mumtoz sheʼriyat rivojida alohida oʻrin tutadigan poetik janr deyish mumkin. Negaki, taxmis mashhur ijodkorning yoki oʻzining yaxshi asaridan taʼsirlanish natijasigina emas, balki ijodkorning yo taniqli salafi, yoki oʻzi bilan boʻlgan astoydil raqobati samarasi hamdir. Shuning uchun taxmis ijodkordan ulkan masʼuliyat talab qiladi. Shoir, hatto, oʻz gʻazalini beshlantirganda ham oldingi darajadan quyi enmay, imkon boricha, yuksakroq badiiy marrani egallashga intiladi. Bu hol taxmis qiluvchiga masʼuliyat yuklabgina qolmay, uning uchun badiiy yuksalish omili ham boʻladi.

Yuqorida taʼkidlanganidek, Miriy poeziyasining oʻziga xosligi, badiiy barkamolligi, usluban rangdorligi qator omillarga borib taqaladi. Ana shunday muhim manbalardan biri shoirning hazrat Alisher Navoiyni oʻziga maʼnaviy pir va ustoz deb bilgani, ruhan nihoyatda qattiq bogʻlangani, izdoshlikda astoydil boʻlgani bilan izohlash mumkin. Bu haqda A.Majidiy [6:34-38], M.Mahmudov [7:5], V.Abdullaev va B.Valixoʻjaev, [2:132] Sh.Sirojiddinov [10:96], G.Xoliqulova[11:182] ishlarida maxsus toʻxtalib oʻtilgan boʻlib, anʼana doirasida yaratilgan asarlarning badiiy mahorat va poetik yetuklik qirralari yoritib berilgan. Shunga qaramasdan, sovet mafkurasining tazyiqlari ostida bajarilgan ushbu tadqiqotlarda (G.Xoliqulovaning dissertatsiyasidan tashqari) masalaga biryoqlama yondashilganidan shoirning muhim ijodiy originalligi chetda qolib ketgan. Avvalo, Miriyning mutafakkir Alisher Navoiy anʼanalarini davom qildirishini toʻrtta asosiy jihatlarida kuzatish mumkin boʻladi:

birinchidan, shoir gʻazalnavislik doirasida oʻziga xos uslub, yangilik qilishga uringan, qofiya va radiflarda bevosita ergashgan oʻrinlar talaygina; ikkinchidan, “Xamsa”ga qoʻl urdi. “Qissai Salim Javhariy”, “Majididdin va Faxrinniso”, “Rustam va Suhrob” va tojikcha “Raʼno va Zebo” dostonlari orqali beshlik namunasini yaratishga uringan;

¹ Bu haqda qarang: Xoliqulova G. “Miriyning “Rustam va Suhrob” dostoni badiiyati”. – T.: Mumtoz soʻz, 2013. – B. 19-23.

uchinchidan, Miriy o‘z “Soqiynoma”si bilan bu janrning yana bir ajib, serohang va badiiy jihatdan pishiq bir ko‘rinishini ijod qildi;

to‘rtinchidan, Navoiy g‘azallariga bog‘langan nazira va muxammaslari shoir ijodining e‘tiborli qirrasini tashkil etadi.

Ilmiy ahamiyatga molik jihati shundaki, Miriy muxammaslari orasida Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” devonida uchramaydigan g‘azalga bog‘langan 9 bandli taxmis mavjudligidir. Ustoz A.Abdug‘afurov Navoiyning “Ne yanglig‘ ayladi tasvir orazing naqqosh” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azali haqida xabar bergan bo‘lib, olimga ko‘ra ushbu g‘azalga Yusuf Saryomiy va Qoriylar taxmislar yaratishgan.¹ Domla ham ta’kidlaganidek, garchi “Xazoyin”da mavjud bo‘lmasa-da, mazkur g‘azal Alisher Navoiyga tegishlidir. Inchunin, mumtoz adabiyotimiz tarixida Navoiy taxallusli bir necha ijodkorlar ma’lum bo‘lsa-da, Miriy ham zamondoshlari singari muxammasga “Bar g‘azali Amir Alisher Navoiy” deb unvon qo‘ygan bo‘lib, “Amir” sifatlashi yolg‘iz Nizomiddin Mir Alisherga tegishli bo‘lgan:

*Qani til o‘lsa sifoting so‘zi bila durri fosh,
Fidoyi na’ti ravonim tasadduqi ko‘zu qosh,
Xirad bu sirga o‘zini qilmadi sirdosh,
Ne yanglig‘ ayladi tasvir orazing naqqosh,
Ki na’ting aytg‘ali aylar ko‘ngul til ila talosh.*

*Nachuk degay san’atingni bu notavon ko‘nglim,
Gah keldi na’tingga “Toha”u surayi homim,
Ko‘zum sirishkidin aylay yo‘lungda suv, baskim,
Yo‘lungda bo‘lsa sevar gumrah, tong ermaskim,
Ko‘yungda shahpar ila Jabroil erdi farrosh.*

*Falakda xutba o‘quldi yuzung shafomatidin,
Maloik ahli bukuldi yuzung shafomatidin,
Kecha savodi yuvuldi yuzung shafomatidin,
Qamar yuzi yoruq bo‘ldi yuzung shafomatidin,
Ul oqshom ki maloik senga edi yo‘ldosh.*

¹ Qoriy:

Muhabbatini qilay dilda jon qushig‘a maosh,
Durudu madhing ila e’tiqodim aylay fosh,
Nechuk til ochsa bo‘lur hazratingga bu qullosh,
Na yanglig‘ ayladi tasvir orazing naqqosh,
Ki, na’ting aytg‘ali aylar ko‘ngul til ila talosh.

*Tasadduqung bo 'layin, vah, ne neknom o 'ldung,
Bu dayr kunhi qo 'yub lomakoni xirom o 'ldung,
Maloyik o 'rtasida sohibi ehtirom o 'ldung,
Payambar ahliga Aqsoda sen imom o 'ldung,
Alar kavokib edilar, sen erding anda quyosh.*

*G 'ariblarga erur sendin asru ko 'b shafqat,
Shafoating mayidin ichmaganga yo 'q rahmat,
Tilarga nomasiyahlarni ko 'rsatib himmat,
Falaklar uzra chiqib, yig 'labon deding: "Ummat",
Itingni bosgan iziga tasadduq o 'lsun bosh.*

*Olib kaf karam uzra rahmating asbobin,
Ul ikki gisumu yoxud shafolat asbobin,
Eliga ushladi har dam himoyat asbobin,
Beliga bog 'ladi mahkam qanoat asbobin,
Muhammad ochlig 'idin voqif o 'lmasun deb tosh.*

*Malak yuzini qo 'yub erga marhabo berdi,
Durudi joning aytib savti anbiyo berdi,
Tufayling ikki jahondin bori nido berdi,
Bu johu saltanatni senga Xudo berdi,
Hijozu g 'ayri Hijoz ichra yo 'q senga o 'xshash.*

*Shikasta ummat uchun turfa rang atog 'a boqib,
Anoni mehrini uzding bu mubtalog 'a boqib,
Ko 'rub jafolari behad tuman gadog 'a boqib,
Hamisha yig 'lar edi uch kibriyog 'a boqib,
Kim anda ummat uchun ko 'zlaridan oqib yosh.*

*Qulungg 'a Tangri shafolat qilurga soldi nigin,
Shafoat aylagani qilg 'ung anda so 'z talqin,
Ko 'z uchidin boqako 'r tesa Miriyi miskin,
Ko 'yungda o 'ldi Navoiy bu dog 'i mamolikdin,
Ul oyni suhbatini topkan ersam erdi kosh.*

Miriyning ustozining ushbu g'azali mavzusini payg'ambarga na't ko'rinishida davom ettirishi shoirning muayyan asarga yondashuvda ijodiy mezonga tayanganini ko'rsatsa, boshqa tomondan, Navoiy devonidan o'rin

olgan har bir asar nechog‘li serqatlam ma’no tovlanishlariga ega ekaniga yana bir bor taniqlik etadi.

Taxmis mutolaasidan Miriyning Navoiy nazmiga benihoya oshufta bo‘lgani, o‘zini ich-ichdan ko‘ngildosh his qilgani, shuningdek, badiiy mahorat bobida ustoziga ergashish asnosida o‘z she’riy salohiyatini yanada oshirishga intilgani ko‘zga tashlanadi:

*Shikasta ummat uchun turfa rang atog‘a boqib,
Anoni mehrini uzding bu muhtalog‘a boqib,
Ko‘rub jafolari behad tuman gadog‘a boqib,
Hamisha yig‘lar edi uch kibriyog‘a boqib,
Kim anda ummat uchun ko‘zlaridan oqib yosh.*

U vaznda mushtaraklikni saqlab qolishga hamda mazmunan yangi asar yaratishga erishgan. Ko‘rinadiki, Miriy ijodida Navoiy an‘analarini davom ettirishga intilish kuchli bo‘lgan, ayniqsa, muxammaslar tadqiqida bu maqsadi bir qadar hosil bo‘lgani ravshanlashadi.

Misralarda zikr etilayotgan va, umuman, yaxlit taxmisda uchraydigan “ummat-shikasta ummat”, “na’t-na’ti ravonim”, “Jabroil - Toha”, “shafolat - shafqat”, “rahmat”, “nomasiyah”, “kibriyo”, “miskin” singari kalimalardan ham anglashilib turibdiki, shu orqali Rasululloh s.a.v. ruhi poklariga ezgu hurmatini bildirmoqchi bo‘lgan hamda chin muxlis, solih ummat bo‘lishni tilagan holda ijod jarayoniga kirishgan.

Darhaqiqat, Miriy ijodining xarakterli xususiyatlaridan so‘z ketganda, uning mumtoz adabiy an‘analar doirasida yangicha yo‘l axtarib, bir qator original ma’naviy meros qoldirish sharafiga qo‘lga kiritganidan xabardor bo‘lamiz.

XVI asrdan keyingi o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixidagi muxammasnavislik an‘analari ko‘zdan kechirilib, xulosa qilinsa, hech ikkilanmasdan aytish mumkinki, Miriyning Alisher Navoiy g‘azallariga bog‘lagan taxmislari bir jihati bilan alohida ajralib turadi. U aksariyat o‘rinlarda salafini zikr etadi, ularning barida shogirdlik ehtiromi, Navoiy hazratlariga nisbatan chuqur hurmati, ilhom manbai ekanligi ko‘rinib turadi.

Miriy qalamiga oid asarlar bilan tanishish shuni ko‘rsatadiki, u ijod jarayonida yangi yo‘llar axtargan, janrlar takomili va obrazlar yaratishda o‘ziga xoslikka intilgan, ayniqsa, nazira va taxmisnavislikda tamomila ohorli shakl va nafis san‘atlarni kashf etishga jiddu jahd ko‘rsatgan qalam sohibidir. Albatta, shoirning muvaffaqiyatlari ilk navbatda badiiy ijod qonunlarini puxta egallaganida, qalbidagi serzavq shoirlik mahoratida, an‘analarga ijodiy yondashgani bilan aloqador.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdugʻafurov A. Buyuk beshlik saboqlari. Maqolalar. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1995.
2. Abdullaev V. va B.Valixoʻjaev. Miriy va uning zamondoshlari. – Toshkent: Fan, 1977.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. 20 jildlik. 3-jild. – Toshkent: Fan, 1988.
4. Majidiy A. Shoir Miriy // Maorif va oʻqitgʻuvchi, 1927, 6-son.
5. Mahmudov M. Navoiy va Miriy. / “Oʻzbekiston madaniyati” gazetasi, 1966 yil 26 fevral.
6. Miriy. Devon. – OʻzR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi SHarqshunoslik instituti SHarq qoʻlyozmalari fondi. №1408.
7. Miriy. Tanlangan asarlar. Nashrga tayyorlovchi M.Mahmudov. – Toshkent: Fan, 1965.
8. Sirojiddinov Sh. Navoiy navosidan bahra olib... – Samarqand: “Zarafshon”, 1996.
9. Xoliqulova G. “Miriyning “Rustam va Suhrob” dostoni badiiyati”. – T.: Mumtoz soʻz, 2013.
10. Sharq klassiklari merosidan. Zebuniso, Dilshod va Anbar otin. – Toshkent, 1981.

NAVOIY ASARLARIDA HASAN ARDASHER

Farruxbek OLIM,
filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori,
Oʻzbekiston jurnalistika va ommaviy
kommunikatsiyalar universiteti doktoranti
[**farolimbek@gmail.com**](mailto:farolimbek@gmail.com)
90 318 07 57

Annotatsiya

Maqolada Sayyid Hasan Ardasherining Navoiy hayotidagi oʻrni va mavqei xususida soʻz boradi. Navoiy ijodida ushbu tarixiy shaxsga ajratilgan oʻrinlar “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” asari bilan oʻzaro qiyoslanadi va tahlilga tortiladi.

Kalit soʻzlar: tarixiy shaxs, holot, sheʼriy maktub, hasbi hol, tazkira, marsiya, soʻfiylik.

Аннотация

В статье рассматривается роль и значение Сайида Хасана Ардашера в жизни Навои. Места посвященные этому историческому

деятелю в творчестве Навои, сравниваются и анализируются с произведением «Холоти Сайид Хасан Ардашер».

Ключевые слова: исторический деятель, галат, поэтическое письмо, хасби хал, тазкира, марсия, суфизм.

Annotation

The article examines the role and significance of Sayyid Hasan Ardasher in the life of Navoi. The places dedicated to this historical figure in the work of Navoi are compared and analyzed with the work "Holoti Sayyid Hasan Ardasher".

Key words: historical figure, holot, poetic writing, hasbi hol, tazkira, marsiya, sufism.

Alisher Navoiy hayoti va ijodida Sayyid Hasan Ardasher hamda Pahlavon Muhammadning oʻrni beqiyos edi. Shu sababli ham Navoiy ularga atab yozilgan “Holot”lardan tashqari, boshqa asarlarida ham ushbu tarixiy shaxslarga alohida toʻxtaladi. Bu asarlarni yaxlit holda yigʻib, koʻrib chiqish shoirning yaqin kishilari haqidagi tasavvurlarimizni kengaytiradi va manoqib-holotlar mazmunini yaxshiroq tushunishimizga xizmat qiladi.

Navoiyning Sayyid Hasan Ardasheriga bagʻishlab yozgan ilk asari bu – sheʼriy maktub. Shoir yoshlik davrida ham Sayyid Hasanni oʻzining eng yaqin hamdami sifatida bilgan. U Abusaid Mirzo dastidan qochib, Samarqandga kelgan paytlarida aynan Sayyid Hasanga hasbi hol qilib masnaviy bitadi. Bu masnaviy keyinchalik “Xazoyin ul-maoniy”ning “Gʻaroyib us-sigʻar” devoniga kiritilgan. Masnaviyning 22-baytida shoir Sayyid Hasanning nomini tilga oladi va shundan asar kimga atab yozilgani maʼlum boʻladi:

*Vafo anga pasha, saxo anga fan,
Vafov u saxo koni Sayyid Hasan.
Zihe ravzadin xulqung ortuq base,
Kelib bogʻi qadringda tubo xase.
Chu sensen bugun olam ahlida fard
Ki, holin de olgʻay sanga ahli dard.
Mangakim, vidodinggʻa xursandmen,
Kanobinggʻa shogird u farzandmen [1, 527].*

Vafoni oʻziga kasb, sahovatni fan qilgan, vafo va saho koni Sayyid Hasan, xulqing jannatdan ortiq, hatto, jannatdagi tubo daraxti ham sening oldingda bir xasdek gap, ahli dard oʻz holini ayta oladigan yagona insonsan, senga doʻstligimdan, shogird-u farzandligimdan xursandman, degan

mazmundagi fikrlarni aytib shoir o'z vatani, ya'ni Hirotdan ketishga majbur bo'lganligini shunday ifodalaydi:

*G'ame yetti charxi jafopeshadin,
Hamul anjumi xorij andeshadin.
Ki, bo'lmoq vatan ichra dushvor edi,
Ko'ngulga jalo daf'i ozor edi.
Safar tushti olling'a beixtiyor,
Qazo amrida elga ne ixtiyor [1, 527].*

Boshiga tushgan musofirchilik savdolarini ancha bayon qilganidan so'ng shoir, shularni xat qilib yozib, ahvolimni senga aytishim kerak edi, degan mazmunda o'z so'zlarini davom ettiradi:

*Ayon bo'lg'ay ollingda hangomaye,
Bitimak manga farz edi nomaye,
Sanga holatimni ayon aylamak,
Bu azmim vujuhin bayon aylamak.
Manga necha nav' o'ldi bechoralig'
Ki, olling'a tushti bu ovoralg' [1, 528].*

147 baytli masnaviyning oxirgi misralari diydor umidi bilan shunday yakunlanadi:

*Bu erdi so'zumkim dedim men g'arib,
Yana tengri diydor qilg'ay nasib! [1, 537].*

Navoiy tazkiralarida ham Sayyid Hasanga alohida o'rin ajratadi. Jumladan, "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" asari bilan "Majolis un-nafois" tazkirasi bir paytda, hijriy 896, milodiy 1490\91-yili yozilgan. (Navoiy bu asarini 1497\98-yili qayta ishlab, ayrim noaniqliklarni bartaraf etgan). Asarning 2-majlisi Navoiy bolalik yoki yoshlik paytida ko'rishib, tanishgan va asar yozilgan davrgacha vafot etib ketgan shoirlar haqida bo'lganligi uchun hijriy 894, milodiy 1488\89-yili vafot etgan Sayyid Hasan Ardasheriga shu 2-majlis oxirida o'rin berilgan.

Tazkirada muallif Sayyid Hasan unga ota o'rnida bo'lganligi, Sayyid Hasanning o'g'li Mirzobekni esa Navoiy o'ziga farzanddek bilganini yozadi. Shuningdek, muallif turkiylar va forsiylar orasida bu kishidan komilroq insonni ko'rmaganligini ta'kidlaydi. Asarda Sayyid Hasan yoshligida dunyoviy kasb bilan shug'ullanib, lekin qalbida so'fiylik ustunlik qilganligi, podshohlar undan tarbiya olishga, suhbatiga intilgani, biroq u o'zini olib qochgani, faqatgina Husayn Boyqaro yaxshi so'zlar bilan uni davlat ishlarida ishlashga ko'ndirgani, baribir qalbida so'fiylik ustun kelib, murshidi zamon Mavlono Tobadgoniyga murid tushib, "arbain"lar chiqargani, ya'ni chillalar o'tirgani ma'lum bo'ladi. Tazkiradan yana rindlik

paytida o'zining uyini rind va darveshlarning makoniga aylantirganini va bu ishni hech kim u kishidek yaxshi bajara olmaganini, shuningdek, turkiy va forsiy tilda baytlar aytganini bilib olamiz. Qabri dastlab Miyoni Du jo'yda Gozurgoh yo'lida, o'z otasi maqbarasida bo'lgan. Keyinchalik "Azizlar hazirasi"ga ko'chirilgan.

"Majolis un-nafois"da Navoiy Sayyid Hasanga shoir sifatida o'rin ajratgan bo'lsa, ikkinchi tazkirasi "Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat"ga Sayyid Hasan avliyo shaxs sifatida kiritilgan. Bu asarini Navoiy 4-5 yil keyin, ya'ni 1495-yili qog'ozga tushirgan.

Tazkirada Sayyid Hasan Ardasher 675-o'rinda "Darvesh Sayyid Hasan quddisa sirrihu" deb keltiriladi. Albatta, bu o'rinda Navoiy tazkira janridan kelib chiqib faktlarni umumlashtirib qisqa va lo'nda shaklda bergan. Shunday bo'lsa-da, o'ziga otalik maqomidagi Sayyid Hasanning Xuroson viloyatining sharaflı insonlaridan bo'lganligi, aslida, darveshlikka moyil bo'lib, so'fiylarning risolalarini ko'p o'qigan bo'lsa ham sipohiylik bilan shug'ullanishiga to'g'ri kelgani, podshohlar izzat-hurmatida bo'lgani haqida yozadi. Shuningdek, Ardasher qaysi ulug' shaxslarning suhbatiga musharraf bo'lganligi, xususan, Samarqandga kelib Xoja Ubaydulloh Valiy bilan uchrashganligini ham alohida qayd etadi. Navoiyning yozgan ta'rixi, Hasan Ardasherining hijriy 894-yili vafot etgani, uning xoki Hirot shahrining shimoliy qismidagi tog' etagidagi "Azizlar hazirasi"ga qo'yilganligi va tazkirada keltirilgan barcha ma'lumotlar "Holot"dagi faktlarga to'liq mos keladi. Bir shaxs haqida bir necha asarda keltirilgan ma'lumotlarni solishtirish tarixiy haqiqatni aniqlashtirishda yordam beradi. Chunki ba'zi tarixiy shaxslar hayoti va faoliyati turfa asarlarda turlicha berilishi holati ko'p uchraydi. Bu esa mutaxassislarni chalg'itadi va tarixiy haqiqatni anglashga xalaqit beradi. Ammo bu yerda yana bir masala bor. "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" asarida ham, ikki tazkirada Navoiyning Hasan Ardasherga bo'lgan munosabati va bu shaxsga bergan bahosi bir xil. "Holot"da: *"Bu faqir fuqaro ahli, darveshlar va ahlulloh mulozamatig'a ko'p yetibmen, faqir tariqida alardek oz ko'rubmen"*[2, 99], – desa: "Nasoyim ul-muhabbat..."da: *"Bu haqir faqr tariqida va fano joddasida alardek tamom kishi oz ko'rubmen"* [3, 440], – deydi. "Majolis un-nafois"da esa: *"Bu faqir turk va sort orasida andin tamomroq kishi ko'rmaydurmen"*[4, 68], – deb yozadi. Ya'ni Navoiy uch o'rinda ham so'fiylik yo'lida Sayyid Hasan Ardasherdek insonni oz ko'rganini alohida ta'kidlaydi. Bu Hasan Ardasherga bo'lgan yuksak baho. Va bu baho azaldan Navoiyning ongida qattiq shakllanib qolgani aniq. Shuning uchun muallif uch asarida ham bir fikrni ta'kidlayapti.

Navoiy Sayyid Hasanga vafotiga bag‘ishlab yana bir asar yaratgan. Bu –“Xazoyin ul-maoniy”ning “Navodir ush-shabob” devoniga kiritilgan marsiya. Asar tarkibband shaklida yozilgan bo‘lib, 7 banddan iborat. Har bir band 8 baytdan tashkil topgan. Jami 112 misra. Tarkibband g‘azal usulida qofiyalanadigan bandlardan tashkil topadi. “Biroq tarkibband bandlarning oxirida birinchi bandning juft qofiyali so‘nggi ikki misrasi aynan takrorlanmaydi, balki har bir bandning oxiri yangi va mustaqil qofiyadosh bayt bilan tugallanadi”[5, 219].

Yuqoridagilardan xulosa qilib, Alisher Navoiy asarlarining tarixiy shaxs, shoirning zamondoshi Sayyid Hasan bilan bog‘liqligi masalasini ko‘rib chiqib, shunday ro‘yxat tuzsak bo‘ladi. Dastlab Sayyid Hasan tirikligida yozilgan asarlar:

1. Navoiy Samarqandda yashashga majbur bo‘lgan yillari (1465-yil oxiridan 1469-yilning bahorigacha) Sayyid Hasanga hasbi hol qilib yozgan masnaviyi. Bu masnaviyi shoir yoshlik yillarida yozganligi uchun uni “Xazoyin ul-maoniy”ning “G‘aroyib us-sig‘ar” (“Yoshlik ajoyibotlari”) devoniga kiritgan.

2. Shoir 1483-1485-yillari qog‘ozga tushgan “Xamsa”ning “Hayrat ul-abror” dostonida Sayyid Hasan Ardasherining so‘fiylikdagi maqomini tilga oladi.

Sayyid Hasan vafotidan keyin yozilgan asarlar:

1. Sayyid Hasan Ardasher vafotidan keyin unga maxsus bag‘ishlangan alohida asar – “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”. Hijriy 896, milodiy 1490\91-yili yozilgan.

2. “Majolis un-nafois” tazkirasida Sayyid Hasan turkiy va forsiy tillarda she‘r yozgan shoir sifatida tilga olingan. Bu asar ham keyinchalik tahrir qilingan bo‘lsa-da, “Holot” bilan deyarli bir paytda, hijriy 896, milodiy 1490\91-yili qog‘ozga tushirilgan.

3. “Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat”ga Sayyid Hasan avliyo shaxs sifatida o‘rin beriladi. Asar 1495-yili yozilgan.

4. Sayyid Hasanga vafotiga bag‘ishlab “Xazoyin ul-maoniy”ning “Navodir ush-shabob” devoniga kiritilgan marsiya. Asar tarkibband shaklida yozilgan. Devonga 1491-1492-yillarda tartib berilgan.

5. “Xazoyin ul-maoniy”ning “Favoyid ul-kibar” devoniga kiritilgan “Soqiynoma”ning XXVI bandi.

6. “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” va “Nasoyim ul-muhabbat...” da keltirilgan ta’rix “Devoni Foniyy”ga ham kiritilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 3-jild. G'aroyib us-sig'ar. – Toshkent: Fan, 1988.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 15-jild. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. – Toshkent: Fan, 1999.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 17-jild. Nasoyim ul-muhabbat. – Toshkent: Fan, 2001.
4. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 13-jild. Majolis un-nafois. – Toshkent: Fan, 1997.
5. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1970.

IJTIMOIIY-SIYOSIY QARASHLAR, BADIY TAHAYYUL VA TALQINLAR

Muqaddas SAIDAKBAROVA,
Qo'qon DPI, filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (Phd) (O'zbekiston)

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning tarixiy va lirik asarlarining ma'naviy merosimiz va milliy davlatchiligimiz tarixida tutgan muhim ahamiyati, shoirning ijtimoiy adolat haqidagi qarashlari yoritilgan.

Tayanch tushunchalar: Ijtimoiy g'oya, ijtimoiy adaolat, zolim shox, yaxshi nom, odil shox, davlat, arbob, jamiyat.

Аннотация

В статье рассматривается значение историко-лирических произведений Алишера Навои в истории нашего духовного наследия и национальной государственности.

Основные понятия: социальная идея, социальная справедливость, гнетущий рог, доброе имя, праведный рог, государство, фигура, общество.

Annotation

The article deals with the importance of historical and lyrical works of Alisher Navoi in the history of our spiritual heritage and national statehood.

Basic concepts: Social idea, social justice, oppressive horn, good name, righteous horn, state, figure, society.

Insoniyat ongli hayot kechirishga qadam qo‘yganidan buyon ijtimoiy adolat g‘oyasini o‘zining farovon turmush haqidagi azaliy orzu-umidlari, istaklari ifodasi va ayni paytda o‘zi yashayotgan zamonning ulug‘vor ijtimoiy g‘oyasi, eng dolzarb masalasi sifatida ulug‘lagan va tarannum etgan. Adolat haqidagi orzu-intilishlar, qarashlar xalq og‘zaki ijodi namunalari – ertaklar, qo‘shiqlar, dostonlarda va yozma adabiyotda davr tafakkuri darajasida o‘zining badiiy ifodasini topgan.

“Bugungi kunda fuqarolik jamiyati qurish yo‘lida sobitqadam borayotgan yangilanayotgan O‘zbekistonda adolat ijtimoiy hayotning eng dolzarb masalalaridan biri qatorida yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda” [1].

Alisher Navoiy o‘zining “Vaqfiya” asarida “O‘lmas” radifiga qurilgan mashhur ruboiysini keltirgan:

To hirsu havas xirmani barbod o‘lmas

To nafsu havo qasri baraftod o‘lmas.

To zulmu sitam jonig‘a bedod o‘lmas,

El shod o‘lmas, mamlakat obod o‘lmas. [2-647].

Sulton Husayn Boyqaro deyarli qirq yil davomida Xuroson davlati taxtida barqaror o‘tirishiga, mamlakatni nisbatan adolatli boshqarishiga, tarixda qoladigan obodonchilik va bunyodkorlik ishlarini ado etishiga, shubhasiz, Alisher Navoiyning odillikka oid ko‘plab maslahatlari, yo‘l-yo‘riqlari, amaliy harakatlari sabab bo‘lgan, deyish mumkin.

“Tarixi muluki Ajam” asarida ham u oltmishdan ortiq hukmdorlarning tarixiga to‘xtalar ekan, ularning bosh sifati va fazilatini ijtimoiy adolat mezoni bilan o‘lchaydi. Kimki tarixda yaxshi nom qoldirgan bo‘lsa, bu adolatli siyosat olib borganligi tufayli erishganligini misollar bilan asoslaydi. Masalan, No‘shiravon odil haqidagi ma‘lumotda uning ovga chiqqan paytida tuz olish esidan chiqqanligini gapirib, navkarlardan birini yaqinroq qishloqqa jo‘natar ekan, bir chimdim tuzni ham sotib olishni buyuradi. Hayron bo‘lgan atrofidagi mulozimlarga No‘shiravon shunday izoh beradi: “*Dedikim, muncha bemiqdor nima uchun podshoh nechuk yomon rasm qo‘yg‘ay, yomon rusum juzviy bo‘lsa, har kishi bir nima ortturub, ani qulliy qilurlar. Badnomliq ani bunyod qilg‘ang‘a bo‘lur*”. (Tarixi muluki Ajam, 224-b)

Alisher Navoiy umr bo‘yi adl va odillikni o‘z asarlarida tarannum etdi. Dostonlarida ham odil hukmdor va mansabdorlarni zolim shoh hamda amaldorlarga qarama-qarshi qo‘yib tasvirladi. Chin hoqoni, Mehinbonu, shoh Iskandar singari “Xamsa” qahramonlari o‘z mamlakatlari obodonligi va adolat barqarorligi uchun kurashsalar, Xusrav, Zahhok singari zolim

shohlar o'z manfaati yo'lida mamlakatni xaroba va vayronaga aylantirishdan, aholini parokanda qilishdan ham toymaydilar. Bahrom singari g'ofil, xudbin va maishatparast kimsalar esa xalq hayotidan, mamlakat ahvolidan bexabarliklari uchun oxir-oqibatda o'zlari ham halokat chohiga qulaydilar.

Navoiy o'zining amaliy faoliyatida ham hamisha adolat g'oyasiga sodiq qolgan. Alisher Navoiyga "Muqarrab us-sulton", ya'ni "shohning eng yaqin kishisi" yuksak unvoni berilgan bo'lib, agar Husayn Boyqaro kalta o'ylab xalq zarariga yoki mamlakat farovonligiga qarshi biror farmon e'lon qilsa, shoir unga to'qqiz martagacha e'tiroz bildirib, uni bu yo'ldan qaytarishga haqli bo'lgan [3,155]. Ishonchli manbalarning xabar berishicha, Sulton Husayn Boyqaro Xorazm vohasini obod qilish uchun uch ming kishini Xorazmga majburiy ko'chirish haqidagi farmonga muhr bosadi, shunda Alisher Navoiy shohning muhri urilgan farmonga qarshi to'qqiz marta o'z noroziligini bildiradi, bunda insonlarning tabiiy huquqlaridan biri, ya'ni yashash huquqi buzilayotganini sharhlab beradi. Natijada esa Sulton Husayn Boyqaro farmon matniga Xorazm vohasini obod qilish uchun faqat istak bildirgan fuqarolar ko'chib borishi mumkinligi haqida tuzatish kiritadi va Alisher Navoiydan mamnun bo'lganligini ham bildiradi.

Lirikaga oid merosida ham shoir juda ko'p o'rinlarda o'z o'quvchilarini har bir sohada, har bir xatti-harakatda odil bo'lishga da'vat etganligini yuqoridagi fasllarda ko'rib o'tdik.

Shoir o'z davri hukmdorlariga odillik va elparvarlik xususida pand-nasihat qilishdan, tanbeh berishdan, tanqid qilishdan charchamagan. Bu bahs va mavzu Alisher Navoiyni juda yoshlik paytlaridanoq o'ylandirib kelganligini zamondoshlarining xotiralaridan ham payqab olishimiz mumkin. O'rta asrlarning mashhur muarrix G'iyosiddin Xondamirning "Makorim ul-axloq" asarida bayon qilinishicha, Navoiy podshoh Abusaidning adolatsizligi xalq noroziligi va arz-dodiga sabab bo'lganligini fosh etuvchi bir voqeaning shohidi bo'lar ekan, unga nisbatan keskin munosabati va nafratini Sa'diyning quyidagi hikmati bilan ifodalashni lozim topadi:

*Gadoyeki non az dari shoh just,
Biboyadki zi obi xudash dast shust.* ("Guliston")

Ya'ni: podshoh eshigidin non umidvor bo'lgan gado qo'lini yuvib, qo'ltig'iga urishi, jonidan umidini uzishi kerak. "Poetik mukammallikning ilk namunasi bo'lgan bunday tagdor she'rlar va ular zamirida aks etgan hayotiy muammo-fojealar, shubhasiz, mehnatkash xalq dardiga malham bo'lishni o'zining bosh missiyasi deb bilgan Navoiyni loqayd qoldirishi

mumkin emasdi. Natijada Sa'diy satrlariga hamohang quyidagi zalvorli misralar vujudga keladi. Eng muhimi, ular zolim hukmdorlarning olchoq tabiati va ajdaho misoli yovuzligini yana ham keskinroq fosh etishi bilan davrning chuqur ijtimoiy haqiqatini favqulodda shijoat bilan ifoda etadi:

*Jahon ganjig'a shoh erur ajdaho,
Ki o'tlar sochar kahr hangomida.
Aning komi birla tirilmoq erur,
Maosh aylamak ajdaho komida...* [4-163].

Shuningdek, yoshlik davrida yaratilgan lirik asarlarida zolim va munofiq hukmdorlar haqida keskin xulosa va hukmlarga duch kelsak, Sulton Husayn Boyqaro taxtga o'tirib hokimiyat tepasiga kelib, o'zi ham siyosiy arbob darajasiga ko'tarilgan paytlarda bir muncha yumshoq munosabat va pand-nasihat ohanglarini ilg'ab olishimiz mumkin. Buning sababi o'z-o'zidan tushunarli, albatta. Ammo shunga qaramasdan, yorqin iste'dod sohibi bo'lgan Alisher Navoiy hukmdor kim bo'lishidan qat'i nazar, o'z fikr-mulohazalarini bayon etishga, ba'zan shoh va uning siyosatiga qarshi borishga yo'l ham, kuch ham topa oladi. Bunday yo'l va usulni qo'llashda ulug' shoir va mutafakkirga tarixga murojaat qilish, o'tmishda yashab o'tgan hukmdorlar haqidagi rivoyat, afsona, real voqelikdan kelib chiqadigan hikoyatlar qo'l keladi. Ularning yaxshi nom qoldirishlari ham, kelajak avlod oldida badnom bo'lishlari ham adolat mezonlariga qay darajada amal qilganliklari bilan bog'liq bo'lganligini uqtirishga harakat qiladi. O'zi ham davlat arbobi bo'lganligi, binobarin, shoh saroyining ikir-chikirlarini, hokimiyat va raiyat o'rtasidagi ayrim ixtiloflarni chuqur anglagan shoir o'z g'oyasini ifodalash uchun nasriy asarlarida ham, dostonlari hamda lirikasida ham shu tariqa rangin mazmun, muxtasar shakl, kuchli mantiqiy asos topadi.

Muallifning hayotiy kuzatishlari, keng dunyoqarashi aks etgan shaxs erki, ijtimoiy adolat g'oyasi mazkur asarlarning ma'naviy merosimiz va milliy davlatchiligimiz tarixida tutgan muhim ahamiyati haqidagi tushunchalarimizni boyitadi. Ayni paytda bundan "kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari" tamoyili asosida mamlakatimizda barpo etilayotgan fuqarolik jamiyati qurish yo'lida unumli foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Президент Ш.М.Мирзиёевнинг Олий мажлисга мурожаатномаси. 2020 йил, 24 январь.
2. Алишер Навоий. Вақфия. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 9-жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – Б. 647.

3. Гиёсиддин Хондамир. Макорим-ул ахлоқ.—Т.: 2018.—Б. 155.
4. Қосимов У. Навоий ва Саъдий. “Жаҳон адабиёти” журналі. 2013. 2-сон. Б.163
5. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 3-жилд. —Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. — Б. 700.
6. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 2-жилд. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. — Б. 310.
7. “Бобурнома”. — Т.: Юлдузча . 1989. —Б. 147-149.
8. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 2-жилд. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. — Б. 399.
9. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 1-жилд. —Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. — Б. 582.
10. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 6-жилд. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. —Б. 595.

POETIK TASVIRDA HAZRAT NAVOIYGA IZDOSHLIK

Salomat MATKARIMOVA,
Urganch davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi.
e-mail: [salomatmatkarimova@urdu.uz](mailto:salamatmatkarimova@urdu.uz)

Annotatsiya

Xorazm shoirlari o‘z ijodida Navoiy lirikasining obrazlar sistemasidan, badiiy tasviriy vositalaridan ijodiy ravishda foydalanganlar. Ushbu maqolada Ogahiy ijodida Navoiy qo‘llagan tashbehlardan birining istifoda etilishi masalasi tahlil etilgan. Hazrat Alisher Navoiy asarlarida poetik fikr ifodasida shaxmat taxtasi va undagi figuralarga murojaat etilgan. Ogahiy ham shaxmat o‘yini vositasidan o‘zining ijtimoiy fikrlari ifodasi uchun foydalanganligi misollar yordamida asoslangan.

Kalit so‘zlar: Navoiy ijodi, Xorazm shoirlari, mahorat maktabi, she’riyat, obrazlar sistemi, badiiy tasviriy vositalari, Ogahiy ijodi,

tashbeh, poetik fikr ifodasi, shaxmat taxtasi, shaxmat figuralari, shaxmat o'yini, ijtimoiy fikrlar ifodasi.

Аннотация

Литературные создания Алишера Навои был для поэтов Хорезма как школой высокое мастерство. Они в своих произведениях использовали система образов и изобразительные средств поэзии Навои. В этом статье анализировано проблема использование один из аллегории Навои в творчестве Агахи. В творчестве Навои для выражения поэтического мысля использовано шахматные фигуры. В статье обосновывается с примерами то, что Агахи для выражении общественно-политических мысли использовали игры шахматы как литературный средств.

Ключевые слова: творчества Навои, поэты Хорезма, школа мастерство, поэзия, система образов, литературные изобразительные средства, творчества Агахи, аллегория, изображение поэтических мысли, шахматный доска, шахматные фигуры, игры шахматы, выражение общественно-политических мысль.

Annotation

The literary creations Alisher Navoi was for the Khorezmian poets as school high skill. They in the products used system of images and representational means of poetry Navoi. In it to clause analised a problem use one of allegory Navoi in creativity Agakhy. In creativity Navoi for expression poetic thinking is used chess figures. In clause settles with examples that Agakhy for expression political think used games chess as literary means.

Key words: creativity Navoi, Khorezmian poets, school skill, poetry, system imagines, literary representational means, creativity Agakhy, allegory, image poetic thoughts, chess board, chess figures, game chess, expression a political idea.

Navoiydan keyingi davr adabiyoti tarixiga nazar tashlasak, uning rivoji Navoiy nomi bilan bog'liq ekanini ko'ramiz. Zero, Navoiy ijodi o'zidan keyingi hamma davr shoirlari uchun san'atkorlik dorilfununi vazifasini o'taydi. Ushbu o'rinda biz Ogahiy ijodida Navoiy qo'llagan bir tashbehning istifoda etilishi masalasini tahlilga tortishga jazm qildik.

Hazrat Alisher Navoiy asarlarida poetik fikr ifodasida shaxmat taxtasi va undagi figuralarga murojaat etilganini ko'rish mumkin. Xususan, "Layli va Majnun" dostonining Husayn Boyqaro madhiga bag'ishlangan 7-bobida shunday yozadi: «Ul shoh madhidakim, Chin va Hind shohlari aning arsayi bazmida shatranj shohlaridek harakatdin muarro va falaki

farzinrav pili hamul pillardek ostonig'a rux qo'yub sarkashlikdin mubarrodurur va ko'kbo'z ashhab sipehri tezdav va Bahrom qamar nochaxi bila oti olida bir piyodarav»[1,36]. Ko'rinadiki, so'z ustasi shatranj taxtasida shohning harakatlanishi cheklangani, odatda bir o'rinda turishini Husayn Boyqaro bazmi taxtida Chin va Hind shohlarining harakatdan muarro(xoli)ligiga qiyoslasa, farzinning egri yurishiga qiyosanlanguvchi kajrav falak pili fillar kabi ostonasiga yuz qo'yib, sarkashlikdan mubarro(xoli)ligiga, shaxmat donalaridan hisoblangan ot kabi ko'k ashhab(ot)i tezdavligiga, nayza ko'targan Bahrom Husayn Boyqaro oti oldida yurib ketayotgan bir piyoda ekanligiga ishora qiladi. Bunda egri yuruvchi falak farzinga, tez aylanguvchi ko'k osmon otga, nayza ko'targan Bahrom piyodaga o'xshatiladi.

Ma'lumki, serqatlamlik, ko'pohanglilik buyuk Navoiy qalamiga xos holat. So'z sultoni ishqiy g'azal qatlariga ijtimoiy qarashlarini ham singdirib yuboradi. Uning "Yor chun istarki, bo'lg'aymen mudom andin yiroq" deb boshlanuvchi g'azali bu jihatdan xarakterlidir. Lirik qahramon yorning oshiqi zorini o'zidan yiroq bo'lishini istashini, yor oldida yaxshi-yu yomon tengligini, balki yaxshiroq kishilarning yor qoshida yomonroqligini, o'rni ham shu sabab yomonlardan pastroqda, suyuklisidan uzoqroqdaligini ichki dard va og'rinish bilan aytar ekan, ayni o'rinda ma'shuqasini shohga qiyoslab, g'azalga ijtimoiy tus beradi:

Yaxshilarg'a bas yomondur holkim, yor ollida

Tengdurur yaxshi-yomon, balkim yomonroq yaxshiroq.

Shah yonin farzin kibi kajlar maqom etmish, ne tong,

Rostravlar arsadin gar tutsalar ruhdek qiroq[2, 257].

Ko'rinadiki, ulug' shoir jamiyatni shaxmat taxtasiga o'xshatadi. Undagi asosiy figura shohning yonida egri yuruvchi farzin turishi, faqat to'g'ri chiziq bo'ylab harakatlanadigan rux esa shohdan uzoq bo'lgan o'rindan, taxtaning eng chetidan joy olishini nazarda tutib, bunga real hayotdagi shoh va uning atrofidagi kishilar o'rtasidagi munosabatlarni qiyos qiladi. Hukmdorning atrofini boylik orttirish uchun har qanday yomon ishdan tap tortmaydigan, bunda zulm bilan xalq molidan to'plagan siym-u zardan ulush berish, saltanat xazinasiga peshkash qilish orqali shohni ham sherik qilib, qing'ir yo'llar bilan o'z maqsadiga erishishga urinadigan kishi moliga suq "uddaburon" kishilarni farzinga tashbeh qilsa, hamisha to'g'rilikni o'ziga shior qilgan, halol kun ko'ruvchi, xalq uchun qayg'urib, yurt farovonligini ta'minlashga chaqiruvchi rostrav insonlarni rux kabi shohdan qiroq tutilishiga mengzaydi. Zero, podshohga ham raiyatning

qashshoqligidan soʻzlab, ularning nochor ahvolini yaxshilash, xayr-ehson qilishga undab, ortiqcha tashvish va chiqimga sabab boʻladigan kishi suhbatidan koʻra qanday yoʻl bilan topilgan boʻlsa-da, xazinasini behisob oltin-kumush bilan toʻldirib turadigan kajrav kimsalar maʼqul koʻrinadi. Ammo mutafakkir shoir shohlik rusumida hukmdor piroyasin tuzganida har kishining oʻrnini bilib, mansab-u amal kursisiga tayinlamogʻi lozimligini, bu nafaqat yaxshi surat, balki zarurat ekanligini uqtiradi:

*Kerak qilsa, ulkim tilar shohliq,
Sipah borcha holidin ogohliq.
Yaqin bilsa tuzganda piroyasin,
Rioyat chogʻi har kishi poyasin[3, 217].*

Ayni paytda har shohki, ishda oʻrtalikni shior qilib, sipoh holidan ogoh boʻlib, ulugʻga ulugʻcha ato aylab, kichikka kichikcha saxo aylamasa, mansab-u lavozimga loyiq kishilarni tanlab qoʻymasa, oʻyin qoidasidan bexabar shaxmat oʻynashga jazm etgan, na shatranj oʻynashni, na donalarni taxtaga toʻgʻri termakni bilmaydigan yosh boladan farqi boʻlmasligi eslatiladi:

*Ne shahkim, anga mundoq ermas tuzuk,
Tuzukluk nechuk kelgay andin, nechuk.
Aningdekki tiftl istabon inbisot,
Chu shatranj oʻynargʻa yoysa bisot.
Ne oʻynorini bilsa, ne termagin,
Ne olmogʻini bilsa, ne bermagin.*

Shatranjni bilmagan bola qaysi figura qaysi oʻrinda turishini bilmaydi: piyodani shoh yonida qoʻysa, filni ruxning katagiga qoʻyadi. Shaxmat donalarini bu tarzda joylashtirishni aql egalari qanday izohlashlari oʻz-oʻzidan ayon. Bunday terilgan donalar bilan har qancha vaqt oʻynasa ham biror yaxshi natija chiqmaydi, balki it yalogʻiga somon, ot oxuriga suyak solgan kabi oqibati bor:

*Olib qoʻysa baydaqni shah yonida,
Yana pil qoʻysa rux ayvonida.
Bu oʻyuni aning necha cheksa kech,
Erur hech, balkim emas dogʻi hech.
Erur it safoligʻa qoʻymoq samon
Hamonu, soʻngak otqa solmoq hamon[3, 217].*

Shuning uchun soʻz sohibqironi shohdan masʼul lavozimlarga kishi tanlashda adashmaslikni talab qiladi

“Ogahiy xoh ijtimoiy falsafiy, xoh siyosiy, didaktik, xoh ishqiy lirikasida boʻlsin, Navoiy ijodidan, uning ilhombaxsh gumanistik

g'oyalaridan, badiiy mahoratidan ta'sirlandi"[4, 27]. Ogahiy ham ijtimoiy fikrni obrazli ifoda etishda Navoiy tajribasiga suyanadi. Alisher Navoiy kabi o'z jamiyatini shaxmat taxtasiga o'xshatadi. Jamiyatdagi yo'ltopar egrilarni farzinga, to'g'rilarni ruxga qiyos etadi. Bu figuralarning biri uddaburonligi uchun shoh yonida yer tutgani, hukmdorga yaqinligi, ikkinchisi rostravligi tufayli podshohdan uzoqda, zo'rg'a taxta qirog'i-chetidan o'rin olganligi misolida, o'z davridagi kishilarni xarakterlaydi va o'z ahvolini tasvirlaydi:

*Rostravliq, Ogahiy, solmish sani ruxdek qiroq,
Qurbi shah topg'ay eding, kajrav esang farzin kibi*[5, 276].

Ushbu misralar yuqorida ko'rib o'tganimiz Navoiyning:

*Shah yonin farzin kibi kajlar maqom etmish, ne tong,
Rostravlar arsadin gar tutsalar ruhdek qiroq, -*

baytini eslatadi. Ogahiy o'zining to'g'riso'zligi, faqat to'g'ri yo'ldan yurganligi sababidan xondan uzoqlashtirilganligini ruxning o'yin taxtasida shohdan yiroq tushganligiga qiyos qiladi. Chunki rux donasi ham faqat to'g'riga yuradi. Agar farzindek kajrav bo'lganida u ham qing'irlikni, mug'ombirlik va tilyog'lamalikni o'ziga kasb qilib olgan kimsalar kabi qurbi shoh topgan, hukmdorning yaqin kishilaridan biriga aylangan bo'lardi. Shuning uchun ham shoir bir o'rinda ko'ngilga murojaat qilib, bu taxtada rux kabi shohdan yiroq bo'lmay desang, farzin kabi har tarafga moyil bo'lish lozimligini aytadi:

*Rux kibi shahdin yiroq o'lmay desang bu arsada,
Har tarafga moyil o'l andoqki farzin, ey ko'ngul*[5, 208].

Shuni ham ta'kidlash lozimki, oldingi baytda rostgo'ylik Ogahiyni shohdan yiroqlashuviga sabab bo'ldi, agar u ham farzinday, ya'ni boshqa amaldorlar kabi qing'ir bo'lsa, shoh oldida e'tibor topgan bo'lardi, degan fikrni ifodalar ekan, uning so'zlaridan afsus va nadomat emas, achchiq kinoya anglashilib turadi.

Shoir yana bir o'rinda lirik qahramon shohdan yiroq tushib, otsiz(turli sabablar tufayli shohga yaqinlashish imkoniyatidan mahrum - S.M.) qolgan ko'ngilga bundan g'am yemaslikni, ot minmasa, piyoda yurib ham xizmatni ado etish mumkinligini, egrilarga yo'ldosh bo'lib, otli bo'lishdan ko'ra piyoda bo'lib, to'g'ri kishilarga(rux bu o'rinda to'g'ri kishilar ma'nosida kelgan - S.M) xizmat qilgan yaxshiroqligini uqtiradi:

*Qo'yg'il piyoda rux rahi xizmatig'a, ey ko'ngul,
Gar shohdin yiroq tushubon bo'lsang otsiz*[5, 132].

Shoir farzin kabi (shoh atrofidagi ayyor va laganbardorlar nazarda tutiladi – S.M.) har tomonga kaj (egri, qing‘ir) yurgandan ko‘ra motsiz fil surishni afzal ko‘radi. Binobarin, farzin har qancha kuchli figura bo‘lmasin, u taxtada yolg‘iz. Fillar esa bir-birini qo‘llab-quvvatlab, motsiz o‘yinni ta‘minlaydi:

*Farzin misol yurma vale har tarafig‘a kaj,
To fil surgasan bu bisot ichra motsiz.*

Ko‘rinadiki, Ogahiy poetik tasvirda hazrat Navoiy an‘analarini davom ettirib, shaxmat o‘yini vositasidan o‘zining ijtimoiy fikrlari ifodasi uchun foydalangan. “An‘anadan foydalanish, uni ijodiy o‘zlashtirish faqat qabul qilish jarayoni emas, balki B.I.Bursov aytganidek, an‘ana bilan kurashish ham demakdir”[6, 113]. Ogahiy mavjud an‘ana qobig‘ini yorib chiqib, Navoiy qo‘llagan tashbehga ijodiy yondashgan holda uni mazmunan boyitishga, yangi fikr aytishga, an‘ana zaminida yangilik yaratishga, shuning barobarida asarlari badiiyatini yuksaltirishga erishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to‘plami. T.9. –T.: «Fan», 1992.
2. Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to‘plami. T.3. –T.: «Fan», 1988.
3. Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to‘plami. T.11. –T.: «Fan», 1993.
4. Solayeva M. Navoiy va Xorazm shoirlari. –Urganch, “Murabbiy”, 1993.
5. Ogahiy Muhammad Rizo. To‘la asarlar to‘plami. 1-jild. “Mumtoz so‘z”, 2014.
6. Haqqul I. Abadiyat farzandlari. - T.: 1990.

NAVOIY VA BOBURDA TUYUQ, FARD VA MASNU‘

Xosiyat BEKMIRZAYEVA,

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent

O‘sh, Qirg‘iziston

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiy va Zahiriddin Bobur ijodida ayrim janrlar, fard, tuyuq va masnu‘ she‘rlari va ularning san‘at darajasida foydalanilgan o‘rinlari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Navoiy, Bobur, she‘r, so‘z, san‘at, devon, tuyuq, fard, masnu‘.

Аннотация

В статье рассматриваются некоторые жанры в творчестве Алишера Навоий и Захириддина Бабура фард, туюк, масну‘ поэмы и места их употребления на уровне искусства.

Ключевые слова: Навоий, Бабур, поэзия, слова, искусство, девон, туюк, фард, маснуъ.

Annotation

The article discusses some genres in the works of Alisher Navoiy and Zahiriddin Babur, individual, ostrich, masnus and their level of art and their use.

Keywords: Navoiy, Babur, poem, word, art, devon, tuyuk, fard, masnu

“Estetik tuyg‘u” deyilgan his tuyg‘u siyratga tashqaridan olib kirilmaydi – ruh ko‘ngilda borini harakatlantiradi”(Ibrohim Haqqul) Alisher Navoiy:

*“Ko‘ngul va g‘am kamligi asru g‘amdur
Alam yo‘qig‘i dag‘i qattiq alamdur”, -*

deb bejiz aytmagan. She‘r – og‘riqli ohang.

Taassufki, shoir Bobur barhayotligida ko‘chirilgan va muallif ko‘zdan kechirgan devon hali qo‘lga kiritilgani yo‘q. Kutubxonalarda, qo‘lyozmalar fondlarida saqlanilayotgan devonlar kamchiliklardan xoli emas. Hatto afg‘onistonlik boburshunos olimi Shafiqa Yorqin nashri ham bundan mustasno emas.

Quyida Navoiy va Bobur she‘riyatidagi ayrim janrlarga to‘xtalib o‘tamiz.

Tuyuq aytish mumkinki, o‘zbek she‘riyatigagina xos bo‘lgan janr. U asosan omonimik so‘zlar ishtirokida yaratiladi. Ba‘zan aytilishi va yozilishi o‘xshash so‘zlar goho so‘z birikmalari yordamida ijod qilinadi. Tuyuqda shoirning so‘z o‘yiniga chevarligi ham namoyon bo‘ladi. Masalan, hazrati Alisher Navoiyda shundoq tuyuq bor:

*Charx tortib xanjari hijron bu tun
Qo‘ymadi bir zarra bag‘rimni butun
Tunga borib bizni behol aylading,
Ne balolig‘ tun emish, yo rab, bu tun!*

Tuyuq odatda a – a – b – a shaklida qofiyalanadi. Mazkur tuyuqning mazmuni mana bunday:

Bu kecha osmon ayriliq xanjarini tortib bag‘rimning biror bo‘lagini ham butun qo‘ymadi. Sen tunga borib bizni behol aylading, yo Rab, bu tun qandayin kulfatli tun ekan?!

Navoiy bu tuyuqda hijron alamlarini ifodalagan. Birinchi misrada “bu tun” – bu kecha ma‘nosida, ikkinchi misrada “butun” – bir butun ma‘nosida, so‘nggi misra‘da “tun” – kecha ma‘nosida, “Tun” – joy nomini bildiradi.

Hazrat axloqiy tabiatidan kelib chiqib, xokisorlik bilan hasrat qiladi. O‘shaning uchun ham qadimda kishilarning yozuvlariga qarab fol ochuvchi folbinlar bo‘lganlar.

Shoir Bobur mirzo ijodida tuyuq janri haddi a’losiga yetdi desak, xato qilmasmiz:

*Vaslidin so‘z derga yo‘q yoro manga,
Hajr aro rahm aylagil, yoro manga.
O‘qung etti ko‘p yamon yoro manga,
Marhami lutfung bila yoro manga.*

Nasriy sharhi: Visoli xususi so‘z aytishga imkon yo‘q menga; ayriliq g‘urbati ichidaman, rahm qil, ey yor, otgan o‘qing qattiq yaraladi meni, endi lutf malhaming bilan yordam ber menga.

*Ulki, har ko‘zi g‘azali Chindurur,
Qoshida payvasta oning chindirur,
Chunki ko‘p yolg‘on aytti ul manga,
Gar desam yolg‘onchi oni, chindurur.*

Nasriy sharhi: uning ko‘zlari Xitoy ohusining ko‘zlari kabidir, uning huzurida juft ohu muhayyodek. U yolg‘on gapirib, ko‘p aldadi meni, uni yolg‘onchi desam, rost aytgan bo‘laman.

*Meni behol aylagan yor – oydurur,-
Kim, oning vasli menga yoroydurur
Gar visoli bo‘lmasa, ketar yerim-
Yo Xuroson, yo Xitoy, yo Roydurur.*

Nasriy sharhi: meni ilojsiz qilgan yor-oydir va lekin visoli menga xo‘p manzurdir. Agar vasliga yetmasam, yo Xuroson, yo Xitoyga, yo Roy shahriga ketaman.

*Jong‘a soldi dahr g‘urbat norini,
Ko‘z yoshim bo‘ldi mo‘g‘ulning norini.
Bu aroda men degandek bo‘lmasa
Ko‘zlay Issig‘ ko‘lu andin Norinni.*

Nasriy sharhi: dunyo jonimga g‘urbat nor tuyasini haydadi; ko‘z yoshim mo‘g‘ullarning norin taomi singari bo‘ldi. Bu muddatda agar men istagandek bo‘lmasa Issiqko‘l tomonga, undan nariga yo‘l olaman.

Bobur mirzo “Issiqko‘l” deb yozyapti, binobarin aholi ko‘lning tabiatini bilgan va uni “Issiqko‘l” deb atagan. Bu fikr Issiqko‘lni tadqiq qilgan, uning geodeziyasini tuzgan va xaritaga solgan rus olimlari Prejevalskiy va Semyonov-Tyanshanskiylarga yerlik aholi, ya’ni o‘zbek tilida so‘zlovchi kishilar aytganiga dalil bo‘ladi(chunki qirg‘iz tilida “issiq” degan so‘z yo‘q, “jiluv”deyiladi “issiq”).

Fard ham o‘zicha mustaqil janr hisoblanadi. Fard degani yolg‘iz-yakka ma’nosini bildiradi. To‘laqonli devonda mumtoz she’riyatimizga tegishli barcha janrdagi she’rlar bo‘lishi shart hisoblangan.

Holimni sanga aytib hajr o‘tig‘a o‘rtandim,

Ey yor, yamon qildim, har neki dedim, yondim.

Nasriy sharhi: hol-ahvolimni hor etib qo‘yib ayriliq alovida o‘rtandim, – yondim; ey yor, chakki ish qildim, nimaiki aytgan bo‘lsam, barini qaytarib oldim.

Tutmag‘il, yey gul, ravokim, ishqing ichra bir g‘arib-

Yerga bosh qo‘yg‘ay xazon yafrog‘i yanglig‘ sarg‘arib.

Nasriy sharhi: ey gul, yo‘l bermaginki, ishqing ichida bir g‘arib xazon yaprog‘iday sarg‘ayib, yerga bosh qo‘yadi.

Sabzayu gullar bila jannat bo‘lur Kobul bahor,

Xosa bu mavsumda Boron yozisiyu Gulbahor.

Nasriy sharhi: bahor faslida Kobul maysayu gullardan jannatday bo‘ladi, bu hol Boron va Gulbahorga ham xos.

G‘ayriga necha ul oy vafo qilur,

Necha jonima mening jafo qilur.

Nasriy sharhi: u oy begonaga qanchalar vafo qilsa, mening jonimga shunchalar jafo qiladi.

Qaddi firoqi meni duto qilur,

Qoshi hajri qomatimni yo qilur.

Nasriy sharhi: qaddi-qomatining firoqi meni sindiradi, qoshlaridan ayrilish mening qaddimni bukadi.

Masnu’ – san’atpardozlik bilan yozilgan she’r. Bobur birinchi bo‘lib o‘zbek adabiyotiga masnu’ asarini olib kirdi:

Balodur menga hajring, davodur menga vasling,

Itobing menga ofat, hadising menga darmon.

Darmon mengaa hadising, oat menga itobing,

Vasling menga davodur, hajring menga balodur

Bobur chu sanga quldur, nazar qil anga zinhor,

Topilmas yana bir qul aningdek, senga, ey jon.

Ey jon, senga aningdek bir qul yana topilmas,

Zinhor anga nazar qil – quldur senga chu Bobur.

Yosotub tig‘ingni o‘qu yo tila,

Yo sotib tig‘ingni o‘qu yot ila.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bobur Z.M., Boburnoma, - Toshkent: Sharq, 2002-y.
2. Bobur Z.M., Sochining savdosi tushti. Nashrga tayyorlovchi Ergash Ochilov. – Toshkent: Sharq, 2007-y.
3. Bobur devoni. Kobul nashriga takmila (qo‘shimcha). Nashrga tayyorlovchi Shafiqa Yorqin. – Toshkent: Sharq, 2004-y.
4. Bertels Y., Izbranniye trudi, Nizami i Fuzuli, M.,1962-y.
5. Erkinov S.,G‘anixonov M., Nizomiy Ganjaviy, Toshkent: 1992-y.
6. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. – Toshkent: Fan, 2001-y.
7. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. To‘rt tomlik. – Toshkent: Fan, 1983-y.

AHMAD YUGNAKIY HAYOTI VA IJODINI O‘RGANISHDA ALISHER NAVOIY ASARLARINING AHAMIYATI

**Gulchehra XO‘JANOVA,
TDYU qoshidagi akademik litsey
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri,
filologiya fanlari nomzodi**

Annotatsiya

Mazkur maqolada hazrat Navoiy asarlaridagi Ahmad Yugnakiyga bo‘lgan munosabat alohida e‘tiborga olingan. Shu bilan birgalikda Navoiy tazkirasidagi Adib Ahmad haqidagi ma‘lumotlar qiyosan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Komil inson, didaktika, tazkira, savob, zohid, zakiy.

Аннотация

В данной статье особое внимание уделяется отношению к Ахмаду Югнаки в творчестве Хазрата Навои. В то же время проводится сравнительный анализ сведений об Адибе Ахмаде в tazkirlar Навои.

Ключевые слова: Совершенный человек, дидактика, tazkira, savob, zahid, intelligent.

Annotation

This article pays special attention to the attitude towards Ahmad Yugnaki in the works of Hazrat Navoi. At the same time, the information about Adib Ahmad in Navoi's tazki is comparatively analyzed.

Key words: Perfect man, didactics, tazkira, thawab, zahid, intelligent.

Ma'lumki, turkiy adabiyotda axloq-odob, pand-nasihat, komillik fazilatlariga da'vat, ya'ni didaktik tamoyil doimo muhim o'rinni egallab kelgan. X-XII asrlar mobaynida didaktik mavzularga qiziqish kuchayib borganki, buning yorqin bir natijasi Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asaridir. Ulug' shoirning tarjimai holi, ijodiyoti to'g'risida bizgacha to'liq ma'lumotlar yetib kelgani yo'q. Adib Ahmadning hayoti va ijodidan bahs yuritgan tadqiqotchilarning deyarli barchasi "Hibat ul-haqoyiq"ning oxirida berilgan (Amir Sayfiddin qalamiga mansub) qaydlarga murojaat etganlar. Unda aytilishicha, "Adiblar adibi, fozillar boshi" bo'lgan Ahmad Yugnakiy Mahmud nomli fozil bir zotning o'g'li edi. U tavallud topgan safoli va xushhavo manzilning nomi Yugnakdir:

Atosi oti Mahmud Yugnakiy,

Adib Ahmad o'g'li, yo'q ul hech shaki [1, 96].

O'zbekistonda Ahmad Yugnakiy ijodiga qiziqish o'tgan asrning 20-yillarida boshlangan. Professor Abdurauf Fitrat 1927-yilda chiqargan "O'zbek adabiyoti namunalari" antologiyasida "Hibat ul-haqoyiq" dan parchalar keltirgan edi. Shundan so'ng o'sha davrning eng ommaviy jurnali "Maorif va o'qitg'uvchi" (1928, 10-son)da Fitratning "Aybatul haqoyiq" nomli maqolasi e'lon qilindi. O'zbek kitobxoni Ahmad Yugnakiy va uning asari haqida yetarli ma'lumotga ega bo'lmaganligi uchun Abdurauf Fitrat, eng avvalo, shoirning tarjimai holiga kengroq e'tibor qaratadi. Bu maqolada Fitrat ishonchli manba sifatida Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asariga murojaat qilgan. Fitrat Alisher Navoiy tazkirasida keltirgan Adib Ahmadning to'rt misrasi Najib Osimbek nashrida "ancha o'zgarishlarga uchraganini" va u foydalangan qo'lyozma nusxasi mukammal emasligini ham Fitrat alohida qayd etgan. Navoiy Adib Ahmadning tug'ma ko'r, ammo bag'oyat ziyrak, zakiy, zohid va mutaqqiy kishi ekanligini aytib, Imom A'zamning shogirdi ekanligini izohlovchi shunday naqlni bayon qiladi: "*Maskani Bag'doddin necha yig'och, ba'zi debturlar, to'rt yig'och yo'l erkan. Har kun Imom A'zam darsig'a hozir bo'lur erkandur va bir mas'ala o'rganib, bu yo'lni yayog' borur erkandur. Darsda yeri safi niol erkandur. Naqledurki, Hazrati Imomdin so'rubturlarki, shogirdlaringiz orasida qaysidin andoqki ko'nglinguz tilar, rozisiz? Bovujudi Imom Muhammad va Imom Abu-Yusuf va alar abnoyi jinsi va hamsinlari. Imom debturki: bori yaxshidur. Ammo ul ko'r turki safi niolda o'lturur va bir mas'alani mazbut qilib, to'rt yig'och yo'l yayog' kelib borur, andoqki kerak ul tahsil qilur. Va aning turk alfozi bila mavoiz va nasoihqqa go'yo ermish. Xeyli elning muqtadosi ermish. Balki aksar turk ulusida hikmat va nuktalari shoe'dur*".[2, 156-157]

Alisher Navoiy Adib Ahmadga “Nasoyim ul-muhabbat”da keng o‘rin ajratishi bilan bir qatorda, “Munshaot”dagi maktublaridan birida ham Yugnakiyning bir to‘rtligini keltiradi:

*Atodin xato kelsa ko‘rma xato,
Savob bil ato toki qilsa xato.
Atoning xatosini bilgil savob,
Seni yuz balodin qutqarg‘ay Xudo [4, 127].*

Temuriy shahzodalar o‘rtasidagi nizolar avj olgan pallada, Husayn Boyqaro farzandlarining otasiga bo‘lgan behurmatliklari haddan oshgan bir davrda hazrat Navoiy bu to‘rtlikni aynan topib keltirgan edi. Ma’lumki, buyuk mutafakkir juda ko‘p asarlarida ota-bola munosabatlariga alohida o‘rin ajratgan. “Xamsa” dostonlaridagi ibratomuz hikoyalar, Farhod va Iskandarning padariga bo‘lgan mehr-muhabbati tasvirlari nihoyatda ta’sirli keltirilgan. Albatta, hazrat Navoiy qalbida hamisha Husayn Boyqaro va farzandari totuvligini ko‘rish istagi balqib turgan. Noqobil farzandlarga nisbatan shoirning munosabatini “Majolis”da ham uchratamiz. Navoiy Abdullatif haqida shunday yozadi: “...savdoyi mizoj vasvasiy tab’ va devonasor kishi erdi. Mundin o‘zg‘a dag‘i g‘arib badfe‘lliqlari bor erdikim, zikridin behijobliq lozim kelur. O‘tar dunyo maslahati uchun donishmand va podshoh otasin o‘lturdi. Har oyinakim, saltanat Shiruyag‘a vafo qilg‘oncha anga qildi”. [3, 414]. Hazrat Navoiyning Adib Ahmad to‘rtligini keltirishida ham shahzodalarga pand berish niyati bor.

Bu to‘rtlik asarning ota roziligi haqidagi qismida keltirilgan bo‘lib, “Hibat ul-haqoyiq” da uchramaydi. Shuni hisobga olgan Maqsud Shayxzoda: “Demak, Navoiy davrida Adib Ahmadning ikkinchi bir asari ham xalq o‘rtasida shuhrat qozongandir”[5,312], - deydi. Bu fikr dalil va isbot talab qilganligi uchun uni to‘la quvvatlash qiyin, albatta. Ehtimol, Navoiy Adib Ahmadning ikkinchi bir asarini o‘qigandir. Unda nega uning nomini qayd etmagan? Bu savolga Navoiy “Hibat ul-haqoyiq”ning nomini ham tilga olmaganku,- deb javob berish mumkin. Lekin bu va bunga o‘xshash savollar Navoiy, umuman, Adib Ahmad asarlarini o‘qimagan, deb xulosa chiqarishga asos bermaydi. Holbuki, mashhur turk olimi R.R.Arat o‘sha davr Hirot adabiy muhiti, jumladan, Alisher Navoiy Adib Ahmad to‘g‘risida nihoyatda oz ma’lumotga ega bo‘lganligini ta’kidlab, “Nasoyim”dagi “Al-ilmu inda Ollohu taolo ta’biridan Alisher Navoiyning shoir asarlaridan yaqindan tanish bo‘lmaganligi anglashilur”, - deydi.

Akademik B.Valixo‘jayev “Hibat ul-haqoyiq” bilan Navoiy Samarqandda tanishganligini isbotlash niyati bilan quyidagi mulohazalarni bildiradi: “Agar “Hibat ul-haqoyiq”ning 1444 yilda Samarqand shahrida

Zaynulobiddin bin Sulton Baxt ul-Jurjoniyl degan kotib tomonidan uyg'ur yozuvida ko'chirilgan nusxasi haqidagi ma'lumot ham ilova qilinsa, unda Adib Ahmad asari bilan Navoiy Samarqandda bo'lgan yillari tanishmaganmikan, degan taxmin ham haqiqatdan emas.

Keyinchalik, 884 hijriy, 1480 milodiy yilda arabcha yozuvdagi nusxasi Shayxzoda Abdurazzoq baxshi tomonidan Kustantaniyada ko'chirilgan. Bas, shunday ekan, Navoiy zamonida Adib Ahmadning asari Movarounnahru Xurosondagina emas, balki o'sha davrdagi Rumda ham ma'lum bo'lgan ekan" [6,80-81].

Ilm olamida "Hibat ul-haqoyiq"ning oltita nusxasi ma'lum. "“Hibat ul-haqoyiq”ning yangi nashri bilan tanishganimda, - deydi professor Abduqodir Hayitmetov, - shu narsa ma'lum bo'ldiki, Adib Ahmad dostonining bizgacha yetib kelgan barcha nusxalari chala ekan". A. Hayitmetov Navoiyning "Munshoat"ida keltirilgan to'rtlik hamda "Nasoyim ul-muhabbat"dagi ba'zi bir baytlar asar nusxalarida uchramasligiga diqqatni tortib, "Demak, Navoiy "Hibat ul-haqoyiq"ning mukammal nusxasidan foydalangan"[7,144], - deydi.

Bizningcha, bu to'g'ri xulosa. Chunki, Navoiy Adib Ahmadning tarixiy va manqibiy hayoti hamda ijodiyoti bilan puxta tanishmasdan uning she'rlaridan o'z asarlarida parchalar keltirishi mumkin emas edi. Hazrat Navoiy Adib Ahmad shaxsiyati va ijodiyotiga katta hurmat bilan qaragan. Adibning asarlari bilan ham shaxsan tanish bo'lgan. Zotan, mutafakkir shoir hech bir ma'lumotni asossiz manbalarga tayangan holda keltirmaydi, kim haqida gapirsa ham, dalillarga suyangan holda mulohaza yuritadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аҳмад Югнакий. Ҳибатул-ҳақойиқ. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Қ.Маҳмудов.- Тошкент: 1971.
2. Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, Насойим ул-муҳаббат. - Тошкент. 1968.
3. Алишер Навоий. Асарлар. 9-жилд. Мажолис ун-нафоис.- Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2013.
4. Алишер Навоий. Асарлар. 13-том. -Тошкент, 1966.
5. Шайхзода М. Асарлар. 4-том. -Тошкент, 1972.
6. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. -Тошкент, 1993.
7. Ҳайитметов А. Мерос ва ихлос. -Тошкент, 1985.

MAVZU VA OHANG MUSHTARAKLIGI

E'zozxon QOBILOVA,
Qo'qon DPI dotsenti,
Shirin PAYG'AMOVA, talaba

Annotatsiya

Mazkur maqolada Amiriyning Alisher Navoiy g'azallariga tatabbulari, ustoz salafi qo'llagan mavzu va g'oyaga mosligi, qofiya va radif tizimi tahlilga tortilgan

Kalit so'z va iboralar: timsol, badiiy tasvir, tatabbu, g'azal, qofiya, radif, mavzu, g'oya, ohang

Аннотация

В данной статье анализируются приложения Амира к газелям Алишера Навои, актуальность темы и идеи, использованной его предшественником, системы рифмы и радифа.

Ключевые слова и фразы: эмблема, художественный образ, татаббу, газель, рифма, радиф, тема, идея, мелодия.

Annotation

This article analyzes Amir's applications to Alisher Navoi's ghazals, the relevance of the theme and idea used by his predecessor, the system of rhyme and radif.

Key words and phrases: emblem, artistic image, tatabbu, ghazal, rhyme, radif, theme, idea, melody

Qo'qon adabiy muhitining eng peshqadam shoiri Amir Umarxon Hazrat Alisher Navoiy ijodidan ilhom olib, Navoiy kuylagan mavzularda unga ergashib, keyinchalik esa u bilan bo'ylashib, bayt-u g'azallar insho etdi. Navoiy ijodida dunyoning bevafoqligi haqida bitilgan ko'plab baytlarga duch kelamiz. Amiriy ham qator baytlarida unga hamfikir sifatida namoyon bo'ladi. Quyidagi baytlari ham shular jumlasidandir:

*Bu gulshanning gulu shamshodida hargiz vafo yo'qtur,
Fig'on ko'p qilma, ey qumri-yu, ey bulbul, navo chekma!*

Ba'zida har ikki shoir irsoli masal san'atini qo'llab, o'z g'azallarida ayni maqolni ishlatadilar. Chunonchi:

*Bir eyasiz it bo'lub erdi Navoiy yorsiz,
Bo'lmasun, yo Rabki, hargiz banda sultondin judo [1,59].*

Amiriy:

*Sandin ayrilg'och, manga zindoni g'am bo'ldi vatan,
Bul masaldur: "Bo'lmasun hech banda sultondin judo"*

[2,41].

Masal-ku o'z yo'liga – uni har bir shoir ham ishlatishi mumkin. Lekin bir vazn, qofiya radifda yaratilgani xalafning bu borada o'z salafidan ilhomlanganligini ko'rsatadi.

*Odam o'lmishmenki, ishq ahli manga avlod erur,
Yo'qsa yoshdin mencha kimning yuz sari atfoli bor? (2,197)*

Amiriy ba'zida baytlarini navoiyona shakllantiradi:

*Oshnolarg'a desangkim qilmayin begonalik,
Bo'lmag'il, ey mahjabin, begonalarga oshno [2,42].*

Bu bayt Navoiyning quyidagi misralarini esga soladi:

*Begona bo'luptur oshnodin,
Begonag'a oshno bo'luptur [1, 161].*

Lekin bu salaf baytining aynan takrori emas. Navoiy baytida oshiq ma'shuqadan shikoyat qiladi: "Oshnodan begona bo'lib, begonaga oshno bo'libdi". Amiriy bayti esa pand-nasihat mazmunida: "Ey oy yuzli go'zal, do'stlarga begonalik qilmay desang, begonalar bilan do'st bo'l!" Bu yerda ma'no kengayishi hodisasini ko'ramiz. Amiriyning mana bu bayti Navoiyning shikoyat ohangida qayta-qayta she'rlarida ta'kidlagan kimga vafo qilgan bo'lsam, evaziga jafo ko'rdim mazmunidagi baytlariga hamohang:

*Har kishigakim vafo qildim, mango qildi jafo,
Olam ahlini sarosar imtihon ettim, Amir [2,81].*

Amiriy Navoiy ijodini shunchalik chuqur o'qib-o'zlashtirganki, ustoz shoir she'rlari shogirdga shunchalik yod bo'lib ketganki, uning ko'plab g'azallarida mavzu va ohang, vazn va ritm, qofiya va radif jihatdan mushtaraklikni ko'ramiz. Ular aynan u yoki bu g'azal ta'sirida emas, balki ulug' shoirning umumijodi ta'sirida, ulardan ilhomlanib yaratilgan. Amiriy devonidagi hamd va na't g'azallar haqida shunday deyishimiz mumkin. Ularda Navoiyning ayni mavzudagi g'azallari ta'sirini ko'ramiz.

*Ko'kortib sunbulu rayhonu gul sun'i bahoridin,
Chaman shohidlarini ayladi yuz rang ila ra'no.*

*Erur ul podshah, vasfini ayturda tilim alkan
Gadoyining gadoyi qaysaru Xoqon ila Doro [2,33].*

*Nasimi raf'ati gar ko'hu homukkezmadi, nevchun
Gulu sadbarg ochar xoru, sharar zohir qilur xoro?!*

*Visoling istabon sargashtalik birla bu vodiya,
Quyundek o'tmisham, bir yerda tutmay manzilu ma'no*
[2,35].

*G'araz erdi vujuding gavharikim, Xoliqi bechun
Jahong'a kelturub mulki adamdin Odamu Havvo* [2,38].

Quyidagi bayt ham Navoiyning mana bu bayti bilan o'zaro mushtaraklikka egaligini ko'rinib turibdi:

*Mehr ermas zarrayi sargashtasidin bexabar,
Yor beparvo emasdur, g'am yemang ahboblar* [2, 94].

*Otashin ruxsor ila kuydurma elni asrukim,
Sham' yuz parvonani o'rtar, o'zi ham o'rtanur* [3, NSH,139] .

Husayn Boyqaro, Ubaydulloxon kabi Amiriyda ham darveshlik orzusi bo'lganligini quyidagi baytdan bilib olishimiz mumkin:

*Faqr yo'lin shohrohi saltanatdin xush bilur,
Ul Amirekim erur darveshliq niyat ango* [1,50].

Navoiyning tasavvufdagi fano tushunchasining teran va murakkabligiga ishora qilingan shunday bir bayti bor:

*Deding, fano nedurur, muxtasar deyin o'lmak –
Ki, sharhini tilasang, yuz risola bo'lg'usidur* [3,200].

Amiriy quyidagi baytida ustozidan bevosita bo'lmasa ham, bilvosita ta'sirlangani shubhasiz:

*“Oqilg'a bir ishorat erur”, qissa muxtasar,
Fahm aylagon kishig'a bu so'z bir kitobdur* [2,76].

Xullas, Navoiy she'riyati Amiriy ijodiyoti takomilida bosh sarchashma bo'lib xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 1-жилд. – Т.: Ф.Ғулом, 2011.
2. Амирий. Девон. Ўзбекча шеърлар. Тошкент: Тамаддун, 2017.
3. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 3-жилд. – Т.: Ф.Ғулом, 2011.

ARMAN O‘LKASINING MALIKASI SHIRIN – TURKIYMI?

Nodira XOLIKOVA,
Toshken viloyati Chirchiq davlat
pedagogika instituti dotsenti, f.f.n.

nodira.79@inbox.ru

Anora TEMIROVA,
Toshkent viloyati Chirchiq davlat
pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada nafaqat o‘zbek mumtoz adabiyotida, balki turkiy va forsiy adabiyotda estetik ideal qahramonga aylangan Shirin obrazining genezisi haqida qisqacha so‘z yuritilgan. Shirin obraziga hamma davr shoirlari ham birdek munosabatda bo‘lmaganlar. Maqolada Firdavsiy, Nizomiy, Dehlaviy, Navoiy kabi shoirlar yaratgan Shirin obrazi va uning dostonidan dostoniga ko‘chish asnosida takomillashib borgani haqida ko‘plab adabiyotshunoslarning fikr-mulohazalari keltirilgan. Shu o‘rinda Shirin so‘zining etimologiyasi, tarixiy kelib chiqishi va, nihoyat, bu timsol yildan yilga, asrdan asrga, xalqdan xalqqa o‘tgani sayin sayqallashib, poetik takomilga erishgani, tarixiy obraz sanaluvchi Shirin sof va pokiza ishq timsolidan ilohiy mazhar darajasiga yetishgani, Alisher Navoiy yaratgan Shirin obrazi ayni shunday kamolot va ilohiy ishq timsoli ekani haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Xamsa, Firdavsiy, Nizomiy, Dehlaviy, Navoiy, Orif Ardabeliy, Sura, Sira, shir, turkiy, ishq, sadoqat, komillik, ilohiy mazhar.

Annotation

The article briefly examines the genesis and poetic perfection of the image of Shirin, which has become the aesthetic ideal of not only Uzbek classical literature, but also Turkic and Persian literature. Poets of different times did not treat Shirin in the same way. The article presents the opinions of many literary scholars about the image of Shirin, created by such poets as Firdavsi, Nizami, Dehlavi, Navoi, and its development during the transition from epic to epic. The etymology of the word Shirin, its historical origin and, finally, the fact that this symbol has been improved and poetically improved from year to year, century after century, from people to people, from a symbol of pure love to the level of divine greatness. It is argued that the image of Shirin created by Alisher Navoi is a symbol of perfection and divine love.

Key words: Hamsa, Firdavsiy, Nizomiy, Dekhlaviy, Navoi, Orif Ardabeliy, Sura, Syrah, shir, turkic love, fidelity, perfection, divine idyll

Sharq xalqlari orasida adabiy aloqalarni rivojlantirishda va boyitishda muhim rol o'ynagan timsollardan biri Shirin obrazidir. Ushbu obraz Sharq adabiyoti tarixida to'ng'ich xamsanavis, ulug' ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviyning "Xusrav va Shirin", Hindistonda tug'ilib, faoliyat ko'rsatgan vatandoshimiz Xusrav Dehlaviyning "Shirin va Xusrav", Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" kabi asarlarida bosh qahramon vazifasini o'tagan. Xusrav Dehlaviydan Alisher Navoiygacha bo'lgan davr, ya'ni 1302-1483-yillar orasida ham dostonlar turkumidan iborat beshliklar yaratish davom etdi.

Xusrav, Shirin, Farhod obrazlarini tadqiq etishda sharqshunoslik va adabiyotshunoslik fanlari katta tajriba to'pladi. Bu tadqiqotlar orasida yirik ko'lamdagi asarlar sifatida chex olimi X.V.Duda, ozarbayjon olimi G'.Aliyev, rus olimlari E.Bertels, K.Trever, o'zbek adabiyotshunosi S.Erkinov va boshqalarning tadqiqotlarini ta'kidlash lozim. Adabiyotshunos Natan Mallayev ta'kidlaganidek, "Tadqiqotlar "Xusrav va Shirin" yoki "Farhod va Shirin" (Orif Ardabiliyda "Farhodnoma")ning ildizi, bir tomondan, tarixga, ikkinchi tomondan, folklor an'analariga borib taqalishini ko'rsatadi".

Yozma adabiyotda dastlab Abulkosim Firdavsiy Xusrav va Shirin haqida doston yaratdi. "Shohnoma"da Xusrav va Shirin obrazlari tarixiy nuqtai nazardan tasvirlangani e'tiborga molikdir.

Avvalo, Shirin ismining etimologiyasi haqida so'z ketganda, professor K.Treverning quyidagi fikrlarini keltirish joizdir: "Avesto"da suv ma'nosiga ega bo'lgan Sura, Sira so'zlarida Shirin so'ziga yaqinlik bor. "Modomiki, Sura so'zi suv ma'nosini anglatar ekan, go'zal Shirin qiyofasida taraqqiyotning dastlabki bosqichlaridagi mifologik Ardivisura obrazini ko'rish mumkin emasmi", deb yozadi olima. K.Treverning bu fikrini tasdiqlovchi talaygina dalillar mavjud. Xusrav Parvezning xotini Shirin nomi ham qadimgi tarix asarlarida faqat Shirin tarzida emas, balki Sira shaklida ham uchraydi. Eron tarixiga oid ko'pgina asarlar muallifi Y.Gibbon ham Shirinni Sira tarzida tilga olgan edi. Bu Ardivisura Shirin shakliga ega bo'lgunga qadar Sura, Sira kabi atalib kelingan deyishga asos beradi. K.Treverning bunday fikrga kelishga sabablardan biri Shirinning adabiyotda butun tarix davomida suv tarafdori, suv qahramoni sifatida gavdalanishidadir.

G'.Aliyev Shirin agar boshqa biror so'zning o'zgargan shakli bo'lmasa, u ta'm (sifat) ma'nosiga ega, deb aytadi. Shirin nomini shir – sut ma'nosiga ega, deb bildirilgan fikrlar ham mavjud.

Sharq adabiyotiga oid birmuncha tadqiqot ishlarida Shirinning tarixiy shaxs ekanligi aytiladi. Tarixda mashhur bo'lgan Shirin VI asr oxiri va VII asr boshlarida yashagan. Uning asli qaysi xalqqa mansubligi, qayerda tug'ilganligi to'g'risidagi fikrlar uzil-kesil hal qilingan, deb bo'lmaydi. Shirin haqidagi dastlabki ma'lumot Vizantiya tarixchisi Feofilakt Simokattaning "Tarix" kitobida uchraydi. Unga ko'ra, Shirin xristian diniga mansub rum qizi bo'ladi. "Suriya anonim solnomasi" asarida Shirin arameyanka (oromiy) deb ko'rsatiladi. Mazkur asarda Xusrav Parvez haqida so'z ochilib, uning xristian diniga mansub ikki xotini – "Arameyanka" – Shirin va romeiyanka – Maryam bor edi deb qayd qilinadi. Shirinni arman qizi deb atash yoki Shirin haqidagi xalq etimologiyasiga ko'ra, uni Eron qizi deb yuritish hollari "Xusrav va Shirin" munosabati bilan yozilgan tadqiqotlarda ko'p uchraydi. O'rta Osiyoda yaratilgan afsonalarda Shirin Xorazmshohning qizi sifatida tilga olinadi.

Shirin haqidagi ma'lumotlarda, uning el-yurti haqida birmuncha farqtafovut bor. Simokattaning ma'lumoticha, Sira (Shirin) rumolik nasroniylardan. Xisrav shohanshohlar an'anasini buzib, nasoro qiziga uylanadi. Bu saroy ahli noroziligini tug'diradi. Faqat bir yildan keyingina Shirin saroy malikasi sifatida e'tirof etiladi. Sebeos Xisrav Parvez saltanatiga bag'ishlangan bo'limning "Shoh Xisravning xotini malika Shirinning olijanoblighi hakida" bobida Shirinni nasoro qizi, uning yurtini Xujiston (Xuziston) deb ma'lumot beradi. Suriya manbalarida esa Sira (Shirin) eroniylardan degan ma'lumot bor. Shu manbada Xisravning boshqa bir xotini - Maryam (u ham nasaro qizi) nomi bilan zikr etiladi. Y.E.Bertels: "Manbaning aslida "oromiy" emas, balki "armani" yozilgan bo'lishi mumkin. U holda Yaqin Sharqdagi an'analarning Shirinni "armani" deb hisoblashi sababi oydinlashadi", deydi Sebeos.

Ayrim o'rinlarda, xususan Xusravning yori bo'lgan Shirin obraziga hamma davr shoirlari ham birdek munosabatda bo'lmaganlar. II asrda hukmronlik qilgan vazir Nizomulmulk Xusrav va Shirin sarguzashtini mashhur qissa, deb tilga olsa-da, "Siyosatnoma" kitobida Shiringa salbiy nazar bilan qaraydi: "Xusrav Shiringa shu darajada muhabbat bog'lagan ediki, unga hatto hokimiyatning ixtiyorini berib qo'ygan edi. U nima desa, shuni bajarishga tayyor edi. Lekin Shirin behayolik yo'lga kirib ketdi va Xusravdek bir shoh huzurida turib, Farhodga ko'ngil qo'ydi". Shiringa saroy shoirlari kinoya, istehzo, hatto nafrat bilan qaraganlar. Lekin

ora-sira uchrab turgan bunday munosabatlar Shirin haqidagi an'anani yo'q qilib yuborishga qodir emas edi. Shirin obrazi og'zaki ijodda ham, yozma adabiyotda ham sadoqatli yor timsolida gavdalantirilgan.

Ozarbayjonlik tadqiqotchi olimi Saodat Shixiyeva 2021-yilda ilmiy jamoatchilikka "Shirin turkligi bilan faxrlanadi. Nizomiyning "Xosrov va Shirin" asari asosida" mavzusida maqolasini taqdim etdi. Ushbu maqola Shirin obrazi genezisi haqida o'ziga xos yangi fikr va qarashlarga sabab bo'ldi. Uning maqolasida keltirilishicha, Nizomiy qalamiga mansub "Xusrav va Shirin" dostonining ko'p nuqtalarida shoir Shirinning milliy o'ziga xosligiga goh ochiq, goh imo-ishora tilida e'tibor qaratadi. Ulardan biri shu paytgacha tadqiqotchilar e'tiboridan chetda qolgan arman Shirinning ko'chmanchi turmush tarzidir. Nizomiy qahramoni – Shirin xolasi hukmronlik qilgan o'lka ahlining hayot yo'li ham, Shirin hayoti ham ko'chmanchi turklar hayotiga mos tarzda tasvirlangan. Asarda asli, turkligidan g'ururlanish faqat Mehinbonu nutqida emas, Shirinning turkiyligini ifodalashda ham ko'rinadi. Qizig'i shundaki, Nizomiy o'zi Shirin bilan bog'liq holda qo'llagan "turk" so'zida o'xshatishlarning takrorlanishiga yo'l qo'ymaydi. "Shirinning Xosrovga javobi" deb nomlangan bobda Shirin "noz qilishni bilmaydigan turk yo'q", "yuragi bilan ov qilgan turk bor", "ko'zlari mast turklardek" deydi va "Men arab tilini bilmaydigan turk emasman" kabi jumlar uchraydi. Ko'rinib turibdiki, Nizomiy Shirinning turkiy kelib chiqishi haqida tizimli surat yarata olgan. Bu jihat shoir o'z qahramonining turkiyligini o'zi bilan bog'liq har bir detal (qarindoshlik, do'stlik, hurmat so'zlari, tashqi ko'rinish, turmush tarzi va hokazo) orqali o'quvchiga singdirganligini tasdiqlaydi [1].

Firdavsiy va Nizomiy, Dehlaviy va Navoiy yaratgan asarlarni o'qir ekanmiz, uzoq o'tmishdagi bu daholarning zamondoshlari ularning ijodlarini qanday tushunganliklari haqida har doim ham o'ylayvermaymiz. O'rtada 5-10 asrlik vaqt tafovuti bor. Bu vaqt asarlar va ularning qahramonlarini anglashda va tahlil qilishda bizga ba'zida qiyinchilik tug'dirishi mumkindir. Chunki hozirgi she'riyat bilan klassik she'riyat o'rtasida, hozirgi davr qahramonlari bilan o'rta asrlar estetik ideali o'rtasida tafovut bo'lishi tabiiy. Lekin qancha zamonlar o'tmasin, Navoiy kabi mutafakkir shoirlarimiz o'z asarlarida yaratgan sevgi, vafo, sadoqat, xalqparvarlik, jasorat, ilm-u irfon timsoli bo'lgan qahramonlar abadiy yashaydi.

Alisher Navoiy yaratgan Shirin obrazi haqida to'xtalar ekanmiz, uning benihoya go'zal, axloqiy jihatdan mukammal, chin insoniy sevgining

haqiqiy qahramoni bo'lganining guvohi bo'lamiz. Shirin uchun shohlik saltanati, podshohlik nasabi emas, chin insoniylik muhim edi. Shirin oliy insoniy fazilatlar egasi bo'lgan zotning shaydosidir. Ana shunday olijanob inson Farhod edi. Shirin Farhoddek kamolot timsoliga munosib mahbubadir. Shirin Farhodning vafotini eshitgach, sevgisi yo'lida sadoqat ko'rsatib, hayot bilan vidolashadi, abadiy uyquga ketadi.

Alisher Navoiy Shirin haqidagi tarixiy-rivoyaviy manba va an'analar bilan yaqindan tanish edi. Bunga, xususan, "Tarixi muluki Ajam"dagi ma'lumotlar yorqin dalil bo'la oladi. Navoiy an'anaviy ma'lumot, rivoyat va afsonalardan foydalanish bilan birga, dostonning yangi g'oyaviy-estetik mohiyati, rejasi, voqea va obrazlar silsilasi munosabati bilan an'anaviy Shirindan chekinadi ham. Uning Shirini rivoyat va afsonalardangina emas, balki xamsalardagi an'anaviy Shirin obrazidan ham katta farq qiladi. U Xisravning qallig'i emas, balki mehnatkash va ijodkor Farhodning sevikli yori, u "sut arig'i"ning emas (bu Shirinning ma'naviy olamini xiyla chegaralab qo'ygan bo'lar edi), balki el-yurtga "hayot" va "najot" bag'ishlagan "Nahr ul-hayot" va "Bahr un-najot"ning tashabbuskorlaridan biri (Xalq afsonalarining ko'pchiligi ham Shirin faoliyatini suv bilan, ariq ochish bilan bog'laydi). Shirin xalq eposidagi mo'jizakor, jasoratli va oqila qizlarga o'xshab ketadi. Navoiy Shirini bilan Orif Ardabiliy dostonidagi Shirin obrazi bir-biriga yaqinroq. Bu, Navoiyning Orif Ardabiliy dostoni bilan tanish bo'lish-bo'lmasligidan qat'iy nazar, xalq ijodiyotida Shirin haqida qadimiyroq an'anaviy rivoyat va afsonalardan farq etuvchi yangi asarlar ham vujudga kelgan, Navoiy ham, Orif Ardabiliy ham shunday asarlardan ilhomlanib, ulardan ijodiy foydalangan, deb faraz qilmoqqa imkon beradi. Shirin nomi bilan bog'liq ko'pgina rivoyat va afsonalar bor. Qahramonni o'z el-yurti bilan bog'lab ko'rsatish xalq ijodiga xos an'analardan biri. Shu an'anaga muvofiq Shirin xalq asarlarida turli el-yurtga mansub qilib tasvirlanadi, ayrim qishloqlar, binolar, soylar, chashmalar va boshqalar uning nomi bilan ataladi. Ammo shu atamalar asosida Shirin "tarixi"ni tiklashga intilish, shubhasiz, foydasiz, natijasiz bo'lur edi. Chunki Shirin allaqachonlar yakka shaxslikdan chiqib obrazga, go'zallik, sadoqat, aql-iroda timsoliga, xalqning suv haqidagi g'oyasi va orzusi tajassumiga aylanib, had-hududni kechib o'tgan edi. Navoiyning bergan bahosiga ko'ra, Farhod va Shirin muhabbatidek pokiza sevgini falak o'zi paydo bo'lgan fursatdan beri hanuzgacha ko'rmagan edi. Shirin obrazi Farhod singari takomilga yetishdi.

Xulosa o'rnida aytish joizki, Shirin obrazi O'rta asrlar Sharq adabiyotining eng mashhur obrazlaridan biri bo'lib, bu timsol yildan yilga,

asrdan asrga, xalqdan xalqqa o'tgani sayin sayqallashib, poetik takomilga erishib bordi. Tarixiy obraz sanaluvchi Shirin sof va pokiza ishq timsolidan ilohiy mazhar darajasiga yetishdi. Alisher Navoiy yaratgan Shirin obrazi ayni shunday kamolot va ilohiy ishq timsolidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. https://edebiyyatqazeti.az/news/science/7931-turkluyu-ile-qururlanan-sirin-nizaminin-xosrov-ve-sirini-esasinda?fbclid=IwAR0NO0iYRF4H_r3eRGQeH5Bbcq44
2. Erkinov S. (1971). *Navoiy "Farhod va Shirin"i va uning qiyosiy tahlili*. Fan.
3. Xolikova N. (2021). *Olam ahli bilingizkim, ish emas dushmanlig'*. Academic research in educational sciences volume 2 | issue 2 | 2021 624-631

NAVOIY "SOQIYNOMA"SI TADQIQI XUSUSIDA

Dilrabo KAZAKBAYEVA,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
O'zbekiston Milliy universiteti
dilrabokazakbayeva0707@gmail.com
+998935611201

Annotatsiya

Ushbu maqolada Alisher Navoiy soqiynomasi tadqiqi xususida so'z boradi. Mavjud qilingan ishlar muqoyasa qilinib, muallifning munosabati bildiriladi.

Kalit so'zlar: Navoiy, soqiynoma, Y.Is'hoqov, R.Orzibekov, A.Qayumov, M.Asadov, band, shakl.

Annotation

This article discusses the study of Alisher Navoi's soqiynoma. The author's attitude is expressed by comparing the available works.

Key words: Navoi, soqiynoma, Y.Is'hakov, R.Orzibekov, A.Kayumov, M.Asadov, band, form.

Har qanday adabiyotni lirik janrlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. O'zbek mumtoz adabiyotidagi lirik janrlarning inkishofi ma'lum bir davrlarga borib taqaladi. Xususan, Navoiy murojaat etgan har bir janr, aynan, keyingi davrlarda an'ana va izdoshlik namunasi sifatida, Hazrat ijodiga qiyosiy tarzida o'rganiladi. Lirik turning turli shakllarida ijod etgan Alisher Navoiy

soqiynomaga ham qo‘l urdi. Uning “Favoyid ul-kibar” devonida 458 baytdan iborat

*Soqiyo, tut qadahi shohona,
Qatrasi la’l vale yakdona...,*

deb soqiyya murojaat bilan boshlanuvchi soqiynomasi o‘rin olgan. Soqiynoma haqida arab, fors-tojik manbalarida va lug‘atlarda nazariy ma’lumotlar bor. Turkiy adabiyotda esa ilk Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asarida nazariy ma’lumotlar uchraydi. Navoiy soqiynomasi to‘g‘risida o‘zbek olimlaridan A.Hayitmetov, Y.Is’hoqov, R.Orzibekov, A.Qayumov, F.Nabiyev, M.Asadovlarning tadqiqotlari fanga ma’lum.

Adabiyotshunos A.Hayitmetov “Navoiy lirikasi”ni tadqiq qilganida soqiynoma janrining formal xususiyatlariga to‘xtalib o‘tadi. “...shoir har she’r, ya’ni har band boshida soqiyya may so‘rab murojaat qiladi. Bu siklning “soqiynoma” deb atalishi sababi ham shundadir. Bu formal talablarining hech biri shoir fikrlarini, his, sezgilarini boshidan oxirigacha ifodali, to‘la ta’sirli, haqqoniy aks ettirishga zarracha mone’lik qilmaydi”.¹

Navoiyshunos olim Y.Is’hoqovning soqiynoma janri va Navoiy soqiynomasi yuzasidan qilgan tadqiqotlari bu borada diqqatga sazovor ishlardandir. Y.Is’hoqov soqiynomalarning arab, fors-tojik, turkiy she’riyatda shakllanishi, lug‘atlarda ushbu janrga berilgan ta’riflar borasida o‘z fikrlarini bildiradi. Olim Navoiy soqiynomasining salafлари ijodidan quyidagi ikki jihati orqali farq qilishini ko‘rsatadi:

1. Navoiy salafлари asarlarida qo‘yilgan masalalar nihoyatda muhim, ammo umumiy xarakterga ega bo‘lsa, Navoiyda tarixan aniq davr va sharoit bilan bog‘liq holda olingan.

2. Navoiy soqiynomasida qo‘yilgan masalalar doirasi ancha keng bo‘lib, ayrim ijtimoiy xarakterdagi muammolarga aniq zaminda yanada chuqurlashtirilgan....². Olim Navoiy soqiynomasini chuqur tahlil qiladi. Mazmun va shakl jihatdan bir butun asar ekanligini ta’kidlaydi. Poetik yoritadi. Soqiynomaning har bir bandi ma’lum ma’noda mustaqil asar bo‘lib, ular umumiy ruh va uslub jihatidan bir - biri bilan bog‘langan holda yaxlit bir asarni vujudga keltirishini ta’kidlaydi.

Navoiy soqiynomasi haqida akademik A.Qayumov tahlillari ham ushbu janrning mavzu ko‘lamini keng yoritishga qaratilgan. A.Qayumov Navoiy soqiynomasini “SEVGINOMA” II deb ataydi. (Navoiyning “Badoye ul-vasat” devoniga kiritilgan tarji’bandini esa “SEVGINOMA” I deb ataydi. –

¹ Хайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961 – Б. 41-41

² Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983 – Б. 90

D.K.). Olim Navoiy soqiynomasini zohiriy jihatdan tahlil qiladi. Tasavvufiy, ramziy ma'nolariga to'xtalmaydi. Biroq yakuniy qismida may bilan bog'liq bo'lgan tomonlarini shunday izohlaydi: "Soqiynomadagi may esa bu tabiiy may, uzum suvidan yasalgan ichimlik. Soqiy shoirga ana shunday sharobni uzatadi. Undan kayf olib "Jomi shukrona ichib mast" bo'ladi. Endi esa shoir yana rindlar bazmi sari oshiqmoqda. Chunki uning ko'nglidan joy olgan narsa o'sha dayr, o'sha rindlar va ularning jamoasi. Har holda Soqiynomadagi may bilan rindlar bazmidagi mayni chalkashtirib yubormaslik kerak. Biri hushyorlikka olib keladi (rindona may) biri mastona xushvaqtlikka (uzum suvi)"¹. Ko'rinadiki, A.Qayumov Navoiy soqiynomasini shakliy, poetik jihatdan emas, mazmun nuqtai nazaridan tahlilga tortadi.

Navoiy soqiynomasi haqida mufassal ma'lumot prof. R.Orzibekov ishlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Olimning mumtoz adabiyotdagi tur va janrlarga bag'ishlangan tadqiqotlarida soqiynomaga alohida to'xtalganini ko'ramiz². She'ning soqiyga murojaat bilan boshlanishi, muallifning soqiy va mayni bir vosita bilib, o'z muddaolarini ifodalashga imkon topishi bu janrning muhim spetsifik belgilaridan biri ekanligini ko'rsatadi. Biroq soqiy, may, mug'anniy aralashgan har qanday asar ham soqiynoma bo'lavermaydi. Olim soqiynomaning janr sifatidagi ko'rinishiga alohida to'xtaladi: "Agar biz tarkibida soqiy, may, mug'bacha, mug'anniy undovchi baytli asarlarni soqiynoma tipidagi asarlar jumlasiga qo'shaversak, soqiynomalarning janr ko'rinishlari ham ko'payib ketaveradi. Unda soqiynomalarni **g'azal-soqiynoma, masnaviy-soqiynoma, noma-soqiynoma, tarkibband-soqiynoma, tarje'band-soqiynoma, ruboiy-soqiynoma**" kabi xillarga bo'lishlikka to'g'ri keladi"³. Umuman olganda, soqiynomalarni epik va lirik poeziyadagi qator janrlarga xos bo'lgan xususiyatlarni ham o'zida tashuvchi murakkab she'r formalaridan biri, deyish mumkin degan xulosaga keladi.

Y.Is'hoqov, R.Orzibekov va N.Komilov, I.Haqqulovlarning (N.Komilov va I.Haqqulov Navoiy g'azallari tahlili va ularga yozgan sharhlarida *soqiy, may, mug'anniy* kabi obrazlarga tavsif berib o'tishadi) nazariy fikrlari asosida adabiyotshunos M.Asadov Navoiy ijodida soqiynoma yo'nalishidagi she'rlarni tahlil qiladi. Soqiynoma-g'azal, soqiynoma-ruboiy, "Xamsa"da soqiynoma mazmunidagi baytlarni tadqiq

¹ Каюмов А. Дилкушо такрорлар ва рухафзоашъорлар. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2011. – Б. 60.

² Орзібеков Р. Ўзбек классик поэзиясида мураккаб структуралі жанрлар. – Самарканд, 1984.
Orzibekov R. O'zbek lirik shariyati janrlari. – Toshkent: Fan, 2006. – B. 246-256.

³ Orzibekov R. O'zbek lirik shariyati janrlari. – Toshkent: Fan, 2006. – B. 250.

etadi¹. Bunga qadar ham olim turkiy adabiyotda may mavzusining namunalari xalq og‘zaki ijodida, “Devoni lug‘otit turk”, “Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul haqoyiq”, “Hikmatlar” va XII-XV asrning birinchi yarmi o‘zbek mumtoz she‘riyati ijodkorlari asarlari tarkibida uchrashiga misollar keltiradi². M.Asadov soqiynomani genezisidan to XIX asrlar turkiy adabiyotdagi transformatsiyalashuvi jarayonlarigacha o‘rganib, tahlil qiladi. Bu jihatdan o‘ziga qadar soqiynoma haqida qilingan ishlardan yirik monografik planda o‘rganilganligi bilan ajralib turadi. Olim janr yuzasidan olib borgan tadqiqotini quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiradi:

1. Soqiynoma adabiy janr sifatida. 2. Soqiynomaning taraqqiyot bosqichlari. 3. XII-XV asrlar adabiyotida soqiynomaning ilk ko‘rinishi. 4. Alisher Navoiy ijodida soqiynoma ko‘rinishidagi she‘rlar. 5. Soqiynomaning mavzu ko‘lami va o‘ziga xos xususiyati. 6. Soqiynoma badiiyati. 7. Masnaviy-soqiynomada shakliy va ma‘naviy yangilanishlar. 8. Tarje‘band soqiynomalarning spetsifik xususiyatlari. 9. Soqiynoma-g‘azal va musammatlarning g‘oyaviy-badiiy o‘ziga xosligi. Ish yirik monografik planda, keng ko‘lamda amalga oshiriladi. Soqiynomaning sinkretiklik xususiyati haqida R.Orzibekov o‘z tadqiqotlarida qayd etib o‘tadi va *g‘azal-soqiynoma, masnaviy-soqiynoma, noma-soqiynoma, tarkibband-soqiynoma, tarje‘band-soqiynoma, ruboiy-soqiynoma* kabi xillarga bo‘lish taklifini beradi. Adabiyotshunos M.Asadov ham shu yo‘ldan borib, Navoiydan keyingi davrlardan XIX asrlar turkiy adabiyotda soqiynoma janrining sinkretiklik xususiyatini hisobga olgan holda *masnaviy-soqiynoma, tarje‘band-soqiynoma, soqiynoma-g‘azal, soqiynoma-musammat* kabi turlarga bo‘lib o‘rganadi, soqiynomalarni monografik jihatdan tadqiq qiladi.

O‘zbek mumtoz adabiyotida Y.Is‘hoqov, R.Orzibekov, A.Qayumov, F.Nabiyevlarning Navoiy soqiynomasi bo‘yicha amalga oshirgan ishlari dastlabki tadqiqotlar sifatida qadrlidir. Filologiya fanlari doktori M.Asadovning Navoiy soqiynomasi yuzasidan amalga oshirgan tadqiqoti soqiynoma mavzu ko‘lamining keng yoritilishi, shakliy va tadrijiy jihatdan chuqur tadqiq etilishi, obrazlar tahlili, g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarining poetik nuqtayi nazardan o‘rganilishi jihatdan ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Тошкент: Тафаккур, 2020. – 352 б.

¹ Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Тошкент: Тафаккур, 2020. – Б. 118-150.

² Асадов М. Риндона маъно ва рухият тасвири. – Тошкент: Тафаккур, 2019. – Б. 32-103.

Бу ерда ҳам. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Тошкент: Тафаккур, 2020. – Б. 93-117.

2. Асадов М. Риндона маъно ва руҳият тасвири. – Тошкент: Тафаккур, 2019. – 120 б.
3. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983 – 168 б.
4. Алишер Навоий: қомусий луғат. – Тошкент: Sharq, 2016. – 536 б.
5. Орзобеков Р. Ўзбек классик поэзиясида мураккаб структурали жанрлар. – Самарқанд, 1984.
6. Orzibekov R. O‘zbek lirik shariyati janrlari. – Toshkent: Fan, 2006. – 352 б.
7. Қайюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзоашъорлар. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2011. – 272 б.
8. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961.
9. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси (тўлдирилган ва тўзатирилган иккинчи нашр). – Тошкент: Ўзбекистон, 2015.

ALISHER NAVOIYNING “FARHOD VA SHIRIN” DOSTONIDAGI O‘N GO‘ZAL QIZ OBRAZINING GENEZISI

Nafisa RAHMANOVA,
Chirchiq davlat pedagogika
instituti o‘qituvchisi
+998909509920 rahmanova66@bk.ru

Annotatsiya

Maqolada Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy va Alisher Navoiy dostonlarida qalamga olingan, lekin shu kungacha xamsashunoslikda kam o‘rganilgan o‘nta qiz obrazi qiyoslab tadqiq etilgan, ularning genezisi, tadrijiy takomili, mualliflar tomonidan bu timsollarga yuklangan vazifalar tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar : qiyosiy tahlil, “Xusrav va Shirin”, “Shirih va Xusrav”, “Farhod va Shirin”, epizodik obraz, o‘n g‘zal qiz obrazi.

Аннотация

В статье сравниваются образы десяти девушек в эпосах Низами Гянджеви, Хусрава Дехлеви и Алишера Навои, но до сегодняшнего дня о них мало что известно, анализируется их генезис, эволюция, задачи, поставленные перед ними авторами.

Ключевые слова: сравнительный анализ. «Хусрав и Ширин», «Ширин и Хусрав», «Фарход и Ширин», эпизодический образ, образ десяти красивых девушек.

Annotation

The article compares the images of ten girls in the epics of Nizami Ganjavi, Khusrav Dehlavi and Alisher Navoi, but to this day little is known about them, analyzing their genesis, evolution, and the tasks assigned to them by the authors.

Keywords: comparative analysis. "Khusrav and Shirin", "Shirih and Khusrav", "Farhod and Shirin", episodic image, image of ten beautiful girls.

Xamsanavislik an'anasi ko'plab sujet va mavzularning bugungi kungacha yetib kelishida muhim o'rin tutadi. Turli davrlarda amalga oshirilgan "Xamsa"larning qiyosiy tadqiqi sujet va obrazlarning genezisi va tadrijiy takomilini o'rganishga, shoirning an'anaviy obrazlar evolyutsiyasiga qo'shgan hissasini aniqlashga imkon beradi. Alisher Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida xamsataynda uchraydigan obrazlar galereyasini Mulkoro, Moniy, Boniy, Qoran, Suhaylo, Suqrot, Xizr payg'ambar, soxta oshiq yigit, Ajdaho, Ahriman dev, soqchilar boshlig'i kabi timsollar bilan boyitdiki, shubhasiz, bu obrazlar Navoiyning xamsanavislik an'anasiga qo'shgan buyuk hissasidir.

O'tgan XX asrda hamda yangi asrning birinchi choragida Alisher Navoiy "Xamsa"si tarkibidagi alohida dostonlarni shu mavzudagi asarlar bilan qiyosiy aspektda o'rganishga oid ko'plab dissertatsiya va monografiyalar, ilmiy risola va maqolalar e'lon qilindi. Biroq, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy va Alisher Navoiy dostonlarida qalamga olingan, lekin shu kungacha xamsashunoslikda kam o'rganilgan masala – dostonlardagi o'nta qiz obrazini qiyoslab tadqiq etish, ularning genezisi, tadrijiy takomili, mualliflar tomonidan bu timsollarga yuklangan vazifalarni tadqiq etishga ehtiyoj bor.

Epizodik obrazlar asosiy qahramon tabiatidagi muhim xususiyatlarni ishonarli yoritishga xizmat qiladi. Ular asar sahnasini to'ldirib turish yoki bosh qahramonni sahnada yolg'iz qoldirmaslik uchun kiritilmaydi. Muallif bosh qahramonning xarakterini, qiziqishlarini, tashqi ta'sir orqali shakllangan ruhiy holatini ochib berish uchun epizodik obrazlarga murojaat qiladi.

Nizomiy ham "Xusrav va Shirin" dostoniga olib kirgan o'nta qiz obraziga ana shunday vazifalarni yuklagan edi. Afsuski, dostonga tatabbu' bog'lagan yoki uni erkin tarjima qilgan ayrim shoirlar bu obrazlarni keraksiz deb hisoblab, asar sujetidan tushirib qoldirganlar.

Nizomiyning "Xusrav va Shirin" dostonidagi o'nta dilbar. Nizomiy dostonida Shirin har doim yetmish qiz qurshovida tasvirlanadi. Barchasi

aslzoda, oliynasab; husnda oromijon; zebolikda oroyi jahon. Agar ular maydonda jang qilsalar, fil-u arslonning ahvolini tang qiladilar. O‘q uzib ko‘kdagi yulduzni urib tushiradilar. Shirin bu qizlar bilan goh ovga chiqadi, goh bog‘da may ichib, gullar teradi. Bu qizlar Shirinni kun-u tun qo‘riqlab yuradilar. Shopur Xusravning rasmlarini daraxtga osib qo‘yganida, qizlar “rasmni devlar o‘g‘irlab ketdi”, “parilar olib ketishdi” deb Shirinni aldaydilar, aslida, rasmlarni yashirib, bekachlarining tinchini o‘ylaydilar. Shirinning yetmishta qiz bilan ovga chiqish manzarasi bu qizlarning (Shirinning ham) nimalarga qodir ekanini aniq ochib bergan:

*Shu dam yetmishta qiz urg‘ochi sherday,
Shirin oldida hozir bo‘ldilar, shay.
Kurashda har biri Isfandiyordek,
Tirandozlikda chun Rustamsavordek.
Va chavgon bobida cholok, ham muncha
Yetardi ursalar gar ko‘kka koptok [3,122].*

Otasidan qolgan taxtni Bahrom cho‘binga boy bergan Xusrav qo‘shini bilan ozar yurtiga qochib keladi. Shikorga chiqqanida, Shirin boshchiligidagi bu alp qizlarga duch keladi, bir oy davomida ular bilan chovgon o‘ynaydi, ohu va qulon oviga chiqadi.

Nizomiy o‘z o‘quvchisini yetmishta qizning ichidan tanlab olingan o‘n dilbar: *Farangis, Suhamli, Humaylo, Humoyun, Sumanturk, Parizod, Falaknoz, Xo‘tanxotun, Gavharmulk va Ajabno‘sh* bilan ziyofat lavhasida tanishtiradi. Qadimda Sharq ziyofatlarida, mayxo‘rlikdan tashqari, chiroyli qo‘shiq tinglash, g‘azal o‘qish, qissago‘ylik qilish an‘anasi mavjud bo‘lgan. Dostonda ham Xusrav, Shirin, Shopur va o‘nta kanizak tonggacha qissago‘ylik qiladilar[3,131].

Birinchi masalni *Farangis* so‘zlab beradi: “Davlat ganjni yerga pinhon ayladi – yashirdi. Bundan xabar topgan Faridun, ranjlar chekib, yer tagidagi bori ganjni qazib oldi” (ganj – Shirin, Faridun – Xusrav, Davlat esa Shirinning tarbiyasiga juda qattiq ahamiyat bergan Mehinbonu hisoblanadi).

Suhamlining masali: Baland sarv daraxtining tagida tustovuq o‘ynar edi. Banogoh qaerdandir lochin uchib keldi, tustovuq uning domiga tushdi. (Tustovuq – Shirin, lochin – otasining g‘azabidan qo‘rqib Armanzaminga qochib kelgan Xusrav, baland sarv – Mahinbonu).

Ajabno‘shning hikoyasi: “Bir bog‘da anbarin gul ochildi. Jannat qushi uchib kelib, uni o‘pdi va minqorida gulni olib ketdi”. (Anbarin gul – Shirin, Jannat qushi – Xusrav).

Falaknozning hikoyasi: “Biz olamni bir ko‘z bilan ko‘rar edik. Yaratgan yana bir ko‘z berdi oshnolik. Ikki ko‘zga ro‘shnolik yaqin

bo'ladi". (Ikki ko'z – Shirin va Xusrav, ularning bir-birlarisiz yashay olmasliklariga ishora).

Humayloning deganlari: "Bog'-u rog'larni yashnatib toza, tiniq suv oqardi. Tashnalab bir javonsher keldi-yu, ziloliy suvni nogoh simirdi" (Toza, tiniq suv – bokira Shirin, tashnalab yigit – mag'lubiyatlar tufayli Shirin sevgisidan taskin izlagan Xusrav).

Humoyun hikoyasi: "Xaloyiq ko'zidan pinhon bo'lgan la'l koni bor edi. Kon o'z sirlarini shohga ochdi: unga davlat yor bo'ldi. Shoh ularni olib tojiga zeb-ziynat qildi "(la'l koni – Shirin, u Xusravga befarq emasligini ayon qiladi, shoh – Xusrav; u ham Shiringa, ham uning davlatiga ega bo'ladi).

Turkisuman hikoyasi: "Bir kuni sadafga yashiringan dur sadafidan ayrildi va Falak uni shohga ravo ko'rib, hamono yoqutga payvand qildi"(dur-Shirin, yoqut – Xusrav, sadaf – Mehinbonuning mehri).

Parizodi parirux hikoyasi: "Ovloqda oy qiz yolg'iz o'yin o'ynardi. Oftob chiqib uni mo'ljalga oldi va bechorani tutib ganbarga soldi" (oy qiz – Shirin, oftob – Xusrav).

Xo'tanxotun masali: "Ipakpo'sh shamshod tanho edi. Sarvi ozod nogoh unga yetishdi. Sarv-u shamshod hamdam bo'lsa, qanday yoqimli." (shamshod – Shirin, sarv – Xusrav).

Gavharmulk hikoyasi: "Ko'pdan beri Zuhro yolg'iz edi. Saodat unga iqbol qo'lini cho'zdi: Qironi Mushtariyga payvast qildi" (Zuhro – Shirin, Mushtariy – Xusrav). Lavhadan ko'rinib turibdiki, Shirin va uning atrofidagi qizlar nafaqat jismonan baquvvat mohir jangchi, usta kamonboz, tajribali ovchi, chavgon ustasi, balki so'z san'ati shaydosi hamdirlar. So'zlangan masal-hikoyalarning mohiyatiga nazar solinsa, ularning inson ruhiyati bilimdoni ekanliklarini ham sezish mumkin.

Amir Xusrav Dehlaviyning "Shirin va Xusrav" dostonidagi o'nta go'zal. Xusrav Dehlaviy o'z "Xamsa"sini Nizomiy "Xamsa"siga tatabbu' qilib yaratgan bo'lsa-da, ayrim yangiliklarni ham kiritgan. Ikki dostonni qiyoslab o'rganganimizda, farqlar faqat dostonlarning nomlanishida emas, mazmun, timsollar talqini va uslubda ham kuzatiladi. O'nta navkar yigit obrazi Dehlaviyning doston sujetiga qo'shgan yangiliklaridan biridir.

Xotini Maryamning o'limidan keyin Xusrav o'nta navkari bilan shikorga o'tlanadi va Shiringa duch keladi. Dostonda o'nta go'zal qizning qandaydir hunar yoki bilim egasi ekanligi to'g'risida aniq ma'lumot yo'q [5,97]. Ziyofatda yigitlarga so'z berilganda, ular go'zal qizlarga maftun bo'lganliklarini, qizlar ham o'z navbatida yigitlarga befarq emasliklarini bildiradilar. Shu tariqa *Nasim* va *Bahor*, *Lola* va *Savsan*, *Gulrang* va

Gulnor, Shamshod va Zulol, Kavsar va Gulob, Anvar va Parvin, Maymun va Humo, Navshod va Nishot, Tovus va Minu, Javzo va Sayyora bir-birlariga sevgi izhor qiladilar, tonggacha bir-birlariga o‘z kechmishlarini so‘zlab beradilar. Bu ziyofatda Shopur ham qatnashayotgan edi. U Shirinning bolalikdan birga katta bo‘lgan kanizagi Mushtariyga muhabbatini izhor etadi. Navbat Xusravga keladi. Xusrav Shirinning davradagi qizlardan har tomonlama farq qilishini – ustun ekanligini ta’kidlab, uning qo‘lini so‘raydi. Shirin Xusravning iqroriga darhol javob qaytarmaydi, lekin harakatlari bilan unga befarq emasligini bildiradi. Xusravning farmoni bilan oshiq-ma’shuqlarning to‘ylari bo‘ladi, lekin o‘zi uylanishga shoshilmaydi. Shiringa nikohsiz ishqiy munosabatda bo‘lishni taklif etadi. Buni arman malikasi o‘ziga ravo ko‘rmaydi, rad javobini beradi. G‘ururi toptalgan Xusrav Madoinga qaytadi va Shopurning maslahatiga kirib, Isfaxon malikasi Shakarga uylanadi. Lavhadan shu ma’lum bo‘ladiki, Dehlaviy o‘n go‘zal qiz va o‘n navqiron yigitning ishqiy munosabatlarini tasvirlash orqali Xusrav va Shirinning sevgi masalasidagi qarashlarida farq borligini ko‘rsatib bergan.

Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonidagi o‘nta Dilorom. Navoiy “Xamsa”lardagi ikkinchi dostonning an’anaviy obraziga aylangan Mehinbonu timsoliga yangi koloritlar qo‘shdi. Mehinbonu obrazining yangicha mohiyati quyidagilarda ko‘rinadi: Farhodga bo‘lgan onalarcha mehri, Xusravga qarshi kurashi va nafrati, ilm-ma’rifat homiysi ekanligi, uning ko‘magida saroydagi o‘nta qizning ilm va hunarda ajoyib kishilar bo‘lib yetishgani [6,49].

O‘nta dilorom ta’rifi dostonning o‘ttiz beshinchi bobida berilgan. “Nahr ul-hayot” arig‘i bitgach, Mehinbonu Farhodning sharafiga “Bahr ul-najot” hovuzi yonidagi toshqasrda ziyofat beradi. Shirin ziyofatga qo‘shilgunicha, Mehinbonu, Farhod va Shopur jonga quvvat berguvchi maylardan ichib, jonlarni o‘z pardasidan o‘ynab chiqib ketgudek qilguvchi qo‘shiqlarni tinglaydilar.

Bu majlisda o‘nta dilorom qiz ham qatnashadi. Qizlarning hammasi sarvqomat, gulbadan edilar. Ular Shirinning xos xizmatchilari bo‘lib, Mehinbonu harami shu qizlar bilan yoqimli edi. Ularning har biri bir fan bobida mohir edilar :

*Biri ash‘or bahri ichra g‘avvos,
Biri advor davri ichra raqqos.
Biri mantiq rusumida raqamkash,
Biri hay‘at ruqumig‘a qalamkash.
Birining shevasi ilmi haqoyiq,*

*Balog‘atda biri aytib daqoyiq.
Biri tarixda so‘z aylab fasona,
Biri hikmat fani ichra yagona.
Hisob ichra birining zihni borib
Muammoda birisi ot chiqorib.
Bu fanlardan bular bir-birdan ahsan,
Yuz ul fanliq aro har qaysi yakfan [1, 272].*

Biri – shoira, ikkinchisi – ajoyib raqqosa, uchinchisi – mantiqshunos, to‘rtinchisi – yulduzshunos, beshinchisi – tasavvuf ilmi bilimdoni, oltinchisi – balog‘a ilmi bo‘yicha mutaxassis, yettinchisi – tarixchi, sakkizinchisi – faylasuf, to‘qqizinchisi – matematik, o‘ninchisi – muammo san’ati ustasi[2,223-224] .

Ularning ismlari *Dilorom, Diloru, Diloso, Gulandom, Sumanbo‘, Sumanso, Parichehra, Parizod, Parivash* va *Paripaykar* edi. Mehinbonu o‘zining bilimdonligini ko‘rsatib, ularga nozik-nozik savollar berardi. Ular ham yuz dilkash so‘zlarni topib, savollarga javob qilardilar. Ularning savol-javobini diqqat bilan tinglagan Farhod ham yodidan ko‘tarilgan ilmlarini qaytadan eslaydi. Har bir qizga uning o‘z faniga oid savollar beradi. U o‘rtaga tashlagan masalalar shu vaqtgacha hali eshitilmagan masalalar bo‘lgani uchun sanamlar javobga ojiz qoladilar. Ular yecholmagan muammoli savollarga Farhodning o‘zi javob beradi. Hamma bilimdonlarning boshlig‘i bo‘lgan Mehinbonuga Farhodning ilohiy sirlarga oshnoligi, jamolidan shahzodaligi ayon bo‘ladi.

Qiyosiy tahlildan ko‘rinib turibdiki, Nizomiy va Dehlaviy dostonlarida o‘nta qiz Shirinning dugonalari, kanizaklari hisoblanadi, Shirin doim ularning qurshovida yuradi. Nizomiy o‘nta qiz obrazini quyidagi maqsadlarda Xusrav va Shirin sevgi qissasiga kiritgan: 1) ov manzaralari, chavgon o‘yini tasviri orqali Shirinning qiziqishlarini ko‘rsatish; 2) Mehinbonu tarbiyasini olgan o‘ta kamtarin, iffatli qizning hech kimga aytolmagan hislarini yuzaga chiqarish; 3) Shirinni Xusravga turmushga chiqishga da’vat etish.

Dehlaviy dostonida esa o‘nta go‘zalga yuklangan vazifa bitta: Shirinni Xusravga turmushga chiqishga undashdir.

Alisher Navoiy dostonidagi o‘nta qiz esa Mehinbonuning shogirdlari, uning tarbiyasini olgan olima qizlar. Alisher Navoiy Farhod sharafiga uyushtirilgan ziyofat lavhasi orqali o‘nta qiz obraziga quyidagi vazifalarni yuklagan:1) Mehinbonuning olima rahbar ekanligini ta’kidlash; 2) Shirinning dunyoviy va diniy bilimlardan xabardor ekanligini ko‘rsatish; 3)ayollarning ham ilm sohasida erkaklardek muvaffaqiyatlar qozona

olishini isbotlash; 4) shoirning ayollarga bo'lgan yuksak hurmat-ehtiromini aks ettirish.

Ulug' shoir Alisher Navoiy Mehinbonu, Shirin va o'nta dilorom obrazlari orqali o'qimishli rahbar ayol, diniy – dunyoviy bilimlarni mukammal egallagan olima ayollar timsolini adabiyotga olib kirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Навоий Алишер*. Мукаммал асарлар тўплами: 20 томлик. Т. 8. Хамса: Фарҳод ва Ширин. – Т.: Фан, 1991, 554 б.
2. *Навоий Алишер*. Хамса. – Т.: Наврўз, 2019, 711 б.
3. *Shayx Nizomiy Ganjaviy*. Xusrav va Shirin. Jamol Kamol tarjimasi. – Т., 2018, 435 б.
4. *Амир Хосрав Дехлави*. Избранные сочинение. В 4-х томах. Т. 1. – Душанбе: Ирфон, 1971
5. *Абдуллаев О.* Творческая новизна и новаторства в поэтических произведениях «Ширин и Хосрав» Амира Дехлави и «Фархад и Ширин» Алишера Навои. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №8, 2016, стр. 95-98.
6. *Маллаев Н.М.* Сўз санъатининг гултожи.. – Т.: Фафур Гулом, 1991, 150 б.

SAN'ATKORLIK DORULFUNUNI

Zebo SAIDJANOVA,
Urganch davlat universiteti o'qituvchisi
[**saidjanovazebo3@gmail.com**](mailto:saidjanovazebo3@gmail.com)
+998939220407

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiy ijodining xorazmlik shoir So'fi ijodiga ta'siri, an'analarning davom ettirilishi muxammaslar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: shoir, an'ana, ustoz, muxammas, lirika.

Аннотация

В статье анализируется влияние творчества и продолжение традиций Алишера Навои на творчество хорезмийского поэта Суфи на основе мухаммасов.

Ключевые слова: поэт, традиция, учитель, пятистишие, лирика.

Annotation

The article analyzes the influence of creativity and the continuation of the traditions of Alisher Navoi on the work of the Khorezmian poet Sufi on the basis of muhammas.

Key words: poet, tradition, teacher, muhammas, lyric.

Insoniyat, xususan, milliy madaniyatimiz tarixida umrboqiylik baxtiga musharraf boʻlgan buyuk insonlar orasida Alisher Navoiy siymosi oʻzgacha salobatga ega. Inson oʻz saxovati, fidokorligi hamda ezgu amallari bilan nomini mangulikka daxldor qilishligi toʻgʻrisida hazrat Navoiy quyidagi fardni keltiradilar:

*Bu gulshan ichraki yoʻqtur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur chiqsa yaxshilik bila ot.*

Zero, oʻz hayotlari va sermahsul, betakror ijodiy faoliyatlari bilan bu saodatga musharraf boʻlish namunasini ham koʻrsatganlar. Mutafakkir shoir asarlari abadiyatining sir-asrori, eng avvalo, ulardagi har bir misra Alloh yaratgan va jon ato etgan maxluqotlar orasida aziz-u mukarrami – insonni eʼzozlashga qaratilgani, har bir soʻz ezgulikka xizmat qildirilganida, umumbashariy gʻoyalar, orzu-umidlar tarannum qilganligidadir. Shu boisdan ham shoir ijodiy merosi asrlardan asrlarga, dillardan dillarga oʻtib kelayotir. Eʼtirof etilayotgan buyuk Navoiy ijodining oʻzidan keyingi shoirlar ijodiga taʼsiri, ijodiy anʼanalarining davom ettirilishi va rivojlantirilishi masalasi adabiyotshunosligimizda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki Navoiydan keyingi davr adabiyoti tarixiga nazar tashlasak, uning rivoji bevosita Navoiy nomi bilan bogʻliq ekanini koʻramiz. Zero, Navoiy ijodi barcha davr shoirlari uchun yuksak bir kamolot choʻqqisi boʻlib, unga intilish yoʻlidagi kurash va urinishlar har bir shoirni ijodiy barkamollik sari yetaklaydi. Navoiy oʻzidan keyingi shoirlar uchun adabiyotning jamiyatdagi buyuk rolini anglashga yordam beradi. Shoirlar oz davri muammolariga Navoiy asarlaridan javob qidirganlar. Chunki Navoiy asarlarida ilgari surilgan muammolar, gʻoyalar nafaqat uning oʻz davri uchun, balki hamma davrlar uchun birday qimmatlidir. Shu boisdan ham Navoiy hikmatlari, ulardagi mavzular hamma davrlar uchun dolzarb.

Navoiy ijodi oʻzidan keyingi shoirlar uchun sanʼatkorlik dorulfununi vazifasini oʻtaydiki, uning ijodiy ustaxonasidan taʼlim olish yetuk soʻz ustasi boʻlib yetishuvida asosiy omil boʻlib xizmat qiladi. Navoiy ijodi nafaqat shoirlar, balki xattot va kotiblar uchun ham mahorat maktabi vazifasini oʻtagan. Alisher Navoiy asarlarini kitobat qilgan kotiblar

xususida adabiyotshunos Sh.Sirojiddinov quyidagi fikrlarni bildiradi: *“Xattot va kotiblar Navoiy asarlarini ko‘chirishda, bir tomondan, xattotlik mahoratini orttirsalar, ikkinchi tomondan, ko‘chirish jarayonida Navoiy so‘zi qudratining naqadar kuchli ekanligiga imon keltira boshlaganlar va maftunkor she‘riyat sehri ularni batamom o‘z og‘ushiga olgan. Ko‘pchilik xattotlar Navoiyning biror-bir asarini ko‘chirib bo‘lishgach, o‘sha asar ruhi ta‘siridan chiqolmay, o‘z taassurotlarini kitob oxirida qayd etib ketishgan”* [3]. Ba‘zi mohir xattot va kotiblar esa Navoiy asarlarini ko‘chirish jarayonida so‘z qudrati jozibasi, devon tuzish prinsiplari, she‘r yozish qoidalari va turli xil vazn namunalari haqida betakror ma‘lumotlarga ega bo‘ladi va ijodga qiziqish kuchayadi. Bu havas yangi bir iste’dodlar kashf bo‘lishiga sababchi bo‘lgan.

Demak, adabiyot tarixiga ozmi-ko‘pmi hissa qo‘shgan shoirlar faoliyatini o‘rganishda, birinchidan, uning o‘z salaflari, eng avvalo, Alisher Navoiy ijodiga bo‘lgan munosabati, uning an‘analarini qay darajada o‘zlashtirganligi, ikkinchidan, shu an‘analar zaminida o‘z davri hayoti taqozosi bilan yaratgan yangiliklari diqqat markaziga qo‘yilishi lozim. Xorazmlik shoir Ilyos Mulla Muhammad o‘g‘li So‘fi (1860-1916) ham hazrat Navoiy lirikasidan ilhom olgan va uning an‘analarini muvaffaqiyatli davom ettirgan ijodkorlardan biridir. Navoiy izidan borib, u odamiylikni ulug‘laydi, ishq, vafodorlik va sadoqatni talqin qiladi. Navoiy g‘azallariga bog‘lagan muxammaslarida ulug‘ shoirga hamohang misralar yaratadi. So‘fining ustoz shoirlar va zamondoshlari g‘azallariga bog‘lagan muxammaslarida shoirning ular she‘riyatining mazmun va mohiyatini qanchalik chuqur anglagani va mahorat maktabidan qanchalik fayziyob bo‘lgani yanada yorqinroq ko‘zga tashlanadi:

*Ochib bazm ichra farrux yuz bu So‘fi sori solib ko‘z,
Bo‘lib chun ayshu bazmafruz, shabimni yorutub chun ro‘z,
Sochib o‘rtag‘a darding so‘z g‘amingda o‘lganing ko‘z,
Mug‘anniy, bir Navoiy tuz navoda nag‘mai ko‘z-ko‘z
Ayoqchi noma tut to‘quz ki Doroyi zamon keldi.*

Muxammas janri faqat salmog‘i bilangina emas, balki mustaqil muxammas (ta‘bi xud), o‘z g‘azaliga va o‘zga shoirlar g‘azallariga bitilgan taxmislar bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi. So‘fi qalamiga mansub 22 ta muxammasning asosini taxmislar (devonda ularning soni 14ta) tashkil etadi. Ular ishqiy, tasavvufiy, ijtimoiy mavzularda. Mustaqil muxammaslar devonda 8ta bo‘lib, ularning hajmi 5 banddan 19 bandgacha. Taxmis muxammaslar asosan o‘zga shoirlar g‘azallari asosidagi beshliklar bo‘lib, muallifning poetik an‘anasiga munosabatini, izdoshlikdagi ijodiy salohiyati

va o'ziga xosligini namoyon etadi. So'fi ijodida, jumladan, muxammasnavisligida an'anaviylik ustuvor bo'lsa ham, bu hol shoirning ijodiy qobiliyatini ifodalashga mone'lik qilmaydi, uning asriy adabiy tajribalardan bahramand bo'lishiga, ilhom olishiga, pirovardida uni boyitishiga imkon beradi. Sharq adabiyotining harakat yo'li "an'naviylikda umumiy o'xshashlik va takror ham, yangilik va kashfiyot ham bor" ekan, bu fikr So'fi ijodiga ham to'la daxldordir. Bunda o'xshashlik muxammaslarda mavzu va obrazlarga taalluqli bo'lsa-da, shoir ularning talqinida takrordan betakrorlikka, yangi fikr qo'shishga intiladi va ko'p hollarda bunga erishadi.

So'fining Navoiy, Munis, Feruz va Ogahiy kabi ustoz va zamondoshlari qatori Toshkent adabiy muhitidan Karimbek Kamiy g'azaliga bog'langan taxmisi ham bor. Bu uning xorazmlik shoirlar bilan chegaralanib qolmasdan, Toshkent adabiy muhiti vakillari ijodidan boxabarligi va bahramandligini anglatadi.

Aytish mumkinki, So'fi muxammaslari ham g'azallari darajasidagi yuksak poetik asarlardir. Shoirning ijodiy merosi va badiiy olamini tadqiq etishda mazkur muxammaslar muhim manba sifatida qo'l keladi. Har bir shoir satriga qo'shilgan So'fi baytlari g'azal baytlari bilan ham mazmun-ma'no, ham badiiy uslub nuqtai nazaridan go'yo bir butunlikni tashkil etgan, yaxlit bir shaklga keltirilgan mustaqil asarlardir. *"Zotan musammatlarni g'azallar hajmini zo'r-zo'raki, sun'iy kengaytirish yo'lida shunchaki qilingan bir oddiy mashqlardan deb hisoblash xato bo'ladi"*. [1]

So'fining, ayniqsa, Navoiy g'azallariga bog'lagan muxammaslarida shoirning buyuk daho she'riyatining mazmun va mohiyatini qanchalik chuqur anglagani va mahorat maktabidan qanchalik fayziyob bo'lgani yanada yorqinroq ko'zga tashlanadi.

Darhaqiqat, g'azallar asosida taxmis muxammas yaratish ongli faoliyat sifatida shoirning aniq badiiy-g'oyaviy niyati bilan bog'liqdir. So'fi ijodiga Navoiy ta'sirini, shoirning an'ana zamirida originallikka intilganini dastavval uning Navoiy g'oyalariga bog'lagan tatabbu'lari misolida ko'ramiz. So'fining taxmis muxammaslaridagi mahorati uning Navoiy g'azaliyotiga munosabatida ham yorqin ko'rinadi. Zero shoir ustozga ergashib muxammaslar bitar ekan, o'zga g'azalni taxmis qilish o'ta mas'uliyatli ish ekanini, buning uchun muayyan poetik mahorat zarurligini, g'azal baytlarining mazmunini davom ettirish, vazn, qofiya, radiflarni mumkin qadar o'z holicha saqlash kerakligini yaxshi anglaydi. Xullas, bunday muxammasni yaratishni o'zi uchun bir ijodiy

sinov deb biladi. Chunki “...bunday ijodiy musobaqa va hamkorlik adabiyot taraqqiyotiga, adabiy an’analar rivojiga, yangi ijodiy yutuqlarning paydo bo’lishiga xizmat qiluvchi, keyingi shoirning qanday pozitsiyada turganini aniqlashga yordam beruvchi omillardan biridir”[2].

So‘fining Navoiy g‘azaliga bitilgan muxammasi yuqoridagi fikrning mukammal ifodasi, ustoz shoir dahosidan fayz olib, uni ijodiy boyitish namunasidir. So‘fining muxammas bog‘lash iqtidori uning Navoiyning “Bo‘lmasa” radifli g‘azaliga bog‘lagan muxammasida yaqqol namoyon bo‘ladi:

*Bog‘ aro naylayki onda sarvi ra’no bo‘lmasa,
Sarvi ra’noni netay, bir sho‘xi barno bo‘lmasa,
Sho‘xi barno ne keraklikdur guloso bo‘lmasa,
Gul kerakmastur manga majlisda sahbo bo‘lmasa,
Naylayin sahboni bir gul majlis aro bo‘lmasa.*

Baytdan baytga fikr, mazmun yanada kuchayib boradi. Navoiyning tashbehleri yangilari bilan boyitiladi. So‘fi ustoz shoir Navoiy a’analarini muvaffaqiyatli davom ettirgan holda ularni yangi tarixiy sharoitda rivojlantirdi. Bu muxammaslar asosga olingan g‘azalning mazmunini rivojlantirgani, g‘oyaviy badiiy jihatdan o‘sha g‘azalga teng bo‘lishini ta’minlagani bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуғафуров А. Алишер Навоий мусамматлари.//Ўзбек тили ва адабиёти, 1978. №1. 31-бет.
2. Носиров О. Ва бошқалар. Ўзбек классик шеърляти жанрляри. –Т.: “Ўқитувчи”, 1979. 171-бет.
3. Сирожиддинов Ш. Навоий навосидан баҳра олиб...– Самарқанд: Зарафшон, 1996. – Б.5–6.

ALISHER NAVOIY SHE’RIYATIDA KIYIKLAR TASVIRI

**Ulug‘bek SANAQULOV,
SamDCHTI tadqiqotchisi**

ulugbeksanakulov84@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiy she’riyatidan muhim o‘rin olgan kiyiklar tasviri o‘ziga xos bir poetik muammo sifatida tadqiq qilinadi. Unda mazkur tasvirning paydo bo‘lishi, poetik detal sifatida “Layli va Majnun” turkumli

dostonlardan o‘rin olishi, Alisher Navoiy g‘azallarida bajargan poetik vazifasi va ifodalagan majoziy ma’nolari yoritib beriladi.

Kalit so‘z va iboralar: Sharq adabiyoti, Layli va Majnun qissasi, epik va lirik talqin, Navoiy g‘azaliyoti, ishq dashti, ohu va kiyiklar, ko‘z, ko‘ngil, majoz va haqiqat.

Аннотация

В статье рассматривается образ оленя, являющийся важной частью поэзии Алишера Навои, как уникальная поэтическая проблема. Описывается появление этого образа, его место в ряду эпосов «Лейли и Меджнун» как поэтической детали, его поэтическая функция в поэмах Алишера Навои и его образные значения.

Ключевые слова и фразы: восточная литература, сказание о Лейли и Меджнуне, эпико-лирическая интерпретация, Навоийская газалият, любовь степь, оху и олень, глаз, сердце, метафора и правда.

Annotation

The article examines the image of deer, which is an important part of Alisher Navoi's poetry, as a unique poetic problem. It describes the appearance of this image, its place in the series of epics "Layli and Majnun" as a poetic detail, its poetic function in the poems of Alisher Navoi and its figurative meanings.

Keywords and phrases: Oriental literature, the story of Layli and Majnun, epic and lyrical interpretation, Navoi ghazaliyat, love steppe, ohu and deer, eye, heart, metaphor and truth.

Ma'lumki, o'zbek mumtoz she'riyatida ma'shuqa yoki uning ko'zlarini ohu va kiyikka o'xshatish ana'anasi mavjud bo'lib, bu Yaqin va O'rta Sharq adabiyotining o'ziga xos poetik ifodalaridan hisoblanadi. Ko'pgina shoirlar singari Alisher Navoiy lirikasida ham ohu va kiyiklar tasviriga anchayin keng o'rin berilgan. Navoiy ijodida ko'p kuzatiladigan xususiyatlardan biri bir adabiy manbaga xos epizod yoxud detallarning lirik ifodalarga safarbar etilishidir. Alisher Navoiy she'riyatining bunday poetik xususiyati to'g'risida o'tgan asr olimlarimizning biri *"Navoiy g'azaliyotiga xos yaxlitlik, mantiqiy izchillikni ta'minlagan omillardan biri har bir g'azalga konkret bir fikr, detal yoxud obrazning (keng ma'noda) asos qilib olinishi va tasviriy imkoniyatlarning barchasi tasvir ob'ektining to'liq va izchil ifodasi uchun safarbar etilishidan iboratdir.."*[7, 104] degan edi. Shu ma'noda Alisher Navoiy she'riyatida ohu va kiyiklar tasvirining qo'llanilishi ayni e'tibor beradigan jihatlardan deyish mumkin. Shoirning "G'aroyib us-sig'ar", "Navodir ush-shabbob", "Badoye' ul- vasat" va

“Favoyid ul-kibar” devonlari tarkibidagi gʻazallarida kiyiklar tasvirining xilma xil poetik namunalari yaratilgan. Aytish mumkinki, bu tasvirning asosiy manbayi Sharqning mashhur sayyor syujetli qissasi - “Layli va Majnun” hisoblanadi. Fikrimizcha, Navoiy sheʼriyatida ohu va kiyiklar tasvirlarining asosiy manbayi ushbu qissa syujeti hisoblanadi. Kiyik tasvirining ilk kurtaklari esa qadimiy arab manbalariga borib taqaladi. Xususan, Ibn Qutaybaning (890 yilda vafot etgan) “Kitob ush-sheʼr vash-shuaro”, Abul Faraj Isfahoniyning (897-967) “Qoʻshiqlar kitobi”, Abu Bakr al-Volibiyning “Devoni Majnun” asarlariga kiritilgan Majnun haqidagi rivoyatlarda uning ildizlari koʻzga tashlanadi[6, 12]. Ushbu manbalarning birida shunday epizod mavjud.

Kunlarning birida Majnun dashtni kezib yurib joni uzilgan kiyikni koʻrib qoladi. Kiyikning chiroyli koʻzlari unga Laylini eslatib yuboradi. Majnun bundan qattiq taʼsirlanadi(chunki Majnun uchun olamda Laylidan goʻzal, sevimli hech narsa boʻlmagan). U atrofga qarab hozirgina kiyikni yorib, yarmini eb ketayotgan boʻrini koʻradi va uni tutib oʻldiradi. Ichini yorib, kiyik goʻshtini chiqarib oladi va qolgan yarmi bilan kiyikni koʻmadi. Boʻrini esa olovda kuydirib tashlaydi.

Mazkur kichik epizodda Majnunning sevgilisi Layliga boʻlgan sadoqati aks etgan. Undan oshiqning ichki tuygʻularini bir qadar sezish mumkin. Bu keyinchalik yozma adabiyotda anʼanaviy epizodik detalning paydo boʻlayotganidan darak edi. Sharq adabiyotida “Layli va Majnun” dostonlari anʼanasi paydo boʻlgach, har bir muallif “Layli va Majnun” dostonida kiyiklar tasvirini saqlab qolishga harakat qiladi. Buni ilk marta Nizomiy Ganjaviy tomonidan yaratilgan “Layli va Majnun” dostonida kuzatamiz. Nizomiy dostonida yuqorida keltirilgan rivoyatdagi kiyik va boʻri voqeasiga monand epizod mavjud. Faqat bu ovchining ohu va kiyiklarni ovlashi, Majnunning ularni ozod qilish epizodiga almashgan. Bu epizod dostonning asosiy voqealaridan biri Layli qabilasi va Navfal oʻrtasida boʻlib oʻtgan jangdan keyin keltiriladi. Dostonda Layliga yetolmagan Majnun yoʻlda kiyiklarni olib ketayotgan ovchini koʻradi va bu beozor jonivorlarga rahmi kelib, ularni qoʻyib yuborishini ovchidan soʻraydi. Ovchi kiyiklarni tirikchilik sabab tutganini aytadi. Majnun minib yurgan otini ovchiga beradi va ularni ozod qiladi. Ertasi kuni Majnun tuzoqqa tushgan ohuni koʻradi. Ohuning koʻzlari unga Laylini eslatib yuboradi. Qurol-aslahasini qoldirib, bu beozor jonivorni ovchi domidan chiqarib yuboradi. Xullas, Nizomiy oʻz dostoniga ikki oʻrinda kiyik va ohu tasviri kiritilgan boʻlsa, ularni qoʻllashdan muallifning maqsadi Majnunning

xarakteri, uning ichki ruhiyatini ochish edi. Majnunning qalbida yongan muhabbat beozor jonivorlarga mehribonligi misolida ko'rsatiladi.

Alisher Navoiy ham o'zining "Layli va Majnun" dostoniga ohu va kiyiklar tasvirini an'anaga muvofiq kiritadi. Xususan, dostonning XXI, XXV, XXXII boblarida bu tasvirlar o'ziga xos talqinga ega[4, 101]. Masalan, XXI bobda "*Majnunlik vahshatli eldan ulfatlik ipini o'zgani va biyobon vahshiy hayvonlari bilan do'stlik yo'lini tutgani, kiyiklar bilan Navfal ovi oralig'ida qolgani*" voqeasi keltiriladi. Ko'rinadiki, bobning nomlanishi Nizomiy dostonidagi kiyiklar va ovchi tasviri aniqlashtirilgan, yani Navfal oviga almashgan. Bu voqea dostonida Majnun safardan qaytgach keltiriladi. Majnunning otasi o'g'lining ishq dardiga shifo izlab, so'nggi chora sifatida Ka'batullohga olib boradi. Bu chora ham foyda bermaydi, aksincha Majnundagi ishq olovini battar kuchaytirib yuboradi. Otasi va yaqinlari hafsalasi pir bo'lib, olamni ko'z yoshlari bilan to'ldirishib uylariga qaytishadi. Majnun esa tog'-u dashtlarda qolib, fikr-u xayoli Laylida edi. So'zlasa ham o'ylasa ham faqat Layli uning xayolini band etgandi. U qofiyasi-yu radifi faqat Laylidan iborat she'rlar to'qiydi. Qayoqqa qarasa unga Layli jilvalanadi, hayvonlar va kiyiklar unga yaqinlashardi. Dashtda kiyiklar uning eng yaqin hamrohi, sirdoshiga aylangandi. Chunki unda "nafs itligi" yo'qolgan edi. Demak, muallif kiyiklarni Majnunda yuz bergan ma'naviy o'zgarishlar jarayonida dostonga olib kiradi. Keyingi tasvirlar dostonida Majnunlik kiyiklar suhbatiga yetishi va devona oshiqning ohu bilan tog'da yurishi epizodlaridan iborat. Shu o'rinda bir masala, ya'ni ushbu epik talqinlarning lirikada qay tarzda namoyon etilgani Navoiy ijodiga xos qiziq bir holat. Quyida ana shu jihatga e'tibor beramiz.

Alisher Navoiyning "Favoyid ul-kibar" devonining 184-g'azalida shunday bir bayt bor:

Ko'zlaring devona ko'nglum jonibin tutti, ne tong,

Ishq dashtida kiyiklar xayli Majnun saridur. [3. 132 b.]

(Ko'zlaring devona ko'nglumni tutgani ajablanarli emas, ishq dashtida kiyiklar to'dasi faqat Majnunga ergashadi)

Baytda ma'shuqa ko'zlarining oshiq jonidan mahkam o'rin olgani aytilmoqda. Oshiq va ma'shuqa o'rtasidagi bu qadar yaqinlikni shoir obrazli qilib alohida bir manzilga ko'chiradi. Bu maskan ishq dashtidir. Xuddi shunday shoirning "Badoye' ul-vasat" devonidan joy olgan 471-g'azalida o'zga xos bir lirik manzara mavjud:

Ey pariy, chun kiyik o'xshar iki ko'zunga biaynih,

Bu jihatdin meni devona biyobon talashurmen. [2. 346 b.]

(Ey pari, nima uchun ikki ko‘zing kiyikka o‘xshaydi, bu jihatdan men devona bilan biyobon talashaman.)

Keltirilgan baytda Navoiy ma’shuqani pari timsolida, ko‘zlarini esa kiyik ko‘zlariga o‘xshatib tasavvur qilgan. Ma’shuqasi pari bo‘lganidan shoirning lirik qahramoni ham uning ishqida savdoyi-devonaga aylangan. She’riyatda pari obrazi hamisha ideal go‘zallik timsoli, husnda yagonalik ramzi sifatida talqin qilingan. Sharq shoirlari pariga yuksak aql-idrok, go‘zallik ramzi deb qaraganlar[10, 19]. Xalq orasida esa “pari ko‘rgan kishi devona bo‘ladi” degan gap bor. Yorini topa olmagan oshiq biyobonga yuz tutib, kiyiklarni izlashga azm qilgan va devona Majnun bilan maskan talashmoqchi. Bu dasht oshiqqa begona emas. Yor husniga shaydo ko‘ngillar uchun bu manzil – mashaqqat, zahmat hamda visol maydoni. Qaysiki oshiq unga qadam qo‘ysa, ishqning barcha ko‘rguliklarini boshidan kechiradi, yorini qalbida his etadi. Demak, shoir baytning ikkinchi misrasini birinchi misraga bekorga talmih-tamsil sifatida keltirmaydi. Ishq dashtining kiyiklari majoziy ma’noda ma’shuqa timsolidir. Majnun ularning ko‘zlarida Laylini ko‘radi. Shoirning lirik qahramoni ham o‘z yorini kiyik ko‘zlarida ko‘rishni istaydi.

Ma’lumki, Navoiy she’riyatida ko‘ngil asosiy obrazlardan hisoblanib, uning turli talqinlari mavjud. Bu borada shoirning ko‘ngli Majnunga o‘xshaydi:

Qildi ul ko‘z yodidin ko‘nglum kiyiklar sari mayl,

Necha men Majnun dedimkim, azmi sahro qilmayin. [2.351 b.]

Keltirilgan baytda shoir ko‘ngilni Majnunga qiyoslaydi. Unda shoir *Ko‘nglim u shahlo ko‘z yodida kiyiklar tomon borishni istaydi, men esa sahroni sayr qilmoqchi bo‘lgan devona ko‘nglimga Majnunsan deyman,* ta’kidlaydi. Bundan shu narsa anglashiladiki, oshiq ko‘ngli Majnun kabi bir lahza ham yorini unutgan emas. Ko‘ngil tasvirida talmeh va tashbeh san’atining qo‘llanilishi lirik ifodaning badiiy jihatdan yetukligini ta’minlagan. Navbatdagi baytda shoirning lirik qahramoni – oshiq ishq manziliga yetganini ta’kidlaydi:

Ul pariy usruk ko‘zin istab biyobon tutmisham

Kim, kiyik birla mudom ulfat bo‘lur devonag‘a. [1.405 b.]

(Ul pari ko‘zini istab biyobonni maskan tuttim, bu devonaga endi kiyik mudom ulfat bo‘ladi)

Ushbu bayt mazmunida lirik qahramon qalb kechinmalarining nihoyatda chuqurlashgani ma’lum bo‘ladi. Baytga kiyiklar tasvirining kiritilishi shoirning majozdan haqiqat tomon borishini anglatadi. Tubandagi

baytda kiyiklar bilan yurgan oshiq-shoir bu odatni tark et deganlar bilan bahsga kirishadi:

*Nosiho, qilma jadal, ayiril kiyiklardin debon,
Olimi shahr etmagay g'uli biyobon birla bahs.* [1.91 b.]

(Ey nasihat qiluvchilar, meni kiyiklardan voz kechishga undamang, shahar donolari aslo dashti biyobon devi bilan suhbat qilmaydi.)

Bu baytda oshiqning g'ayritabiiy odatiga nasihat ahlining "sen bunday majnunsifat bo'lib yurma, inson farzandi hayvonlar bilan hamjins bo'lmagan, odamlar orasida yashaganing ma'qul" qabilidagi o'gitlari nazarda tutilgan. Shoir *shahr olimi* jumlasida aqli-hushi joyida, ilm-u donishmandlar fikrini inkor qilmaydi. Biroq, haqiqiy(xos)ishqda oshiqning aqldan yiroqlashishi yor jamoli(haq vasli) bilan qalban va ruhan yaqinlashishni anglatadi. Shu sababdan oshiq-shoir nasihat ahlining fikrini rad etadi.

Shunday qilib, kiyiklar tasviri Navoiy she'riyatiga kirib kelguniga qadar uzoq adabiy-tarixiy jarayonlardan o'tib, o'ziga xos an'anaga aylanadi. Bu tasvir "Layli va Majnun" syujeti negizida rivojlanib, turli o'zgarishlarga uchraydi. Jumladan, Navoiy ijodida ham uning o'ziga xos talqinlari yaratildi. Ayniqsa, bu detal shoirning g'azaliyotida yangi-yangi lirik kechinmalarini yuzaga chiqishida muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. "Ғаройиб ус-сиғар"(МАТ 3 том) –Т.: Фан, 1988. 575 б.
2. Алишер Навоий. "Бадойеъ ул- васат"(МАТ 5 том) – Т.: Фан, 1990. 528 б.
3. Алишер Навоий. "Фавойид ул-кибар" (МАТ 6 том) – Т.: Фан, 1990. 555 б.
4. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2006. 317 b.
5. Alisher Navoiy: qomusiy lug'at. – Toshkent: "SHarq", 2016. – 536 b.
6. Ahmedov T. Alisher Navoiyning Layli va Majnun dostoni.- T.: Fan, 1970.
7. Is'hoqov Yo. Navoiy poetikasi. – Toshkent: Fan, 1983.
8. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr – O'zbekiston, 2009. 448 b.
9. Tohirov S. Temuriylar davrida xamsanavislik. Monografiya. – Samarqand: SamDU nashri, 2020. 172 b.

10. Matyoqubova T. Poetik idrok va mahorat.(Monografiya) – Toshkent, Fan va texnologiya, 2011.

ALISHER NAVOIYNING “HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDA TAVOZE’ HAQIQATI

Dilfuzaxon O‘RMONOVA,
dilfuzaxonurmonova@gmail.com

+998 97 990 74 09

Ziyoda NABIYEVA,
nabiyevaziyoda005@gmail.com

+998 93 253 77 21

PTMA tasarrufidagi Andijon shahar
Muhammad Yusuf nomli ijod
maktabi o‘qituvchilari

Annotatsiya

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning tafakkur va tahayyurga chorlovchi, tasavvufiy - irfoniy tushunchalarga limmo-lim “Xamsa”sining birinchi dostoni “Hayrat ul-abror” haqida fikr yuritilgan. Xususan, oltinchi - “Adab haqinda” maqolotida qalamga olingan tavoze’ va hayo, uning inson hayotidagi mavqeyi, hayo va iymon, tavoze’ shartlari va o‘rni, shoirning bu mavzularni yoritishga qo‘llagan lisoniy birliklar va she’riy san’atlar rang-barangligi e’tirof etilgan.

Kalit so‘zlar: tavoze’, takalluf, hayo, iymon, tavoze’ shartlari va o‘rni, kamtarlik, karam -sahovat, qanoat, kibr, manmanlik, joh, arjumand, talmeh, tamsil, kitobat.

Аннотация

В данной работе рассматривается шестая статья ”Хайрат ул аброр”- “О воспитании”, в которой поэт выражает свои выводы представления о скромности и почтительности человека, его положение в жизни человека, условия и место почтительности. Языковые единицы и поэтические искусства используемые поэтом для освещения этих тем, признаются разнообразными.

Ключевые слова: почтительность, скромность, вера, условия и место почтительности, щедрость, гордость, терпение, притча, мастерски.

Annotation

This article discusses Alisher Navoi's first epic "Khamsa", "Hayrat ul-abror", which is full of spiritual and mystical concepts. In particular, the sixth-humility and modesty, his position in human life, modesty and faith, the conditions and place of humility, the linguistic units and poetic arts used by the poet to cover these topics, diversity is recognized.

Keywords: humility, modesty, faith, conditions and place of humility, generosity, contentment, arrogance, pride, jealousy.

Ummon tubiga sho'ng'igan g'avvos mo'jizaviy dunyoga duch keladi. Alisher Navoiy asarlarini ham ma'nolar mavj urgan ummonga o'xshatish mumkin. Garchand shoir ijodi asrlar mobaynida she'riyat shaydolari, olim-u fuzalolar tomonidan o'rganilayotgan bo'lsa ham, bizni hayratga soluvchi mo'jizakor sir- sinoatlar, kashf etilmagan qirralari hadsiz, hisobsiz. Tafakkur va idrokka "g'avg'o" soluvchi, dunyo charxi kabi tinmay shoshayotgan, nafs va iymon sarhadida sarosar qalblarni bir oz to'xtab, mushohada etishga chorlovchi, tasavvufiy-irfoniy tushunchalarga limmolim, besh asrdan buyon dunyoni hayratga g'arq etgan, Jomiy ta'rifi bilan aytganda, "yuz xazinadan yaxshi, jodu nafaslilar og'zini muhrlagan, falakdan ofarinlar yog'ilgan, forsiy nazm tuzuvchilarni rom etgan "Xamsa"ning birinchi dostoni "Hayrat ul- abror"dir.

"Xamsa" dostonlari zabardast adabiyotshunoslar Olim Sharaffutdinov, Oybek, Hamid Olimjon, Y.E.Bertel's, V.Zohidov, L.Qayumov, P.Shamsiyev, G'.Karimov, S.Mutallibov, A.Rustamov, S.Erkinov, N.Mallayev, A.Abdug'urov, S.Narzullayeva, B.Valixojayev, T.Ahmedov va boshqa olimlar tomonidan har taraflama tadqiq etilgan. Dostonning badiiy tasvir vositalari, lisoniy aspektlar, kompozitsion jihatlari, g'oyasi, asarda tasvirlangan turli-tuman insoniy fazilatlar atroflicha talqin etilgan.

"Hayrat ul-abror" didaktik xarakterga ega. Undagi maqolalar "bilki...", "ey..." kabi murojaat shakllarida boshlanadi. Odatda "bilki", "ey" so'zlari ikkinchi shaxs-tinglovchiga qaratiladi. "Ey" undov so'zi, odatda, tinglovchining e'tiborini aytilayotgan fikrga yanada tortish, masala mohiyatiga diqqatni jalb qilish uchun qo'llanadi, pand- nasihat ruhiga mos keladi.

"Hayrat ul – abror"ning bir necha bobida (5- 10) Navoiy inson uchun zarur bo'lgan muhim sifatlar: karam- saxovat, adab, qanoat, vafo, ishq yo'li, rostlik haqida so'z yuritadi. "Adab haqida" deb nomlangan oltinchi maqolatda adab (odob) uchun asosiy shartlardan biri tavozi' ekanligi bayon etiladi.

Tavozu (arabcha) – xoksorlik, tavoze’li bo’lmoq. Axloq ilmida o’zini kamtar tutib, hech kimni obro‘ va e’tibor yuzasidan o’zidan kam deb bilmalik tushuniladi. Tavozu’ning haqiqati- takabburlik va zaiflikning o’rtasida mutanosiblikni saqlamoqdir. Kibrga berilish qanchalik zararli bo’lsa, oyoqosti bo’lib ketishga yo’l berish, insoniylik sha’ni poymol etilishiga yo’l berish ham shunchalik xatarli oqibatlariga olib kelishi mumkin. Kimki tavozu’ xazinasini sohibi bo’lsa, unday kishi hamisha ichki farog’atda yashaydi va xalq nazarida mahbub bo’ladi”.

*Chunki tavozu’g’a xam o’ldi hilol,
Bo’ldi fuzunroq anga har kun kamol.*

Yangi chiqqan oy-hilol egilib turadi, ya’ni tavoze’da. Mana shunday tavoze’li bo’lgani uchun ham uning kamoli kundan-kun ziyodalashib boradi. Fuzun arabcha so’z bo’lib, ziyoda bo’lish, ko’p, ortiq ma’nolarini anglatadi. Hilol kundan kun to’lishib, to’lin oyga aylanadi. Tavoze’li insonning elaro obro‘- e’tiborining yuksalishi va hilolning to’lin oyga aylanishi tamsil san’atini yuzaga keltirmoqda.

*Yog’a tavozu’ sifati berdi dast,
Qadri ila Mus’haf uza topti nishast.*

Arab alifbosidagi “yo” harfining yozilishiga e’tibor bersak, ېning boshi egilib turadi. “Yo” harfi tavoze’ga rioya qildi, shuning uchun yuksak martabaga erishdi. Mus’haf - Qur’oni Karimda yozildi - qadr topdi, deyiladi. Bu baytda shoir kitobat san’ati orqali fikrini yorqin asoslaydi.

Manbalarga murojaat qilsak, “yo” harfi Mus’hafda 25919 marta ishlatilgan va eng ko’p takrorlangan harflar sirasiga kiradi. Nuktadon shoir bu jihatni ham e’tiborga olgan holda, bu haqiqatni badiiy talqin etadi:

*Charx tavozu’ uza to ham durur ,
Tobi’yi amri boru olam durur.*

Charx-osmon tavoze’ bilan boshini ham qilib turadi, shuning uchun olam uning amriga tobedir. Ya’ni gumbaz ko’rinishidagi osmon butun olamni o’z og’ushida ushlab turadi, bo’ysundiradi :

*Elga sharaf bo’lmadi joh –u nasab,
Lek sharaf keldi hayo-yu adab.*

Inson uchun uning nasabi, ya’ni kelib chiqishi yoki “joh”- mansabi sharaf bo’la olmaydi. Inson hayo va odob egasi bo’lsa, bu unga sharaf keltirishi tayin. Hadisi muborakda:” Hayo iymonning bir bo’lagidir” deyilishi bejiz emas. (Imom Muslim rivoyati) Navoiy hazratlarining mashhur shohbaytini yodga olamiz:

*Kimki jahon ahlida inson erur,
Bilki, nishoni anga iymon erur.*

Ya'ni insoniylikning birinchi sharti iymon ekan, demak, hayo inson fe'l-atvorining gultoji ekanligi ayni haqiqatdir. Ibn Umar roziyallohu anhudan rivoyat qilingan hadisda: "Hayo va iymon ikkisi egizakdir. Qachon ulardan biri ko'tarilsa, boshqasi ham ko'tariladi",-deyilgan. (Imom Hokim va Imom Bayhaqiy rivoyat qilgan) Islomda 77 sho'ba bo'lib, uning bittasi hayodir.

Darhaqiqat, nasl- nasabi, mansabi yuqori bo'lgan ayrim odamlar hayo va iymonni unutadilar: turli razilliklar, jinoyat va yaramasliklarga qo'l uradi, elaro sharmanda bo'ladilar. Bu kabi holatlarga misollar tarix zarvaraqlarida ham, kundalik hayotimizda ham yetarlicha topiladi. Hayo va odob esa insonni ana shunday tubanliklardan asraydi:

*Bo'lmas adabsiz kishilar arjumand,
Past etar ul xaylni charxi baland.*

Odobsiz kishilar arjumand –el ichida aziz, qadrli, mo'tabar, shu bilan birga, yuqori mavqega, obro'-e'tiborga ega bo'lmaydilar, chunki charx ya'ni dunyo unday odamlarni o'z o'rniga - pastga tushirib qo'yadi. Odobsiz kishilar boy, go'zal, o'z ishining ustasi bo'lsa ham, insonlar unday kishilarni malomat qiladi, ulardan qochadi. Ushbu baytda past va baland so'zlari tazod san'atini yuzaga keltirish bilan birga mazkur zidlik falsafiy xulosaga asos bo'lib, uni yorqin ifodalashga xizmat qilgan:

*Tarki adabdin biri kulgu durur,
Kulgu adab tarkida belgi durur.*

Odobdan uzoqlashishning biri kulgudir, Kulgu (sababsiz, me'yorsiz) insonning odob doirasidan chiqishga sabab bo'ladi. To'g'ri, kulgu insonning kayfiyatini ko'taradi, ruhiyatini tetiklashtiradi. Lekin har narsaning me'yori bo'lgani ma'qul.

*Qahqahadin kabk navo kelturib,
Boshga ul kulgu balo kelturib.*

O'rinsiz kulgu kabki, ya'ni kaklikning boshiga balo keltirdi. (Lug'atlarda kabki ba'zi o'rinda kaklik, yana bir o'rinda yovvoyi o'rdak deb beriladi. Qamishzorlarda yashaydigan yovvoyi qush, parranda) Kabki baland ovoz bilan sayraganda ovchilarga o'zining qayerdaligini oshkor qilib qo'yadi. Mana shunday sayrashi qahqahaga- me'yordan ortiq kulishga o'xshatilyapti. Uning kulgusi (bevaqt sayrashi) boshiga xilma-xil balolar keltiradi, ya'ni ovchining domi-tuzog'iga tushadi.

*G'uncha kulib bo'ldi ochilmog' anga,
Yetdi ochilmog'da sochilmog' anga.*

G'uncha kuldi, ya'ni ochildi. Ochildi-yu, gulbarglari sochilib, go'zalligidan ayrildi, qadri tushdi. Mumtoz adabiyotda gul ma'shuqa

timsoli ekanligini eslasak, yor odobsizligi, o‘rinsiz kulgusi bilan nafosati va sirliligidan mosuvo bo‘ldi.

*Barqni kulgu yiqibon tog‘ aro,
Balki qilib yer quyi tuprog‘ aro.*

Chaqmoq kuldi, ya’ni osmonda yaltiradi. Yuksak osmonni makon tutgan chaqmoq o‘rinsiz kulgusi tufayli tog‘lararo quladi, quyi bo‘ldi, tuproqqa singidi, xalqimiz ta’biri bilan aytganda, “yer bilan bitta bo‘ldi.” Hayotda ba’zan noo‘rin hazil qilgan yoki hazilda me’yordan oshganlar ham “yer bilan bitta” bo‘ladilar, uyatdan yer chizadilar. Muqaddas kitoblarimizda ham ko‘p kulgi qalbning halokatiga- o‘lishiga sabab bo‘lishi bot-bot ta’kidlangan.

Fikrimizcha, muallif uch toifa: kabki (kaklik), g‘uncha, barq(chaqmoq) haqida fikr yuritishi bejiz emas. Bu jamiyatdagi uch toifa, ya’ni turli –tuman insonlardir. Demak, inson kaklikdek so‘zamol, go‘zal, g‘unchadek suyumli va nafis, chaqmoqdek haybatli bo‘lsa ham, ularni bir xususiyat – o‘rinsiz kulgu, ya’ni odobning tarki halokatga yetaklaydi.

Navoiy “Mahbub ul-qulub” (Ko‘ngillarning sevgani) asarida ham kulgi mavzusiga e’tibor qaratdi: “Katta kishilar yoshlarni masxara va kulgu qilsa, ular qoshida o‘zi shunchalar obro‘siz va bachkana tuyuladi. Yoshlar ham kattalarga nisbatan hazil va yengiltaklik qilsa, uning qarshisida uyatsiz va e’tiborsiz bo‘ladi”.

Demak, inson jamiyatda o‘z o‘rni va mavqeyiga ega bo‘lmoqchi ekan, har ishda me’yoriga amal qilishi zarur. Shu jumladan, tavoze’da ham me’yorga amal qilmoq kerak:

*Har kishining tavig‘a loyiq kerak,
Surati holig‘a muvofiq kerak .
Garchi adab sharti bag‘oyat kerak
Har kishi tavrida rioyat kerak.*

Odob- axloq qoidalariga amal qilish qanchalar zarur bo‘lsa, uning muayyan shartlariga amal qilmoq ham shunchalik muhimdir. Har kishiga muomala qilganda, uning senga nisbatan yoshi, obro‘- mavqeyi, qandayligi e’tiborga olinishi kerak.

*Sajda gado ollida ermas karam,
Bilki, karamdir anga bermak diram.*

Muhtoj insonning oldida tavozu’ o‘rinsizdir. Unga ehson qilmoq (diram bermak) yaxshiroqdur. Muhtoj odamga ham go‘zal odob bilan muomala qilish kerak, lekin uning hojati chiqarish foydaliroq, albatta.

*Tifl uchun qo‘pmoq emasdur adab,
Pirlar ul ishni demastur adab.*

Bola uchun oʻrnidan turish ham odob hisoblanmaydi. Ustozlar (piralar) bunday ishni adabga nisbat bermaydilar. Bu holning sababi keying baytda ochiqqlanadi:

*Ul takabbur boʻlur-u sen yengil,
Bu ikki ish el nega qilay degil.*

Bolalar (tifl) oʻzlariga koʻrsatilayotgan ortiqcha takallufdan takabbur boʻlib qolishlari mumkin. Takabburlik - shaytoniy sifat. Shuning uchun el (odamlar) bu ikki ishni qoralaydilar. Goʻzal xulq- atvor ila muomala qilmoqqa loyiq insonlar, eng avvalo, kishining ahli ayoli va farzandlaridir:

*Gar erur atfol-u iyoling sening,
Budir alargʻa dogʻi holing sening.
Ulcha erur tiflgʻa shoista ish,
Bilki, kichiklikta erur parvarish*

Bolalarni kickilikda odob-axloqqa oʻrgatishda hikmat koʻp.

*Qatragʻa chun tarbiyat etti sadaf,
El boshigʻa chiqqucha topdi sharaf.*

Ayonki, qum zarralari (qatra) chigʻanoqda oʻrnashadi. Maʼlum muddat oʻtgach (tarbiya topgach), qum zarrasi sadafga aylanadi. Bu jarayon qanch uzoq davom etsa, sadafning qiymati (mavqeyi) shuncha yuqori boʻladi. Eng goʻzal sadaflar el boshiga (balki, podsho-yu beklar tojiga) bezak boʻladi. Darhaqiqat, xalqimiz asrlar davomida “Bola aziz, odobi undan aziz” aqidasiqa doimo rioya qilib keladi.

Shoir shu oʻrinda ota-onaning farzand oldidagi asosiy masʼuliyatlaridan bir nechtasini taʼkidlaydi:

*Birisi qoymoqlik erur yaxshi ot -
Kim, desalar yetmagay andin uyot.*

Farzandga maʼnoli, goʻzal ismlarni qoʻymoq kerakki, bola ismi tufayli uyalib qolmasin. Chunki ism insonning doimiy hamrohi, el-u yurt, tengdoshlari, yor-birodarlari uni shu ism bilan taniydilar.

*Ismda koʻp keldi tafovut padid,
Biri Husayn oʻldi, birisi Yazid.*

Yaʼni ismda tafovutlar koʻp boʻldi, birining ismi Husayn boʻlsa, boshqa biriniki Yazid. Zukko kitobxon Navoiy talmeh sanʼatiga murojaat qilganini, baytda Ali roziyallohu anhuning oʻgʻli Husayn va uning qotili Yazidga ishora borligini tez ilgʻaydi. Bola tarbiyasidagi muhim jihatlardan yana biri taʼlim berish va adab oʻrgatish uchun muallim topishdir.

*Qilmoq erur biri muallim talab,
Qilgʻali taʼlim anga ilm-u adab.*

Yodingizda bo'lsa, shoir o'z asarlari qahramonlari: Farhod, Qays, Laylilarning saboq olish jarayonlarini maroq bilan mufassal tasvirlagan, chunki komillikka dastlabki qadam aynan muallim huzuridan boshlangay.

*Itga taallumda chu bo'ldi kamol,
Sayd aning og'zidin o'ldi halol.*

It ta'lim o'rganib shunday kamol topadiki, hatto og'zida keltirgan ovi halol bo'ladi.

Muallim hayotning barcha jabhalarini qamrab ta'lim berishi kerakki, toki bola halol va harom chegarasini ham aniq idrok etsin.

Bolani tarbiyalashda unga shafqat ko'rsatish, uni taqdirlab borish ham darkor, lekin bu xil ishlar: maqtash, mukofotlash haddidan oshib ketsa, faqat ziyon bo'ladi. Bolaga mehrni ham, jazo berishni ham me'yoridan oshirmaslik yaxshi odob uchun xizmat qiladi:

*Garchi anga shafqat erur sudmand,
Yetkurur ifroti va lekin gazand.
Mehr ila zajriki tavaqqu' durur,
Tiflg'a senddin bu tavozu' durur.*

Odobning eng muhim shartlaridan biri ota bilan ona ehtiromini bajo qilmoqdir. Bu ikki zotning xizmatlarini bir xil bajarish darkor. Zero, bu xizmatlarni imkon boricha qancha ko'p ado qilsang, shuncha oz. Boshingni ota qoshig'a fido aylab, jismingni ano boshig'a sadqa qilgil. Ikki jahoningga rohat istasang, ushbu ikki zotning rizoligini olgil. Tun-u kuningni yoritmoq uchun birini oy, birini quyosh deb anglagil. So'zlaridan salgina ham chetga chiqmay, nasihatlaridan bir qadam bo'lsin tashqari qadam qo'ymagin. Barcha xizmatlaring odob doirasida bo'lsin, qomatingni esa "adab" so'zidagi "dol" harfi kabi tutgil:

*Bo'lsun adab birla bori xizmating,
Ham qil adab "dol" i kibi qomating.*

Arab alifbosidagi "dol" harfining yozuvdagi ko'rinishi bukik, egik shakldadir. Harf shaklining mana shu egiklik belgisi ko'chma ma'no hosil qilishda muhim vosita vazifasini bajaradi. Mumtoz o'zbek she'riyatida "dol" orqali egik, bukik, notavon qomat tasviri ifodalanadi. Odatda, bunday qomat egalari g'am-tashvishli, dardli insonlar oshiqlardir. Navoiy hazratlari esa ana'naviylikdan yangilik sari qadam qo'ydi: kitobat san'atini yuzaga keltiruvchi "dol" harfi orqali ota-onalarning xizmatiga shay turgan, ularga tavoze' ko'rsatayotgan farzand qiyofasini yaratdi.

Alisher Navoiy o'z asarlarida komil insonni tarannum etar ekan, avvalo, o'zi ham har jabhada purma'no hikmatlariga muvofiq umr kechirdi.

“Hayrat ul-abror”da ustozlarining yuksak ta’riflarini yakunlar ekan, tavoze’-kamtarlik bilan yozadi:

*Bo’lsa o’t-suv-u havo dilpazir,
Ul aro tufrog’ ham erur noguzir.
Sarv-u gul-u lola xaridori bor,
Lek o’tinning dag’i bozori bor.*

Ya’ni ustozlari ijodini olamning muhim to’rt unsuri: olov(o’t), suv, havoga, o’zini esa tuproqqa, ularning asarlarini adabiyot gulshanidagi sarv, gul, lolaga, o’z asarlarini o’tinga mengzaydi.

Alisher Navoiy asarlari shunday tuproqki, undan asrlar davomida ezgulik urug’lari: yaxshilik, odamiylik, kamtarlik, tavozu’, elparvarlik, adolat, karam-saxovat, adab, qanoat, vafo, rostlik kabi fazilatlar gurkirab o’sadi. Uning asarlari shunday o’tinki, gurillab yonganda qalblardagi qabohat, razolat, kibr, manmanlik kabi yaramasliklar-chirkinlarni yoqib, qimmatbaho ma’dan-oltinni garddan tozalagandek ko’ngilni soflaydi. Afsonaviy qaqnusdek “Haq va xalq” g’amida yongan, o’rtangan Alisher Navoiy asarlaridan bahra olgan minglab qaqnuschalar- el-u yurt fidoyilari ezgulik yo’lida qo’llariga qalam tutadilar!

Xulosa qilib aytganda, yoshlarimizni milliy, ma’naviy qadriyatlarga ehtirom ruhida tarbiyalashda Alisher Navoiy asarlarining o’rni beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy: Qomusiy lug‘at 1-2jildlar./ Mas’ul muharrir: Sh. Sirojiddinov.- T.:“Sharq”, 2016. 2-jild.
2. Alisher Navoiy . Hayrat ul-abror.-T.:G‘afur G‘ulom,2020
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik.7-jild. -T.: “Fan” ,1991
4. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 4jildlik.-T.:”Fan”,1983-1985
5. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror (Dostonning nasriy bayoni)-T.:”Yangi asr avlodi”, 2009

YASSAVIY VA NAVOIY IJODIDA FAQR-U FANO TALQINI

Elnura QURBONOVA,
O‘zRFA o‘zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti tayanch doktoranti
elnura.qurbonova@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada tasavvuf adabiyotida keng talqin qilingan “faqr” va “fano” tushunchasining Yassaviy va Navoiy ijodida ifodalanishi borasida fikr-mulohazalar bildirildi. Undagi diniy-tasavvufiy timsollar manbalar asosida yoritildi.

Tayanch so‘zlar: faqr, fano, maqom, tuproq, ishq, oshiq, tasavvuf, dunyo, nafs, ruhiy poklik.

Аннотация

В статье комментируется выражение понятий «факр» и «фано» в произведениях Яссави и Навои, получивших широкое толкование в мистической литературе. Религиозно-мистические символы в ней освещались на основе различных источников.

Ключевые слова: факр, фано, макам (стоянка), земля, ишк, ошик, суфизм, мир, похоть, духовная чистота.

Annotation

The article comments on the expression of the concepts of "fakr" and "fano" in the works of Yassavi and Navoi, which are widely interpreted in mystical literature. The religious and mystical symbols in it were covered on the basis of various sources.

Keywords: fakr (poverty), fana (death), status, soil, ishk (love), oshik (lover), mysticism, world, lust, spiritual purity.

Tasavvuf adabiyotida, jumladan, Yassaviy va Navoiy ijodida “faqr” va “fano” tushunchasi markaziy o‘rin egallagan. Ikki ulug‘ zotning tasavvufiy qarashlarida bir-biriga uyg‘un jihatlar borki, buni tahlil qilish muhimdir.

Tasavvuf falsafasiga ko‘ra, tuproq, suv, havo, olov dunyo yaratilishidagi asosiy unsurlar sanaladi. Inson yaratilishining asosi esa tuproqdir. Qur'onning bir necha oyatlarida insonning tuproqdan yaratilganiga ishora mavjud. Jumladan, Rum surasi, 20-oyatida “Sizni tuproqdan yaratgani va so‘ngra sizlar basharga aylanib tarqalishingiz Uning

oyat-belgilaridandir”, deya marhamat qilinishi, inson yaratilishining asosi tuproq ekanini tasdiqlaydi.

Adabiyotda lirik qahramon ishqni otashga, yorni suv va havoga, oʻzini esa mashuqaning oyoqlari ostidagi tuproqqa qiyos qilarkan, bunda oʻzini ishq yoʻlidagi haqir va bechorahol ekanini ifodalashga urinadi. Tasavvuf sheʼriyatida esa tuproq tariqat yoʻlidagi Haq oshigʻi – soʻfiy timsoli boʻlib, vafo, sabr-qanoat, xokisorlik, kamtarlik va mutavozelik sifatlarini oʻzida jamlaydi. Yassaviy va Navoiy ijodida asosan oshiq holatini tasvirlashda qoʻllanilgan. Yassaviy hikmatlari mazmunidan anglashiladiki, chin oshiq ishq yoʻlida misli turob boʻlishi lozim. Shundagina bu ishq oshiqni tavhidga yetkazadi. “*Tufroq, boʻlmay Haq, vasliga yetib boʻlmas*”¹ yoxud “*chin oshiqlar tufroqdin xor*”², deya ishq ahliga xitob etadi.

Bu xususda hazrat Navoiy shunday deydi:

*Ey Navoiy, oʻzni maqbul istasang, tufroq boʻl,
Kim, erur mardud ulkim boshida pindori bor*³.

Turk ilohiyotchi olimi Sulaymon Uludogʻga koʻra, tuproq, suv, havo va olov inson nafs martabalarining ramzi boʻlib, bundan nafs mutmaina (yomon sifatlardan qutilgan, goʻzal axloq bilan axloqlangan nafs) tuproqqa dalolat qiladi⁴.

Yassaviylik tariqati zamirida vujudga kelgan bektoshiylik tariqati asoschisi Xaja Bektoshi Valiy hazratlari “Maqolot”da tuproqni haqiqat bosqichining ilk maqomi oʻlaroq, eʼtirof etadi. Unga koʻra, “Haq subhanahu va taolo Odamni toʻrt unsurdan yaratdi va toʻrt guruhga ajratdi. Bu toʻrt guruhning toʻrt turli ibodatlar, toʻrt turli orzulari va toʻrt turli hollari bordir. Binobarin, inson yaratilgan bu toʻrt unurning birinchisi tuproq, ikkinchisi - suv, uchinchisi - otash va toʻrtinchisi shamol erur.” Xaja Bektoshi Valiy bu toʻrt guruhning birinchisini obidlar – (asli yel, havo), ikkinchisi zohidlar – (asli otash), uchinchisi – oriflar (asli suv) va toʻrtinchi toifa – muhiblardir, deydi. Bular ahli Haqiqatdir, asli tuproqdir⁵.

¹ A.Yassaviy, S.Boqirgʻoniy. Hikmatlar kulliyoti. – T.: Oʻzbekiston, 2011. 128-b.

² Oʻsha asar, 233-b.

³ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik, 2-tom. Navodir un-nihoya. – T.: Fan, 1987. 138-b.

⁴ Uludağ Süleyman.Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul, 2005. ss. 40-41. Tuproq haqida qarang: Haqqulov I. Oʻzbek tasavvuf sheʼriyatining shakllanishi va taraqqiyoti (gʻoyaviylik, izdoshlik, obrazlar olami). DD.-Toshkent, 1995; Meriç Harmanci. Kutlu Başlangıçtan Ebedî İstirahatgaha: Türk Tasavvuf Edebiyatında Toprak Algısı. Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 13, İstanbul 2014, 23-38; Nesibe Kablander. Üç halvetî şâirin dîvânlarında anâsir-i erbaa (ateş, hava, su ve toprak) unsurlarının kullanımı üzerine bir inceleme. International periodical for the languages, literature and history of turkish or turkic volume 11/5 winter 2016; Dilek Batislam. Divan Şiirinde Toprak ve Toprakla İlgili Unsurların Kullanımı, folklor/edebiyat, cilt:25, sayı:99, 2019/3; Mehmet Emin Bars, Yılmaz Irmak.Tasavvuf ve Halk inancı Işığında Yunus Emre’de Toprak İmgesi. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, <http://busbed.bingol.edu.tr>. Cilt: 9, Sayı: 18, 2019/08;

⁵ Xaja Bektoshi Valiy. Maqolot. Tarjimon va soʻzboshi muallifi: I.Haqqul. – T., 2000. 9-12 b.

Tuproq – insonning hammoddasidir. *“Asli tuproq”, “nasli tuproq”* bo‘lgan inson har qancha urinsa-da bu dunyodan ko‘chguvchi, alaloqibat o‘z asliga qaytguvchidir. Bu sabab insoniyatning ibtidosi ham intihosi ham tuproqdir. Inson ruhi Avval va Oxir bo‘lgan Robbi huzuriga intiladi.

*Boshim tufroq, o‘zum tufroq, jismim tufroq,
Haq, vasliga yetarman deb, ruhum mushtoq¹.*

Kibr, riyo, manmanlik nafsning ko‘rinishlari bo‘lib, inson bu illatlardan qutilish uchun tuproq kabi haqir bo‘lish lozim. Zero, bu illatlar inson aslini Haqiqatdan uzoqlashtiradi. Yassaviy *“Tuproq bo‘lgin, olam seni bosib o‘tsin”, Tufroq, sifat xorlik, tortqil, nafsing o‘lsun, deydi²*. Ayni paytda tuproq inson oyoqlari ostida bo‘lgani bois kibr-u havodan uzoqdir. Shunday bo‘lsa-da qanchadan qancha boylik va dafinalar unda yashirin. Inson ma'naviy ishq yo‘lchiligida tuproq kabi kamtarin, hokisor bo‘lmaguncha – nafsni o‘ldirmaguncha qalb imkoniyatlariga yo‘l ochilmaydi, ruhidagi ma'naviy xazinalar unga bo‘y ko‘rsatmaydi. Tuproq kabi kamtarinlik va tavozelikni kasb qilgan oriflar uchun dunyo moli, hoy-u havasining hech bir qadri, ma'nosi yo‘q. Yassaviy fikricha, faqr to‘nin kiyib tufroqsifat bo‘lgan oshiqlar faqrlik maqomiga yetadi. Olloh huzurida o‘zini faqir sanagan har qanday inson bu foniylar dunyoning har zarrasi qarshisida o‘zini haqir tutadi. Faqir uchun Allohga muhtojlik eng muhimi. Yassaviy hikmatlariga Muhammad (s.a.v)ning *“Faqrligim fahrimdir”* hadisining mazmunini singdiradi.

*Muhabbatning bozorida savdo qilsam,
«Faqr faxri» malomatin anda tortsam,
Ikki olam savdosini ko‘zidin solsam,
Diydor uchun o‘lmas burun o‘lmayinmu?³*

Faqrlik maqomi shunday ulug‘ maqomki, ko‘ngil nigohini Haqqa qaratgan oshiqlar dunyo ne'matlarini nazarga ilmaydi. Zero, turk piri ta'kidlaganidek, bu maqom nabiy, oriflar va oshiqlar maqomidir. Bu maqomga erishgan orif uni dunyoning hech bir zeb-u ziynatiga almashmaydi. Bu holatni mutasavvif shoir Alisher Navoiy shunday izohlaydi:

*Faqr ko‘yi tufrog‘in shah mulkiga bermas faqir,
Mulk, ko‘rkim, teng emas tufrog‘ila qiymat anga⁴.*

¹ A.Yassaviy, S.Boqirg‘oniy. Hikmatlar kulliyoti. – T.: O‘zbekiston, 2011. 59-b.

² O‘sha asar, 173-b.

³ O‘sha asar, 326-b.

⁴ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik, 1-tom. Badoe ul-bidoya. – T.: Fan, 1987. 34-b.

Ko‘ringanidek, Navoiy ijodida “faqr” kalimasi rang-baranglik kasb etibgina qolmay, shoirning so‘fiyona qarashlari obrazli tarzda, mahorat bilan ifodalanadi.

Piri Turkiston faqirning olti odobi, sakkiz maqomi, yetti martabasi haqida to‘xtalib: “Faqr maqomi sakkiz turur: avval tavba turur, ibodat turur, muhabbat turur, sabr turur, shukr turur, rizo turur, zuhd turur, oriflik turur”¹, deydi. Bundan anglashiladiki, faqrlik maqomi yuksak maqom bo‘lib, tariqat yo‘lidagi har kim ham bu maqomga yuksala olmaydi. Zero, tariqat piri ta’kidlaganidek, “*bu yo‘llarning uqbasi ko‘p*”. Bu – nafsini tizginlagan, ruh va ko‘ngil kamoli uchun tinmay riyozat chekkan oshiq oriflarning maqomi, ularning ma’naviy-ruhiy zafaridir. Buni Navoiy shunday ifodalaydi:

*Falak qasri bila kavn muttakosidin demang so‘z kim,
Fano dayri makonim, faqr tufrog‘i faroshimdur*².

Haq vasli talabida bo‘lgan shaxs tiynat-u fitrat sofliigi, ruh latifligiga erishish yo‘llarini izlashi lozim. Tasavvuf ahlining fikricha, bunga botin kulfati va illatlaridan qutilib, nafsida fano bo‘lish bilan yetish mumkin. Navoiy buni “*Kim faqr talab qilsa, fanodur anga shart*”³, deya ta’kidlaydi. Aytish lozimki, “fano” istilohining tasavvufiy ma’nosi nihoyatda keng. Fano – arabcha so‘z bo‘lib, manbalarda “*foniy bo‘lmoq*”, “*yo‘q bo‘lmoq*”, “*o‘lmoq*” kabi ma’nolarni ifodalagan va “*bor bo‘lmoq*”, “*abadiy qolmoq*” ma’nolarini anglatgan “*baqo*” kalimasi bilan birga qo‘llangan⁴. Baqo holi fano holidan so‘ng kelgan.

Manbalarga ko‘ra, “fano” kalimasidan ilk bor bahs yuritgan so‘fiy Abu Said al-Xarroz bo‘lgan⁵. Ibn Arabiyga ko‘ra, fano qulni Ollohga yetkazgan. Bunda qul butun nafsoniy orzularini tark etib, o‘zini Yaratgan irodasiga taslim etgan⁶. Shahobiddin Suhrovardiy: “Fano qulning butun nafsoniy istaklaridan foniy bo‘lib, nafsini tilagan har qanday narsadan zavqlanmasligidir”, deya e’tirof etadi va fanoni zohiriy, botiniy kabi ikki qismga ajratadi⁷.

*Istasang mulki baqo, salb qil o‘z lukni burun,
Ki suluk ichra fano ahlig‘a budur uslub*⁸, deydi Navoiy.

¹ Kemal Eraslan. Yesevî’nin Fakr-nâmesi. Ankara, 2016. s. 45.

² Alisher Navoiy. O‘sha asar, 183-b.

³ Alisher Navoiy. O‘sha asar, 649-6.

⁴ Mustafa Kara. Fena. TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1991, c. XII. ss. 333-335; Ethem Cebecioğlu. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. www.turklib.com

⁵ Mustafa Kara. Fena. TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1991, c. XII. ss. 333-

⁶ Ethem Cebecioğlu. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. www.turklib.com

⁷ Şihabuddin Sühroverdi. Gerçek tasavvuf. Avarif ül-mearif. İstanbul, 2010. S.672, 674

⁸ Alisher Navoiy. O‘sha asar, 72-6.

Nafs Haq vasliga talabgor bo'lmish oshiqning ma'naviy yo'lchiligidagi dushmanidir. Tolibi ishq sanalmish solik Yaratganning diydoriga yetish uchun turk piri singari *"Haq qilichin qo'lga olib, nafsni chopishi"* lozim. Hikmatlar mazmunidan anglashiladiki, bu darajaga yetish uchun ulug' pir ham oz mujodala qilmagan. *Shum nafsni qiynab tebgil, bu dunyodin yig'lab o'tsun*, deydi. Yassaviy nazdida, muhabbat dardi tekkan chin oshiqlar, *"fano ichra fano bo'ladi"*. Zero, ularning maqsadi Haq diydoridir¹.

Ilk so'fiylardan bo'lgan Qushayriy "fano"ni uch bosqichga bo'lgan:

- 1) Qulning o'zidan, nafsidagi yomon sifatlardan fano topishi, Haq sifatlari bilan qolishi;
- 2) Haq tajallisiga erishgan qulning Haq sifatlaridan ham fano topishi;
- 3) Bunda Haqning borlig'ida yo'q bo'lgan qul o'z fanosini farq etmoqdan ham fano bo'ladi².

Mutasavvif shoir Navoiy bu holatni shunday ifodalaydi:

*O'zlugin harkimki, foniyl qilmayin,
Ul fanoning ham fanosin bilmayin.
Topmoq imkon yo'q visoling komini,
Ul fanolardin baqo anjomini*³.

Fano ahli dunyo rag'batini va hirsini ko'nglidan yiroq tutganlar. Shu sababdan ham mutasavvif shoirlar fano ahlini ulug'lagan.

*Fano ahli ayog'i tufrog'i sharhin yozar bo'lsang,
Qarog'imni hal ayla, ey rafiql, o'zga midod etma*⁴.

Adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqul: "Fano oshiq va orif uchun maqsad emas, vosita va tajriba usulidir. Shu vosita va usul bilan u o'zining axloqini poklaydi, ruhini tarbiyalaydi tafakkur mehnatini yangi bosqichlarga ko'taradi, eng asosiysi, bashariy irodasiga xos kuchsizlik va o'zliklardan qutuladi"⁵, deydi.

Tariqat yo'liga kirgan solik ko'ngil nigohini yolg'iz Haqqa qaratib, qalbini faqat Ungagina taslim qilish bilan ruh va tahayyul olamida cheksiz yuksalishga erishadilar. Jo'naydi Bag'dodiy fanoni o'zidagi hol va sifatlardan uzoqlashgan insonning butun vujudi Haq borlig'i bilan mashg'ul bo'lishidir, deb e'tirof etgan. Zero, vasl talabida bo'lgan oshiq fano topmay

¹ A.Yassaviy, S.Boqirg'oniy. Hikmatlar kulliyoti. – T.: O'zbekiston, 2011. 278-b.

² Kuşeyrî. Tasavvufun İlkeleri. Risala-ı Kueyrî, I. Çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul. 1978. ss.143-144.

³ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik, 12-tom. Lison ut-tayr. – T.: Fan, 1996. 326-b

⁴ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik, 1-tom. Badoe ul-bidoya. – T., 1987. 512-b.

⁵ Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish 2. – T.: Fan, 2011, 117-b.

Unga yetolmaydi. Oriflar sultoni buni hikmatlarida “*Oshiqdari o‘lmay turub, fano bo‘lsun*”¹, deya izohlasa, ulug‘ shoir Navoiy shunday yozadi:

*Ey Navoiy, vujud harfin unut,
Adam o‘lmoq bila fano yo‘lin tut.
Sen chu ursang fano yo‘lida alam,
Yo‘qqa mumkin emas yetishmak alam.
Alamin ko‘rmayin desang yo‘q bo‘l,
Seni yo‘q topsa o‘zga netgay ul?*²

Xulosa qilib aytish mumkinki, Yassaviy va Navoiy faqr-u fanoni tafakkurga ochilgan bir eshik – Alloh ishq hamda ilohiy go‘zallikka vosil etadigan bir jabha deb bilishgan. Inson bu yo‘lda nafsida fano bo‘lgach, ko‘ngilni yolg‘iz Haqqa qaratish, ilohiy tajallidan bahramand bo‘lish va asl mohiyatga shu tarzda erishish mumkin bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik, 1-tom. Badoe ul-bidoya. – T.: Fan, 1987
2. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik, 2-tom. Navodir un-nihoya. – T.: Fan, 1987
3. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik, 10-tom. Sabbai sayyor. – T.: Fan, 1992
4. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik, 12-tom. Lison ut-tayr. – T.: Fan, 1996
5. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik, 17-tom. Nasoyim ul-muhabbat. – T.: Fan, 2001.
6. A.Yassaviy, S.Boqirg‘oniy. Hikmatlar kulliyoti. – T.: O‘zbekiston, 2011
7. Ethem Cebecioğlu. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. www.turklib.com
8. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish 2. – T.: Fan, 2011
9. Kemal Eraslan. Yesevî’nin Fakr-nâmesi. Ankara, 2016
10. Kuşeyrî. Tasavvufun İlkeleri. Rısala-ı Kueyrî, I. Çev. Tahsîn Yazıcı. İstanbul. 1978
11. Mustafa Kara. Fena. TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1991, c. XII.
12. Şihabuddin Sühreverdi. Gerçek tasavvuf. Avarif ül-mearif. İstanbul, 2010.
13. Uludağ Süleyman. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul, 2005.
14. Xoja Bektoshi Valiy. Maqolot. – T., 2000.

¹ A.Yassaviy, S.Boqirg‘oniy. Hikmatlar kulliyoti. – T.: O‘zbekiston, 2011, 161-

² Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik, 10-tom. Sabbai sayyor. – T.: Fan, 1992. 417-b.

ALISHER NAVOIY QIT'ALARIDA "FALONIY" TURKUMI

Munira XUDOYOROVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch
doktoranti.
E-mail:muniraxudoyorova77gmail.com.
Tel: (97)2288460

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning qit'achilik taraqqiyotida muhim hodisa hisoblangan "faloniy"turkumidagi qit'alari haqida fikr-mulohazalar bayon etiladi. Navoiyning "faloniy"turkumidagi qit'alari tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: janr, qit'a, "faloniy" turkumi, tip, badiiy obraz

Аннотация

В статье описываются взгляды Алишера Навоий в китъа серии "Фалоний", является важным событием в развитии китъа. Анализируется китъа Навоий по серии "Фалоний".

Ключевое слова: жанр, китъа, цикл "Фалоний", тип, художественный образ.

Annotation

The article discusses Alisher Navoi's views on the continents of the "so-and-so" series, which is an important event in the development of the continent. Continents of Navoi in the "so-and-so" category analyzed.

Keywords: genre, continent, "so-and-so series", type, artistic, image.

Mumtoz adabiyotimizning eng ko'hna janrlaridan biri qit'adir. "Ko'pgina poetik janrlar hali qasidadan ajralib chiqmagan davrda ham qit'a deb atalgan mustaqil she'riy badiha, parcha mavjud bo'lgan"¹

Sharq xalqlari adabiyotida bu janrning taraqqiyoti Abu Abdullo Rudakiy, Avhadiddin Anvari, Ibn Yamin Faryumadiylarning qit'alari bilan belgilansa, o'zbek adabiyotida Alisher Navoiy nomi bilan bog'lanadi. "Navoiy qit'alari faqat o'zining boy mundariyasi bilan emas, balki o'ziga xos uslubi, badiiy barkamolligi bilan ham o'zbek qit'anavisligi tarixida oliy bosqich hisoblanadi"²

Har bir lirik janr hayot voqeligini, inson fikr va his-tuyg'ularini o'z badiiy ifoda usullari hamda sajiyasiga mos tarzda tasvirlaydi. Shuning uchun "ularni mohiyat e'tibori bilan biri ikkinchisiga uncha o'xshash

¹ Фильштинский И. Арабская классическая литература. Изд-во "Наука", Москва, 1965, стр. 17.

² Исхоқов. Ё. Навоий поэтикаси. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1983 йил, 77-бет.

bo‘lmagan, o‘z-o‘zicha tugal bir san’at olami deyish mumkin”.¹ Qit’a janr e’tibori jihatidan muxtasar bo‘lsa-da, o‘zida muayyan masalaga doir chuqur mulohazani singdira oladi. Alisher Navoiy qit’alarida oddiy tabiat hodisalaridan tortib, shaxsiy va ijtimoiy qarashlar, adabiy-badiiy umumlashmalar, murakkab tasavvufiy tushunchalar ifodada oddiy, xalqona va sodda bayoni bilan ajralib turadi. Mavzuda chegara bilmaydigan bu janr ijodkorga o‘zi istagan maqsadni bayon qilish imkonini yaratgan. Shuning uchun bo‘lsa kerak, ularda “haqqoniy fikr, voqea-hodisani, illat-nuqsonlarni o‘z nomi, holati, darajasi bilan atash ustun turadi. Shoir o‘z hukmini yaqqol va keskin aytadi-qo‘yadi”.² Bu xususiyat Navoiyning “faloniy” turkumidagi qit’alarida ayniqsa yaqqol seziladi. Shoir qit’alari borasida samarali ilmiy izlanishlar olib borgan olim Rahmonqul Orzibekov “faloniy” turkumi qit’achilikda yangi usulni boshlab berganligini haqli ravishda ta’kidlab o‘tadi.³ O‘z davrida jamiyat taraqqiyotining rivojiga keskin to‘sqinlik qilayotgan, ijtimoiy-ma’naviy hayotning tanazzuliga sabab bo‘layotgan, xoh davrining yuqori tabaqa vakillari bo‘lsin, xoh oddiy xalq vakillari bo‘lsin Navoiyning ayovsiz tanqididan chetda qolmaydi. Qit’aning ifodada, tasvirda, so‘zda ortiqcha jimjimadorlikni talab qilmasligi esa shoirga real tasvirlash imkonini beradi. “Falon” usulidagi ifoda Alisher Navoiyga o‘z zamondoshlarining nomlarini ochiq aytmaslik imkonini berganmi yoki jamiyatda bundaylarning ko‘pligidan ularning umumlashma timsolini yaratishning mas’uliyatini yuklaganmi? Adabiyotshunos olim R.Orzibekov Navoiyning “faloniy” turkumidagi qit’alari haqida quyidagi mulohazalarni bayon qiladi: “...shafqatsiz va andishasiz zamonda yuqori tabaqa vakillari hamda nufuzli kishilarning hammasini ham oshkora fosh qilish, ularga xos yaramas xususiyatlarni dangal aytish qiyin edi. Shuning uchun Navoiy ayrim zolim amaldorlarni, munofiq shaxslarni, ulardagi g‘ayri insoniy va g‘ayri axloqiy nuqsonlarni qoralashning shu usulini topdi, undan muvaffaqiyat bilan foydalandi”.⁴

Bizningcha esa, qit’alarida o‘z davrining hukmdorlarini dalerona tanqid qilgan Navoiy (masalan, “Jahon ganjiga shoh erur ajdaho...”, -deb boshlanuvchi yoki “Devoni Foni”dagi “Ey falon, so‘xti xaloyiqro...”, - deb boshlanuvchi qit’a) zamonasining qandaydir bir boyi-yu imomi, fisq-fasodchisi-yu kotibining nomini keltirishdan hech qachon qo‘rqmagan.

¹ Иброҳим Ҳаққул.Ижод иклими.Тошкент, “Фан”нашриёти,2009йил,204-бет.

² Абдуғафуров А.Эрк ва эзгулик куйчилари.Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,Тошкент,1979 йил,82-бет.

³ Бу haqida qarang:Орзибеков.Р.Лирикада кичик жанрлар.Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,Тошкент,1976 йил.

⁴ Орзибеков.Р.Лирикада кичик жанрлар.Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,Тошкент,1976 йил,24-бет.

Aksincha, ular shunchalik ko‘p bo‘lishganki, ularning barcha salbiy xususiyatlarini “falon” timsolida tipiklashtirgan, umumlashtirgan. Bu turkumdagi qit’alarning ba’zi “falon”lari achchiq tanqid qilinsa, ba’zilari yengil kulgi ostiga olinadi. Masalan, “Masx bobidakim, masxarayedur betariq takallum surmak” sarlavhali qit’ada suvrati o‘zgargani bilan asl siyratini yashira olmaydigan kishilar hajv qilingan.

*Falon maxs agar chin desun, yo ‘qsa aks,
Aning asl zotig ‘a ne bokdur?
Ki koyokni aks ham qilsalar,
Vuquf ahli ollinda koyokdur.¹*

Alisher Navoiy o‘z davrining uch toifa vakillarini-hukmdorlar, olimlar va g‘aniylari ya’ni boylarini benuqson ko‘rishni xohlaydi. Afsuski, shoir o‘ylaganidek bo‘lavermaydi. Ilk rasmiy devon hisoblangan “Badoyi’ ul-bidoya”da boyligini yashirishga harakat qilgan boylarni achchiq kulgiga olib, ulardan to‘rt oylik echki bolasini afzal ko‘radi.(Bu qit’a “Xazoyin ul-maoniy” tarkibiga kiritilmagan.)

*Falon boykim, qo ‘yi besh mingdin o ‘tmish,
Yana ham mingdin ortuq sog ‘lig ‘ o ‘chku.
Qo ‘ziliq qo ‘y dedi-yu tondi oxir,
Ki ondin yaxshiroq o ‘g ‘log ‘lig ‘ o ‘chku.²*

“Faloniy” turkumidagi qit’alarda tilga olingan ilm ahllari, ziyoli va savodli deb hisoblanadigan tabaqa vakillari boshqa toifadagilarga nisbatan ayovsizlarcha tanqid qilinadi. Shoir ularning jazo hukmini ham belgilab qo‘ya qoladi.

*Falon kotib ar xatni mundoq yozar,
Bu mansabdin ani qo ‘pormoq kerak.
Yuzin nomasidek qaro aylabon,
Qalamdek boshin dog ‘i yormoq kerak.
Qarodin qarog ‘a beribon ulog ‘,
Qalamravdin ani chiqarmoq kerak.³*

Navoiyshunos olim, filologiya fanlari doktori I.Haqqul Alisher Navoiyning “faloniy” turkumidagi “Fuzul el bobidagi bor ishga daxl qilurlar va har xorij ishga doxil dururlar” qit’asi tahlilida “...oddiy odamlar orasidan chiqqan “falon” bilan, siyosatda yoki amaldor toifasiga mansub

¹ Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. Badoye’ ul-vasat. To‘la asarlar to‘plami. O‘n jildlik. 3-jild. Toshkent, O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013-yil, 695-bet.

² Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик, 1-том. Тошкент, “Фан” нашриёти, 638-бет.

³ Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. G‘aroyib us-sig‘ar. To‘la asarlar to‘plami. O‘n jildlik. 3-jild. Toshkent, O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013-yil, 721-bet.

“falon” boshqa-boshqa kimsa: birining yuzsiligi, fitnakorligi va o‘jarligi ikkinchisiga aynan o‘xshamaydi”,- degan haqli fikrni aytib o‘tadi. Alisher Navoiyning “falon” turkumidagi mansub qit’alarning deyarli barchasida ikkinchi toifa “falon”lari haqida gapiriladi. “Elning oshiga bir nuxud” solish qo‘lidan kelmaydigan, “bir ayoq osh uchun qul” bo‘ladigan laganbardor, mansabparast kimsalar qoralanadi.

Alisher Navoiy “faloniy”turkumidagi qit’alari bilan qit’a badiiyatini boyitibgina emas,keyingi davr adabiyotida ham shu turkumdagi asarlarning yaratilishiga zamin yaratib berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Фильштинский И.Арабская классическая литература.Изд-во “Наука”,Москва,1965.
2. Исҳоқов.Ё.Навоий поэтикаси.Тошкент, “Фан”нашриёти,1983 йил.
3. Иброҳим Ҳаққул.Ижод иқлими.Тошкент, “Фан”нашриёти,2009йил.
4. Абдуғафуров А.Эрк ва эзгулик куйчилари.Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,Тошкент,1979 йил.
5. Орзибеков.Р.Лирикада кичик жанрлар.Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,Тошкент.
6. Alisher Navoiy.Xazoyin ul-maoniy.Badoye’ ul-vasat.To‘la asarlar to‘plami.O‘n jildlik.3-jild.Toshkent,O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi,2013-yil.
7. Алишер Навоий.Бадойиъ ул-бидоя.Мукаммал асарлар тўплами.20 томлик,1-том.Тошкент, “Фан”нашриёти.
8. Alisher Navoiy.Xazoyin ul-maoniy.G‘aroyib us-sig‘ar.To‘la asarlar to‘plami.O‘n jildlik.3-jild.Toshkent,O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi,2013-yil.

ALISHER NAVOIY LIRIKASIDA SABABIYAT VA OQIBAT KATEGORIYASI

Afifa G'ANIYEVA,
A.Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Sabab va oqibat (determinizm) falsafaning muhim tushunchalaridan biri bo'lib, juft kategoriyadir. U narsa – hodisalarning bir-biri bilan aloqadorligi, ta'siri va aks ta'sirini turli munosabatlar jarayonidagi sabab va oqibat bog'lanishini ifoda etadi. Ushbu hodisa mazkur maqolada Alisher Navoiy lirikasi misolida tahlil va talqin etilgan. Kichik janrlar - sabab harakat doirasida biror natijaning zururan kelib chiqishini ta'minlovchi asosiy manba, oqibat esa hodisalar zanjirida sabab ta'sirida vujudga kelgan yangi hodisa sababining natijasi ekanligi isbotlangan.

Kalit so'zlar: She'riyat, sababiyat, oqibat, falsafa, determinizm, kichik janr, ruboiy, fard, g'azal, tasavvuf, orifona

Аннотация

Причина и следствие (детерминизм) является одним из важнейших понятий в философии и представляет собой двойственную категорию. То есть взаимосвязь, воздействие и последствия событий представляют собой причинно-следственные отношения в процессе различных отношений. Это событие анализируется и интерпретируется в данной статье на примере лирики Алишера Навои. Поджанровые жанры являются основным источником, обеспечивающим неизбежность исхода внутри действия причины, а следствие доказывается результатом действия причины нового события, возникающего под влиянием причины в цепи событий.

Ключевые слова: Поэзия, причинность, следствие, философия, детерминизм, малый жанр, рубай, фард, газель, мистицизм, орифона.

Annotation

Cause and effect (determinism) is one of the most important concepts in philosophy and is a dual category. That is, the interconnectedness, impact, and repercussions of events represent the cause-and-effect relationship in the process of different relationships. This event is analyzed and interpreted in this article on the example of Alisher Navoi's lyrics. Subgenre genres are the main source that ensures the inevitability of an outcome within the cause action, and the consequence is proven to be the

result of the cause of a new event that occurs under the influence of cause in the chain of events.

Keywords: Poetry, causation, consequence, philosophy, determinism, minor genre, rubai, fard, ghazal, mysticism, orifona

“Klassik lirikaning hozirgi zamon adabiyotshunosligi nuqtai nazaridan tadqiq etilishi lozim bo‘lgan jiddiy masalalaridan biri — undagi sababiyat (determinizm) masalasidir, - deb yozadi ulug‘ Alisher Navoiy ijodini yangi davr poetikasi nuqtai nazardan o‘rganish ishini boshlab ketgan olim Yoqubjon Is‘hoqov. – Biz bu terminning falsafiy adabiyotlarda keng tarqalgan ma‘nosini nazarda tutmoqdamiz; Odatda falsafiy adabiyotlarda determinizmni sababiyat yoki sabab-oqibat munosabatining zaruriy xarakteri bilan tenglashtiradilar”.

Navoiyshunos olim Y.Is‘hoqov mazkur maqolasida Navoiyning g‘azal va tarje‘band janridagi she‘rlarida sababiyatning voqelanishi masalasini ko‘rib o‘tadi.

Kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatdiki, Alisher Navoiy kichik lirik janrdagi she‘rlarida ham sabab-oqibat munosabatlarini g‘oyat mahorat bilan, hayot va inson ruhiyati mantig‘iga mos ravishda ifoda eta olgan. Dastlabki qarashda ikki yoki to‘rt misradan iborat bo‘lgan kichik lirik she‘rda bir ruhiy holat tasvirining o‘zi yetarliday, undan sabab-oqibat silsilasini talab qilish uncha durust emasday. Ammo Alisher Navoiy inson ruhiy olamining kichik fragmenti bo‘lgan she‘rlarida ham tasvirga katta mantiq bilan yondashadi. Quyidagi ruboiyda shoir qahramonni ma‘lum bir holatga olib kelgan sabablarni zanjirday tizib boradi:

*Bu qosid ishim ohu fig‘on ayladilo,
Bu ruq‘a tanimni notavon ayladilo,
Bu sa‘b xabar ichimni qon ayladilo,
Bu qonlig‘ ichim halokai jon ayladilo.*

Ruboiy kichik hikoyachaga o‘xshab butun bir hayotiy kartinani ko‘z o‘ngimizda gavdalantiradi.

Avval izohtalab so‘zlarni belgilab olaylik: qosid – xabarchi, xat tashuvchi, elchi, chopar; ruq‘a – xat, maktub; sa‘b – qiyin, og‘ir; “-lo” – “-ku”. Lirik qahramon – oshiq xat tashuvchi (qosid)ning o‘zi tomon kelayotganini ko‘rishi bilan ohu fig‘on qila boshlaydi, chunki oshiq xabarchi hech qachon yaxshi xabar olib kelmasligiga o‘rganib qolgan. Qosid olib kelgan maktubda yordan yaxshi xabar bo‘lmasligi tayin, shuning uchun ham oshiq xatni olishi bilan hali o‘qimasdan turib oyoq-qo‘lidan joni chiqib ketganday holsizlanib, zaiflanib qoladi. Chindan ruq‘a (maktub)da

yordan “sa’b” – og‘ir, yurakni o‘rtaydigan xabar kelgan edi. Bu xabar – va’daga vofosizlik yoki qat’iy rad javob bo‘lishi mumkin... Yorning oshiqqa otgan ta’na-malomatlariyu undan yuz o‘girish bo‘lishi mumkin... Harqalay, oshiqni o‘limgacha olib borishi mumkin bo‘lgan yomon bir xabar... Navoiy to‘rt misrali ruboiyda mahorat bilan oshiq ruhiy-jismoniy holatlarini darajama-daraja rivojlantirib boradi: o‘hu fig‘on tortish, tanning holsizlanishi, ichning qonga aylanishi va oqibat – halokat. Bu holat-oqibatlarning har biri esa o‘z sababiga ega: o‘hu fig‘onning boisi – xat tashuvchi, tan zaiflashishining sababi – xatni qo‘lga olish; ichning qonga aylanishi sababi – xatdagi yomon xabar, bular barining oqibati esa – oshiqning o‘limi.

Quyidagi ruboiyning birinchi misrasi – birinchi so‘zidayoq sabab ko‘rsatiladi, keyingi barcha holatlar, obrazlar shu sabab bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi:

*Nomangki, tirikligimdin uldur matlub,
Ochub o‘qig‘ach bir necha lafzi marg‘ub,
Ko‘p to‘lg‘anib ashk ichra o‘zumdin bordim,
Ul nav‘ki, su ichiga tushkay maktub.*

Mazkur ruboiyda yuqoridagidan mutlaqo teskari holat – oshiqqa jon bag‘ishlovchi maktub kelganligi manzarasi tasvirlangan. Oshiqning yashashdan murodi – yordan noma olish; kelgan nomada esa ul berahm mahbuba nechuk bo‘lib “bir necha lafzi marg‘ub” – bir nechagina murodbaxsh so‘zlar bitibdi. Bu oshiq uchun kutilmagan hol! Bu holda oshiqning baxtdan sarxush bo‘lib hushdan ketishi hech bir ajablanarli emas! Shoir oshiqning mana shu so‘nggi holatini yana mubolag‘ali tarzda maktub obrazi bilan bog‘laydi. Ya’ni oshiqning baxtdan to‘kkan ko‘z yoshlari ariq yoki daryoga aylanganu, uning hijron va mahbubaning jabru jafosi bois qog‘ozday yengil bo‘lib qolgan tanasi suvga oqizilgan maktubday yengil suzib ketgan. Bu yerda oshiqning yana bir istagi pinhoni ifoda topgan: u xuddi suv yo‘li bilan egasiga yo‘llangan maktub singari mahbuba qo‘liga borib tushishni istaydi.

Mazkur o‘xshatishda oshiqning portretini ham ko‘ramiz: ya’ni oshiq ishq, hijron, iztiroblar tufayli ozib, vazni yengil bo‘lib qolgan, shuning uchun ham xuddi qog‘ozga yozilgan xat suv yuzida suzib yurganday uning ham ozg‘in, somonday tanasi ko‘z yoshlari ummonida yuzada suzib yuradi. Aslida odam hushdan ketgan holatda suvga tushsa o‘zini o‘ngara olmaydi, hushsizlikdan suvga cho‘kishi kerak. Xullas, oshiq ko‘z yoshlariga g‘arq, ammo buning sababi yuqorida ko‘rganimiz kabi yordan kelgan yomon xabar emas, balki uning maktubida bitilgan “bir necha lafzi marg‘ub” – bir

necha yoqimli, shirin soʻzdir. Bu yoqimli soʻzlar oshiqning hayajon va shodlikdan “oʻzidan bor”ishiga, yaʼni hushdan ketishiga sabab boʻlgan. Demak, oshiq holatining sababi – yorning maktubi. Maktub, dastlabki misradan ayon boʻlishicha, nafaqat oshiqning mazkur ruboiyda tasvirlangan holati sababi, balki, umuman, oshiqning tirikligi sababi hamdir.

Shundan keyingi ruboiyda ham “noma” sabab vazifasida chiqadi, shoir oxirgi misrada “sabab” soʻzini bevosita qoʻllaydi:

*Nomangki, erur boisi iqbolu tarab,
Yetkursa tarab meni hazingʼa ne ajab.
Yolgʻuz mendin ketarmadi ranju taab
Kim, boʻldi base xalq hayotigʻa sabab.*

Ushbu ruboiy orqali “noma”ning tasavvufiy mazmuni ham yuzaga chiqadi. Modomiki, yordan kelgan noma faqat oshiqqa shodlik yetkazibgina qolmay, xalq hayotiga ham sabab boʻlar ekan, demak, bu shunchaki majoziy maʼshuqadan kelgan xabar emas, balki, Haqdan kelgan xabar, butun borliq mavjudligining sababi sifatida idrok etiladi.

Alisher Navoiyning eng kichik janrdagi asarlari – fardlarida ham sabab-oqibat munosabatlari oʻziga xos tarzda namoyon boʻlgan oʻrinlar bor:

*Elni xor aylagan tamaʼ bilgil,
Doimo azza manqanaʼ bilgil.*

Fard didaktik xarakterga ega boʻlib, shoir unda tamaʼni insonni xor qiladigan, el nazarida tuban, past kishi qilib koʻrsatadigan qusur sifatida koʻrsatmoqda. Demak, insonni xor qiladigan sabablardan biri – tamagirlik.

Quyidagi mashhur fardda esa sabab-oqibat murakkabroq tarzda namoyon boʻlgan:

*Kishi aybing desa dam urmagʻilkim, ul erur koʻzgu,
Chu koʻzgu tiyra boʻldi, oʻzga aybing zohir aylarmu?*

Bu yerda oqibat – odam(doʻst)larning senga kamchilik-nuqsonlaringni aytmay qoʻyishi (koʻzguning aksingni koʻrsatmay qoʻyishi). Buning sababi esa uning qoraygani. Qorayishga sabab nima yoki kim? Sababchi – sening oʻzing, chunki odamlar senga kamchilik-nuqsonlaring haqida gapirganda, rad qilish uchun qattiq gapirib, ularning koʻnglini ranjitgansan (koʻzguga qarab “uh”lagansan). Demak, bu holatning sababchisi – oʻzing. Fardda sabab-oqibat bogʻlanishi yuqorida koʻrib oʻtilgan ruboiydagi singari zanjirli tarzda namoyon boʻladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Молчанов Ю.Б. Причинность и детерминизм// Современный детерминизм и наука. Том 1. – Новосибирск: Наука, 1975. – С.103.

2. Исҳоқов Ё. Навоий лирикасида сабабият // Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари масалалари. Мақолалар тўплами. – Тошкент. Фан, 1993.- Б.11-12
3. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Учинчи том. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.564.
4. Кўрсатилган манба. – Б.565.
5. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Олтинчи том. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.531.

ALISHER NAVOIY TAZKIRALARIDA ER VA ERAN OBRAZINING AXLOQIY-MA'NAVIY MARTABASI

**Nasiba JO'RAQULOVA,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti tayanch doktoranti**

Annotatsiya

Mazkur maqolada Alisher Navoiy tazkiralardagi er va eran obrazining mazmun-mohiyatdagi takomili, xususan, tasavvufiy obrazlar olamidagi o'rnini haqida ilmiy-nazariy xulosalar bayon qilingan. Shuningdek, bu obrazlarning ma'naviy qiyofasi tazkiralardagi misollar orqali ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Er, Eran, taqvo, valiy, tazkira, irfon, jasorat.

Аннотация

В данной статье содержатся научно-теоретические выводы о предметном совершенстве образа земли и земли в повествованиях Алишера Навои, а также о его месте в мире мистических образов. Также дано на художественной основе, что обладатели божественных уделов Земли и иранцы изображены в образе просвещенного вождя.

Ключевые слова: Эр, Эран, таква, вали, тазкира, ирфан, мужество.

Annotation

This article contains scientific and theoretical conclusions about the substantive perfection of the image of the earth and the earth in the narrations of Alisher Navoi, as well as its place in the world of mystical images. It is also artistically justified that the Earth and the Iranians are depicted in the image of the divine benefactors, the enlightened leaders.

Keywords: Er, Eran, taqwa, wali, tazkira, irfan, courage.

Turkiy xalqlar insoniyat tarixida o'z ma'naviyati, madaniyati, qadriyatlari bilan hamisha yuksak mavqega ega bo'lgan. Shuningdek, bu tarixda jangchi rahnamo-yu, donishmand allomalarning o'rni ham alohida e'tiborga molik. Ulardagi bu mukammallik, irfon va idrok, ishq va hassosiyat, albatta, badiiy adabiyotda o'z aksini topgan. Er va eran timsoli mana shunday turkiy ruh, turkiy dunyoqarashni tamsil etuvchi yetuk obrazlardandir. Ilk turkiy izohli lug'at "Devonu lug'atit- turk"da er -erkak kishi, eran esa shu so'zning ko'pligi ekanligi aytiladi [8, 49]. Asarda bu nomlarning jins ma'nosi bilan bir qatorda mard qahramon, jasur yo'l boshchi, fazilatli inson kabi jihatlari ham sharhlanadi. Er va eran badiiy adabiyotdagi eng qadimiy va mukammal obrazlardan biridir. Xalq og'zaki ijodi namunalaridan tortib mumtoz adabiyotning eng sara asarlarigacha er, eran lafzi komillik tomon borayotgan mard, jasur qahramonlarning umumiy nomi sifatida tilga olinadi. Zotan, atoqli adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqulov ta'birlari bilan aytganda: "...turkiy yozma va og'zaki adabiyotdan er, eran, alp eran, g'ayb eran obrazlari chetga surilsa, uning nafaqat milliy-tarbiyaviy, balki umuminsoniy mohiyati ham kuchsizlashib, hatto mahdudlashib qoladi. Ular tilga olinganda mumtoz she'riyatdan mardlik, matonat, hikmat, jasorat kabi boqiy haqiqatlar yorishib, yolqinlashib kelganday tuyuladi"[10].

Alisher Navoiy tazkiralarida er, eran obrazining ma'naviy qiyofasi yanada aniq ko'rinadi. Avliyolar hayotiga oid lavhalar, yodnoma parchalar hamda ibratomuz hikmatli so'zlar asosida yozilgan nodir asar "Nasoyim ul-muhabbat"da er, eran obrazi taqvodor kishi, karomatgo'y valiy ma'nolarida ko'rinadi.

Alisher Navoiy tazkirada Abu Hafs Haddod, Abulqosim Hakim Samarqandiy, Shayx Abu Abdulloh Boku, Shayx Ziyouddin Rumiylarning er, eran haqidagi aniq ta'riflarini keltirib o'tadi. Xususan, "Olam yagonasi" Abu Hafs Haddod er kishining ta'rifini quyidagicha ifoda qiladi: "Har kim, har vaqtda af'ol va aqvol va ahvolini kitob va sunnat mezoni bila vazn qilib, rost qilmag'ay, ul kishini er demasbiz" [4, 49-50]. Ya'ni fe'l-atvori, kalomi hamda harakat-holati Qur'oni karim va muborak sunnat mezoni bilan to'la-to'kis mos keladigan kishi erdir. Qur'oni Karimda shunday marhamat qilinadi: "(U taqvo egalari) sabr qilguvchilar, (iymonlarida, so'z, niyat va ishlarida) sadoqat ko'rsatguvchilar, (Allohga) itoat etgan holda bo'yinsunguvchilar, Uning rizosi uchun (mollarini) sarf-infoq etguvchilar va sahar chog'larida mag'firat tilaguvchilardir"(3/Oli Imron,17). Setan, haftan, chiltanlarga o'xshash eran ham Alloh taolo ma'naviy askarlarining

jamoasini bildiradi. Eranlar Yaratganning xos mumtoz qullari bo'lib, Rasululloh(s.a.v.)ning chin vorisi darajasiga ko'tarilgan valiydirlar.

Abulqosim Hakim Samarqandiy ham erning eng asosiy sifatlaridan birini e'tirof etadi: "Er uldurki, muncha shug'l arosida ko'nglini Tengri jalla zikruhu bila asray olg'ay"[4, 162]. Ma'lumki, zikr tariqatda eng muhim amaliy vazifalardan hisoblanib, Alloh taologa til bilangina emas, qalb va ruh bilan maqto'v, hamd aytishdir. Hadisi sharifda: "Zikrlarning xayrlisi maxfiysidir", - deyiladi. Er- kecha-yu kunduz Yaratganga hamd-u sano aytuvchi, toat-ibodatda muqim turuvchi aziz zotlardir. Er Naqshbandiya tariqatidagi solikdir, u o'n bir muborak rashhalarga to'liq amal qiladi. U "Xilvat dar anjuman"da Yaratgan "yodkard"i bilan mudom mashg'ul zokirdir. Navoiy Naqshbandiya tariqati yo'l boshchisi Xoja Bahouddin Naqshbandni ham tazkirada Er nomi bilan ataydi. Ma'lumki, ulug' avliyo dunyoga kelganlarida Muhammad Bobo Samosiy Qasri Orifonga kelib, hazratni ma'naviy farzandlikka qabul qiladilar. Bu holatni Navoiy juda ta'sirli ifoda etadi: "...Qasri Hinduvondin o'tarda der emishlarki, bu tufrog'din bir er isi keladur. To bir kunki, Sayyid Amir Kulol manzilidinki, alarning xulafosidindur, Qasri Orifon sari mutavajjih erdilar. Dedilarki, ul Er isiki bizing dimog'imizg'a yetar erdi, ortuqroq bo'lubdur. Hamonoki ul Er mutavallid bo'lubdur"[4, 302]. Navoiy tazkirada avliyolarni bir qancha nomlar bilan ulug'laydi, maqto'vlarini keltiradi, lekin faqatgina Xoja Bahouddin Naqshband hazratlarini Er deb ataydi. To'g'ri, asarda er va eranlik ta'rifi, ularning muborak nazarlariga loyiq bo'lish saodati haqida bir qancha ma'lumotlar bor. Ammo tazkirada komil ishonch bilan nomlangan Er- Naqshband hazratlaridir. Aytish mumkinki, tariqat asoschilarining er deya atalishi tasavvuf ilmida bu nomning eng yuksak maqom egalariga nisbatan qo'llanganligiga bir dalolatdir. Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub"da keltirgan erlik ta'rifi barcha asarlaridagi fikr-mulohazalariga umumiy xulosa yasaydi: "Eranlar hollari suratin yoshurubturlar malomat suratida na'li bozguna urubturlar va zohirlari binosin buzubturlar va botinlari asosin tuzubturlar. Qazodin ne kelsa, o'zlarin rizog'a yosobturlar va olam ahlining qotig' ranj va irik malomatig'a chidabdurlar. Haq rizosin istarda g'am yeb va qon ichibdurlar. Rizovu taslim zoviyasi- maqomlari, fano bodiyasida oromlari" [3, 46-47]. Hazrat Navoiy ta'rifidagi bu sifatlar Eran- oshiq, darvesh, faqir, orif, murshid hamda shayxlarning yakdil nomi ekanligiga dalolat qiladi. Eranlar bu olamda har qanday qaramlikdan uzila olgan, ozodlikni Haq taologa itoatda, deb hisoblaydigan faqirlardir, ularning yolg'iz g'am-hasrati ilohiy ma'rifatga erishish umidi bilan bog'liqdir.

“Nasoyim ul-muhabbat”da Shayx Ziyouddin Rumiy, Shayx Abu Abdulloh Bokularning erlar nazariga loyiq bo‘lish haqidagi hikmatli so‘zlari bu aziz avliyolarning tariqatdagi martabasini yanada aniq ko‘rsatib beradi. Aytilishicha, “kummal urafosi” Shayx Ziyouddin Rumiy g‘ayb eranlaridan qirq kishining qo‘lidan tutmasdan o‘tirmaslikka qasamyod qiladilar. Uch kun shu muddao bilan yurgan shayx bir masjidda jamoat bilan namoz o‘qiydi. Namozdan so‘ng biladiki, bu jamoa g‘ayb eranlari ekan va ular shayxni qo‘llaridan tutib, o‘zlariga tolib qiladilar. Eranlar nazar sohiblari. Ular nazariga loyiq bo‘lish mashaqqat talab qiladi, bu zahmat kishi qaddini dol qiladigan jismaniy uqubat emas, nafsoniy istaklar bilan kurashish, ilohiy qonun-qoidalariga rioya qilib yashashdir. “Er bo‘lmasang, o‘lg‘on yaxshi”, deya o‘zini malomat qilgan ulug‘ avliyo Ahmad Yassaviy hikmatlarida ham buning yorqin ifodasini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi:

*Nodon na bilsun Er sirrini,
Botin ko‘zin ochmaguncha.
Er nazarin qachon toparsan,
Yurak yog‘in eritmaguncha.*

Ma‘lumki, er, eran nomi adabiyotda faqat jins ma‘nosida qo‘llanmaydi, u kamolot yo‘lidan borayotgan ilohiy nasiba sohibi sifatida gavdalanadi. Bu nomlar ayollarga ham nisbat beriladiki, “Nasoyim”da bu aniq ko‘zga tashlanadi. Tazkiradaga so‘nggi fasl “Erlar martabasiga yetgan orif ayollar zikri” deb nomlanadi va unda 35 nafar valiy ayollar haqida ma‘lumot berib o‘tiladi. Fasl muqaddimasida hazrat Navoiy Shayx Abdurrahmon Sulamiyning: “Agar ayollar biz aytgandek bo‘lsalar, erkaklardan afzaldirlar” ma‘nosidagi baytini keltiradi. Bu qismdagi Fotima binti Abobakr Kattoniy haqidagi bir ma‘lumot e‘tiborni tortadi: “Ul Samnun Muhib majlisida vaqtiki muhabbatdin so‘z aytadur erdi, jon berdi. Va eranlardan dag‘i uch kishi aning muvofaqatig‘i o‘ldilar” [4, 489]. Ma‘lumki, tariqatlarda suhbat mavzusiga alohida e‘tibor qaratilgan. Zikri samo yoki ilohiy suhbatlarda g‘ayb eshiklari ochiladi va bu majlislarda eranlar hikmat gavhariga aylanadi tarzidagi ifodalar tariqat shoirlari ijodida ham alohida ko‘zga tashlanadi. Hazrat Bahouddin Naqshbandning “Bizning tariqimiz suhbatdir”, - deyishlari ham anjuman xosiyatidan darak beradi. Bu sohibma‘rifat ayollar er darajasiga ko‘tarilgan valiylardir. Zotan, “Alloh bilan uns tutdim. Ayriliqdan qo‘rqgayman. Mabodo, o‘lim vaqtida nido kelmasinki, “Sen bizga kerak emassan”deb”, - deya faryod qilgan Robi‘at ul-Adaviyya ham “Tazkirat ul-avliyo”da eranlar qatorida zikr qilinadi.

Odatda, hazrat Navoiy tazkiralarida shoirlarning eng sara baytlarini taqdim etgan. Mutafakkir shoir Ahmad Yugnakiy, Haydar Xorazmiy,

Abubakr Mirzo kabi ijodkorlar haqida ma'lumot berish asnosida ularning aynan er obrazi ifodalangan she'riy parchalaridan namuna keltiradi. Ahmad Yugnakiy to'rtligida er- ilm-ma'rifat egasi ma'nosida gavdalansa, Amir Temur nabirasi Abubakr Mirzo ijodida erlik- mardlik xislatini ifodalab keladi:

*Er kerak o'rtansa yonsa yolina,
Yora deb yotsa otining yolina.
It o'lumi birla o'lsa yaxshiroq,
Er otonib dushmanig'a yolina* [5, 412].

Er- asl turkiy so'z bo'lib, uning obraz sifatida adabiyotga kirib kelishi qadimgi davrlarga to'g'ri keladi. Bu timsolda turkiylarga xos jasorat, himmat, hilm, sabr-u qanoat kabi ezgu xislatlar o'z tajassumini topgan. Bir so'z bilan aytganda, erlik or-nomus masalasi bo'lgan. Birinchi misrada yolina- olov, alanga ma'nosida kelgan. Er shunday mardki, o'tda yonib, jarohat olganda, Yaratgandan madad so'rab, otining yoliga yotadi, aslo dushmanidan iltijo qilib yordam so'ramaydi, jonini omon saqlash uchun uning poyiga yiqilmaydi. Er atalganning g'animga taslim bo'lishi itdek o'lim topishdan ham ayanchli qismat. Er ham jismonan, ham ma'nan mukammal shaxs, uning uchun g'urur, oriyat tuyg'ulari har narsadan ustun. Tuyuqda ot urning jon yo'ldoshi timsolida keladi. Bunday sifatlash xalq dostonlaridagi syujetni esga soladi. Dostonda er deya ulug'langan (*Ota yurtim Yodgor qo'zim tebratar, G'anim bo'lgan dushmanlarni bo'zlatar, Otasi Er edi, Erday bo'p o'tar*) Alpomish quduqda asir yotganida hatto do'stining yordamidan ham voz kechgan edi. Qachondir seni qutqarganman, deb yuzimga solsa, bu isnodni ko'tara olmayman, deb arqonni kesadi. Boychibor madadi bilan quduqdan chiqqan Alpomish uchun nafaqat dushmaniga, balki do'stiga ham yukinish mardning ishi emasdek tuyuladi. Bu obraz vositasida ijod ahli o'z orzu-umidlari, qadriyatlari mujassamlashgan qahramon siymosini yaratgan.

“Majolis un-nafois”da keltirilgan Haydar Xorazmiy masnaviysida er-karomat sohibi ma'nosini ifodalaydi :

*Himmat elidur yadi baydo degan,
Er nafasidur dami Iso degan* [5,412].

Er, eranlar kashf-u karomat berilgan aziz zot ekanligi ayni haqiqat. Badiiy adabiyotda eranlar payg'ambarlar mo'jizasiga vorislik qilgan karomat sohiblari sifatida tasvirlanadi. Ma'lumki, Iso (a.s.)ga Allohning izni bilan o'liklarni tiriltirish mo'jisasi ato qilingan edi. Baytda er nafasi Iso (a.s.) dami bilan qiyos qilinmoqda. Bu qanday nafas? Manbalarda aytilishicha, karomat ikki xil ko'rinishda bo'lib, moddiy va haqiqiy turlarga

bo‘linadi. Haqiqiy karomat ilm va axloqqa doir bo‘lib, bunda valiy muridlarning hollarini ijobiy tomonga rivojlantirishi, ilm-u irfoni bilan ularga ta’sir o‘tkazishi, yomon xulqlarini bartaraf qilishi nazarda tutiladi. Erlarning o‘liklarni tiriltirishi majoziy ma’noda qalb tarbiyasini amalga oshirishidir. “Tazkirat ul-avliyo”da ko‘ngilning besh turi farqlanadi: o‘lik, xasta, g‘ofil, uyg‘oq, tirik. Hasan Basriy hazratlari “Uxlagan ko‘nglimizni uyg‘otgil”, - degan jamoatga xitoban aytgan ekanlar: “Uxlagan ko‘ngilni uyg‘otmoq qulay, ammo sizning ko‘nglingiz o‘lgandir”. Dunyoda o‘lik qalbli insondan-da xavfli kishi yo‘q. Eranlar irshod vazifasi ato etilgan zotlardir. Ahamiyatlisi, o‘zbek adabiyotining hech bir davrida er va eranlar irshodiga shubha bilan qaralmagan, ular xizmatidagi toliblar saodat sohiblari ekanligi ko‘p bor ta’kidlangan. Bu aziz zotlarlar shunday murabbiyki, ular qo‘lida mis zarga, qora tuproq “toji sar”ga aylanadi.

Har bir badiiy timsol, obraz, ramzlar hazrat Navoiy ijodida haddi a’losiga yetganidek, er, eran nomlari ham ulug‘ shoir merosida to‘liq mukammallik kasb etdi. Mutafakkir shoir deyarli har bir asarida obraz mundarijasini to‘ldirib bordi. Aytish mumkinki, hazrat Navoiy tazkiralarda er, eran obrazi millatning mard, jasur o‘g‘lonlari, ulug‘ avliyolar, shayx-u murshidlar, sayru suluk sohiblarini ifoda etadi. Navoiy e’tiroficha, millatning eng buyuk qahramonlari er deb ataladi, ular to‘g‘rilik maslagi asosida yashaydi, yosh avlodni ham o‘z ortidan ergashtiradi. Adabiyotning eng asosiy vazifasi avlod tarbiyasi ekanligini hisobga olgan holda ta’kidlash kerakki, er, eran siymosini chuqur o‘rganish yoshlar kamolotiga sezilarli ta’sir o‘tkazadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. Т.: “Ҳилол-нашр”, 2019.
2. Алишер Навоий. МАТ. 14-том. Маҳбуб ул-қулуб. -Т.: “Фан”, 1998.
3. Алишер Навоий. МАТ. 17-том. Насойим ул-муҳаббат. -Т.: “Фан”, 2001.
4. Алишер Навоий. ТАТ. 9-том. Мажолис ун-нафоис. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013.
5. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев ва С.Иброҳимов.- Т.: “Академнашр”, 2019.
6. Аттор Ф. Тазкират ул-авлиё. Мирзо Кенжабек таржимаси. -Т.: “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси”, 1997.
7. Кошғарий М. Девону луғотит турк. III томлик. -Т.: “Фан”, 1963.
8. Яссавий А. Девони ҳикмат. -Т.: “Мовароуннаҳр”, 2004.

9. Ҳаққул И. Навоий ижодида эр ва эран образи. -Ўзбек тили ва адабиёти, 2019. №1.
10. Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1991.

MUQIMIYNING ALISHER NAVOIY G‘AZALLARIGA TATABBULARI

**Namuna TURSUNOVA,
FarDu tayanch doktoranti**

Annotasiya

Maqolada Muqimiyning Alisher Navoiy g‘azallariga tatabbulari tahlil etilgan. Badiiy mahorat masalasini yoritilgan.

Kalit so‘zlar: g‘azal, tatabbu, mahorat, an‘ana, badiiy san‘atlar, vazn, bayt.

Аннотация

В статье анализируется приложение Мукими к газели Алишер Навои. Освещается проблема художественного мастерства.

Ключевые слова: газель, татаббу, искусство, традиции, мастерства, байт.

Annotation

The article analyzes Muqimi’s recitations to Alisher Navoiy al-ghazali. The issue of artistic mastery is covered.

Keywords: Ghazal, tatabbu, mastery, tradition, art, weight, byte.

“Sharq so‘z san‘ati yuksak darajadagi an‘anaviyligi bilan ajralib turadi. Ko‘plab qalam ahllarining bu mustahkam qolipni yorib chiqolmay, an‘ana qobig‘ida qolib ketganliklari ham shundan” [1.6]. Lekin hamma gap iste‘dodda, adabiyot tarixida hozirgacha o‘qib kelinayotgan mumtoz asarlarda ijodkorning so‘z tanlash va uslubga ega ekanligi bilan yashab kelyapti. Ijodkorning bunday mahorati tatabbular bog‘lagani bilan ham belgilanadi. Tatabbuga Y.Is‘hoqovning “So‘z san‘ati so‘zligi” kitobida shunday ta‘rif berilgan: “Tatabbu arabcha biror narsaning izidan bormoq, ergashmoq. Biror she‘rning uslubi (vazni, qofiyasi, radifi va ba‘zi xarakterli san‘atlari) ni saqlagan holda unga javob qilmoq.” [2.224]

She‘riyat bo‘stoniga kirib kelayotgan ijodkor, albatta, o‘zidan oldin ijod qilgan ustozlarining asarlarini mutolaa qilgan, ta‘sirlangan va ilhom olgan. O‘sha asar asosida yangi asar yozishga intilgan. Shu tariqa

tatabbunavislik an'anasi keng tarqalgan. Katta iste'dod egalarigina bu an'analar doirasida o'ziga xoslikka erishganlar, yangiliklar yaratganlar. Ana shunday ijodkorlardan biri Muhammad Aminxo'ja Muqimiydir. U Alisher Navoiy, Mirzo Bedil, Amiriy, Nodiralardan o'qib, ta'sirlanib ijod qilgan va ustozlarining darajasiga yetishga harakat qilgan.

Muqimiy Hazrat Alisher Navoiyning "yo Rab" radifli g'azali ta'sirida go'zal munojot g'azal bitgan. Muqimiy radifni saqlagan. Qofiya va vazn saqlanmagan. Alisher Navoiy g'azalida qofiya uchun tanlangan so'zlar arabcha "tazallum, tarahhum, tavahhum, takallum, tana'um, taazallum, taqaddum"larni tashkil qiladi. Muqimiy g'azali qofiyasi arabcha va forschaga "ado, davo, oshno, rizo, navo, qaro, muddao, riyo, xato, muttako" so'zlaridan iborat.

Vazn masalasiga qaralganda hazrat Navoiy aruzning ramali musammani maxbuni mahzuf (Foilotun failotun failotun failun), mavlono Muqimiy esa hazaji musammani solim (Mafoiylun mafoiylun mafoiylum mafoiylun) vaznida yozgan. Har ikkala g'azalning matlasida oshiq yorining zulmlaridan iztirobga tushadi va Yaratgandan o'ziga madad so'raydi.

Navoiy:

Necha bo'lg'ay manga hajr ichra tazallum, yo Rab?

Ayla bu zulm aro holimg'a tarahhum, yo Rab. [3.54]

Qachongacha menga hijron ichra buncha zulm ko'rsatasan? Yo Rabbim, bu zulm aro holimga rahm et.

Muqimiy:

Yutarman zahri hajr ishqida ul nozik ado, yo Rab,

Bu yanglig' talh komim, bormu dardimg'a davo, yo Rab.

[4.9]

Xudo haqqi, ul nozik adoning ishqida hijron zahrini ichaman. Yo Rab, bu achchiq qismatimning dardiga davo bormi?

Hazrat Navoiy diydor umidida rahm etishini so'rab, Allohga munojot qilayotgan bo'lsa, Muqimiy esa bu dardlarga o'zi davo bormi deb yaratgandan so'rayapti.

Keying baytda hazrat Navoiy yorning qatl qilmoqqa va'da qilgani-yu, ammo u va'dasiga vafo qilguncha vahimasi o'ltirayotganidan zorlansa, Muqimiy esa, "jafokor yorning hasratlaridan kimning oldida yig'lay, bu kun u bevafo begonalarga oshno bo'ldi yo Rab" deya yozg'iradi:

Navoiy:

Va'dayi qatl qilib, va'dag'a qilg'uncha vafo

Nega men hastani o'lturdi tavahhum, yo Rab [3.54]

Muqimiy:

*Kimi oldida yig'lay ul jafajo' hasratidinkim,
Borib bo'ldi bu kun begonalarg'a oshno, yo Rab [4.9]*

Hazrat Navoiy g'azali yetti baytli bo'lib, oltinchi baytda dunyoning o'tkinchiligi haqida so'z boradi: "bu olam foniyydir agar olamning podshohi bo'lsa ham, umr unga vafo qilmaydi. O'lim muqarrar ekanligini bilgan holda nega o'zini katta oladi?!":

*Umr chun foniyy emish, gar kishi olam shahidur,
Chun o'lar, nevchun etar muncha taazzum, yo Rab!*

Yettinchi bayt mazmuni bunday: "Yor oshiqlarini qatl etish uchun yig'diribdi. Yo Rab, meni bu qatl bazmida birinchilardan qilgin":

*Yor qatl etkali usshoqini yig'durg'an emish,
Ber bu bazm ichra Navoiyg'a taqaddum, yo Rab. [3.54]*

Muqimiy tatabbusi to'qqiz baytli bo'lib, keyingi baytlarda Muqimiyning munojotlari yanada chuqurlashadi: "Agar Majnun Layli ishq uchun bir umr hijron dashtida sarson bo'lib yurgan bo'lsa, bu bir bahona xolos, asl maqsad, muddao Sensan ey, rabbim! Agar sen to'g'ri yo'lga solmasang, fazling bilan yordam bermasang men g'arqi isyonman. O'zi ibodatlarimda nuqsonlar, namozlarimda riyo bor. Hayotim marzasiga ma'siyatlar donasini sochganman, hosilim esa gunohlarim va xatolarimdir. Mendek gado bandangning sening haramingga yaqinlashishi nihoyatda qiyin, O'zing menga madadkor, suyanchiq, homiy bo'l yo Rab!"

*Agar bir umr hijron dashtida sargashtadur Majnun,
Anga Layli bahona maqsadi sen muddao, yo Rab.
Hidoyat qilmasa tabfiqi fazling, g'arqi isyonman,
Ibodatlarimda nuqson ko'p, namozimda riyo, yo Rab.
Hayotim mazra'iga ma'siyatlar donasin sochdim,
Agarchi tongla lutf et, hosilim jurmu xato, yo Rab.
Harami qurbig'a mendek gadoni yetmaki mushkul,
Muqimiyg'a o'zingdan o'zga yo'qdur muttako, yo Rab. [4.9]*

Ko'rinib turibdiki, hazrat Navoiy g'azalini Muqimiy ijodiy rivojlantirgan.

Muqimiy tatabbulari baytma-bayt qiyosga boy bermaydi. O'ziga xos fikru tuyg'ularni ifodalab, oharli timshollarni kashf etib, mustaqil g'azallar yaratishga harakat qilgan. Bu tatabbularning ba'zilarida g'azal vazni, qofiya tizimi va radifini aynan saqlagan, ba'zilarida qofiya tartibini yangilagan, butunlay boshqa vazn yaratgan. Ba'zida qofiya va radifga juz'iy o'zgartirishlar kiritgan. Lekin eng muhimi, bu tatabbular oddiy ta'sir va taqlid doirasida qolib ketmay, shoirning teran va serqirra fikrlari, go'zal

timsolu tashbehlari asosida yaratilgan o'ziga xos orginal g'azallar darajasiga ko'tarilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qobilova Z. Amiriy va Muqimiy (Monografiya).—Farg'ona: Farg'ona nashriyoti. 2020.
2. Is'hoqov Y. So'z san'ati so'zligi. Toshkent: O'zbekiston. 2014.
3. Alisher Navoiy. Topmadim (Nashrga tayyorlovchi Qayumov A, Haytmetov A va boshqalar).— Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti. 1988.
4. Muqimiy. Bog' aro (Nashrga tayyorlovchi Turdaliyev A).—Toshkent: Akademnashr. 2010.

AMIRIYNING NAVOIYGA MUXAMMASI XUSUSIDA

Dilmurod ASQAROV,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti tayanch-doktoranti
asqarov.dm.94@gmail.com
+998 91 147 87 39

Annotatsiya

Maqolada Amiriyning Navoiy g'azaliga bog'lagan muxammasi tahlilga tortilib, shoirning muxammasnavislik mahorati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: g'azal, muxammas, bayt, band, misra, tasvir, talqin, mahorat.

Аннотация

В статье анализируется мухаммас Амири к газели Навои, раскрывается мастерство поэта в создании мухаммасов.

Ключевые слова и выражения: газель, мухаммас, бейт, строфап, строка, изображение, толкование, мастерство.

Annotation

In the article, it is analyzed Amiri's mukhammas which is depend on Navoi's gazel and investigated skill of poet.

Key words and word expression: gazal, mukhammas, distich, couplet, line, skill, image, interpretation.

Ma'lumki, Qo'qon adabiy muhitining yuzaga kelishi va taraqqiyoti odil shoh va yetuk so'z san'atkori Amiriy nomi bilan bog'liq. Amiriyning Alisher Navoiy ijodidan ta'sirlanishi, buyuk mutafakkir shoirning badiiy mahorat sirlarini o'zlashtirishida esa shunchaki ergashish yoki yuzaki taqlidchilik kayfiyati sira kuzatilmaydi. Aksincha, shoirning ulug' salafiga izdoshlik ruhida yaratgan qator asarlari adabiy an'ananing uzviy davomi sifatida badiiy so'z xazinasiga ulush bo'lib qo'shilgan.

Aslida iste'dodda yuksak shoir g'azaliga taxmis bog'lash, u bilan adabiy musobaqaga kirishish hamdir. Shuning sababli ijodkorlar, odatda, o'z taxmislarini ma'lum bir darajaga –mahoratga ega bo'lganlaridan keyingina yaratishga jur'at etganlar. Chunki g'azal muallifi bilan unga taxmis bog'layotgan ijodkor o'rtasida mushtarak dunyoqarash, estetik ideal hamohangligi va g'oyaviy yaqinlik bo'lishi zarur. Taxmis muallifi g'azalda keltirilgan fikrlarni mantiqan rivojlantirib, uni o'z ijodiy g'oyalari bilan shunday to'ldirishi va boyitishi kerakki, natijada vujudga kelgan she'r unga asos bo'lgan g'azal bilan uyg'unlashib, bir muallif tomonidan yaratilgandek tasavvur uyg'otsin. [1.304]

Amiriy taxmislarida an'anaviy mazmun fikrat qalamining nuri bilan yanada sayqal topib, yangicha mulohazalar, o'ziga xos mushohadalar zamirida estetik ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Shoir taxmislar tilining jozibasiga, chiroyiga alohida e'tibor qaratib, go'zal badiiy san'atlar vositasida fikrni jonli ifodalashga intiladi. Salafлари she'riyatining mazmun-mohiyati, badiiyat sirlarini teran anglagan, undan zavq tuygan yetuk ijod sohibi muxammaslarida ana shu yo'ldan borishga harakat qilgan va buni uddalagan. Shu bois, Amiriy o'z taxmislarida Lutfiy, Navoiy, Fuzuliy kabi ulug' shoirlarning nafasi yaqqol seziladi.

Ayniqsa, Amiriyning Navoiyga yaqinligi, daho shoirga mehr-muhabbati va hurmati uning g'azaliga bog'langan muxammasda ham ko'zga ochiq tashlanadi. Masalan, Alisher Navoiyning

Lolazor ermaski, ohimdin jahonga tushti o't,

Yo'q shafaqkim, bir qiroqdin osmong'a tushti o't [2,107],-

matlasi bilan boshlanuvchi mashhur g'azaliga bog'langan muxammasni olaylik. Taxmis mahbubaning beparvo va jafokor, sitam qiluvchi odatlaridan ozor chekkan behora oshiqning mahzun qiyofasini ko'z oldimizda gavdalantiradi. Navoiy lirik qahramonining oh-u nolasidan o't yog'ilib, ufqni qontalash tusiga kiritadi, hatto oshiqning vujudi bu o'tdan alanga oladi. Amiriy badiiy tavsirni quyidagicha rivojlantirgan:

Baski ul gul ishqidin men notavong'a tushti o't,

O'rtanib, bag'rim ila ko'nglumu jong'a tushti o't,

*Dog'liq ko'ksim o'tidin kahkashonga tushti o't,
Lolazor ermashki, ohimdin jahonga tushti o't,
Yo'q shafaqqim, har qiroqdin osmong'a tushti o't. [3.368]*

Lirik qahramonning “dog'lik ko'ksi” o'tidan nafaqat zamin, balki osmon (kahkashon – somon yo'li) ham kuyadi. Navoiy g'azalida mahbuba sabab oshiq tortgan ohlardan jahonga o't tushgani aytilsa, Amiriy lirik qahramoni ohlari osmon-u falakni o't bilan qoplaydi.

*Tushti hajridin ko'ngul uyig'a ul dildor o'ti,
Yog'durur gardi balodek boshima idbor o'ti,
Kuydurur andoqki bulbul paykarin gulzor o'ti,
Dedilar: “El xonumonin o'rtar ul ruxsor o'ti”,
Bu so'z eshitgoch, mani bexonumong'a tushti o't. [3.368]*

Oshiq uchun birgina ko'ngil uyi mavjud edi, xolos, mashuqa sabab shu uyga ham o't tushdi. Navoiyda yorning go'zal yuzi sabab elning boyligiga (xonumoniga) o't tushgani aytilsa, Amiriyning lirik qaramoni yagona bisoti – ko'ngliga alanga o'rlaganini yozadi. Bu o't – ilohiy ishq o'ti. Shu sababli, Amiriy ko'nglini kul ichra vatan tutgan laxcha cho'qqa mengzaydi:

*Soldi ko'ksim ichra o't bir sarvqaddu siymtan,
Yona-yona sham' yanglig' paykarim, o'ldi tikan,
Tong emas, axgar kibi kul ichra gar qilsam vatan,
O'qlaring ko'nglumga tushdi – kuydi ham ko'z, ham*

badan –

Kim, kuyar ho'lu qurug', chun naysitong'a tushti o't.

[3.368]

Yuqoridagi bandda oshiqning xonumoni bilan birga ko'ngliga ham o't tushgani aytilgandi. Endi o'sha alanga ma'shuqani ham yoqib kul qiladi. Ma'shuqa yorga bir qiyo boqqandi (o'qlaring ko'ksimga tushti), oshiqning unga termulgan ko'zlari bilan birga badani ham yonib ketdi. Navoiy mazkur holatni dalillash uchun xalqimizning “Qamishzorga o't ketsa, ho'l-u quruq baravar yonadi” maqolini keltirgan.

*Iztirob etmak muhabbat rasmida taskin ekan,
Beqaror o'lmoq ko'ngulg'a boisi tamkin ekan,
Ishq dashti barcha o'tdur yo chaman oyin ekan,
Sovurib gul xonumoninmu quyun rangin ekan?
Yo falak bedodidin sarvi ravong'a tushti o't. [3.368]*

Bandda iztirob, bezovtalik, taskin – sokinlik so'zlari o'zaro zidlanib emotsional ta'sirni kuchaytirgan. Beqarorlik – toqatsizlik, bir qarorda turolmaslik, tamkin esa mustahkamlik, sabotlilik demak. Toqatsizlik sabab

oshiq ko'nglidagi ishq mustahkam turadi. Ishq dashtida barcha narsalar yo o't, yo gul misolidir. Bu tanosub san'atini hosil qilgan.

*Ko 'hkan yanglig' kerak g'am tog'i uzra yurgali,
Fikr ila oson emas shirin labingni so'rgali,
Husn barqidin muhabbat ahliga o't urgali,
Kuydim,o'ldum to yuz ochting xalqni kuydurgali,
Elga o't solding, vale men notavonga tushdi o't. [3.369]*

Mazkur bandda mumtoz adabiyotdagi Ko'hkan tilga olinish bilan oshiqning ishq Farhodan kam emasligini ta'kidlamogda. Ishq keltirgan g'am- alamlar misoli bir tog'. Oshiq ma'shuqa ishqida o'y surib, so'zlarini eshitishni tilaydi, ammo fikr bilan ham bu ish oson emasligini biladi. Yorning husni sabab ishq ahliga o't tushadi.

*Hech kim etmas Amiri ishq hukmidin guzor,
Bormadi oshiqlara sabr ila taskinu qaror,
Necha o'ldum hasratu anduh ila zoru figor,
Ey Navoiy, bilki, ohe chekmisham beixtiyor,
Desalarkim beshayi Mozandaronga tushti o't. [3.369]*

Mazkur bandning birinchi misrasida Amiriyning lirik qahramoni o'z ishqining mustahkamligi, bu yo'ldan uni hech bir kuch aytara olmasligini aytmoqda. Yorning ag'yorga bo'lgan yaxshi munosabati oshiq uchun alam va dard keltiradi. Shu sabab Navoiyga murojaatda beixtiyor oh chekishimning sababi oshkor qilingan. Ohlarining uchqunidan chiqayotgan o't tufayli Mozandaronning beshalari (to'qayzor) olov ichida qoladi. G'azalda Mozandaron ishq o'tining qudratli kuchga ega ekanini ko'rsatuvchi bir vosita sanaladi.

Amiriy Navoiy ijodidan ko'p va xo'p ta'sirlangan. Buni shoirning Navoiy g'azallariga bog'lagan muxammaslarida ham kuzatish mumkin. Mazkur muxammas ham fikrimizning yorqin dalili bo'la oladi. Umuman, Amiriy tomonidan Alisher Navoiy g'azallariga 24 ta taxmis bo'glangan bo'lib, ularni tadqiq etish adabiy an'ana, ta'sir va mahorat masalalariga baho berishga ham imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.Sirojiddinov, D.Yusupova, O.Davlatov. Navoiyshunoslik (1-kitob) Darslik. –T.: «Tamaddun».
2. Alisher Navoiy. – To'la asarlar to'plami. G'aroyib us-sig'ar. 10 jildlik. 1 jild. T.: G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiyot uyi.
3. Amiriy. Devon. I. O'zbekcha she'rlar (Nashrga tayyorlovchilar A.Madaminov, E.Ochilov, Z.Qobilova, O.Davlatov). - T.: «Tamaddun».

SHERMUHAMMAD MUNIS IJODIDA NAVOIY AN'ANALARI

Dilobar MIRZAHAKIMOVA,
Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti talabasi
+998 99 796 58 07

Annotatsiya

Ushbu maqolada Xorazm adabiy muhiti vakili Shermuhammad Munisning Alisher Navoiy ijodidagi an'analarni turli janrlarda davom ettirgani haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, Munisning g'azal va Navoiy g'azallariga bag'ishlangan muxammaslari Navoiy ijodi bilan hamohang tarzda muhokama qilindi. Muxammaslarda Navoiy va Munis ijodi badiiyati poetik jihatdan tahlil qilindi. Maqolada Munisning Alisher Navoiyga munosib izdosh va mumtoz adabiyot an'analari davomchisi ekanligi yaqqol namoyon etilgan.

Kalit so'zlar: Munis, Navoiy, an'ana, g'azal, muxammas, she'r, izdoshlik.

Annotation

This article provides information about Shermukhammad Munis, a representative of the Khorezm literary environment, who continued the traditions of Alisher Navoi's work in various genres. Munis's gazels and mukhammas dedicated to Navoi's gazels were also studied in parallel with Navoi's work. In mukhammas, the art of Navoi and Munis was poetically analyzed. The article clearly shows that Munis is a worthy follower and successor of Alisher Navoi.

Key words: Munis, Navoi, tradition, gazel, mukhammas, poem, follower.

Аннотация

В данной статье рассказывается о продолжении традиций Алишера Навои в творчестве Шермухаммад Муниса, представителя хорезмской литературной среды. Газели Муниса и мухаммы, посвященные газелям Навои, также изучались параллельно с творчеством Навои. В мухаммase поэтически проанализировано искусство Навои и Муниса. В статье наглядно показано, что Мунис является достойным последователем и преемником Алишера Навои.

Ключевые слова: Мунис, Навои, традиция, газел, мухаммас, стих, последователь.

Xorazm adabiy muhitining zabardast namoyondalaridan biri Shermuhammad Munis ijodida ustozlardan ilhomlanish, ularning izidan ergashish va an'analarini davom ettirish ruhi ustunlik qilishini uning ko'pgina she'riy asarlari orqali bilib olish qiyin emas. Ayniqsa, Munis o'z asarlarida Alisher Navoiyni alohida e'tirof etadi, undan ruhan madad oladi va g'oyibona shogird tutinadi. Munis ijodiyotida Navoiy ulug' siymo sifatida g'aydalanadi va ularda Navoiy ideal obraz sifatida tasvirlanadi. Buning isbotini, ayniqsa, Munisning g'azal, muxammas kabi she'riy janrlar orqali ilg'ashimiz mumkin. Chunonchi, Munis "Manga" radifli g'azalining har bir baytida o'zigacha o'tgan ulug' ijodkorlar nomlarini zikr etib, shoir Navoiyga ham alohida urg'u beradi:

*Qilsa hosed dahlig'a bejo so'z aro yo'qtur g'amim,
Kim bu ma'nida Navoiy ruhi homiydur manga.*

Munis e'tiroficha, unga bejo so'z aro hasad qilishsa ham g'ami yo'q. Chunki keyingi misrada Munisga doimo Navoiy ruhi homiy ekanligi ta'kidlanadi.

Shuningdek, "She'r ul tig'i dudamdurkim..." deb boshlanuvchi g'azalida she'rning mislsiz qudrat vositasi ekanligi, jahonni fath eta olishi, ilohiy bir ne'mat sifatida e'tirof etilib, abadiylik siri deya ulug'lanadi. Shu o'rinda nomi she'riyat va abadiyatga daxldor Navoiy ham qayd qilinadi:

*She'rdin topmoqlig'iga Sanjar-u Sulton Husayn,
Nomi boqiy – Anvariyl birla Navoiydur guvoh.* [Munis.1980-

11]

Munis ushbu g'azal maqta'sida Navoiy ijodkorni tarbiyat qilishi to'g'risida fikr yuritadi:

*Bas erur vojib sanga aylab hamisha tarbiyat,
Menki, Munisman meni qilmoq Navoiy dastgoh.*

[Munis.1980-14]

Bu baytlar, albatta, ulug' ustozga, mutafakkirga bo'lgan ehtirom, munosib shogirdlik ifodasidir.

Munis ijodida Navoiy asarlari bilan o'xshash jihatlar, tasvir usullaridagi uyg'unlikni uchratamiz. Masalan, Munisning "Ichra" radifli g'azalida har bir baytda "binafsha" so'zi va u bilan bog'langan hodisa, obraz, detallar o'quvchi e'tiborini o'ziga tortadi:

*Binafshazorni sayr aylaram bahor ichra,
Ne sudkim, ani ko'rmon binafshazor ichra.* [Munis.1980-38]

Bu baytlar esa xuddi Navoiyning "Sab'ayi sayyor" dostonidagi "Mehr va Suhayl" hikoyati qahramoni Mehrning nilufar gulli bog'dagi holati keltirilgan misralar bilan hamohang keladi:

Ko'ngli gar nilufarg'a rog'ib erdi,

Mehr ila nilufar munosib erdi.[Navoiy.2010-472]

“Mehr va Suhayl” hikoyatida Navoiy ham “nilufar” soʻzini yetti baytlik Mehr holati tasvirining har bir baytida istifoda qilgan.Yaʼni, Munisda tasvir obyekti binafsha boʻlsa, Navoiyda esa nilufar guli tarzida kelgan.Bu esa ustoz-shogird oʻrtasidagi bir mahorat almashinuviga oʻxshaydi.

Munis sheʼriyatida Navoiyga izdoshlik tuygʻusini nafaqat gʻazallarida, balki Munisning Navoiy gʻazallariga bitgan muxammaslaridan ham sezish mumkin. Munis Navoiyning bir emas, ikki emas,qator gʻazallariga muxammaslar bogʻlagan va ustoziga munosib javob qaytara olgan ijodkor edi. Mumtoz adabiyotda har kim ham Navoiy gʻazallariga muxammas bogʻlashga mahorati yetmagan. Shu oʻrinda Munis bogʻlagan muxammaslarning badiiy saviyasidan koʻrinib turibdiki, Munis shoir sifatida yuksak mahorat egasi ekanligiga shubhamiz qolmaydi. Munis Alisher Navoiyning “Shuʼlayi ruxsorigʻa ...” deb boshlanuvchi gʻazaliga javoban “Bu kech sahnı gulistonda...” nomli muxammas bogʻlagan.Gʻazal oshiqona mavzuda boʻlib, lirik qahramonning holati zabun va devonavor tarzda tasvirlanadi:

Yigʻlar ahvolimgʻa ham begona-yu ham oshno,

To ulusgʻa oshno ul oy menga begonadur. [Munis.1980-293]

Munisning ushbu gʻazalga bogʻlagan muxammasida esa lirik qahramon holati yanada oydinlashadi va ishq dardi kuchaysa kuchayadiki, aslo kamaymaydi.Muxammasda Navoiy va Munis ruhi bir oshiqqa birlashadi hamda bu holat Munisning satrlari Navoiy satrlari bilan uygʻunlashganini koʻrsatadi.Gʻazalda oshiq bitta emas,charx ham bu ishq dardiga muhtalo boʻlgani haqida gumon qilinadi.:

Bulgʻonib kulga yaqosin chok etar har subh charx,

Bir quyosh ishqida goʻyo men kibi devonadur. [Munis.1980-293]

Munis muxammasida esa charxning dardi yanada taʼsirliroq, mufassalroq tavsif qilinadi:

Kechalar anjum toʻkub oʻzdin ketar har subh charx,

Yuzga motam tirnogʻidin xat bitar har subh charx.[Munis.1980-293]

Charx ham lirik qahramondek qiynoqda,har subhda bu dardlar tufayli yuziga motam tirnogʻida xat yozadi.Navoiy satrlarida esa fikrga sabab beriladiki,yaʼni balki charx ham lirik qahramondek bir quyoshga devonalarcha muhtalo boʻlgandir.Munis satrlari goʻyo Navoiydagi oshiq

holatiga tarjimon vazifasini o'taydi. G'azal maqta'sida Navoiy o'ziga murojaat qiladi:

*Ey Navoiy, o'yla voqe' dostonim ishq aro,
Kim bu dam Farhod-u Majnun qissasi
afsonadur.*[Munis.1980-294]

Navoiy fikricha, uning ishq dostoni haqiqiy, shuning uchun u o'quvchini yaxshilab tafakkur qilishga undaydi, so'nggi satrda keltirilganidek, Navoiyning ishq dostoni Farhod va Majnun qissalarinikidek afsona emas. Munis muxammasida esa bu holat xuddi dialog holatiga o'tadi. Munis keltirgan misralarda oshiqning qalbiga ishq yara solganidan shikoyat etib, u mahzun va dardli holatini mojaro qiladi. Endi g'azaldagi "Ey Navoiy" undalmasi Munis muxammasida Navoiyning o'ziga emas, balki Munis tomonidan Navoiyga aytilayotgandek jarang sochadi. Bu esa, shak-shubhasiz, Munisning ajoyib mahoratidan va hazrat Navoiydek so'z dahosining sehridan dalolat beradi.

Bu birgina muxammas tahlilidagina edi, xolos. Alisher Navoiyning merosi, so'z mo'jizalari guvohi bo'lganimizdek, Munisdek necha-necha ijodkorlarning ijod maydonida o'zini ko'rsatishiga vosita bo'ldi. Hech shubha yo'qki, toki hozirgi kungacha barcha mumtoz adabiyotdagi ijod ahlining mahorati, so'zdan foydalanish uslubi, ijodiy merosi hali-hanuz Alisher Navoiyning tarozisi bilan o'lchanadi. Bu mezon shunchalik mustahkam va qat'iyki, hali hech qaysi ijodkor uningdek martabaga ko'tarilmadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shermuhammad Munis. Saylanma. – Toshkent: G'afur G'ulom, 1980.
2. Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2010

“MAJOLIS UN-NAFOIS” ASARI XUSUSIDA

O'g'iloy AXMADALIYEVA,
O'zbekiston jurnalistika va ommaviy
kommunikatsiyalar uiversiteti talabasi
[**ogiloyaxmadaliyeva2@gmail.com**](mailto:ogiloyaxmadaliyeva2@gmail.com)
+998330605200

Annotatsiya

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning adabiyotshunos sifatida o'zigacha yashagan va zamondosh bo'lgan mumtoz shoirlar ijodini o'rganganligi va bu boradagi kuzatish hamda tahliliy fikrlari yoritilgan.

Kalit so‘z va iboralar: tazkira, syujet, leksika, qofiya, devon, tasviriy vosita

Аннотация

В данной статье рассказывается об изучении Алишером Навои творчества поэтов-классиков, живших и современников, в качестве литературоведа, а также его наблюдения и аналитические взгляды на этот счет.

Ключевые слова и выражения: тазкира, сюжет, лексика, рифма, девон, инструмент визуализации

Annotation

This article describes Alisher Navoi's study of the works of classical poets who lived and contemporaries as a literary critic, as well as his observations and analytical views in this regard.

Key words and word expressions: tazkira, plot, vocabulary, rhyme, devon, imaging tool

Turkiy adabiyot va tilshunoslikka tamal toshini qo‘ygan Alisher Navoiy ijodi beqiyos boylikdir. Navoiy merosi mana necha avlodlar osha o‘rganilib kelayotganligi uning mukammalligiga dalil bo‘ladi. Chunki Navoiyning mana shunday yirik badiiyat yaratishi asosida yoshlikda egallagan bilim va tajribalari bilan birga o‘z davrigacha yashagan va zamondosh bo‘lgan shoir va yozuvchilar ijodini ham teran o‘rganganligi yotadi. Bugungacha yetib kelgan yigirma jildlik badiiy merosga jamlangan epik, lirik badiiyat orasida adabiyotshunoslik va tilshunoslikka oid qator asarlar ham mavjud va mazkur asarlarda adabiyot va tilshunoslikning nazariy murakkab jihatlari yoritib berilgan. Ular sirasiga “Mezon ul-avzon”, “Risolayi muammo”, “Munshaot”, “Majolis un-nafois”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Sab’atu abhur” kabilarni kiritish mumkin. Ushbu asarlar hozir ham tilshunos olimlar tomonidan o‘rganilmoqda va bugungi ko‘plab adabiy nazariyalarning ham asosi hisoblanadi. Masalan, ulardan biri “Majolis un-nafois” asarini qisqacha tahlil qilsak, ushbu asar tazkirachilikka oid turkiy ilk namuna hisoblanadi. Unda Alisher Navoiy zamondosh (XV asr) shoirlaridan 459 nafarining hayoti va ijodiga to‘xtaladi hamda fikrlarini ularning ijod namunalari bilan dalillaydi. Mazkur asar faqat shoirlar ijodi va hayoti haqidagi ma’lumotlardangina iborat emas. Unda Alisher Navoiy o‘zi keltirgan namunalarni tahlil qiladi, ularga munosabat bildiradi, shakliy ko‘rinish, vazn va badiiy tasviriy vositalarning qo‘llanishi va ma’no jilvalari haqida ham fikr yuritib boradi. Unda ijodkorlar tartibsiz, xayolga kelgan tarzda emas, balki geografik o‘rinlar, sulolaviy tartiblar va xronologik

jihatlarni hisobga olgan holda keltirilgan. Bu muallifning nafaqat badiiy muhit odami ekanligi, balki tarix, geografiya kabi ko‘plab fanlar borasida ham bilimli shaxs bo‘lganligiga dalildir. “Majolis un-nafois” asari 8 qismdan iborat. Har bir qism majlis nomi bilan yuritiladi. Dastlabki ikki majlisga asar yozilayotgan vaqtda hayot bo‘lmagan shoirlar kiritilgan bo‘lsa, keyingi majlis shoir bilan hamnafas qalam tebratgan she‘r ahliga bag‘ishlangan. Beshinchi va oltinchi majlislar Xuroson, Samarqand, Xorazm, Qarshi, Qazvin, Sova, Kirmon, Sheroz kabi shaharlarda yashab ijod qilganlar haqida. Yettinchi majlis temuriy shoirlarga, sakkizinchi majlis shaxsan Husayn Bayqaroga bag‘ishlangani ko‘pchiligimizga ma‘lum. Bu beqiyos xazina XVI asrda uch marta fors tiliga va yana ko‘plab tillarga tarjima qilingan hamda ko‘p xalqlar tazkirachiligiga samarali ta‘sir etgan. Bugun uning nusxasi Vena, Parij, Boku, Sank-peterburg, Toshkent shaharlarida saqlanmoqda.

Kim, Mulki davomi to qiyomat bo‘lsun

Zotig‘a bu mulk uzra iqomat bo‘lsun

Adl ichra tariyqi istiqomat bo‘lsun

Olam ahli uchun salomat bo‘lsun.

“Majolis un-nafois” asarida jami 40914 ta so‘z shakli qo‘llangan. Bu so‘zlar 4260 ta leksemani tashkil etadi. Ushbu so‘zlar quyidagi tartibda shakllangan:

A) turkiy – 926

B) arabiy – 1661

C) fors-tojik – 781

D) aralash holdagi so‘zlar – 538

Asarda qo‘llangan 70.3 foiz leksema hozirgi o‘zbek adabiy tili va shevalarida uchraydi. Asarning kulminatsion nuqtalaridan biri oxirgi qismini tahlil qilamiz. Mazkur majlis yuqorida aytilganidek shoh va shoir Husayn Bayqaroga bag‘ishlangan. Unda nafaqat Bayqaroning hayoti va ijodi, balki uning badiiy mahorati va yuqori saviyasi, she‘riy didi ham qalamga olinadi. Mazkur majlisda Husayn bayqaro huzurida o‘tkazilgan badiiy kechalar tilga olingani alohida ahamiyatli. Asar so‘ngida “Xilvat” nomi bilan berilgan lavhalardan birida ham shunday kecha yoritiladi. Unda Xisorlik Qabuliy Bayqaro huzurida o‘z g‘azalini o‘qiydi. Unda shoir mahorati yetmay qofiya chiqarolmay qolgan ikki misrasi Navoiy tomonidan yozib berilgan edi.

Sarv moyil bo‘ldikim, o‘pgay ayog‘ing tufrog‘in,

Dog‘ qo‘ydim so‘zi kam bo‘lg‘ay debon, ham bo‘lmadi.

Bayqaro ilk bor eshitgandayoq Navoiy qalami bilan bitilgan misrani anglab oladi. Hatto Navoiyning o'zi agar hozir Husayn Bayqaro shu misrani Navoiy yozganligini aytsa, majlis ichida Qabuliyga katta sharmandalik va o'ziga bundan ham ortiq bo'lishini o'ylab hadiksirab turganini ham aytib o'tgan. Mazkur voqea Husayn Bayqaroning she'riyatdagi yuksak didini anglatibgina qolmay, u Navoiy ijodi xususiyatlarini qay darajada yaqindan anglaganligini ham bildiradi. Alisher Navoiy Husayn Bayqaroga atalgan bu majlisda uning nasabi, shajarasi, tarjimayi holi haqidagi "Nasabnoma" asariga murojaat qilgan, ammo bu asar muallifi aniqlanmagan. Navoiy shohning muruvvati va jasurligini Rustamga qiyoslagan va Rustam haqidagi ma'lumotlarni ham keltirib o'tgan. Shoirliği va saxiyliğini esa Hotamtoyiga qiyoslagan. Husayn Bayqaroning devoni haqida: "Ul hazratning xub ash'ori, marg'ub abyoti bag'oyat ko'ptur va devon murattab bo'lubtur" – deydi va devondagi har g'azaldan matla olganini aytib o'tadi, har baytning nasriy tahlilini keltiradi. Husayn Bayqaroning bir g'azaliga quyidagicha mahorat bilan ta'rif beradi: "Mavlono Yaqiniyg'a javob aytilibtur, Va yaqindurkim, Mavlono tirik bo'lsa erdi, joni birla insof bergay erdikim, andin yaxshiroq voqe' bo'lubtur" (Agar mavlono Yaqiniy tirik bo'lganda edi, mendan yaxshi yozibdi deb guvohlik berishga yaqin edi).

Ey visoli xasta ko'nglum, marhami oromi jon

O'lmadim hijron elidin, men qattiq jonlig, yamon

Asarning ayni shu qismida yana bir voqea keltiriladi. Navoiynoing aytishicha, bir kun u Lutfiydan ajoyib bayt o'qib qoladi. Unda keltirilishicha yor yog'ingarchilikdan balchiq bo'lgan yerda toyib ketayotgan vaqtida yomg'ir tomchisiga tayanib o'zini tik tutib qoladi. Muallif bu bilan mahbubning naqadar nozikligini ta'rif etgan edi. Bu misralar Navoiyga juda ma'qul keladi. Shu misralarni majlisda aytganida boshqa shoirlar ham bunga lol qolganligini yashirmaydilar. Navoiy Husayn bayqaroni ham lol qolishini kutgan holda unga ham shu baytni o'qib beradi, ammo shoh bunga hayratlanmaydi, aksincha, yomg'ir pastga qarab harakatlanishini, pastga tushib ketayotgan jism, pastga tushib ketayotgan ikkinchi jismga tayanib tik tura olmasligini aytib e'tiroz bildiradi. Bu esa Navoiyni behad ajablantirgan edi. She'riyat olamining eng nozik jihatlarini ham anglay olgan Navoiyni hayratda qoldirganligi Husayn Bayqaroning ham badiiyatda nozik did sohibi ekanligini ko'rsatgan. "Majolis un-nafois" asarida keltirilgan har bir ijodkor oddiygina shoir emas, ana shunday mantiq, ajoyib xulq egalari bo'lgan. Navoiy esa o'zi tanlagan ijodkorlarning hayoti va ijodi haqidagi ma'lumotlarni shunchaki keltirib qo'ya qolmaydi. Yuqoridagi kabi qiziqarli hodisalar bilan boyitib ketadi. Mazkur asar

yaratilish jarayoni nafaqat Navoiy ijodiy olamining boyishiga, balki o'zi bilan bir davrda yashagan yana ko'plab ijodkorlarning nomlari va ular haqidagi ma'lumotlarning saqlanib qolishiga ham sabab bo'ldi. Asar mutolaasi davomida ana shunday ajoyib badiiy namunalar bilan birga bir qancha nazariy ma'lumotlarni bilib olish, lug'at boyligini mislsiz darajada oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Yettinchi majlis" - <http://www.wayu.uz/> web-sayti.
2. "Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Yettinchi majlis" - <https://kh-davron.uz/> web-sayti.

ALISHER NAVOIYNING XUROSON MADANIY HAYOTIDA TUTGAN O'RNI

**Diyorbek Turg'unpo'latov,
Toshkent viloyati Chirchiq davlat
pedagogika instituti talabasi**

Annotatsiya

Maqolada Navoiy siymosining Xuroson adabiy muhitida tutgan o'rni xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Temuriylar davrida madaniyat, eski o'zbek adabiy tili, komil inson timsoli, "Makorimul-axloq".

Annotation

The article discusses the role of Alisher Navoi in the world. An attempt was made to reveal the encyclopedic writer's views on linguistics.

Keywords: culture in the Timurid period, old Uzbek literary language, the image of a perfect man, "Makorimul-akhlaq".

Аннотация

В статье рассматривается роль Алишера Навои в мире. Предпринята попытка раскрыть взгляды писателя-энциклопедиста на языкознание.

Ключевые слова: культура Тимуридов, древнеузбекский литературный язык, образ совершенного человека, «Макоримул-ахлак».

G'arbda chig'atoy ulusining buyuk vakili, Sharqda Nizomiddin deya ulug'langan buyuk siymo, beqiyos qalam sohibi, vazir, jamoat arbobi, Temuriylar saltanatining gullab-yashnashiga o'z hissasini qo'shgan Hazrat Navoiy ijodini o'rganish, uni xalq orasida targ'ib qilish har bir davr uchun

ustuvor vazifadir. Chunki Navoiy badiiyatini o'rgangan millat qalbida insoniylik, adolatparvarlik, komillik hislari o'zgacha ruhda o'sib boradi. Uning timsolida ma'nan yetuk, ruhan pok aql egasini kóramiz. Biz dahoni nafaqat shoir, balki buyuk tarixchi, tasavvuf adabiyotining yuksak vakillaridan biri shoh Husayn Boyqaroning "amir ul-muqarrabi" sifatida ham juda yaxshi bilamiz. Hukmdor bo'lishiga qaramasdan shoh Husayn Boyqaro Alisherni juda ham hurmat qilgan, davlat ishlarida shoir maslahatini chetda qoldirmagan. Hazrat Navoiyning badiiy ijodiga ham, qilgan savobli amallariga yuksak e'tiborda bo'lgan. Bu haqida buyuk tarixchi, Navoiyning suyuqli shogirdlaridan biri G'iyosiddin Xondamir o'zining "Makorim ul-axloq" asarida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: "...saodatli podshoh Mirzo Boyqaro hamda uning boshqa qarindoshlari va yaqinlari hamisha ushbu buyuklik gulbutasi g'unchasiga mehribonlik va gamxo'rlik ko'zi bilan qarashar, uning ilhom nishonlariga ega bo'lgan so'zlarida uning saodatli kelajagi alomatlarini ko'rib ul hazratga nisbatan o'ta iltifot va marhamat hisi bilan yashashardi"[1].

Darhaqiqat, Navoiyning buyuk shoir bo'lishida Husayn Boyqaroning o'rni beqiyos hisoblanadi. Navoiy ijodining gullab-yashnashida hukmdorning unga nisbatan munosabati tahsinga sazovordir.

Buyuk shoir va adib Alisher Navoiy o'z asarlarida turli mavzularga qo'l urgan, lekin ularning hammasida ona tilining taraqqiyoti, uning boyligi rivojlanishi, o'zining til haqidagi qarashlarini, xalqining til ne'matlaridan bahramand bo'lishini bayon etadi, "Bozori kasod bo'lgan, xo'rlik burchagini makon qilgan" turkiy tilni jonlantiradi, o'z ona tilida ijod qilib, ona tilining borligini, uning qay darajada yuksakligini e'tirof etib, mashhur "Xamsa"sini ham ona tilida yaratdi. Turkiy va forsiy tilni qiyoslagan holda "Muhokamat ul-lug'attayn" nomli asar yaratdi. Ushbu asarda tilshunos nafaqat turkiy tilning lug'at boyligini, balki uning fonetikasi, leksika va morfologiya jihatdan ham forsiy tildan kam emasligini hamda turkiy tilning ustunlik tomonlarini aniq dalillar bilan yoritib bergan. O'sha davrda forstojik tili juda katta taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan, o'z so'z boyligiga ega, fors tilidagi asarlar judayam mashhur bo'lgan, shuning uchun ham hattoki turkiyzabon shoirlar o'zlarining ijodlarini fors tilida olib borgan. Navoiy esa ona xalqini ona tilidagi asarlar bilan bahramand etishni maqsad qilib qo'ygan. Lekin shoir bu bilan forsiy tilni qoralamoqchi yoki kamsitmoqchi emas, balki o'z tilining yo'q bo'lib ketishining oldini olmoqchi bo'lgan. Zero, qomusiy bilimlar egasi bo'lgan bu zotning o'zi ham fors tilida qalam tebratgan, fors tilidagi asarlariga, "Foniy" taxallusini qo'llagan.

Shoir she'riyatidagi har bir baytda soʻzlardan unumli ravishda foydalana olgan, badiiyatining hammasida soʻzning muqaddas ekanligini, unda ilohiy qudrat borligini izohlab beradi:

*Insonni soʻz ayladi judo hayvondin,
Balkim guhari sharifroq yoʻq ondin.*

Bu satrlar orqali shoir soʻzning qutlugʻ neʼmatligini, soʻz qudratining benazirligini taʼkidlab oʻtadi. Inson zotini hayvondan ajratib turgan omil ham iymon va til deydi Navoiy "Hayrat ul-abror" asarida.

*Soʻzdun oʻlukning tanida ruhi pok,
Ruh dogʻi tan aro soʻzdin halok.*

-deydi Navoiy "Hayrat ul-abror" dostonida. Yaxshi soʻz oʻlik yotgan tanga ham jon ato etadi, ammo, buning teskarisi ham boʻlishi mumkin, yaʼni soʻz yomon boʻlsa, tandagi tirik jon ham ruhdan ayro boʻlishi mumkin. Navoiy yuqoridagi misralarida oddiy soʻzlarining taʼrifini keltirib oʻtadi va bobdagi soʻnggi baytlari orqali nazmdagi soʻzning oʻzgacha tarovati haqida gap ochadi. Oddiy soʻzlashuvda yolgʻon soʻz qoralanadi, ammo nazmdagi yolgʻonni donolar ham maʼqul koʻradi deydi:

*Soʻz aro yolgʻon kibi yoʻq nopisand,
Aylar aning nazmini dono pisand.*

Nasrda yaʼni, oddiy nutq jarayonida soʻzlar juda sodda, sochilib yotgan boʻladi va har qaysi shoir uni jamlab goʻzal bir asar yaratmogʻi lozimdir.

"Xamsa"ning har bir dostonida yaxshilik, toʻgʻrilik fazilatlari ulugʻlanadi. "Hayrat ul-abror" dostonidagi maqolatlarning hammasida turli muhokamalar ilgari suriladi. Iymon masalasi, ilm-u fan, toʻgʻrilik, qalam kuchi va boshqa koʻplab mavzular oʻrtaga qoʻyiladi. Kishi oldidan chiqadigan toʻsiqlarni yengib oʻtishga kerak boʻladigan foydali maslahatlar yoritiladi.

*Odamiy ersang demagil odamiy,
Onikim yoʻq xalq gʻamidin gʻami.*

Farhod va Shirin dostonidan olingan ushbu misralar Navoiyning butun umrini qamrab olgan misralardir.

*Xalq aro yaxshiroq, deding kumdur?
Eshitib, ayla shubha raf andin,
Yaxshiroq bil, ani ulus arokim,
Etsa koʻprak ulusqa naf andin.*

"Arbain" nomli asardan olingan bu misralar xalqqa qilingan yaxshilik oʻzingga koʻproq boʻlib qaytadi deyilgan. Hazrat Navoiyning boshqa asarlarida ham shu maqsad yotadi. Saxiylik, iymon-eʼtiqodga sodiqlik, vafo kabi fazilatlar ilgari suriladi [2].

Shoir badiiyati umri kabi hammamizga ibrat bo'lg'usidir. Uning pok xotirasini avaylash, asarlarini ko'z qorachig'imizdek asrash hammamizning burchimizdir. Joriy yil buyuk mutafakkir bobomiz tavalludining 581 yilligi yurtimiz bo'ylab keng nishonlanmoqda.

Adib xotirasi o'chmas va abadiydir. Uning asalarini o'rganishimiz, kelgusi avlodlarga bus-butun holda yetkazishimiz darkordir. Hali shoir ijodining ochilmagan qirralari juda ham ko'p, ularning hammasini uqib olish bizning asosiy vazifamiz hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'. Xondamir "Makorim ul-axloq", "G'.G'ulom nomidagi nashriyot matbaa uyi", Toshkent-2015.
2. A. Navoiy "Hayrat ul-abror", "G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san`at nashriyoti", Toshkent-1989.
3. www.ziyouz.com kutubxonasi

ALISHER NAVOIY ASARLARI POETIKASI

ƏLİŞİR NƏVAINİN “MƏHBUBUL-QÜLUB” ƏSƏRİNİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Almaz ÜLVİ Qasım qızı (Binnətova),
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Azərbaycan – Türkmənistan – Özbəkistan ədəbi əlaqələri”
şöbəsinin müdiri, Əlişir Nəvai adına Ədəbiyyatşünaslıq Mərkəzi
filologiya elmləri doktoru, almazulvi1960@mail.ru

XÜLASƏ: Əlişir Nəvainin 1500-cü ildə yazdığı “Məhbub ul-qülub” (“Urəklərin sevgilisi”) əsəri mədəniyyət tariximizdə, ümumtürk ədəbiyyat tarixində ən ali əxlaq dərsliyidir, nəsihətlərlə dolu müdrik kəlamlardır. Əlişir Nəvai bu əsərində dövlət idarəçiliyi və ailə məişət məsələlərinə dair həyat təcrübəsini hekayələr şəkilində oxucuya çatdırmışdır. Məzmunu – dahi mütəfəkkirin zəngin həyatı müşahidələri, bədii düşüncələri, dünya dərkinin fəlsəfi yekunundan ibarətdir. Eyni zamanda, bir sıra məsələləri – öz dövrünün ictimai-siyasi hadisələrini, hakim məfkurə (iqtidar ideologiyası) ilə arasında əlaqəsinin yeni şərhini verir. Şair fars nəsrinin ən yüksək ənənələrindən bəhrələnir və bu əsərində dövlət idarəçiliyi və ailə həyatının həyat təcrübəsini türk dilində hekayələr şəklində qələmə alır. “Məhbub ul-qubul” kitabı orta əsr klassik sənətinin ilk mükəmməl nümunəsi hesab olunur.

Açar sözlər: Əlişir Nəvai, klassik ədəbiyyat, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri, “Məhbubul-qulub”

РЕЗЮМЕ: «Махбуб ул-гулуб» («Любовник сердец») великого мыслителя Алишера Навои, написанный в 1500 году, является высшим нравственным учебником в истории нашей культуры, в истории общетюркской литературы, мудрым изречением, полным советов. В этом произведении Алишер Навои рассказал читателю о своем жизненном опыте в сфере государственного управления и семейной жизни в форме рассказов. Содержание произведения составляют богатые жизненные наблюдения, художественные размышления, философские выводы гениального мыслителя. В то же время он объясняет новую трактовку ряда вопросов - общественно-политических событий своего времени, его соотношения с господствующей идеологией (идеологией власти). Работая над произведением, А. Навои воспользовался высшими традициями персидской прозы и в этом

произведении написал рассказы о государственном управлении и семейной жизни в форме рассказов на тюркском языке. Махбуб уль-Кулуб считается первым совершенным образцом средневековой классической прозы.

Ключевые слова: Алишер Навои, классическая литература, азербайджано-узбекские литературные связи, «Возлюбленный сердце».

SUMMARY: The work of the great thinker Alisher Navai, written in 1500, "Mahbub ul-Qulub" is the highest moral textbook in the history of our culture and in the history of Turkic literature and consists of wise words full of exhortations. Approximately, in this work, the author conveyed his life experience to the reader in the form of stories. The content of the work consists of rich life observations, artistic thoughts and philosophical conclusions of the world comprehension. At the same time, it explains a new interpretation of a number of issues - the socio-political events of its time, its relationship with the dominant ideology (power ideology). The poet benefits the highest traditions of Persian prose, and in this work, he wrote the life experience of public administration and family life in the form of stories in turkish language. "Mahbub ul-qubul" is considered the first perfect example of medieval classic art.

Keywords: Alisher Navai, Imadeddin Nasimi, classical literature, Azerbaijani-Uzbek literary relations, "Mahbubul-qulub".

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nadir əlyazmalar fondunda Əlişir Nəvainin “Məhbubul-qülub” (“Könüllərin sevgilisi”) əsərinin qədim əlyazma nüsxəsi (bir ədəd) qorunur:

Tarixi: *h.1281 = m.1864 aiddir.*

Katibi: *Hacı Cürcani*

Xətti: *nəstə'liq*

Əlyazma gözəl ornamentlə bəzədilmişdir. *Qırmızı meşin cildə* tutulmuşdur;

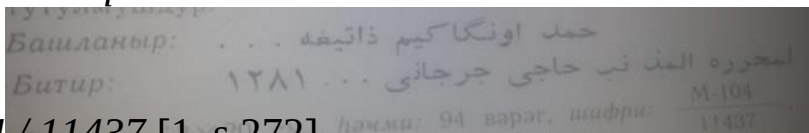
Ölçüsü: *13 x 20 sm*

Həcmi: - *94 vərəq*

Başlanır: -

Bitir: -

Şifr: *M-104 / 11437* [1, s.272].

Əlişir Nəvainin “Məhbubul-qülub” [2, s.449-547] (“Könüllərin sevgilisi”) əsəri orta əsr klassik bədii nəsrinin ilk kamil nümunəsi sayılır. Ömrünün son ilində (1500-ci ildə) yazdığı bir neçə əsərindən biri, bəlkə də elə son

günlərində yazdığı “Məhbubul-qülob” əsəri mədəniyyət tariximizdə, ümum-türk ədəbiyyat tarixində ən ali əxlaq dərsliyidir, nəsihətlərlə dolu müdrik kəlamlar kitabıdır.

Əlişir Nəvai fars nəsrinin ən yüksək ənənələrindən bəhrələnərək bu əsərində dövlət idarəçiliyi və ailə-məişət məsələlərinə dair həyat təcrübəsini hekayələr şəklində, həm də türk dilində yazmışdır. Eyni zamanda, XV əsrdən sonrakı bədii nəsr nümunəsinin inkişafına öz yüksək təsirini göstərmişdir. Akademik Həmid Araslinin bu mənada yazdığı, “Əlişir Nəvai “Məhbubul-qülob” əsəri ilə özbək bədii nəsrinin əsasını qoymuşdur” [3, s.5], – kimi fikri ədəbiyyatşünaslıq tarixində qiymətli qeydlərdir.

“Məhbubul-qülob” dahi mütəfəkkirin yaşadığı və ictimai xadim kimi fəaliyyət göstərdiyi zamanın – cəmiyyətin güzgüsüdür, bütövlükdə isə bir əxlaq dastanıdır.

Ömrü boyu dövlət saraylarında vəzifəlilərin haqsızlıqları, ədalətsizlikləri, riyakarlıqları ilə mübarizə aparmış, ancaq ömrünün sonunda hər şeyin daha da acınacaqlı bir hala gəlməsi ilə dövlətin içində çökməsini, Bayqara övladları arasındakı taxt-tac qovğalarını görmüş, bu qovğaları öz həyatında da yaşamışdır. Hətta uşaqlıq dostu və onu doğma Heratına dəvət edən, qardaş kimi doğma bildiyi Sultan Hüseyn Bayqara ilə arasında umuküsü yaranması, bir müddətliyə Heratdan Astarabada göndərilməsi (sürgün edilməsi) və sair bu kimi ağrılı-acılı hadisələr – yaşananlar Əlişir Nəvainin qəlbindən belə əsər ortaya qoymağı zərurətə çevirmişdi. Ömrünün son və müdrik çağında – 60 yaşında bu və bu kimi bir sıra məsələlərin – öz dövrünün ictimai-siyasi hadisələri ilə hakim məfkurə (iqtidar ideologiyası) arasındakı əlaqələrin yeni şərhini verir.

Əsərin “Müqəddimə”si (“Tövhid” hissə də deyilir) “Bismillahir-rəhmanir-rəhim”lə (“Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə”) – həmd, nət və mədhlə başlayır: “Mülk və padşahlıq ağası (Allah) pakdır, qüdrət və böyüklük ağası (Allah) pakdır, nemətləri bol olan və nemətlərini bərabər paylayan bir Allahdan özgə ilahi yoxdur” [2, s.250], – deyə həmdlə ancaq Allaha üz tutmağı bir daha bəyan edir.

Yaradana üz tutduğu həmd-sənasını (şükranlığını) nəsrə və qitə, məsnəvi, rubai, beytlə tamamlayır.

Şair “Müqəddimə”də yazır: “Bu hekayətlərdə könüllər sevgisindən bəhs edildiyindən əsərə də “Könüllərin sevgilisi” (“Məhbubul-qülob”) adını qoyduq və əsərin ruhuna uyğun olaraq onu üç hissəyə böldük” [2, s.549-629].

“Məhbubul-qülub” əsəri müqəddimədən sonra üç hissəyə bölünür. Birinci fəsildə qırx bölmə, ikinci fəsildə on bölmə, üçüncü fəsildə isə yüz iyirmi yeddi tənbehlə (məzəmmətlə) şair öz əxlaqi-fəlsəfi görüşlərini, həyatı müşahidələrini sanki cəmiyyətə, gələcəyə bir mesaj kimi ötürür.

“Millətin vəziyyəti, əməlləri və davranışının keyfiyyəti” adlanan *birinci fəsildə* sultanlıqdan ta müxtəlif dövlət məmurları ilə peşə-mövqə sahiblərinin davranış qaydalarının izahı, eyni zamanda, xalqla necə davranma münasibətlərinə dair şərhlər verilmişdir. Siyasət mövzulu bu fəsildə qırx ictimai peşə sahibi haqqında fikirlərini və tövsiyələrini yazmışdır.

“Böyük hökmdar olmaq üçün ən əvvəl ədalətli olmaq lazımdır”, – tövsiyəsinin ardınca: “Adil padşah Allahın xalqa göndərdiyi rəhmətidir”, – deyə yazır.

Burada adil xaqanlar (padşahlar), şeyxül-islam, qazilər (zalım, cahil və günahkar (fasiq) qazılar) padşahlar, vəzirlər, günahkar nasehlər, vaizlər, münəccimlər, tacirlər, dərvişlər, müdərrislər, həkimlər, katiblər, imamlar, hafizlər, yazıçılar, sənət adamları, yetimlər, qəriblər, dilənçilər, ovçular, şairlər, kəndlilər və s. kimi müxtəlif peşə sahibləri haqqında deyilən vacib sözlər bu günkü gün üçün də ibrətlidir, aktualdır.

“*Əməllərin yaxşılığı və xislətlərin pis tərəfləri*” adlı on bölmədən ibarət olan *ikinci fəsil* əxlaqi məsələlərdən – insan həyatında önəmli olan mövzulardan bəhs edilir. Hekayələrlə də açıqlanan bu fəsildə on mövzu başlığı vardır. Fəsildəki əxlaqi dəyərdə olan tövsiyə və şərhlərini Əlişir Nəvai “Heyrətul-əbrar”dakı kimi hekayətlərlə təqdim edir.

Məsələn, ilk hekayəsini “Tövbə haqqında” mövzusu üzərindən açıqlayır. “Tövbə” təsəvvüf anlamında ilk sıradadır.

Daha sonra, “Tövbə” ilə bağlı hekayət təqdim olunur. “Tövbə” – şəriətdə vacib, təriqətdə şərt, sülukdə lazım olan düşüncədir. İnsanın öz günahlarının peşmançılığı və bağışlanması üçün Allaha etdiyi və haqq yoluna qədəm basması üçün edilən duadır.

“Zöhd” – dünyəvi arzularından əl çəkib, nəfsinə qalib gələrək Allaha ibadətlə məşğul olmaqdır”, – deyə yazır. Əsərin bu fəslində tövbə, zöhd, təvəkkül, qənaət, səbir, təvazökarlıq və ədəb, zikr, təvəccöh, riza, eşq kimi əxlaqi məsələlərin tərfi və onların məzmununa uyğun hekayətlər verilir. Hətta yeri gəldikcə, qoyulan məsələlərin təfsiri beyt, məsnəvi, qitə, nəzm, rübai və təmsillərlə də verilir.

“*Fərqliliklərin faydaları və oxşarlıqların şəkli*” adlanan *üçüncü fəsil* özündə öyüd və nəsihətlərdən ibarət yüz iyirmi yeddi “Tənbeh” (“Tənbeh” sözünün qarşılığını “Məzəmmət” də adlandıra bilərik) təqdim olunur.

Onların məzmunu isə – bu tənbehlərdə müxtəlif məsələlərə toxunulmuş və hər tənbehin davamında mövzuya aid bir beyt və ya məsnəvi, beyt, qitə, nəzm, rübai yazılmışdır.

Tənbehlərin əksəriyyəti dini hədislərin mövzusu ilə eyniyyət təşkil edir. Məsələn, otuzuncu tənbeh. “Sizlərdən heç biriniz özünü rəva görmədiyinizi dostunuza, qardaşınıza rəva görməsəniz, mömin ola bilməzsınız”, – hədisinin mövzusuna yaxındır” [4, s.238] və s.

“Məhbubul-qulub”un məzmun qayəsini rəngləndirən, şəkilləndirən, aydınlaşdıran, poetik ruh qatan otuz bir qitə (dörd misrada), iyirmi səkkiz məsnəvi, on səkkiz rübai, doxsan bir beyt, bir zikr (dörd misrada), iki nəzm (dörd misrada), bir təmsil, on bir hekayət və yüz iyirmi yeddi tənbeh verilmişdir.

“Məhbubul-qulub” əsəri bədii cəhətdən yüksək səviyyədədir: “Nəsrin qafiyə üsulunda yazılması əsərə musiqi ahəngi bağışlayıb, onun təsir qüvvəsini və bədii cazibədarlığını artırıb” [5, s.226].

Kiçik həcmli hekayətlər, lirik lövhələr, qoyulan məsələlərə uyğun təfsir və şərhlər əsərin həm bədii, həm də fəlsəfi məzmununa müsbət təsir göstərir.

“Məhbubul-qulub”dakı öyüd-nəsihətlərin, əxlaqi dəyərlərin meyarını müəllif özündən əvvəlki klassiklərin, şərq dünyası şair və filosoflarının, şeyxülislamın, peyğəmbərlərin fikir və məntiqləri ilə dolğunlaşdırır. Məsələn, Cəbrayıl (Allahın mələyi), Xızr peyğəmbər, Nuh peyğəmbər, Davud peyğəmbər, Süleyman peyğəmbər, Musa peyğəmbər, Azər Buttaraş (İbrahim peyğəmbərin atası), Əyyub peyğəmbər, Asəf peyğəmbər, İbrahim peyğəmbər, İsmayıl peyğəmbər, İsaq peyğəmbər, Yaqub peyğəmbər, Yusif peyğəmbər, İsa peyğəmbər, Məhəmməd peyğəmbər, Həzrət Əli və başqaları haqqındakı hədisləri qeyd edə bilərik.

Nizami, Şeyx Abdulla Ənsari, Rumi, Şeyx Əvhədəddin, Dəhləvi, Əttar, Sədi Şirazi, Kamal İsfahani, Girmani, Əbdülveys, Nəsir Buxari, Katib Nişapuri, Şahi Səbzəvari, Cami, Mənsur Həllac, Şeyx İraqi, Şeyx Mühiddin, Abdulhey (xəttat), Mani (nəqqaş), Loğman (həkim), Şeyx Bəyazid Bustami, Harun ər-Rəşid, Şeyx Bəhlul (Bəhlul Danəndə), Şeyx Abdulla Mübarək, Hüseyn Bayqara, oğlanları – Bədiəz-Zaman, Məhəmməd Məsum, Müzəffər Hüseyn, Şah Qərib Mirzə və Əbul-Möhsün, Yusif Əndicani, Salman kimi filosofların hikmətamiz öyüd və nəsihətləri, fəlsəfi fikirləri, müdrik ifadələri, əxlaqi keyfiyyətləri hekayətlər vasitəsilə açıqlanır.

Birinci hissənin – “Nəzm gülşənin gözəl oxuyan quşları haqqında” adlı on altıncı fəsilə Azərbaycan şairlərindən [2, s.464] Xaqani, Nizami və Qasım Ənvarın, üçüncü hissənin

ikinci “Tənbeh”ində Kəmaləddin Cəfər (Əli Təbrizinin oğlu), Əzhər Təbrizi – Cəfər Təbrizinin şagirdi və başqalarının adlarını qeyd edir [2, s.501].

Beləliklə, fəsil və bölmələrin adlarını bütünlüklə təqdim edirik. Bununla da əsərin mövzu və məzmununun tam mənzərəsi haqqında da müəyyən təsəvvür yaratmış oluruq.

Birinci fəsil “Millətin (xalqın) vəziyyəti, əməlləri və danışığının əhvalı” (“Xaloyiq ahvol va af’ol va aqvolining kayfiyati”) adlanır və qırx bölmədən ibarətdir.

1. Adil padşahlar haqqında – mətndə bir məsnəvi var.
2. İslam ağaları haqqında.
3. Namünasib naiblər (qazilər) haqqında.
4. Zalım, cahil və günahkar (fasıq) qazilər haqqında – mətndə bir beyt var.
5. Vəzirlər haqqında – mətndə bir məsnəvi var.
6. Qabiliyyətsiz sədrilər haqqında – mətndə bir məsnəvi, bir qitə var.
7. Günahkar və əxlaqsız olub, amma qəhrəmanlıq nitqi söyləyənlər haqqında – mətndə bir qitə, bir beyt var.
8. Yasavul icması haqqında – mətndə bir məsnəvi var.
9. Əsgərlər və ordu (qoşun) haqqında – mətndə bir rubai, bir beyt var.
10. Şah ulusunun özünə bənzəyişi haqqında – mətndə bir məsnəvi var.
11. Şeyxül-islam haqqında – mətndə bir beyt var.
12. Qazilər haqqında – mətndə bir qitə var.
13. Müfti hüquqşünaslar haqqında – mətndə bir rubai var.
14. Müdərrişlər haqqında – mətndə bir qitə var.
15. Həkimlər haqqında – mətndə bir beyt var.
16. Nəzm gülşənin gözəl oxuyan quşları haqqında – mətndə bir rubai var.
17. Katiblər haqqında – mətndə bir beyt var.
18. Məktəb əhli haqqında – mətndə bir beyt var.
19. İmamlar haqqında – mətndə bir qitə var.
20. Qiraətçilər haqqında – mətndə bir rubai var.
21. Hafizlər haqqında – mətndə bir beyt var.
22. Mütrib və müğənnilər haqqında – mətndə bir nəzm var.
23. Qissə yazan və qissəxanlar haqqında – mətndə bir beyt var.
24. Nəsihlər (nəsihət verən, məsləhət verən) və vaizlər (moizə edənlər) haqqında – mətndə bir qitə var.
25. Münəccimlər haqqında – mətndə bir beyt var.
26. Ticarət əhli haqqında – mətndə bir beyt var.
27. Şəhər tacirləri haqqında – mətndə bir beyt var.

28. Bazar kasıbları haqqında – mətndə bir beyt var.
29. Digər məslək və sənət əhli haqqında – bir məsnəvi var.
30. Təhlükəsizlik müdiri, baş çavuş və gözətçi haqqında – mətndə bir beyt var.
31. Kənd təsərrüfatı haqqında – mətndə bir qitə var.
32. Yetimlər və onların haqqını yeyənlər haqqında – mətndə bir beyt var.
33. Qəriblər haqqında – mətndə bir beyt var.
34. Dilənçi gədalar haqqında – mətndə bir nəzm var.
35. Quşçu və ovçular haqqında – mətndə bir məsnəvi var.
36. Ehtiyacları ödəndiyi halda nankorluq edən qulluqçular haqqında – mətndə bir beyt var.
37. Ər və xanımlar haqqında.
38. Riyakar şeyxlər haqqında – mətndə bir nəzm var.
39. Əyyaşlar haqqında – mətndə bir rubai var.
40. Dərvişlər haqqında – mətndə bir rübai var.

“Əməllərin yaxşılığı və xislətlərin pis tərəfləri” (“Hamida af”ol va zamima xisol xosiyatida”) adlı *ikinci fəsil* on bölmədən ibarətdir. Bu fəsildə də mövzuları nəsrə şərh edir və uyğun yerlərdə poetik lövhələrə müraciət edir.

1. Tövbə haqqında – mətndə bir rubai, bir qitə var.
2. Zöhd haqqında – mətndə bir beyt, bir hekayət var.
3. Təvəkkül haqqında – bir beyt, bir hekayət, bir qitə var.
4. Qənaət haqqında – bir rubai, bir hekayət, bir qitə var.
5. Səbr haqqında – mətndə bir hekayət, beyt var
6. Təvazökarlıq və ədəb haqqında – mətndə bir beyt, bir hekayət var.
7. Zikr haqqında – bir rubai, bir hekayət, bir beyt var.
8. Təvəccöh (rəğbət göstərmə) haqqında – bir məsnəvi, bir hekayət, bir beyt
9. Razılıq haqqında – mətndə bir beyt, bir hekayət var.
10. Eşq haqqında – mətndə bir beyt, bir hekayət, bir rübai var.

“Fərqliliklərin faydaları və oxşarlıqların şəkli” (“Mutaferriqa favoyid va amsol surati”) adlı *üçüncü fəsil* 127 tənbehdən (məzəmmətlərdən) ibarətdir.

Tənbehlərin əksəriyyəti başlıqsız verilir, yəni birbaşa mətləbə daxil olunur. Yalnız aşağıdakı nömrələrdə qeyd olunan tənbehlər başlıqlarla təqdim edilir:

11-ci tənbeh – Səxavət və hümmət haqqında.

13-cü tənbeh – Kərəm və fütüvvət haqqında.

15-ci tənbeh – Mürüvvət haqqında.

16-cı tənbeh – Vəfa haqqında.

17-ci tənbeh – Vəfanın davamı və həya haqqında.

18-ci tənbeh – Helm haqqında.

58-ci tənbeh – Padşahlar haqqında.

105-ci tənbeh – Gənclik dövrü haqqında (bir rübai var).

106-cı tənbeh – Qocalıq haqqında.

Mətnə yazdığımız kimi, hədislərlə tənbehlərin əhəmiyyəti açıqlanan lirik-poetik lövhələr verilib, həmin düzülüşü aşağıdakı kimi belə dəqiqləşdirdik:

29, 63, 65, 66, 69, 81, 91-92, 96, 102, 103 və 123 sayılı nəslə yazılmış tənbehlərdə məsnəvilər (cəmi 12 məsnəvi);

125 və 126 sayılı tənbehlərdə hekayətlər (cəmi 2 hekayət)

5, 9, 10, 12, 27, 30, 35, 40, 43, 56, 88-89, 93, 98-101, 104, 108 sayılı tənbehlərdə qitələr (cəmi 18 qitə) ;

5, 17, 24, 26, 31-34, 36-40, 42, 44-52, 57-62, 68, 70-76, 78-80, 82-87, 94, 97, 119 – 122, 124-126 sayılı tənbehlərdə beytlər (58 beyt);

77, 90, 105-108 və 127-ci tənbehlərdə rübailər (7 rübai);

28 və 67-ci sayılı tənbehlərdə nəzmlər (iki nəzm);

107-ci sayılı tənbehdə cəmi 1 təmsil yazılıb.

Xatimə (Son): Əsərin adını “Məhbubul-qülub” adlandırmasını Əlişir Nəvai nəzmə belə düzüb. Rübai:

Bu naməki, hamısına qıldın məktub,

Qıl əhli-qulub alidə “Məhbubi-qulub” .

El ayb topardin qılma mə'yub.

Hər kim oxusa, nəsibə etgil mətlub [2, s.547].

Kitabın yazılma tarixini belə bir rübai ilə təqdim edir:

Bu naməg'akim, lisonim o'ldi qoyil,

Kilkim tili har nav' el ishiga noqil.

Tarixi çu “xuş” lafzidin aldi hasil,

Hər kim oxusa, ilahi, olar xoşdil [2, s.547].

Hər iki rübai əsərin “Xatimə”sində yer almışdır.

Azərbaycan alimləri akademik Həmid Araslının, nəvaişünas, professor Cənnət Nağıyevanın tədqiqatlarında “Məhbubul-qülub”un adı çəkilir, hər iki alim orta əsrə aid müxtəlif tədqiqatlarında bu əsərin də adını qeyd etmişlər.

Cənnət Nağıyevanın “Əlişir Nəvai “Məhbubul-qülub” , “Məcalisun-nəfais” əsərlərində yaxşı tanıdığı məşhur şairlər, sənətkarlar cərgəsində

Xaqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin, İmadəddin Nəsiminin adını böyük ehtiramla çəkir” [6, s.6] kimi dəyərli qeydini misal çəkə bilərik.

“Məhbubul-qülub” 1873-cü ildə İstanbulda cığatay türkcəsi ilə, 1948-ci ildə Moskvada və müxtəlif illərdə Özbəkistanda dəfələrlə nəşr edilmişdir. Tədqiqat obyektı olaraq Türkiyədə və Özbəkistanda araşdırılmışdır.

Türkiyəli nəvaişünas alim, professor Vahit Türk “Məhbubul-qülub”u “Orxon-Yenisey abidələri” və “Qutadqu bilik” kimi siyasətnamə-nəsihətnamə və ya siyasi ədəbiyyat janrına daxil edərək yazır ki, bu əsər Nəvainin son əsəri olmaqla yanaşı, bəlkə də ədəbi-mədəni tariximizin ən vacib əsəridir. O, bu əsəri cığatay türkcəsindən Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdıraraq nəşr etdirmişdir [7, 176 s].

Bu sətirlərin müəllifi də dəfələrlə əsər haqqında tədqiqatlarında qısa şəkildə olsa da münasibətini bildirmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Əlyazmalar kataloqu. (Ə.Nəvai və Ə.Cami əsərlərinin əlyazmalarının təsviri) I cild // Nağıyeva, Cənnət və b. – Bakı, Azərb.EA nəşriyyatı, 1961. səh.272

2. Навоий, А. Тула асарлар туплами, 10 ж-лик, 9-ж. – Т.: 2011, b.449-547

3. Nəvai, Əlişir. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, Öndər, 2004. – səh.5.

4. Очилов, Эргаш. Бир ховуч дур. – Тошкент, “O‘zbekiston”, 2011. – 238 бет.

5. Юсупова, Дилнавоз. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи . –Т.: 2013. - bet. 226

6. Nağıyeva, Cənnət. Azərbaycanda Nəvai. – B.: “Tural-Ə” NPM. 2001. səh.9

7. Ali Şir Nevayi. Mahbübu'l Kulüb (Könüllərin sevgilisi): hazırlayan Prof.Dr. Vahit Türk. – Türkiyə, Ötüken Neşriyatı, 2016, 176 sayfa.

“G‘AROYIB US-SIG‘AR”DAGI G‘AZALLAR SHARHIGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Boqijon TO‘XLIYEV,
filologiya fanlari doktori,
Toshkent davlat sharqshunoslik
instituti professori (O‘zbekiston)
bokijontukhliev@inbox.ru

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiy g‘azallarining sharhlash yo‘llari yuzasidan ayrim mulohazalar berilgan. Har bir g‘azaldagi o‘ziga xosliklar, ayniqsa, ularning mavzusi, ma’no qamrovi, so‘zlarning o‘z va ko‘chma ma’nolari, adibning ifoda tarzi va poetik mahoratiga alohida urg‘u berilgan masalasi ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘z va iboralar: g‘azal, sharh, ma’no, ko‘chim, tahlil, usul

Аннотация

В статье даются некоторые комментарии к интерпретации газелей Алишера Навои. Рассматривается специфика каждой газели, в частности их тематика, объем значения, прямое и переносное значение слов, авторская манера выражения и поэтическое мастерство.

Ключевые слова и фразы: газель, комментарий, смысл, движение, анализ, метод.

Annotation

The article provides some comments on the interpretation of Alisher Navoi's ghazals. The specifics of each ghazal, in particular their subject matter, the scope of meaning, the literal and figurative meanings of the words, the writer's style of expression and poetic skill, are considered.

Keywords and phrases: ghazal, comment, meaning, movement, analysis, method

O‘zbekiston qadimgi manbalarning saqlanishi, jahoniy e’tiroflarga sazovor bo‘lgan allomalarga, tarixiy shaxslarga boyligiga ko‘ra mislsiz mamlakatdir. Ularning o‘rganilishi jihatidan ham yurtimizning obro‘ va e’tibori kam emas. Ayniqsa, qadimgi obidalar, xususan, O‘rxun va Enasoy toshbitiglari, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘ot it-turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq”, Ahmad Yassaviyning “Hikmatlar”, shuningdek, “Kodeks kumanikus” singari asarlarni o‘rganishda o‘zbek olimlarning tadqiqotlari alohida e’tiborda ekanligini ham qayd etish joiz.

Alisher Navoiy kabi buyuk mutafakkir ijodkorning hayoti va ijodini o'rganishda butun jahon olimlarining sa'y- harakatlari tobora kengayib bormoqda. Bu borada ham o'zbek olimlarining bayroqdor ekani ko'ngillarda faxr-u iftixor tuyg'ularini uyg'otadi. Birgina so'nggi yillarda Alisher Navoiyning yigirma jilddan iborat "Mukammal asarlar to'plami" hamda o'n jilddan tashkil topgan "To'la asarlar to'plami"ning nashr etilgani, ikki jilddan iborat "Alisher Navoiy. Qomusiy so'zlik"ning yaratilgani fikrimizning yorqin dalili bo'la oladi. Bularning yonida "Xamsa" dostonlari konkordansi"ning tuzilishi va kitobxonlar qo'lga yetib borishi adabiy-ma'naviy hayotimizdagi ulkan voqealar sirasiga kiradi.

Merosimizning qadimiyligi va boyligi ularning o'rganilishini ham yangicha darajalarga olib chiqishni taqazo etmoqda. Bunda xorijiy mutaxassislar e'tiborini jalb etish ham asosiy o'rinlardan birini egallaydi.

Albatta, hozirgacha ham katta miqyoslardagi ilmiy-ma'rifiy ishlar amalga oshirilgan, manbashunoslik va matnshunoslik borasida ulkan yutuqlar qo'lga kiritilgan. Shunga qaramay, qilingan ishlarning qilinishi lozim bo'lganlari oldida juda kichik ekanligidan ham ko'z yumib bo'lmaydi. Qilinayotgan ishlarning, amalga oshirilayotgan ko'plab ilmiy-tadqiqot natijalarining juda tor doiralarda qolib ketayogani yaxshi ma'lum. Turli moliyaviy, moddiy imkoniyatlar sababi bilan chop etilayotgan kitob va maqolalar adadining juda chegaralangan darajada qolayotgani taassuflidir.

Nazarimizda, mamlakatimiz kitob fondlarida, turli oliy o'quv yurtlari, muzey va arxivlarda saqlanayotgan qo'lyozma va toshbosma kitoblarning faksimel nashrlarini, shuningdek, faksimel nashrlarning elektron variantlarini bosqichma-bosqich, izchil tarzda mutaxassislar e'tiboriga yetkazadigan saytlarga joylashtirish vaqti keldi. Buning uchun mana shunday noyob asarlar jamlangan muassasalarni tegishli texnik va boshqa moddiy bazalarini mustahkamlashni, ularni tegishli ravishdagi zamonaviy bilimlarga ega bo'lgan mutaxassislar bilan ta'minlashni ko'zda tutish ham maqsadga muvofiq bo'lar edi. Endilikda oliy ta'limning sharqshunoslik, filologiya, tarix, islom sivilizatsiyasi tarixini o'rganuvchi yo'nalishlaridagi talabalar, shu sohalarining magistrantlari tegishli fan asoslarini bevosita qo'lyozmalar ustidagi mashg'ulotlar asosida o'zlashtirishlariga alohida e'tibor berilaayotgani mana shu ishonchniyanada mustahamlaydi. Bular "kadrlar tarkibini yangilab borish, qo'lyozmalar bilan ishlash ko'nikmasiga ega bo'lgan yosh kadrlar zaxirasini shakllantirish" vazifasini bajarishda uzluksizlikning yuzaga kelishida, uning bajarilishi bilan bog'liq uzilishlarga to'la barham berishda munosib kafolat bo'la oladi.

Alohida tarixiy, ma'rifiy, ilmiy, umumfilologik hamda tarbiyaviy ahamiyatga molik bo'lgan qo'lyozma asarlar haqidagi ma'lumotlarni ham, nashr etilgan ko'plab mumtoz namunalarni ham boshqalarga, zamondoshlarimizga, xususan, yoshlar e'tiboriga yetkazishni o'ylab ko'rish zarur bo'lmoqda. Buni, albatta, sohaning qilni qirq yoradigan mutaxassislarigina qila oladi. Bunda ilk ilmiy tavsif namunalaridan boshlab, ixcham annotatsiyalar, sohaviy yoki mavzuviy tadqiqotlar to'plamlarning elektron shakllariga urg'u berish manfaatli bo'ladi. Nodir manbalar mazmun va mohiyatini ko'rsatib beradigan, ularni sharhlaydigan, izohlab beradigan tadqiqotlarni yanada ko'proq va tezroq ilmiy muomalaga kiritishning barcha shakl va usullaridan unumli foydalanish lozimligini zamonamiz shiddatining o'zi taqazo etib turibdi.

Hozirgacha amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlarining eng muhim natijarini ko'pchilikka yetkazishda anchagina orqada qolishlar ko'zga tashlanadi.

Birgina Alisher Navoiyning hayoti va ijodining jahon ilm-faniga, xususan, adabiyotshunoslik va tilshunoslik ilmiga, jahon adabiyoti rivojiga qo'shgan beqiyos hissasini ko'rsatib berish jahoniy miqyoslarga ko'tarilishi kerak. Buning uchun esa ularning ijodiy merosi jahon xalqining qo'liga yetib borishi lozim. Keyingi paytlarda Turkiya hamda Afg'oniston olimlarining bu boradagi sa'y-harakatlarini olqishlash lozim. Afsuski, bu silsilani davom ettirishda hali juda katta oqsoqliklar sezilib qolmoqda. Eng achinarli jihatlaridan biri shundaki, mutafakkir adib ijodining asosiy qismi nisbatan ko'proq tarjima qilingan rus tilida ham to'la-to'kis amalga oshirilgan emas. Mutaxassislar, taniqli sharqshunos olimlar Iya Vasil'evna Steblevaning zahmatli mehnati tufayli yuzaga kelgan "Semantika gazeley Babura" nomli monografiya tufayli Bobur lirikasiga shaydolarining ko'payganini qayd etishadi. Ma'lum bo'lishicha, o'zbek mumtoz adabiyoti namunalari orasida ingliz tiliga qilingan tarjimalar Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari, xususan, "Boburnoma" tufayligina salmoq kasb etib turibdi, xolos.

Bunday holatlar jahon navoiyshunoslarining e'tiborini ayni mana shu muammolarning bartaraf etilishiga jalb etish zarurligini ko'rsatib turibdi. Demak, biz bu boradagi izlanish va tadqiqotlarga kuch berishimiz zarur.

To'g'ri, Alisher Navoiy lirikasini, xususan, uning g'azallarini "o'qib va uqib o'tmak" anchayin mashaqqatli yumush. Bu yumushni hamma ham o'z zimmasiga ola bilmasligi haqiqat. Buning uchun juda katta ma'rifiy, ilmiy-nazariy tayyorgarlik talab etiladi. Ammo uni uddalaydigan

mutaxassislarimiz ham oz emas. Hamma gap bu vazifani bajarish uchun safarbarlikda qolmoqda, xolos.

Yuksak ma'rifiy ahamiyatga molik bo'lgan asarlarni tahlil qilishdagi akademizm, tilning haddan tashqari og'ir va mujmalligi, uslubdagi og'irlik ham kitobxonlar e'tiborining susayishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun ham badiiy asarlarni, xususan, mumtoz adabiyot namunalarini tahlil qilishdagi tabiiy va samimiy jiddiyat, so'z qo'llashda yengil hamda qulay shakl va usullarga ustuvorlik berish maqsadga muvofiq ko'rinadi. Biz uchun Aziz Qayumov, Alibek Rustamov, Najmiddin Komilov, Yoqubjon Is'hoqov singari ustozlarning namunalari yetarlicha tarbiya maktabi vazifasini ado eta oladi.

Endilikda ayni fazilat va xislatlar yonida o'z tadqiqotlarini, olingan asosiy natija va xulosalarni bir necha tillarda ifodalay olish imkoni ham zaruriyatga aylanib bormoqda. Demak, yosh tadqiqotchilarimizning bir necha xorijiy tillarni o'rganishlari uchun da'vat ham, rag'bat ham zarur bo'ladi.

Alisher Navoiy o'zbek adabiyotida g'azal janrini oliy darajaga ko'targan buyuk shoirdir. Uning "Xazoyin ul-ma'oniyy" deb nomlangan yirik asarlari to'plamida to'rt devon bo'ib, ularning har birida 650tadan g'azal mavjud. Ularning umumiy soni 2600tani tashkil etadi.

Bu g'azallar faqat soniga ko'ra emas, balki o'zida mujassamlashtirgan mazmuni, kompozitsiyasi, yuksak badiiyati bilan ham beqiyosdir. Ularni mavzu qamroviga ko'ra oshiqona, orifona (irfoniy), tabiat tasviriga bag'ishlangan, hajviy va boshqa turkumlarga ajratish mumkin.

Muhimi, ularda XV asrdagi adabiy tilning barcha imkoniyatlaridan nihoyatda san'atkorona foydalanilgan. Shuning uchun ularda tilimizning o'sha davridagi holati, kuchi, qudrati, latofati, jozibasi to'la mujassam bo'dgan. Bugina emas, ular Alisher Navoiygagina xos bo'lgan she'riy iqtidorning, g'azaldagina namoyon bo'ladigan nodir san'takorlikning o'ziga xom oyinasi hamdir.

Bu g'azalarni hozirgi kitobxonning, o'quvchining tushunishi oson emas. Buning bir qator sabablari mavjud. Ularning ayrimlarini esga olish mumkin:

1. Bu g'azallarning o'sha davr adabiy tilida yozilgani. Bu oradaga masofaning salmog'i 500 yildan ko'proq degani. O'sha davr tiliga xos bo'lgan ko'plab so'zlar bugungi adabiy tilimizda iste'moldan chiqib ketgan.

2. Navoiy qo'llagan poetik til badiiy san'atlarga shu qadar boyki, ularning barchasini ilg'ash, anglash va tushuntirish ham bugunga kelib ancha mushkullashib qolgan.

3. Navoiy lirikasi ramz – simvollarga juda boy. Uarning har birini anglash esa qo‘shimcha qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

4. Navoiy g‘azallarining katta qismi tasavvufiy g‘oya va motivlar bilan bog‘liq. Ulardagi har bir ramz (simvol) esa o‘rniga qarab ko‘plab ma’no nozikliklariga ega bo‘lishi mumkin.

Shunga qaramay keyingi paytlarda g‘azallarni o‘qish, anglash va boshqalarga tushuntirish borasidagi qiziqishlar kengayib bormoqda.

Toshkent davlat sharqshunoslik universitetida bir guruh olimlar mana shunday ulug‘vor ishga astoydil bel bog‘lashgan. Hozirgacha bu borada “Navoiyni o‘rganamiz”, “Navoiy g‘azallari. Nasriy bayon, izoh va sharhlar”, “Navoiy g‘azallari. Nasriy bayon, izoh va sharhlar” singari bir necha kitoblar chop etildi. O‘n jilddan iborat bo‘lgan mazkur kitoblar majmuasi mana shu silsilaning davomi sifatida yuzaga keldi.

Navoiy asarlarini sharhlashda hozirgacha akademiklar, A.P.Qayumov, A.Rustamov, A.A‘zamov, adiblar E.Vohidov, Muhammad Ali, Jamol Kamol, Matnazar Abdulhakim, Mirzabek Kenja va boshqalar; professorlar N.Mallayev A.Hayitmetov, A.Abdug‘afurov, S.G‘aniyeva, I.Haqqul, Y.Is‘hoqov, N.Jumanevlar alohida o‘rnak ko‘rsatishgan.

“G‘aroyib us-sig‘ar” devonidagi g‘azallar sharhi o‘n jilddan iborat bo‘ldi. Mazkur nashrda N.Komilov, I.Haqqulov, B.To‘xliyev, D.Salohiy, Rashid Zohid, H.Eshonqulov, filologiya fanlari nomzodlari, dotsentlar V.Rahmonov, D.Zohidova, K.Mullaxo‘jayeva, E.Ochilov, N.Bekova, O.Tojiboyeva, M.Tojiboyeva, S.O‘tanova, A.Dehqonov, S.Jumayeva, A.Qurbonov va boshqalar barakali mehnat qilishgan.

Bu o‘rinda filologiya fanlari doktori, professor D.Yusupova hamda fan nomzodlari, dotsentlar O.Davlatov, Z.Mamadaliyevalarning juda katta va munosib xizmatlarini alohida ta‘kidlash joiz.

Kitobning yaratilishida bir qator o‘ziga xosliklar mavjud. Xususan:

1. Dastlab g‘azal matni (MATdagi 3-jild asosida) beriladi, so‘ng uning vazni ko‘rsatiladi, tegishdli lug‘atlar ilova qilinadi.

2. Har bir baytning nasriy bayoni keltiriladi.

3. Shundan so‘ng so‘z, misra, baytlarning ma‘rifiy va irfoniy ma‘nolari izchil sharhlanadi.

Sharhlarda Alisher Navoiyning har bir g‘azalidagi o‘ziga xosliklar, ayniqsa, ularning mavzusi, ma‘no qamrovi, so‘zlarning o‘z va ko‘chma ma‘nolari, adibning ifoda tarzi va poetik mahoratiga alohida urg‘u berilgan. Bunda quyidagilarga alohida e‘tibor beriladi:

1. Qur‘on oyatlari va ularga qilingan ishoralar: “Ashraquat min aksi shamsil ka’si anvor ul-hudo”, tubo, duo, ayn ul-yaqin va b.

2. Alohida soʻz va iboralar: “obi hayot”, “Xizr chashmasi”, “Oinai Iskandariy” va b.

3. Shaxs nomlari:

3.1. Qurʼonda qayd etilgan shaxslarning nomlari: Odam, Iso, Muso, Nuh, Sulay mon, Xizr, Yusuf, Yaʼqub, Horut va b.

3.2. Tarixiy va afsonaviy shaxslar nomi: Ayyub, Bahrom, Jamshid, Iskandar, Namrud, Sulton Husayn, Yaʼjuj...

3.3. Ayrim asar qahramonlari: Vomiq, Layli, Majnun, Farhod,

3.4. Geografik nomlar: Adan, Ajam, Arab, Dajla, Jom, Isfahon, Kanʼon, Kashmir, Musallo, Tabriz, Xitoy, Xoʻtan, Hiri...

3.5. Ilmi nujumga oid atamalar: axtar, davri qamar, Zuhal, Zuhra, Mushtariy, Surayyo,

4. Etnik nomlar: arab, arman, barlos, loʻli, totor, turk, turkman, oʻzbek,

5. Kuylarning nomi va musiqiy atamalar: Hijoz, Navo...

6. Tasavvufiy tushunchalarni ifodalovchi soʻzlar: vayrona, jom, jomi Jam, zarra, zulf, koʻz, may, mayxona, murid, murshid, oy, oh, pir, rind, soqiy, sogʻar, xarobot, xol, chashmi fatton, quyosh...

7. Ayrim sheʼriy sanʼatlarni tushunish uchun izohlar. Bunga nisbatan murakkabroq istiora, tashbih, talmeh, laffu nashr, taʼrix va kitobat sanʼati va b. bilan bogʻliq tushuntirishlar kiradi.

8. Oʻrni-oʻrni bilan Navoiy gʻazallaridagi ayrim bayt, misra yoki tushunchalar izohida adibning oʻz ijodiga murojaat qilingan boʻlsa, ayrim hollarda bu vazifani boshqa ijodkorlarning asarlari yoki adabiyot, jumladan, tasavvuf adabiyoti tarixidagi boshqa fakt va hodisalarga murojaatlar ado etgan.

Bularning barchasi hazrat Alisher Navoiy gʻazallari matni ostida yashirilib turgan goʻzal va betakror “maʼni aruslari”ning yangidan yuz ochishiga keng imkonlar yaratadi. Ular bugungi zamondoshlarimiz, ayniqsa, yosh avlodning mutafakkir adib ijodiy xazinasidagi nodir durdonalarni yaqindan, bevosita mushohada qilishlari uchun oʻziga xos ijtimoiy-maʼnaviy muhitni hosil qiladi.

Albatta, ancha katta salmoqdagi ishlar amalga oshirildi. Nazarimizda bular bundan keyin amalga oshiriladigan koʻplab yangi va yaxshi ishlarning yuzaga kelishiga munosib xamirturush boʻla oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Давлатов О. Маънолар хазинаси. Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар. Биринчи китоб. – Тошкент, “Tamaddun”, 2012, 332 бет.

2. Давлатов О. Маънолар хазинаси. Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар. Биринчи китоб. – Тошкент, “Tamaddun”, 2012, 360 бет.

3. Иброҳим Ҳаққул. Эргаш Очилов. Ишқ ва ҳайрат олами. Мақолалар тўплами. – Тошкент, “O‘zbekiston”, 2016.
4. Комилов Н. Маънолар оламига сафар (Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар). – Тошкент, “Tamaddun”, 2012, 316 бет.
5. Нусратулла Жумахўжа. “Қаро кўзум...” ғазали тадқиқи. – тошкент. “Muharrir”, 2021, 308 бет.
6. Тўхлиев Б. Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди. Альбом – Тошкент, “Баёз”, 2013
7. Тўхлиев Б. Бир ғазал таҳлили ТДПУ Илмий ахборотлари, 2017, № 1 (10), 20-23-бетлар.
8. Тўхлиев Б. ва б. Алишер Навоий. "Ғаройиб ус сиғар". Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари. Монография. Ўн жилдлик. 1-китоб.– Тошкент, “Китоб-савдо”, 2020, 220 бет.
9. Тўхлиев Б. ва б. Алишер Навоий. "Ғаройиб ус сиғар". Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари. Монография. Ўн жилдлик. 2-китоб.– Тошкент, “Китоб-савдо”, 2020, 252 бет.
10. Тўхлиев Б. ва б. Алишер Навоий. "Ғаройиб ус сиғар". Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари. Монография. Ўн жилдлик. 3-китоб.– Тошкент, “Китоб-савдо”, 2020, 260 бет.
11. Тўхлиев Б. ва б. Алишер Навоий. "Ғаройиб ус сиғар". Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари. Монография. Ўн жилдлик. 4-китоб.– Тошкент, “Китоб-савдо”, 2020, 258 бет.
12. Тўхлиев Б. ва б. Алишер Навоий. "Ғаройиб ус сиғар". Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари. Монография. Ўн жилдлик. 5-китоб.– Тошкент, “Китоб-савдо”, 2020, 242 бет.
13. Тўхлиев Б. ва б. Алишер Навоий. "Ғаройиб ус сиғар". Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари. Монография. Ўн жилдлик. 6-китоб.– Тошкент, “Китоб-савдо”, 2020, 254 бет.
14. Тўхлиев Б. ва б. Алишер Навоий. "Ғаройиб ус сиғар". Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари. Монография. Ўн жилдлик. 7-китоб.– Тошкент, “Китоб-савдо”, 2020, 262 бет.
15. Тўхлиев Б. ва б. Алишер Навоий. "Ғаройиб ус сиғар". Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари. Монография. Ўн жилдлик. 8-китоб.– Тошкент, “Китоб-савдо”, 2020, 250 бет.
16. Тўхлиев Б. ва б. Алишер Навоий. "Ғаройиб ус сиғар". Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари. Монография. Ўн жилдлик. 9-китоб.– Тошкент, “Китоб-савдо”, 2020, 278 бет.

17. Тўхлиев Б. ва б. Алишер Навоий. "Ғаройиб ус сиғар". Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари. Монография. Ўн жилдлик. 10-китоб.— Тошкент, "Китоб-савдо", 2020, 290 бет.

“SIROJU-L-MUSLIMIN”DA E’TIQOD VA MA’RIFAT TALQINI

Nurboy Jabborov,
filologiya fanlari doktori, professor,
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
jabborov-nurboy@rambler.ru
Tel.: +99897402159

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning “Siroju-l-muslimin” asari tahlil etilgan. Ilmiy-ma’rifiy asarlarga xos xususiyatlar, ushbu asarda aqid va fiqh masalalarining o‘ziga xos talqini masalalari ilmiy asosda yoritilgan. Asardagi e’tiqod va ma’rifatning inson kamolotida tutgan o‘rniga doir fikrlar mohiyatini ochishga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: aqid (e’tiqod ilmi), fiqh (islom huquqshunosligi), ilmiy-ma’rifiy asar, hamd, na’t, fiqhiy masalalar, badiiy ifoda.

Аннотация

В статье анализируется произведение Алишера Навои «Сиродж-уль-муслимин». На научной основе освещаются особенности научно-просветительских работ, своеобразное толкование вопросов акоид (наука о вероубеждении) и фикх (мусульманская юриспруденция). В работе предпринята попытка раскрыть сущность представлений о роли веры и просвещения в совершенстве человека.

Ключевые слова: акоид, фикх, научно-просветительское произведение, хамд (восхваление Аллаха), наът (восхваление Пророка), правовые вопросы, художественное выражение.

Annotation

The article analyzes the work of Alisher Navoi "Siroj-ul-Muslimin". On a scientific basis, the features of scientific and educational work, a peculiar interpretation of the issues of akoid (the science of belief) and fiqh (Muslim jurisprudence) are highlighted. The paper attempts to reveal the essence of ideas about the role of faith and enlightenment in human perfection.

Key words: aqid, fiqh, scientific and educational work, hamd (praise of Allah), nat (praise of the Prophet), legal issues, artistic expression.

Ko'pasrlik o'zbek mumtoz adabiyotining asosiy mavzularidan biri e'tiqod va ma'rifat ekani ayon. Mumtoz shoir-u adiblarimiz asarlarida bu mavzuning badiiy talqini, odatda, ikki shaklda namoyon bo'ladi. Birinchidan, sof badiiy asarda e'tiqod va ma'rifat personajlar xarakteriga, obrazlar mohiyatiga singdirib yuboriladi. Ikkinchidan, ilmiy-ma'rifiy yo'nalishdagi asarlarda, odatda, shar'iy ilmlar asoslari ta'sirli badiiy uslub orqali ifodalanadi. Hazrat Alisher Navoiyning "Siroju-l-muslimin" ("Muslimlar chirog'i") asari ikkinchi turga mansub bo'lib, ma'rifiy mazmun badiiy talqin etilgani bilan alohida ajralib turadi.

Islom shariati ahkomlariga bag'ishlangan ushbu asar buyuk shoir umrining so'nggi davrida, 1499- yili ijod etilgan. Masnaviy yo'lida yozilgan bo'lib, hajmi 197 bayt. Tarkibiy tuzilishi ham o'ziga xos: an'anaviy hamd va na't, asar yaratilishi sababi, aqidaviy va fiqhga doir eng muhim masalalarning nazmiy talqini.

Diniy-ma'rifiy mavzuga bag'ishlangani uchun asar mustaqillikkacha nashr etilmagan. Ilk nashri 1992-yili Saidbek Hasanov tomonidan amalga oshirilgan. Navoiyshunos Suyima G'anieva keyingi nashri nisbatan to'liq ekani bilan alohida ajralib turadi. Biroq ayrim o'rinlarda matniy xatoliklar, izoh va tarjimalarda ba'zi saktaliklar uchraydi. Jumladan, matndagi:

Taolalloh zihi xalloqi Ma'bud

misrasi quyidagicha tarjima qilingan: "Tangri yuksak, unga hamma talpinuvchi ajib bir zotdir" [5.332]. Ushbu tarjima matni stilistik jihatdan g'aliz. Asliyatda "talpinuvchi" so'zining ekvivalenti yo'q. "Xalloq" – Alloh taoloning yaratuvchilik, "Ma'bud" – ibodatga loyiq Zot ekanini anglatuvchi sifatlari. Bular tarjimada aks etmagan. Tangriga "ajib" sifatini qo'llash nojoiz. Aslida, bu so'z matnda ham uchramaydi. Asarning ushbu nashrdagi matni "To'la asarlar to'plami"ga ham aynan kiritilgan [1.595-612]. Ushbu to'plamda ham avvalgi nashrlardagi matniy xatoliklar saqlanib qolgan. "Tarjima va izohlar"dagi zarurati bo'lmagan fikrlar qisqartirilgan.

Asar quyidagi hamd bilan boshlanadi:

Chu yo'ndum xomai mushkin shamoma,

Qilay deb Haq oti birla zebnoma.

Taolollah zihi, xalloqi Ma'bud –

Ki, maxluqot andin bo'ldi mavjud.

Yo'q erdi har ne bor ul qildi izhor,

Borin yo'q aylabon ham bo'lg'usi bor.

Hamdlar – Tangri taoloning maqtovi. Uning tengsiz qudratiga aytilgan sano. Ibtido va intihodan, yaralmishlarga xos gunoh-u isyonlardan pok ekani vasfi. Insonni asl mohiyatni anglashga da'vat etuvchi, teran

mazmunni go‘zal badiiy shaklda ifodalagan fikrlar majmui. Mumtoz she‘riyatimizdagi hamdlar biri ikkinchisini takrorlamasligi jihatidan ijodkor tafakkuri va iste‘dodining cheksiz imkoniyatlarini namoyon etadi. “Siroju-l-muslimin”ning hamd qismi ham o‘ziga xos: na hazrat Navoiy va na o‘zga mumtoz shoirlar nazmidagi birorta ham hamdni takrorlamaydi.

Hamd-baytlarda muallif mushkbo‘y qalamni yo‘nib, Haq oti bilan zebnoma yozishga kirishganini, yaratish va ibodatga loyqlik faqat Tangri taologa xos ekanini vasf etadi. Butun mavjudot Uning tarafidan yaratilgani, olamda hech narsa mavjud bo‘lmagan zamonda zohir aylaguvchi U ekanini, jami yaratilqlar yo‘q bo‘lgan kezda ham faqat U qolajagi bunga dalil sifatida keltiriladi. Shu qadar teran mazmunni bor-yo‘g‘i uch baytga san’atkorona joylash faqat hazrat Navoiydek buyuk ijodkorga tan.

Hamddan keyin muallif payg‘ambar alayhissalom na’tiga o‘tadi: *Qilib barhaq ulusqa anbiyosi, Muhammad – barchasining peshvosi. Munga yuz ming salom andin damodam, Yana avlodiyu as’hobig‘a ham.*

Na’t – payg‘ambarlar sultoni, Odam ota farzandlarining afzali Muhammad alayhissalom ta’rifi. Unga ummat bo‘lish sharafining vasfi. Na’tlar o‘quvchini komillikka da’vat qiladi, o‘zlik manziliga yo‘llaydi. Darhaqiqat, hazrat Navoiy qisqa satrlarga ulkan ma’noni joylaydi. “Muhammad – barchasining peshvosi” misrasi orqali Alloh taolo insoniyatga juda ko‘plab payg‘ambarlar yuborgan bo‘lsa ham, Rasululloh alayhissalom ularning eng afzali ekanini ifodalaydi. Ul zotning o‘ziga ham, avlodiyu as’hobiga ham yuz ming salom yo‘llaydi.

“Kitob nazmining sababi” bobida muallif zamona hukmdori Sulton Husaynga bag‘ishlab qasida-baytlar ijod etadi. Shayx Ahmad Taroziy “Fununu-l-balog‘a”da qasidaga xos to‘rt xususiyatni ajratib ko‘rsatadi: 1) husni matla’, ya’ni qasidaning boshlanishi ma’no jihatdan mutlaqo qusursiz latif so‘zlardan tashkil topgan bo‘lishi kerak; 2) mamduh (maqtaluvchi)ning adlu insofi ta’riflanishi zarur; 3) mamduhning shijoati va 4) saxovati maqtalishi lozim. “Va bu to‘rt xislatdin ortuq har nechakim sifat qilur, ixtiyor shoig‘adur” [6.33]. Tabiiyki, muxtasar qasida baytlarga bu janrga oid nazariy talablarni qo‘yib bo‘lmaydi. Lekin hazrat Alisher Navoiy oz so‘zga olam-olam ma’no yuklay olgan, fikrni chinakam san’atkorona talqin etgan.

Asarning o‘rganilishi haqida. Dastlab Suyima G‘anievaning “Navoiy yodga olgan asarlar” risolasida ushbu asar haqida fikr bildirilgan [10.26-27]. Unda asar yozilgan sana, tarkibiy tuzilishi, mazmuni haqida muxtasar ma’lumot beriladi. Dilnavoz Yusupovanning “O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi (Alisher Navoiy davri)” o‘quv qo‘llanmasida asar kengroq tahlil

etilib, asarning “sof diniy yo‘nalishda bo‘lib, islom dini ahkomlarini yoritishga bag‘ishlangani” [9.198] ta’kidlangan. Tarkibiy tuzilishi, yozilish sabablari, asar boblari mazmuniga doir eng muhim ma’lumotlar yoritilgan. Asar tahliliga bag‘ishlangan keyingi ish Hasanxon va Husaynixon Yahyo Abdulmajidlarning “Navoiydan chu topqaylar navoe” kitobidir. Ushbu kitob navoiyshunoslikda o‘ziga xos yondashuv mahsuli ekani bilan alohida ajralib turadi. So‘zboshida Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf tadqiqotchilarning “o‘zlari o‘rgangan va nashrga tayyorlagan matnlar mavzusini nafaqat o‘qigani, balki uqqanini va ular bilan yashagan”[8.4]ini ta’kidlaydi.

Ushbu ilmiy-tadqiqiy nashr Turkiyaning To‘pqopi muzeyi Revan kutubxonasida 808 raqami ostida saqlanayotgan Alisher Navoiy kulliyoti tarkibidagi “Arba’in”, “Munojot” va “Siroju-l-muslimin” asarlari qo‘lyozmasi tayanch manba sifatida olingani, qiyosiy tadqiq uchun mazkur asarlarning Istanbuldagi Sultoniya kutubxonasi Fotih fondida 4056, shuningdek, Parij Milliy kutubxonasida 316 raqamlari ostida saqlanayotgan qo‘lyozmalari tanlangani, ular o‘zaro muqoyasa etilib, farqlari havolada ko‘rsatib borilgani bilan qimmatlidir. Yana bir afzalligi, asarning Alisher Navoiy “Mukammal asarlar to‘plami”ga kirgan matnidagi bir qator kamchiliklar tuzatilganida ko‘rinadi. Masalan, “Tahorat sunnatlarining sharhi”da mana bu misra quyidagicha tabdil qilingan:

Yana tartib, ya’ni ulcha tahrir,

Qilindi berma lek unga tag‘yir.

Tabiiyki, bu holatda baytda nima ko‘zda tutilganini anglash mahol. Hasanxon va Husaynixon Abdulmajidovlar baytni joriy imloda mana bu tarzda ifodalaganlar:

Yana tartib, ya’ni ulcha tahrir

Qilindi, bermamaklik unga tag‘yir.

Mazmuni: tahoratning sunnatlaridan biri tartib, ya’ni qay tartibda qilinishi zarur bo‘lsa, unga o‘zgartirish kiritmaslikdir. Baytdagi “bermamaklik” so‘zining “berma lek” deb o‘qilishi natijasida uning mazmuni tushunib bo‘lmas holga kelgan.

Nashrning uchinchi yutug‘i asarning to‘liq nasriy bayoni berilib, bunda badiiy uslubni saqlab qolishga harakat qilinganidir. To‘rtinchi afzalligi, nashrda shar‘iy va fiqhiy atamalar o‘rinli izohlanganida ko‘rinadi.

“Siroju-l-muslimin”ni hazrat Alisher Navoiy aqoid va fiqh kitobi sifatida yozdi. Ma’lumki, aqoid – e’tiqod ilmi. Aqida masalalari musulmon ma’naviyatida barcha davrlarda ham muhim o‘rin tutgan. “Aqida” so‘zi arabcha “aqd” o‘zagidan olingan bo‘lib, “bir narsani ikkinchisiga mahkam

bog‘lash” demakdir. Bu so‘zning ko‘pligi “aqoid” shaklida ishlatiladi. “E’tiqod” so‘zining o‘zagi ham “aqida” bilan uyg‘un. “E’tiqod” – insonning o‘z hayotini ilohiy amr talablariga muvofiqlashtirishi. “Aqida” esa e’tiqodning asosini tashkil etuvchi tushunchalar majmuidir.

Asarda aqida masalalari o‘ziga xos ifodalangan. Muqaddimada ulug‘ shoir nazmda o‘z zamonasining bemisl ijodkori sifatida shuhrat qozongani, she‘rlarining “xayli odam ichra” ofat solganini aytadi. Tafakkur egalaridan biri – Sulton Husayn bazmining nuktadoni buyuk mutafakkir asarlarini oliy bir imoratga qiyoslaydi. Bu shunday bir inshootki, musofirlar, ya’ni mutolaa qiluvchilar uchun barcha sharoit muhayyo: unga yetishganlar orom topadi, maqsadi hosil bo‘ladi. Biroq u odamning andak e’tirozi ham bor: shoir nazmi odamlar qalbiga ishq otashini solgan, kimki bu she‘rlarni o‘qisa, hamisha oshiqu mast bo‘lmoqni tilaydi. Uning e’tiroziga ko‘ra, dini islom uyiga g‘avg‘o solib, yaxshilik imoratini bunyod etish mumkin emas.

Ma’lum bo‘ladiki, “Siroju-l-muslimin” shaxsan muallif va jamiyat uchun ham kuchli ehtiyoj samarasi o‘laroq ijod etilgan. Bu asarni yozmasa, buyuk Navoiy o‘zini ijodkor sifatida maqsadga erishmagan, deb hisoblagan bo‘lar edi. Shu bois shoir “*Tushub bu nuktadin jismim aro pech*” deya bu so‘zlardan qalbida chuqur iztirob paydo bo‘lganini aytadi. Ana shu iztirob, ana shu qalb titrog‘i mazkur asar yaratilishining asosiy sababidir. Shoir bu asari orqali dini islom uyini obod etmoq, barcha zarur masalalarni bayon etmoq istaydi. “Kitob nazmining sababi” bobida muallif islom ahliga foyda yetkazmoq uchun avval aqoid sharhini maqsad qilganini, bundan tashqari, farz, vojib sunnat kabi fiqhiy masalalarni yoritish niyatini bildiradi. Toki, u din ahlining ko‘ngliga xush yoqsin, musulmonlikda zaruriy ehtiyojga aylansin. Sobit e’tiqodli, ma’naviyati butun shaxslarni tarbiyalashga xizmat qilsin.

Bundan tashqari, muallif o‘z ifoda uslubi, asar ijod qilinishi jarayonida qanday ruhiy holatda bo‘lgani haqida ham e’tiborga molik fikrlarni bitadi: *Bayon qilg‘aymen andoq ravshanu pok - Ki, idrok etkay oni xayli atrok. Va lekin gohi ashg‘ol erdi mone’, Gahi har muxtalif hol erdi mone’*.

Shunday kezda pirdan ishorat keladi. “Maqomi mavlidi” firdavsmonand Samarqand bo‘lgan, “ko‘p ma’nidin ogoh” bir kishi suhbat asnosida Xoja Ubaydulloh Ahror hazrat Alisher Navoiy haqida: “Uning nazm aytishga rag‘bati baland, endi shar’iy ahkomlar xususida ham nazm bitsa, munosib ish bo‘lar edi”, deganini aytadi. Hazrat Navoiy shu zahotiyoyq yozishga qalam yo‘nadi: *Chu lobud nuktalar malhuz bo‘lg‘ay*,

Umid ulkim, ulus mahzuz bo'lg'ay. Navoiydin chu topqaylar navoe, Aning ruhig'a ham yetgay duoe.

“Siroju-l-muslimin” – aqida va fiqh kitobi. “Shariatda ahkom sharhi va aqoid va qavoidi adosi” bobida ulug' shoir asarning bu xususiyatini quyidagicha izohlaydi: *Burun bilkim, erur shar' ichra ahkom – Ki, bilmak oni bo'lmish elga nokom. Ul ahkom ikki yanglig' bo'ldi mavjud – Ki, bordur har birida o'zga maqsud. Birisidin murod o'ldi aqida, Amal matlub bo'ldi ul birida. Ya'ni shariat hukmlarini bilmoq juda muhim. Taassufki, el bundan mahrum. Bu hukmlar ikki qismga bo'linadi va har birining maqsadi o'zgacha. Biridan murod – aqida bo'lsa, ikkinchidan maqsad – amal. Avvalgisi aqoid, ikkinchisi esa far'iy ahkomlar deb atalgan.*

Navoiy e'tiqod ilmiga doir qarashlarni quyidagi tizim asosida ifodalaydi: 1) imon qoidasining qisqacha bayoni; 2) imon keltiriladigan narsalar tafsiloti; 3) Alloh taoloning sakkiz sifati – e'tiqodning asosi ekani; 4) haq deb bilinishi aqidadan hisoblangan boshqa narsalar haqida.

*Burun ul nimakim, farz etti Yazdon.
Erur oqilg'a bolig' bo'lg'ach imon.
Aning ma'nisidur til birla iqrar,
Ko'ngul birla inonmog'lig' dag'i bor.*

Ya'ni oqil va balog'atga yetgan inson uchun Yazdon – Alloh taolo farz qilgan dastlabki amr imon keltirmoqdir. Demak, imon farz bo'lmog'ining ikki sharti bor: birinchisi, aql rasoligi, ikkinchisi, balog'atga yetmoq.

*Tilar bo'lsang anga o'zni yeturmak,
Bil olti nimaga imon keturmak.*

Asarda yozilishicha, olti narsaga imon keltirish shart: 1. Xudoni tanish, Uning na o'xshashi, na monandi borligiga imon keltirmoq. U boru yo'qni yaratgan bo'lib, Undan o'zga iloh mavjud emas. 2. Farishtalarni Alloh taolo ibodatga muvofiq qilib yaratganiga ishonmoq. 3. U Zot nozil etgan kitoblarga imon keltirish, ularning barchasini ilohiy va qadimiy deb bilish. 4. Payg'ambarlarga imon keltirish: *Yana ham anbiyog'a qilmoq iqrar- Ki, borin elga irsol etti Jabbor.* 5. Qiyomatga imon keltirmoq. 6. Yomonlik yoki yaxshilik Haq taolo taqdiri ekaniga ishonmoq.

Alloh taoloning sakkiz sifati vasfi. Bu sakkiz sifat aqidaga oid barcha kitoblarda kelgan. Hazrat Navoiy buni she'rda quyidagicha ifodalaydi: *Yana sekkiz sifatqa mu'taqid bo'l, Alardin har biriga ko'rguzay yo'l. Kim, ul sekkiz erur Haqning sifoti – Ki, boridin munazzah qildi zoti.*

“Mu'taqid” so'zining o'zagi – “e'tiqod”. Demak, Alloh taoloning sakkiz sifatiga e'tiqod qilish zarur. Haq taoloning bu sakkiz sifatida U Zot

o'xshashlardan munazzah – pok. Ya'ni bu sifatlarda hech kim hech qachon unga monand bo'la olmaydi. Hayy – barhayot, bu sifat azaliy va abadiydir. Alim – biluvchi, hamma narsani bor mohiyati bilan biladi, Uning ilmidan tashqarida bo'lgan narsa yo'q. Qodir – qudratli, Murid – iroda qiluvchi. U istamagan, iroda qilmagan ish sodir bo'lmaydi. Sami' – eshituvchi. Ammo bu sifati yaralmishlarning eshitishiga mutlaqo o'xshamaydi. Ya'ni biror a'zo yoki boshqa bir vosita bilan emas, O'zigagina xos tarzda eshitadi. Nozir – ko'rib turuvchi. Uning bu sifati ham faqat O'zigagina xos. Takallum – so'zlash ham, Xoliq – yaratish ham Uning sifatlaridir. Hazrat Navoiy Alloh taoloning har bir musulmon bilishi zarur bo'lgan sifatlarini shu tarzda bayon etadi. U Zotning kalomi ham qadim, olam esa hodisdir. Shoir ushbu so'zlarni o'quvchiga qarata aytganini ta'kidlab, yaxshi tushunib, anglab olishga undaydi.

Haq deb bilinishi aqidadan hisoblangan boshqa narsalar. Hazrat Navoiy iymonning asosiy ruknlari va aqiydaning eng muhim masalalarini qisqa va lo'nda ifodalaydi. Tafsilotlarga berilmaydi. Oz so'zga ko'p ma'no yuklaydi. Chuqur ilmiy masalalarni tushunarli, ta'sirli va badiiy ifodalaydi. Qabr azobi kufr ahli va ba'zi gunohkor musulmlar uchun xos ekani; ikki farishta – Munkar va Nakir (asarda ular nomi keltirilmaydi) savol-javobi; Alloh taolo oxiratda O'zi istagan kishilarga jamolini ko'rsatishi; bandalarning sirot ko'prigidan o'tishi, dunyoda qilgan yaxshi-yomon amallari mezon tarozisida tortilishi hamda do'zax yoki jannatga tushish haq ekaniga iymon keltirmoq zarurligi. Aqiydaga ko'ra, Payg'ambarlarning shafosatiga, Muhammad alayhissalom barcha yaralmishlar sayyidi, yo'l boshchisi ekaniga, nabiyalar mo'jizasi va avliyolar karomati haqligiga iymon keltirmoq zarur.

“Siroju-l-muslimin”da e'tiqod asoslari aniq va lo'nda yoritilgan. Turli e'tiqodiy firqalar, dinni o'ziga niqob qilib olgan oqimlar ko'paygan bugungi kunda bunday asarlarni o'rganish e'tiqod asoslarini teran anglash imkonini beradi.

Fiqhiy masalalar talqini. “Siroju-l-muslimin”da fiqhiy masalalar o'ziga xos yoritilgan. Fiqh – ilmning hayot bilan, insonning amali bilan bevosita bog'liq sohasi. Ushbu ilm inson hayoti to'g'ri yo'lga qo'yilishi, amallar Haq taolo amriga mos bo'lishiga xizmat qiladi. Asarda ana shu masalaga doir zarur yo'riqlar ko'rsatilgan.

“Hayotiy mazmunni kim aytgani, qanday aytgani muhim emas, balki ana shu mazmunning qandayligi, mohiyati muhim. Bu – adabiy tahlilda gapni mazmundan boshlab, mazmunning qanday shaklda ifodalangani yoki tasvirlanganiga qaratish lozim deganidir” [4.6]. “Adabiyot qoidolari”da

mana bunday yozilgan: "...adabiyot – fikr, tuyg'ularimizdag'i to'lqunlarni so'zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to'lqunlarni yaratmoqdir" [7.13]. "Siroju-l-muslimin" ana shu fazilatlarni mujassam etgan asardir.

*Binotin anglag'il islomning besh,
Ani bilmakka bo'lg'il fikratandesh.*

Islom besh ustunga qurilgani, birinchisi shahodat kalimasi bo'lib, u faqat saodatmand kishilargagina nasib etishi asarda ta'sirli ifodalangan. *Saloti xams* aning ikkinchisi bil, *Aning sharhini aylay emdi tafsil*. Asarda, shuningdek, "saloti xams" – besh vaqt namoz islom binosining ikkinchi rukni ekani, bu uchun zarur bo'lgan tahoratning farz, sunnat va mustahablari, tahoratni buzuvchi va g'uslni vojib qiluvchi sabablar, g'uslning farz va sunnatlari, tayammumning farzlari va uni buzadigan narsalar, namozning farz, vojib va sunnatlari, farz va sunnat namozlari rakatlari adadi singari masalalar yoritilgan. Ushbu masalalar ilmiy asosda, chuqur mantiq bilan, izchil ifodalangan. Shu bois asarni adabiy-ma'rifiy turga mansub, deb baholash zarur. Akademik Alibek Rustamiy fikricha, adab ilmlari o'z ichiga lug'at, sarf, nahv, ishtiyoq, maoniy, bayon, aruz, qofiya, insho, she'r farzi (yoki she'r naqdi), muhozara, rasmul xat kabi ilmlarni oladi [3.110]. Ularni o'rganib, amal qilgan olimni adib hisoblash mumkin. Bunda badiiylik ma'lum ma'noda boy berilishi mumkin. Lekin o'quvchi ongi va qalbiga ma'rifat nuri ulashiladi. Uning ko'nglida hayotini Haq taolo amriga muvofiq tizimga solish uchun ilhom paydo bo'ladi.

"Siroju-l-muslimin"ning keyingi bobi zakotga bag'ishlangan. Hazrat Navoiy zakotning mohiyatini tushuntirishda ham olim, ham adib sifatida namoyon bo'lgan:

*Zakot o'ldi uchunchi rukn bilgil,
Nechukkim, amr qilmish Tengri, qilg'il.
Kishi sohibnisob o'lg'uncha ma'mur,
Emaskim, haq tutubtur oni ma'zur.*

Ma'lumki, "zakot" so'zi lug'atda "unib-o'sish", "poklanish" ma'nolarini bildiradi. Fiqhiy istilohda "Maxsus mol-mulk uchun maxsus ko'rinishda vojib bo'ladigan haq", deyiladi. Uning vojib bo'lishida nisob – zakotni vojib qiladigan miqdor va havl – yil to'lishi shart" [2.163]. Asarda shariat hukmi bo'yicha, moli nisobga yetmagan kishiga zakot farz bo'lmasligi, bunday odam Alloh taolo huzurida uzrli ekani aytiladi. Moli nisobga yetgan kishi qirqdan bir qismini zakot uchun ajratishi farz ekani,

zakot unga haqdor bo'lgan kishiga berilmog'i zarurligi nazmda ifodalanadi. Negaki: *Yeturmaklik angakim, mustahiqdur, Bu ishga mustahiq bo'lg'an muhiqdur*. Tilla-kumush va boshqa tijorat mollarida ham shunday nisbatda zakot to'lanadi. Chorva hayvonlariga nisbatan qoidalar alohida. Ularni o'rganish zarur. "Tillaning nisobi – 85 gramm, kumushning nisobi – 595 gramm. Boshqa tijoriy mollarning nisobi esa tilla yoki kumush nisobining qiymatiga qiyosan chiqariladi. Ammo dalada boqilayotgan chorvalarning zakoti o'ziga xos uslubda ado etiladi. Ularning tafsiloti uchun fihiy kitoblarga murojaat qilish lozim" [2.164].

Asarda fiqh qoidasiga ko'ra kiyar to'n va minar ot, ro'zg'orda ishlatiladigan mis idishlar, siyohu qalam, qog'ozu kitob, ehtiyoj uchun zarur narsalar nisobga kirmaydi va ulardan zakot berilmaydi.

Hazrat Navoiy ijodkor bo'lgani bois shar'iy hukmlarni shunchaki bayon etib qo'ya qolmagan. Balki so'zga badiiy libos kiydirgan. Fikrlarini so'z javohiri bilan ziynatlagan. Jumladan, ro'zaga bag'ishlangan keyingi bob buni tasdiqlaydi. Qur'oni karimning "Baqara" surasidagi ramazon ro'zasi farz bo'lgani haqidagi oyatda: "Shoyadki, taqvodor bo'lsangizlar", deyilganiga ko'ra, ro'zadan murod – taqvo. Hazrat Navoiy ham masalaning ana shu jihatiga alohida urg'u beradi:

Erur to'rtunchi rukn islomning savm -

Ki, o'tgan kimsaga taqvo bila yavm.

Chu ro'za bo'ldi yilda bir oy,

Aning ijrosida bo'l nafsarmoy.

Bir yilda bir oy – ramazoni sharifda tutiladigan ro'za insonda o'z nafsiga hokim bo'lish fazilatini tarbiyalaydi. Ro'zada farz sanalgan niyat tunda, tong otmay qilinishi afzalligi, nafl ro'zada niyatni tushgacha qilinsa ham joizligi haqidagi misralar ilmiy haqiqat lo'nda va aniq ifodalangani jihatidan qimmatlidir. Shundan keyin muallif ro'zani buzmaydigan amallar: chivin, pashsha kabi mayda narsalarning tomoqqa kirishi, idrokli odam tuz, sirkaga o'xshash narsalarni til uchi bilan totishi, hijoma – qon oldirishga doir hukmlarni bayon etadi. Bundan tashqari, ro'zador ona tomog'idan o'tkazmay, faqat og'zida bolasiga non chaynab berishi ro'zani buzmasligi aytiladi. Yana bir qoida: "*Unutib gar yesang, ichsang emas g'am, Erur ul ro'za boqiy, ey mukarram*". Ya'ni ro'zador noxos unutib yeb yoki ichib qo'ysa, ro'za buzilmaydi. Bu ro'zadorga Allohning ikromidir.

Ushbu bobda ro'zani buzganlik uchun kafforat berish shartligi haqida so'z boradi. Kafforat – shariatga zid biror ish sodir etilsa, buning uchun jarima sifatida evaz berilishi ma'nosini anglatadi: *Agar beboklik oyini tuzdung, G'izoning g'ayri birla ro'za buzdung. Qazosi birga birdin ortuq*

ermas, Fuzung‘a shar‘ ruxsat, bilki, bermas. Agar befarqlik natijasida ozuqa bo‘lmaydigan narsalar bilan ro‘zani buzgan bo‘lsang, uning qazosi uchun har bir kuniga bir kun ro‘za tutmog‘ing shart. Undan ortiq emas. Chunki shariat ortiqcha ishga buyurmaydi.

*G‘izo yeb ro‘za ulkim, qilsa zoyil,
Va yo nafs bo‘lib shahvatg‘a moyil.
Kafforat oltmish miskinga it‘om,
Erur yo oltmish kun savmi nokom,*

Mabodo biror kishi g‘izo – ovqat yeb yoki shahvatga berilib, qasddan ro‘zasini buzsa, buning uchun kafforat – oltmish miskinga taom yedirishi yoki oltmish kun ro‘za tutmog‘i zarur. Faqat sharti shuki, oltmish kun muttasil bo‘lmog‘i, ya‘ni orasini uzmay ro‘za tutilishi kerak. “*Yo‘q ersa solim ermas ro‘za holi*” – aks holda ro‘za shariatga muvofiq sanalmaydi.

Keyingi bob haj bilan bog‘liq masalalarga bag‘ishlangan. Niyat, ya‘ni qasd qilish ma‘nosini anglatuvchi “haj” so‘zi fiqhiy istilohda: “Maxsus amallarni ijro qilish uchun maxsus vaqtda maxsus joyga qasd qilishdir. Maxsus amallar – Arafotda vuquf qilish, tavof va sa‘y, Muzdalifada tunash, shaytonga tosh otish kabi amallar. Maxsus vaqt – haj oylari. Maxsus joy – Masjidul-harom, Arafot, Muzdalifa, Mino kabi joylar” [2.170].

Islomning beshinchi rukni bo‘lgan hajni ado etishda muayyan qiyinchiliklar va farz bo‘lishi uchun muayyan shartlar bor. Asarda yozilishicha, birinchisi va eng asosiysi istitoat – hajga borib-kelishga qodir bo‘lmoq. Yana biri, yo‘lning xatardan xoli bo‘lishi. Keyingisi – hech kimdan qarzdor bo‘lmaslik. Navbatdagi shart: *Yana gar yo‘q iyolingdin maunat, Ki, ul ko‘rgay maosh uchun suubat.* Ya‘ni oila ahlining tirikchilikka urinishga muhtoj bo‘lmasligi. Oxirgisi, yo‘l yurishga mone‘lik qiladigan kasallikdan xoli bo‘lish. Ana shu shartlar ado etilsagina haj farz bo‘ladi. Asarda eng muhim fiqhiy masalalar ana shu tarzda nazmiy talqin etilgan.

Xulosa qilib aytganda, ushbu ilmiy-ma‘rifiy asar eng muhim masalalar qamrab olingani, teran mantiqqa tayanilgani, badiiy ifoda uslubi bilan aqoid va fiqh asoslariga bag‘ishlangan asarlar orasida alohida ajralib turadi. Asar nomidan ham, mazmunidan ham ko‘zda tutilgan o‘quvchi ko‘ngliga ma‘rifat ulashish maqsadiga erishilgan. “Siroju-l-muslimin o‘zbek mumtoz adabiyotida alohida mavqega ega ekani barobarida bugungi kunda ham o‘quvchining qalbini e‘tiqod va ma‘rifat nurlari bilan yoritishga munosib xizmat qilihi jihatidan muhim va qimmatli asardir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин.- Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
2. Алишер Навоий. “Навоийдин чу топқайлар навое” (Нашрга тайёрловчилар, таржима ва изох муаллифлари: Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид). - Тошкент, “Ҳилол-нашр”, 2014.
3. Рустамий, Алибек. Адиблар одобидан адаблар. -Тошкент: Маънавият, 2003, 110 б.
4. Саримсоқов, Баҳодир. Бадиийлик асослари ва мезонлари. — Тошкент, 2004.
5. “Сирож ул-муслимин”нинг изох ва таржималари.- Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. — Тошкент: Фан, 2000.
6. Тарозий, Шайх Аҳмад ибн Худойдод. Фунуну-л-балоға. Тошкент, “Ҳазина” нашриёти, 1996.
7. Фитрат, Абдурауф. Танланган асарлар. IV жилд. —Тошкент: Маънавият, 2006.
8. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Навоий гулдастаси. — Алишер Навоий. “Навоийдин чу топқайлар навое” (Нашрга тайёрловчилар, таржима ва изох муаллифлари: Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид). - Тошкент, Ҳилол-нашр, 2014.
9. Юсупова, Дилнавоз. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). —Тошкент: Академнашр, 2013.
10. Ғаниева, Суюма. Навоий ёдга олган асарлар.

MODDIY BOYLIKLAR EGASI BO'LGAN BIR KAJBAHS HAQIDA

*Ibrohim YO'LDOSHEV,
filologiya fanlari doktori, professor,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti,
e-mail: yuldashev-57@mail.ru*

Annotatsiya

Mazkur maqolada hazrat Navoiy qattiq tanqid ostiga olgan tuban kimsalarning illatlari haqida fikr yuritilgan. “Hayrat ul-abror” dostoni misolida ochko‘zlik, manmanlik, martabaga hirs qo‘ygan kishilar fe‘l-atvori tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: nafs, qabohat, tubanlik, johil, zulm, nafrat.

Аннотация

В данной статье рассматриваются пороки низов, которых Навои резко критиковал. На примере эпоса “Айрат ул-аброр” анализируется поведение людей жадных, заносчивых, жадных до карьеры.

Ключевые слова: похоть, зло, смирение, невежество, угнетение, ненависть.

Annotation

This article discusses the vices of the lowly, whom Navoi strongly criticized. The example of the epic “Hayrat ul-abror” analyzes the behavior of people who are greedy, arrogant, greedy for a career.

Keywords: lust, evil, lowliness, ignorance, oppression, hatred.

Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror” asarida ayrim juda boy-u badavlat kishilar to‘g‘risida ancha mufasssal yozgan. Lekin hayot haqiqatidan hech qachon chekinmaydigan bu ulug‘ shoir va mutafakkir ularning mol-u mulk egasi ekanliklarini tilga olgan esa-da, bu shaxslardagi chirkin illatlarni qattiq tanqid qilgan. Shundaylardan birini Navoiy “xudnamo muxannasvash” deb ataydi. Buning ma’nosi maqtanchoq nahs kishi, ya’ni o‘zini o‘zi ulug‘lovchi, o‘ziga bino qo‘ygan, qilmishlari esa yomonlikdan iborat kimsa, demoqdir. Ana shu shaxsni Navoiy bunday qilib ko‘rsatadi:

*It eti qoplon kibi quti aning,
Kibr yeli bodi buruti aning.*

*Chinki topib qoshi ustida nishast,
Charxi daniy toqig‘a solib shikast.*

*Kibr ila har sori girih qoshig'a,
O'zga tafar'un solibon boshig'a [1].*

Demak, bu kimsaning butun borlig'i it va qoplonga o'xshagan. Mo'ylab ostidan chiqayotgan nafasi manmanlik, g'o'dayish shamoli singari. Qoshining chimirilib turishi, nomard falakning gumbaziga ham shikast yetkazgudek, o'zini baland tutib qovoq solib gerdaymog'i boshidagi takabbur, o'zini katta olishini yanada kuchaytiradi. Bu kimsa zulmda Zahhokka o'xshaydi. Zahhok degan bir zolim podshoh bo'lgan ekan. Uning yelkasidan ikki ilon o'sib chiqqan. Ular yosh odamlarning miyasini yeb yashaganlar. Shuning uchun uning buyrug'iga ko'ra har kuni ikki yosh odamni o'ldirib, ularning miyalarini yegizib, bu ilonlarni boqqanlar. Navoiy "xudnamo muxannasvash"*¹ni ana shu Zahhokka o'xshatadi:

*Zulmda Zahhoklig'i bilgurub,
Ikki yilon egnida halqa urub ...[1]*

Yana bu rasvo zolim feodal o'zini oltinga burkab yuradi. U zarbof liboslar kiyadi. Hatto mingan otiga ham oltin taqinchoqlar osadi. Garchi u o'zini oltinga ko'mib yuborgan esa-da, uning har bir qilgan ishi, butun xatti-harakati, turish-turmushi qabohat, tubanlik va chirkinlikdan iborat. U o'zi devga o'xshash. Ammo jamoliga parilardek yasan beradi. Bu xuddi tikanni gul bargidek bezaganga o'xshab ketadi. Yana bu badbashara ra'no kabi jilva ham qiladi. Zebo gulruxlarga o'xshab boda ichadi. Dimog'iga boda yetgan zahotiyoq bemaza noma'qul gaplar gapirmoqqa boshlaydi:

*Dev jamolini paridek yasab,
Xorni gulbargi taridek yasab.*

*Jilva qilib shohidi ra'no kibi,
Boda ichib gulruxi zebo kibi.*

*Chun tegurib boda dimog'ig'a nashv,
So'z mutaoqib demayin g'ayri hashv [1].*

Uning atrofini aql-idrokdan yiroq shaxslar o'rab olganlar. Ular uning yonida axlat yeguchi zotlar yoki o'limtikxo'r qarg'alar kabi gir aylanadilar. Yana unga xushomadlar qiladilar. Bu hol devni shaytonlar o'rab olganiga o'xshaydi:

*Necha lavand ollida borchanajis,
Birida ne aql-u ne idroku his.*

*muxannasvashi xudnamo - o'zini bozorga soluvchi hezalak

*Gulxanu yuz zog 'i najasxordek,
Yo zag 'an atrofida murdordek.*

*Nukta yoqardek anga behad debon,
Behadu andoza xushomad debon [1].*

Ana shunday tuban va nomunosib kimsaning qo'lida mol-u davlat yig'ilgan. U butun boshliq viloyatga, mulk-u sipohga ega. U yana shohga minnat qilib, o'ziga qo'shimcha yerlar, boylik talab qiladi. Agar shunday qilmasa, bu shohni yiqitib, boshqasini taxtga chiqarmog'i mumkinligini aytib, po'pisa ham qiladi.

*Ta'n qilibkim, "manga yuz ming berur,
Yuz, ikki yuz ming manga loyiqmudur?!"*

*Holim agar kechsa bu yanglig' taboh,
Bo 'lmasa bu shah, yana mulk, o 'zga shoh!" [1].*

Ana shunday chirkin fikrli, boylik va martabaga hirs qo'ygan shaxsni Navoiy qattiq tanqid ostiga olgan. Shoir o'z shohini bundaylarga nisbatan keskin muomalada bo'lmoqqa chaqiradi:

*Xossaki bir johili dun-u taboh,
Jahdu jid etgay tilab o 'ziga joh.*

*Minnatig 'a aylasa shoh iltifot,
Haq karamidin anga yuz ming uyot [1]!*

Ma'nosi: Agarda ana shunday johil, pastkash, tuban bir kimsa o'ziga martaba va boylik tilab harakat qilganida, uning minnatini shoh ko'targuday bo'lsa, Xudo karamidan unga yuz ming uyatli ish bo'ladi!

"Hayrat-ul abror" asarida shoirning ana shunday tanqidiga uchragan yana bir kimsa bor. Uni Navoiy "johili qotilvash" deb ataydi. Navoiy bu ijtimoiy unsurning xarakteristikasini qahr va nafrat to'la ifodalarda bergan:

*Turfa bukim johili qotilvashe,
Ko 'rmagi noxush, demagi noxushe...*

*Qatl bo 'lub odatu xo 'yi aning,
Marg ragi har sari mo 'yi aning.*

*Dunlig 'idin it bila yakson bo 'lub,
Bal it aning qoshida inson bo 'lub...[1]*

Ma'nosi: U johil odam o'maruvchilar qatori, barcha ko'rgani va degani yomonliqdan iborat, odati odamlarni qatl etishdir, har bir tukida o'lim ragi (tomiri) bor. Tubanligi it bilan barobar, bilki it uning qarshisida inson bo'lib ko'rinadi.

Johili qotilvash ham boy-u badavlat shaxs. U ham qo'shin va jamoaga bosh bo'lib olgan. Navoiyning johili qotilvashga nisbatan nafrati ochiq sezilib turibdi. Ammo bu masalaning bir tomoni. Uning ikkinchi tomoni ham bor. Unda so'z bir bilimdon olim odam to'g'risida boradi. Bu olimning ko'ngli ilm ma'vosi, maskaniga aylanib ketgan. U xuddi harakatlanuvchi ilm daryosiga o'xshaydi. Bu kishi ibriy, yunon, suryon, hind ilmlarini ham to'la egallagan. Ilm uning ko'nglini keng bir dunyoga aylantirib yuborgan. Bu go'yo bir tomchida butun bir daryo berkingani kabi. So'zlari bama'ni, ularda yashirin sirlar bezaklari berkingan.

Navoiyning yuragini ezgan narsa ana shunday munosib bir zotning Johili Qotilvash bilan ulfat bo'lganidir. Chunki Johili Qotilvash amirlik martabasiga ega. Olim esa o'sha dev huzurida o'zini xor-u zor tutadi. Uning uyiga kelib yer o'padi, uni duolar qiladi. Chunki bu olim atalgan kishi tuban nafsning gapiga kirib o'zini shunday xorlikka muhtalo qiladi.

*Ko'r ne malakvashni qilib nafs dun,
Devi lain ollida xor-u zabun... [1]*

Ma'nosi: Tuban nafs bu malak singari odamni o'sha la'nati dev oldida xor-u zor bo'lmoqqa olib kelgan.

Shoir shunday ahvoldan qattiq kuyunadi. U istig'for aytib, o'z kitobxoniga fig'on chekib murojaat qiladi:

*Tengri uchun, ko'rki, bu ne hol erur,
Shammai ta'rifida til lol erur.*

*Ul ne tafar'un, bu ne nakbat bo'lur,
O'rtalarida bu ne suhbat bo'lur [1].*

Ma'nosi: Xudo haqqi, ko'rgin, bu qanday holdirki, uning haqida ozgina gapirmoqqa ham til loldir. Uning g'oyat kibrli, bunisi g'oyat xor-u zabun. Bularning o'rtasida qanday suhbat bo'lmog'i mumkin?

Navoiy boy, amir Johili Qotilvashga qanchalik nafrat bilan qaragan bo'lsa, nafs yo'lida o'zini xorlikka duchor etgan olimga ham shunday qaraydi. Bu gaplardan xulosamiz shuki, talant va bilim egasi bo'lgan shaxslar o'z ilmi, hunari yo'lida jonfidolik bilan xizmat qilishi, nafs sirtmog'idan o'zlarini saqlay bilmoqlari shart. O'shandagina ular olimlikka munosib bo'ladilar.

Bu xulosani o‘z mavzuyimiz – moddiy hayot va ma’naviy hayot uyg‘unligiga bog‘laydigan bo‘lsak, shuni qayd etish lozimki, ma’naviy hayot vakili nafsning gapiga kirmasin. U o‘zini “xudnamo muxannasvash” va “johili qotilvash” kabi moddiy boylik egalaridan nari tutisin, ularning minnatini ko‘tarmasin, moddiy hayotning munosib qadrshunos vakillarini taniy olsin va faqat shular bilangina amaliy uyg‘unlikka erishsin” [3, 22-30].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 7-жилд. – Тошкент: Фан, 1991.
2. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев ва С.Иброҳимов. – Тошкент: “Академнашр”, 2019.
3. Қаяумов А. Ёшлар тарбиясида моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги масалалари. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2012. – Б. 22–30.

ORIFONA G‘AZALDA KO‘PQATLAMLIK

*Ilhom G‘ANIEV,
filologiya fanlari doktori*

Annotatsiya

Mazkur maqolada buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy she’riyatining o‘ziga xos xususiyatlari orifona mavzudagi g‘azal tahlili misolida atroflicha ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: g‘azal, lirik qahramon, ma’naviy kamolot, solik, bayt

Аннотация

В данной статье подробно разъясняются особенности поэзии великого мыслителя и поэта Алишера Навои на примере анализа газелей на тему “орифона”.

Ключевые слова: газель, лирический герой, духовная зрелость, путник, байт.

Annotation

In this article, the peculiarities of the poetry of the great thinker and poet Alisher Navoi are explained in detail on the example of the analysis of ghazals on the theme of “orifona”.

Keywords: ghazal, lyrical hero, spiritual maturity, passenger, bayt

Alisher Navoiy ijodiyotini Islomdan, tasavvufdan tashqarida tasavvur qilish mumkin emas. Ammo Navoiyda bu ilohiy, tasavvufiy mazmun ko‘pincha to‘g‘ridan to‘g‘ri, so‘fiylikka oid termin va tushunchalar orqali emas, hayotiy mavzu qobig‘ida, hayotiy timsol va tafsilotlar vositasida beriladi. Shuning uchun mutafakkir shoirning asarlari soha mutaxassislari uchun ham, oddiy kitobxon uchun ham birdek o‘qimishli va e‘tiborga molik. “G‘aroyib us-sig‘ar” devonining 393-g‘azalida ham haqiqatga erishish yo‘lida mashaqqat chekib, ma‘lum bir bosqichga ko‘tarilgan solik – yo‘lchining ruhiy holati tasvirlangan. Uni oddiy kitobxon ma‘naviy komillikka intilayotgan shaxs ruhiyatida kechayotgan po‘rtanalar, uning ziddiyatli holati, ma‘naviy izlanishlari sifatida qabul qilishi ham mumkin. G‘azalni to‘liq keltiramiz:

I bayt. Bo‘lmish andoq munqati’¹ ahli zamondin ulfatim
Kim, o‘zum birla chiqishmas ham zamoni suhbatim.

II bayt. Ey xush ulkim, tutmish erdi vahsh² ila sahroda uns,
Muhish³ ahvoli mangakim, bor o‘zumdin vahshatim.

III bayt. Istaram qochmoq adam vodiysi⁴dinkim, kirgali
Vomiqu Farhodu Majnun, bas, g‘ulu⁵dir xilvat⁶im.

IV bayt. To‘lg‘anurmen o‘zlukumdin chiqg‘ali, bukim erur
Dard vodiysida sargardon quyundek hay‘at⁷im.

V bayt. Ey ajal, tan xirqa⁸sin kuydurki, bo‘lmish bas og‘ir
Bu malomat o‘qlari birla tikilgan kisvat⁹im.

VI bayt. Ey falak, anjum¹⁰ ushoq¹¹ toshin yig‘ib boshingg‘a ur,
Chun fano¹ mayxonasi xisht²idin o‘ldi turbat³im.

¹ Munqati’ – ajralgan, kesilgan, uzilgan.

² Vahsh – vahshiy, yovvoyi hayvon..

³ Muhish – qo‘rqinchli, dahshatli.

⁴ Adam vodiysi – bu yerda: sahro.

⁵ G‘ulu – g‘alcha, qiy-chuv, to‘polon (g‘uluning bir necha ma‘nosi bor, ammo biz ushbu lug‘atda so‘zlarning faqat mazkur matndagi ma‘nosini beramiz).

⁶ Xoli, kimsasiz joy.

⁷ Hay‘at – shakl, suvrat, ko‘rinish.

⁸ Xirqa – shayx va darveshlarning maxsus ust kiyimi, janda.

⁹ Kisvat – kiyim, ust-bosh.

¹⁰ Anjum – yulduzlar.

¹¹ Ushoq – mayda.

VII bayt. Yetti ko'kni ko'k varaqlardek sovurg'ay har taraf,
Toqi minoyi⁴ aro chirmalsa ohi hasratim.

VIII bayt. Qo'y duru feruza bahsinkim, nujum⁵u charx⁶ni
Nilufar bargi uza shabnamcha ko'rmas himmatim.

IX bayt. La'l⁷dek boshim osilsun g'arqa⁸i xunob o'lub,
La'l tikkan saltanat tojig'a bo'lsa rag'batim.

X bayt. Turfa ko'rkim, xalq kom⁹i birla umrum bo'ldi sarf,
Turfaroq bukim birovga yoqmadi bir xidmat¹⁰im.

XI bayt. Ey Navoiy, ikki olamdin kechib toptim visol,
Bu iki butxona¹¹din ermish bu yo'lda ofatim.¹²

G'azal ramali musammani mahzuf (foilotun foilotun foilotun foilun)
vaznida yozilgan. Paradigmasi quyidagicha:

- V - - / - V - - / - V - - / - V - /
- V - - / - V - - / - V - - / - V - .

Endi baytlarni alohida-alohida tadqiq etsak. G'azal g'alati ruhiy holat tasviridan boshlangan: lirik qahramon atrofida gilar bilan munosabatni uzib qo'ygan; buning ustiga, qizig'i shundaki, hatto ba'zan o'zi o'ziga yoqmay, o'zi o'zini tushunolmay qoladi (**I bayt**).

Bu ajabtovur holni tushuntirish uchun shoir afsonalarga murojaat qiladi: cho'l-u biyobonlarda yovvoyi hayvonlar bilan do'st tutinganlarning ahvoli ham menikidan yaxshiroq, chunki ular vahshiy hayvonlar bilan ulfat bo'lib olganlar – ulardan qo'rqmasalar ham bo'ladi; mening ahvolimning dahshati shundaki, men o'zimdan qo'rqaman (**II bayt**). Sahroda hayvonlar bilan do'st tutinganlar kimlar? – bular, albatta, Sharq afsonasi qahramonlari, Haqning oshiq-lari, solik(yo'lchi)lar – Farhod, Majnun va Vomiqlardir. Shuning uchun ham shoir **III baytda** tabiiy ravishda ana shu qahramonlarni

¹ Fano – 1. Yo'q bo'lish, tugalish, o'lish, baqosizlik. 2. O'zlikni yo'qotib, butun borliqdan kechib, ilohiyotga singish

² Xisht – g'asht.

³ Turbat – qabr.

⁴ Toqi minoyi – bu yerda: osmon ma'nosida.

⁵ Nujum – yulduzlar.

⁶ Charx – osmon

⁷ La'l – qizil rangli qimmatbaho tosh.

⁸ G'arqa – cho'mgan, botib ketgan.

⁹ Kom – tilak, istak, maqsad.

¹⁰ Xidmat – xizmat.

¹¹ Butxona – butparastlar ibodatxonasi.

¹² Navoiy A. Xazoyin ul-maoniy. To'rt tomlik. I tom. G'aroyib us-sig'ar. – Toshkent, Fan, 1960. – 411-b.

esga oladi. Bu baytda “adam vodiysi” deganda sahro, cho‘l nazarda tutilgan. Lirik qahramon odamlar bilan munosabatni uzib, bosh olib sahroga chiqib ketgan, ammo endi u erdan ham qochib ketishni hohlaydi, chunki sahro – odamlarni ko‘rmay, uzlatda, yolg‘izlikda yashash mumkin bo‘lgan kimsasiz maskan vomiqu farhodu majnunlar kelgandan keyin g‘ala-g‘ovur, to‘polonli joyga aylanib qolgan. “Kirgali” degan so‘z mazkur baytda “kirgach, kirgandan keyin” degan mazmunda, chunki -gali qo‘shimchasi eski o‘zbek tilida -gach, -gandan keyin degan ma’nolarni bildiradi.

IV baytda lirik qahramon ruhiyatidagi ziddiyatli holatning sababi beriladi: Haqni izlab yo‘lga chiqqan solik, Haqqa intilgan orif o‘zligidan – ikkilamchi “men”dan qutulishni, Alloh bilan birlashishni, vahdatni istaydi. Uning ruhiyatida kechayotgan g‘alati-g‘alati hollarning boisi shu. U ma’naviy komillikning muayyan bosqichiga ko‘tarilgan, shuning uchun unga nafs tashvishlari bilan yashab yurgan kimsalarning ulfatchiligi ham, o‘zidagi hali butkul yo‘qolib ketmagan nafsoniy intilishlar ham, hatto o‘sha davr adabiyotida ma’naviy komillikning timsoli sifatida shuhrat qozongan Vomiqu Farhodu Majnunlar bilan sahroda yonma-yon yashash ham malol keladi. To‘lg‘anish tufayli uning shaklu shamoilyli endi odamsifat emas, u xuddi sargardon quyunning suvratiga o‘xshaydi.

Aslida Haq vaslini izlash, oddiy qilib aytganda, ma’naviy barkamollikka intilish, Inson degan ulug‘ nomni xiralashtirib qo‘yadigan noshoista illatlardan xalos bo‘lish, qalbni ma’naviy g‘uborlardan tozalash demak. Afsus, afsus! Ba’zan Haq nomidan gapirib, tasavvufdan, Navoiydan saboq berib, hasad, ig‘vo, chaqimchilik, tamagirlik, o‘g‘rilik, g‘arazgo‘ylik, odamlarni bir-biriga gij-gijlash, fitna-fujur bilan shug‘ullanib yurganlar ham yo‘q emas. Undan ham yomonrog‘i, Navoiyni, tasavvufni o‘zlarining mayda maqsadlariga, soxta shuhrat orttirish uchun qalqon qilib yurganlar ham bor.

Ma’lumki, Haq vaslini izlab yo‘lga chiqqan solik uchun tan – ortiqcha bir yukdir. Tanning talablari – nafsoniy talablar Haqiqatga etishga xalaqit beradi. SHuning uchun ham lirik qahramon tanni “malomat o‘qlari bilan tikilgan kisvat(kiyim)” deb hisoblaydi; ajalga murojaat qilib, tan xirqasini kuydirishni iltijo qiladi. Chunki, tasavvufda “o‘zlikdan chiqish” yo‘llaridan biri – o‘lim. **V baytning** mazmuni, o‘lim istash muddaosining izohi ana shunday.

Ajal, o‘lim haqidagi baytdan keyin mantiqiy ravishda qabr timsoli ishlatilgan, motam manzarasi tasvirlangan bayt kelgan. **VI baytning** mazmuni shunday: ey osmon, yulduzlar – kichik-kichik toshlarni boshingga urib-urib yig‘la, chunki fano mayxonasining g‘ishtlaridan mening qabrimni

barpo qildilar. Ammo bu baytda aytilgan o'lim jismoniy o'lim bo'lmay, o'zlikni yo'qotib, butun borliqdan kechib, ilohiyotga singish nazarda tutiladi. Osmonni yig'lashga da'vat etishdan muddao esa moddiy olam bir bandasidan ajralganlaigiga ishoradir (chunki osmon ham moddiy borliq).

VII bayt “etti ko‘k” iborasi bilan boshlanadi, bu ham o‘ziga xos bir usul. Bu baytda Navoiy ma’naviy barkamolikka erishish yo‘lida ulug‘riyozatlar chekib borayotgan yo‘lchining oh-u fig‘onlarini mubolag‘ali tasvir qiladi: mening oh-u hasratlarim agarda osmonga chirmasha, yetti qavat ko‘kni oddiy varaq kabi har tarafga sovurib tashlaydi. Haq vaslini izlash yo‘lining mashaqqatlari ham, shu mashaqqatlarni uzluksiz chekib borayotgan solikning fig‘onlari ham shu qadar ulug‘dir!

Keyingi bayt ma’naviy kamolot pillapoyalaridan ko‘tarilib borayotgan shaxsning moddiy dunyoga nazarini ifoda etadi. Ya’ni: dur va feruzalardan gapirma, qimmatbaho toshlar naryoqda tursin, mahobatli osmon bilan yulduzlarni ham nilufar bargi ustidagi shabnamchalik nazarga ilmayman (**VIII bayt**). Zero, bularning hammasi moddiy narsalardir.

Bu baytda ifoda etilgan ruhiy holatni faqatgina tasavvufiy mazmun bilan bog‘lab qo‘ysak, badiiy adabiyotning ta’sir doirasini ham, Navoiy dahosining ufqlarini ham toraytirib qo‘ygan bo‘lamiz. Bu baytdagi mazmun ruhiy, falsafiy, ma’rifiy jihatlardan beqiyos kengdir. Undan turli did va darajadagi kitobxon estetik bahra olabiladi. Masalan, oddiy kitobxonni adabiyotning insonlik hayoti bilan bog‘liq jihatlari ko‘proq o‘ziga jalb etadi. Mazkur baytda ifoda etilgan ma’naviy daraja haqiqat yo‘lining qaysidir bosqichiga ko‘tarilgan so‘fiyning holatigina emas, bu – gumanist shaxsning, mutafakkirning, san’atkorning, yoshi bir joyga borgan oddiy insonning hayotning ma’lum bir bosqichiga kelib dunyo mohiyatini anglashi, inson umrining ma’nosini yanayam teranroq idrok etishidir. Nilufar bargi ustidagi shabnam qanchalik omonat, qanchalik qiymatsiz bir narsa bo‘lsa biz jonimizni, sog‘ligimizni o‘ylamay, o‘tayotgan umrimizning qadriga yetmay to‘playdigan mol-amlokning qiymati ham, umuman, biz yashab turgan borliq dunyoning qiymati ham shunday bebaqo, ahamiyatsizdir. Hazrat Shoir shu ma’noni anglatish uchun tashqi shakli, rangi bilan bir-biriga o‘xshash dur-yulduz-shabnam, feruza tosh-osmon-nilufar timsollarini bir-biriga parallel ravishda keltirgan.

Navoiyning o‘zlari bu borada bizga ulug‘ ibrat ko‘rsatganlar. U kishi qurgan imoratlar, ko‘priklar, maktab va madrasalar, iste’dodlar tarbiyasi uchun, yetim-yesirlar uchun sarflagan mablag‘lar ne-ne mansab-u martabalarni ham, Qorunnikicha mol-davlatni ham, beqiyos as’asayu dabdabalarni ham gul bargidagi shabnamcha nazarga ilmagan buyuk bir

shaxsning ma'naviy kamoloti darjasini ko'rsatmaydimi? Kimlardir tirnoqcha mansab ustida taloshib bir-birini kanaday eb yotgan, qushning tumshug'idagi donchalik rizq-u mol deb eng insoniy a'mollarni oyoq osti qilayotgan bugungi kunlarda bu ibrat qanchalar ulug'!

Keyingi **IX bayt** solikning yanayam balandroq nazari, yuksakroq himmatidan bahs etadi: agar toj-u taxtni, podshohlikning qimmatbaho toshlar qadalgan tojini orzu qilsam, boshim qonlarga belanib, la'ldek osilsin! Mana shu baytni g'azalning kulminatsiyasi deyish mumkin. Podshohlikka raddiya berib qasam ichish ilhomning jazavali onlarida aytilgan mubolag'a emas. Bu, tarix kitobining sahifalaridan bilamizki, yuksak darajadagi ma'rifatli shaxs Alisher Navoiyning hayot nizomi, faoliyatining dasturilamalidir. Vaziri kabirlikdan etak silkkan, Astrobod hokimligidan iste'fo bergan bir kishining aynan shunday yozishga to'la haqqi bor!

Baytdagi "la'ldek boshim osilsun" degan jumla o'quvchiga sal tushunarsiz bo'lishi mumkin. Bu yerda shoir la'lning sirg'a, tillaqosh, zebigardon singari zeb-ziynat tarkibida osilib turishiga ishora qilgan.

X baytda shoirning shunday bir chuqur hasrati, mahzun armoni aks etganki, bunday oddiy insoniy iztiroblar o'zini avliyo, hayotini afsona kabi tasavvur etganimiz odamlarga ham begona bo'lmaganligidan daf'atan hayratga tushasan kishi. Bu qo'shmisra turli mubolag'alaru tashbehlar bilan zeb berilgan, so'fiyning oddiy odamlarga hamma vaqt ham tushunarli bo'lavermagan hollari tasvir etilgan o'ta shoirona baytlar ichida zaminiy ruhi, o'kinch to'la pafosi bilan ajralib turadi. Qiziqki, deydi shoir, umrim xalqqa xizmat qilish yo'lida sarf bo'ldi. Chindan ham butun hayotini xalq xizmatiga bag'ishlash – har kun uchraydigan hodisa emas. Xalqparvarlikning soxta to'nini kiyib, o'z nafsini amrini bajo keltirib, ayshini surib yurgan nokaslar qanchadan-qancha. Shunga ko'ra shoirning "Turfa ko'rkim (qiziqki)..." deyishga haqqi bor. Undan ham ajablanarlisi, deyiladi baytning 2-misrasida, o'z umrimni xalqqa bag'ishlaganligim ham kimlargadir yoqmaydi! Qanchalar alamli hol, qanchalar qalbga yaqin misra! Xalq esa bunday nochor-notavon kimsalar haqida "Borni ko'rolmaydi, yo'qqa berolmaydi" deb topib aytib qo'ygan. O'zbekiston qahramoni Abdulla Oripov hazratning mana shunday armonli-alamli misralaridan ta'sirlanib: "Navoiy mana shunday o'rinlarda yerga tushganlar" degandi obrazli tarzda.

Maqta' ham sof tasavvufiy ruhi bilan g'azalning 10-baytdan oldingi baytlariga hamohang. Mazmuni: ikki olamdan kechib, Haqning vasliga yetishtim, Alloh jamoliga noil bo'lish yo'lidagi asosiy to'siq (ofat) mana

shu ikki dunyodir. Oddiy kitobxon hayron bo‘lishi tabiiy: bandaning jamiyki toat-ibodatlarini, bu dunyodagi amallaridan muddao – u dunyoda jannatga erishish emasmi? Yo‘q, so‘fiy uchun jannat tamaida riyozat chekish – harom. U chekadigan jamiyki azob-uqubatlarning mukofoti – Allohning jamoli. So‘fiyning yakkayu yagona orzusi – vasl, vahdat; u dunyo ham, bu dunyo ham uning matlabi bo‘lishi mumkin emas. Haq talab uchun jannat ham bu dunyo yoki do‘zax kabi qiymatsiz bir joy. Shuning uchun ham shoir “iki butxona”, ya’ni ikki dunyo ham solik uchun ofatdir, deb yozadi. Ushbu g‘azalda sof tasavvufiy ma’no hayotiy mazmun bilan aralash kelgan.

Ushbu g‘azal sharhi Navoiyning bepoyon ijodiy dahosiga nisbatan ummondan bir tomchi ham emas. Har bir so‘z, misra, baytning zohiriy va botiniy ma’no qirralarini, falsafiy va so‘fiyona talqinlarini o‘nlab variantlarda yaratish mumkin. Lekin hammasidan murod – ulug‘ ibrat.

Maqola so‘nggida g‘azalda qo‘llangan asosiy badiiy san’atlar jadvalini keltiramiz:

	Radd	Tazod	Tashbeh	Talmeh	Istiora	Ishtiyoq	Jonlantirish	Tajnis	Mubolag‘a	Ruju’
I	Zamon, zamon									
II		Ey xushulkim, tutmish erdi vahsh ila sahroda uns, Muhish ahvoli mangakim, bor o‘zumdin vahshatim.				Vahsh vahshat				
III		g‘uludir xilvat		Vomiqu Farhodu Majnun	Adam vodiysi					
IV			quyundek hay’ati		Dard vodiysi				Dard vodiysida sargardon	

			m					quyundek hay'atim.	
Y					Tan xirqasi, malomat o'qlari, malomat o'qlari birla tikilgan kisvat		Ey ajal, tan xirqasin kuydur		
YI					Anjum ushoq toshi, fano mayxonasi		Ey falak, anjum ushoq toshin yig'ib boshingg'a ur		
YI I			Etti ko'k ko'k varaqlar dek		Toqi minoyi		Etti ko'kni ko'k varaqlardek sovurg'ay ... ohi hasratim.	Etti ko'k ko'k vara qlar dek	Etti ko'kni ko'k varaqlardek sovurg'ay har taraf, Toqi minoyi aro chirmalsa ohi hasratim
YI II			Duru feruza - nujumu charx - nilufar bargi uza shabna m						
IX	La'l, la'l		La'ldek boshim						
X	Turf a, turfa								Turfa ko'rk im ... Turfa roq buki m ...
XI	Ikki, iki				Iki butxona. yo'l, ofat				

ADABIYOTLAR:

1. Navoiy A. MAT. 20 tomlik. 3-tom. – T., Fan, 1988.
2. Navoiy asarlari lug'ati. Tuzuvchilar: P.Shamsiyev va S.Ibrohimov. – T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973.

3. Husayniy A. Badoyi' us-sanoyi'. – T., T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981.
4. Komilov N. Tasavvuf. – T., Movarounnahr-O'zbekiston, 2009.

ALISHER NAVOIY LIRIKASIDA HAYOTIY TAFSILOTLARNING BADIY-ESTETIK FUNKSIYASI

Nodira AFOQOVA,
filologiya fanlari doktori
afokova66@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning badiiy-poetik matnda hayotiy tafsilotlardan foydalanishdagi she'riy mahorati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, tafsilot, she'riy mahorat, badiiy matn, lirika

Аннотация

В статье раскрывается поэтическое мастерство Алишера Навои при использовании жизненно-бытовых деталей в художественно-стихотворном тексте.

Ключевые слова: Алишер Навои, деталь, поэтическое мастерство, художественный текст, лирика.

Annotation

The article reveals the poetic skill of Alisher Navai when using life details in a literary and poetic text.

Key words: Alisher Navoi, detail, poetic skill, artistic text, lyrics.

Hayotiy tafsilotlar so'z san'ati namunalarida badiiylikni ta'min etishning muhim unsurlaridan hisoblanadi.

Ma'lumki, bayonchilik badiiy adabiyot namunasining san'at asari sifatidagi qimmatiga jiddiy putur yetkazadi; badiiy ijodning asosiy talabi – voqelikni jonli *tasvirlash*dir. Hayotiy tafsilotlar esa adabiy asarda *tasvir*ning asosiy unsurlaridan biri sifatida maydonga chiqadi. Zero, hayot voqealarining o'zi katta-kichik tafsilotlardan iboratdir. Ular epik asarlarda hayot manzaralarini jonlantirishga xizmat qiladi. Yozuvchi hayotni qanchalik chuqur bilsa, sinchkov bo'lsa va ko'plab hayotiy tafsilotlar ichidan keraklisini san'at qonunlari asosida saralay bilsa, badiiy tasvir shunchalik mukammal bo'ladi. Aks holda, yozuvchi yo bayonchilik, yo

siyqa naturalizm doirasiga tushib qoladi. Aniqlik, badiiy matn strukturasi uygʻunlik – hayotiy tafsilotlardan foydalanishning bosh talabidir.

Lirikada tasvir predmeti, epos va dramadan farqli oʻlaroq, voqea emas, insonning ichki subʼektiv dunyosi boʻlganligidan, hayotiy tafsilotlar bunday asarlarda koʻproq ikkilamchi – lisoniy obrazlilik komponenti sifatida ishtirok etadi.

Ulugʻ Alisher Navoiy hayotning sinchkov kuzatuvchisi va chuqur bilimdoni edi. U gadodan tortib shohgacha, telbadan tortib donishmandgacha, dehqondan tortib amiru beklargacha – jamiyatning barcha toifa kishilari hayotini eng mayda ikir-chikirlari qadar juda yaxshi bilgan. Bundan tashqari, mutafakkir shoir hayvonot va nabotot olamining, kosmik fazo sirlarining, oʻz davri fani erishgan yutuqlarning, inson psixologiyasining ham nozik bilimdoni edi. Biz buni uning yirik epik polotnolarida ham; “Mahbub ul-qulub”, “Arbaʼin”, “Nazm ul-javohir” singari didaktik asarlarida ham koʻra olamiz.

Badiiy ijod sirlaridan birmuncha xabardor boʻlgan kishi (ijodkor va tadqiqotchi)larga yaxshi maʼlumki, hayot tafsilotlarini epik va didaktik asarlarda istifoda etish uncha mushkul emas, ammo bu unsurlardan lirik asarlarda foydalanish har qanday shoirda ham muvaffaqiyat bilan amalga oshavermaydi. Mubolagʻasiz aytish mumkinki, Alisher Navoiy hayotiy tafsilotlarni boshqa hech bir shoirda kuzatilmagan darajada olamni lirik idrok etish jabhasiga tatbiq eta bildi. “*Havas ishq aylagan ozoda, kechkil bu xayolingdan, Ki chiqmas bu tikan koʻnglingda nogah ustivor oʻlgach*” [3, 98] deb yozadi bir gʻazalida shoir. Albatta, muallifning asosiy muddaosi – haqiqiy ishqning koʻngildan abadiy joy olajagini aytish. Ayni paytda oʻquvchining tasavvurini muayyanlashtirish uchun shoir mavhum tushunchani hayotiy tafsilotga parallel qoʻyadi: yaʼni, deylik, qoʻlga kirgan tikan tikka tursa, uni chiqarish qiyin boʻlishini hamma biladi. Shoir ana shu hodisa bilan ishqning xususiyati oʻrtasida umumiylik borligini juda nozik koʻra bilgan – ishq ham dilda mana shunday ustivor boʻladigan boʻlsa, uni koʻngildan chiqarishni xayol qilmaslik kerak.

Badiiy ijod sirlaridan xabardor kishilar yana shuni yaxshi biladilarki, mavhum tushunchalar bilan moddiy narsa-hodisalar oʻrtasidagi oʻxshashlik, umumiylikni koʻra bilish, mavhum tushunchalarni mana shu taxlit “moddiylashtirish”, ifodalashgina mumkin boʻlgan hodisani suvratlantirish assotsiativ tafakkuri chuqur, tasavvur kuchi juda oʻtkir ijodkorlargagina xosdir. Navoiyning mahorati shundaki, u shunchaki mushohada yuritmaydi, oʻz mulohazasini bayon qilmaydi; bilʼaks, haqiqiy badiiy suvrat – yorqin tasvir yaratadi (shoir lirikasida hayotiy tafsilotlar masalasiga maxsus

bag'ishlanmagan bo'lsa-da, ko'plab katta-kichik ilmiy tadqiqotlarda bu mavzuga u yoki bu munosabat bilan daxl qilib o'tiladi. Misol uchun q.: [1, 2, 6, 7]). Umuman, mazkur masalani Alisher Navoiy lirikasi materialida kuzatish shuni ko'rsatdiki, hayotiy tafsilotlar aksariyat hollarda parallelizmga, o'xshashlikka asoslanadigan maxsus tasvir vositalari tarkibida uchraydi.

Albatta, lirikada, binobarin, Alisher Navoiy lirikasida ham hayotiy tafsilotlar, avvalo, yuksak badiiylikni ta'minlash, assotsiatsiya asosida o'quvchi tasavvurini muayyanlashtirishga yo'naltiriladi, o'quvchida kuchli estetik zavq tug'diradi, ta'sirdorlikni oshiradi. Chunonchi:

*Qoldi hayron zohid ashkimda ko'rub har yon hubob,
Ro'stoyidekki, hayrat aylagay o'rdi ko'rib [3, 69].*

Ya'ni: ishq sirlaridan bexabar zohid oshiqning – ustiga pufakchalar chiqish qadar daryo bo'lgan ko'zyoshlarini ko'rib xuddi shaharga kelib qolgan qishloqidek hayratga tushdi. Shoir tarkidunyochi zohidning hammaga ham uncha tushunarli bo'lavermagan hayratini oddiy, hammaga ma'lum bo'lgan hayotiy tafsilot – shaharga kelib qolgan qishloqi kishining hayratiga o'xshatib, o'quvchi tasavvuriga aniqlik kiritgan. Yoki yana:

*Orazing mushtoqidur bu ko'zki bo'lmish dardmand,
Garchi bordur dardlig' ko'zga yorug'liqtin gazand [3, 115].*

Bu baytda hayotiy tafsilot tazod komponenti sifatida ishtirok etgan. Ya'ni shoir o'quvchiga yetkazmoqchi bo'lgan holat-hodisani o'sha hodisaning ziddini keltirish orqali tasavvur qildiriyapti: og'rigan ko'zga yorug'lik zarar keltiradi (hayotiy tafsilot), ammo shunday bo'lishiga qaramasdan, oshiqning sog'inchdan dardmand bo'lgan ko'zlari yorning shu'lavor chehrasini ko'rishga mushtoq bo'laveradi (lirik kechinma). Bunday misollar shoir she'riyatida juda ko'p.

Ayni paytda hayotiy tafsilotlar bugungi kunda boshqa jihatdan ham juda muhim, ya'ni, *"hozirgidek burungi shoirlar ham o'quvchining hissiga ta'sir qilish uchun aksari uning o'zida bo'lgan tayyor hisdan foydalangan"*[5, 60]liklaridan kelib chiqsak, bugungi kitobxon va tadqiqotchi shu tafsilotlar orqali o'sha davr hayoti manzaralari, bundan olti asr muqaddam yashagan kishilar maishiy turmushiga oid ma'lumotlardan xabardor bo'ladi.

Chunonchi, fol ochish:

*La'ling olg'an ko'nglum ahvolin munajjim chun ko'rar,
Aytur: ul avvora bo'lg'an g'oyibingdur qon aro [3, 39];*

(mazmuni: *labing ko'nglimni o'g'irlab ketgan, undan fol ochtirsam, munajjim aytadiki: yo'qolib qolgan ko'ngling qon ichidadir*);

ro'zg'orda shisha idishlardan foydalanish:

*Soda ko'nglum ichra la'lingning xayoli tushgali,
Shishaedurkim, aning ichiga solmishlar nabot [3, 81];*

(mazmuni: soddagina ko'nglim ichiga labingning xayoli tushgan, bu novvotning shisha ichiga solinishiga o'xshaydi);

ro'za oyi kirganligini oyga qarab aniqlash:

*Ro'za oyin ko'rmas ilgingdin qadahni solmag'il,
Lek ol bayram hiloli ham ko'rungan tun qadah [3, 103];*

(mazmuni: ro'za oyini ko'rmasdan turib may ichishni to'xtatma, lekin ro'za hayiti hiloli ko'rinishi bilan qo'lingga qadah ol);

pistani bugungiga o'xshab sho'rlash:

*Og'zidin achchig' so'z aytib, zohir etsa zahri chashm,
Ayb emastur, pista sho'ru, tong emas, bodom talx [3, 107];*

(mazmuni: og'zidan achchiq so'zlarni aytib, ko'zidan zaharlar sochadi; pistaning sho'rli ayb, bodomning achchigli hayratlanarli bo'lmaganidek, bu hol ayb ham, hayron qolarli ham emas);

Navoiy yana shunday hayotiy tafsilotlarni istifoda etadiki, ular 5-6 asr beridagi kitobxonga o'sha davr ijtimoiy hayotidagi ayrim qonun-qoidalaridan, taraqqiyot darajasidan, turmushning ayrim detallaridan xabar beradi. Bu tafsilotlar nafaqat adabiyotshunoslar yoki so'z san'ati muxlislari uchun, balki boshqa soha tadqiqotchilari, tarixchilar, tarixiy mavzuda asar yozmoqchi bo'lgan adiblar, rejissyorlar uchun ham muhim bo'lishi mumkin. Jumladan, oltinni eritish jarayoni:

*Oltin ezinib-erib kuygan sayi xolis bo'lur,
Ne ajab, sarg'arsa yuz etkan sayi emgak manga [3, 33]*

(mazmuni: oltinni ezgan-eritgan sayin tozarib borgani kabi mashaqqatlarga uchragan sari mening yuzimning (toza oltinday) sariq bo'lishi ham hayron qolarli emas);

ko'zoynak yasash:

*Boda hajridin oqarmish ko'zlarim, ey piri dayr,
Aylagil may shishasidin sindurib aynak manga [3, 33]*

(mazmuni: ey piri dayr, may ichmaganlikdan ko'zlarimga oq tushdi (kasallandi), (ko'zlarimning yaxshi ko'rishi uchun) may shishasini sindirib menga ko'zoynak yasab ber);

sallaga muhr (yoki gul) bosish:

*Qo'ydi gulgun muhrlar jon pardasida qon ila,
Vahki, solur muhri yo gulmu ekin dastorida [3, 45]*

(mazmuni: (ma'shuqa) jon pardasiga qondan gullar bosdi, bu sallasi muhr bosganimi yoki gulmi?);

Ollig 'a gullarki sanchibdur, mushobihdir anga

Kim, tushar gohe mulavvan muhr dastor ollida [3, 46]

(mazmuni: (sochining) oldiga gullarni qadab qo'yibdi, bu xuddi salla oldiga ba'zan rango-rang muhr bosilganiga o'xshaydi);

sixkabob pishirish:

Gar Navoiyning kuyuk bag'rida qondur, ne ajab,

Xomso'z o'lur yolin uzra tushib kuygan kabob [3, 57]

(mazmuni: Navoiyning kuygan bag'rida qon ko'rinsa hayron bo'larli emas, chunki kabob ham cho'g' ustiga tushsa xomso'z (kuyuk va qon aralash) bo'ladi);

qaroqchilik rusumi:

Ko'ngullar naqdini toroj etarga yopmog'ing burqa',

Aningdekdurki, yuz bog'lar qaraqchi korvon ko'rgach [3, 97]

(mazmuni: ko'ngillarning naqdi(mulki)ni talon-taroj etish uchun yuzingga parda tutishing qaroqchi karvon (talash uchun) ko'rinishi bilan yuzini bog'lab olishiga o'xshaydi);

shoirnlarni mukofotlash:

Navoiy, xurdai nazmingni andoq aylading tahrir,

Ki, sochqay xurda boshing uzra shoh xurdaon ko'rgach [3, 97]

(mazmuni: Navoiy, she'ringni mayda-chuydalarigacha shunday tahrir qilding(pardozlading)ki, (bundan muddao) shohning nozikfahmliging uchun boshingdan oltin sochishidir);

o'g'rini jazolash:

Jong'a qo'ygach naqdi ishqing qildi ko'nglumni halok,

O'lturur mahramni sulton ganj pinhon aylagach [3, 99]

(mazmuni: ishqing ganjini jonimga yashirganim uchun ko'nglimni halok qilding, chunki xizmatkori oltin-kumushlardan o'g'irlab, yashirsa, sulton ham uni qatl qildiradi);

azada yig'lash:

Kun shuo'iy xatlari ermashki, tutmish motamim,

Yuzni anjum tirnog'i birla qilib afgor subh [3, 103]

(mazmuni: bu quyoshning nurlari emas, mening motamimda tongning yulduzlar tirnog'i bilan o'z yuzi(osmon)ni tirnab majruh qilganligidir);

po'latdan qilingan asboblarni o'tkirlash:

Ashkimni ko'rub tez bo'lur ko'ngli jafog'a,

Ore, itimas chunki suyi bo'lmasa fo'lod [3, 113]

(mazmuni: ko'z yoshlarimni ko'rib (ma'shuqaning) jafolar qilishi tezlashadi, shubhasiz, suv bo'lmasa po'lat ham o'tkir bo'lmaydi);

xatni elimlab jo‘natish:

Tirilmisham bitigingdin, qilurda muhr magar

Labingg‘a tegdiyu, kelturdi tuhfa jon kog‘az [3, 122]

(mazmuni: maktubing menga jon bag‘ishladi, chunki uni lablaring bilan muhrlagansan, shuning uchun (xat yozilgan qog‘oz jon tuhfasini bilan keldi);

uyga yorug‘lik tushishi uchun eshikka qo‘yiladigan tuynuk(tobdon)larni qog‘oz bilan yopish:

Ochildi xasta ko‘ngul ruq‘asin yaramg‘a yopib,

Yorug‘ bo‘lur emish uy bo‘lsa tobdon kog‘az [3, 122]

(mazmuni: (yorning) maktubini yaramga bosgach, ko‘nglim yorishdi, eshikka qo‘yilgan tuynuk ham qog‘oz bilan yopilsa, uy yorug‘ bo‘ladi);

Endi mana bu baytga diqqat qarataylik:

Tiyg‘ ila paykonlarning etti ko‘ngul bo‘lg‘ach xarob,

Suv quyub tuxm ekting ul kishvarni vayron aylagach [3, 98]

(mazmuni: ko‘nglim (ishq tufayli) xarob bo‘lgandan keyin unga tig‘ va paykonlarning yetib keldi – u mamlakatni vayron qilgandan keyin suv qo‘yib, ekin ekib yubording).

Bu hayotiy tafsilot o‘ylab topilgan yoki ertaklardan olingan emas. Agar o‘sha davrdagi turli xil harbiy yurishlarda bosib olingan mamlakat yoki shaharlarning fotihlar tomonidan tep-tekis qilinib, ekin ekib yuborilishi kabi faktlar bo‘lmaganda, shoir bunday o‘xshatishdan foydalanmas edi. Mana bu bayt esa ijodkor yashagan ijtimoiy muhitda inson hayotining, uning taqdiri, orzu-intilishlarining arziyasini bir narsa bo‘lganligidan darak bermaydimi:

Davron sanga zulm etsa, qadahlar to‘la may ich,

Qon yutsang ayog‘lar to‘la davrong‘a ne parvo [3, 52]?

(mazmuni: davron sanga zulm qilsa, qadah to‘la may ich, chunki qadah to‘la qonlar yutsang ham davronning parvoyiga kelmaydi).

Ma‘lumki, Alisher Navoiy yirik epik asarlarida turli syujetlar vositasida o‘zi yashab turgan jamiyatga oid tanqidiy qarashlarini katta jasorat bilan o‘rtaga tashlay bilgan. Butun kuchini xalq manfaatiga yo‘naltirgan Farhodning, chinakam insoniy fazilatlar sohibi bo‘lgan Layli va Majnunning oxir-oqibatda halokatga mahkum bo‘lishi mutafakkir shaxsning o‘z davriga bergan bahosi o‘laroq ko‘zga tashlanadi. Xususan, shoh Bahrom taqdirining fojiali yakunida mutlaq hokimiyatga asoslangan davr ijtimoiy tuzilmasining nobopligiga, bunday tuzumda biror tabaqa vakili baxtli bo‘la olmasligiga oid xulosa muhurlangan. Yuqoridagi ikki she‘riy parchada istifoda etilgan hayotiy tafsilotlar shoirning bu taxlit

xulosasini mustahkamlaydi. Zamon va tuzum haqidagi bu nuqtai nazar tasodifiy bo'lmay, mutafakkir shaxsning, gumanist adibning o'z zamoniga oid barqaror bir qarashi bo'lganligini tasdiqlaydi. O'zi yashab turgan tuzumning mohiyatini ana shunday chuqur anglagan shoir xalq ommasining qudratli bir kuch ekanligini ham to'g'ri baholaydi:

Shah sipah cheksa, faqir ahvoliga etmas futur,

Bu vale chekkach nafas, barbod o'lur hashmat anga [3, 31].

(mazmuni: *shoh harbiy yurishlar qilsa faqirning ahvoliga putur etmaydi, ammo faqir oh cheksa (yoki qo'zg'alsa) shohning butun hashamati barbod bo'ladi*).

Hayvonot va nabotot olamiga oid nozik kuzatishlar ham shoir she'rlarida tasvir komponenti sifatida badiiy matn strukturasiga olib kirilgan:

Istamish bulbul vafo guldin, magarkim joladin

Bag'ri qotmish g'unchaning, baskim erur xandon anga [3, 32];

(mazmuni: *bulbul guldan vafo istaydi (ochilishini kutadi), ammo (bulbulning ko'z yoshlari tufayli) g'unchaning ustiga ko'p jala yoqqanidan u qotib qolgan, endi ochilmaydi*);

Baski qonimni yalarlar adadi ko'p yaradin,

Itlarin qildi muloyim tani afgor manga [3, 34];

(mazmuni: *(yorning) itlari tanimdagi juda ko'plab yaralardan qon yalaydilar, jarohatli tanam (ovqat berib o'zimga o'rgatganim) tufayli itlar menga o'rganishgan, (qopmaydilar)*);

Ko'ngullar nolasi zulfung kamandin nogahon ko'rgach,

Erur andoqki, qushlar qichqirishqaylar yilon ko'rgach [3, 96];

(mazmuni: *zulfingni ko'rgach (oshiq) ko'ngillar nola tortib yuboradilar, bu xuddi ilonni ko'rgan qushlarning qichqirib yuborishiga o'xshaydi*);

Jon aro tiyg'ing ko'rub ko'nglum qushi tuzdi navo,

To'tiedekkim, takallum aylagay ko'zgu ko'rib [3, 69].

(mazmuni: *jon ichida sen otgan tig'larni ko'rib jonim qushi kuylab yubordi, bu xuddi ko'zguda o'z aksini ko'rgan to'tining gapirishiga o'xshaydi*);

Yana bir qator tafsilotlar inson ruhiyati bilan bog'liq. Faqat bolalar psixologiyasiga oid mana bu uch misoldayoq shoirning bu borada ham sinchkov kuzatuvchi bo'lganligini ko'ra olamiz:

Ko'z yoshim bo'ldi ravon bir nargisi jodu ko'rib.

Tifl yanglig'kim, yugurgay har taraf ohu ko'rib [3, 69]

(mazmuni: (yorning) jodulaguvchi nargismonand ko'zlarini ko'rib ko'z yoshlarim ohuni ko'rib har tarafga yugurgan bolalar kabi oqib ketdilar);

Xadanging zaxmi ichindin balolarni yug'an yoshim,

Erur tifleki, olg'ay qush bolasin oshyon ko'rgach [3, 97]

(mazmuni: o'qlaring hosil qilgan jarohat ichidan balo(yiring va fasod)larni yuvgan ko'z yoshim qushning bolasini inidan oladigan boladaydir);

Qalag'ay sahfa ruq'angni ko'rub oqti yoshim

Tifldekkim, yugurur ko'rsa mulavvan ko'palak [3, 268]

(mazmuni: qalag'ay qog'ozda yozilgan maktubingni ko'rib ko'z yoshlarim rang-barang kapalaklarni ko'rib yugurgan bolalarga o'xshab oqib ketdi);

Yana ta'kidlash ortiqcha emas: Alisher Navoiy xalq turmushining juda katta bilimdoni edi. U xalq hayotining uncha-muncha ijodkor nazari to'xtalmaydigan eng mayda iker-chikirlarigacha kuzatgan, bilgan va ulardan lirik asarlarida mahorat bilan foydalana olgan. Mana bu baytda o'sha paytlarda amal qilgan bir udum o'z aksini topgan:

Tikti ko'ksim chokinu, tiyg'in tanimda qildi gum,

El eshikni qulf etib tufroqqa ko'mgandek kalid [3, 120]

(mazmuni: odamlar uyni qulflab, kalitni tuproqqa ko'mib yashirib ketganlaridek, (u) ko'ksimning chokini tikib, tig'ini tanamda yashirib qo'ydi);

Shoir lirikasida yana shunday baytlar borki, ularni maxsus kuzatishlarsiz yoki maxsus bilimlarsiz tushunish mushkul. Chunonchi:

Kosh o'yub yoqsang qaro bo'lg'an ko'zumning mardumin,

Xoli mayguningni qilg'ancho qo'yub anbar qaro [3, 48].

Baytning mazmuni shunday: may rangidagi xolingni anbar bilan qaro qilgandan ko'ra, koshki mening qop-qora bo'lgan ko'zim mardumagini o'yib, yoqsayding. Xo'sh, xolni anbar bilan bo'yashning ko'z mardumini o'yib, yoqish bilan nima aloqasi bor? Surma tayyorlash jarayonini bilgan kishi uchun bu ikki hodisaning aloqasi bor. Qadimdan ma'lum bo'lgan va bizning kunlarda ham saqlanib qolgan xonaki texnologiyaga ko'ra, surma tayyorlash uchun mol suyagi ichidagi ilik olinib, eritiladi. Keyin undan sham tayyorlab, yoqiladi; tutuniga metall yoki oyna parchasini tutib, hosil

bo'lgan qurum yig'iladi. Mana shu qurum – surmaning o'zidir. Oshiq istaydiki, suyak ichidagi ilik o'rniga uning ko'zi ichidagi mardumakni yoqib, surma tayyorlasinlaru, ma'shuqa undan xolini qora qilish uchun foydalansin. Borakalloh, hayot qadar qimmatga ega bo'lgan ko'z mardumini yoqib, xol bo'yash uchun necha-nechalab moddalar tiqilib yotgan olamda ma'shug'iga nisor qilmoqchi bo'lgan oshiqqa! Shoir asosan ayollar tomonidan qo'llangan texnologiyadan ham boxabar bo'lgan va uni ingichka bir mahorat bilan ishqiy bayt mazmuniga uyg'unlashtira olgan.

Alisher Navoiy g'azallarini hayotiy tafsilotlar nuqtai nazaridan kuzatish yana shunday xulosani beradiki, shoir badiiy ijodning mohiyatini, san'atkor shaxsning ijtimoiy borliqdagi o'rni va vazifalarini juda keng va teran – hayotga faol munosabatda bo'lish, uning har bir narsa-hodisasiga tiyrak qarash, xalq turmushining eng mayda ikir-chikirlariga ham befarq bo'lmaslik; badiiy fikrni xayoliy o'ydirmalar vositasida emas, shu asar o'quvchisining kundalik turmushiga daxldor, unga tanish bo'lgan narsa-hodisalar orqali anglatish tarzida tushungan. Bu mulohazalarning ahamiyati shundaki, bugungi kitobxon o'zining ulug' shoirini ko'p hollarda o'zidan ancha yiroq – balandda turguvchi, oddiy odamning aqli etmaydigan buyuk, xayoliy narsa-hodisalarinigina kuylagan yoki faqat Alloh ishq bilan yashab, erni unutgan samoviy shoir sifatida qabul qilayotgani, ayrim adabiyotshunoslar ham shoir ijodini mana shu taxlit tadqiq etayotganlari sir emas. Vaholanki, Alisher Navoiy shohlar-u saroylardan tortib oddiy xalqning kundalik turmushi va kulbasigacha – hayotning jamiyki qavatlarini juda chuqur bilgan; u mahzun qalbi, chuqur insoniy iztiroblari, komil inson sog'inchi va insonparvar g'oyalari bilan barcha zamon va makon kishilari ko'ngliga juda yaqin ijodkordir. Bundan tashqari, buyuk shoir ijodi – she'ni kundalik turmush hodisalari bilan to'qnashmaydigan samoviy sayyora deb tushunadigan bugungi ayrim qalamkashlar uchun ham katta ijod maktabidir.

Xulosa shuki, Alisher Navoiy lirik asarlarida hayotiy tafsilotlar, avvalo, yuksak badiiylikni ta'minlashga xizmat qiladi; minba'd esa, shoirning hayotni chuqur bilishini ko'rsatish barobarida davr hayoti manzaralari bilan, xalq turmushining katta-kichik detallari bilan tanishtiradi.

Agar shoir she'rlarida shunchaki badiiy tasvir vositasi sifatida maydonga chiqqan hayotiy tafsilotlarni bir joyga jamlasak, tarixiy davr va unda yashagan kishilar turmushiga oid katta ensiklopediya, shuningdek, ajoyib hikmatlar kitobi vujudga keladi.

Zamonaviy ilm-u fan tamoyillari bilan ish ko'rayotgan bugungi navoiyshunoslik bir asrdan ziyod vaqt mobaynida ulug' adib asarlarini to'plash, tabdil va nashr qilish, ilmiy tadqiq etish borasida katta ishlarni amalga oshirdi. Biz mutafakkir shoir yashagan asrdan ancha uzoqlashdik. Ijtimoiy va texnikaviy taraqqiyotdan tashqari, turmush tarzi, maishiy urfu rusumlar ham o'zgardi. Shunga ko'ra, bugunga kelib adabiyotshunoslik oldida ilm ahli uchun amalga oshiriladigan chuqur tadqiqotlardan tashqari, Alisher Navoiy asarlarini zamondosh o'quvchiga tushunarli tarzda yetkazish, ularning chinakam xalqchil, oddiy odamlar qalbiga-da yaqin asarlar ekanligini ko'rsatishdan iborat vazifa ham turibdi. Mazkur maqola ana shu maqsad yo'lidagi kichik bir qadamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. **Abdug'afurov A.** Misralar jozibasi // Alisher Navoiyning adabiy mahorati masalalari. Maqolalar to'plami. – T., Fan, 1993. – 26-51-b.
2. **Jumayev N.** G'azalda g'oya va badiiy mahorat mutanosibligi // Alisher Navoiyning adabiy mahorati masalalari. Maqolalar to'plami. – T., Fan, 1993. – 51-67-b.
3. **Navoiy A.** Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. Uchinchi tom. – T., Fan, 1988.
4. **Shamsiyev P., Ibragimov S.** Navoiy asarlari lug'ati. – T., G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1972
5. **Qahhor A.** Asarlar. Besh jildlik. Beshinchi jild. – T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.
6. **G'aniyeva A.** Navoiy marsiyalari. – T., Akademnashr, 2010.
7. **Hayitmetov A.** Adabiy merosimiz ufqlari. – T., O'qituvchi, 1997.

ALISHER NAVOIY HAMDA OGAHIIY G'AZALIYOTIDAGI OSHIQ OBRAZI XUSUSIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Dilshod G'ayipov,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent,
UrDU Filologiya fakulteti dekani,
dilshod_gayipov@gmail.ru, +998919970073,

Annotatsiya

Mazkur maqolada mumtoz adabiyotimizning zabardast vakillari Navoiy va Ogahiy g'azaliyotidagi oshiq obrazining farqli va mushtarak jihatlari xususida muxtasar so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Navoiy, Ogahiy, obraz, ishq, oshiq, an'ana, mahorat.

Аннотация

В данной статье рассматриваются схожие и отличительные черты образа влюбленного в газелях таких выдающихся поэтов узбекской классической литературы, как Навои и Агахи.

Ключевые слова: Навои, Агахи, образ, любовь, влюбленный, традиция, мастерство.

Annotation

This article briefly discusses the differences and commonalities of the image of the lover in the ghazals of Navoi and Ogahi, the great representatives of our classical literature.

Keywords: Navoi, Ogahi, image, lover, tradition, skill.

Turkiy she'riyatda, nafaqat turkiy, balki Sharq she'riyatida oshiq obrazi takomili Alisher Navoiy tomonidan yangi bosqichga olib chiqildi. U bu obrazni yaratishda misli ko'rilmagan yangilikka qo'l urdi. Shoir dostonlarida qalamga olingan bu kabi obrazlar soni va qamrovi shu darajada kengki, ular Navoiy tafakkur imkoniyatlari va badiiy mahorati mahsulidir. Farhodga xos komillik, Majnunga xos xoksorlik, Xusravga xos johillik, Bahromga xos kibrlilik ularning oshiqligiga shu qadar singib ketganki, bu xususiyatlar ular ishq haqida gap ketganda, albatta, tilga olinadi. Alisher Navoiy dahosi uning epik asarlarida qanchalik ko'p qatlamlilik kasb etsa, g'azallarida ham bu holat bo'y ko'rsatadi. Keyingi davr shoirlari uchun esa Navoiy dahosi ibrat maktabiga aylangan. Obraz yaratishda o'zbek mumtoz adabiyotining ulug' namoyandalaridan biri Muhammad Rizo Ogahiy ham Alisher Navoiy an'alarini munosib davom ettirdi va yangilikka qo'l ura oldi. Bu holat oshiq obrazi talqini va takomilida ham ko'rinadi.

Alisher Navoiy "Navodir un-nihoya" devonida yozadi:

*Ashkdin jismim binosin qo'ymadi obod ishq,
Ohdin berdi vujudum tufrog'in barbod ishq.
Hajr aro g'urbat yana bemorliq birla junun,
Qildi jonim qismati bu nav' yuz bedod ishq (1;274).*

Ko'rinadiki, Navoiy ishq tufayli ko'z yoshidan jismim binosi obod bo'lmadi, ishq bois ohdan vujudim tuprog'i barbod bo'ldi, deya nola chekadi. Keyingi baytda esa ayriliqda g'urbatga giriftor bo'lganini, kasallik bilan junun jonimga yuz xil bedodlik qildi ishq, deya yozg'iradi. Shuni alohida qayd etish kerakki, to'qqiz baytli g'azal to'lig'icha ishq ta'rifidadir. Bu g'azalda oshiqlik, o'rni bilan ma'shuqaning ba'zi jihatlari ishq mavzusi asosida birlashtiriladi.

Ogahiy esa ustozidan ijodiy o'rganib, ishqni quyidagicha ta'riflaydi. Uning nazdida ishq sharobidan ichgan kishi murod-maqsadiga

erishadi. Ishqqa giriftor banda esa kom, ya'ni maqsad bodasidan sarxush bo'ladi. Kimniki ishq jon mamlakatini xarob qilgan bo'lsa, u uchun ikki jahon mamlakati farovon bo'lgusidir.

*Bu mahfil ichra kimga ichirsa sharob ishq,
Aylar murodi nash'asidan komyob ishq.*

*Bo'lg'usi kom bodasidan sarxush ul kishi –
Kim, bag'rin etti shavq o'ti ichra kabob ishq.
Ikki jahon mamoliki ma'mur bo'lg'usi,
Qilg'an kishiga kishvari jonin xarob ishq (2;183).*

Shoir ishq azoblarini rohat deb bilishni uqtiradi. Buni esa oshiq ma'naviyatidagi yangilik desa bo'ladi. Zero, mumtoz adabiyotimizda ishq azob-uqubat, tuganmas dard sifatida talqin etilib kelingan. Ogahiy esa bu borada nisbatan o'zgacha fikrlaydi va Navoiy fikrlarini yangilaydi:

*Bilgil oni haqiqat aro rohat, ey ko'ngul,
Har nechakim yetursa sanga ko'b azob ishq (2;183).*

Navoiyning ishqiy g'azalida yana shunday baytlarni o'qiymiz:

*Qatlini ishq ahli topmas jon berib, to ayladi,
G'amza tig'i birla mahvashlar ko'zni jallod ishq.
Sendin o'rgangan kibi Laylo-u Shirin zulm-u kin,
Mendin o'rganmak kerak Majnun bila Farhod ishq (1;274).*

Navoiy ta'rificha, mahvashlar g'amza tig'i bilan ko'zlarini jallod qilishi ham ishqdandir, qatlini ishq ahli jon berib topmasligiga ham ishq boisdir. Keyingi baytda esa ma'shuqa zulmkorligiga o'tiladi. Shoir ta'rificha, ma'shuqa zulm va kinni Layli bilan Shiringa ham o'rgatgan. Lirik qahramon esa bu o'rinda faxriya bitadiki, Majnun bilan Farhod ishqni mendan o'rganmog'i kerak, deydi.

Ogahiy ta'rif-u tavsifidagi oshiq ayni paytda ma'rifatli solik. O'ziga ilmni kasb etgan. Afsonaviy qahramonlarga ham u ishq ilmidan saboq beradiganlardan. Shoir ulug' ustozlari fikrlariga shunday o'xshatma qiladi:

*Ishq darsin Vomiq-u Farhod mandin o'rganur,
Kasbi ilm etsa netong atfol ustod olida (2; 48).*

Ko'rinadiki, Ogahiy fikrda Navoiyga shogirdlik kalomini ayta olgan.

Alisher Navoiy "Ishq" radifli g'azalning begona baytida ishq haqiqiyga ham to'xtaladi. Shayxga murojaat qilar ekan, vasl tahsili uchun toat-ibodat qilishni amr etmaslikni undan so'raydi. Fano oyinida ishqning o'zi lirik qahramonga ustozlik qilishini aytadi.

Maqta'da esa Navoiy o'z-o'ziga murojaat qilar ekan, oqibat ko'chasida shod-u xush bo'lishini uqtiradi. Uni dard-u baloga giriftor qilgan o'sha ishq ekanligini g'azal so'ngida yana bir bora ta'kidlaydi:

*Vasl tahsili uchun, ey shayx, taqvo qilma amr
Kim, fano oyinin aylabtur menga irshod ishq!
Ey Navoiy, oqibat ko'yida sen bo'l shod-u xush
Kim, meni dard-u balog'a aylamish mo'tod ishq (1;274).*

Alisher Navoiy she'riyatida "Oshiq" radifli bir nechta g'azal bor. Shoir bir o'rinda go'zal yorga oshiqligi xususida yozsa, ba'zi o'rinlarda shunday badiiy topilmalar qiladiki, ularda navoiyona uslub ko'zga tashlanadi. Quyidagi baytda ham uslub, ham fikr, ham ifoda jihatidan Navoiyning mahorati ko'zga tashlanadi:

*Gar o'lsang ishq tog'i zahmidan yalang g'am yo'q,
Ki bas ham lolalardin aylasa qonlig' kafan oshiq (1;273).*

Yana bir o'rinda esa oshiq uchun visol imkon emasligini, u fano bo'lmoqni o'ziga kasb qilmog'i lozimligini haqiqiy oshqlik sifatida ta'riflaydi:

*Visol imkon emas to bo'lsa uzluqtin sari mo'ye,
Bas o'lg'ay farz kim qilg'ay fano tavrini fan oshiq (1;273).*

Ba'zi o'rinlarda Navoiy oshqlikda kamtarlik, xoksorlik qiladi. Shoir o'zini siymin badan oshiq deya bilmasligini yozadi:

*Navoiy, shodsenkim, o'lturur ushshoqni, ammo ko'r,
Ki sendeklarni dermu bore ul siymin badan oshiq (1;273).*

Alisher Navoiy badiiy mahorati beqiyos ijodkorki, "oshiq" so'zini radif sifatida keltirar ekan, unga yondosh so'zlar orqali turli xil ma'nolarda qo'llaydi. Ularning bir nechtasini yuqorida ko'rib o'tdik. Quyidagi baytlarda esa ma'shuqa oshiqligi xususida ham to'xtaladi:

*Bir qatla bo'lsa erdi ul guluzor oshiq,
Bo'lg'aymu erdi muncha ollinda xor oshiq.
Ishq ichra kuysa erdi bir tun, qilur edi rahm,
G'am shomi oh o'tidin chekkach sharor oshiq (1;273).*

Ogahiyning devonida ham "Oshiq" radifli g'azal bor. Navoiy qalamga olgan oshiq va Ogahiy ta'riflagan oshiqlar o'rtasida farqlar anchagina. Ogahiyning "Oshiq" radifli g'azalini shoir tomonidan oshiqqa qo'yilgan talablar, oshiqning yo'riqnomasi, deyish mumkin. Shoir yozadi:

*Mani bedil sango to bo'lmisham, ey dilrabo, oshiq,
Bori ushshoq aro yo'qtur meningdek benavo oshiq.
Ne tong gulshanda gul chok etsa har yon ko'ksini ulkim,
Sangadur necha dard-u g'amga bo'lgan muftalo oshiq (2;181).*

Shoir o'zini oshiqlar aro tengsiz benavo oshiq deb ataydi. Buni o'ziga xos faxriya, deyish mumkin.

Ogahiy yordan yetgan jabr-u jafolarga yuz ming shukr aytadi. Yor jabridan shikoyat qilishni esa xato deydi. Shoir nazdidagi oshiqning muddaosi har qanday ishni yor rizoligi bilan qilishdir.

*Qilurman yetsa sandin har jafo-u javr yuz-ming shukr,
Ki, qilmoqdur imkoniyat yor javridin xato oshiq.
Agar javr et, va gar ehson, na qilsang komim uldurkim,
Rizoyi yorsiz hech ishni qilmas muddao oshiq (2;181).*

Yana shunisi muhimki, shoir nazdidagi oshiq, umuman, u orzu qilgan oshiq nafsparast emas. Bu esa Ogahiy tomonidan ilgari surilgan chinakam ma'nodagi ishqdagi ogohlikdir. Ma'lumki, tasavvuf ta'limotiga ko'ra nafs barcha yomonliklarning sababchisi. Shu bois ham Ogahiy nafsga tobe bo'lmaslikni targ'ib qilgan bo'lishi tabiiy:

*Qilur fosh Ogahiy dard-u g'amin maqsudi uldurkim,
Sanga har nafsparvar bo'lmag'ay olamda to oshiq (2;181).*

Ogahiy she'riyatidagi oshiq obrazi afsonaviy Farhod, Majnundan ham yuqori o'rinda turuvchi, barcha balo-ofatlarga bardosh beruvchidir:

*Boshimg'a yoqqon g'am toshin mingdin biricha bo'lmag'ay,
Gardun agar ming Besutun yog'dirsa Farhod ustina (2;261).*

Yoki:

*Garchi yo'qtur ul paridek dilbari ofoq aro,
Lek bu Majnun kabi ham bedili ushshoq aro (2;42).*

Yoki:

*Ne jur'at ila Ogahiy ochg'ay og'iz so'z dergakim,
Yuz xayli g'am qilmish hujum ul zor-u noshod ustina
(2;261).*

Ogahiy lirik qahramoni salafлари yaratgan oshiqqa qismatdosh. U ham o'zini ma'shuqaga butunlay taslim qul, deb anglaydi. Bobur mashhur ruboiysida:

*Sen gulsen-u men haqir bulbuldurmen,
Sen shu'lasen, ul shu'laga men kuldurmen.
Nisbat yo'qdur, deb ijtinob aylamakim,
Shahmen elga, vale senga quldurmen (3; 87).*

deb yozgan bo'lsa, Ogahiy yoriga qarata sen shoh, men esa g'ulomingman, deydi:

*Erur san shah-u man qopungda kamin,
G'ulom-u g'ulom-u g'ulom-u g'ulom (2;232).*

Shoirning mazkur gʻazalida tasvirlangan oshiq yordan koʻp iltifotlar kutadi. Unga salomlar yoʻllaydi, hajr oʻtida jismi joni ado boʻlganidan zorlanadi, maʼshuqasining mudom sogʻ-salamat boʻlishini tilaydi va oʻzi uchun eng baland mavqe yorning itlari qatorida boʻlish ekanligini uqtiradi:

Qachon itlaring ichra boʻlgʻay manga

Maqom-u maqom-u maqom-u maqom.

Manga sensizin xob rohat erur.

Xirom-u xirom-u xirom-u xirom (2; 232).

Oshiq ahvolini tasvirlar ekan, shoir ham yangi fikr aytishda, ham ifodada mahoratini namoyon qila olgan.

Ogahiy yana bir turkigoʻy shoir Fuzuliydan ilhomlanib, uning obrazlar olamidan taʼsirlanib, ustoz ijodkor gʻazaliga oʻxshatma yozgan. Darhaqiqat, ushbu gʻazalda oshiq ishq yoʻlida jonidan, jismi uryonidan, giryon koʻzlaridan, imonidan kechishga tayyor solik sifatida tasvirlanadi. Oʻz-oʻzidan ayonki, bunday fazilatlarga faqat chin oshiqlargina ega boʻladi. Shoir yozadi:

Oshiq oʻldung, ey koʻngul, joning kerakmasmu sanga,

Oʻtga kirding jismi uryoning kerakmasmu sanga.

Istabon ul yuz tamoshosini koʻzdin dam-badam,

Qon toʻkarsan, chashmi giryoning kerakmasu sanga.

Har dam etkung orzu kofir koʻzi nazzorasin,

Qil hazarkim, naqd iymoning kerakmasmu sanga (2;

48).

Xullas, Alisher Navoiy oshiq obrazi takomilini yangi bosqichga olib chiqdi. Uning baʼzi gʻazallarida ishq jonga ofat keltiruvchi sifatida taʼriflansa, dostonlaridagi oʻnlagan oshiq obrazlari Navoiyning beqiyos badiiy mahorati natijasida betakrorlik kasb etdi. Ayniqsa, uning tasavvufiy maʼno-mazmun kasb etuvchi misralarida ishq – irshod yoki oshiqlik – fano tavrini fan qilmoq sifatida taʼriflanishi Navoiyning ulugʻ mutasavvuf shoir ham ekanligini isbotlaydi.

Ogahiy sheʼriyatidagi oshiq obrazi esa ishqni ikki jahonni obod etuvchi neʼmat, deb biladi. Oʻzini oshiqlarning benavosi, deb taʼkidlaydi. Nafs eng yovuz dushman ekanligini anglagan orif oshiq oʻzini Farhod, Majnun, Vomiqlarga ishq darsini oʻta oluvchi hisoblaydi. Shoir nazdidagi oshiq kamolot choʻqqisini egallagan orif zotdir. Maʼshuqa goʻzalligiga mushtoq chinakam oshiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. 20 томлик. 2-том. – Тошкент: “Фан”, 1987.
2. Огахий. Таъвизу-л-ошиқин. –Тошкент: “Мумтоз сўз”, 2014.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Девон. –Тошкент: “Фан”, 1994.

NAVOIYNING ORIFONA G‘AZALLARI

**Tohir Xo‘jayev,
Navoiy DPI dotsenti, f.f.n.**

Annotatsiya

Ushbu maqolada Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” devonidagi orifona g‘azallar, ularga xos jihatlar, obraz, atama, istilohlar xususida mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Navoiy, “Xazoyin ul-maoniy”, devon, orifona g‘azallar, nafs, faqr, ruh, pir, murshid.

Annotation

This article discusses the ghazals of Navoi's Khazayn ul-Maoniy, their peculiarities, images, terms and terminology.

Keywords: Navoi, "Khazayn ul-maoniy", devon, orifona ghazals, nafs, faqr, spirit, pir, murshid.

G‘azal o‘ziga xos shaklga, tuzilishga ega bo‘lganidek, mavzu jihatdan ham rang-barang bo‘ladi. G‘azallar ko‘pincha mavzu jihatdan oshiqona g‘azallar, orifona g‘azallar, rindona g‘azallar kabilarga bo‘linadi. Ko‘pgina olimlarimiz tomonidan Navoiy g‘azallari mavzu jihatidan yanada kengroq va rang-barang guruhlarga ajratilgan. Ayniqsa, A.Hayitmetov, O.Nosirov, B.Valixo‘jayev, keyinroq Sh.Sirojiddinov, O.Davlatov, D.Yusupovalarning tadqiqotlarida buni ko‘rish mumkin. Professor A.Hayitmetov Navoiy g‘azallari mavzulari haqida gapirar ekan, shunday yozadi: “G‘azal Navoiy she‘riyatining bayroqdor turi, xalqqa ijod bilan xizmat qilishning eng muhim, eng qulay vositasi bo‘ldi. Biron doston yoki ilmiy asar yozish yozuvchidan maxsus sharoit, vaqt talab qilsa, she‘r yozish, g‘azal to‘qish uchun bunga alohida ehtiyoj yo‘q. Shuning uchun Navoiy o‘z g‘azallarini yoki o‘z g‘azallarining matla‘larini yoki ayrim baytlarini uyda ham, yo‘lda ham, otda ketayotganda ham, piyoda borayotganda ham, yolg‘izlikda ham, majlislarda ham, to‘yda ham, azada

ham o‘ylagan, yozgan yoki yozishga tayyorlagan. U xursand bo‘lsa ham, xafa bo‘lsa ham g‘azal yozishga murojaat qilgan”.¹ Shuning uchun ham Navoiy she‘riyati, jumladan, g‘azallarida ham rang-barang mavzularni qalamga olgan. Oshiqona g‘azallardan so‘ng, katta miqdorni orifona g‘azallar tashkil etadi. Avvalo, orifona g‘azal, orif timsoli, diniy-tasavvufiy g‘azallarning mohiyatini bilib olish kerak. Orifona g‘azallarga xos jihatlar haqida ko‘pgina nazariy ma‘lumotlar mavjud. Orifona g‘azallar qanday g‘azallar? “O‘zbek klassik she‘riyati janrlari” kitobida bu ruhdagi g‘azallarga shunday ta‘rif beriladi: “Orifona g‘azallar oshiqona g‘azallardan so‘ng eng ko‘p tarqalgan turdir. Bunday g‘azallarning etakchi temasi falsafiy masalalardir. Ularning “orifona” deb atalishi ham shundan. Orifona g‘azallar tasavvuf va tasavvuf falsafasi bilan bog‘liq. Tasavvuf oqimlari, uning maktablari juda ko‘p va xilma-xildir. Ammo tasavvuf falsafasi negizida asosiy uch yo‘nalishni belgilash mumkin. Bular vajh (mistisizm), zuhd (asketizm) va vujudiya (panteizm)dir”.² Orifona g‘azallarning mavzusi, g‘oyaviy mazmuni va obrazlari to‘g‘risida Maqsud Shayxzoda quyidagilarni yozgan edi: “Orifona g‘azallarning mazmuni vujud birligi (tangri) bo‘lib, tasavvufning ma‘naviy tayanchini tashkil etadi. Vahdati vujud (yoki vujud vahdati) butun g‘azaliyotga tafsilot, suratlar, detallar baxsh etadi. Bu xil g‘azallarning obrazlari ham, yo‘nalishi ham boshqa oqimlardan tamomila ayriladi. Obid va ma‘bud, qosid va maqsud, nozir va manzur, xoliq va maxluq, mast va maxmur, shoh va dastur, foniy va boqiy, odam va olam, Muso va Fir‘avn, zohir va botin, zarra va oftob va hokazolar orifona lirikani chuqur oziqlantirib turadi”.³ Bu fikrlardan ayon bo‘ladiki, orifona g‘azallar asosan diniy-tasavvufiy va falsafiy mazmun bilan bog‘liq.

“Navodir ush-shabob” devondagi birinchi, yettinchi g‘azallar hamd, munojot, na‘t ruhidagi g‘azallardir. Ularda Ollohning buyukligi, hamma ishga qodirligi borliqning yaratuvchisi ekanligi, na‘t g‘azallarida esa payg‘ambarimiz Muhammad a.s. haqida, u kishining sifatleri, ishlari haqida fikr bildiriladi. Devondagi to‘qson uch, bir yuz o‘n to‘rt, ikki yuz ellik besh, uch yuz uch, uch yuz olti, uch yuz to‘qqiz, uch yuz yigirma ikki, uch yuz o‘ttiz sakkiz, uch yuz o‘ttiz to‘qqiz, uch yuz oltmish uch, uch yuz yetmish olti, uch yuz yetmish yetti, to‘rt yuz sakkizinchi g‘azallar bevosita tasavvufiy ruhda bo‘lsa, ikki yuz to‘qsoninchi g‘azalning sakkizinchi, ikki yuz to‘qson to‘rtinchi g‘azalning sakkizinchi, to‘rt yuz qirquinchi g‘azalning

¹ Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. Toshkent: “O‘zbekiston”, 2015. 115-bet.

² Nosirov O., Jamolov S., Ziyoviddinov M. O‘zbek klassik she‘riyati janrlari. Toshkent: “O‘qituvchi”, 1979. 90-91-betlar.

³ www.kx.davron.uz

beshinch, to'rt yuz oltmish sakkizinchi g'azalning to'rtinchi, to'rt yuz yetmish sakkizinchi g'azalning oltinchi, to'rt yuz yetmish to'qqizinchi g'azalning oltinchi, besh yuz ikkinchi g'azalning birinchi, besh yuz o'ttiz birinchi g'azalning yettinchi, besh yuz o'ttiz yettinchi g'azalning oltinchi, besh yuz qirq yettinchi g'azalning yettinchi, besh yuz oltmish to'qqizinchi g'azalning oltinchi, besh yuz sakson uchinchi g'azalning sakkizinchi, besh yuz to'qson to'rtinchi g'azalning oltinchi, olti yuz qirq ikkinchi g'azalning sakkiz, to'qqizinchi baytlarida tasavvufiy mavzu va atamalar ko'zga tashlanadi. Bu g'azal va baytlarda "tariqat", "solik", "fano", "baqo", "faqir", "vahdat" kabi so'zlar ko'p uchraydiki, bular tasavvufiy ma'nolarga ishora qiladi. Masalan, ikki yuz saksoninchi g'azalning boshidan oxirigacha, ya'ni yetti bayti ham tasavvufiy ma'noda. G'azal shunday bayt bilan boshlanadi:

*Desangki, faqr tariqini aylayin mazbut,
Kerakki, zuhd riyo birla qilmasang maxlut.¹*

G'azaldagi "faqr", "tariqi", "mazbut", "zuhd", "riyo", "maxlut", "fano", "mashrut", "zohir", "zamid", "nomarbut" kabi so'zlar tasavvufiy mohiyatga ega.

"Favoyid ul-kibar"dagi ikki yuz saksoninchi g'azal ham deyarli shu mazmunda. U ham tasavvufiy mavzuda. Baytlardagi tasavvufiy atama va istilohlar ham yuqoridagi g'azalga o'xshash. G'azal quyidagi bayt bilan boshlanadi:

*Gar fano rasmini qilmoq tilar ersang mazbut,
Nafs ila ruhni zinhorki qilma maxlut.²*

Bu g'azalda ham yuqoridagisidagi ba'zi so'zlar bor. Ayrimlarining ma'nolarini aniqlab olsak. "Hubut" – tushish, joylashish, "Kalimullo" – Muso payg'ambarning laqabi, "Habibullo" – Ibrohim a.s.ga berilgan sifat, "rosix" – mustahkam, barqaror, doimiy, "ozim" – niyat, ketmoq, yuruvchi, "xutut" – xatlar.

G'azaldagi noaniq so'zlar aniqlab olindi. Endi misralardagi mazmunni bilishimiz mumkin. Ma'lumki, tasavvufda nafs bilan ruh bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladi. Shoirning yozishicha, tasavvuf yo'liga kirgan solik, ya'ni so'fiy fano rasmini qilmoqchi bo'lsa nafs bilan ruhni bir-biriga aralashtirmasligi kerak. Fano yo'li nafsni inkor etadi. Chunki, ruh rahmoni, nafs esa shaytoniydir. Ikkalasin, bir-biriga qo'shish aslo mumkin emas. Boshqa g'azallarida ham ana shunday fikrlar o'z ifodasini topgan. Adabiyotshunos Ibrohim Haqqul "Navoiyga qaytish" kitobida "Favoyid ul-

¹ Alisher Navoiy. Navodir ush-shabob. MAT. 20 tomlik. 4-tom. Toshkent: "Fan", 1989. 203-bet.

² Alisher Navoiy. Favoyid ul-kibar. MAT. 20 tomlik. 6-tom. Toshkent: "Fan", 1990. 194-bet.

kibar” devoniga kiritilgan “Birovga musallam tariqi tasavvuf” deb boshlanuvchi gʻazalni tahlil qilgan. Yetti baytli ushbu gʻazalning tasavvufiy mohiyati toʻliq yoritilgan. Baytlar tahlil qilingan.¹

“Navodir ush-shabob”dagi “Baqa dashti nechuk qat’ oʻlmasun aylab murur ayyom”, “Ey koʻngul, aylama dahr eski rabotin maskan”, “Zihi tajalliy husnang kelib jahonoroy”, “Favoyid ul-kibar”dagi “Zihi, koʻk boshigʻa gardun xiromingning izidin toj”, “Biravki dahr moziqidin aylagay maxraj”, “Chu solik aylar esa azm vodiya tavid”, “Gar fano rasmini qilmoq tilar ersang mazbut”, “Birovga musallam tariqi tasavvuf”, “Bu nukta soʻrdi fano dayri ichra piri tariq”, “Vafo tariqida ulkim tilarki, qilsa suluk”, “Qaysi taqvo xirmanin fisq oʻtidin kuydurmadim” misralari bilan boshlanuvchi koʻplab gʻazallar tasavvufiy mavzuda yoki shu ruh yetakchilik qiladi.

“Favoyid ul-kibar”dagi tasavvufiy gʻazallardan tashqari, boshqa mazmundagi gʻazallarning ayrim baytlarida ham tasavvufiy maʼnolar singdirilgan. Adabiyotshunos Ibrohim Haqqul orifona gʻazallarga quyidagicha taʼrif beradi: “Odatda, orifona gʻazallarda hayot voqea-hodisalari va inson qismatiga chuqur nigoh tashlash, kattadir, kichikdir, har narsani fano va baqa holi ila mushohada qilishga daʼvat etiladi”.²

Umuman, bu mazmundagi misollarni ham koʻplab keltirishimiz mumkin.

Orifona gʻazallarning mavzusi oʻziga xos boʻlganidek, ulardagi obrazlar, timsollar, atama va istilohlar ham oʻziga xos. Bu ruhdagi gʻazallarda
pir,
orif,murshid,murid,suluk,solik,fano,baqa,tavid,zuhd,zuhur,botin,zohir,husn,zot,
faqr,hayrat,adam,tariq,hidoyat,tavfiq,vafo,vodiy,fard,tajrid kabilar koʻp uchraydi.

Shuningdek,mahbub,darvesh,gado,gʻavvos,baqa,adam,may,soqiy,gul,bulbul,shaʼm,parvona,subh,shom,bahr,quyosh,zarra, jom, koʻzgu kabilar boshqacha- tasavvufiy maʼnoda qoʻllaniladi.

Navoiyning boshqa gʻazallari kabi orifona gʻazallarining ham muhim ahamiyati bor.

- 1) Navoiyning orifona gʻazallari islomiy gʻoyalarni singdirgani bilan ahamiyatli.
- 2) Bu gʻazallar asosida tasavvuf mohiyati,diniy ruhdagi sheʼrlarning inson tarbiyasidagi oʻrni namoyon boʻladi.

¹ Bu haqda qarang: Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2007. 186-189-betlar.

² Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2007. 18-bet..

- 3) Orifona gʻazallar komil inson, maʼrifatli shaxsni tarbiyalashda yordam beradi.
- 4) Inson ruhini tarbiyalaydi, nafs, yomon sifatlardan qutilish yoʻlini oʻrgatadi.
- 5) Adabiyotni tushunish, ayrim obraz,timsol va tushunchalarning mohiyatini toʻgʻri anglashga yoʻnaltiradi.
- 6) Dunyoning, yashash, inson va inson umrining mohiyatini anglatadi.
- 7) Qalb, ruh pokligi bilan kishilarga yaxshilik qilishga undaydi va boshqalar.

Umuman, Navoiy gʻazallari yoki ulardagi ayrim baytlarni mavzu jihatdan alohida-alohida oʻrganish talabalar,oʻquvchilar ,kitobxonlarga ularni osonroq va tez anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. Toshkent: :Oʻzbekiston”, 2015. 115-bet.
2. Nosirov O.,Jamolov S.,Ziyoviddinov M. Oʻzbek klassik sheʼriyati janrlari. Toshkent: “Oʻqituvchi”,1979.90-91-betlar.
3. www.kx.davron.uz
4. Alisher Navoiy.Navodir ush-shabob.MAT. 20 tomlik. 4-tom.Toshkent: “Fan”,1989.203-bet.
5. Alisher Navoiy. Favoyid ul-kibar. MAT. 20 tomlik. 6-tom. Toshkent: “Fan”,1990. 194-bet.
6. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2007. 186-189-betlar.

"DEVONI FONIY" - "MAYDON UL- BALOGʻAT"

*Nazzora Bekova,
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Buxoro davlat universiteti,
bekova.nazora@mail.ru*

Annotatsiya

Mazkur maqolada Alisher Navoiy forsiy merosiga munosabat masalasi Sharq mumtoz adabiyotshunosligi, XV asrga oid Xondamirning «Makorim ul-axloq» kabi tarixiy, Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro», Abdurahmon Jomiyning «Nafohat ul-uns», Som Mirzoning «Tuhfai Somiy», Rizo Qulixon Hidoyatning «Majma ul-fusaho», Husayn

Voiz Koshifiyning «Tafsiri forsiy» singari adabiy manba va tazkiralari asosida yoritilgan.

Kalit soʻzlar: “Devoni Foniyy”, fors-tojik tili, forsiy adabiy meros, Xondamir (“Makorim ul-axloq”), Davlatshoh Samarqandiy (“Tazkirat ush-shuaro”), Abdurahmon Jomiy (“Nafohat ul-uns”), Som Mirzo (“Tuhfai Somiy”), Rizo Qulixon Hidoyat (“Majma ul-fusaho”), Husayn Voiz Koshifiy (“Tafsiri forsiy”), fors tazkiranavislari.

Annotation

This article deals with the attitude of Alisher Navoi to the Persian heritage, classical literature of the East, historical works of the 15th century, such as Khandamir's "Makorim ul-akhlaq", State Samarkand's "Tazkirat ush-shuaro", Abdurahman Jami's "Nafohat ul-uns", Som Mirza's "Tuhfai Somi". Riza Qulikhan is based on Hidayat's Majma ul-Fusaho and Husayn Waz Kashifi's Tafsiri Farsi.

Keywords: “Devoni Foniyy”, Persian-Tajik language, Persian literary heritage, Khandamir (“Makorim ul-akhlaq”), Davlatshah Samarkandi (“Tazkirat ush-shuaro”), Abdurahmon Jami (“Nafohat ul-uns”), Som Mirza (“Tuhfai Somi”), Riza Qulikhon Hidoyat (“Majma ul-fusaho”), Husayn Waz Kashifi (“Tafsiri farsiy”), Persian biographical collection writers.

Alisher Navoiyning adabiyotimiz tarixidagi eng ulkan xizmatlaridan biri, shubhasiz, uning zullisonaynligidir. Buning eng ajoyib samarasi – shoir mahoratining oʻlmas namunasi “Devoni Foniyy”dir. U fors-tojik tilida ham sheʼriyatning juda koʻp turlarida qalami qudratini sinab koʻrdi va bu tilda yaratgan sheʼrlarining katta qismini toʻplab “Devoni Foniyy” kitobiga kiritdi. Devon Navoiy–Foniyyning butun umri davomida fors-tojik tilida yaratgan deyarli barcha sheʼrlarining kulliyotidir. Alisher Navoiy bunyod etgan katta xazinaning qimmatini uning janriy rang-barangligi, boy mavzular olami, badiiyatining yuksakligi, obraz va gʻoyalar olamining yorqin va teranligidadir. Eng muhimi, Alisher Navoiy fors-tojik tilidagi merosida ham oʻzligini koʻrsata oldi. Navoiyona gʻazallar, ruboiy va qasidalar yaratib, ularda oʻzi yashagan ijtimoiy hayotning turli lavhalarini, xalq dilidagi shirin tuygʻu va niyatlarni ifodalashga erishdi. Navoiyning fors-tojik tilidagi adabiy merosida oʻsha adabiyotning anʼanalari gʻoyat kuchli taʼsir oʻtkazgan.

Buyuk shoir Foniyy taxallusi bilan yozgan forsiy sheʼrlarida esa fors-tojik mumtoz adabiyotining mohir ustozlari qatorida tura oladigan asarlar yaratdi, oʻz davrigacha besh yuz yillik taraqqiyot davrini bosib oʻtgan tojik adabiyotini maʼlum darajada yakunladi. Navoiy-Foniyyning fors tilida

yozgan gʻazallari, qitʼalari, ruboiylari va boshqa asarlaridan tashkil topgan “Devoni Foniyy” kitobi olti ming baytdan ortiq sheʼrni oʻz ichiga oladi. “Muhokamat ul-lugʻatayn”da yozilishicha, Navoiyning dastlabki mashqlari fors tilida boʻlgan. Bu zavq va va qiziqish Alisher Navoiyning umri oxirigacha davom etdi.

Navoiyning oʻzi bu kitobni “Maydon ul-balogʻat” deb ham atagan. Bunda ulugʻ shoir fors-tojik adabiyoti suxan maydonining ajoyib chavandozlari Shayx Muslihiddin Saʼdiy Sheroziy, Amir Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy, Nuriddin Abdurahmon Jomiy va boshqalar bilan bellashib koʻrishni, bu sohada balogʻat va fasohat koʻrsatishni, soʻng esa ona tili – turkiy tilda lirik va epik asarlar yaratib, oʻz xalqini yakqalam qilish, oʻzbek sheʼriyatini ham yuksak badiiyat koʻkiga koʻtarish maqsadini oldiga qoʻygan.

Alisher Navoiyning “Devoni Foniyy” asari bilan tanishib chiqqan kishi oʻn beshinchi asrgacha ham, oʻn beshinchi asrda yoki undan keyin ham hech bir shoirda uchramagan bir holatning guvohi boʻladi. Chunki na tojik shoirlari va na oʻzbek shoirlaridan birortasi oʻtmishda oʻz devonidagi gʻazallarning har biriga alohida sarlavha qoʻyib chiqqan. Qaysi gʻazali qaysi shoirga tatabbuʼ ekanini alohida ajratib koʻrsatib oʻtirmagan. Alisher Navoiy esa adabiyotimiz tarixida birinchi boʻlib bu ishni bajargan.

“Devoni Foniyy”ning mundarijasi xususida Alisher Navoiyning oʻzi “Muhokamat ul -lugʻatayn” asarida shunday mulohaza yuritadi: “Yana forsiy gʻazaliyot devoni Xoja Hofiz tavridakim, jamiʼ suxan adolar va nazm piyrolar nazarida mustahsan va matbuʼdir, tarbib beribmankim, olti mingdan abʼyoti koʻprakdurki, koʻprak ul hazrat sheʼrigʻa tatabbuʼ voqeʼ boʻlibdur” [**Navoiy, 2000:32**]. Yuqoridagi maʼlumotdan shoirning forsiy merosiga xos ikki muhim jihatini ilgʻash mumkin. Bulardan birinchisi mazkur devon tarkibidagi asarlar koʻpchiligining Xoja Hofiz gʻazaliyotiga tatabbuʼ qilinganligi va ikkinchidan, toʻplamga kiritilgan sheʼrlar miqdorining olti mingdan baytdan ortiqroq ekanligidir.

Shoirning oʻzi ham forsiy sheʼrlarini turkiy asarlari bilan baravar qadrlab, “Devoni Foniyy”ga kirgan faxriya qitʼalaridan birida oʻzbek va fors tilidagi asarlari haqida faxr bilan shunday yozadi:

Gʻyyo dar rasta bozori suxan bikushodaam,

Yak taraf dʻykoni qannodiyu yak sʻy zargarā [**Navoiy, 2003: 33**].

Yaʼni, goʻyo rastada soʻz bozorini ochibman: bir tomonda kandolat doʻkoni, ikkinchi tarafda esa zargarlik doʻkonlari.

Oʻrni kelganda taʼkidlash joizki, Navoiyning forsiy merosini Davlatshoh Samarqandiy (“Tazkirat ush-shuaro”), Abdurahmon Jomiy

(“Nafohat ul-uns”), Som Mirzo (“Tuhfai Somiy”), Rizo Qulixon Hidoyat (“Majma ul-fusaho”), Husayn Voiz Koshifiy (“Tafsiri forsiy”) kabi fors tazkiranavislari juda yuksak baholagan va taqdirlangan edi.

Davlatshoh Samarqandiy Navoiyning adabiy merosi, jumladan, forsiy asarlarini yuksak baholaydi: “Ash’ori turki va forsi xulosai tab’i sharifash va guftanu shikoftani muammo xosai fikri latifash. Va ba har chand ro‘ze mavji donishash iqdi durhoi manzumu mansur barmefishonad va ahli ilm dar go‘sh megirand, balki zevari go‘shi ahli xush mekunand.... Va bar tariqi odat, ki dar in ta’lif jorist, az ro‘i gustohi az kalomi turki va forsii in amiri kabir chande xohem ovard, to peshi fozilon namudore boshad va az on hazrat ba’d az imro‘z yodgore. Va dar javobi qasidai “Bahrul-abror”i Xusravi Dehlavi in amri kabirro qasidai g‘arrost. Ba gumoni muallif chunon ast, ki in javob bar javobhoi digaron fazl dorad” **[Davlatshohi Samarqandi, 1999:129-130]**. Davlatshoh Samarqandiy hazrat Navoiyning ikki tildagi merosini ham birdek qadrlagan, har ikki tildagi merosiga juda yuksak baho bergan. Davlatshoh Samarqandiyning quyidagi fikrlari, ayniqsa, e’tiborga molik: “Dar avoni shabob zulisonayn shud va dar shevai turki sohibfan gardid va dar tariqi forsi sohibfazl...” **[Davlatshohi Samarqandi, 1999:135]**.

Nuriddin Abdurahmon Jomiy esa “Subhat ul-ahror”, “Yusuf va Zulayxo”, “Layli va Majnun”, “Xiradnomai Iskandariy”, “Fotihat ush-shabob” kabi asarlarida turli munosabatlar bilan Alisher Navoiyning nomini tilga olgan. Ma’lumki, Jomiy o‘z do‘sti va hamkoru hamdasti bo‘lgan Navoiy asarlarini juda qadrlab, munosib baholar bilan sarafroz etgan. Navoiy “qutbi tariqat” Jomiy bilan qanchalik hammaslak ekanligi va bir-birini qo‘llab-quvvatlashlarini “Xamsat ul-mutahayyirin” asarida bayon etadi. Jomiy “Haft avrang” dostonlari muqaddimasida Navoiyga maxsus baytlar bag‘ishlab, uning salohiyati, ijodiy yutuqlariga tahsinlar aytadikim, Navoiy buni “Xamsat ul-mutahayyirin”da iftixor bilan alohida ta’kidlab o‘tadi.

Alisher Navoiyning fors-tojik tilidagi boy merosini bir erga jamlasa, hajm jihatidan juda katta meros yuzaga keladi. Uning "Devoni Foni", "Sittai zururiya", "Fusuli arba", "Risolai mufradot", "Munshooti forsiy" asarlarida yaratilgan qasidalar, g‘azallar bir erda to‘plansa, uning tarixiy, ilmiy, badiiy asarlarida keltirilgan qit’a, ruboiy, muammo va masnaviylari kiritilsa, fors-tojik tilidagi merosining hajmi yanada aniqroq bo‘ladi.

Shoirning forsiy she’rlarining yuksak saviyasi haqida "Makorim ul-axloq" asarining muallifi hisoblangan Xondamir shunday deydi: "Bu mahorat maydoni chavandozining forsiy qasida va g‘azallari...g‘oyatda

ochiqligi va engilligi, ajoyib ma'nilari bilan bezalishi, so'z boyligi va betakallufligi, zo'rakilikning yo'qligi orqasida oz muddatda bu badiiy baytlar va to'la ziynatli nazmlarning latiflik va noziklik shuhrati shunday darajaga etdiki, dunyo tevaragidagi mamlakatlarning podsholari ataylab Hirot poytaxtiga suxandon elchilar yuborib, san'at nishonli kulliyotlarini talab qildilar" [Xondamir, 1948: 35].

Alisher Navoiy forsiy she'riyatining barkamolligi va beqiyos shuhrati haqida boshqa yana bir necha adabiy, tarixiy manbalarda ham yuqoridagicha iliq, samimiy fikrlar bayon etiladi.

Abdurahmon Jomiyning:

*Kushad dar she'r tabash m̄shikofi,
B-az on m̄ n̄gi kilcash she'rbofi.
Nihad z-in she'ri mushkin domi dilho,
Dihad az she'ri shirin komi dilho.*

Mazmuni:

*Tab'i she'rda qilni qirqqa ajratdi,
U qildan qalamning uchi she'r to'qiydi.
Bu mushkin she'r (soch)dan ko'ngilga tuzoq qo'yadi,
U shirin she'rdan ko'ngillar zavqlanadi.*

Davlatshoh Samarqandiyning:

*Bo vuçudi forsū dar çonibi she'ri komilash,
Chist ash'ori Zahiru kist bori Anvarū?*

Mazmuni:

*Forsiyda uning komil she'rlari oldida,
Zahir Faryobiyning she'ri qayda, Anvariyy qayda?*

Kamoliddin Binoiyning:

*Buvad dar forsiyu turkū xub,
Forsi xubu turkiyash marg'ub.*

Mazmuni:

*Forsiyda ham, turkiyda xo'b yaratdi,
Forsiyda xubu turkiysi marg'ub edi,-*

kabi satrlarida Alisher Navoiyning forsiy tildagi merosi juda ulug'lanadi. Abdulloh Hotifiy shoirning she'riyatdagi mahoratiga juda yuksak baho berib, uni arab shoiri Hasson, ulkan so'z ustalari Firdavsiy, Hoqoniy, Amir Xusrav Dehlaviy bilan taqqoslaydi va Alisher Navoiy o'z zamonida bu buyuk adiblar ko'tarilgan darajadan yanada yuqoriroq pog'onaga ko'tarilganini e'tirof etdi:

*Loli suxanash shakarmaqolon,
Saydi g'azalash hama g'izolon,*

*Hassoni arab quʻost imr̄yʻz,
To boshad az ȳ fasohat om̄yʻz
Ku Firdavsū, ki dar in zamona
Lab soz kunad ba in tarona?!
Ku Hoqoni, ki dar in zamona
Z-in koni namak barad malohat.
Ku ʻodui sehrrsanʻi Xusrav,
To shevai sohiri kunad nav.*

Navoiyning forsiy asarlari oʻz zamonida shuhrat topganligini esa Mavlono Xondamirning bergan bahosidan ham bilsa boʻladi. Tarixchi oʻzining “Makorim ul-axloq” asarida bu xususda quyidagicha maʼlumot beradi: “...Arab va Ajam mamlakatlari atrofidagi goʻshanishin darveshlar ul hazratning shavqli sheʼrlarining ohangidan lazzatlanib, uni zoʻr gʻayrat bilan izlab yuradilar. Shoh va gado, yosh va qari, musulmon va kofir, yaxshi va yomon ul hazratning goʻzal nazmlari mazkur va butun xalq ommasi va ayrim tabaqalarning koʻngil sahifalarida va qalb lavhalarida muborak sheʼrlari naqshlangandir. Shuning uchun Xito va Xoʻtan mamlakatlarining chegaralaridan boshlab, to Rum va Gʻarb mamlakatlarining oxirigacha

*Sening yaxshi sifatlarining minbardagi notiq,
Maqtovisiz butun olamga yoyilgan.
Sening noming tanga ustiga naqshlanmagan boʻlsa-da,
Hammaning koʻngliga oltin ila naqshlangan”*

[Xondamir,1948: 35].

Alisher Navoiyning “Devoni Foniyy”si tuzilishida mumtoz devon tartib berishning qator xususiyatlari koʻrinadi. Ayni paytda unda alohida eʼtiborga molik bir yangilik, oʻziga xoslikning mavjudligini ham qayd etmoq zarur. Bu originallik kitobda joylashtirilgan gʻazallardan oldin berilgan sarlavhalarda namoyon boʻladi. Hazrat Navoiy sheʼrlarini jamlab devon tuzishga kirishar ekan, ularning har birini izohlovchi-sarlavhalar bilan taʼminlab beradi. Shoir tomonidan qoʻllangan bunday prinsip Navoiy ijodiyoti tadqiqotchilariga bir qator qulayliklar tugʻdiradi yoki oʻsha ishoralarni koʻzdan kechirishning oʻziyoq u yoki bu asarning tatabbuʻ va yo muallif ixtirosi ekanligini oshkor etadi. Tojik adabiyotshunosi R.Hodizodaning haqli taʼkidiga koʻra, bu yoʻnalish Navoiygacha va uning davridagi shoirlar devonida koʻzga tashlanmaydi.

“Devoni Foniyy”ning mazmun va mundarijasini belgilashda “Ixtirolar”, “Oʻziga javob aytadi”, “Naʼt”, “Zamon ahli tanqidiga doir”, “Zamonaning bevafoqligi xususida nasihatlar”, “Oʻsha tavrda”, “Oldingi uslubda”,

“Ma’viza”, “Ba’zi azizlarga tatabbu’”, “Maxdum she’riga javob”, “Amir Xusrav g’azaliga tatabbu’”, “Maxdumning Xoja tavridagi g’azaliga tatabbu’” singari sarlavhalar muhim rol o’ynaydi. Ayrim mualliflar “Devoni Foniyy”dagi izohlovchi sarlavhalarning ijodkori masalasida qat’iy bir fikrni o’rtaga qo’ymaydilar. Shunday holni R. Hodizodaning Navoiy-Foniyy adabiy merosi tadqiqotiga qaratilgan yirikkina ilmiy maqolasida ham ko’ramiz. “Bilmaymiz bu ish shoirning o’z topshirig’iga binoan bajarilganmi yoki uning musavvadalaridan ko’chirilganmi? Ehtimol ular sinchkov kotibning qiziqishi tufayli aniqlangan bo’lishi mumkin. Harqalay, barcha tatabbu’ she’rlarda avval ularning kimga tegishli ekanligi ko’rsatilgandir” **[Hodizoda, 1974: 52]**. SHunday salmoqli ma’naviy meros mundarijasini – u yoki bu she’ning kimning tavrida, tatabbuida yozilganligini oydinlashtirish masalasini, bizningcha, faqatgina bir shaxs – o’sha asarlarning ijodkori kamu ko’stsiz uddalashi mumkin, xolos. Kotib qanchalik savodli, adabiy muhitdan xabardor va qiziquvchan bo’lmasin, unday mas’uliyatli vazifani o’z zimmasiga olishi, uni ko’ngildagiday bajarishi qiyin. Negaki, o’sha ishni kutilganday uddalash uchun Alisher Navoiygacha va uning davrida yashab, fors-tojik tilida qalam tebratgan yirik so’z san’atkorlarining to’la adabiy merosiga ega bo’lish, ularni erinmay Navoiy-Foniyyning shu tildagi she’rlari bilan muqoyasa qilib chiqishga to’g’ri keladi. O’sha taqdirda ham bu ish ayrim noaniqliklardan xoli bo’lmaydi. Ko’rinadiki, ma’lum bir asarning “taqdiri”ni belgilovchi sarlavha qo’yish xamirdan qil sug’urishday oson ish emas. Bizningcha, “Devoni Foniyy”dagi sarlavhalarning shoirning o’zi tomonidan qo’yilganligiga shubha qilmasa bo’ladi. “Devoni Foniyy”dagi she’rlar mavzu doirasi, g’oyaviy-badiiy qimmati, nafisligi va til boyligi jihatidan “Xazoyin ul-maoniyy” qatoridan o’rin olishga sazovor. Ikki tildagi she’lar go’yo bir-biriga egizak, bir-biriga uyg’un, biri biridan go’zal she’rlardir.

Mazkur devonning qimmati uning janriy rang-barangligi, mavzular olamining ko’lamdorligi, g’oya va timsollarining yorqin va teranligidadir. Muhimi, Alisher Navoiy forsiy merosida ham o’z badiiy calohiyati, betakror uslubi, o’zigagina xos ijodiy qirralarini ko’rsata olgan. Ustozlariga o’ta sadoqat qo’ygan ulug’ o’zbek shoirining mazkur iqtibosda yorqin aks etib turibdi. Navoiy fors-tojik she’riyatining Shayx Sa’diy, Xoja Hofiz Sheroziy, Kamol Xo’jandiy, Amir Xusrav Dehlaviy, Hasan Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Amir Shohiy singari o’nlab so’z san’atkorlari asarlarini g’oyat baland mehr va ixlos bilan mutolaa qildi. Lekin ular aytgan gaplarni aynan takrorlamadi. Negaki, “mustaqil ijodiy yo’nalishdan chiqib, quruq taqlidchilik yo’liga o’tib olish Navoiyday adab olami buyuklarining

ishi emas edi”. Uning baxti shundaki, ustozlar dahosiga yangilik qo‘shishga, ular boshlagan yo‘lni ijodiy davom ettirishga muyassar bo‘la oldi. Alisher Navoiyning ana shunday harakati devon tartib berishida ham ko‘rinadi. Alisher Navoiy bunyod etgan katta xazinaning qimmatini uning janriy rang-barangligi, mavzu va g‘oyalar olamining boyligi, badiiyatining yuksakligi, timsollarining yorqin va teranligidadir. Shoir fors-tojik tilidagi merosida ham o‘zligini ko‘rsata oldi. Navoiyona g‘azallar, ruboiylar, qasidalar yaratib, ularda o‘zi yashagan ijtimoiy hayotning jirkanch lavhalarini, xalq dilidagi shirin tuyg‘u va niyatlarini ifodalashga erishdi. “Lison ut-tayr” asarida shoir buni faxr bilan e’tirof etadi:

*Forsiy nazm ichra chun surdim qalam,
Nazmning har sinfini qildim raqam.*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 16- том. –Т.: Фан, 2000. –Б.32.
2. Алишер Навоий. МАТ. 20-том. – Т.: Фан. 2003. – Б. 33
3. Алишер Навоий. МАТ. Лисон ут-тайр. . – Т.: Фан. 1999. – Б. 79.
4. Давлатшоҳи Самарқанди. Тазкират уш-шуаро. – Д.: Ирфон, 1999. – Саҳ.129-135.
5. Хондамир. Макорим ул- ахлоқ. –Т.: ЎзФА , 1948. – Б. 35.
6. Ҳодизода Р. Аз гузашта ва ҳозираи адабиёти тожик. – Д.: Ирфон. 1974. – Саҳ.47, 52.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA SHARIAT VA TARIQAT MUSHTARAKLIGI

Zulayho RAHMONOVA,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya

Ma’lumki, tasavvuf manbalarida shariat amrlarini ado etmasdan tariqat amaliyotiga o‘tish, ma’rifat mushohadasiz esa haqiqat sirlariga yetish imkonsiz ekanligi ta’kidlangan. Alisher Navoiy ham inson kamolotidagi arkon-u usuldan so‘z ochar ekan, avvalo, shariat, so‘ngra uning mantiqiy davomi o‘laroq tariqat xususida bahs etadi. Maqolada mana shu masalaga alohida e’tibor qaratildi.

Kalit so‘zlar: tasavvuf, shariat, tariqat, irfon, eran, nafs, qalb, ruh, vujud.

Аннотация

Известно, что источники мистицизма утверждают, что невозможно перейти к практике учений, не следуя заповедям Шариата, и достичь тайн истины, не соблюдая просветления. Алишер Навои тоже говорит об архонтском методе совершенствования человека, в первую очередь шариатском, а затем как логическом его продолжении. В статье этому вопросу уделяется особое внимание.

Ключевые слова: суфизм, шариат, секта, гнозис, эран, нафс, сердце, душа, бытие.

Annotation

It is known that the sources of mysticism state that it is impossible to move to the practice of the teachings without following the commands of the Shari'ah, and to reach the secrets of the truth without observing the enlightenment. Alisher Navoi, too, speaks of the archon method of human perfection, first of all, the Shari'a, and then as a logical continuation of it. The article pays special attention to this issue.

Keywords: mysticism, sharia, sect, gnosis, eran, nafs, heart, soul, being.

Adabiyot, ayniqsa, irfoniyl adabiyot maqsad-mohiyati, obrazlar olamini ilohiyot va tarixga oid bilimlarsiz teran hamda xolis tahlil-u talqin etish aslo mumkin emas. Tasavvuf manbalarida ham shariat amrlarini ado etmasdan tariqat amaliyotiga o'tish, ma'rifat mushohadasisiz esa haqiqat sirlariga yetish imkonsizligi ta'kidlangan.

Mutafakkir va mutasavvif ijodkor sifatida Alisher Navoiy ham inson kamolotidagi arkon-u usuldan so'z ochar ekan, avvalo, shariat, so'ngra uning mantiqiy davomi o'laroq tariqat xususida bahs etadi. Go'yo "qalam yozishiga arzirli", deya tan olgan kitoblaridagidek, uning asarlarida ham suvrat va ma'no, zohir va botin, vujud va ruh, shariat va tariqat har doim mushtarak. Bu shoirning ijodiyoti, xususan, "Hayrat ul-abror", "Nasoyim ul-muhabbat", "Lison ut-tayr", "Mahbub ul-qulub" kabi asarlari hamda lirikasida ravshan ko'rinadi. Ma'lumki, Navoiyning tasavvufga doir fikr-qarashlarini oydinlatuvchi asarlaridan biri valiylar hayoti haqida xabar beruvchi "Nasoyim ul-muhabbat" tazkirasidir. Muallif valiylar hayoti haqidagi ma'lumotlardan oldin qisqacha tasavvuf nazariyasiga to'xtaladi. Haq oshig'i soliklar haqidagi qarashlarini "... har nimadin bir miqdorni olsalar, bir miqdori qolur, shariatdin o'zgaki – bir miqdori ondin kam bo'lsa, hech nima qolmas. Bu toifaning shariat rioyati va sunnat mutobaatidin ulug'roq ishlari yo'qdur"[1,16], degan qat'iy xulosa bilan

boshlaydi. Darhaqiqat, suluk ahli shariatga rioya qilish va sunnatga ergashishdan ulugʻroq va foydali amalni tan olishmagan. Kubraviya tariqati vakili Najmiddin Doya esa tariqat ostonasiga shariat yetaklab kelishini shunday izohlaydi: “Mashoyixlarga koʻra, nafs bir umr tazkiya etilsa ham, nihoyasiga yetmaydi va kishida ruh tahliyasi boshlanmaydi. Bu sababdan nafs oldin shariat rishtasi bilan qattiq bogʻlanishi shart... “Menga yurib kelganga men yugurib kelaman” sirri bilan Haqning lutflari karam istiqbolidan tugʻiladi hamda uluhiyat fazlining fayzi va ilohiy tasarrufning jazbalari ketma-ket keladi”. Albatta, maʼrifatparvar Navoiy ham bu xususida goh ochiqdan ochiq, baʼzan ishorat tili bilan barcha asarlarida fikr-mulohazalarini aytgan. Zero, haqiqiy adabiyot aslida odob-axloq asosini belgilab, unga targʻib etadi, unga erishish yoʻllarini koʻrsatadi. Umri soʻngida yozilgan “Mahbub ul-qulub” asarida Navoiy yanada millatning murabbiy bir ijodkori sifatida koʻz oʻngimizda gavdalanadi. Asardagi har bir fikr muallifning hayot soʻngidagi xulosalariga oʻxshaydi. Komil inson, yaʼni eranlar maqomiga koʻtarilish qildan ingichka, qilichdan keskir shariat yoʻlini bosib oʻtish bilan qoʻlga kiritilishini aytib shunday deydi: “Shariat – jodayedur tuz, anda xoh kecha yuru, xoh kunduz. Sirotedur, bagʻoyat mustaqim, anda oziqmoqdin ne vahm va ne biym. Har kimki, ul yoʻlgʻa ozim boʻlgʻay, ikki jahon saodati anga mulozim boʻlgʻay. Andin chiqqan itti, tuz borgʻon maqsadgʻa yetti. Har solikkim, maqsadgʻa yetibdur, bu yoʻldin chiqmay ketibdur”[2,91]. Odam avlodi fitratida komillikka intilish bor ekan, eng toʻgʻri yoʻl shariatdir. U orqaligina ikki dunyo saodatiga erishiladi. Shu bois komil murshidlar oldin muhaddis, keyin soʻfiy boʻlish kerakligidan saboq berib, muridlariga tavsiya etadigan asosiy qoʻllanmalari Qurʼoni karim va Hadisi sharif boʻlgan. Chunki inson nafaqat Alloh, balki barcha olamlarni, jumladan, Olami akbar hisoblangan oʻzini ham faqat va faqat Allohning kitoblari orqali tanidi. Buni Shayxi Akbar Ibn Arabiy shunday izohlagan edi: “Allohgʻa hamd boʻlsinki, agar shariat ilohiy xabarlar keltirmaganda, hech kimsa Allohni tanimas edi. Va faqat zakiy insonlar, donishmandlarning “...unday degan, bunday degan”, deya Alloh zoti mavzusida ilgari surgan aqliy dalillarigagina asoslansaydik, hech bir inson Uni sevmas edi. Faqat shariat orqali ilohiy xabarlar kelgach va Subhon boʻlgan Tangri haqida bizga xabar bergach, biz ham subutiy sifatlardan toʻlib Allohni sevdik”[6,38]. Navoiyda ham bu qarashga hamohang fikrlar talaygina. Masalan, “Nabiy sharʼidin ayoq chiqargʻan kajrav...” qitʼasida:

*Bu yoʻlda kimki nabiy sharʼidin chiqardi qadam,
Yoʻl ozdi, chunki muteʼ oʻldi aqli johiligʻa.*

*Tavakkul ahliki chiqmas safarda jodadin,
Yaqindururki, yetar gom birla manzilig'a*[3,497],–

deya, manzilga eltuvchi qisqa yoʻldan xabar beradi. Navoiyga koʻra, insonni komil etuvchi, ubudiyat qarzini ado qiluvchi amallarni Yaratgan koʻrsatib bergan. Ilm insonda tavakkul, rizo, sabr, qanoat, shukr kabi neʼmatlarni paydo etsa, haq eʼtiqod iroda va jasorat sohibini dunyoga keltiradi. Shu bois Navoiy suluk ahlining riyozati haqida gapirar ekan, avvalo, tavba, soʻngra shariat haqida soʻz ochadi. Tariqat ahlining shariatga munosabati, ularga xos xushuʻ, zavq-shavq manzaralarini chizadi. Islomning besh ustuni haqidagi “Nasoyim”dagi qarashlar “Hayrat ul-abror” dostonining 24-bob 2-maqolotida ham oʻziga xos tarzda ifodalangan. “Islom bobi”dagi mazkur bayonlar tasavvuf Islomning botini ekaniga zarra shubha qoldirmaydi. Bu besh ustunning birinchisi shahodat kalimasi ekanligi barchaga maʼlum. Navoiy bu toʻgʻrisida:

*Anglag 'il arkonini beishtiboh,
Avvali «Illalloh» ila «lo iloh».
Yona Muhammadni anga bil rasul,
Ber munga tonug 'lug 'u qilg 'il qabul.
Olloh, Olloh, bu ne ikki kalom,
Kim ikki olamg 'adur andin nizom.,–*

deydi. Qalam ilk bor yozgan kalima Lavh ustidagi “La ilaha illalloh” boʻlib, u ikki dunyoning nizomidir. Navoiy ham idrok-u ibodat sinovi boʻlgan bu dunyo va ajr-u mukofot beriladigan oxirat olami saodatiga faqat shu kalimaning zikri bilan erishish mumkinligini taʼkidlaydi. Insonning oʻzligini tanib, nafsini orif aylashga kirishishi, ushbu Tavhid kalimasini dilda naqshlash va tilda iqror etish bilan boshlanadi. Aslida “La ilaha illalloh” oʻn sakkiz ming olamning zikridir. Zero, Qurʼoni karimda ham: “Ogoh boʻlingizki, Allohni zikr etish bilan qalblar orom olur (Raʼd 113/28)”, – deya eslatiladi. Xususan, tariqat ahli bir lahza boʻlsin, ushbu zikrdan ayro boʻlishmagan. Hatto “...ondin mashʼufu mustagʻraq boʻlubdurlarkim, baʼzi bu kalimani eshitgach, behush boʻlib yiqilubdurlar. Va baʼzining ham bu kalima istimoʻidin ruhlari muforaqat qilubdur”[1,16]. Navoiy taʼkidlashicha, bu zikr qalbga ishq oʻtini solib, Haq oshigʻi haqqal yaqiyin darajasiga koʻtariladi. Uning jazbasidan hatto ruh qushi tan zindonidan ozod boʻladi. Komillikka qadam qoʻyish, oʻzlikni anglashga jahd etish Haq amrlariga boʻysunish, shariat yoʻlini mahkam tutish bilan amalga oshgan. “Miftoh ul qulub” muallifi ham: “Bir kimsaki Qurʼondan gʻayri ila yoʻlini topmoq istasa, Alloh uni adashtiradi”, – deya muridning qalbi dini islom kaliti bilan ochilishini aytgan edi. Maqsad nafsni tanish va

Allohga qurbat hosil qilish ekan, bu haqda Qur'oni karimda shunday deyiladi: "Allohga sajda (ibodat) qilib, unga yaqin bo'ling (Alaq: 96/19)".

Sajda bilan hosil bo'ladigan unsiyatda saloti xamsa, ya'ni namozga teng keluvchi ibodat yo'q. Navoiy ham buni e'tirof etadi va bir fiqhshunos kabi namoz uchun ado etiladigan amallarni ketma-ketlikda bayon qiladi. Avvalo, namozning birinchi sharti tahoratning zohiriy jihatlarini bir-bir sanaydi. Shundan so'ng bundan boshqa lavhai xotirni pok etuvchi "nafis tahorat" ham borligi va hatto bu asl maqsad bo'lishi kerakligiga urg'u berib, shunday deydi:

*Jonni solib bo'yla tahorat aro,
Kim yuzida nuqtacha qolmay qaro.
Ko'zni arig' ashki zuloliy qilib,
Balki ko'ngulni dog'i xoli qilib.
O'zluk uyin o'zga harom aylabon,
Tengri evi sori xirom aylabon,[4,112].*

Bu – ko'ngil tahoratidir. Unda ko'ngil Alloh yodidan boshqa barcha narsadan xoli etilib, poklanadi. O'zlik uyini buzib, Tengri uyi sari qadam tashlanadi. Qur'oni karimda: "Sabr va salot (namoz o'qish) bilan madad so'ranglar. Albatta, u (namoz) og'ir ishdur. Magar o'zlarining Parvardigorlariga ro'baro' bo'lishlarini va shubhasiz, Unga qaytajaklarini biladigan shikastanafs zotlarga og'ir emasdir (Baqara: 2/45-46)", – deyiladi. Navoiy ehtirolarni jilovlab, ruhni quvvatlantirmaydigan, jismoniy harakatlardangina iborat vujud namozini emas, balki qalbda muroqaba va mushohadani dunyoga keltiruvchi, huzur va xotirjamlik baxsh etuvchi Ruh namozini yoqlaydi. Suluk ahli bu muhabbat namozida guyo "Alast bazmi"dagi suhbatdoshlik lazzatini his etadi. Bunda insonning mas'uliyatu irodasi toblanib, qanoat-u jasorati tarbiyalanadi. Ruh chin hurriyatga erishib, "Namoz – mo'minning me'rojidir" maqomiga ko'tariladi.

Nafsni hayvoniylikdan tazkiya etib, Haq sifatleri bilan sifatlantiruvchi ilohiy amrlardan biri – Zakotdir. Najmiddini Doya zakotning ma'naviy poklanishdagi ahamiyatini shunday sharhlagan edi: "Mol to'plash va uni bo'lishmaslik hayvoniy sifatdir. Bundan qutulmoq uchun zakot ber va Haqning karam va jo'mardliligi bilan sifatlan. Chunki bag'ishlay olish Allohga xosdir". Navoiy ham, albatta, zakotning faqat zohiriy jihatlariga emas, balki botiniga ham e'tibor qaratib, unda ikki jihat borligini aytadi:

*Munda dog'i ikki sifatdur tariq,
Birisi aslu biri far', ey rafiq.
Har ne matoiki, zakotin berur,
Shar' tariqi bila bilkim erur[4,113].*

Muallif shariat bilimdoni sifatida zakotning miqdori, shartlari haqida batafsil ma'lumot beradi. Ammo yana bir asl zakot – Ko'ngil zakoti bo'lmasa, qalb salomatligi, ruh xotirjamligiga erishib bo'lmasligiga kitobxon diqqatini qaratadi. Zero, ko'ngil uchun g'ayri Allohdan barcha g'anim, u Arshi maallodir. Ko'ngil uchun yetarli ganji xazina "faqrufano"dirki, Navoiy:

Ko'ngli qachon qilsa zaxira havas,

Bo'lmoq anga faqrufano ganji bas[4,114],–

deydi. Zero, oshiq ko'ngillarning Allohga muhtojlikdan boshqa faqrliqi, o'zini mahbubda fano etmoqlikdan o'zga dardi yo'qdir. "Faqrufano" aslida ko'ngil ozodligi. Inson mansab, shuhrat, boylik, shahvat kabi son-sanoqsiz hoyu havaslar zanjiridan o'zini ozod etishi kerak. Bu g'aflatdan bir lahza bo'lsin uyg'onmog'i shart. Shu zahoti qo'rqqoqlik, ojizlik, tubanlik, tamagirlik kabi o'nlab illatlar uni tark etadi. Dunyoga qo'l silkib, faqrufanoga erishish – barcha xorlikdan, bechoralikdan qutulishdir.

Ro'za masalasida ham Navoiy hazratlari zohir va botin ro'zasini uyg'unlikda ta'rif-tavsif etadi:

Daf' qilib zangi xayolotni,

Asramoq ul nav' bu mir'otni.

Kim anga juz do'st zuhur etmagay,

Balki aning g'ayri xutur etmagay.

Hech suvar naqshig'a bermay mador,

G'ayr bu ne'matdin o'lub ro'zador[4,115].

Ko'ngil ro'zasi har lahza ming turli hiylayu nayrang o'rgatuvchi shaytoniy vasvasalardan, vijdon ovozi o'chiruvchi turli buzuvchi o'y-xayollardan qalblarni asramoq. Inson uchun g'ayr – bu uning nafsu havosi, Odam o'g'lini qiyomatga qadar yo'ldan ozdirish uchun izn olgan Iblisi lain bo'lgan. Ko'ngil Haq oynasi, omonat yukini olgan Alloh taxti, butun vujudning "Xoja"si ekan, uning pokligi, taqvosi Haq s.t.din o'zga hech nimani xotirg'a keltirmaslikdir. "Nasoyim"dagi she'rlar, hikmatlar ham navoiyona tanlov bo'lgan. Abulfazl Hasan Xatmiyning: "*Dunyo bir kundir, unda bizning vazifamiz ro'zadir*", – fikri ham bejiz keltirilmagan. Vujudni nopok yo'llarga yetaklaydigan ehtiroslardan muhofaza etuvchi ro'za insonning ulviy sifatlaridan. Chunki Allohdan boshqa barcha maxluqotlar yemak va ichmakka xoslangan. Hatto malaklar Allohga tasbeh va taqdis aytish bilan oziqlanadilar. Tasavvuf manbalaridagi xulosaviy ahamiyatga ega ushbu fikr qimmatlidir: "*Har bir ibodatning mukofoti jannat, ro'zaning mukofoti esa Alloh xulqi bilan xulqlanishdir*". Inson – quldir, inson – oshiqdir. Uning ma'shuqiga bandalikdan, qaysi amali bilan bo'lsa-da

mahbubiga qovushmoqdan boshqa orzusi yo‘q. Bu matlabning ushalmog‘i uchun bo‘lgan har bir xatti-harakat Unga aylanish jarayonidir. Bu jarayonni, ya’ni ko‘ngil sayri manzaralarini Navoiy barcha asarlarida betakror uslubda mohirona badiiy ifoda etadi.

Navoiy – haqiqatan, daho ijodkor. Uning bayonlaridagi teranlik, haqqoniyat, samimiyat, qalblarga ta’sir etuvchi quvvat, albatta, uning betakror shaxsiyati bilan chambarchas bog‘liq. Shu ma’noda Navoiyning din va tasavvuf haqidagi qarashlarini to‘g‘ri belgilash va xolis baholashda ham shoirning hayot yo‘li yaqindan yordam beradi. Uning shariat va tariqatga munosabati, bu yo‘ldagi sidq-u sadoqatini nafaqat asarlaridagi lirik qahramon yoxud adabiy shaxsiyatidan izlash kerak. Balki ba’zi asarlarida ochiqdan ochiq e’tiroflari bor. “Vaqfiya”da bunga guvoh bo‘lamiz: “... *chun kishiga abadiy davlat va sarmadi saodat va hayot chashmasining navidi va najot manzilining umidi islomning besh sutunluq zotulumodig‘a kirmaguncha mumkin ermas va bu xams-ul-muborak panjasiga ilik urmog‘uncha hech ish natija bermas. Avval ul kalimai tavhiddur. Shukrkim oni alifdek jonim orasida naqsh etibmen. Ikkinchi salavoti xamsadur. Bihamdillohkim, oni naydek zehn aro sabt qilibmen. Uchunchi ramazonning o‘ttuz kunining ro‘zasidur. Shukrullohkim, oni lomdek qal-bimda yoshurubmen. To‘rtinchi zakotdur. Jonim naqdi ul Tengriga zakotkim, ko‘nglumga nasabqa yetkuncha mol zaxira qilmag‘aymen, solmadi va nisobqa yetgan mol zakotin ayirg‘uncha ilkimda qolmadi*”[2,261]. Bu parchani o‘qir ekanmiz, mashoyixlarning “Tariqat – shariatning ruhidir”, degan hikmatiga iqrar bo‘lamiz. Darhaqiqat, Navoiy zohirparastlik, shaklbozlikdan juda yiroq, barcha zamonlarda insoniyatga ibrat bo‘la oladigan baland shaxsiyat. U Kalimai Tavhidni jon mohiyatini belgilovchi alifdek qalbida naqshlagan, Tengriga naqdi jonini zakot etgan, dinni qalb hayotiga aylantirgan xos bandalaridan edi. U uchun Shariat Xudovand dargohiga yaqinlashtiruvchi, komil tark maqomiga ko‘taruvchi ruh hayoti edi. Shu bois o‘zi uchun armon bo‘lib qolgan haj ham shoir uchun nafs sahrolarini bosib o‘tib, Allohga eltuvchi qurbat safari hisoblangan. Ham zohirda, ham botinda barcha rishtalarni uzib, barcha xavfu xatarni unutib, yolg‘iz diydor bazmi tomon mardona qadam tashlashdir haj. Zotan, Allohning shunday va’dasi bor: “Unda aniq alomatlar – “Maqomi Ibrohim” bordur: Unga (Ka’baga) kirgan kishi omonda bo‘lur”. Bu faqat jism emas, albatta, qalb omonligidir. Navoiy bu maqom, bu omonlik, din komilligini istab, shunday degan edi: “Beshinchi Hajdurur va ul bay uzri muyassar bo‘lmayin hamonoki, islom shaxsi bir kishiga o‘xsharkim, onda xos xamsadin to‘rti boru bas. Muqarrardurkim,

beshalasi – xoskim bo‘lmasa muvajjab nuqsoni bo‘lur va bu mazkur bo‘lg‘on ikki orzudin biri muborak safardurkim, islomim shaxsi besh hisdin birining o‘ksukluga jihatidin noqis bo‘lmag‘ay va musulmonlig‘im panjasi bir barmoq yo‘qlig‘idin ma‘lul qolmag‘ay”[2,261].

Navoiy umri qaynoq hayot ichida kechgan zamonasining ma‘naviy sultonlaridan edi. Uning “amir ul-muqarrab”ligi guyo mamlakat tinchligi, xalq faravonligini belgilovchi unvondir. “Hayrat ul-abror” dostonining Badiuzzamon bahodirga bag‘ishlangan bobini o‘qir ekanmiz, o‘z zamonasida shohlar oldida ham rost so‘zini ayta oladigan, payg‘ambarimizning “Haq so‘zni ayting, u rizqingizni kamaytirmaydi, ajalingizni yaqinlashtirmaydi” hadisini diliga naqshlagan haqiqat, adalot maydonining mardonlaridan ekanligiga yana bir bor guvoh bo‘lamiz. Shoh Husayn Boyqaro ham so‘zining e‘tiborga olishini eslatib, xalqning ma‘naviy va moddiy hayotiga javobgar bo‘lajak hukmdor Badiuzzamonga ham pand berishga haqli ekanligini ta‘kidlaydi. Shoirning bu satrlarini o‘qir ekanmiz zamondoshlarining u haqidagi “din va millatning pushtipanohi” ta‘rifi beixtiyor xotirimizga keltiradi:

*Jumla jahon foniyi mutlaq durur,
Boqiyi mutlaq tilasang haq durur.
...Bo‘lmasa Haq yodidin ogohliq,
Bilki gadolikcha emas shohliq.
Bo‘lsa gado Tengridin ogahlig‘i,
Bordur anga ikki jahon shahlig‘i [4,320].*

Bu dunyoning o‘tkinchiligini anglash Haq yo‘lidagi solik uchun ilk shartlardandir. Haq yodidan ogohlik boylik, mansab, hirsu havasdan uzoqlashishga, o‘tar dunyoga “etak silkish”ga olib keladi. Navoiy insonning sharafiga, shaxsiyati Haq bilan munosabati orqali belgilanishidan o‘git beradi. Inson ikki jahon shohligiga Tengridan ogohligi bilan saylanishi, asl maqsadga Muhammad (s.a.v.) shariatini mahkam ushlash bilan erishishini aytib shunday deydi:

*Istar esang maqsadi aslig‘a yuz,
Joddai shar‘i Muhammadni tuz.
Shahki najot uyiga istar panoh,
Ushbu yo‘l ul uyga erur shohroh...
Shar‘ tariqini shior aylagil,
Adl ila mulkunga mador aylagil [4,322].*

Xalq istayotgan adolat, himmat, yaxshilik, bir so‘z bilan aytganda, najot – Islomdadir. Buni, ayniqsa, Allohning yerdagi soyasi hisoblanmish hukmdor anglamog‘i kerak. Ma‘naviy barkamollik poydevori, saltanatning

mustahkamligi, fuqarolarning xavfsizligi islomiy hayot bilan bo'lishini fahmlamog'i lozim. Olomonchilikdan yuksalish, milliy g'urur, jasorat diniy ma'rifat bilan shakllanadi. Shariat bir amaliyot: avvalo, vujud, so'ngra qalb va keyin ruh hayotida yashaydi. Nafsga qarshi kurashda shariatdan buyukroq qurol yo'qdir. Duqqiy hazratlari ta'kidlaganidek: *"Ofiyat ilm, ya'ni shariatda"* [1,133]. Shariat ilmlarning sharaflisi. Faqat uning salomatligi amal bilandir. Navoiy *"Ulumdin ashraf din ilmidur..."* qit'asida:

*Ilmi din kasb qilki, sud ermas,
Charx mushkillarini hal qilmoq.
Lekin ul ilm dog'i naf' etmas,
Bilibon bo'lmasa amal qilmoq, [5,497] -*

deydi. Shariatning amali har zamonlarda ham mushkul bo'lganki, Navoiy: *"Nabi shar'ig'a istiqomat, Erur solikka mushkulroq karomat"*, degan edi. Faqat tariqat ahli ta'rif etgan ishq tufayli bu mushkilni oson etish mumkin. Yolg'iz ishq dardni darmonga, baloni bazmga aylantira oladi. Haqiqat sirlarini oshkor etuvchi bu ishq bayonida Navoiyga teng keladigan ijodkor o'zbek adabiyotida sanoqli. Uning na't g'azalaridan birida kelgan mana bu maqta'ga e'tibor qarataylik:

*Navoiy xush ko'rar olamni aning yodidin, yo'qsa
Anga xoshok aro o'tdekdurur dunyovu mofiho.*

Navoiy shunchaki din va dindorlik da'vatchisi emas. Shariatni ruh hayotiga aylanishini orzu etgan ahli dillardan edi. Zohiriy shariat odob-arkoni, ilohiy amrlarning vojibligi haqida gapira turib, botiniy shariat – tariqatdan, bu mujodalaning yanada og'irligi va qiymatli ekanligidan bahs yuritadi. Vujud va ruh mushtarakligidan yaralgan inson komilligi shariat va tariqat uyg'unligida xulosasiga kelish va uni mohirona ifodalash Navoiyning mutafakkir va mutasavvifligidandir. Necha yillar avval ustoz navoiyshunos Ibrohim Haqqulov tadqiqodlaridan birida shunday degan edi: *"Buyuk daholar, allomalar barcha asrlarda ham bashariyat qayg'ulariga malham so'zni axtarganlar. Shohu gadoning ong va yurak xastaliklarini bab-barobar tuzatadigan jonbaxsh so'zlar, afsuski, g'oyatda siyrak yaralgan. Navoiyning bu to'g'rida o'ylamasligi mumkin emasdi. Mana, shu yo'nalishdagi bir fikr:*

*Olam ichra gar gado, gar shoh erur,
Ne dardki, ul ko'ngli aro hamroh erur.
Qur'onni tilovat etsin ar ogoh erur,
El ko'ngliga chun davo Kalomulloh erur.*

El ko'ngliga Kalomulloh davo bo'lmog'iga Navoiy shubhalanmagan" [7,126]. Zotan, Alloh kalomida ham: *"Ey odamlar! Sizlarga Robbingizdan*

va'z (nasihat) dillardagi narsa (shirk illati)ga shifo va mo'minlarga hidoyat va rahmat keldi (Yunus 10/58)", - demaganmidi?! Darhaqiqat, qalb xastaliklarining davosi uchun mazkur kitoblarga, ayniqsa, bugun ehtiyoj katta. Faqat bu kitoblarning asl mohiyati, ramz va ishoratlarini anglash mushkul. Shu bois uning botiniy kashfi hanuzgacha davom etmoqda. Undagi haqiqatlarni anglash, mohiyatni his etish uchun adabiyotning ham muhim o'ri bor. Shuning uchun madrasa, xonaqohlarda Yassaviy, Hofiz, Navoiy, Bedil kabi ijodkor asarlari ham jiddiy o'rganilgan. Yassaviyxonligu bedilxonliklar keng xalq ommasiga ham begona bo'lmagan. Shu ma'noda Navoiy ijodiyotida Muhammad (s.a.v.) va ahli nubuvvatga bo'lgan muhabbat hamda uning badiiy ifodasini tahlil etish ulkan bir tadqiqot. Navoiy turli janrlaridagi asarlarida Payg'ambar (s.a.v.) shariatidan uzoqlashish, bandalikdan, odamiylikdan yiroqlashishdir, deya to'g'ri yo'lni ko'rsatadi:

*Olam aro xalqni Yazdoni pok,
Ahli najot ettiyu, ahli halok.
Bu birisin obidi asnom bil,
Ul birisin zumrai islom bil.
Kufr eli yo'l topdi malomat sari,
Zumrai islom salomat sari [4,110].*

Shariat insonga muxoliflarini aniq ko'rsatib beradi. Bular: nafs, vujud, shayton va mo'min bo'lmagan birodar. Tolib, avvalo, nafs, qalb va ruhning talablarini bir-biridan farqlashi va shunga ko'ra harakatlanmog'i lozim. Ularni ajratish – har biriga beriladigan imtihondan oson o'tishga ko'mak beradi. Tariqat murshidi bosqichma-bosqich nafsni sof holga keltiradiki, solik tavhid maqomiga ko'tariladi. Tariqatning bu maqsad muddaolariga adabiyotdagi betakror ifodalar jon baxsh etgan.

Muhaqqah, bani bashar uchun najot yo'li – Islom dinidir. Insoniyat har doim zalolatu halokatidan so'ng bunga iqror bo'lishga majbur bo'lgan. Shu bois mana shunday najot yo'lini ko'rsatgan, takror-takror eslatgan ulug' ijodkor "Navoiyga qaytish", "Navoiyni anglash"ga burchlimiz, ehtiyojimiz bor. Uning Xoliq va xalqqa bo'lgan buyuk muhabbati, bayonida sehr bo'lgan betakror iste'dodi yuraklarni eng chekka sarhadlarigacha zabt etishi aniq. Aslida Navoiy shaxsiyati hamda ijodiyoti haqiqatini anglash va uni o'qitish avlodni hidoyat sari boshlashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001.

2. Алишер Навоий. Махбуб ул-кулуб. МАТ. 14-том. – Тошкент: Фан, 1998.
3. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. МАТ. 5-жилд. – Тошкент: Фан, 1990.
4. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 7-жилд. – Тошкент: Фан, 1991.
5. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. 1-жилд. Тошкент: Фан, 1990.
6. İbn Arabî. İlahî Aşk. – İstanbul: İnsan yayınları, 1988.
7. Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.

“LISON UT-TAYR” DOSTONIDA TASAVVUF MASALALARI

Obidaxon FAYZULLAYEVA,

*Guliston davlat universiteti O‘zbek adabiyotshunosligi
kafedrasi dotsenti, Email: fayzullayeva2016@yandex.ru*

Azamat FAYZULLAYEV,

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti 3-bosqich talabasi,
Email: azamat2002@mail.ru*

Annotatsiya

Mazkur maqolada Hazrat Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni ramziy-allegorik doston ekanligi, u tasavvufiy talqindagi asarlaridan biri bo‘lib, asar tasavvuf mohiyatini chuqur o‘rgana olishimizda, so‘fiyning Haqqa erishish bosqichlarini to‘g‘ri anglay bilishimizda dasturulamal vazifasini o‘tashi mumkinligi xusussida so‘z boradi. Buni anglash bugungi kun kishisiga hayotni anglash, ezgu amallar sohibi bo‘lishida ham ko‘makchi bo‘lishiga ishonamiz.

“Lison ut-tayr” dostoni obrazlari va ular tashiyotgan mazmun-mohiyatning talqini ham, avvalo daho ijodkor asarlari mohiyatini to‘laqonli anglashimizda, ijodkorning naqshbandiya tariqati vakili sifatidagi falsafiy qarashlarini ham o‘ziga xos tarzda anglay olishimizga ko‘maklashishi mumkin.

Kalit so‘zlar: tasavvuf, naqshbandiya, so‘fiy, hikoyatlar, tanbehlar, “Shayx San’on” qissasi, majoziy obrazlar, ko‘chim va h.k.

Аннотация

В данной статье слово идет об символично-аллегорический эпосе Алишера Навои «Лисонут тайр», представляющий собой символику,

который является одним из произведений мистического значения. Это может быть программной задачей, если мы сможем понять этапы достижения истины. Мы верим, что понимание этого поможет людям сегодня понимать жизнь и делать добрые дела.

Интерпретация образов и содержания эпоса «Лисонут тайр» может помочь нам в полной мере понять суть произведений гения, а также философские взгляды художника как представителя секты Накшбанди.

Ключевые слова: суфизм, Накшбанди, суфий, рассказы, аллюзии, рассказ «Шейха Санана», образные образы, метафора и др.

Annotation

In this article, Alisher Navoi's epic "Lison ut-tayr" is a symbolic-allegorical epic, which is one of the works of mystical interpretation. There is talk of the possibility of transport. We believe that understanding this will help people today to understand life and do good deeds.

The interpretation of the images and content of the epic "Lison ut-tayr" can help us to fully understand the essence of the works of the genius, as well as the philosophical views of the artist as a representative of the Naqshbandi sect.

Keywords: Sufism, Naqshbandi, Sufi, stories, allusions, the story of Sheikh San'an, figurative images, metaphor, etc.

Alisher Navoiy ijodida tasavvuf masalalari keng miqyosda yoritilganligi barchaga ma'lum. Xususan, shoirning zamondoshi Davlatshoh Samarqandiy uni "Mir Nizomiddin", ya'ni "dinning nizomi – qonuni" deya atashida ham aynan shu jihatga urg'u berilgan. Hazrat Navoiyning deyarli barcha asarlarida, xususan, "Xamsa" dostonlarining kirish – muqaddima qismlarida Allohga hamd, Muhammad Rasululloh s.a.v.ga na't, ul zotning madhi va munojotlar keltirilishii yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi. Alisher Navoiy dinning, xususan tasavvuf ilmining yetuk bilimdonlaridan va nazariyotchilaridan biri ekanligini anglashiladi.

Navoiyning "Arba'in" ("Qirq hadis") asari – 40 ta hadislarning she'riy tarjimasi bo'lsa, "Nazmu-l-javohir" ("Nazm javohirlari") asari Hazrati Alining arab tilidagi o'gitlarining turkiy tilda ruboiy shaklida berilgan talqini, "Siroju-l-muslimin" ("Musulmonlar nuri") asari sof diniy yo'nalishdagi islom dini ahkomlarini yoritishga bag'ishlangan asarlari hisoblanadi.

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" ramziy-allegorik dostoni umrining so'ngida yozilgan tasavvufiy talqindagi asaridir. Doston hajm jihatdan

ancha yirik bo‘lib, 193 bob, 3666 baytdan iborat. Asar Farididdin Attorning “Mantiq ut tayr” dostoni ta’sirida yozilgan, adib ushbu asarida o‘zining so‘fiylik borasidagi qarashlarini allegorik, ya’ni qushlar suhbatlari asnosida yoritib bergan. Qushlarning Semurg‘ni izlab yo‘lga chiqishlari va etti vodiya o‘tishlari asnosidagi jarayon asarning asosiy mazmunini aks ettirgan.

O‘yla qushlar nutqini izhor etay,
Bulbulu to‘ti kibi guftor etay.
Kim xaloyiq chun tarannum aylagay.
Qush tili birla takallum aylagay. [2, 32].

Unda Hudhud kabi yetakchi qush obrazi qatorida 30 ta tolib qushlar obrazlari ham kiritilgan bo‘lib, ularning maqsad sari intilishlarida asos vazifasini Semurg‘ga yetishish orzusi o‘taydi. Hudhud To‘ti, Bulbul, Kaklik, Qumri, Tazarv Durroj, Kabutar, Shohboz kabi qushlar bilan suhbatlashish asnosida ko‘plab hikoyatlar, asosan, Hudhudning fikrlarini asoslash uchun keltiriladi. Ushbu qushlarning nuqsonlari, hayotda yo‘l qo‘ygan xatolari va qilgan gunohlari haqidagi Hudhudning tanbehlaridan so‘ng, ularning ushbu gunohkor hollarida qanday qilib Semurg‘ga yetishishlari mumkinligi chorasini so‘raganlarida dostonidagi yirik hikoyatlardan biri bo‘lgan “Shayx San‘on” hikoyati keltirib o‘tiladi.

“Garchi shoir dostonidagi boshqa novellalar qatori “Shayx San‘on” haqidagi qissani ham hikoya deb atasa-da, lekin bu qissa o‘zining hajmi e’tibori bilan, ayniqsa bosh qahramon Shayx San‘on obrazining to‘la va chuqur ochilishi bilan boshqa hikoyatlardan keskin farq qiladi va uni bemalol doston ichidagi mustaqil she’riy qissa yoki poema deb qarash mumkin”. [5, 6]

Haqiqatdan ham, doston yirik hajmda. Undagi bu hikoyat avliyosifat Makka shayxining Rum mamlakatida tarso malagini tushida ko‘rib, oshiq bo‘lgach, shu joyga kelishi, bu erda esa o‘z ishq tufayli abgor bo‘lishi holati aks ettirilgan.

*Kunduz – oqshomg‘ocha bag‘ri chok-chok,
Kecha tong otquncha furqatdin halok.
... Chunki haddin o‘tti ranju dard anga,
Tufroq o‘ldi jismi g‘amparvard anga. [2, 101]*

Hikoyatdagi shayx amalga oshirgan gunohlar, qilgan ishlari yuqorida sanab o‘tilgan qushlarning gunohlaridan chondon yuqori ekanligi asar mazmunidan anglashiladi. Hikoyatdagi shayxning devonavor holati ilohiy ishq tufayli ekanligi, ushbu ishq o‘tida kuyib kul bo‘layozgan shayx butxona ahli tomonidan xor etilishi ko‘rsatib o‘tilgan. Ushbu xor-zorlikdan

or etgan muridlar shayxni tashlab ketib qoladilar. Shayxning abgor holda yurishi bir oylar davom etadi. Shundan so'ng tarso malagi kelib, uning bu holiga o'zi sababchi ekanligini eshitgach, unga to'rtta shart va ikki jarima (jurmona) qo'yadi. Bular: may ichmoq, zunnor bog'lamoq, Qur'onni o'tda kuydirmoq, butparastlar diniga kirmoq va jarimasiga esa otashkadada go'laxlik qilmoq va bir yil davomida xo'kbonlik qilmoqni buyuradi. Shayx ushbu shartlarni ado etadi. Uning Tarso malagi qo'ygan to'rtta sharti va ikki jarimasini bajarishi holati – islom dinida ta'qiqlangan ishlarni amalga oshirishi jarayoniga kitobxonda nafratlanishdan ko'ra achinish hissi uyg'onadi. Ana shu o'rinda shayxning qilgan gunohlari qushlarning qilgan gunohlaridan chandon yuqori ekanligi anglashiladi.

*Shayxni andoqki shaydo etti ishq,
Olam ahli ichra rasvo etti ishq [2, 121]*

Lekin shayxning sodiq muridi kelib, shayxni Payg'ambarimiz tushida aytgan so'zlardan ogoh etadi. Uning sidqidildan qilgan toat-ibodati tufayli shayx o'z holiga qaytib, gunohlariga tavba qilish uchun Ka'ba sari yo'l oladi. Lekin Tarso malagi ham tushidagi Iso payg'ambarning tanbehlaridan so'ng shayxdan afv so'rash va islomni qabul etish uchun shayxning izidan yo'lga tushadi. Lekin yetgach, yo'l azoblaridan shayx qo'lida islomni qabul qilgan holda jon beradi.

*Shayxqa qissa yetti chun farog',
Dayr ishidin Ka'bag'a aylab yarog'.
Yorni dafn etti ishq ayvonida,
Dinu imon ahli go'ristonida [2, 121]*

Ushbu dostonida so'fiyning ishq, Semurg'ga erishish yo'lidagi ishq tufayli yuz beradigan og'ir holat va undan forig' bo'lish yo'li ko'rsatilgan. Ya'ni dunyoviy malakda Ilohiy malakning bir jilvasini ko'rish, u orqali Ollohga oshiq bo'lish jarayoni va bu holatda o'zni-da unutish darajasi aks ettirilganligini ko'rish mumkin.

Dostonida "Shayx San'on" qissasi bilan bir qatorda bir qancha hikoyatlar keltirilgan. Xususan, tasavvuf tariqatida so'fiy yoki solik bosib o'tadigan bosqichlar sifatida tavsiflangan yetti vodiyni tavsifi berilgan maqolatlarning mazmun-mohiyatini asoslash uchun yetti hikoyat ham keltiriladi. Undagi birinchi vodi – Talab vodiysi:

*Chun eshik ochildi ne kufu ne din,
Ichkari kirgach qutuldu barchadin.
Kufu imon rohravg'a kesh emas,
Asl yo'lda bandi rohe besh emas. [2, 194]*

Ilk vodiy hisoblangan Talab vodiysining izohi uchun Yusufliqo shahzodaning ishqida kuygan ikki oshiq haqida hikoyat keltirilgan. Ushbu oshiqlar yorning jamolini ko‘rish va bunda hech qanday ta‘maga yo‘l qo‘ymaslik, yor tomonidan qo‘yilgan talabni so‘zsiz bajarish kerakligini to‘g‘ri anglab yetadilar. Shahzoda ikki oshiqning birini zindonga, ikkinchisini itboqarlikka jo‘natsa-da, ular bu holni ishqiy yo‘lidagi talabni bajarish deya to‘g‘ri tushunadilar, bu hollariga baxtiyor bo‘lib, shukrona keltiradilar, ya‘ni ular qiyinchiliklarni ishqiy yo‘lidagi mukofot deb bilishadi. Bu hol shahzodaga ma‘qul kelib, ularni o‘zining yaqin mulozimlariga aylantirish orqali mukofotlaydi. Ikkinchi vodiy – Ishq vodiysi:

*Ishq barqi xonumonni kuydurur,
Xonumon yo ‘qkim, jahonni kuydurur.
Tarki jon oshiqqa varzish onglagil,
Yor uchun o ‘lmak kamin ish onglagil [2, 195].*

Ushbu vodiy tavsifi uchun Asmaiy va notavon oshiq haqidagi hikoyat keltiriladi. Unga ko‘ra haqiqiy ishqqa muhtalo bo‘lgan oshiq uning azoblariga ham dosh bera bilishi zarurligi xususida so‘z boradi. Birovning so‘zi bilan ishq iztiroblaridan forig‘ bo‘lish uchun o‘zini halok etgan oshiqning qilgan g‘alat ishi qoralanadi. Haqiqiy ishq iztiroblari chin oshiqqa zavq bera olishi kerakligi ta‘kidlanadi. Uchinchi vodiy – Ma‘rifat vodiysi:

*Ma ‘rifat xurshidi chun qildi tulu’
Har kim o ‘z maqsudig ‘a aylab ruju’,
...Toptilar har kimki chekmish erdi ranj,
O ‘z suluku ranjining xurdida ganj [2, 200].*

Ushbu vodiy tavsifi uchun “Ko‘rlar va fil” hikoyati keltirilgan. Ya‘ni bir guruh ko‘zi ojizlarning hindistonga safar qilishlari va u yerda filni uchratib, har kim o‘zining ushlagan joyiga qarab filni ta‘riflashganlari haqida so‘z boradi. Ya‘ni har kim o‘z anglamidan va bilish darajasidan kelib chiqib, Holiqni tasavvur etishi xususida so‘z boradi. Bu holat so‘fiyning mukammal bilim egallashi lozim ekanligiga da‘vat deya tushuniladi. To‘rtinchi vodiy – Istig‘no vodiysi:

*Vodiy ondin so ‘ngra Istig ‘nodurur,
Onda teng a ‘lovu gar adnodudur [1, 202].*

Bu vodiy ta‘rifi maqolatda keltirilgach. Uning tasavuri uchun Shatranj ustalarining o‘yin tafsilotlari aks etgan hikoyat berilgan. Undan chiqadigan xulosa o‘yin maydonida shoh yoki piyoda bo‘lishing mumkin, lekin ishq yo‘lida shoh ham gado ham birdir ma‘nosini beradi. 5-vodiy – Tavhid (Yagonalik) vodiysi:

Vodii Tavhid ondin so ‘ngra bil,

Fard o'lub tajrid ondin so'ngra bil. [2, 206]

Tavhid so'fiyning o'z ma'shuqi bilan birlik hosil etishi, ya'ni ruhan birlashishi jarayoni bo'lib, unda senlik yoki menlik tushunchalari begona sanaladi. Ushbu fikrlarni asoslash uchun "anal haq" deguvchi Mansur Xalloyning tavhid-me'roj mohiyatiga tushunmasligi, lekin Payg'ambarimiz unga ushbu mohiyatni anglatganligi haqidagi hikoyat keltiriladi. Ya'ni me'rojda ummatlarning tavbasi qabul bo'lishini tilashiga sabab sifatida so'fiyning ruhan va jisman Olloh bilan yagonalik hosil etganligi va aslida Uning tilagini izhor etganligi bilan izohlanishi aytib o'tiladi. 6-vodiy – Hayrat vodiysi:

*Hayrat aylar tilni gungu lol ham,
Aql zoyil, hushni pomol ham.
... Boqibon har zarraga zarrotdin,
Hayrat aylar nafyi yo isbotdin. [1, 210]*

Ushbu vodiy tavsifiga ko'ra inson Olloh tomonidan yaratilgan har bir zarradan, maxluqot, nabotot va hayvonotlar tasviridan, uning mohir musavvirigidan hayratlanishi xususida so'z boradi. Ushbu vodiy tavsifi uchun bir-birining vasliga yerishgan oshiq va ma'shuqa haqidagi hikoyat berilgan. Undan kelib chiqadigan xulosa Allohning yaratilqlariga lol qolish, vasldan so'ng unga bo'lgan muhabbatning yanada kuchayishidir. 7-vodiy – Faqru Fano vodiysi.

*G'ayri haqkim qodiri barhaqdur ul,
Borcha foni, boqiyi mutlaqdur ul.
...Foni, boqiyi mutlaqdurur gar xud baqo,
Istasang qilmoq kerak o'zni fano. [2, 210]*

Ushbu vodiy tavsifida so'fiy o'zligidan kechgach, o'z menini yo'q yetgach, unga doxil bo'lishi, foniylilik nasib etgan inson shu orqali boqiylikka ham erishishi xususida so'z boradi. Ya'ni Ollohning o'z qalbiga jo qilgach, unga bo'lgan ishqni uni abadiyatga doxil etajagi haqidagi qarashlar tavsiflanadi. Bu vodiy tavsifi uchun "Shayx Abul Abbos ismli shayxning fano vodiysida misni oltinga aylantirgani, ya'ni xonaqohdagi g'ofil bir devonani to'g'ri yo'lga boshqargani xususidagi hikoyat keltiriladi. Ushbu devona tahorat qilishi uchun obdasta keltirishlarini talab qilishi, xonaqohdagi keltirilgan barcha obdastalarni sindirishi, so'ngra shayxning oppoq soqolini bu ish uchun talab qilishi va uni olgach, nihoyat bu holidan o'zi holsizlanib yiqilishi, oxiri mohiyatni anglab yetishi xususida so'z boradi. Ya'ni, hikoyat orqali o'zlikni unutmay turib, yo'qlikni bilmay turib, borliqqa yerishib bo'lmasligi tavsiflangan.

Navoiy shu o‘rinda o‘zining bu boradagi konsepsiyasini bayon qiladi, zero, o‘z vujudini yo‘qotish yoki yo‘qlik abadiy borliqni qo‘lga kiritishga asos bo‘ladi. Xoja Bahouddin Naqshband, Shayx Sufyon Savriylarning Fanoga erishish, Fanodan so‘ngra Baqoga erishish haqidagi so‘zlari keltiriladi, qushlarning fano vodiysi so‘ngida baqo mulkidan nishon topganligi xususida so‘z boradi.

*Menki, xilvat ichra yo‘ndum xomani,
Naqsh aylarga bu dilkash nomani.
...Kimga ondin hosil o‘lsa muddao,
Lutf etib Foniyni ham qilsa duo. [2, 214]*

Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni tasavvuf mohiyatini chuqur anglashda, so‘fiyning Haqqa erishish bosqichlarini to‘g‘ri talqin eta olishimizda dasturulamal vazifasini o‘tovchi asarlardan biri bo‘lishi mumkin. Buni anglash bugungi kun insoniga hayotni anglash, ezgu amallar sohibi bo‘lishida ham ko‘makchi bo‘lishiga ishonamiz.

“Lison ut-tayr” dostoni obrazlari va ular tashiyotgan mazmun-mohiyatning talqini ham, biz hali anglab etmagan daho ijodkor olamini idrok etishimizda, asarlari mohiyatini to‘laqonli anglashimizda, ijodkorning naqshbandiya tariqati vakili sifatidagi falsafiy qarashlarini ham o‘ziga xos tarzda tushuna olishimizga ko‘maklashishishi muqarrardir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. A.Hayitmetov. Alisher Navoiyning Shayx San‘on haqidagi qissasi. – T.: O‘zb. Badiiy adabiyot nashriyoti, 1962. 6-bet.
2. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. – T., G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. 1984. 464-b.
3. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Nashriyot-matbaa birlashmasi. 1991. 464-b.
4. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. – T.: Fan, 1991. 544 b.
5. I.Sulton. Navoiyning qalb daftari. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. – T., 1969. – 416 b.
6. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent.: Movarounnahr – O‘zbekiston NMIU, 2009.
7. Sh.Sirojiddinov. D.Yusupova. O.Davlatov. Navoiyshunoslik. –T., Tamaddun, 2018. 520 b.

NAVOIY G‘AZALIYOTIDA MUSAJJA’ G‘AZALLARNING O‘RNI (“FAVOYID UL-KIBAR” DEVONI ASOSIDA)

*Orzigul HAMROYEVA,
ToshDO‘TAU, dotsent, filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori(PhD,) arguvon87@mail.ru
+99897-777-67-36*

Annotatsiya

Alisher Navoiy g‘azal janrida samarali ijod qilgan ijodkor bo‘lib, shoir lirikasida g‘azalning ichki qofiyaga asoslangan musajja’ turi ko‘plab uchraydi. Navoiyning musajja’ g‘azallarida vazn, qofiya va ilmi bade’ butunligi aks etgan bo‘lib, maqolada shoirning “Favoyid ul-kibar” devoni tarkibidagi musajja’ g‘azallar tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: Poetika, qofiya, vazn, sa’j, musajja’, rukn, hijo, qofiya turlari.

Аннотация

Алишер Навои – эффектный поэт в жанре газели, а в лирике поэта много видов газелей, основанных на рифмовке. Мусаджа-газели Навои отражают целостность метрика, рифмы и научного искусства, а в статье анализируются мусаджи-газели дивана поэта «Фавойид ул-кибар».

Ключевые слова:Поэтика, рифмовка, вес, саж, мусаджа, рукн, хиджо, виды рифмы.

Annotation

Alisher Navoi is an effective poet in the ghazal genre, and in the poet's lyrics there are many types of ghazals based on rhyme. Navoi's musajja ghazals reflect the integrity of persody, rhyme and scientific art, and the article analyzes the musajja ghazals of the poet's "Favoyid ul-kibar" divan.

Keywords:Poetics, rhyme, metric, saj, musajja, rukn, hijo, types of rhyme.

Ijodkor mahorati uning ijodidagi poetik amallarning to‘laqonli ifoda etilishiga qarab belgilanadi. Vazn, qofiya va badiiyat ilmining amaliy natijasi ijodiy asarlarda qay tarzda aks etishiga qarab uning badiiy adabiyotidagi o‘rni aniqlanadi. Mumtoz poetika ilmining bilimdoni Navoiy ijodiyotidagi har qanday janrdagi asarga nisbatan yuqori saviyali atamasini qo‘llash mumkin. Chunki shoir ijodiyoti vazn, qofiya, ifoda uslubi va badiiy san’atlarning qo‘llanishiga ko‘ra mukammallikka ega. Shu jihatdan shoir asarlarining tadqiqi mutaxassisga yangilik va ilmiy barkamollik beradi.

Navoiy lirikasida gʻazal yetakchi oʻringa ega boʻlib, shoir gʻazaliyotida gʻazalning deyarli barcha turiga oid namunalarni uchratish mumkin. Xususan, shoir gʻazallari orasida musajjaʼ gʻazallar oʻziga xos uslub va mahorat bilan yozilgan. Musajjaʼ gʻazal sajʼ sanʼati asosiga qurilgan gʻazal boʻlib, ichki qofiyaga asoslanadi. Qofiya sheʼr ohangdorligi va ijodkor maqsadini ifodalab beruvchi asosiy unsur boʻlib, Ahmad Taroziy aytganidek, “sheʼrning asli - qofiya”dir [3, -B. 61]. Qofiya faqatgina misralar soʻngida emas, misra boʻlaklari orasida ham ishtirok etsa, bu sheʼr musiqiyliigi va badiiyati jihatidan mukammal asar darajasiga yetadi. Shuning uchun boʻlsa kerak, Navoiy oʻz ijodida musajjaʼ gʻazallarga alohida eʼtibor qaratgan. Tahlilga tortayotganimiz shoirning keksalik davri lirikasi mahsuli – “Favoyid ul-kibar” devonida musajjaʼ gʻazallar anchagina. Devondagi 3 gʻazal maʼlum tartib asosida, bir xil tizimga rioya qilingan holda musajjaʼ gʻazalning yorqin namuasi sifatida eʼtiborga molik.

Devonning ochqich gʻazali “*Ey yetti manzar tarhigʻa*”, “*Ne poʻya urdim yoʻlida*”, “*Muvofiq kiydilar*” deb boshlanuvchi gʻazallari musajjaʼ gʻazalning goʻzal namuasi sanaladi. Shoir baytni toʻrt boʻlakka boʻlgan holda 3 boʻlakni oʻzaro ichki qofiya, toʻrtinchi boʻlakni esa baytlarni ulab turuvchi asosiy qofiya bilan bogʻlaydi, shu orqali har bayt tarkibida ichki qofiyalarni yuzaga keltiradi. Baytlardagi ichki qofiyalar har uchala gʻazalda ham ikkinchi baytdan boshlangan. Navoiy musajjaʼ gʻazallarining matlaʼ qismida ichki qofiya keltirmaydi. Bobur ham oʻzining “Muxtasar” asarida Navoiy ijodiyotiga murojaat etganida, “musajjaʼ gʻazallarining matlaʼida sajʼ kamroq riʼoyat qilubturlar. Agar riʼoyat qilinsa, yaxshiroq boʻlgʻusidur” deb taʼkidlaydi.[6, -B. 39]

Navoiyning “*Ey yetti manzar tarhigʻa meʼmori sunʻungdin bino*” matlaʼli 9 baytdan iborat *rajazi musammani solim* vaznida yozilgan gʻazalining 8 baytida ichki qofiya qoʻllangan.

Chekmay malak lutfung kuni || juz zikr ila tasbih uni,||

Mustafʼilun / mustafʼilun || mustafʼilun/ mustafʼilun ||

- - V - / - - V - || - - V - / - - V - ||

Odam debon qahring tuni || har dam “zalamno rabbano”. ||

Mustafʼilun / mustafʼilun || mustafʼilun/ mustafʼilun ||

- - V - / - - V - || - - V - / - - V - ||[1, -B.7]

Gʻazalda “*bino, fano, rabbano, sano, ano, gʻino, oshno, zino, yano*” soʻzlari asosiy qofiya sifatida ishlatilgan boʻlsa, bayt misralari tarkibida alohida ichki qofiyalar qoʻllangan. Yuqoridagi baytni kuzatadigan boʻlsak, shoir baytni 3 boʻlakka boʻlgan, bu boʻlinish har ikki rukn oʻrtasida sodir boʻlgan. Toʻrtinchi boʻlak esa asosiy qofiya sanaladi. Ushbu gʻazalning

qofiya tizimini aniqlashda asosiy qofiyaga e'tibor qilinadi. Asosiy qofiya sifatida kelgan "*mino, fano, rabbano, sano, ano, g'ino, oshno, zino, yano*" soʻzlaridagi o unlisi raviy sanaladi. Mumtoz qofiya ilmida qofiyaning unli bilan tugashi qofiyaning oʻzak tarkibiga koʻra mujarrad turini yuzaga keltiradi. Raviydan soʻng qofiya harflari ishtirok etmagan, demak, qofiyaning qoʻshimcha tarkibiga koʻra muqayyad turini hosil qilgan. Xulosa qilib aytish mumkinki, ushbu gʻazal *mujarradi muqayyad* qofiya tizimida yozilgan. Gʻazal tarkibidagi ichki qofiyalar turlicha qofiya turlarini yuzaga keltirgan. Yaʼni har bir bayt tarkibidagi ichki qofiyalar rang-barang ohangdoshlik asosidagi turlicha qofiya tizimida yozilgan. Deylik, ikkinchi baytdagi "*kuni, uni, tuni*" qofiyadosh soʻzlari *murdafi mutlaq* qofiya turi, uchinchi baytdagi ichki qofiyaning yuzaga keltirgan "*nazar, magar, xayrul-bashar*" qofiyadosh soʻzlari *mujarradi mutlaq*, toʻrtinchi baytdagi "*ogohing, dargohing, rohing*" oʻzaro qofiyadosh soʻzlari *murdafi mutlaq* qofiya turini hosil qilgan.

Vaslingda ishrat xoʻb erur, || ayshu tarab margʻub erur, ||

Mustafʻilun / mustafʻilun || mustafʻilun/ mustafʻilun ||

- - V - / - - V - || - - V - / - - V - || [1, -B.7]

Sensiz manga matlub erur, ||tanda alam, jonda ano. ||

Mustafʻilun / mustafʻilun || mustafʻilun/ mustafʻilun ||

- - V - / - - V - || - - V - / - - V - || [1, -B.7]

Gʻazalning 6-baytidagi ichki qofiyalar radif bilan birga kelgan. Demakki, shoir ichki radifdan ham foydalangan. "*Xoʻb, margʻub, matlub*" qofiyadosh soʻzlari *murdafi muqayyad* qofiya turini yuzaga keltirgan boʻlib, radif bilan bir butunlikda yuqori ohangdoshlikni taʼminlab bergan.

Devondagi keyingi "*Muvofiq kiydilar, boʻlmish magar navroʻz ila bayram*" matlaʼli gʻazal ham shu tizim asosida yozilgan. Yetti baytdan iborat *hazaji musammani solim* vaznida yozilgan ushbu gʻazaldagi ichki qofiyalar ham ikkinchi baytdan boshlangan.

Chaman sarvi qolib hayron, || mening sarvim qilib javlon, ||

Mafoiylun / mafoiyilun || mafoiyilun/ mafoiylun ||

V - - - / V - - - || V - - - / V - - - ||

Aning shaydosi bir dehqon, || munga shaydo bari olam. ||

Mafoiylun / mafoiyilun || mafoiyilun/ mafoiylun || [1, -B.233]

V - - - / V - - - || V - - - / V - - -

Gʻazaldagi "*bayram, ham, olam, adham, shabnam, mahkam, xurram*" soʻzlari asosiy qofiya sanalib, baytlarni bogʻlab turadi. Matlaʼdan tashqari 6 baytda esa oʻzaro uch qofiyaga ega alohida ichki qofiya keltirilgan. Ushbu gʻazalda ham har ikki rukn orasida ichki qofiyalar keltirilgan boʻlib,

toʻrtinchi boʻlakda asosiy qofiya kelgan. Bayt *mafoylun* ruknining 8 marotaba takroridan iborat boʻlsa, demakki, bu boʻlinish teng butunlikni hosil qiladi. Agar eʼtibor berilsa, musajjaʼ gʻazallardagi bu toʻrt boʻlinish solim shaklli vaznlardagina qoʻllana oladi. Chunki ichki qofiyalar ruknlardagi hijolarning sifatida va miqdori tengligiga asoslanadi.

Chaman sarvi qolib bebar, || mening sarvim boʻlub dilbar, ||

Mafoylun / mafoylun || mafoylun/ mafoylun ||

V - - - / V - - - || V - - - / V - - -

Ani yel aylabon muztar, || bu yeldin sekratib adham.

Mafoylun / mafoylun || mafoylun/ mafoylun ||

V - - - / V - - - || V - - - / V - - - [1, -B.233]

Yuqoridagi baytga eʼtibor qilinsa, birinchi va ikkinchi ruknlar (birinchi boʻlak) 8 hijodan iborat boʻlib, ikki qisqa va 6 choʻziq hijolar (*mafoylun*) ustma-ust aynan tushishi kerak. Misralardagi qolgan boʻlaklardagi ichki qofiyalar ham shu tizim asosida boʻlingan.

Gʻazaldagi asosiy qofiyadosh soʻzlar “*bayram, ham, olam, adham, shabnam, mahkam, xurram*” *mujarradi muqayyad* qofiya turini hosil qilgan boʻlib, gʻazalning ichki qofiyalari turlicha qofiya turlarida yozilgan.

“Devon”dagi 3 musajjaʼ gʻazal “*Ne poʻya urdum yoʻlida, ne boshim oʻldi xoki rah*” misralari bilan boshlanuvchi gʻazaldir. Gʻazal 9 baytdan iborat boʻlib, *rajazi musammani solim* vaznida yozilgan. Ushbu gʻazal ham yuqoridagi qonuniyat asosida yozilgan. Navoiy baytni toʻrt boʻlakka boʻlib, uch boʻlagini oʻzaro ichki qofiya asosida birlashtirib, toʻrtinchi boʻlagini asosiy qofiya bilan ulagan. Demak, solim vazni asosida bitilgan ushbu gʻazal ham oʻziga xos ohangdorlik asosidagi boʻlinishni yuzaga keltirgan. Navoiy bu gʻazalda ham ichki qofiya qonuniyatiga ikkinchi baytdan boshlab amal qilgan.

To boda ichti ul sanam, || to maygʻa choʻmdi laʼli ham, ||

Mustafʼilun / mustafʼilun || mustafʼilun/ mustafʼilun ||

- - V - / - - V - || - - V - / - - V - ||

Jonimda oʻtdur dam-badam, || bagʻrimda qondur ta-batah. ||

Mustafʼilun / mustafʼilun || mustafʼilun/ mustafʼilun ||

- - V - / - - V - || - - V - / - - V - || [1, -B.301]

Koʻrinib turibdiki, Navoiy bu uch gʻazalni maʼlum tizim asosida yozgan.

Yuqorida tahlilga tortilgan gʻazallar bir xil tizim asosida yozilgani uchun ham musajjaʼ gʻazal turini hosil qilgan. Undan tashqari, “Devon” tarkibida ichki qofiyalar qoʻllangan bir qancha gʻazallar boʻlib, sajʼ barcha baytlarda ishtirok etmaydi. “Devon” tarkibida shoir tomonidan misraning

ikki qismga bo‘linishi asosidagi saj’li g‘azal taqdim qilingan bo‘lib, ushbu g‘azal “*O‘zgacha*” radifi asosidagi *munsarihi musammani matviyi makshuf* vaznidagi muraddaf g‘azaldir. 9 baytli ushbu g‘azalda ham ichki qofiya qo‘llangan bo‘lib, bu qofiya tizimi uchinchi baytdan boshlanadi. Asosiy qofiya sifatida “*shamol, hol, dalol, malol, misol, xayol, maqol, jamol, muhol, sol*” so‘zlari keltiriladi. Shoir baytning birinchi mirasini ikki bo‘lakka bo‘lgan holda o‘zaro qofiyadosh so‘zlar asosida ohangdoshlikni yuzaga keltiradi.

Savsan o‘lub sarbaland, || g‘uncha qilib no‘shxand,

Muftailun / foilun || muftailun / foilun

- V V - / - V - / - V V - / - V -

Elga alardin etib daf’i malol o‘zgacha.

Muftailun / foilun / muftailun / foilun

- V V - / - V - / - V V - / - V - [1, -B.311]

Birinchi misradagi “*sarbaland – no‘shxand*” so‘zlari ichki qofiyani yuzaga keltirgan. Keyingi baytlarda “*purtob ham – serob ham*”, “*dilbarim - paykarim*”, “*yo‘l - ul*”, “*karam - ham*” so‘zlari ichki qofiyani yuzaga keltirgan.

Sunbuli purtob ham, || lolai serob ham, ||

Muftailun / foilun || muftailun / foilun

- V V - / - V - / - V V - / - V -

Dud ila o‘tdin bo‘lub shibhu misol o‘zgacha.

Muftailun / foilun / muftailun / foilun

- V V - / - V - / - V V - / - V - [1, -B.311]

Ko‘rinib turibdiki, Navoiy birinchi misrani teng ikki bo‘lakka bo‘lgan holda ichki qofiyani taqdim qilgan. G‘azalda asosiy qofiya sifatida kelgan so‘zlar *murdafi muqayyad* qofiya turini yuzaga keltirgan bo‘lib, ichki qofiyalar rang-barang qofiya turi asosidagi ohangdorlikni ta‘minlab bergan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Navoiy ijodi, ayniqsa, g‘azaliyoti poetika ilmining amaliy natijasi aks etgan mukammal ijod mahsulidir. Shoir har bir misrada vazn, qofiya va badiiy san’atlar mutanosibiligini, uyg‘unligini mahorat bilan ta‘minlab bergani bois ham davrlar osha o‘z qimmatini yo‘qotgan emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар // Хазойин ул-маоний. 4 жилд. – Т., 1965. – Б. 470.
2. Alisher Navoiy. Favoyid ul-kibar. 4-jild. // To‘la asarlar to‘plami, 10 jildlik, –Т. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiyot uyi. 2013.
3. Ахмад Тарозий. Фунун ул-балоға. –Т.: Хазиана. 1996. –Б. 210.

4. Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофия // Шарқ мумтоз поэтикаси. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. 2009. – Б.301
5. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси) –Т. 1981.
6. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан. 1971, -Б.412.
7. Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳамидулла Болтабоев талқинида. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси миллий давлат нашриёти. 2006. - Б. 274-314.

NAVOIY G‘AZALLARINI SHARHLASH TAMOIYILLARI

Sojida DJURAYEVA,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Nizomiy nomidagi TDPU universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası

Annotatsiya

Maqolada sharh va sharhlash an‘anasi, Alisher Navoiy g‘azallari tahlilida sharhning o‘rni va shoir g‘azallarini yangicha usulda sharhlashda N.Komilov ilmiy-nazariy yondashuvi xususida mulohaza yuritiladi.

Tayanch iboralar: sharh, Qur‘on sharhi, ilmi balog‘a va sharh, sharhlash tamoyillari, an‘ana va yangilik, Navoiy g‘azallari sharhi.

Аннотация

В данной статье рассматриваются традиции науки комментария и комментирования а также роль комментария в анализе газелей Алишера Навои и новый научно-теоретический подход Н.Камилова к интерпретации газелей поэта.

Ключевые слова: комментарий, комментарий к Корану, принципы комментирования, традиция и новизна, комментарий к газелям Навои.

Abstract

This article examines the traditions of the science of commentary and commenting, as well as the role of commentary in the analysis of Alisher Navoi's gazelles and N.Kamilov's new scientific and theoretical approach to the interpretation of the poet's gazelles.

Keywords: commentary, commentary on the Quran, principles of commenting, tradition and novelty, commentary on the gazelles of Navoi.

Mana besh asrdirki, Navoiy bebaho ma'naviy merosi izchil tarzda o'rganib kelinmoqda. Shoir hayotligidanoq boshlangan bu an'ana hozirgi kunda ham davom etmoqda. Navoiy asarlarini sharhlash va tahliliga bo'lgan ehtiyoj dastlab uning asarlari asosida tuzilgan lug'atlarning yuzaga kelishiga sababchi bo'lgan bo'lsa, keyinchalik ko'plab sharh shaklidagi tadqiqot ishlarining amalga oshirilishiga turtki bo'ldi. Chunki, Navoiy falsafasini tushunish, Navoiy tilida qo'llangan so'zlarning ham lug'aviy, ham majoziy ma'nosini anglamoq alohida lug'atlarni, alohida tadqiqotlarni talab etar edi.

Jumladan, XV asrda Lutf Alibek Ozarning "Otashkadai Ozariy", Som Mirzo Safaviyning "Tuhfai Somiy", Rizoqulixon Hidoyat "Majmu'at ul-fusaho" ("Go'zal so'z egalarining to'plami"), Tole' al-Iymoniyy al-Hiraviyning "Badoyi' ul-lug'at", Aloyi binni Muhibiyning "Al lug'at un-Navoiyat val-istishhodat ul-chig'atoiyat" ("Navoiy lug'ati va chig'atoy tili dalillari"), va usmonli turk tilida tuzilgan "Abushqa" lug'ati, XVIII asrda Mirzo Maxdiyxonning "Maboni ul-lug'at" ("Lug'at poydevori"), XIX asrda Fath Ali Qozoriy "Lug'oti atrokiya" ("Turklar lug'ati"), Muhammad Rizobek Xoksor "Muntaxab ul-lug'ot" ("Tanlangan lug'atlar") hamda Shayx Sulaymon Buxoriyning "Lug'ati chig'atoyi va turki-yi usmoniy" kabi lug'atlari tarkibida Navoiy asarlarida qo'llanilgan so'zlar izohiga alohida sahifa ajratildi yoki faqat shoir asarlari tiliga bag'ishlangan edi.

Navoiy asarlarini tushunish va uni tahlil etish uchun, avvalo, Islom dini qonuniyatlari, Qur'oni karim va hadisi shariflarni chuqur bilmoq va tasavvuf tushunchalarini, xususan, naqshbandiya tariqati tamoyillarini yaxshi anglamoq lozim edi. Shu ma'noda Navoiy g'azallari va asarlari asosida tasavvuf bilan bog'liq muayyan sharh va tahlillar yuzaga keldiki, ularda Navoiy dunyosini chuqur anglashga harakat qilindi. Bu kabi tadqiqot ishlari, asosan, mustaqillikka erishilgandan so'ng yaratildi¹. Sababi mustamlaka davrida xolisona sharh va chuqur tahlilga imkon

¹ Alisher Navoiy. G'azallar. Sharhlar. – Toshkent, Kamalak, 1991; Tursunova M. Adabiyot darslarida sharhlash usuli // Til va adabiyot ta'limi. 1992, № 3 - 4. - B. 23; Komilov N. Tasavvuf, 1-2- kitob. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991; Olim S. Ishq, oshiq va ma'shuq. Toshkent, Fan, 1992; Navoiyning ijod olami. Toshkent, Fan, 2001; Is'hoqov Y. Naqshbandiya ta'limoti va o'zbek adabiyoti. Toshkent, [Abdulla Qodiriy](#) nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2002; Rustamov A. Adiblar odobidan adablar. Toshkent, 2003; Haqqulov I. Navoiyga qaytish. – Toshkent, Fan, 2007; Komilov N. Ma'nolar olamiga safar. – Toshkent, Tamaddun, 2012; Vohidov R. Ilohiy ishq jozibasi. – Samarqand, Zarafshon, 1998; Salohiy D. Navoiyshunoslik. Alisher Navoiy g'azallarini sharhlab o'rganish. – Samarqand, 2019. – B.235; Miri uqding - Haqqa yetding. Alisher Navoiy g'azallariga sharhlar. – Toshkent, Tafakkur tomchilari, 2021. – B.214; Jo'maxo'ja N. Navoiy g'azaliyoti talqinlari. – Toshkent, O'zbekiston, 2018. – B.380.

berilmaganligi shoir ijodini ko‘pincha dunyoviy mazmunda yuzaki tahlil etilishiga olib kelingan edi.

Navoiy asarlarini ilmiy-nazariy jihatdan tasavvuf nuqtai nazaridan sharhlash mustaqilka erishilgandan so‘ng amalga oshirilgan bo‘lsa-da, bu boradagi faoliyat XX asr 60-yillaridan, aniqrog‘i, A.P.Qayumovning ilmiy tadqiqotlarida Navoiy dostonlarini sharhlash asosida boshlangan edi¹.

Aslida sharh dastlab Sharq mumtoz adabiyotshunosligida Qur‘on oyatlarini sharhlash asosida paydo bo‘lgan bo‘lsa², keyinchalik badiiy asarlarni ham shu tariqa tahlil etish o‘ziga xos an‘anaga aylandi. Ya‘ni oddiy kitobxon uchun murakkab sanalgan diniy atamalar va diniy tushunchalar sodda tarzda anglanishi, tushunarli bo‘lishi uchun ularning lug‘aviy va istilohiy ma‘nolari izohlanib, badiiy vazifasi ko‘rsatib berildi. Aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, ilmi balog‘a”ning tarkibiy qismlari bo‘lgan, keyinchalik XI asrda “ilmi adab”ni yuzaga keltirishda alohida o‘ringa ega bo‘lgan “ilmi bayon”, “ilmi maoniy”, “ilmi bade” sharhlashning asosiy tamoyillari sifatida shakllandi.

Manbalarda qayd etilishicha, ilmi bayon – tashbeh, istiora, kinoya san‘atlarini, ilmi maoniy – sintaksis va mantiq ilmini, ilmi bade’ – barcha badiiy san‘atlar haqidagi ilmni qamrab oladi. Demak, aytishimiz mumkinki, badiiy asarlar sharhida gap qurilishida mantiq va ijodkor badiiy mahorati, falsafiy mushohada bayonidagi o‘ziga xos tarzda uslub va qarashlar doirasi yoritib berilishiga e‘tibor qaratiladi. Su asosda muallif shaxsiyatiga xoslik, zamon va makon masalasi, badiiy mahorat darajasi aniqlanadi.

“Sharh” aslida arabcha so‘z bo‘lib, izohlash, tushuntirish kabi ma‘nolarni anglatadi. “Mumtoz adabiy asarlar o‘quv lug‘ati”da esa “Sharh a.bayon, izoh, biror narsaning mazmunini, mohiyatini ochib berish, tushuntirib berish, izohlash, bayon etish” tarzida izohlangan³. Ba’zi manbalarda sharh tavsifga o‘xshab ketishi, bu atama garchi sharh bilan

¹ Qayumov A. Hayrat ul-abror talqini. –Toshkent, Fan, 1976; «Farhod va Shirin» sirlari. Ezgulik va sevgini ulug‘lovchi motivlar. –Toshkent, Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1979. –B. 168; Ishq vodiysi chechaklari. –Toshkent, Adabiyot va san‘at, 1985.

² Sharhning yuzaga kelishi manbalarda oddiy xalqning Qur‘oni karimdagi “Zaqqum” to‘g‘risidagi oyatni tushunmaganliklari, undagi Zaqqum daraxtining mevasi va shaytonning boshi haqidagi jummalarni sharhlashni so‘raganlarida, Abu Ubayda ismli kishi xalq orasida mashhur bo‘lgan yalmog‘iz kampirning o‘tkir va uchli tishlari haqidagi baytlarni o‘qib, “Ushbu bayt ma‘nosini qanday tushunsangiz, oyatning ma‘nosi ham shunday bo‘ladi. Chunki oyatdagi o‘xshatilmish ham, o‘xshatiladigan ham noma‘lum bo‘lgan narsalar. Arablar surati xunuk barcha narsalarni shaytonga o‘xshatishni odat qilganliklari uchun oyatda ham shunday o‘xshatish kelgan” degan mazmundagi fikrni aytishi, shundan so‘ng Qur‘oni karimdagi bu tariqa nozik o‘rinlar haqida kitob yozishga ehtiyoj tug‘ilishi natijasida Abu Ubayda Ma‘mar Ibn al-Musanniy al-Basriyning “Majoz ul-Qur‘on” asari (hijriy ikkinchi asr) yozilishi bilan izohlanadi.

Abu Ubayda Qur‘onni sharhlashda asosiy badiiy vositalar tashbih, istiora va kinoyadan foydalangan. Mazkur tasviriy vositalar “ilmi balog‘a”ning tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan “ilmi bayon”ni asosiy birliklari hisoblanib, qolgan barcha badiiy vositalar ilmi badi’ni yuzaga keltirishda xizmat qilgan.

³ Lapasov J. Mumtoz asarlar o‘quv lug‘ati. – Toshkent, o‘qituvchi, 1994. –B.244.

ma'nodosh bo'lsa-da, lekin u kengroq mazmunni anglatishi qayd etiladi.

Yevropa ilmiy atamashunosligida sharh tushunchasi hamma vaqt ham bir xil ma'noni ifoda etmagan. Masalan, sharh so'ziga rus adabiyotshunosligida "komentariy" atamasi to'g'ri kelib, u bayon etish kabi ma'nolardan tashqari keng ma'noda, ya'ni ilmiy tadqiqot xarakteridagi ishlarga nisbatan ham qo'llaniladi.

Bu haqida to'xtalgan N.Komilov shunday ta'kidlagan edi: "Avvalo shuni aytish kerakki, sharh bu hamma vaqt asarning o'zini anglash uchun yordamchi vosita, u hech qachon shoir asarining o'rnini bosa olmaydi. Sharh shu kabi tom ma'nodagi adabiy tanqid yoxud tadqiqot ham emas, garchi unda tadqiqotiy va interpretatsion xususiyatlar bo'lsa ham". Ammo navoiyshunos D.Salohiy qarashlariga ko'ra "...sharhlar adabiyotshunoslik nazariyasi va uning taraqqiyoti uchun har doim ilmiy manba, aniq negiz bo'lib xizmat qilgan. Shu nuqtai nazardan davrimiz navoiyshunoslogida shoir asarlari yuzasidan amalga oshirilgan ilmiy-analitik sharhlar tekstologik fanining maxsus tarmog'ini shakllantirdi". Shuningdek, bunday sharhlar "Navoiy merosini benuqson, mukammal tushunish, undan chin ma'noda badiiy zavq olish uchun katta imkoniyatdir"¹.

Xuddi shunday tadqiqot ishlaridan biri A.Rustamovning "Navoiyning badiiy mahorati" risolasida "Navoiyning falsafiy aqidalri" deb nomlangan birinchi faslida "Xamsa" va "Mahbub ul-qulub" asarlarida qo'llanilgan falsafiy tushunchalar ketma-ketlikda keltirilib, Navoiy falsafasini anglashda mazkur tushunchalar asosiy birliklar sifatida izohlanadi. Jumladan, olim **vujud, adam, vujud-i mutlaq, bud, mavjud, baqo, fano, mumkinot, avval, oxir, azal, azaliy, adad, abadiy**, mobayn, zot, sifat, vojib, orom, junbish, avvaliyat, soniy, xafo, avvalilik, zuhur, mazhar, vahdat, koinot va inson kabi tushunchalarga to'xtalib, Navoiyning olam va uning yaratilishi, inson haqidagi falsafiy qarashlari haqida qichqacha mulohaza yuritadi. Jumladan, risolada "Mumkinot" tushunchasi shunday izohlanadi: "Mumkinot zid yoki bir-biridan farq qiluvchi vujudlarning birlik holatidir. Mumkinotni tashkil qilgan zid yoki farqli vujudlar ajralsa, orada paydo bo'lgan farq tufayli ular zuhur qiladi, ya'ni mavjudot birlashsa, yana yashirin holatga o'tadi. Demak, mutlaq borliqning sifatida ziddiyat va farq oraga tushganda sifatlar bir-biridan ajralganda mutlaq borliqning ijodi (bor qilishi), xoliqligi (yaratuvchanligi) amalga oshadi, sifatlar bir-biriga qo'shilib yagona holatga kelganda, uning i'domi (borni

¹ Salohiy D. Navoiyshunoslik. Alisher Navoiy g'azallarini sharhlab o'rganish. – Samarqand, 2019. –B.21.

yo‘q qilishi) yuzaga keladi. Lekin borning yo‘q bo‘lishi ham nisbiydir. Bu sifatning zuhur holatidan yashirin holatga o‘tishidan iborat. Misol uchun qorong‘ulik bilan yorug‘likni olaylik. Qorong‘ulik bor uchun yorug‘lik bor, yorug‘lik bor uchun qorong‘ulik bor. Agar bular birlik holatiga o‘tsa, ya’ni ular orasidagi farq yo‘qolsa, farqsiz bo‘lib qolsa, ikkisi ham yo‘q bo‘ladi, lekin qorong‘ulik va yorug‘lik sifatidagina yo‘q bo‘ladi, ammo zotan yo‘q bo‘lmaydi”¹.

A. Rustamov bu o‘rinda “mumkinot” tushunchasiga izoh berishda yorug‘lik va qorong‘ulik ziddiyatlaridan foydalangan holda, ya’ni tashbeh san’ati vositasida mavhumlikni aniq ifodalashga erishadi.

Bu haqida to‘xtalgan N.Komilov shunday ta’kidlagan edi: “Sharhning bosh maqsadi, ta’kidlaganimizday, asarning (jumladan, g‘azalning) qiyin iboralari, ko‘p ma’noli murakkab o‘rinlarini soddaroq qilib tushuntirishdir. Shunday bo‘lgach, qadimgi sharhlarda ko‘proq istilohlar, tasavvufiy-irfoniy iboralarning mag‘zini chaqishga e’tibor qilingan. Shu kabi asrdan asrga, davrdan davrga o‘tib kelgan tushunchalarning ma’no o‘zgarishlari, timsol va tamsillar izohlangan. Bunda dastlab so‘zlarning lug‘aviy ma’nosi, so’ngra tamsil (obraz) sifatidagi roli, keyin shu asosda shakllangan ma’no jilolari, original badiiy nafosati, ifodaviylik jozibasi haqida gapirilgan”².

Navoiyshunos olimning qarashlariga ko‘ra sharhda dastlab, so‘zning lug‘aviy va tasavvufiy ma’nosini tushuntirish, so’ngra obraz yaratishdagi rolini aniqlash va shu asosda uning badiiyligini ko‘rsatib berish tamoyillari azaldan shakllanib kelgan. Olim mana shu tamoyillar asosida lirik janrdagi asarlarni tahlil va talqin etish an’ana sifatida adabiyotshunosligimizda yashab kelyotganligini ta’kidlagan holda mazkur tamoyillarga o‘ziga xos yangilik kiritadi. Sababi Navoiy asarlari tilidagi o‘ziga xos murakkabliklar kitobxonlarning shoir asarlaridan ma’naviy bahra olishlariga to‘sqinlik qilyotganligi yangi sharhlash usullarining yaratilishiga ehtiyoj keltirib chiqargan edi. Ana shu maqsadda olim she’riy misralar tarkibiga singdirilgan chuqur falsafiy, ma’rifiy mulohazalarning oson anglanishi uchun sodda va aniq sharh shaklini yaratadi. Jumladan, N.Komilov o‘z tadqiqotlarida quyidagi bosqichlar asosida g‘azallar tahlilini amalga oshirish ilmiy-nazariy jihatdan o‘rinli ekanligini ta’kidlaydi:

1) Asar tilidagi hozirgi kitobxonga tushunilishi qiyin bo‘lgan so‘zlar lug‘atini berish;

2) baytlarning nasriy bayonini taqdim etish;

¹ Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. –Toshkent, 1979. –B.12.

² Komilov N.Ma’nolar olamiga safar. (Alisher Navoiy g‘azallariga sharhlar). –Toshkent, Tamaddun, 2012. –B.3.

3) gʻazalning umumiy mazmun-maʼnosi, badiiy xususiyatlari ustida mulohaza yuritish.

Olim mana shu sharhlash tamoyillari asosida “Maʼnolar olamiga safar” asarida Navoiyning 50 ta gʻazalining sharhini amalga oshiradi.

1991-yilda nashr etilgan “Alisher Navoiy. Gaʻzallar. Sharhlar” toʻplamiga N.Komilovning shoir gʻazallariga yozgan oltita sharhi kiritilgan. Ammo mazkur sharhlar umumiy xususiyati bilan yuqorida koʻrib chiqilgan sharh usulidan tubdan farqlanadi. Yaʼni gʻazalning umumiy mazmuni tarkibida soʻzlarning lugʻaviy va istilohiy maʼnolari yoki sheʼriy baytning nasriy bayoni, badiiy mahorat masalasi misramamisra yoki baytma-bayt tahlil qilib berilgan.

Keyingi yaratilgan yangi tamoyilda esa analiz va sintez tahlil usulining qoʻllanilganini koʻrishimiz mumkin. Yaʼni, adabiyotshunos sheʼriy misralarni guyoki qismlarga ajratgan holda tahlil etadi, soʻng ularni gʻazalning bir umumiy mazmuni atrofida toʻplaydi. Yaʼni, avvalo, matndagi notanish soʻzlarning lugʻati shakllantiriladi. Soʻng ana shu lugʻatlar yordamida har bir misraning nasriy bayoni beriladi, aniqrogʻi sheʼriy misra nasrga aylantirib, soddalashtiriladi. Kitobxonning din, tasavvuf boʻyicha mukammal bilimga ega emasligini, shu tufayli sheʼriy misralarda yashiringan tag maʼnoni anglamasligini nazarda tutgan olim sheʼriy baytlarning nasriy bayonini berish bilan chegaralanmasdan uning mazmun-mohiyatiga alohida toʻxtaladi. Shu asosda gʻazalning tub mohiyati ochiladi. Shoir aytmoqchi boʻlgan maʼnaviy-maʼrifiy fikr yoritiladi.

Shu oʻrinda Navoiy gʻazallari faqat shoir kechinmalari ifodasi emas, balki falsafiy-tasavvufiy, axloqiy-taʼlimiy, ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashining badiiy ifodasi ekanligi yaqqol namoyon boʻladi. Yaʼni Navoiy gʻazallari sharhi yordamida islom dini va uning tarixi, islom taʼsirida paydo boʻlgan tasavvuf va tariqat tushunchalari, tasavvuf va Sharq adabiyoti, tasavvufiy atamalar va ularning adabiyotdagi vazifasi, shoir eʼtiqodi, piri murshidlari, lirikasiga xos xususiyat va badiiylik mezonlari hamda imkoniyatlari singari masalalar haqida ham mufassal bilimga ega boʻlib borishimiz mumkin boʻladi. Shuningdek, gʻazalning mazmun-mohiyati qismida faqat gʻazal mazmuni emas, balki ana shu mazmunni ifodalashda Navoiy badiiy mahorati, sanʼatkorlik darajasi ochib beriladi.

Shu oʻrinda aytishimiz mumkinki, Navoiy gʻazallari asosida yaratilgan sharhlar keng kitobxonlar ichida Navoiyni Navoiy sifatida anglashda alohida oʻringa ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Komilov N. Ma'nolar olamiga safar. (Alisher Navoiy g'azallariga sharhlar). – Toshkent, Tamaddun, 2012. – B.316.
2. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. – Toshkent, G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. – B.214.
3. D. Salohiy. Navoiyshunoslik. Alisher Navoiy g'azallarini sharhlab o'rganish. – Samarqand, 2019. – B.235.
4. Sh. Sirojiddinov, D. Yusupova, O. Davlatov. Navoiyshunoslik. (1-kitob). – Toshkent, Tamaddun, 2018. – B.519.

NAVOIY SHE'RIYATIDA MUSIQIY ISTILOHLARNING BADIYYAT BILAN UYG'UNLIGI

***Murodxoja MUXTOROV,
O'zRFA Davlat adabiyoti
muzeyi tadqiqotchisi,
+998 97 4465688, +998 94 600 56 88***

Annotatsiya

Ushbu maqola Alisher Navoiy she'riyatida kelgan musiqiy istilohlarni badiiy ifodasi, yoqimli ovozlari (navoiy dilkusho)ning inson qalbiga va ruhiga qanday ta'sir etishi tarixiy manbaalar va hadislarida keltirilgan misollar orqali yoritilgan.

Kalit so'zlar: rivoyat va hadislar, navoiy dilkusho (yoqimli ovozlari), musiqiy, istiloh, navo, nag'ma, "Rost" ohangi

Аннотация

В данной статье на примерах из исторических источников и хадисов показано художественное воплощение музыкальных терминов в поэзии Алишера Навои, как приятные голоса (навои дилкушо) воздействуют на сердце и душу человека

Ключевые слова: сказания и хадисы, навои дилкушо (приятные голоса), музыка, терминология, мелодия, мелодия, «Правдивый» тон

Annotation

This article, using examples from historical sources and hadiths, shows the artistic embodiment of musical terms in the poetry of Alisher Navoi, how pleasant voices (navoi dilkusho) affect the heart and soul of a person

Keywords: legends and hadiths, navoidilkusho (pleasant voices), music, terminology, melody, melody, "Truthful" tone

Gʻazal mulkingning sultoni Hazrati Alisher Navoiy asarlarida yoqimli ovoz maʼnosini anglatuvchi soʻz va iboralarni juda koʻp uchratishimiz mumkin. Jumladan, hushxon, hushnavo, hushovoz, hushnagʻma, bulbuli navo, borik navo, navoyi dilkusho, gulbong, Pahlaviy lahn, lahni Borbad, lahni Dovudiy, lahnpardoz kabilar.

*Qulogʻiga etishdi bir hazin un,
Ki lahn aylar edi bir zoru mahzun.*

Donishmand shoir asarlari boʻylab goʻyo durdek sochilgan musiqa istilohlari shunchaki “lirik chekinish” maqsadida emas, muayyan fikr, gʻoyaning eng muhim nuqtasi, baʼzan botiniy xulosasi tarzida namoyon boʻladi. Xususan, Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” asariga javob tarzida yozilgan. “Lison ut-tayr” falsafiy dostonida shunday misralarni oʻqiymiz.

*Boʻlsa lahnu nagʻmada ogohligʻ,
Behki toat vaqtida gumrohligʻ*

Yaʼni, “kuy-u nagʻmani, yoqimli ovozlarni tinglaganda dargohi azalni eslab, ilk Xitobdan ogoh boʻlishlik gumroh holda qilingan toat-ibodatdanda yaxshiroqdir”, - deyilgan ulugʻ kitoblarda (Vallohu aʼlam). Donolar “Bu musiqiy nagʻmalarni – tanburda chalingan, ogʻizda aytilgan bu qoʻshiqlar, ohanglarni osmonlarning aylanishidan oldik”, -degan edilar.

Bu ilmning jamlanishini Pifogʻurs hakimga¹ nisbat beradilar. Manbaalarda aytilishicha, Hazrat Muso alayhissalomga “Hassangni togʻga ur” (Baqara surasi, 1-pora) amriga koʻra Muso alayhissalom asoni toshga urgach 12 ta chashma buloq oqa boshlabdi va har bir buloq suvi bir kuy va tovush bilan quyilgan. Shunda bir nido eshitibdikim: “Ey Muso, bu ohanglarni asra”, - mazmunida ekan. Shu munosabat bilan bu ilmga, “Musiqiy” (Musoi iʼqo-musiqa M.M) deb nom berganlar. Har maqomni bir burjga nisbat beradilar va deydilarki, muqaddas (qudsiy) maqbaralar (falak)da ruhlarning ozigʻi (gʻizosi) nagʻma boʻlarkan, shu sababdan barcha nafslar (jon, aql, hush)da nagʻma qobiliyati boʻlar ekan. Dovruqli shoʻbadonlar bu falakiy burj tovushining har birini maqom deb atab, shu sirni aytuvchi va dilnavoz sozlarni chaluvchilardir. Va bu savt begʻash dillarda oʻzining latofati tufayli “toshga oʻyilgan naqshday” saqlanib

¹Pifogʻurs hakim – Yunonistonlik matematika, astronomiya va tabobat boʻyicha olim hamda musiqadon, shoir.Pifagor (er.avv. 580-500 y)

qoladi.¹ Buyuk shoir va sozanda Mavlono Najmiddin Kavkabiy² musiqani abadiy ruh deb, shunday ta'riflaydi:

*Nag'ma-inson qalbidagi rux erur
Go'zal ovoz unga pinhoni hamroh erur.
Desalar ovozdin jonga hamroh,
Degil jon hamroh emas, o'zi jon erur.*

Chunki, yoqimli ovozda qalb xuzuri bordur. Odamning ko'nglidagi hayollar o'sha ajoyib ovozdan, o'sha xush ohangdan quvvat oladi va tuslanadi, ishq o'ti ham yoqimli ovozlardan kuch oladi!"³

Bunday musiqiylikni, ohanglarni fan sifatida o'rgangan allomalar Abu Nasr Farobiy (870-950) va Abu Ali ibn Sino (980-1037) ilmiy qarashlarini rivojlantirib, musiqiy ilmni o'rganishni ikki qismga bo'ladi: ilmi – ta'lif (musiqiy tovushlar – nag'malarni o'rganuvchi fan), hamda ilmi i'qo (musiqiy ritm, ohang vaznlarini o'rganuvchi fan). Navoiy bu fanlarni yaxshi bilgani bois zamonasining ushbu fanlardan dars beruvchilarini shogirdlarimdir deydi.

*Ilmi advoru fanni musiqiy,
Mendin ul ilm ahli tahqiqiy.
Elga ta'lim etmoq virdim
Kimki ustodi qavm shogirdim.*

Navoiy yoqimli ovozlar ta'sirini o'zining "Mahbub ul-qulub" asarida mana bunday tasvirlaydi: Xofizg'aki, yaxshi mahzaj va ado bila tilovat bo'lg'ay, mustame'larning ruhiga andin osoyish va jonig'a halovat bo'lg'ay. "Ulki ko'rguzgay muloyim taronau nag'am, agar eshituvchining hayoti naqdi anga fido bo'lsa ne g'am. Ko'ngil quvvati - hushnavozdin, ruh quti hush ovozdin".⁴

Bayt:

*Ey mug'anniy, bir navoyi dilkusho tuzgilki, chang,
Xalq pandi sen kibi muhzuni abtar ko'nglini.*

Xonanda yuragining tubidan ingranib chiquvchi navoyi dilkusho (yoqimli ovoz)va mutribning o'z dardi vositasida o'zgalar dardini yonib kuylashi hol ahli kayfiyatiga muvofiqligi uchun ahli tasavvuf, Navoiy fikricha, ularning ishlariga mone'lik qilmagan. Shu ma'noda Xazrat Naqshbandiyni "Mo inkor namekunem, in kor namekunem" – "Biz buni

¹Nisoriy Xasanxoja. "Muzakkiri ahhob" Tosh. 1993 y. 139-bet

²Mavlono Najmiddin kavkabiy (1473 y) – musiqadon, bastakor, astronomiya sohasi olimi va shoir sifatida XV- XVI asrda O'rta osiy va Xurosonda mashhur bo'lib u haqida "Majolis un-nafois" (A. Navoiy), "Risolai musiqa" (Darv.CHangiy) asarlarida ma'lumotlar berilgan.

³Rumiy.J. "Qalb ko'zingni och" Mavlono Rumiyan xikmatlar, "Sano-standart"-Toshkent 2011, 91-bet

⁴Navoiy A. «Mahbub ul -qulub», Mutrib va mug'anniyar zikrida. 22-fasl

inkor qilmaymiz, vale bu ishni qilmaymiz” degan so‘z o‘yinida, ehtimol shu hikmat nazarda tutilgandir.

Hadisi shariflarda, rivoyat va hadislarida keltirilishicha Janobi Payg‘ambarimiz Muhammad Mustafo (s.a.v.) ham yoqimli ovozlarga bee’tibor bo‘lmaganlar. Rivoyat qilishlaricha, Oysha onamiz huzurida ikki cho‘ri qiz “Buos” degan mashhur ashulani aytayotgan paytda Abu Bakr Siddiq ularni koyiydilar. Bu voqea Hayit kunlari bo‘lgan edi. Shunda Rasululloh salallohu alayhi va sallam: Ey Abu Bakr, har bir qavmning o‘z bayrami bordur, bu kun bizning bayramimiz” – degandilar.¹

Payg‘ambarimiz bu dunyo vazifasi bilan ortiqcha mashg‘ul bo‘lib, dunyo shovqinidan qochib, ruhiy va ma’naviy olam sayriga ehtiyoj sezganlarida juda yoqimli va jarangdor ovoz sohibi Bilol Xabashiyga:

-Arihna ya Bilal! (bizni dam oldir, bizni rohatlantir) Ya’ni, “Ey Bilol! Bizga qiroatla azon ayt, ovozingni baland qil! Ulug‘ Alloh nomini takror-takror ayt! Senga so‘ylaganim haqiqatni baland ovozda, baralla ayt!”² der ekanlar. Bunga javoban Bilol Kab’a tomiga chiqib, muqaddas shahar osmonlarida Alloh va Rasulining ismlarini jarangdor ovozda baralla yangratdi. Samimiy iymoni va ihlosi, jarangdor va yoqimli ovozi tufayli u Payg‘ambarimizning yuksak ehtiromlariga sazovor bo‘lgan edi.

Afsuski, ana shu yoqimli ovozlardan bebahra kishilar ham hayotda uchrab turadi. Undan (yoqimli ovozlardan) ta’sirlanmaydigan, ko‘ngli qattiq kimsalar ham donishmandlarimiz nazaridan chetda qolmagan ekan. “Hujjat-ul islom” nomi bilan dunyoga mashhur Imom G‘azzoliyning hadislar to‘plamida insondagi ma’naviy hastaliklarga malham bo‘ladigan misollar talaygina. Mana, ulardan biri “Ilmi bo‘laturib, rag‘bat qilmaydigan (beta’sir, yoqimli ovozlardan ta’sirlanmaydigan) qalbi qattiq kishilarni toshloq yerga o‘xshatiladi. Va ularga qilinadigan har qanday vaz’, nasihat xuddi qabrlar oldida chalinadigan nayga o‘xshaydi”,³ deyiladi hadisi qudsiyda. Shu ma’noda Hazrati Navoiy ma’lum bir ijodiy jarayon oldidan ko‘nglini yumshatish yoki bir holga erishish uchun mug‘anniyga murojaat qiladi.

*Ey qalandarvash mug‘anniy, gar Navoiy ko‘nglini
Istasang har lahza behol aylamak, tuzgil qo‘biz*

Ijodkor o‘zida yangi badiiy tuyg‘u uyg‘otmoq g‘oyat ma’sul ish oldidan ilhomini jo‘sh urdirmoq maqsadida yana o‘sha yoqimli ovoz sohibi mug‘anniydan so‘raydi.

¹Xadis 1, Al-Jomi’ As-Saxix, Toshkent 1991 yil 259 bet

²Rumiy J. Masnaviy hikoyalariga sharhlar A.Tilavov -“Muxarrir” nashriyoti Toshkent, 2011, 228 bet

³Imom G‘azzoliy, Qirq xadisi qudsiy Toshkent. "Islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi T.2008 yil 26 bet

*Mug‘anniy surudi xarifona chek,
Bir un birla turmagil, yona chek.
Dema so‘z meni ayla mastu xarob
Ki tongla so‘z ayturg‘a qilg‘um shitob.*

Shoir mug‘anniydan yoqimli ovozlari ila takror va takror kuy chalishni so‘raydi, kuy qo‘shig‘i (matni) esa shoirning dostoni, bu doston mazkur kuy, ohanglar madadida subh chog‘ida yaraladi. Navoiyning fikricha, yoqimli ovozlari shunday qudratli kuchki, uning ta‘sirida she‘riyat (fikir) inson qalbi va shuuriga tez va mukammal etib boradi.

*Mug‘anniy kelu chert turkoni soz,
Maqomi navo yo‘qsa Turkiy hijoz
Navoiy ash‘oridin necha bayt,
Mening xasmu holim totib turkiy ayt.*

Mohiyatan idrok etilgan musiqa bevosita inson qalbiga ijobiy ta‘sir o‘tkazishi, uning ruhiga ma‘naviy ozuqa bo‘lishi mumkin.

Shu asnda maqomlarning nomlari bitilgan quyidagi baytlarga e‘tibor beraylik:

*Qaddi hajringda tortsang nola,
“Rost” ohangi, ey Navoiy tuz*

Bayt mazmunini anglashda mashhur o‘n ikki maqomlardan birining nomi bo‘lgan “Rost” atamasi musiqada ma‘lum hususiyatlari bilan muhim o‘rin tutadi. Tasavvufda tariqat yo‘li (Rohi-rost) ni ramz etadi. Maqomlar kesimidagi “Rost”ni nazarda tutib sharhlasak bu baytdan quyidagi ma‘no kelib chiqadi:

“Ey oshiq (Navoiy) agar sen hijron azobida bo‘lsang “Rost” maqomi (Haqiqatga intiluvchi kuy) ohanglarini tuzgin. Chunki, bu maqomda sadolanuvchi kuy ohanglar oshiq qalbiga oromu fayz etkazadi va balki ruhiyati yuksalib, istalgan zavq holatiga ham erishish mumkin”

Va yana Navoiy muayyan bir musiqiy istilohni zaruriy maqsadlarda kuylaydi.

*So‘zda Navoiy, ne desang chin degil,
Rost navo nag‘maga tahsin degil.*

Bu she‘riy misradagi “navo” so‘zi kuy, ohang ma‘nolaridan kelib chiqib, “rost” so‘zi bilan uyg‘unlashgan holda ajoyib haqiqatni bayon etmoqda. Navoiy rostlikni “vujud uyi” ya‘ni, borliqni muvozanat va mutanosiblikda tutib turuvchi ustun, insoniyatning qalbini yorituvchi sham, deb ta‘riflaydi. Zero, Ollohning bir ismi Haq, ya‘ni rostlik (chin, haqiqat)dir. Shoir rostlikning ahamiyatini musiqiy tashbehlar orqali tasvirlab, Haq yo‘lidagi musiqiylikka, kuyga, navoga ofarinlar aytmoqda.

Xulosa shuki, shoir she'riyatida kelgan musiqiy istilohlar o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra badiiyat bila uyg'unlashib, bevosita inson qalbiga ijobiy ta'sir o'tkazishi va uning ruhiyatiga ma'naviy ozuqa bo'lar ekan.

Adabiyotlar:

1. A. Navoiy T.A.T 10 jildlik. Toshkent. Fan. 2011-yil
2. A. Navoiy. Lison ut-Tayr, 9 jild.
3. A. Navoiy. "Mahbub ul-qulub" 22-fasl. 9 jild.
4. A. Navoiy "Majolis un-nafois" 9 jild
5. J.Rumi Masnaviy hikoyalariga sharhlar. A.Tilovov "Muharrir" nashriyoti, 2011-yil
6. J.Rumi Qalb ko'zingni och. "Sano standart". Toshkent, 2011-yil
7. Nisoriy Xasanxoja "Muzakkiri ahbob". Toshkent, 1993-yil
8. Hadis-1 Al-Jomi' As-Saxix. Toshkent, 1991-yil
9. Imom G'azzoliy, Qirq hadisi qudusiy. Toshkent, 2008-yil. "Islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA MASXARA SAN'ATIGA DOIR TUSHUNCHALARNING QO'LLANILISHI

Zumriniso KOZIMOVA,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: kzumriniso6263@gmail.com
tel: 90 911 62 63

Annotatsiya

O'zbek teatri qadimda turli xil ko'ngilochar tomoshalardan iborat bo'lgan. Ulardan eng keng tarqalgani kulgili tomosha san'atidir. Mana shunday tomoshalarda rol ijro etuvchilarni ham, ularning faoliyat turini ham "masxara" deyilgan. Mazkur maqolada Alisher Navoiy asarlarida bu san'at turida qo'llanilgan tushunchalar, ularning etimologiyasi, qo'llanilish doirasi haqida tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: tomosha, san'at, lug'at, masxara, mutoyiba, tushuncha, termin.

Аннотация

Узбекский театр в древности состоял из различных зрелищных представлений. Наиболее распространенным из них является

искусство забавного зрелища. Именно в таких спектаклях происходит так называемая “насмешка” как над исполнителями ролей, так и над видом их деятельности. В данной статье рассмотрены понятия, используемые в этом виде искусства, их этимология, сфера применения.

Ключевые слова: зрелище, искусство, лексика, насмешка, ирония, понятие, термин.

Annotation

The Uzbek theater in ancient times consisted of various spectacular performances. The most common of these is the art of funny spectacle. It is in such performances that the so-called “mockery” takes place both over the performers of roles, and over the type of their activity. This article discusses the concepts used in this kind of art, their etymology, scope of application.

Key words: spectacle, art, vocabulary, mockery, irony, concept, term.

Yurtimizda tomosha san'atining tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Uning shakllanishi, rivoj topishi haqida amaliy san'at yodgorliklari, qadimiy obidalar, tarixiy asarlar guvohlik beradi. Ammo tomosha san'atiga doir atamalarni Navoiygacha yaratilgan adabiy asarlarda ko'p ham uchratavermaymiz. Alisher Navoiy asarlari nafaqat badiiy, balki lisoniy, ma'naviy-madaniy boyligimiz sifatida ham qadrlidir. Navoiy asarlarida tilga olingan tomosha san'atiga oid ellikdan ortiq tushunchalarni uchratamiz. Shu jihatdan ham ularni tasniflashni ma'qul deb hisoblaymiz:

1. Kulgili tomoshalar.
2. Hikoya uslubidagi tomoshalar.
3. Maydon tomoshalari.
4. Dorbozlik tomoshalari.
5. Qo'g'irchoq o'yin tomoshalari.

Bu tomosha turlaridan eng keng tarqalgani kulgili tomoshalar bo'lgan. Unga masxara, hazzol, mutoyib, mutoyaba, muqallidlik, zarofat kabi kishilarni kayfiyatini ko'tarishga, xushkayfiyat bag'ishlashga asoslangan tomosha turlarini misol keltirishimiz mumkin. Jumladan, “Hayrat ul-abror” asarining 6-maqolotida “masxara” san'ati, uning jamiyatdagi o'rnini haqida quyidagilarni o'qiymiz:

Ulki soqol bog'labon el kuldurur

Kulgu soqolig'a o'zi keltirur.

Qilmoq uchun ko'zga fuzun ko'rkini,

Boshig'a maymun chu qo'yar bo'rkini.

Kulgu uchun kelsa ulus qoshig'a,

Kulmas ulus yolg'uz aning boshig'a [1, 165-b].

Ya'ni egniga yolg'ondakam soqol bog'lab, birov odamlarni kuldirar ekan, bunda soqol tufayli odamlar uning o'zining ustidan kuladi. O'zining ko'rkini orttirib ko'rsatish uchun maymun boshiga burk qo'yib olar ekan, odamlar uning tepasiga kulish uchun kelarkan, ular faqat uning boshigagina kulmaydilar (uning o'zidan ham kuladilar) [1, 405-b]. Shuningdek, "Lison ut-tayr" asarida ham keltirilgan:

Toj qo'ydi boshig'a ul masxara,

Davrida oning sarosar kungara [2, 62-b]...

misralardan biz Hirot aktyorlarining maxsus kiyim-kechak, grim, parik kiyib boshqa bir qiyofaga kirib spektakl ko'rsatganlarini, ularning hajvkorlik san'atiga tomoshabin munosabatini bilib olishimiz mumkin bo'ladi. Chunki bu yerda aktyor ijrochiligi va pyesa ma'nosi ustida ham so'z bormoqdakim, Navoiy buni "kulmas yolg'iz ani boshig'a" deb uqtirib o'tadi [3, 232-b]. Demak, tomosha ko'rsatgan aktyorlar faqatgina so'zlari, ijrolari bilan emas, balki tashqi ko'rinishlari, liboslari bilan ham tomoshabin e'tiborini tortishga harakat qilganlar:

O'zidek yosab nechani yor sara,

Yo'q sara, necha laimi masxara [1, 82-b].

Navoiy Hirotida ish ko'rgan masxaralarning tili o'tkirligi va shu sababli ularning boshiga ne-ne kulfatlar tushishini ham hikoya qiladi. Bu haqda u:

Harza erur chunki musha'bid so'zi.

O'z tilini, ko'rki, kesar ham o'zi...

*Shaklda chun **masxaravash** keldi bum,*

Urmog'ig'a qushlar etarlar hujum [1, 165-b],-

deydi. Ko'rinib turibdiki, masxarabozlik san'atining o'ziga yarasha mashaqqati, mas'uliyati mavjud. Tomoshabinga xush kayfiyat bag'ishlay olish, kulgu yo'li bilan jamiyatdagi illatlarni fosh etish, uning oqibatida boshiga tushishi mumkin bo'lgan tazyiqlarga mardonavor tura olish, albatta oson kechmagan. Navoiy hazil-mutoyibaning me'yorida bo'ishini, u faqat kishilarga yengil kulgi, xushkayfiyat bag'ishlashi uchun xizmat qilishi kerakligini uqtiradi. Odamlarni kuldira olmay, bachkanalik bilan o'zini har kuyga soladigan masxaralarni qattiq tanqid qiladi.

Masxara kulgu uchun boj yer,

Bir diram olg'uncha ikki koj yer [1, 165-b].

"Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati" (to'rt tomlik)da "Masxara – kulgiga qolgan; sharmanda, rasvo" ma'nolarida izohlanadi. Bu so'zning aynan termin sifatidagi masxaraboz, aktyor ma'nolarida kelishi

izohlanmaydi. 1991-yil “G‘.G‘ulom” nashriyotida chop etilgan “Lison ut-tayr” asarida “Toj qo‘ydi boshig‘a ul masxara...” misrasining nasriy bayonida “Bu masxaraboz o‘z boshiga kungurali toj qo‘ydi...” deb keltiriladi.

Darhaqiqat, “masxara” so‘zini Navoiy faqat masxarabozlik san‘ati, aktyor ma‘nosida emas, balki bugungi kunda ham faol iste’molda bo‘lgan, “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” (to‘rt tomlik)da ham sharhlanganidek, “ustidan kulmoq”, “kulgiga qolgan” ma‘nosida ham qo‘llaydi:

*Bo‘lg‘on ermish borcha naqding nosara,
Nafs ila shaytong‘a zoting masxara [2, 58-b].*

Ya‘ni “Sening naqdina deganing siyqa tangalardir. Nafs tufayli zoting shaytonga masxara bo‘lgan.

Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” asarida 459 ta she‘riyat ahli orasidagi zarif, hazzol, masxara, nadim kishilar ta‘rif-tavsifini ham keltiradi. Jumladan, mavlono Burunduvni “Nadimvash va hazzol kishi ermish” [4, 19-b], mavlono Bilol va mavlono Muqliliyni “nadimsheva va shiringo‘y kishi erdi” [4, 61, 74-b], mavlono Muzhirni esa “nadimsheva va hazzol tab’ kishi uchun hazlomez ash‘ori va qit‘alari ko‘pdur va mashhurdir” [4, 70-b], deb ta‘riflaydi. Shuningdek, mavlono Pomiy ta‘rifida “...Shayx Abdullo Devona va xojai Dehdorki, hazrati podshoh majlisida nadimlik yuzidin ko‘p elni taqlid va tashbih qilur mustahsan tushar. Mavlononing takallumida bir hol borkim, ani anga tashbih qilibtur, sobun chaynaydur va og‘zidin mag‘zoba zohir bo‘ladur va takallumni ham taqlid qilurda ikkalasin ahli idrok ko‘p tahsin qilurlar” [4, 122-b]. Guvohi bo‘lganimizdek, bular o‘z davrining mohir san‘atkorlari bo‘lganlar. Ular faqat so‘z bilan emas, balki qadimiy mim aktyorlari singari ma‘nodor taqlidchilik bilan ham o‘z majlisdoshlarini xursand qilganlar. [4, 234-b].

Alisher Navoiy asarlari tilining 4-tomlik izohli lug‘atida o‘qiymiz: **Hazzol** (arabcha) – mazaqchi, qiziqchi, hazilkash, hazil qiluvchi, **hazzol tab’** – ta‘bi hazilga moyil kishi, hazilkash tabiatli [5, IV, 135-b]. “Hazzol” so‘zi “Farhangi zaboni tojiki” lug‘atida arabcha “hazilkash, жу́да hazilkash odam, juda kulgili” [6, 716-b] ma‘nosida sharhlanadi. Demak, Navoiy asarlarida “hazil” so‘zini uchratamiz-u, “hazilkash” yo‘q. Uning o‘rnida “hazzol” (hazzol – tab’ = a.+a.) qo‘llaniladi. **Nadim** (arabcha) – xizmatkor, mahram, hamsuhbat; **nadimvash** (nadim+vash = a.+a.) – xushchaqchaq; **nadimsheva** – xushta‘b, xushsuhbat [5, II, 422-b]. Nadim so‘zining asosan hazzol, shiringo‘y so‘zlari bilan birga kelganligidan ham ko‘rinib turibdiki, bu so‘z mohir qiziq, so‘z ustasi, suhbat shirin kishilar [3,

236-b]ga nisbatan qo'llangan. Atoqli xalq aktyori Yusufjon qiziq askiyabozlarni "shirin suxanlar" deb ataganligidan kelib chiqib, Mamajon Rahmonov ham "Majolis un-nafois" asarida ko'p bora qo'llanilgan bu so'zni "askiyabozlar" ma'nosida kelsa kerak [3, 236-b], deb taxmin qiladi.

Mutoyib (arabcha) so'zi ham hazilkash, hazil qiluvchi degani. "Mavlono Abdurazzoq... rangining humrati bor uchun mutoyibalari ani "surx qalb" derlar [4, 164-b]. **Mutoyaba** esa hazil, askiya ma'nosida: Mutoyabaki, boisi inbisot bo'lg'ay, xushturki, mujibi farah va nishot bo'lg'ay [7, 106-b].

Bugungi kunda ham tilimizda masxaraga sinonim sifatida iste'molda bo'lgan "mazax" so'zi **mazoh** (arabcha) shaklida uchraydi. Sayyid G'iyosiddin... mazoh va mutoyiba mizojig'a g'olibdur [4, 91-b]. Ya'ni Sayyid G'iyosiddinning mutoyiba, askiya ustaligi aytilmoqda.

Muzhik (a.) – kuldiruvchi; tabassum:

Jat va lo'lining ko'pragi muzhik harakoti va tuz usuli [7, 48-b].

Muqallidchilik ham masxara san'atining bir turi bo'lib, qiziqchi va masxarabozlarning keng tanilgan janrlaridan hisoblangan. Muqallidlar xalq ko'p to'planadigan joylarda, shuningdek, maxsus bazmlarda, kechalarda tomosha ko'rsatganlar. "Muqallid" va "taqlid" bir o'zakdan hosil qilingan. Biror kishi yoki mavjudod xatti-harakatini kulgili qilib takrorlash muqallidchilik hisoblangan. Askiyachi yoki masxarabozlarning bu kabi tomoshalari taqlidchilik emas, muqallidlik san'ati deyilgan. Aslida muqallid arabcha so'z bo'lib, taqlid qiluvchi degan ma'noni bildiradi. "Mahbub ul-qulub" asarining 74-tanbehida: "Fasaqa xaylida muqallideki, g'arazi el kulgusidur, go'yo fohishai qahbaning ko'rganni ko'rguzgan ko'zgusidur" [7, 67-b], deb keltiriladi. Bu bilan Navoiy muqallidlarni qoralamaydi, aksincha, "hazil-mutoyiba ko'ngilni bir oz xushlamoq uchun, shodlik va xursandchilik uchun bo'lsa, joizdir... Beozor hazil – zakovat (zariflik)dir, ammo haddan oshsa, aqlsizlikdir", deydi.

Zarif (arabcha – ko'pligi **zarofat**)lar ham bazmlarda kishilarga so'zga chechanlik, zukkolik bilan xushkayfiyat bag'ishlovchi kishilar bo'lganlar. Alisher Navoiy asarlari tilining 4-tomlik izohli lug'atida zarofat so'ziga "1. Pok, pokiza, zarofatli, go'zal, latif; xushta'b, ziyrak, nozikfahm. 2. Dono" kabi izog beriladi. O'zbek tili izohli lug'atidagi "zarofat"ning hozirjavoblik, qochirim gaplarga ustalik ma'nolarini ham inobatga oladigan bo'lsak, M.Qodirovning "Zarofat egasi – bu so'zga usta zariflarning badihago'ylik bilan so'z va baytlar to'qib xarifiga zarba berishi va mot qilishi" [8, 58-b] deyishi bejizga emasligini bilishimiz mumkin bo'ladi.

Bazla (a.) – askiya, latifa, o'tkir so'z.

Bazlago‘(y) (bazla+go‘y = a.+f.) – latifa, askiya aytuvchi; xushta‘b odam:

Zarofat holatida bazlago‘ylar,

Atoridqa qilib har dam g‘ulular [9, 30-b].

Xulosa qilib aytganda:

XIV – XV asrda tomosha san‘atining barcha turlari taraqqiy topgan, yaxshi tanilgan, keng yoyilgan;

– Navoiy asarlarida qo‘llanilgan tushunchalarga tayangan holda o‘sha davrdagi tomosha san‘ati haqida tasavvurga ega bo‘lishimiz mumkin;

– o‘sha davrdagi masxara, muqallid, zarif, hazzollarni hozirgi qiziqchi va aktyor tushunchasiga tenglashtirishimiz mumkin bo‘ladi;

– o‘sha davrda iste‘molda bo‘lgan tomosha san‘atining barcha turlariga tegishli terminlarning aksari arabcha, ayrimlari forscha, oz qismigina turkiy so‘zlar bo‘lgan;

– kulgili tomosha san‘ati terminlari esa asosan arabchadan o‘zlashgan bo‘lgan.

– terminlar asosan affiksatsiya usulida yasalgan;

– arab va fors tilidan o‘zlashgan bu terminlar (muqalliddan boshqa) iste‘moldan batamom chiqib ketgan, saqlanib qolganlari ham terminlik xususiyatini yo‘qotgan (masxara, mutoyiba, maxoz kabi);

– keltirilgan dalillardan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek teatr terminologiyasining XIV – XV asrlardagi holatini xronologik o‘rganishda Alisher Navoiy asarlari muhim manba bo‘lib xizmat qila oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami.: T.7. Hayrat ul-abror. – T.: Fan, 1991.

2. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami.: T.12. Lison ut-tayr. – T.: Fan, 1996.

3. Rahmonov M. O‘zbek teatri. Qadimgi zamonlardan XVIII asrga qadar. – T.: 1968.

4. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami.: T.13. Majolis un-nafois. – T.: Fan, 1997.

5. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 4 tomlik. – T.: Fan, 1983. I – IV tom.

6. Farhangi zaboni tojiki. – M.: 1969.

7. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami.: T.14. Mahbub ul-quqlub. – T.: Fan, 1998.

8. Qodirov M. Temur va temuriylar davrida tomosha san'atlari. – T.: 1996.

9. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.8. Farhod va Shirin. – T.: Fan, 1991.

ALISHER NAVOIY DEVONLARIDAGI TUYUQLAR XUSUSIDA

Dilnoza RUSTAMOVA,
O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktranti,
dilnozashahriyor@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiy devonlaridagi tuyuqlar haqida fikr yuritilgan. Tuyuqlarning shoir ijodidagi o'ziga xosligi va janr rivojlanishidagi o'rnini masalasiga to'xtalangan.

Kalit so'zlar: devon, tuyuq, lirika, tajnis, bayt, bahr.

Аннотация

В статье рассматриваются туюги в дивани. Обсуждается своеобразие туюг в творчестве поэта и их роль в развитии жанра.

Ключевые слова: девон, туюк, лирика, тажнис, байт, бахр.

Annotation

The article discusses the tuyuks in Alisher Navoi's divan's. The originality of tuyuks in the poet's work and their role in the development of the genre are discussed.

Keywords: , devon, tuyuk, lyric, tajnis, byte, bahr.

XIV asr oxiri XV asr boshlarida to'liq shakllanib ulgurgan turkiy lirikaning o'zigagina xos janri tuyuq hisoblanadi. Alisher Navoiyning bu janrda o'n uchta tuyuq yozgani ma'lum. Shundan o'ntasi dastlab "Badoye' ul-bidoya"dan o'rin olgan. Boshqa she'r turlariga nisbatan tuyuqning soni ulug' shoir ijodida kam uchraydi. Buni uning qat'iy talablar asosida va aruzning birgina bahri (ramali musaddasi maqsur)da yozilishi hamda shoirning o'ziga nisbatan qattiq talabchanligi bilan izohlash mumkin. Ammo ijodkorning bu janr taraqqiyotida o'z o'rnini bor. Zero, bu haqidagi ilk ma'lumotni Navoiyning "Mezon ul-avzon" asaridan bilib olamiz: "... birisi "tuyug'"durkim, ikki baytqa muqarrardur va sa'y qilurlarkim, tajnis aytilg'ay va ul vazn ramali musammani maqsurdur"¹. "Muhokamat ul-

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 16-jild. – T.: Fan. 2000. 91-92-betlar.

lug‘atayn”da esa turkiy tilning forsiydan tajnis va iyhomda ko‘lamdorligini dalillash maqsadida tuyuqdan baytlar keltiradi va “turk shuarosining xossasidurki, sortda yo‘qtur”¹ deya ta’rif beradi. Adabiyotshunos Boqijon To‘xliyev: “... Navoiy tuyuq borasida zukko amaliyotchigina emas, balki uning nazariyasi borasida jiddiy umumlashmalarni amalga oshirgan buyuk olim hamdir”², deganida xuddi shu ta’riflarni nazarda tutadi. Zahiriddin Muhammad Bobur esa “Risolai aruz” asarida Navoiy fikrlarini to‘ldirib, kengaytiradi, ya’ni tuyuqning tajnisli, tajnissiz, tajnis radif va tuyuq qit’a shakllari haqida ma’lumot beradi.

Navoiy va Boburdan keyingi davrda tuyuqni tadqiq etish uchramaydi. Uni nazariy jihatdan o‘rganish, sharhlash va izohlash XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr avvalida boshlangan. Navoiy qalamiga mansub tuyuqlar dastlab, A.N.Samoylovich³, H.Zarif⁴, N.Mallayev⁵, B.Valixo‘jayev⁶, A.Hayitmetov⁷, Y.Is‘hoqov⁸lar tomonidan o‘rganilgan.

Ma’lumki, Navoiy devonlaridagi she’rlar o‘n olti janrda yozilgan. Ammo ularning salmog‘i bir xil emas. Navoiyshunos Y.Is‘hoqov tuyuqning yigitlik davri va qarilik davri lirikasidangina o‘rin olganiga alohida etibor qaratib, o‘rta yosh lirikasining faqat g‘azaldan iborat bo‘lib qolishida shu davrda “Xamsa” yozilganligini sabab qilib ko‘rsatadi.⁹ Demakki, boshqa janrlar qatori tuyuq ham bu davrlarda yozilmagan.

Navoiy tuyuqning uch jihatiga e’tibor qaratadi: to‘rt misradan iboratligi, vazni hamda tajnisli bo‘lishi. Ammo uning mavzusi haqida to‘xtalmaydi. Shoir lirikasini chuqur o‘rgangan A.Hayitmetov esa buni shunday izohlaydi: “... tuyuqlarining hammasi ishqiy mazmunda bo‘lib, ular o‘quvchida yoqimli yumoristik tuyg‘ular paydo qiladi va optimistik ruh bag‘ishlaydi”¹⁰. Uning bu fikrlari “Badoye’ ul-bidoya” devonidagi o‘nta tuyuqning barchasiga aloqador, deb aytish mumkin. Demak, bu janrning ham yetakchi mavzusi ishq bo‘lgan. Devondagi tuyuqlarning barchasi tajnisli. Ammo qofiyalanish va tajnis turlarida farqlanish mavjud. Tajnisli tuyuqlarning o‘zbek adabiyotida eng ko‘p tarqalgani va rivoj topgani bu a-a-b-a tarzida qofiyalanib, qofiyasi tajnisli bo‘lgan tuyuqlardir.¹¹ Devondagi

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 16-jild. – T.: Fan. 14-bet.

² To‘qliyev B. Tuyuq janri rivojida Navoiy ijodining o‘rni. O‘zbek tili va adabiyoti. 2020. 1-son. 3-bet

³ Самойлович А.Н. Четверостишия – тьюги Неваи. Мусульманский мир. Вып.1. пг 1917. С. 10-22

⁴ Zarif H. Fozillar fazilati. – T.: G‘afur G‘ulom, 1969. 105-109-betlar.

⁵ Mallayev N. Alisher Navoiy ba xalq ijodiyoti. – T.: O‘qituvchi. 1980.

⁶ Valixo‘jayev B. Alisher Navoiy va uning izdoshlari talqinida tuyuq/ Adabiy meros, 3-jild. – T.1973.

⁷ Hayitmetov. Navoiy lirikasi. –T.: O‘zbekiston, 2015. 74-76-betlar.

⁸ Is‘hoqov Y. So‘z san’ati so‘zligi. O‘zbekiston. 2014. 249-250-betlar.

⁹ Is‘hoqov Y. Navoiy poetikasi. – T.: Fan, 1983. 103-6et.

¹⁰ Hayitmetov. Navoiy lirikasi. –T.: O‘zbekiston, 2015. 75-bet.

¹¹ Orzibekov R. Lirikada kichik janrlar. – T.: 102-bet.

tuyuqlarning sakkiztasi shu tarzda qofiyalangan. To‘rt misrasi ham qofiyalangan va tajis ishtirok etgan tuyuqlar yo‘q. Qolgan ikkita she‘rning qofiyalanishi a-b-v-b. Uch she‘r tajnisi tom, ya‘ni to‘liq shakdosh, ammo boshqa-boshqa ma‘nolarni anglatib keladi.¹

Javr o‘qin jonimg‘a soqiy yozmadi,

Vasl jomidin xumorim yozmadi.

Kilki qudrat sabzxatlar ishqidin

O‘zga ish ollimg‘a go‘yo yozmadi².

Bu tuyuqda bir shakldagi “yozmadi” so‘zi uch ma‘noni ifodalamoqda: yozmoq, arimoq va to‘shamoq, solmoq. Kosagul, ya‘ni soqiy zulm-u sitam o‘qini oshiqning taqdiriga yozmagan. Bu yerda soqiy tasavvuf tushunchasi asosida olib qaralganda Ollohdur. Zero, ugina tadqirni yozmoqqa qodirdir. Ammo vasl ham oshiqning xumorini yozolmadi. Oshiqqa visoldan a‘loroq nima bor? Qiziq, vasl yordam bermaganining boisi nima? Keyingi ikki misra shuni anglatishga xizmat qiladi: Qudrat sohibi sabzxatlar, ya‘ni oshiqlar ishqidan boshqasini lirik qahramon oldiga yozib qo‘ymagan. Demakki, oshiqning maqsadi ilohiy ishqqa yetish-u, ammo uning muhabbati dunyoviy go‘zal bilan cheklanmoqda. Yana bu ishqning jafo-yu aziyati yo‘q. Visolga erishgach, qalbida dardi yo‘q odamning zikrida Olloh bo‘lishi mumkinmi? Shu sabab oshiqning xumori ketmaydi. Jabrga muhtojdek tuyuladi.

“Badoye’ ul-bidoya”dagi tuyuqning barchasi “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotining “Badoye’ ul-vasat” devonidan o‘rin olgan va unga yana uchta qo‘shilgan. Bir devondan ikkinchisiga ko‘chishda Navoiy ularni deyarli tahrir qilmaganiga guvoh bo‘ldik. Nashrga tayyorlanish jarayonida esa matnni tayyorlovchilar tomonidan ayrim tuzatishlar kiritilgan. “Badoye’ ul-bidoya”dagi

*O‘tkali ul sarvi **gulrux soridin**,* (gulruxsoridin)

*Yo‘q xabar ul sarvi **gulruxsoridin**.* (gul ruxsoridin)

Hajridin bog‘ ichra berur yodima

*Qoshidin sarvu **gul ruxsoridin**.³* (gul ruxsoridin)⁴

Ma‘nosi: ul xushqomat mahbubaning olididan o‘tmoqchi bo‘lsam, u go‘zaldan xabar yo‘q, ammo uning qoshi, sarvdek qaddi, guldek ruxsori yodimga tushsa, hajrga soladi. Yuqoridagi tuyuq nuqsonli tajnisning tajnisi mulaffaq turiga kiradi, ya‘ni tajnis qismlarining hammasi murakkabdir. Bunda “*gulruxsoridin*” birinchi misrada “ma‘shuqaning yonidan”,

¹ Is‘hoqov Y. So‘z san‘ati so‘zligi. O‘zbekiston. 2014. 184-bet.

² Alisher Navoiy. Badoye’ ul-bidoya. – T.: Fan. 1987. 681-bet.

³ Alisher Navoiy. Badoye ul-bidoya. – T.: Fan. 1987. 681-bet.

⁴ Qavs ichida “Badoye’ ul-vasat” devoni nashridagi holati keltirildi.

ikkinchisida “go‘zal mashuqa”, keyingisida “yuzi gulga o‘xshash” ma’nolarini ifodalamoqda. “Badoye’ ul-vasat” nashrida esa qavsda berilgan tarzda kelgan. “*Qoshidin*” so‘zi esa “*qomatidin*” tarzida to‘g‘rilangan va bu o‘rinli bo‘lgan. Ushbu tuyuqning adabiyotshunos B.To‘qliyev tomonidan qilingan tahlilida ham ikkinchi variant asos bo‘lgan. Ya’ni “dastlab qomati sarvga o‘xshash go‘zalning yuzi ham munosib tarzda chiroyli ekani ta’kidlanadi. ...Keyingi misrada u ikkiga (gul+ruxsor)ga bo‘linadi. Ayni bo‘linish oxirgi misrada ham takrorlanadi. Ammo bu takror yangi ma’no bilan ziynatlangan holda taqdim etiladi.”¹ Olimning bu fikri matn nuqtai nazaridan to‘g‘ri, ammo, bizningcha, birinchi nashrdagi shakl tajnis so‘zlar tuyuqqa mantiqan zid emas. “Qomatidin” so‘zini hisobga olmaganda, ma’noga putur yetmagan.

Navoiy ijodida ikki misrada tajnis ishtirok etgan tuyuqlar ham bor. Ular bizga qat’a janrini eslatadi.

*Ul pari ishqida bu devonani
Eyki istarsen, kelib **gulxanda ko‘r.**
Bir qadah ul **gulni xandon** ayladi,
Ey ko‘ngul, nazzora qil, **gul xanda ko‘r.***

Ma’nosi: ishqqa muftalo oshiq – devonani ko‘rish istagi ma’shuqada bo‘lsa, uni faqat ishq olovi yonayotgan gulxandagina ko‘rishi mumkin. Ishq mayidan tutilganda esa, bu ul go‘zalni quvontirib, o‘zini masxara qilgan kabi turadi. Bu yerda shoir iyhom san’atidan o‘rinli foydalanadi. Oshiq esa buni samimiy kulgi deb o‘ylab, ko‘ngliga murojaat etib, sevgan gulining xandasini ko‘rishini so‘raydi.

Tuyuqda ikki aniq tajnis so‘zdan tashqari tajnisi zoid ham bor. Ya’ni tajnislanuvchi so‘zlarning o‘rtasida bir harf orttirilgan shunday tajnis kelgan. Demak, ikkinchi misrada “gulxanda ko‘r” birikmasi “o‘t yoqiladigan joyda” ma’nosida, uchinchi misrada “masxara qilib turgan” ma’nosida, so‘ngda “shod kulib turuvchi” ma’nosida kelgan.

Navoiy lirikasida tuyuq ilg‘or janrlar qatoriga kirmasa-da, unda poetik jihatdan go‘zal namunalar yaratgan. Unga o‘z nazariy qarashlarini tatbiq etgan. Shunga ko‘ra, bu janrda ham yangi bir bosqich yuzaga kelgan deyish mumkin. Zero, nafaqat turkiy lirikada, balki Sharq lirikasida ham Navoiy janrlar nuqtayi nazaridan ulkan yutuqlarga erishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Badoye ul-bidoya. – T.: Fan. 1987. 681-bet.
2. Hayitmetov. Navoiy lirikasi. –T.: O‘zbekiston, 2015. 75-bet.

¹ To‘qliyev B. Tuyuq janri rivojida Navoiy ijodining o‘rni. O‘zbek tili va adabiyoti. 2020. 1-son. 7-bet.

3. Orzibekov R. Lirikada kichik janrlar. – T.: 102-bet.
4. Is'hoqov Y. So'z san'ati so'zligi. – T.: O'zbekiston. 2014. 184-bet

G'AZALLARDA BADIY KO'CHIM VA MAJOZ

***Zebo BERDIYEVA,
TerDU O'zbek adabiyotshunosligi
kafedrasining mustaqil tadqiqotchisi***

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning g'azallaridan bir tahlilga tortilgan bo'lib, uning mohiyati ishq va oshiqlik, ishqning sirru-sinoatlari, piri komilning bu yo'ldagi rahnamoligi, haq va botil, ma'no va surat, zohir va botinni anglash xususida ma'lumot berilgan. G'azalda qo'llangan badiiy tasvir vositalari, xususan, badiiy ko'chim va majozning badiiy matn yaratishdagi o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: g'azal, badiiy ko'chim, majoz, metafora, orifona istiloh, fano, baqo, dayr, sog'ar, sidq ahli, ko'ngil, ishq, boda, piri komil.

Аннотация

Статья представляет собой анализ газелей Алишера Навои, суть которых - любовь и романтика, тайны любви, руководство совершенным в этом пути, правда и ложь, смысл и образ, понимание внешнего и внутреннего. В газели высказываются мнения об используемых художественных образах, в частности, об особенностях художественного движения и метафоры в создании художественного текста.

Ключевые слова: газель, художественная миграция, метафора, метафора, орифонский термин, фано, бака, дайр, согар, сидк ахли, конгил, ишк, бода, пири комил.

Annotation

The article is an analysis of Alisher Navoi's ghazals, the essence of which is love and romance, the mysteries of love, the guidance of the perfect in this way, truth and falsehood, meaning and image, understanding of the external and internal. In the ghazal, opinions are expressed on the artistic imagery used, in particular, on the peculiarities of artistic movement and metaphor in the creation of an artistic text.

Keywords: ghazal, artistic migration, metaphor, metaphor, orifona term, fano, baqa, dayr, sogar, sidq ahli, ko'ngil, ishq, boda, piri komil.

Alisher Navoiy o'z ijodi bilan turkiy she'riyatda yangi bir adabiy davrni boshlab bergan va uni forsiy nazmdan kam bo'lmagan yuksaklikka ko'tara olgan daho so'z san'atkori. Ulug' shoirning har bayti, har bir misrasi ham tashqi, ham ichki tomonidan maromiga yetgan, zohiri va botini go'zal kasb etgan badiiyat durdonlaridir. Qaysi mavzu, qaysi vaznda bo'lmasin, uning bitiklarida navoiyona ruh ustivorlik qiladi. Obrazlarning quyuqligi, betakrorligi, fikrlarning baytma-bayt tadriji, ranglarning takomili kuzatiladigan bunday g'azallarni o'qigan kitobxon zakiiy kitobxonga shoir ruhoniyyatidagi inja hol, lirik kayfiyat o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi.

Ma'lumki, she'riyatni majoz va badiiy ko'chimlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Badiiy ko'chim(metafora, metonimiya, sinekdoxa) she'riyatning asosiy ifoda va tasvir vositalari hisoblanadi. Ularsiz poetik fikrning badiiyligi haqida hukm chiqarish qiyin.

Haqiqiy she'r rang-barang ma'no tovlanishlarini o'zida mujassamlashtiradi. Ana shu ma'nolar jilvasini to'g'ri anglash va badiiy ko'chimlar vositasida amalga oshadi. Har qanday ma'no she'rda to'g'ridan to'g'ri ifodalanar ekan, undagi sirlik yo'qoladi, she'rda oddiy so'zlar yig'indisiga aylanadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, qadimgi poetikaga oid manbalarda ma'noni yashirib ifodalash tamoyili haqida ko'p so'zlanadi.

I bayt. Falakdin gar senga har lahza yuz qayg'u keldi o'tru,

Agar har qayg'udin so'ng bir sevinmak bor, emas qayg'u.

II bayt. Va gar har tiyralikka bir yorug'luqni inonmassen,

Yig'i ko'r charxdin har shom dog'i subhdin kulgu.

III bayt. Kamol istar esang sidq ahlidin, qilma ko'ngul tiyra,

Mukaddar aylamas xurshid subh anfosidan ko'zgu.

IV bayt. Safo ahliga gulruxlar xayolidin tag'ayyur yo'q,

Qachon gul aksi tushmaklik bila gulrang bo'lg'oy su.

V bayt. Tilarsen g'aflatingni raf'etib, ogohlar naqlin,

Ki g'ofil elga ul afsonalardin kam bo'lur qayg'u.

VI bayt. Fano naqdi jahonimg'a chu ermas bir zamon ma'lum,

Diram naqdig'a umrung har zamon sarf etmagil asru.

VII bayt. Junun zanjirida oshiq yonida hiylagar zohid,

Kishi ko'rsa tasavvur aylagay sher ollida tulku.

VIII bayt. Ko'ngul mir'oti ichra jilvagardur yoru sen g'ofil,

Toriqma hajridin ko'pkim, emassen yordin ayru.

IX bayt. Fanoning ham fanosin istagil, vasl ersa komingkim,

*Bu yo'lda vosil o'lmakning tariqi ushбудur, ushbu.
X bayt. Ketur bir boda, ey soqiyki, ichsam qolmag'ay boqi,
Fanodin, bal baqodin ham zamirim lavhida belgu.*

*XI bayt. Navoiy dayr aro mast o'lsa, shohdin panoh, andin
O'tarda tutqusi albatta bir sog'ar chiqib o'tru. [1;153]*

(Lug'at: falak- osmon, taqdir, o'tru- qarshi, ro'para, gar- agar, tiyralik- qorong'ulik, charx-osmon, subh-tong, sidq ahli- sadoqatli, samimiy, rostgo'y kishilar, orif-so'fiylar, mukaddar- xira tortgan, zang bosgan, kirlangan, xurshid- quyosh, anfos- nafaslar, yellar, safo ahli- pok qalblilar, valilar, gulrux- yuzi gulday chiroyli, tag'ayyur- o'zgarish, boshqa tusga kirish, raf' etmoq- yuksalmoq, baland ko'tarmoq, ogohlar- valilar, orif pirlar, g'ofil et- irfondan bexabar kishilar, afmonalar- bu yerda: hikoya, rivoyat, naql, junun- jinnilik, devonalik, Iloh ishq bilan mast kishi, baqo- aъbadiylik, o'zgarmaslik, gaqd- bor narsa, nasyaning teskarisi, diram- qadimiy pul birligi, mir'ot- ko'zgu, tulku-tulki, fano- yomon axloqning yo'qolishi, kom- maqsad, niyat, vosil- yetishish, boda-ichimlik, lavh- taxta, varaq, dayr- otashparastlar ibodatxonasi, mayxona, majozan pir dargohi, sog'ar- qadah, may ichiladigan idish, majozan: orif inson qalbi, asru- ko'p, juda, behisob, aniq)

O'n bir baytdan iborat g'azal matla'si shoirning boshqa g'azallari va dostonlarida bo'lgani singari falakdan shikoyat bilan boshlanadi, biroq qayg'udan so'ng shodlik kelsa, buni qayg'u demaslik uqtirilgan. "Qayg'u keldi- birikmasida mavhum ot+fe'l o'zaro bog'lanishi orqali metafora yuzaga chiqqan, natijada qayg'uning kelishi, yog'ilishi orqali fikr jonlantirilgan.

Tun va kun, shom va tong qarama-qarshi ma'no ifodalaydi. Shoir aytilmoqchi bo'lgan fikrni zid tushunchalar vositasida kuchaytiradi. Shoir birinchi misradagi fikrni ikkinchi misrada hayotiy misol bilan dalillaydi. Agar qorong'ulikdan keyin yorug'lik borligiga ishonmasang, shomda samoning qorayishi, ko'z yoshiday miltiragan yulduzlarning yo'qolib, tong otishi- charog'onlik tarqalishini ko'r, deydi. Baytda majoz (tiyralik, yorug'lik, subh) va ko'chim (yig'i ko'r, subhdin kulgu) yordamida jonli manzara hosil qilingan.

Uchinchi baytda ham qilma ko'ngul tiyra(ko'ngilni qora qilmoq), subh anfosi(tong yeli) ko'chimlarini qo'llash bilan badiiylik kuchaytirilgan. She'riyatda obrazni yorqinlashtiradigan, lirik qahramonning ruhiy holatining jonli va ta'sicharligini ta'minlaydigan omillardan biri ko'chimdir. Agar yuqoridagi metaforalar olib tashlansa, ularni ifodalovchi tushunchalar oddiy so'zlar bilan aytilsa, she'rdan asorat ham qolmaydi.

Toʻrtinchi baytda ifodalangan fikr shunday: avliyolar koʻngli toza, poklikda misoli suvdek. Suv hamma narsani tozalaganidek, bunday zotlar ham boshqalar koʻnglini gʻuborlardan xalos etadi. Agar gulruxlar qanchalar zebo boʻlmasin, safo ahlining xayoliga yomon fikr-xayol kelmaydi. Gulning aksi tushganda suvning rangi oʻzgarmaganidek avliyolarning qalbi Haq ishqidan boshqasini tan olmaydi. Shoir har bir baytda oʻz fikrini misol bilan quvvantiradi, kitobxon koʻz oʻngida jonli manzara chizadi. Oldingi baytda keltirilgan koʻzgu va mazkur baytdagi suv bilan bogʻliq lavhada mantiqiy bogʻliqlik mavjud. Koʻzgu aslida suvning qotib qolgan shakli, degan qarashni yodga olsak, bu ikki tasvir bir-birini toʻldirib kelayotganligiga amin boʻlamiz.

Beshinchi baytda shoir lirik qahramonga murojaat qilib, gʻaflat-u bilimsizligingni oriflar rivoyatlari bilan ogoh etib, yuksalishni istaysan, zero gʻofillar bu rivoyatlarni eshitsalar, uyqulari qochib, koʻngillari uygʻonadi, deb tanbeh beradi. Keltirilgan “gʻaflatingni raf” etib”, “kam boʻlur qaygʻu” birikmalari sheʼriyatda badiiy koʻchimning qanchalar muhimligini koʻrsatadi. Oltinchi baytda shoir nasihat qiladi: umring naqdini behudaga boylik uchun sarflama, chunki sen hali baqoga erishi yoʻlini topolgan emassan.

Badiiy koʻchim shoirning fikrlash tarzi, u boshqacha fikrlay olmaydi. Obrazli fikrlash jarayonida haqiqiy ijod, yaratish yuz beradi. Har bir koʻchimni shoir tabiiy yoʻsinda kashf etadi. Metafora va boshqa badiiy koʻchim turlari ijodkor tasavvurida, ongida tabiiy tugʻiladi. Ijodkor uni oʻzining poetik fikri tarkibida qayta jonlantiradi.

Jinni deb zanjirband qilingan oshiq va hiylagar zohidni shoir sher oldida turgan tulkiga oʻxshatadi. Metafora va majozning parallel qoʻllanishi oʻquvchini his orqali fikr yuritishga undaydi. Sakkizinchi baytdagi “koʻngul mirʻoti” metaforasi Yor-Alloh bilan bogʻliq. Oshiq firoqdan azoblanmasligi kerak, negaki u istagan Yor aslida oshiqdan uzoqda emas, Yor uning koʻngil koʻzgusida jilvalanib turibdi. Uni koʻrish uchun qalb koʻzi ochiq boʻlishi lozim.

Agar maqsading Yorga yetishish, kunning vaslini istasang, fanoning fanosini istashing kerak, chunki oʻzini, ichidagi “men”ni mahv etolmagan vaslga erisha olmaydi. Navoiyning mazkur baytining izohi ham shoirning oʻzida:

*“Oʻz vujudingga tafakkur aylagil,
Har ne istarsan oʻzingdan istagil” [2;6]*

Oʻlmasdan burun oʻling, – deyilgan hikmatning mohiyati ham aynan mana shudir. Shoir mana shu falsafani boshqa bir shaklda ifodalagan. Oshiq

va ma'shuq o'rtasida "men"lik va "sen"lik mavjud ekan, ular birlasha olmaydi.

O'ninchi baytda soqiyga shunday deyiladi: ishq sharobidan keltir, o'zni unutay, toki fano va baqodan nishon ham qolmasin. Ishq fidokorlikni talab qiladi, yo'qlik olamiga yuz burgan solik mohiyatga yetishadi.

Maqta'dagi shoh so'zi-metafora, u orif, pir, podshoh, sevgili, zot singari bir necha ma'noda qo'llanadi. Lirik qahramon (shoir o'zini nazarda tutmoqda) mayxonada, pir huzurida ishqdan mast-u mustag'raq bo'lsa, bu manzildan o'tayotganda, albatta, qarshisidan chiqib, bir qadah tutadi.

G'azalda komil insonga xos sifatlar ta'rif-u tavsif etilgan, g'aflatga botmaslikdan ogohlantirilgan, boylik, siym-u zar, diram ustiga diram to'plash g'am ustiga g'am keltirishi uqtirilgan. Zero, bir qalbda ikki muhabbat sig'maganidek, dunyoviy tama joy olgan qalbda ishqqa o'rin yo'q. Bu haqda qudsiy hadisda shunday deyilgan: "Menga bo'lgan qalbingdagi muhabbat sening dunyoga bo'lgan mayling miqdoridadir. Albatta, Men O'zimga bo'lgan muhabbat bilan dunyo muhabbatini hech qachon bir qalbda jamlamayman" [3;12]. Darhaqiqat, Haq yo'lini talagan va o'zini tanigan solik nafsini tiya olishi shart. Ya'ni: "Gunohning ochig'ini ham, maxfiysini tark qilingiz!" Albatta gunoh qiluvchi kimsalar o'zlari qilib o'tgan gunohlariga jazo olajaklar» (An'om, 120) [4;118].

Badiiy ko'chim va majozdan o'rinli foydalanish orqali shoir g'azal mazmunining ta'sirchanligini yanada oshirgan va o'zining falsafiy-irfoniy qarashlarini betakror uslubda namoyon qilgan. Xulosa shuki, o'z ishqiga sadoqatli, bu mashaqqatlarlarga to'la riyozat yo'lida sobit, fano va baqoni zabt eta olgan sof qalb sohibi piri komil nuri bilan dunyo havasini kuydirib, o'tkinchi dunyoning qayg'u-tashvishlarini nazar-pisand qilmaslik, qazoga rizolik orqali o'z maqsudiga erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. Т.: Тамаддун, 2012. 346 б.
2. Навоий А. Ҳикматли сўзлар. Т.: 1968. 232 б
3. Ғаззолий. Қирқ ҳадиси қудсий Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси Тошкент – 2008. 20 б.
4. Қуръони Карим, Абдулазиз Мансур таржимаси. Т.: Ислам университети нашриёти, 2001 йил, 543 б.

SHOH G'ARIB MIRZOGA YOZILGAN MARSIIYANING G'OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

Sarvinoz JAMOLOVA,

Toshkent shahri, 328-maktabning 11-sinf o'quvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiyning temuriy shahzodalardan bo'lgan Shoh G'arib Mirzo – G'aribiyning vafoti munosabati bilan yozilgan tarkibband-marsiyasi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tarkibband, sinkretiklik, marsiya, motam, lirik qahramon

Аннотация

В данной статье анализируется сочинение великого мыслителя и поэта Алишера Навои по случаю смерти одного из тимуридских принцев, Шаха Гариба Мирзо-Гариби.

Ключевые слова: таркиббанд, композиция, синкретизм, скорбь, лирический герой.

Annotation

This article analyzes the composition of the great thinker and poet Alisher Navoi on the occasion of the death of one of the Timurid princes, Shah Gharib Mirzo - Gharibi.

Key words: tarkibband, composition, syncretism, sorrow, lyrical hero.

Ma'lumki, tarkibband inson ruhiy dunyosi, tasavvur va taxayyul olami, orzu-armonlarini badiiy jihatdan yorqin tasvirlashda ijodkorga keng imtiyozlar beradigan she'riy janrdir. O'ziga xos murakkab kompozitsion qurilishi, sinkretiklik xarakteriga egaligi tarkibbandning poetik xususiyatlarini dalillaydi. Ammo mavzu, ma'no va ifoda yo'liga ko'ra tarkibbandlar marsiya mazmunini ifoda etishi bilan ham e'tiborlidir.

Mazkur maqolada biz ulug' mutafakkir Alisher Navoiyning shahzoda Shoh G'arib mirzo vafoti munosabati bilan yozilgan tarkibband-marsiyasiga to'xtalamiz.

Tarkibband-marsiya haqida dastlab prof. Hamid Sulaymonov "Alisher Navoiyning G'arib Mirzo vafotiga atab yozgan marsiyasi" maqolasini yozgan edi. Adabiyotshunos Y.Is'hoqov bu haqda shunday deydi: "Tarkibband – marsiyaning ikkinchisi faqat "Xazoyin ul-maoniy"ning Dushanbeda 1990 raqami ostida saqlanayotgan (904/1499-1500 yilda kitobat qilingan) nusxasida mavjud. Tarkibband-marsiya "Badoye' ul-

bidoya” devoni oxirida mayda janrlar orasida joylashtirilgan”. Biroq filologiya fanlari doktori D.Yusupovanning ko’rsatishicha, “tojikistonlik olim B.Maqsudovning xabar berishi va bizga yuborgan qo’lyozma varaqlari fotonusxasi asosida ma’lum bo’ldiki, tarkibband “Xazoyin ul-maoniy”ning so’nggi devoni – “Favoyid ul-kibar” devoniga kiritilgan. She’r “Marsiya” sarlavhasi ostida so’nggi 650 – na’t g’azaldan so’ng “Bordim bu sahar...” deb boshlanuvchi mustahzoddan oldin keltirilgan. Darhaqiqat, bu tarkib “Favoyid ul-kibar” devoniga mos, chunki kulliyotning fanga ma’lum bo’lgan deyarli barcha nusxalarida ushbu mustahzod “Favoyid ul-kibar” tarkibida keladi”. [4, 76]

5 band 29 bayt – jami 58 misradan tashkil topgan mazkur marsiyada lirik qahramonning iztirobi, qayg’u-hasrati vashf va hijron kayfiyati bilan parallel tarzda ifodalangan. Bu esa qahramon haqidagi tasavvurlarni bir qadar aniqlashtirib, motam sababini kengroq tushunishga imkon beradi. Quyidagi baytda ham talmeh san’ati vositasida Shoh G’arib mirzoning pok axloqi, go’zal fazilatiga e’tibor qaratilgan:

*Ul Masiheki ulus jon topar erdi so’zidin,
Bordiyu xalqni o’z furqatidin qildi halok* [1, 770].

Ma’lumki, Shoh G’arib mirzo iste’dodi baland shoir bo’lib, G’aribiy taxallusi bilan she’rlar yozgan va devon ham tartib bergan edi. Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”da bu haqda shunday yozadi:

“Shoh G’arib Mirzo – sho’x tablig’ va mutasarrif (tasarruf etuvchi, sohib, o’tkir. – S.J.) zehnlilik va nozuk taxayyulluq (fikrli. – S.J.) va daqiq taaqqulluq (fahmli, idroki baland. – S.J.) yigitdur. Nazm va nasrda naziri ma’dum (naziri yo’q, benazir. – S.J.) va mutaxayyila (dunyoqarashi keng. – S.J.) va hofizada adili noma’lum. Ov va qush xotirig’a marg’ub va qurro (Qur’onni qiroat bilan yoddan o’quvchi, qiroatli. – S.J.) va o’qush ko’ngliga mahbub. Bu matla’ aningdurkim:

*Qaysi bir gulchehra ul gulbargi xandonimcha bor,
Qaysi bir shamshod qad sarvi xiromonimcha bor?* [2, 413]

Takrir, istiora, tajohuli orif kabi go’zal badiy san’atlar bilan ziynatlangan mazkur bayt ham G’aribiyning yuksak iqtidori, shoirlik mahoratini yaqqol ko’rsatib turibdi.

Marsiyada tashxis va tazod san’atlari vositasida ifodalangan quyidagi fikrlar ana shu – G’aribiyning shoirlik mahoratiga ishora qiladi:

*She’ru devoni bu motamda qaro aylab yuz,
O’ylakim so’z boshi, shingarfi dog’i qolmay ol.* [1, 771].

Quyidagi baytda esa bu yo’qotishdan shoirlarning ruhiyatida aks etgan qayg’u va motam kayfiyati jonli ifodalangan:

*Shuaro shahrda barcha yaqolar chok aylab,
Tosh urub ko'ksiga, har yon chekibon vovaylo.* [1, 771].

Umuman, Shoh G'arib Mirzoning axloqiy qiyofasi, go'zal insoniy fazilatlari haqida boshqa tarixiy asarlarda ham ma'lumotlar mavjud. Jumladan, "Boburnoma" muallifi u haqida quyidagilarni yozgan: "Yana Shoh G'arib Mirzo edi, bukri edi. Agarchi hay'ati yomon edi, tab'i xo'b edi. Agarchi badani notavon edi, kalomi marg'ub edi. "G'aribiy" taxallus qilur edi, devon ham tartib qilib edi, turkiy va forsiy she'r aytur edi" [3, 148]. Ko'rinadiki, "Boburnoma"dagi fikrlar "Majolis un-nafois"dagi ma'lumotlarni to'ldiradi va tarixiy shaxs haqidagi qarashlarimiz va tasavvurlarimizni boyitishga xizmat qiladi. Marsiyada bu mulohazalarning o'ziga xos tezis shaklida, ammo yuksak badiiyat bilan ifoda topganiga guvoh bo'lamiz. She'rda G'aribiyning vafotidan iztirob chekkan qalb kechinmalarini quyidagicha tartiblash ham mumkin:

1. Lirik qahramonning motam kayfiyati ifodasi. Do'stona munosabatlarda samimiy, qalb ko'zi ochiq, ma'naviy olami go'zal insonning bu hayotdan ko'z yumishi lirik qahramon ruhiyati, kayfiyatiga kuchli ta'sir ko'rsatgan va she'rda afsus-nadomat tuyg'ulari ifodasini chuqurlashtirgan:

*Dahr bog'ida ajab tafriqadur, ey aflok,
Xalq ichi lola kibi qon, yaqosi gul kibi chok* [1, 770].

Baytda tashbeh san'ati G'aribiyning motamidan ko'ngli ozor chekkan "xalq"ning mahzun holatini yorqin tasvirlash imkonini bergan bo'lsa, nido san'ati vositasida lirik qahramonning achinish hissini ham, taassufi, qayg'usini ham teranroq anglash mumkin. Marsiyaning keyingi misralari ham ana shu mazmunga hamohang:

*Ko'zga olam qoradur, kiydi magar olam ham,
Motamiylar to'ninu ayladi o'zni g'amnok.* [1, 771].

Baytda tashxis va istiora san'atlari fikrning jonli va ta'sirchan yortilishini ta'minlagan.

2. Shoh – Husayn Boyqaroning ruhiy qiyofasi, o'g'lining o'limidan qayg'uga tushgan holati ifodasi. Ya'ni:

*Shoh dilbastalig'in anlagay ul mahzunkim,
Ketmish o'lg'ay bir aningdek dunyodan farzandi.* [1, 771].

Ulug' shoir G'aribiyni "shohning hamdam"i, "hamsuhbat"i, "yuragi payvandi" deb ta'riflaydi. Bu sifatlashlardan Husayn Boyqaroning o'g'liga bo'lgan mehri, otalarcha muhabbati va samimiy munosabati ayon bo'ladi. Faqat shugina emas, bu dunyoda Shoh G'arib mirzo kabi dilbar sifatlarga ega biror insonni topish qiyin edi, deydi Alisher Navoiy:

*Barqdek dahrga gar keldi-yu bo'ldi nobud,
Furqati shu'lasidin lek jahon o'rtandi. [1, 771].*

“Barq”, “shu’la” soʻzlarining “oʻrtandi” soʻzi bilan mutanosiblikda qoʻllanishi baytning mazmuni, tavsiflanayotgan qahramonning shaxsiyati va unga yaqin kishilarning motam kayfiyatini yanada chuqurroq tushunishga imkon bergan.

3. “Mahdi ulyo” – Shoh Gʻarib Mirzoning onasi Xadichabeginning qaygʻuli qiyofasi tasviri. Farzandining vafotidan “jahon” koʻziga “qorongʻu” boʻlgan mushtipar onaning mungli holati yurakni larzaga keltirmay qolmaydi. Marsiyada bu quyidagicha ifodalangan:

*Mahdi ulyogʻa jahon bo'ldi qorongʻu onsiz,
Koʻnglida yoʻq tarab-u koʻzida uyqu onsiz. [1, 771].*

Keyingi baytda mubolagʻa sanʼati vositasida Xadichabeginning ruhiy holati mana bunday boʻrttirilgan:

*Yuz tirnogʻila zahm etganidan qonmu borur,
Yo erur qongʻa mubaddal koʻzida suv onsiz. [1, 771].*

4. “Shahr eli” – Hirot ahlining ushbu motam tufayli chekkan iztirob-u qaygʻusi ifodasi. Shoh Gʻarib Mirzo ijtimoiy-siyosiy masalalarda shohning yaqin maslahatchisi, hamsuhbati boʻlishi bilan birga, hukumat boshqaruvi ishlarida ham uquvi baland edi. Husayn Boyqaro unga poytaxt Hirotning hokimligini ishonib topshirgani ham bejiz emas, albatta. Marsiyadagi mana bu misralar ham yuqoridagi fikrlarimizni quvvatlaydi:

*Shahr eli hokimi odil gʻamidin navha chekib,
Dodxoh istab oni, har sori aylab gʻavgʻo.
Kishi qolmayki, bu motam aro mahzun boʻlmay,
Zohid-u rindi xarobotiy agar shoh-u gado. [1, 771].*

Xullas, marsiyada motam kayfiyati badiiy sanʼatlar vositasida yorqin tasvirlangan. Shoh Gʻarib Mirzoning maʼnaviy-axloqiy qiyofasi, insoniy fazilatlari, shoirlik mahorati va atrofdagilarga munosabati ham sheʼrda hayotiy misollar orqali dalillangan. Har bir soʻz, misra va bandda uning vafotidan motamda boʻlgan kishilarning ruhiy holati chuqur lirizm bilan yoʻgʻrilgan. Mazkur marsiyani tadqiq etish esa nafaqat Shoh Gʻarib Mirzo haqidagi haqiqatlarni, lirik qahramon xarakterining oʻziga xosligi hamda Navoiy va Gʻaribiy oʻrtasidagi samimiy munosabatlarni yanada oydinlashtirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. TAT. 10 jildlik. 4-jild. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi NMIU, 2011. 838 b.

2. Alisher Navoiy. TAT. 10 jildlik. 9-jild. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi NMIU, 2011. 822 b.
3. Bobur, Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – Toshkent: SHarq NMIU, 2002. 612 b.
4. Kazakbaeva D. Oʻzbek mumtoz adabiyotida tarjiʻband va tarkibband janrlarining takomili. Filol.fan.b.fals.doktori diss. – Toshent, 2022. 138 b.

NAVOIY „SADDI ISKANDARIY“ DOSTONIDA SEHRILI ASHYO VA GʻAROYIB VOQEA-HODISALAR TALQINI

Gulchehra MARDONOVA,
Navoiy DPI magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonidagi sehrli ashyo, narsa, gʻaroyib voqea-hodisalar aniqlanib, tahlilga tortildi.

Kalit soʻzlar: Navoiy, “Saddi Iskandariy”, doston, sehrli buyum, gʻaroyib voqea, oyna, jom, chashma, devor.

Annotation

This article identifies and analyzes the magical objects, things and strange events in Navoi's epic "Saddi Iskandariy".

Keywords: Navoi, "Saddi Iskandariy", epic, magic item, strange story, mirror, glass, fountain, wall.

Аннотация

В данной статье выявляются и анализируются волшебные предметы, вещи и странные события в эпосе Навои «Садди Искандарий».

Ключевые слова: Навои, «Садди Искандарий», эпос, магический предмет, странная история, зеркало, стекло, фонтан, стена.

Oʻzbek mumtoz adabiyotida sehrli ashyo, buyum, narsa, gʻaroyib voqea-hodisalar, turli ajoyib tasvirlar juda koʻp uchraydi. Bular, ayniqsa, dostonlar, ayrim nasriy asarlarda tez-tez koʻzga tashlanadi. “Yusuf va Zulayxo”, “Gul va Navroʻz”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sabʻai sayyor”, “Saddi Iskandariy”, “Lison ut-tayr”, “Rohati dil”, “Sabot ul-ojizin”, “Husn va Dil” kabi dostonlar, “Boburnoma” dek nasriy asarlarda bu jihatlar yaqqol koʻrinadi.

Dostonlarda uchraydigan jom, tosh, oyna, koʻzgu, muhra, chashma,

hovuz, daraxt, surat, taxt, qo'rg'on, g'or, butxona, qilich, sahro, dengiz, shamol, dev, ilon, ot, qush kabi ashyolarning sehrli, g'aroyib xususiyatlari, bo'ri, tuya, olti oylik chaqaloqning so'zlashi, sevrishganlarning bir-birini ko'rib hushdan ketishi, g'aroyib kuch-qudrat sohibi bo'lish, tush lavhalari, ularni to'g'ri ta'birlash, sehrli masjid, butxona voqealari, chashmaning ajoyib xususiyatlari, cholg'udan chalingan kuy natijasidagi holatlar, sevgi natijasida bo'ladigan kechinmalar, jang jarayonlari, hayratlanarli inshootlar tezda bunyod etish va boshqalarda bu jihatlar namoyon bo'ladi. Asarlarda mazkur tasvirlar bir necha maqsadda qo'llaniladi:

1. Asar voqealari rivojiga turtki berish, ularni yanada rivojlantirish;
2. Asar qahramonlariga xos jihatlarni yaqqolroq namoyon etish;
3. Asar qahramonlari qiyofasi, ichki kechinmalari, ayrim obrazlarga xos sifatlarga e'tiborni qaratish;
4. Shoirning badiiy mahorati, xayolot olamining kengligini anglash va boshqalar.

Mana shu tomonlarning bir qanchasi Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonida ham ko'rinadi. Dostondagi ikki suyak, ikki kaklik jangi, baliqlar, osh, tobutdan chiqarib qo'yilgan bo'sh qo'l, topishmoq – ramz hisoblasa bo'ladigan go'y, chavgon, kunjut, voqealarida buni ko'rish mumkin.¹

Iskandar tilsimlar yurti – Kashmirga yo'l oladi. Bu yerda ham bir qancha sir-sinoatlarning guvohi bo'ladi.

Kashmir shohi Malluning aytishicha, agar u Iskandardan yengilsa, g'aroyib voqea sodir bo'ladi. Birinchisi, sehr – jodu asosida mamlakat qal'asining butun tevaragi, osti ham daryodan iborat qilib qurilgan:

*Yana turfa ish munda paydodurur
Ki, ham davri, ham osti daryodurur.*²

Ikkinchisi esa, agar Kashmir xalqiga biror zahmat yetgudek bo'lsa, sehrgarlar tezda chora ko'radilar: yumronqoziqni yirtqich sherga, bug'uni qonxo'r qoplonga aylantiradilar:

*Ki, gar fitnaye yetsa aflokdin,
Qilur har biri royi bebokdin:
Fusun birla yumronni sheri jayon,
Gavaznni salobatda babri yabon.*

Uchinchisi esa, baland tog' ustidagi mis va bronza qotishmasidan ishlangan tilsim, ya'ni qo'rg'on. Shahar ichida bir yer osti yo'li bo'lib, u

¹ Xo'jayev T. „Saddi Iskandariy“dagi ramzlarning ma'no qirralariga doir // „O'zbek tili va adabiyoti“ jurnali, 2010. 6 – son. 61-bet

² Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. MAT.20 tomlik.11-tom. Toshkent: "Fan", 1993.217-bet.

o'sha qo'rg'onga olib boradi. Bu yerda doimo issiq shamol esib turadi. Agar bu yerning bir og'zi berkilsa , ikkinchisi ham berkiladi. „... u yerdagi tilsimda shunday sir borki , o'sha odam harakat qilib shu sirni ochsa , o'z dushmanidan o't bilan yelni o'g'iray oladi. Bu yer garmselning makoni bo'lib , agar shu yel esmasa , odamlar kuyib-o'rtanib ketadilar. Aksincha , agar shu yel qo'zg'olib , tashqari chiqsa-chi , bu mamlakatda joni bor odamning qolishi mumkin emas”.¹ Arastu boshchiligidagi olimlar makkor va jodugar kashmiriylarning bu sehr-u jodularini katta koptokka o'xshash qurol yasab , xavf-xatarni mohirona daf etadilar. Iskandarning Kashmirni fath etishi Jomosb hakim tomonidan oldindan bashorat qilingan edi.

Malluning mulkidan Jamshid jomining biri - „Jomi ishratfizoy“ topiladi. „Navoiy asarlari lug'ati“da bu jomga quyidagicha ta'rif beriladi:

„Jomi ishratfizoy – aysh – ishratni ortdiruvchi qadah (may)“.²

Qadahdagi maydan qancha ichilsa ham kamaymay , doimo to'lib turadi. Qadahning ikki xususiyati ta'kidlanadi. Biri –qancha ichsa ham mayning kamaymasligi, ikkinchisi, egri bo'lsa to'kilmasligi:

*Agarchi necha ichsa o'ksulmagay ,
Vale egri ham bo'lsa , to'kulmagay.*³

Iskandar Chin shahriga yurish qilishdan oldin bir tush ko'radi:

*Quyoshcha manga tushta anvor edi ,
Yana bir quyosh ham padidor edi.
Kelibon qo'yar erdi ollimda bosh ,
Kishi ko'rmamish mundoq iki quyosh.*

Ya'ni , ikki quyosh bor emish. Biri – menman. Ikkinchi quyosh kelib menga sajda qilibdi. Bu tushdan keyin Chin xoqoni elchi qiyofasida kelib, unga sulh tuzishni taklif etadi. Iskandar bunga rozi bo'ladi. Chin xoqoni unga ikki ajoyib sovg'a tuhfa etadi. Biri oyna va biri Chin go'zali:

*Ki , oni falak mehroyin debon ,
Vale xalq oyinai Chin debon.
Hakimiki oni tilsim aylabon ,
Namoyish anga iki qism aylabon.*

Baytda yozilishicha , oyna yorug'likda quyoshga o'xshar , xalq esa uni „Oyinayi chin“ (haqiqat oynasi) deb atar edi.

Uni yasagan hakimlar ikki yuzini ikki xil ko'rsatadigan tilsim qilib yasagan edi. Agar kimning so'zi rost bo'lsa, oynada yuzi ko'rinadi; yolg'on

¹ Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. T. : G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 514-b.

² Navoiy asarlari lug'ati. T. : G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti , 1972. 230-b.

³ Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. T. : G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 183-b.

bo'lsa aksincha, ko'rinmaydi. Navoiyning „Sab' ai sayyor“ dostonida ham bu sehrli tilsim tilga olinadi.¹ Lekin „Oyinayi chin“ning yana bir xususiyati bor ediki, u mayga ruju qo'yganlarni may ichishdan to'xtatar edi.

Iskandar olimlarning hammasini yig'ib olam va falakiyotning sirlarini ochuvchi tilsim ixtiro qilishlarini buyuradi. Olimlar usturlab (quyosh va yulduzlarning yuksakligini o'lchaydigan asbob)² va jahonnamo oyna ixtiro qiladilar.

*Birida to'quz charx taqsim o'lub,
Birida ayon yeti iqlim o'lub.*³

Birida to'qqiz qavat osmon, birida yetti iqlim yaqqol namoyon bo'lardi.

Iskandar ya'juj – maxluqlardan himoyalaniş uchun devor qurdiradi. So'ng esa Muhit okeaniga sayohatga chiqadi.

Iskandar shoh etib saylangandan so'ng hamma sohada adolat bilan ish ko'ra boshlaydi. Xalqning ehtiyojini hisobga olib, ikki yil ularni barcha xirojlardan ozod etadi. Narx-navo hamda qimmat sotuvchilar bilan shug'ullanadi. Hatto Katta tarozuni ham ixtiro qilib, olibsotarlar o'rtasidagi nizoga barham beradi.

*Qaponni ham ul ixtiro ayladi,
Qiyos ichra raf'i nizo ayladi.
Yana tuzluk izhorig'a tuzdi kayl
Ki, el qilmag'ay egrilik sori mayl.*⁴

Yosh, adolatparvar shoh mamlakatni obod qilish uchun yana ko'p ishlarni bajardi. Quyoshdek olam uzra bayroq ko'tarib shunday ishlarni qildiki, hech kim bu jahonda bajargan emasdi. Shunday mo'jizalarni yaratdiki, ko'plab jahondorlar uning qudrati oldida mag'lub bo'ldilar. Uning g'aroyib ishlaridan biri rabotlar qurish, yerni yig'och o'lchovi bilan o'lchash bo'ldi.

Keyin dengiz safariga o'tlanib minglab kema yasatib, necha yil suv ichida okeanlar, dengizlarni kezib ularni o'lchatdi. Suv ichini ko'rish uchun maxsus shisha idish yasatdi va shu shisha idishni ichiga kirib, uning og'zini berkitdi-yu, necha ming qari keladigan arqon uchini shishaga ulab dengizni tomosha qilishga bel bog'laydi, ya'ni shishadan maxsus noyob apparat yasatgani hikoya qilinadi. „...Maxsus yasalgan shisha qurilmada yakka o'zi

¹ Alisher Navoiy. Sab' ai sayyor. T. : G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 169-b.

² Navoiy asarlari lug'ati. T. : G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. 627-b

³ Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. T. : G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 288-b.

⁴ Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT. 10 jildlik, 8-jild. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. 105-bet.

tekshirish uchun okean ostiga tushadi. E.Ye Bertels „Navoiy“ kitobida bu shisha yashik haqida: „Bu o‘rinda yana Navoiy uning zamonasida faqat orzu-hayol bo‘lib, bizning kunlardagina ro‘yobga chiqarilgan texnika qurilishi haqida bashorat qiladi“, deb yozgan edi“.¹

Dostonda Iskandar bilan podshohlikdan voz kechgan gado, uning shartlari, Iskandarning obi hayot izlashi, Doroning ming bayza zar – ming oltin tuxum xiroj olishi, ikki rafiqning sadoqatini tushida ko‘rgan Chingizxon xalqqa omonlik berishi, Doro va Iskandar jangida yig‘ilgan lashkarning behisoblighi, Iskandarning Doroning uch vasiyatini bajarishi, chumoli va ya‘juj-ma‘jujlar tasviri, ularga qarshi qurilgan devor, Iskandarning o‘limini oldindan sezishi kabilarda yuqoridagi tushunchalarni ko‘rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

Xo‘jayev T. „Saddi Iskandariy“dagi ramzlarning ma‘no qirralariga doir // „O‘zbek tili va adabiyoti“ jurnali, 2010 . 6 – son. 61-bet

Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. MAT.20 tomlik.11-tom. Toshkent: „Fan“, 1993.217-bet.

Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. T. : G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 514-b.

Navoiy asarlari lug‘ati. T. : G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1972. 230-b.

Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT. 10 jildlik, 8-jild. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. 105-bet .

Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufqlari. Toshkent: „O‘qituvchi“, 1997. 142-bet.

NAVOIY G‘AZALLARIDA DIDAKTIK XARAKTER BADIIYATI

Kumush DAVLATALIYEVA,
Namangan davlat universiteti magistranti,
g-mail: davlataliyevakumush438@gmail.com

Tel: 94 903-07-49

Annotatsiya

Maqolada o‘ziga xos shakliy qurilma tizimiga ega, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, ishqiy va axloqiy mavzularda yoziluvchi g‘azal janrining Navoiy

¹ Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufqlari. Toshkent: „O‘qituvchi“, 1997. 142-bet.

ijodida tutgan oʻrni va uning “Har gadokim...” deb nomlanuvchi gʻazalining didaktik ahamiyati haqida soʻz yuritildi.

Kalit soʻzlar: gʻazal, misra, bayt, matlaʼ, maqtaʼ, yakpora, parokanda, voqeaband, musalsal, radif, doston, devon, debocha,...

Аннотация

В статье говорилось о роли жанра Газели, имеющего своеобразную систему формообразования, написанного на философские, социально-политические, романтические и этические темы, в творчестве Навои и дидактическом значении его газели “Хар гадоким...”.

Ключевые слова: Газель, Мисра, байт, Матла, Макта, джакпора, пароканда, прабанд, мусалсал, Радиф, эпос, Девон, Дебора,...

Annotation

The article talks about the role of Gazal genre in Navoi's creativity, written on philosophical, socio-political, romantic and moral themes with a specific device system of form and didactic significance of Gazal, known as “every gadokim...”.

Keywords: gazelle, misra, Beth, matlaʼ, maktaʼ, yakpora, retail, event, musalsal, radif, epic, devon, debocha,...

Oʻzbek xalqining buyuk shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy oʻlmas “Xamsa” asari tarkibidagi dostonlari, oʻn olti xil janrdagi ijodi, “Lison ut-tayr” dostonida shoirning oʻzi taʼkidlaganidek 100 ming baytdan iborat merosi bilan adabiyotimizni boyitgan, uni jahon adabiyoti darajasiga koʻtargan, bashariyatning madaniyat xazinasiga ulkan hissa qoʻshgan ijodkordir.

Navoiy oʻz oldiga turkiy sheʼriyatni janrlar jihatidan mukammal bir holatga keltirishni maqsad qildi va oʻz devonlarida 16 janrni muvaffaqiyat bilan qoʻllaydi. Baʼzi janrlarning turkiy adabiyotga kirib kelishi Alisher Navoiy nomi bilan bogʻliq boʻlsa, ayrimlarining keng koʻlamdagi rivoji shoir adabiy faoliyati bilan bogʻliq[1]. Jumladan, gʻazal janri dastlab arab sheʼriyatida VII asrda paydo boʻlgan boʻlsada, Atoiy, Sayfi Saroyi, Sakkokiy, Bobur, Lutfiy, Mashrab, Soʻfi Olloyor, Huvaydo, Nodira, Uvaysiy, Ogahiy kabi mumtoz shoirlar qatori Nizomiddin Mir Alisher ham janr rivojiga sezilarli hissa qoʻshganlar. Masalan, 1465-1466-yillarda Mashhadda shoirning muxlislari tomonidan tuzilgan, fanda bugun “Ilk devon” deb ataluvchi devonida jami 4 lirik janrdagi 434 ta sheʼr mavjud boʻlib undan 391 tasi gʻazal, Sherozda 1471-yili Oʻgʻuz turklari tomonidan

tartib berilgan jami 4ta lirik janrdagi 229 ta sheʼrdan 224 tasi gʻazal, “Xazoyin ul-maoniy” dagi 4 devonning har birida shoirning turkiy tilda bitilgan 650 tadan jami 2600 ta gʻazali oʻrin olgan. Alisher Navoiy gʻazallari faqatgina son jihatidan emas, balki oʻzining badiiy koʻlami, axloqiy-gʻoyaviy jihatidan ham Sharq mumtoz gʻazalchiligining yuksak namunalari sirasiga kiradi. “Gʻazal(arabcha – ayollarga xushomad qilish, ayollarni madh etish) – Sharq mumtoz sheʼriyatida eng koʻp tarqalgan lirik janr, 3-4 baytdan 19 baytgacha boʻlgan hajmda yozilib, a-a.b-a, v-a, g-a,... tarzida qofiyalanuvchi sheʼr.”[2] Bizga ayonki, gʻazallar maʼlum bir belgilariga koʻra bir qator koʻrinishlarda tasniflanadi: yakpora gʻazallar – uning barcha baytlarida bir mavzuda soʻz yuritiladi(Masalan, Shoʻx ikki gʻizolingni... gʻazali); parokanda gʻazallar – butunligi bazn, qofiya, radif birligi hisobiga taʼminlanuvchi, baytlarida turli mavzularda soʻz yuritiladigan gʻazallar(Masalan, Kimki bir koʻngli buzugʻning... gʻazali); musalsal gʻazal – matlaʼda qoʻyilgan mavzu oʻzaro rivojlantirib borilishi hisobiga baytlar orasida bogʻlanish hosil qilinadi(Masalan, Qaro koʻzum... gʻazali); voqeaband gʻazal – adabiyotshunoslikka keyinroq qoʻshilgan gʻazalning bu turida, nomidan maʼlumki, kechinma biron-bir voqeaning moʻjazzgina bayoni orqali ifodalanadi(Masalan, Jongʻa chun dermen... gʻazali).

Har gadokim, boʻryoyi faqr erur kisvat anga,

Saltanat zarbaftidin hojat emas xilʼat anga.

Kim fano tufrogʻigʻa yotib qoʻyar tosh uzra bosh,

Text uza ermas muzahhab muttako hojat anga.

Oʻn uch baytdan iborat ushbu yakpora gʻazalda bir qaraganda oddiy tasvirdek tuyulsada Navoiyga xos oʻta nuktadonlik bilan shoh va darvesh orasidagi tubsiz jarlikday koʻringan tafovutni bir-birini rad etuvchi misol va dalillar orqali ajoyib tarzda shavq va hayajon bilan qiyoslab koʻrsatar ekan, tasavvufning jasoratbaxsh gʻoyalaridan biri – darvesh shohdan ulugʻ va afzal, shuning uchun darvesh shohga emas, shoh darveshga muhtoj,-degan fikrning ehtirosini yashirmay maʼqullaydi. Mumtoz adabiyotda gʻazalga sarlavha qoʻyish yaʼni uni nomlash odat qilinmagan. Shu sababli adabiyotshunoslar yoki sheʼrxonlar orasida gʻazallar turlicha, koʻpincha matlaʼsi, ilk misrasi, radifi, baʼzan esa matlaʼdagi ilk soʻzlar orqali nomlanadi.Masalan, Navoiyning “Har gadokim...”deb nomlanuvchi ushbu gʻazalining keying baytlarida ham olam-olam axloqiy pand-nasihatlar yashirin:

Shah yurib olam ochar, darvesh olamdin qochar,

Ham oʻzing insof bergilkim, bu ne nisbat anga.

*Har ne shah maqsudidur, darveshning mardudidur,
Ko`r ne himmatdur munga, ne nav erur holat anga.*

Baytlardagi maqsud-qasd qilingan narsa, niyat qilingan narsa, maqsad istak, murod, orzu, mardud- rad qilingan, haydalgan, nomaqbul[3]degan ma`nolarni anglatadi. Bundan ko`rinadiki, shoir ushbu g`azalida shoh va darveshni bir-biriga zid qo`yish orqali shohni dunyo kishisi, darveshni esa boqiy dunyo kishisi sifatida tasvirlamoqda. Bundan shunday didaktik ma`noni uqish mumkin: “Bu dunyoning o`tkinchi go`zalliklari-yu boyliklariga berilib, Boqiy dunyoyingizni unutib qo`ymang!”. Ushbu g`azalning o`ninchi baytida shoir o`ta so`zomonlik bilan aynan hozirgi zamon kishilariga ham mos tushuvchi ba`zi bir kimsalarning dinni niqob qilib o`tkinchi dunyo boyliklariga intilishi, ayrimlarning esa aksincha ekanligini tasvirlagan:

*Shahlar darvesh-yu, darveshlar shahiki bor,
Shahlig` suvrat anga, darveshlik siyrat anga.*

Bu baytda shoir “Shohlarning darveshi, darveshlarning esa shohi bor, ko`rinishi shoh lekin, siyrati ya`ni yurish- turishi, odati, axloqi darveshniki”, - deya do`sti Husayn Boyqaroni tasvirlagan bo`lishi ham mumkin. Chunki, G`azal maqtasida shunday deydi:

*Gar Navoiy so`z uzatti faqirdin emas demang,
Bo`lmag`uncha hukm shahdin, qayda bu jur`at anga?!*

Ya`ni, shohdan hukm bo`lganligini va bu g`azalni yozganligini aytadi. Navoiyning so`zga ustaligini qarangki, o`zining boy tabaqadan bo`lganligi uchun “aytganlariga o`zi tushunmaydi deb o`ylamang!”, - deya qistirma qilib o`tib ketadi.

Xulosa o`rnida shuni aytishimiz mumkinki, Navoiy badiiy adabiyotni hikmatli so`zlarsiz, pand-nasihatsiz tasavvur eta olmaydi. Nafaqat didaktik ruhdagi g`azallari balki, ishqiy mavzudagi g`azal, ruboiy va boshqa janrdagi she`rlariga ham inson hayoti, yurish turishi uchun zarur bo`lgan hikmatli so`zlar va iboralarni qo`shib ketgan. Ilk rasmiy devoni hisoblanmish “Badoyi` ul-bidoya”ning debochasida: “Mundoq devon bitilsa”, ya`ni pand-nasihatlar bo`lmagan devon tuzilsa, - deydi shoir, - u vaqtda “behuda zahmat va zoye mashaqqat ” tortgan bo`ladi deb, bunday devonning hech kimga keragi yo`qligini va mehnatlari bekorga ketishini aytib o`tgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. –T: Tamaddun,2018. – B 291.

2. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lugʻati. -T: Akademnashr,2013. – B 393.
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati(4 tomlik).- T.: Fan, 1984.2-tom, - B 280,234
- 4.Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufqlari(Adabiyot oʻqituvchilari va talabalar uchun qoʻllanma).-T.: Oʻqituvchi, 1997
5. <http://navoinatlib.uz8101> [Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. 20 tomlik. Toshkent. Fan nashriyoti]

“NASOYIM UL-MUHABBAT” DA SA’J SAN’ATINING O’RNI

Zufnunabegim AXROROVA,
BuxDU 3-bosqich talabasi
O‘zbekiston

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asarida qoʻllanilgan sa’j va uning turlari tahlilga tortilgan. Tahlil davomida shoir mahoratiga baho beriladi.

Kalit soʻzlar: Alisher Navoiy, “Nasoyim ul-muhabbat”, Atoulloh Husayniy, “Badoyi us-sanoʻe”, sa’j, mumtoz adabiyot, gʻoyaviy-badiiy tahlil, badiiy mahorat.

Аннотация

В статье анализируются саж и его виды, использованные в произведении Алишера Навои «Насаим уль-мухаббат». В ходе анализа оценивается мастерство поэта.

Ключевые слова: Алишер Навои, «Насаим уль-мухаббат», Атулла Хусейни, «Бадойи ус-саное», саж, классическая литература, идейно-художественный анализ, художественное мастерство.

Annotation

The article analyzes saj and its types used in Alisher Navoi's "Nasayim ul-muhabbat". During the analysis, the poet's skill is assessed.

Key words: Alisher Navoi, “Nasayim ul-muhabbat”, Atoullah Hussein, “Badoyi us-sanoe”, saj, classical literature, ideological-artistic analysis, artistic mastery.

Ma’lumki, badiiy matn yaratishda tasviriy vositalarning oʻrni beqiyos. Matn xoh nazmda boʻlsin, xoh nasrda uning kitobxon qalbidan oʻrin egallashida badiiy san’atlarning alohida ahamiyati bor. Qolaversa, Sharq

adabiyotida ijodkor badiiy mahoratiga baho berishda badiiy tasviriy vositalardan foydalanishiga ham e'tibor qaratilgan.

Badiiy san'atlar Sharq mumtoz adabiyotida "badoyi us-sano'e" deb atalib, ilmiy jihatdan ham keng o'rganilgan. Azaldan badiiy san'atlar xususiyatlariga ko'ra tasniflangan va bir-biridan tafovutlangan. Ular orasida sa'j san'ati ham ohangdorlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, Sharq mumtoz adabiyotidagi badiiy san'atlar orasida keng qo'llanilishi, bir necha turlarga bo'linishi bilan sa'j alohida mavqe egallaydi. Mazkur san'at yozma mumtoz adabiyotda keng qo'llanilsa-da, olimlarning fikriga ko'ra uning paydo bo'lishi folklorga borib taqaladi.

Ayniqsa, xalq dostonlarida, xalq qissalarida mazkur san'atning alohida o'rni bor. Ta'kidlash lozimki, xalq dostonlarining muhim xususiyatlaridan biri nasr va nazmning aralash kelishidir. Ana shunday holatda, ya'ni nasriy parchalarda sa'j ta'sirchanlikni oshirish bilan birgalikda g'oya ifodasida ham muhim hisoblanadi. Masalan, "Erali va Sherali" dostonidan olingan quyidagi matnga e'tibor qaratsak, "Siz zolim fe'lingizni **tashlabsiz**, miskinlar vaqtini **xushlabsiz**, bu gapingiz menga xush keldi" [3, 4]. Mazkur parchadagi "tashlabsiz – xushlabsiz" so'zlari sa'jni yuzaga keltirgan.

Mazkur san'at haqida Atoulloh Husayniy "Badoyi us-sano'ye" asarida shunday deydi: "Arabiyyat ahlining bir toyifasi nazdida nasrg'a xosdir va bu toyifa sa'jni nasr fosilalarining oxirgi harfta muvofiqlig'idin iborat deb bilypturlar" [2, 62]. Ya'ni mazkur san'atda qofiyani ta'minlovchi raviy tovush asosiy vazifa bajaradi. Nasrdagi ohangdorlikni yuzaga kelishi sa'j san'ati deb yuritiladi. Bu borada "Badoyi us-sano'ye"da shunday zikr etiladi: "Bu san'atta, qayerda zikr etilmasun, oxirgi harfdin murod so'z o'zagidagi qofiya raviysi yanglig' amalda bo'lg'an oxirg'i harf yoki o'shul harfqa o'xshash o'zga bir harftur" [2, 62]. Hazrat Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat" asarida mazkur poetik vositadan unumli foydalanganligini ko'rish mumkin: "Ul ma'rifat kunjining valoyatosor holoti zikridin va foyiz ul-anvor maqoloti fikridin ahli arboblarg'a naf'lar va shavq-u irodat ahlig'a fayzlar yetishdi" [1, 8]. Ushbu parchada ulug' shoirning o'z ustoz, piri Abdurahmon Jomiyning "Nafohat –ul uns" asari va undan insoniyatga yetadigan naflar haqida fikr boradi. Hazrat Navoiy Jomiy asaridan "valoyatosor holoti zikri"dan, ya'ni valiylar holining zikri va "foyiz ul-anvor maqoloti" nurlarni keng yoyuvchi so'zlari "ahli arboblarg'a" amaldorlarga manfaat, "shavqu irodat ahlig'a" muridlarga fayzlar yetishishini ta'kidlaydi. Shoir mazkur fikr ifodasida sa'jdan o'rinli foydalangan. Ya'ni ohangdosh (qofiyadosh) so'zlarni ketma-ket yig'ib,

(valoyatosor – foyiz ul-anvor, holoti – maqoloti, zikridin – fikridin) fikr ta'sirchanligiga erishgan.

Atoulloh Husayniyning fikriga ko'ra, sa'jning uch turi mavjud: sa'j-i mutavoziy, sa'j-i mutarraf, tarsi'. Sa'j-i mutavoziyning o'zi ham uch guruhga bo'linadi. Birinchisi shuki, bunda “fosilalar singari har bo'lakning boshqa alfozi ham ikkinchi bo'lakdagi muqobil alfoz bila oxirg'i harf va vaznda muvofiq bo'lur” [2, 63]. Sa'jning ayni ko'rinishini “Nasoyim ul-muhabbat”da ham ko'ramiz: “...chun bu valoyat riyozu muhabbat nasimig'a muhib va futuvvat shamimig'a sabab bo'ldi, anga “Nasoyim ul-muhabbat min sha-moyim ul-futuvvat” ot qo'ydim” [1,8]. Ulug' ijodkor mazkur parchada o'z asarining yaratilish sababini va nomlanishi bilan bog'liq mulohazalarni ifodalagan. Ya'ni yaratiladigan asar valiyylar bog'larining muhabbat shabadasini sevuvchi va olijanoblikning xushbo'y hidlariga sabab bo'ldi. Shu bois unga “Muhabbat shabadalari va olijanoblikning xushbo'y hidlari”, deb nom qo'ydim, deya asar nomini izohlaydi. Hazrat Navoiy ayni muhim fikrlar ifodasida sa'j-i mutavoziy (muhabbat nasimig'a – futuvvat shamimig'a) dan foydalanadi.

Sa'j-i mutavoziyning yana bir ko'rinishi, “fosiladin boshqa alfozning hammasi andoq bo'lmag'ay, balki ba'zisi o'shandoq bo'lur” [2, 63]. Alisher Navoiyning mazkur asarida insonning aziz va mukarram qilib yaratilganligi bilan bog'liq “Bu toifa sulukida muqaddima tamhidi” deb nomlanuvchi ibtido bobida mazkur san'at turidan o'rinli foydalanilganligini ko'rish mumkin: “Muning islohi uchun ba'zi bir guzida bandalar boshig'a nubuvvat tojin qo'yub, beliga hidoyat kamarin bog'lab, bu maxluqning amru nahyig'a o'z ollidin mahkum va bularg'a hokim qildi” [1, 8]. Hazrat Navoiy inson bolalarining haq taolo tomonidan aziz va mukarram qilinganligi barobarinda, o'ziga xalifa tanlashda ham odamni tanlaganligiga urg'u beradi. Shuningdek, Alloh ba'zi bandalarining boshiga “nubuvvat tojini”, ya'ni payg'ambarlik tojini qo'ydi, ba'zilarining beliga “hidoyat kamari” – to'g'ri yo'l ko'rsatish kamarini bog'ladi. Bu bilan insonlarni “amru nahyi” – yaxshi yo'lga undash va yomon yo'ldan qaytarish vazifasini ushbu aziz zotlarga yuklaganligini ta'kidlaydi. Ayni fikr ifodasida sa'j-i mutavoziyning shu turi ijodkorga qo'l keladi. Mazkur turda qofiyadosh so'zlar tovushlarining hammasi ham bir-biri bilan mos kelmaydi. Ammo ba'zilar muvofiq kelganligini ko'rish mumkin: nubuvvat- hidoyat, tojin – kamarin, mahkum – hokim.

Atoulloh Husayniy sa'jning yana bir ko'rinishini zikr qilibdurlar. Bu borada shunday debdurlar: “Uchinchi turi ulkim, fosilalardin o'zgasida mazkur muvofiqlik bo'lmas” [2, 63]. Ayni ko'rinishdagi sa'j turi “Nasoyim

ul- muhabbat”da ham uchraydi: “Va shayx ul-islom muqarrabi Hazrat Boriy Xoja Abdulloh Ansoriy q. r. mashoyix tabaqotinkim bitibdurlar, jamii avliyoullohdinkim zikr qilibdurlar, barchadin alarni ko‘prak vasf qilibdurlar va martabalarin biyikrak tutubdurlar” [1, 10]. Mazkur asarda payg‘ambarlar zikridan so‘ng, avliyoullohlarga xos asosiy jihatlariga ham to‘xtalib o‘tilgan. Jumladan, Navoiy “bularning avval ishlari tavbadurkim”, deb valiylar tavbasini zikr etar ekan, ularning luqmai halol topmoq uchun ma‘lum bir kasb egasi bo‘lganliklariga ham urg‘u qaratadi. Xoja Abdulloh Ansoriy haqida fikr yuritib, hazratning “mashoyix tabaqotinkim” – shayxlarning darajalarini bitganliklarini, unda jami avliyoullohlar zikr etganliklarini, barchadan ko‘p mazkur toifa ahlini vasf qilganliklarini, qolaversa, ularning martabalarini barchadan “biyikrak” buyuk tutganliklari haqidagi ma‘lumotlarni keltiradi. Ushbu parchaga e‘tibor qaratsak, kichik parchalardagi oxirgi so‘zlar o‘zaro muvofiq, ya‘ni ohangdosh ekanligi ma‘lum bo‘ladi: bitibdurlar – qilibdurlar – tutubdurlar.

Sa‘jning navbatdagi turi “sa‘ji mutarraf” bo‘lib, “Badoyi us-sanoye”da shunday ta‘rif beriladi: “...nasr fosilalarining oxirgi harfta muvofiqligi va vaznda muxoliflig‘idin iborattur” [2, 64]. Bu sa‘j turida asosiy e‘tibor gap so‘nggida kelgan so‘zlar ohangdoshligi faqat oxirgi harflar bilan belgilanadi. Mazkur so‘zning vaznda muxolifli – teskari, ya‘ni mos kelmasligi ko‘zga tashlanadi. Ma‘lumki, “Nasoyim ul-muhabbat” Alisher Navoiyning yuksak badiiy mahoratini ko‘rsatib turuvchi asarlaridan biridir. Shu jihatdan, e‘tibor qaratilsa, sa‘jning “sa‘ji mutarraf” turi ham qo‘llanilganligiga guvoh bo‘lamiz: “Ba‘ziki, bo‘lsalar ham tamomin Tengri yo‘lig‘a sarf qilurlar va minnat jonlarig‘a tutarlar” [1, 12]. Hazrat Navoiy valiyyllarning islom farzlariga va naflariga qay darajada ahamiyat berishlariga ham keng to‘xtalib o‘tadi. Shulardan biri zakot masalasidir. Avliyoullohlarning zakot berishi oddiy xalqning zakot to‘lashidan tubdan farq qilgan. Chunki musulmon ummati uchun zakot to‘lashning shartlari, talablari va eng asosiysi miqdori shariat tomonidan belgilab qo‘yilgan. Ammo mazkur belgilangan talablarga valiylar alohida ahamiyat qaratib, borini (barcha mol-mulkini) Alloh yo‘liga sarf qilishlari ta‘kidlangan. Yuqoridagi parchadagi “yo‘lig‘a” va “jonlarig‘a” so‘zlarining faqat oxirgi tovushlari mos kelib, ohangdorlikni ta‘minlagan.

Sa‘jning navbatdagi turi sa‘ji mutavozindir. Mazkur turni sa‘j turlaridan biri deb hisoblagan barcha olimlarning nazdida u hoh nazm, xoh nasrdan iborat so‘z fosilalarining vaznda muvofiq kelishi zarur bo‘lib, ammo mazkur so‘zlarning oxirgi harflari mos kelmasligidir. Jumladan, “Badoyi us-sanoye”da shunday deyiladi: “...ul xoh nazm, xoh nasrdin

iborat kalomning fosilalarning vaznda muvofiqligi va oxirgi harfta muxoliflig'idin iboratdur" [2, 64]. Ya'ni mazkur sa'j turida harf ohangdoshligi muhim sanalmay, fosilalarning (hijolarning) vaznda mos kelishi inobatga olinadi. Sa'jning ayni turi "Nasoyim ul- muhabbat" da ham mavjud: "Alar ham kirgoch, Xoja hamul dastur bilan qo'porlar va alarni o'lturdurlar va iliklarin yeshtirurlar va so'rarlarki, Qaydalig'siz?- Derlarki, ko'histonlig'" [1, 14]. Mazkur parchadagi o'lturdurlar – yeshtirurlar – so'rarlarki – qaydalig'siz – ko'histonlig' kabi so'zlar sa'ji mutavozinni yuzaga keltirgan.

Umuman olganda, hazrat Navoiy "Nasoyim ul- muhabbat" asarida o'z mulohazalarini asosli hamda ta'sirchan ifodalashda sa'j va uning turlaridan unumli foydalangan. Ma'lum bir san'atdan mohirona foydalanish kitobxonga estetik zavq berish bilan birga, uning asarni to'g'ri tushunishi va esda saqlab qolishida ham muhim hisoblanadi. "Nasoyim ul- muhabbat" asarida Alisher Navoiyning sa'jdan asosli va unumli foydalanganligi, uning badiiy mahoratini ko'rsatishga xizmat qiladi, deyish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 17-jild. – Toshkent: «Fan». 2001y. 548-b
2. Attor F. Tazkiratul avliyo. T. 2013 y. 604 b.
3. Erali va Sherali. www.ziyouz.com kutubxonasi.

BADIIY IFODA VA MA'NODAGI UYG'UNLIK

**Sarvinoz Axmadqulova,
O'zMU 2-bosqich talabasi**

Annotatsiya

Mazkur maqolada yetuk shoir Alisher Navoiyning "Badoe' ul-vasat" devoniga kiritilgan g'azallari mazmuni va ularda tazod san'atining qay holatda qo'llanilganligi tahlil qilingan. Xususan, tazod san'atidan Navoiy o'z lirikasida nozik did ila foydalangan.

Kalit so'zlar: mutazod, mutobiqa, tazod, lirika, badiiy tasvir

Аннотация

В данной статье анализируется содержание газелей великого поэта Алишера Навои, вошедших в «Бадое ул-васат», и условия, в которых используется в них искусство тазада. В частности, Навои с большим вкусом использовал искусство тазода в своей лирике.

Ключевые слова: тазод, мутазод, мутабика, лирика, художественный образ

Annotation

This article analyzes the content of the poems of the great poet Alisher Navoi, included in the collection "Badoe 'ul-vasat" and the conditions in which the art of tazod is used in them. In particular, Navoi used the art of tazod in his lyrics with great taste.

Keywords: tazod, mutazod, mutobiqa, lyrics, artistic image

Ma'lumki, o'zbek mumtoz she'riyati nafaqat ifoda yo'li, ohang va badiiy tasvir usuli, balki badiiy san'atlarning xilma-xilligi bilan han o'ziga xosdir. Ana shu she'riy san'atlardan biri va eng faol ishlatilgani bu – tazod. Tazod san'ati misralarda o'zaro zid bo'lgan so'z va tushunchalarga asoslanishi ayon. Ammo u orqali nir qator ijtimoiy, ma'naviy, axloqiy masalalar bir-biriga qiyos, taqqos va qarshilantiridh orqali jonli hamda ta'sirchan ifodalanadi. Yetuk adabiyoshunos Y.Is'hoqov o'zining "So'z san'ati so'zligi" kitobida tazod san'ati xususida, jumladan, quyidagilarni yozgan: "Xalil ibni Ahmad uni (ya'ni tazodni. – S.A) *mutobiqa* deb atagan bo'lsa, "Tarjimon ul-balog'a"da *mutazod*, "Hadoiq-us-sehr", "Aruzi Humoyun", "Jam'i muxtasar", "Ilmi bade' dar zaboni forsiy" kabi asarlarda esa tazod tarzida uchraydi" [1, 65]. Tazod san'atininng go'zal namunalarini ulug' shoir Alisher Navoiyning "Badoe' ul-vasat" devonida ham ko'rishimiz mumkin:

*Azal ham sen, abad ham sen, ne avval birla oxirkim,
Anga yo'q ibtido paydo, munga yo'q intiho paydo [7, 3]].*

Yuqoridagi baytda *azal-abad*, *ibtido-intiho*, *avval-oxir* singari bir-biriga zid ma'noli so'zlarini keltirilgan. Tazod san'ati orqali aytilishi kerak bo'lgan fikr aytilgan. Ya'ni mazkur g'azalda chin ixlos sohibi bo'lgan, iymoni butun lirik qahramnning Haqqa sadoqati, chin muslimlik holi ifoda topgan. Agar tazod san'ati va uning poetik imkoniyatlarini hisobga olmasak, baytning mazmuniga noqislik va saktalik yuz beradi.

Buyuk shoirning "Paydo" radifli g'azalida qo'llangan tazod san'atiga alohida to'xtalsa ham bo'ladi, aslida. Chunki boshqa g'azallarga qaraganda mazkur g'azalda tazoddan keng foydalanilgan. Masalan, quyidagi baytda misralardagi radiflar ham o'zaro zid ma'noli so'zlar bilan ifodalangan:

*Ne sun'ungdin ajab yuz ming jahon bo'lmoq yana paydo
Ne mulkunga xalal yuz ming jahon bo'lsa nopaydo [7, 2]*

Darhaqiqat, Alisher Navoiy she'riyatida fikr shunchaki bayon qilinmagan, balki go'zal badiiy san'atlar vositasida estetik jihatdan ta'sirchan yoritilgan. Mazkur misralarida ham tazod san'ati alohida ahamiyat kasb etgan:

*Jununim bu bo'lsa, g'amim bo'lg'usidur
Nechakim yoshursam yano oshkoro [7, 28]*

Baytda *yoshursam* va *oshkoro* so'zlari o'zaro zidlangan. Mana bu misralarning mazmuni esa "g'olib" va "mag'lub" tazodlari vositasida yanada teranroq anglashiladi:

*Chu ishq g'olib erur, ehtiyoj emas Layli
Qilurg'a ishvaki, Majnunni aylagay mag'lub [7, 34]*

Ya'ni ishq doimo g'olib, Layli oshig'ini mag'lub etish uchun ishva-yu noz-u karashma qilishga sira ehtiyoj sezmaydi. U bunga muhtoj ham emas. Negaki Majnunni shundoq ham ishq mag'lub qilgan. U ishqqa taslim bo'lgan, baytda ana shunday mazmunlardan bahs yuritilgan. Endi boshqa bir baytga diqqat qilaylik:

*Ayog'i chunki yetar ostoni tufrog'ig'a,
Boshimni aylagil ul xoki oston, yo rab. [7, 37]*

Bu o'rinda "ayoq" va "bosh" so'zlari orqali tazod hosil bo'gan. Darhaqiqat, ulug' shoir badiiy san'atlardan yuksak mahorat bilan foydalangan:

*Tut yigitlikni g'animatkim, qarig'ach angladim
Kim, yigitlar ishq bor ermish, yigitlik chog'i xo'b. [7, 38]*

Misralardagi *yigitlik* so'ziga sinonim ravishda yoshlik so'zini ham qo'llash mumkin va mazmunga ham zarar yetkazmaydii. Ya'ni yoshlikni g'animat bil, men buni yoshim o'tgach, qarigan chog'imda angladim. Yigitlik vaqtida jismingda kuch-g'ayrat, shjoat barq urib turadi, ana shu vaqtda sen ularni ishga sol va bu hayotda ezgulikka, yaxshilikka, go'zal bir maqsadga erish. Chunki qariganingda hayot ne'matlari: kuch, g'ayrat biroz susayadi, jismoniy qudratdan mahrum bo'lib qolishing mumkin. Shuning uchun yoshlikni bekor o'tkazma, doim har bir ishga ishq va muhabbat bilan kirish. Bu dilbar fazilatlar yoshlik onlari uchun xosdir. Baytdagi mana shunday chuqur ma'nolarni tazod san'ati ta'sirchan yuzaga chqargan, deyish mumkin. Mana bu misralarda ham tazodning go'zal ifodasini ko'ramiz:

*Dahr aro, eykim, deding: aylab vafo, ko'rdum jaf
Kim vafo ahlidurur, bu so'z anga bordur ajib. [7, 38]*

Ya'ni olam ahliga vafo qilib, oxir-oqibatda baribir jaf o'ldim, deysan. Lekin unutmaki, vafo ahlidan bo'lgan hech bir inson bunday xato so'zlamaydi. Chunki qalbida vafodorlik tuyg'ulari jo'sh urgan haqiqiy sadoqat sohibi o'zgalarning jafosidan nolimaydi. Axir u vafodorligi evaziga boshqalardan vafo kutmaydi va ularning jabridan nolimaydi ham.

Ma'lum bo'ladiki, buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy o'z asarlarida odamiylik ma'no-mohiyatini samimiyat va haqqa sodiqlik kayfiyati bilan bog'liqlikda talqin qiladi. Hatto shoir ijodiyotida qo'llangan birgina tazod san'ati misolida ham bu haqda atroflicha fikr yuritish mumkin. Ulug' shoir yaxshi va yomonni, yoshlik va qarilikni, vafo va jafoni bir-biriga qarshilantirib ifoda etar ekan, chin insonlik fazilatlarini yanaga yorqinroq tasvirlaydi. Boshqa qator badiiy san'atlar singari tazod san'ati ham mutaffakkir shoirning ma'naviy-axloqiy fikr-qarashlarini to'la-to'kis anglash uchun o'ziga xos bir "kalit" desak, aslo xato bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yoqubjon Is'hoqov. So'z san'ati so'zligi. – Toshkent: MAKTUBOT-PRESS, 2006. – 128 b.
2. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at. – Toshkent: Fan, 1983. – 375 b.
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati, 4 tomlik. I tom. – Toshkent: Fan, 1983. – 656 b.
4. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati, 4 tomlik, II tom. – Toshkent: Fan, 1983. – 644 b.
5. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati, 4 tomlik, III tom. – Toshkent: Fan, 1984. – 624 b.
6. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati, 4 tomlik, IV tom. – Toshkent: Fan, 1985. – 636 b.
7. Alisher Navoiy. MAT . Yigirma tomlik. Beshinchi tom. – Toshkent: Fan, 1990. – 528 b.

ALISHER NAVOIY ASARLARI MANBALARI

A.N.SAMOYLOVICH VA NAVOIYSHUNOSLIK

Nasimxon RAHMONOV,
filologiya fanlari doktori, O‘zbekiston
Milliy universiteti professori
Komilxon BOQIYEV
Alisher Navoiy nomidagi davlat
Adabiyot muzeyining tayanch doktoranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek adabiy manbashunosligiga asos solgan turkolog olim A.N.Samoylovichning ilmiy va ijtimoiy hayotdagi o‘rni haqida ma’lumot berilgan. Shuningdek, zahmatkash olimning Alisher Navoiy asarlari yuzasidan olib borgan ilmiy izlanishlari ahamiyati maxsus yoritilgan.

Kalit so‘zlar: qo‘lyozma, manbashunos, matnshunos, tarjima, aruz ilmi.

Аннотация

В статье представлены сведения о роли основоположника узбекских литературных источников в научной и общественной жизни тюрколога А. Н. Самойловича. Также подчёркивается важность исследования трудолюбивым учёным произведений Алишера Навои.

Ключевые слова: рукопись, источник, текстолог, перевод, сновидение.

Annotation

This article provides information about the role of the Turkologist AN Samoylovich, the founder of Uzbek literary sources, in scientific and social life. The importance of the hard-working scientist's research on the works of Alisher Navoi is also highlighted.

Keywords: manuscript, source, textual, translation, dream science

A.N.Samoylovichning sharqshunoslik ilmidagi o‘rnini belgilab bergan asosiy dalil uning o‘zbek adabiyoti tarixiga, xususan Navoiy ijodiga oid birlamchi manbalar yuzasidan amalga oshirgan ilmiy ishlari bo‘ldi. Jumladan, Navoiyning “Mezon ul -avzon”idan tashqari, tuyuqlari, Lutfiy, Amiriyning tuyuqlarini, Sayyid Ahmadning “Taashshuqnoma”sidan ikkinchi nomani, Xiva shoirlarining tuyuqlarini chop ettirgani ko‘p foydali

ish bo'lgan edi. Shuningdek, U Qrim, Volga bo'ylari, Shimoliy Kavkaz, O'rta Osiyo, Qozog'iston, Oltoy o'lkalaridagi turkiy xalqlarning tili, folklori va turmushi haqida dala tadqiqotlari olib bordi. A.Y.Samoylovichning o'z davridagi sharqshunos va turkolog olimlar bilan ilmiy yozishmalari 2008-yili Moskvada "Vostochnaya literatura" nashriyotida chop etilgan. Ana shu yozishmalar A.N.Samoylovich shaxsiyatining hali yoritilmagan qirralarini, salohiyatini yoritishda ishonchli manba vazifasini bajaradi. Ayni paytda o'sha yozishmalar A.N.Samoylovichning Turkistonga, xususan Toshkentga, o'zbek madaniyatiga bo'lgan muhabbatini namoyon qilib turadi. Jumladan, u I.Y.Krachkovskiyga yozgan bir maktubida Turkiston o'lkasiga, Toshkentga bo'lgan cheksiz muhabbatini quyidagicha izhor qilgan edi: *"Aziz Ignatiy Yulianovich! Men Majnunman, Turkiston esa Laylidir. Turkiston – Layli, Toshkent – go'zalning jingalak zulfida nur taratib turgan katta brilliant. G'oyatda baxtliman!... Turkiston shiddat bilan olg'a bormoqda. Yerli aholi dadil odimlab olg'a bormoqda. Mahalliy adabiyot hayratlanarli darajada o'zgarmoqda Sharqshunoslar kuzatuvlar olib borishi, solishtirishi va fikr yuritishi uchun boy manba!"* (204-b.) Samoylovichning I.Krachkovskiyga yozgan bu maktubi 1916-yil iyun oyida yozilgan. O'sha davrdagi Turkistonning va Toshkentning qiyofasini tasavvur qilishimiz uchun bu maktub ham katta imkoniyat.

Toshkentning ta'rif-tavsifi bitilgan maktubdan so'ng 16-iyulda yana Krachkovskiyga yozgan maktubida Kavkazga qilgan safari haqida yozib, *"Tiflis meni lol qoldirolmadi, maftun qilolmadi"* degan edi. Turkistonning va Toshkentning XX asr boshlaridayoq har tomonlama rivoj topayotganiga bir dalil sifatida Samoylovichning shu gaplari ham bir ma'lumot bo'lib xizmat qiladi.

Samoylovichning bilim doirasi kengligi filologiya va ijtimoiy fanlarning bir qator sohalarida baravar tadqiqotlar olib borganida ham ko'rinib turadi. Sobiq Sho'ro xalqlarining yozuvini yaratishda A.N.Samoylovich ishtirok etdi. Asosiy ishlari turkiy xalqlarning tili, adabiyoti va folklori hamda etnografiyasi, turkologiyaning umumiy va juz'iy masalalariga tegishli edi. Ayniqsa, o'zbek tili, o'zbek adabiyoti tarixi yuzasidan yozgan maqolalari, asliyat manbalar bilan ish olib borgani, asarlar nashrlari jahonshumul mavqe egallagani bilan ahamiyatli bo'lib, bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Xususan, u tomonidan amalga oshirilgan "Navoiyning tuyuqlari"dan 16 tasi nashri va rus tiliga tarjimasi (Petrograd, 1917), A.N.Samoylovichning manbashunoslik sohasidagi dastlabki ishlaridan biri bo'ldi, qolaversa, Samoylovich

V.V.Bartold bilan birga, o'zbek manbashunoslik ilmining tamal toshini qo'ygani uning amalga oshirgan ishlaridan ma'lum..

A.N.Samoylovich faqat tuyuqlarni to'plash, asliyatini nashr qilish, rus tiliga tarjima qilish, tuyuqlardagi tajnis san'ati orqali o'zbek tilining boyligini ko'rsatish bilan cheklanib qolmadi, balki Yevropa sharqshunoslaridan M.Katrmer, Y.Syenker, M.Belen kabilarning Navoiy asarlari qo'lyozmalariga, xususan, "Muhokamat ul-lug'atayn"ga, "Majolis un-nafois"ga, "Mezon ul-avzon"ga murojaat etganlari tuyuq janrining etimologiyasi, vazniga oid yuqorida nomlari zikr etilgan Yevropa sharqshunoslari ko'p mehnat qilganlari haqida ham to'xtalib o'tadi. Yoki Boburning Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan devonining o'zbekcha nashri va uning she'riy merosining rus tiliga tarjimasi bo'yicha ham ko'p va jiddiy mehnat qilgani 1917-yili Petrogradga chop etirgan "Sobraniye stixtvoreniy imperatora Babura" nomli kitobidan ham ma'lum bo'lib turadi. Tarjimadagi aniqliklar va qo'pol xatolarning yo'qligidan ko'rinib turadiki, Samoylovich chig'atoy tilini juda yaxshi o'zlashtirgan. U chig'atoy tilida yozilgan Bobur asarlarining ilgarigi, jumladan, 1904-yili chop etilgan Bobur she'riyatining S.I.Polyakov tomonidan qilingan tarjimasi qoniqarsiz ekanini ta'kidlagan holda o'z tarjimasini o'rta chiqaradi. Bu o'rinda biz Samoylovich tarjimalaridagi yutuqlar va kamchiliklar haqida to'xtalmaymiz. Bu borada tarjimashunoslar kelgusida o'z fikrlarini bildiradilar degan umiddamiz.

Bobur devonining Rampur qo'lyozma nusxasi va "Boburnoma"ning Haydarobod nusxasidan Samoylovich ayrim parchalarni, ba'zi so'zlarning izohini keltiradi. Amiriy va Lutfiy tuyuqlaridan ayrim namunalar nashri va ularning har biri ijodiga kirish maqolasidan shu narsa anglashiladiki, bu olim kelgusida o'zbek mumtoz adabiyotining namoyandalari haqida ko'p ishlarni rejalashtirgan. Xususan, birlamchi manbalar ustida ishlab alohida monografiyalar yozishga reja qilgan ko'rinadi. U mazkur turkumdagi maqolalarini "Turkiy etyudlar", "O'rta Osiyo turkiy adabiyoti bo'yicha materiallar" deb nomlaganidan ham kelgusida amalga oshiradigan ishlariga zamin hozirlab borganini ko'rinadi. Jumladan, Atoyi devoni yuzasidan tadqiqotlari, Navoiyning u haqda "Majolis un-nafois" va "Muhokamat-ul lug'atayn"da bergan ma'lumotlari ham bu fikrimizni tasdiqlaydi. Atoyi devoni nashriga kirish maqolada, shoirning tuyuqlari haqidagi tadqiqoti va nashri (1926-yil), Atoyi qo'lyozmalari yuzasidan ishlar olib borgan Yevropa sharqshunoslarining mehnatlari, qo'lyozmaning izchil va to'liq tavsifi ham o'rin olgan. Sayyid Ahmadning "Taashshuqnoma"sidan chop ettirgan ikkinchi noma va uning qofiyasi tajnis asosiga qurilgani haqidagi

kuzatuvlari, qofiyadosh soʻzlarning maʼnolari izohlari Samoylovichning sinchkov olim ekanligini koʻrsatadi. Uning 1926-yili Bokuda chop etilgan Husayn Boyqaro devoniga yozgan taqrizi, Turkiston oʻlkasidagi tarixiy hujjatlar yuzasidan olib borgan tadqiqotlari va boshqa qator ishlari bu olimni oʻzbek adabiyotshunosligining zabardast tadqiqotchisi, oʻzbek mumtoz adabiyotining bilimdon mutaxassisi, manbashunos va matnshunos deb baho berishimiz uchun asos boʻla oladi. A.Samoylovichning mazkur sohalarga oid ishlarini oʻqiganimizda, garchi shaxsidan yaxshi xabardor boʻlmasak-da, koʻz oldimizda, goʻyo bir umr Turkistonda yashagan, shu oʻlkaning suvini ichib, havosidan nafas olgan inson gavdalanadi. Xullas A.N.Samoylovich mumtoz adabiyot mutaxassisi, birinchi navbatda, manbashunoslik va oʻzbek tilshunosligi ilmi bilan yaxshi qurollanishi lozimligini akmalda koʻrsatib berdi.

Ayniqsa Alisher Navoiyning tuyuqlari va “Mezon ul -avzon”ning debochasi (193 b-194a), oxiri (198b- 199a), va Xulosa (199a-199b)sining nashri va ularning rus tiliga tarjimasi koʻrsatadiki, A.Samoylovich buyuk shoirning merosini atroflicha tadqiq etishni oʻz oldiga vazifa qilib qoʻygan. Navoiy tuyuqlariga yozgan soʻz boshida ham, “Mezon ul-avzon”ning parchasiga yozgan kirish maqolada ham Samoylovich oʻzbek mumtoz adabiyotining cheksiz bilimdoni, zaxmatkash manbashunos, oʻzbek adabiyoti tarixining sinchkov tadqiqotchisi ekanini koʻrsata oldi. Mana, u “Mezon ul-avzon” asarining qoʻlyozmasi va uning tarixi haqida nimalarni yozgan edi: *“1917 yilning mart oyida Mir Alisher Navoiyning sheʼrshunoslikka oid “Mezon ul avzon” asari qoʻlyozmasi oxiridan nusxa oldim. Bu mashhur chigʻatoy shoirining qoʻlyozmasini Xalq kutubxonasining Kaufman kolleksiyasidan oldim. Menga shunisi maʼlumki, Leningrad kutubxonalarida mazkur asar qoʻlyozmasining boshqa nusxasi yoʻq. Mazkur nusxaning oxirida 1220 hijriy deb belgi qoʻyilgan. Qoʻlyozma chiroyli va donador qilib yozilgan. Ayrim oʻrinlari zararlangan. Shu bois matnning baʼzi qismlarini oʻqib boʻlmaydi yoki qiyinchilik bilan oʻqiladi. Oʻshanday oʻrinlarni men koʻp nuqta bilan belgilab qoʻyishga yoki qavs ichida oʻz taxminlarimni berishga majbur boʻldim. “Mezon ul-avzon”ning qoʻlyozma nusxalari koʻp emas. Men nashr qilgan parchaga Sharq mamlakatlaridagi turkiy xalqlarga mansub boʻlgan turkiy adabiyot mutaxassislari qiziqish bildirdilar. Shu sabablarga koʻra men chop ettirgan parcha keyingi davr qoʻlyozma nusxalaridan olingan va Leningraddan uzoqda saqlanayotgan qoʻlyozma nusxalari bilan qiyoslab tekshirilmagan boʻlsa ham, men mazkur parchani nashr qilishga qaror qildim”*. Samoylovich davom etib, Navoiyning adabiy-tarixiy tadqiqotlari

davomchilari sifatida M.F.Ko‘purilizodaning nomini alohida tilga oladi. Shuningdek turkiy olamga Navoiydan kam qiziqish bildirmagan polyak turkologi T.Kovalskiyning she‘rshunos sifatidagi faoliyatini ham eslab o‘tadi. Zotan Kovalskiyning turkiy she‘r tuzilishiga oid maqolasi XX asrning birinchi choragida turkologiyada katta e‘tibor qozongan edi. A.N.Samoylovichning kirish maqolasidan shu narsa ma‘lum bo‘ladiki, u aynan “Mezon ul-avzon”ning qo‘lyozma nusxalarini qidirgan, u aruz ilmini juda yaxshi bilgan, Alisher Navoiy mazkur asarida tilga olgan janrlarni jiddiy o‘rgangan.

Navoiyning, shuningdek, Lutfiy, Temurning nabirasi Abu Bakr Mirzo va Iskandar mirzoning tuyuqlari tahlili munosabati bilan Samoylovich mazkur janrning boshqa Yevropa sharqshunoslari tomonidan o‘rganilishiga ham e‘tibor qaratadi. Jumladan, **tuyuq** haqida so‘z yuritganda, fransuz sharqshunosi M.Belenning Navoiy haqidagi tadqiqotini sharhlab, uning qo‘lida “Mezon ul- avzon”ning qo‘lyozmasi bo‘lgani holda tuyuq janri haqida biron jiddiy gap aytmaganini yozadi. M.Belenning Navoiyga bag‘ishlangan kitobini V.V.Bartold ham o‘z vaqtida tanqid qilgan edi

A.N.Samoylovichning Alisher Navoiyga bo‘lgan muhabbatini I.Y.Krachkovskiyga yozgan bir maktubida ko‘rishimiz mumkin. Maktub 1920-yil 21-avgustda Moskvada yozilgan. Maktubning boshlanishidan ma‘lum bo‘lishicha, Samoylovich Navoiyning portretini Yeliseyev degan yosh bir yaponshunos orqali berib yuborganini yozadi. Yeliseyev bu portretni Osiyo muzeyida xizmat qiladigan A.N.Ivanov nomli xodimiga, Ivanov esa muzeyga yetkazishi kerak ekan. Samoylovich Navoiy portretining muzeyga yetib borgan yoki bormaganini nazorat qilib turishni Krachkovskiydan iltimos qiladi. Keyingi maktubida Andreyev Navoiy portretini Osiyo muzeyiga yetkazmaganini aytadi va bundan Samoylovich ko‘p afsus chekadi.

Bu voqea nimani anglatadi? Bizningcha, Samoylovich bir tomondan Osiyo muzeyini O‘rta Osiyo madaniy yodgorliklari bilan boyitishni, ikkinchi tomondan, bu tarzdagi madaniy yodgorliklarni dunyo miqyosiga olib chiqishni maqsad qilganini anglatadi. Uning o‘zbek adabiyotiga muhabbatidan va bu boradi amalga oshirgan ishlaridan shunday fikr anglashiladi.

So‘ngra Samoylovich M.Belenning arab yozuvidagi **tuyuq** terminining yozilishi va M.Belenning bu so‘zning yozilishida yo‘l qo‘ygan xatoni ham ko‘satib o‘tadi. (862-b) M.Belen tuyuq so‘zining biron lug‘atda uchramaganligini o‘z fikriga asos qilib ko‘rsatadi. Bu farqlardan ma‘lum bo‘ladiki, Samoylovich o‘zbek adabiyoti tarixidagi janrlarning ildizlariga

alohida diqqat bilan qaragan. U Peterburgdagi Xalq kutubxonasidan “558-raqamli qo‘lyozmadan Navoiyning 13 tuyug‘ini, keyinroq yana 3 ta, jami 16 tuyug‘ini aniqlaganini yozadi, keyinroq “Tureskiye etyudi” asarida o‘sha tuyuqlarning hammasini keltirib rus tiliga tarjimasini ham beradi. Garchi bugun bizga Navoiyning Samoylovich to‘plagan va nashr qilgan tuyuqlari yangilik bo‘lmasa ham, gap 100 yil narida o‘zbek adabiyoti tarixiga, xususan, Navoiyga bo‘lgan Samoylovichning muhabbati haqida ketmoqda. “G‘aroyib us-sig‘ar”dagi tuyuqlar bilan qiyoslab 558-raqamli qo‘lyozmadagi tuyuqlarning hammasi Petrograd universitetidagi 924-raqamli qo‘lyozmada (“G‘aroyib us-sig‘ar”da) mavjudligini qayd etadi. Samoylovichning izoh berishicha, tuyuq termini o‘rnida mazkur devonda **kubuglar** so‘zi qo‘llangan. Samoylovich Peterburgdagi Navoiyning barcha qo‘lyozmalarini, Toshkentdagi toshbosmani ham o‘rganib chiqib (1306 hijriy, Laxtin tipografiyasi) aynan Navoiyning qaysi qo‘lyozmasida qaysi tuyuqlari borligini o‘rganib chiqadi va Navoiyning jami 16 tuyug‘ini turli qo‘lyozmalardan aniqlaydi. Mazkur toshbosmada tuyuq termini o‘rniga arabcha **almahtamlot** termini ishlatilganini, TIVligining o‘quv bo‘limidagi 396-raqamli qo‘lyozmada tuyuqni **latoyifoti ruboiyot** termini bilan atalganini jiddiy xato deb biladi.

Tuyuqlardagi tajnisning ma’nolari izohidan ma’lum bo‘ladiki, A.N.Samoylovich Navoiy tilini, umuman chig‘atoy tilining ma’no nozikliklarini juda teran anglagan, o‘zbek tili tarixini yaxshi bilgan. Xullas, A.N.Samoylovichning o‘zbek adabiyoti tarixiga oid amalga oshirgan ishlari kelgusida jiddiy o‘rganishni taqozo qiladi.

ALISHER NAVOIY DEVONLARINING SAMARQAND NUSXALARI

Dilorom SALOHIY,
filologiya fanlari doktori, professor,
Samarqand davlat Chet tillar instituti Yaqin sharq tillari kafedrası
E-mail: dsalohiy@gmail.com; diloromopa1959@umail.uz.
(O‘zbekiston)

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiy devonlarining Samarqand davlat Muzeyi-Qo‘riqxonasi Qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan qadimiy, nodir nusxalari haqida ma’lumot beriladi. Qo‘lyozma devonlarning ilmiy tavsifi, matn xususiyatlari, kalligrafiyasi va solishtirma qiyosiy tahlili keltiriladi.

Tayanch iboralar: devon, nusxa, terma devon, qog‘oz, siyoh, matnlardagi tafovutlar, xatoliklar.

Аннотация

В статье даётся информация о старинных и ценных рукописях сборников стихов Алишера Навои, хранящихся в Фондах рукописей Самаркандского государственного Музея-Заповедника. Даётся научная характеристика рукописей, описывается своеобразный стиль текстов и каллиграфии, приводится сопоставительный анализ сборников.

Ключевые слова: сборник стихов, варианты, бумага, чернила, варианты текстов, ошибки.

Annotation

The article provides information about ancient and valuable manuscripts of collections of poems by Alisher Navai, stored in the Manuscript Funds of the Samarkand State Museum-Reserve. A scientific description of the manuscripts is given, a peculiar style of texts and calligraphy is described, and a comparative analysis of the collections is given.

Key words: collection of poems, variants, paper, ink, variants of texts, errors.

Adabiyotshunoslikning muhim tarmoqlaridan biri bo‘lmish tekstologiya fani Navoiy qo‘lyozmalarining eng qadimiy va ilmiy-badiiy qimmatini yuksak darajada bo‘lgan nusxalarini aniqlash va jiddiy muqoyasa qilishni talab etadi. Albatta, bundan ko‘zlangan asosiy maqsad, Navoiy asarlarining ilmiy-tanqidiy tekstlarini yaratish va takomillashtirishdan iboratdir.

Navoiy asarlari, shu jumladan, uning lirikasi sohasida olib boriladigan tekstologik tadqiqotlar adabiyotshunoslik taraqqiyoti uchun ikki yo‘nalishda xizmat qiladi: 1) Navoiy she‘riyatining ilmiy-tanqidiy tekstini yaratish va bu asosda shoir lirikasi ilmiy va ilmiy-ommabop nashrlarini amalga oshirish uchun; 2) bu sohadagi tekshiruvlar Navoiy lirik merosi yuzasidan olib boriladigan nazariy xarakterdagi ilmiy tadqiqotlar uchun ham asosiy zamin vazifasini o‘taydi.

Ma‘lumki, Navoiy asarlarining qo‘lyozmalari tarqalgan jug‘rofiy nuqtalar Yer kurrasining barcha mintaqalarida uchraydi. Bu nodir boylik, avvalo, mutafakkir shoir hayotlik davrida Hirot dorulsaltanatiga maktublar bilan murojaat etilib, so‘rab olish natijasida dunyoning ko‘p mamlakatlariga tarqalgan bo‘lsa, keyinchalik, yurtimizga kelgan bosqinchilar tomonidan

xorijga sotib yuborilishi sababidan tarqalgan. Ammo mamlakatimiz kitob ma'xazlarida ham Navoiyning katta hajmdagi nodir merosi bugunga qadar asrab-avaylanib kelinmoqda.

Ma'lumki, ulug' shoirning «Badoye' ul-bidoya» devoni 1478-1479-yillarda tartib berildi.¹ Bu devonining 1480, 1482, 1484 va 1486-yillarda ko'chirilgan qadimiy nusxalari ma'lum. Devonning 1478-1479-yillarda Navoiyning shaxsiy qo'lyozma variantlarida tuzilganligini e'tiborga olsak, uning Parij nusxasi (1480) eng to'ng'ich nusxa sifatida e'tirof etilishi mumkin. Navoiy «Munshaot»ida bir maktub joylashtirilgan. Bu maktub mazmunidan podshohning «...Parishon abyotingni jam qilib, Mavlono Sultonali Mashhadiyg'a yozdurub, hazratimizga yuborg'il», degan farmoni bo'lganligini o'qiymiz. Lekin, maktub davomida shoir bu vazifani biroz kechroq ado etganligi uchun uzr so'rab, uni Mavlono Mir Husayn Bovardiydan berib yuborayotganligini yozadi². Bu mulohazalar «Badoye' ul-bidoya»ning ilk nusxasi uning Sultonali Mashhadiy tomonidan ko'chirilgan Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozmasi ekanligiga shubha qoldirmaydi. Hazrat Navoiyning hayotlik davrlarida kitobat qilingan bu nodir qo'lyozmalarning uchasi xorijda bo'lsa, bittasi (1486) 2000-yilga qadar O'zR FA Hamid Sulaymonov nomidagi Qo'lyozmalar instituda saqlanar edi. Hozir bu mulk Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyiga tegishlidir. Samarqand davlat Muzeyi-Qo'riqxonasi kitob xazinasida esa «Badoye' ul-bidoya» devonining Alisher Navoiy vafotidan o'n bir yildan keyinoq 1511-1520-yillarda ko'chirilgan nusxasi mavjud. Bu nodir nusxa ham tarixiy-ilmiy ahamiyati va xattotlik san'ati namunasi sifatidagi qimmatini bilan e'tiborga molik. Muzey qo'lyozmalar fondida «Badoye' ul-bidoya» ning debochasi bilan birga ko'chirilgan uch nusxasi mavjud. Fondida Navoiy asarlarining yigirmadan ortiqroq qo'lyozmalari bor bo'lib, ularning aksariyati shoirning devonlaridan iboratdir. Ularning asosiylari quyidagilardir:

1) «Badoye' ul-bidoya». *Inv. raqami KP-1587.* Hijriy 917 (mil. 1511-12) -yillarda ko'chirilgan. Kotibining nomi ko'rsatilmagan. Kitob bir necha marta xususiy mulk sifatida qo'ldan qo'lga o'tgan bo'lsa kerakki, bir necha bor ta'mirlangan ko'rinadi. 98 varaqdan iborat. Muqaddam poygirli bo'lgan, ammo yillar o'tishi bilan ko'pgina varaqlardagi poygilar o'chgan.

Mujallad «Debocha» bilan boshlanadi (1b, 15b betlar). Afsuski, «Debocha» ning oxiri yo'q. 1b varaqdagi matndan ham chalaroq holda o'n qator yozuv qolgan. Kitob sahifalarida matn o'n qatordan joylashtirilgan.

¹ Каранг: Дилором Салохий. «Бадоеъ ул-бидоя» малохати. – Тошкент: ФАН, 2004. Б. 8-18.

² Алишер Навоий. МАТ. XX томлик, XIУ-т. –Тошкент, 1998, 105-б.

Xat joylashgan sath 9x18,5 sm. Bosh sahifa eni 9, bo‘yi 7,5 sm bo‘lib, lavha bilan ochiladi.

Handasaviy usulda yaratilgan lavhaning asosini (fonini) safsar rang tashkil etadi. Unga zarhal naqshlar solingan. Matn Movarounnahrning och sarg‘ish rangli qog‘oziga qora siyoh bilan yozilgan. Sahifalardagi she‘rlar bir-biridan zarhal bilan yozilgan “ayzan lahu” (bu ham uniki) kabi so‘zlar bilan ajratilgan. Kitobning barcha varaqlarining chetlari uringan, dog‘li. Muqovasi mag‘ziy. Uning oldingi qismi yo‘qolgan. Faqat qizg‘ish xom teridan yasalgan asosi va orqa tomoni saqlanib qolgan. Muqova yasalgan paytida unga turli rangli qog‘oz qoplangan hamda uchtdan bosma naqsh bilan bezatilgan bo‘lgan.

Devon 349 g‘azal, 3 musta‘zod, 3 muxammas, 2 musaddas, 1 tarje‘band, 3 ruboiy va 3 fard janridagi she‘rlarni o‘z ichiga oladi. Jami 364 she‘rdan iborat. Demak, “Badoe’ ul-bidoya”dan nusxa ko‘chirgan kotib she‘rlar sonini ancha qisqartirgan. Chunki asl nusxada g‘azallar soni 777 bo‘lib, jami she‘rlar soni 1046 tadir. Devonning g‘azallar qismi mazkur muzeydagi nusxada:

*Chaman otashgahig‘a otashin guldin chu o‘t urding,
Samandardek ul o‘tdin kulga botti bulbuli shaydo*

bayti bilan boshlanadi. Bu asl nusxadagi ikkinchi g‘azalning ikkinchi baytidir. Asl nusxa bilan solishtirganda “otashgahiga - otashgahig‘a”, “o‘t solding – o‘t urding” kabi farqlar ham ko‘zga tashlanadi. Ma‘lumki, devonning asl nusxasi “Ashraquat ...” bilan boshlanadi.

2) “Badoe’ ul-bidoya”. *Inv. raqami KP-4549.* Devon 302 varaqdan iborat, hajmi 16x26. Uning “Debocha” si 23 varaqqa (45 bet) joylashtirilgan. She‘rlar qismi 279 varaqni tashkil etadi. Kitobga g‘azal, muxammas, musaddas, tarji‘band janridagi she‘rlar kiritilgan.

Devonning g‘azallar qismi “Ashraquat ...” bilan boshlanadi. Oxiri esa:

*G‘unchadek qon bog‘lanibdur ko‘nglum, ey gul xirmani,
Borg‘ali ko‘z jo‘yboridin jamoling gulshani,-*

matla‘li g‘azal bilan tugaydi. Bu g‘azal “Badoe’ ul-bidoya” ning asl nusxasidagi 777 g‘azalning 727-sidir.

Devonni ko‘zdan kechirar ekanmiz, kotib kitobat qilayotganda “Badoe’ ul-bidoya” ni asos qilib olgan bo‘lsa-da, Hazrat Navoiyning boshqa devonlariga kirgan she‘rlardan ham foydalangan. Biz tavsif etayotgan devonda shoirning yettita muxammasi kiritilgan. Bular – *Laylatul me‘rojning tarhi sochin tobindadur*, deb boshlanuvchi Mavlono Lutfiy g‘azaliga muxammas hamda “judo”, “koshki”, “yigit”, “qilmading”, “oqibat”, “o‘rtading” radifli muxammaslardir. “Badoe’ ul-bidoya” ning asl

nusxasida esa beshta muxammas mavjud bo'lib, ular tarkibida Lutfiy g'azaliga muxammas, "judo", "oqibat" radifli muxammaslar uchrasa-da, boshqalari uchramaydi. Ular "Xazoyin ul-maoniy" ga kiruvchi devonlarda mavjud. Masalan, "O'rtading" radifli muxammas "G'aroyib us-sig'ar" dan, *Subhidam maxmurliqtin tortibon dardi sare*, deb boshlanuvchi musaddas ham shu devondan, "

"Koshki" radifli muxammas "Navodir ush-shabob" dan, "Yigit", "Qilmading" radifli muxammaslar esa "Favoyid ul-kibar" dan joy olgandir. Shoirning Husayniy g'azaliga bog'lagan "Meni" radifli musaddasni "Badoe' ul-vasat" tarkibida ko'ramiz.

Tavsiflanayotgan devonga uchta tarji'band kiritilgan. Ulardan *"Xarobot aro kirdim oshuftahol, May istarg'a ilgimda sing'on safol"* va *"Yodingni qilay harifi majlis, Fikringni etay ko'ngulga munis"* tarje'li she'rlar "Badoe' ul-bidoya" ning asl nusxasida mavjud bo'lsa, *"Yana mug' dayrig'a kirdim sarmast, May tut, ey mug'bachai bodaparast"* bayti takrorlanuvchi tarjiband unda yo'q. Bu she'r "Favoyid ul-kibar" dan joy olgan.

Afsuski, kitobning oxirgi varaqlari mavjud bo'lmaganligi sababli kotibning ismi sharifini va devonning kitobat qilingan sanasini aniqlashning imkoni bo'lmadi.

3) Terma devonlar. Muzey Qo'lyozmalar fondida Alisher Navoiy she'rlaridan tuzilgan va ora-sira, bitta-yarimta boshqa shoirlar asarlari aralashib qolgan o'n beshta terma devon mavjud. Bu devonlarning aksariyatida kitobat sanasi va kotibining nomi noma'lum. Sanasi va kotibining nomi aniqlangan qo'lyozmalar asosan XIX asr oxirlariga to'g'ri keladi. Masalan, 292 varaqdan iborat hijriy 1288 (mil.1871)- yilda ko'chirilgan qo'lyozmaning kotibi Mirza Nasriddin Devzirakori valadi Mirzo Nosir Buxoriy bo'lib, o'lchovi: 15,5x25 sm. Muqovasi mag'ziy, qirmizi qig'oz qoplangan, kichik tamg'alarida "Amali Mullo Oshur Muhammad Sahhof" so'zlari bitilgan. Birinchi betda zarhal lavha bor (6x10 sm). Matn ikki ustunda 13-14 qatordan joylashtirilgan hamda zarhal, qirmizi, pistoqi chiziqlardan iborat jadvalga olingan. Siyohining rangi qora. Devonda g'azallar "Ashraquat" bilan boshlanadi. Oxiri:

Ey Navoiy, sen dag'i qilsang tama' sayri Hijoz,

Qil Iroq ohangi, tark aylab Xuroson men kibi

bayti bilan tugaydi. Bu bayt "Navodir un-nihoya" dagi 816-g'azalning maqta'sidir. Shundan so'ng shoirning ikkita musta'zod va 76 ruboiy janridagi asarlari ko'chirilgan. Devon tugagandan so'ng kitobda "Hall

lug‘ati” (5 bet), “Sabotul-ojizin” (73 varaq), “Devoni Bedil” (72 varaq) keltirilgan. Bular ham shu yili kitobat qilingan.

Xullas, buyuk Navoiyning yuksak insonparvarlik g‘oyalari bilan sug‘orilgan asarlariga bo‘lgan ma’naviy ehtiyoj kundan kunga oshib borayotganligi ayon. Bu ehtiyoj o‘z navbatida shoirning minglab nusxalardagi nodir qo‘lyozmalarini topish va ilmiy o‘rganish mas’uliyatini yuklaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Алишер Навоий. МАТ. XX томлик. 1-У1, Х1У-тт. – Тошкент, 1987-1990.
2. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. 2 томлик. Тошкент, 2002. 508 бет.
3. Салохий Д. Бадоеъ ул-бидоя малоҳати. – Тошкент, 2004.
4. Бадоеъ ул-бидоя. (Инв.рақами КП-1587).
5. Бадоеъ ул-бидоя. (Инв.рақами КП-4549/1).
6. Терма девон. (Инв.рақами КП-4549/1).
7. Терма девон. (Инв.рақами КП-5136/2).

МИРОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ, МЕСТО И РОЛЬ РУССКИХ ПЕРЕВОДОВ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЛИШЕРА НАВОИ

Султонмурод Хошимович ОЛИМОВ,
кандидат филологических наук,
главный редактор журнала «Накшбандия»,
заслуженный работник культуры Узбекистана.
Тел.: +998-99-514-43-74. Эл. почта: smo54@mail.ru

Аннотация

Маърузада Навоий асарларининг рус тилига қилинган таржималари умумий тарзда таҳлил этилади. Уларнинг буюк шоир ижодини руслар, русизабон китобхонлар ҳамда бошқа тилларга таржималар борасидаги жаҳоний аҳамияти, ўрни, мавқеи баён этилади, бу жараёнда иштирок этган таржимонлар таркиби берилади. Шунингдек, бу таржималар орқали рус шеъриятига “сажъ”, “радиф”, “туюқ” каби мусулмон Шарқи мумтоз шеърятининг айрим поэтик унсурлари кириб келгани кўрсатилади.

Таянч сўзлар: Навоий, таржима, таглама, рус тили, сажъ, радиф, туюк.

Аннотация

В докладе сделан общий анализ русских переводов произведений Навои. Таким образом показаны мировое значение, роль и место этих переводов среди русских, русскоязычных читателей и в сфере переводов на другие мировые языки, даются сведения о составе переводчиков поэта. А также показывается то, что в связи с этими переводами в русскую поэзию вошли новые поэтические элементы классической поэзии мусульманского Востока, как “саджъ”, “реди́ф” и “тую́к”.

Ключевые слова: Навои, перевод, подстрочник, русский язык, саджъ, реди́ф, тую́к.

Annotation

The report made a general analysis of the Russian translations of Navoi's works. Thus, the world significance, the role and place of these translations among Russian, Russian-speaking readers and in the field of translations into other world languages are shown, information is given on the composition of the poet's translators. It also shows that in connection with these translations, new poetic elements of the classical poetry of the Muslim East, such as “saj”, “redif” and “tuyuk”, entered Russian poetry.

Keywords: Navoi, translation, interlinear, Russian, saj, redif, tuyuk.

В изучении жизни и творчества Алишера Навои роль русских ученых – достаточно велика. В рукописных фондах и библиотеках Российской Федерации хранится немало средневековых рукописей выдающегося узбекского поэта и мыслителя. Самый богатый фонд в мире по сохранению тюркских литературных памятников является фонд Института Восточных рукописей Академии наук Российской Федерации (бывший Азиатский музей). Настоящее время в нем сохраняются 2.4325 тюркских рукописей, 953 из них составляют образцы узбекской классической литературы [13; 357]. В России сохраняются 81 рукописей 35 произведений Навои. Федерация занимает второе место после Ирана, где имеются 99 рукописей 13 произведений поэта [11; 430, 431.]. При составлении научно-критического текста поэмы «Лисан ут-тайр» («Язык птиц») поэта узбекский учёный Ш. Эшанхужаев основался на 9 рукописей, 4 которых сохраняются именно в Санкт-Петербурге [1; 31 – 40].

Первую диссертацию о жизни и творчестве Навои защитил русский ученый М. Никитский в 1857 году именно в Санкт-Петербурге.

10 декабря 1941 года. В стране шла ожесточенная война. Ленинград был в блокаде. Враг постепенно бомбил город. Несмотря на всё это, русские ученые-навоиведы и его переводчики в одном из залов Эрмитажа, находящимся на первом этаже, закрывая все окна одеялами, проводили научную конференцию, посвященную на 500 летию со дня рождения великого узбекского поэта и мыслителя.

В целом, русские ученые в XIX – XXI веков вынесли большой вклад в развитии отрасли науки как навоиведение.

Ни на один другой язык мира произведения Навои не переведены в таком объеме, как на русский язык. В связи 525-летием со дня рождения поэта его десяти томное собрание сочинений на русском языке было издано в Ташкенте (1968 – 1970 гг.). В него включены все основные произведения автора.

Несомненно, что сочинения Навои на русском языке являются настоящим сокровищем духовности и восточной мудрости. До и после этого сборника на русском языке несколько раз печатались книги поэта.

Переводы произведений Навои были популярны не только среди русских, но и среди большого круга читателей по всему бывшему Союзу, а также за его пределами.

На основе большого опыта переводов арабской, персидско-таджикской и тюркоязычной классической поэзии в русском стихе появились совершенно новые формы, в том числе лирические жанры литературы мусульманских народов, такие как газель, мухаммас, тарджибанд, сакинаме, кыт'а, рубаи, туюг, фард. Большую роль в данной популяризации сыграли переводы Навои.

Туюг – жанр, присущий тюркоязычной поэзии, арабская и персидско-таджикская поэзия его не имеют. Его особенности включают в себя следующие три принципиальные требования:

- 1) форма должна быть в виде четверостишия;
- 2) размер жанра должен быть только в бахре рамали мусаддаси махзуф (или максур) метрики аруза, то есть «фоилотун фоилотун фоилун (или фоилон)», парадигма которого отмечается как: – ∪ – – / – ∪ – – / – ∪ – (или – ∪ ~). Разница между «фоилун» и «фоилон» в том, что в первом случае последний слог стиха будет длинным (например, «ўт», «кул»), а во втором – особо длинным (например, «оз», «бор»);

3) в рифмах туюга (они бывают в порядке или *aaaa*, или *aaба*, или же *абвб*) в обязательном порядке следует употреблять каламбур в виде формы-омонимов.

Тюркские языки обладают большим потенциалом создавать каламбур, в результате чего в классической поэзии тюрков веками формировалась поэтическая традиция по написанию туюгов. Несложно представить себе трудности перевода туюгов на другой, в том числе, на русский язык, поскольку в литературе на таком языке вообще не имеется подобного жанра.

Навои написал 11 туюгов. Знаменитый профессор-тюрколог из Санкт-Петербурга, доктор филологических наук Сергей Николаевич Иванов, который несколько лет работал в Бухарском государственном педагогическом институте (ныне Бухарский государственный университет) и преподавал здесь тюркско-узбекский язык, перевел их каламбурами, то есть перевёл туюг – туюгом, но уже на русском языке. Это первая, и, если не ошибаюсь, единственная подобная попытка в русской переводческой практике.

Перевод туюга на другой язык – достаточно сложная задача. Переводчик может допустить некоторую вольность по отношению к подлиннику при переводе туюга, ибо ни в каком другом жанре воссоздание одной поэтической фигуры не приобретает столь особую важность, как таджнис (то есть каламбур) в туюге. За исключением параллельных лексических единиц между близкими или родственными языками, соответствия омонимных рифм туюга на другом языке почти никогда не бывают гармоничными. Исходя из этого, переводчик вынужден опираться на созвучные слова своего языка. Этим и объясняются значительные смысловые изменения, которые допускает перелагатель при переводе туюга. Если туюг зарифмован в порядке *aaба*, то в переводе третья, нерифмованная строка, имеет большие возможности в адекватном воссоздании содержания стиха, чем строки с омонимными рифмами. Данная строка является основным средством, сближающим перевод с оригиналом. Если туюг зарифмован в порядке *абвб*, то в переводе две нерифмованной строки имеют большие возможности в адекватном воссоздании содержания.

В принципе, перевод туюга может быть настолько отдаленным от первоисточника, насколько не разнятся даже стихи различных поэтов одной эпохи, а также традиции либо стихи, написанные способом подражания разными авторами.

Хотя туюг является уникальным жанром, необходимость полноценного отражения содержания такого стиха может отодвинуть на второй план вопрос передачи его рифмы близким ему размером. Собственно, С. Н. Иванов так и делал, когда искал более целесообразные пути воссоздания туюга туюгом. Так, он считал более целесообразным «удлинять» строки. Как отмечает сам переводчик, он переводит 8 туюга семистопным одиннадцатисложным ямбом с женской рифмой, а 3 туюга – четырнадцатисложным ямбом с мужской рифмой [См.: 10; 198]. Это в той или иной мере облегчает процесс работы переводчика, способствует более свободному отношению к тексту оригинала для более полноценного воссоздания его средствами другого языка. «Расширение» размера открывает путь и для воссоздания поэтической фигуры *таджнис*. Таким образом, вопрос буквального перелагания оригинала отнести на второй план, когда речь заходит о его более точной передаче.

Приведем пример перевода туюга Навои С.Н.Ивановым:

Оригинал:

*Ё Раб, ул шахду шакар ё лабдурур?
Ё магар шахду шакар ёлабдурур?
Жонима пайваста новак отқали
Гамза ўқин қошига ёлабдурур?* [3; 517].

В этом туюге рифмованные слова весьма созвучны, однако обозначают совершенно разные значения: 1) «ё лабдурур» – или это губы; 2) «ёлабдурур» – слизала; 3) «ёлабдурур» – зарядила стрелы (ресницы), то есть смотрела. Созвучием омонимов поэт создал необычайно красочную картину: «О боже! Это – мёд и сахар или губы? Или она слизала мёд и сахар? Может быть зарядила свой взгляд, стрелы, стоящие в ряд (ресницы) в лук бровей, чтобы стрелять в мою душу?». В этом миниатюрном произведении Навои сначала воспекает губы любимой, а в последующих строках оживают длинные ресницы, кокетливый взгляд, согнутые, как лук, брови, прекрасные глаза лирической героини.

Для воссоздания этой прекрасной картины на русском языке переводчик ищет в арсенале родного языка созвучные слова, способные сохранить форму и содержание этой миниатюры:

*То – губ нектар ли, глаз твоих алмазная слеза ли,
А может быть, твои уста чужой нектар слизали?
Кокетством лук заряжен твой, и стрелы в сердце*

метят, –

*Ах, если б блески яда с них на полпути **слизали!*** [7; 507].

Таким образом, видно, что переводчик действует как настоящий творец, служа осуществлению цели и замысла подлинника. Успех перевода во многом зависит от изобретательности опыта, творческих способностей перелагателя. Фантазия поэта расширяет границы творческой фантазии переводчика. На пути достижения высокой адекватности туюга Навои на русском языке С.Н.Иванов проявляет особое мастерство.

Классическая поэзия мусульманского Востока имеет своеобразную поэтику. Некоторые способы выражения мысли и изображения ею действительности не существуют в западной литературе. Важной из таких поэтических фигур является редиф. *Редиф* – повторение одного или более слов после рифмы. Более половины, точнее, 1.338 из 2.600 газелей Навои, написанных на староузбекском языке, выполнены редифом. Русские переводчики произведений восточной поэзии, в том числе творчества великого узбекского поэта, воссоздали многие редифы именно редифом. Таким образом редиф появился и в русскоязычной поэзии. Приведем пример:

Оригинал (рубаи):

*Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз.
Ҳар неники, севмак ондин ортуқ бўлмас,
Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз* [6; 572].

В оригинале редиф состоит из 6-ти слов («сени кўп севармен, эй умри азиз»). С.Н.Иванов) перевёл его на русский язык редифом, состоящим из 4-х слов:

*Сильней души моей **тебя люблю я, жизнь,**
Сильней люблю своей **тебя люблю я, жизнь.**
Бывает ведь любовь, сильней которой нету,
И все ж еще сильней **тебя люблю я, жизнь*** [7; 494].

Именно редиф даёт в переводе восточный поэтический колорит.

Свое последнее произведение в прозе, перемежающейся со стихами, Навои назвал «Махбуб ул-кулуб», что означает «Возлюбленный сердец». В прозаическом тексте автор применил поэтическую фигуру саджъ. *Саджъ* – это употребление созвучных слов, фигуру условно можно назвать её как «рифмованная проза». В классической прозе мусульманского Востока эта фигура употреблялась часто, ведь и в Коране Всевышний употреблял саджъ.

Академик АН Республики Узбекистан Алибек Рустамов перевёл на русский язык «Возлюблённый сердец» употребляя саджъ на русском языке.

Сопоставим некоторые фрагменты из оригинала и перевода данного произведения, жирными буквами покажем слова, обеспечивающие саджъ:

Оригинал:

*«Одил подшоҳ Ҳақдин халойиққа **раҳматдур** ва мамоликка мужибби **амният** ва **рафоҳият**. Қуёш била абри баҳордек қора туфрогдин гуллар **очар** ва мулк аҳли бошига олтун била дурлар **сочар**. Фуқаро ва нотавонлар анинг рифқ ва мадоросидин **осуда**, залама ва авонлар анинг тиги сиёсатидин **фарсуда**. Ҳаросатидин қўю қўзи бўри хавфидин **эмин** ва сиёсатидин мусофир кўнгли қароқчи ваҳмидин **мутмаин**»* [6; 12].

Перевод:

*«Справедливый царь — это милость Господа всевышнего для населения, он охраняет и благоустраивает все селения. Наподобие Солнца и весенних туч он цветы выводит из земных **недр**, золотом и жемчугом своих подданных он осыпает, несказанно **щедр**. Благодаря его благосклонности и милосердию неимущие и беспомощные не **притеснены**, а угнетателем мечом его наказания **казнены**. Благодаря его охране ягнята волков **не боятся**, а так как он казнил всех разбойников, путники по дорогам ходить **не страшатся**»* [8; 10 – 11].

Русские переводы служили посредником, или же были вспомогательными вариантами для перелагания на другие языки.

В «Сочинения» (в 10 томах) на русском языке включены переводы следующих литераторов:

1-том: Вс. Рождественский, Н. Лебедев, Т. Боровкова, А. Наумов, С.Сомова, Вл.Державин, Г.Ярославцев, А.Иванов, Т.Спендиарова, Л.Пеньковский, Н.Ушаков, А.Кронгауз, М.Курганцев, А.Големба, К.Симонов, Н.Панов, А.Старостин, Н.Стефанович, Т. Сырыщева, В.Звягинцева, В.Тихомиров, А.Сендык, Е.Аксельрод, А.Файнберг, Р.Галимов, С.Северцев, Вл.Державин, С.Шервинский, С.Иванов, Н.Бурова, В.Липко, З.Туманова, М.Замаховская, П.Карабин, Ю.Нейман, В.Потапов, П.Железнов, В.Любин.

2-том: Д.Лукашевич, А.Сендык, П.Железнов, С.Сомова, А.Кронгауз, А.Големба, Т.Спендиарова, В.Звягинцева, Е.Аксельрод, Т.Боровкова, В.Тихомиров, Н.Ушаков, Н.Панов, Г.Ярославцев,

Вс.Рождественский, А.Наумов, А.Иванов, Ю.Нейман, Т.Стрешнева, С.Шервинский, С.Иванов.

3-том: Вл.Державин.

4-том: Л.Пеньковский.

5-том: С.Липкин.

6-том: С.Липкин.

7-том: Вл.Державин.

8-том: С.Иванов.

9-том: С.Ганиева.

10-том: А.Рустамов, А.Старостин, А.Малехова.

Данный список показывает, что в этом благородном деле участвовали и выдающиеся русские мастера слова, и узбекские учёные-переводчики, такие, как А.Рустамов, С.Ганиева. В общем, в «Сочинения» включены переводы 46 авторов.

В процессе перевода особое значение имеет уровень той национальной литературы, на язык которого осуществляется перевод. Существует широко известная в мире русская классическая литература. Поэтому, во-первых, есть возможность передать на этом языке классическое произведение, во-вторых, у русских читателей есть традиционная ассоциация воспринять классическое произведение какого-нибудь другого народа. Учитывая эти возможности, Лев Пеньковский перевел поэмы Навои «Фархад и Ширин» на русский язык сихотворным размером стихотворного романа А.С.Пушкина «Евгений Онегин». В результате, читая перевод, человек действительно чувствует дух высокого стиля классики.

Приведем небольшой пример, чтобы чувствовать близость мелодии оригинала к переводу:

Оригинал (из письма Фархада к Ширин):

*Паридин ноқили афсонадурмен,
Нетонг, сув ўлсаким, девонадурмен.
Ва лекин келди чун Лайли мисоли,
Қилай Мажнун киби кўнглумни холи.
Нигоро, маҳвашо, иффатпаноҳо,
Жаҳон маҳвашларига подшоҳо!
Санга ҳаддим йўқ ўлмоқ нуктапардоз,
Тилармен итларингга айтмоқ роз [5; 380].*

Перевод:

*Но пери луноликая сама
Свела меня, несчастного, с ума.*

*И если б я, помешанный, в бреду
 Сказал такое слово на беду.
 То, да простится заблужденье мне, –
 Есть, как безумцу, снисхожденье мне.
 Да, я Меджнун, а ты моя Лейли,
 Моя недостижимая Лейли.
 Мне был приказ Лейли – и я пишу,
 Заочно перед ней в пыли – пишу.
 Ей, как Меджнун, всю душу изолью,
 Всю боль разлуки, муку всю мою.
 Не обо мне, однако, будет речь, –
 Нет, о твоих собаках будет речь... [8; 309].*

Одиннадцатисложный силлабо-тонический стихотворный размер «Евгения Онегина» совпал размеру аруза дастана «Фархад и Ширин» Навои хазажи мусаддаси мафхуз (или максур) – «*мафойлун мафойлун фаулун (или фаулон)*», с парадигмой: ♪ – – – / ♪ – – – / ♪ – – (или ~).

Русские переводы произведений Навои сделаны двумя путями:

- 1) непосредственно с языка оригинала (С.Иванов, А.Рустамов, С.Ганиева);
- 2) с прозаическим подстрочником на русский язык (остальные переводчики).

Произведения Навои переводятся на русский язык и в наши дни. В 2020 году на русском языке вышла книга «Люблю тебя, жизнь» [10] Навои. В ней имеется особый раздел «Новые переводы» [10; 294 – 375], который составляет четверть общего объема. Русский поэт, живущий в Ташкенте, Николай Ильин активно занимается переводами стихов великого узбекского поэта и мыслителя непосредственно с языка оригинала. Он тонко чувствует исторический дух и национальный колорит узбекской классической поэзии. Поэтому под его пером появляются переводы, близкие к оригиналу.

В качестве примера приведем 597-ю газель дивана «Фавойид ул-кибар» («Полезные советы старости»), написанную в виде диалога лирического героя со своими душой, телом, грудью, сердцем, глазами, которым он по очереди обращается:

*Жонга чун дермен: «Не эрди ўлмаким кайфияти?»
 Дерки: «Боис бўлди жисм ичра маразнинг шиддати».
 Жисмдин сўрсамки: “Бу заъфингга не эрди сабаб?”
 Дер: «Анга бўлди сабаб ўтлуқ багирнинг ҳирқати».*

*Чун бағирдин сўрдум, айтур: «Андин ўт тушти манга, –
 Ким кўнгулга шуъла солди ишқ барқи офати».
 Кўнглума қилсам газаб, айтурки: "Кўздиндур гунаҳ,
 Кўрмайин ул тушмади бизга бу ишининг туҳмати».
 Кўзга чун дерменки: «Эй тардомани юзи қаро,
 Сендин ўлмиш телба кўнглумнинг балоу ваҳшати».
 Йиғлаб айтур кўзки: «Йўқ эрди манга ҳам ихтиёр, –
 Ким кўрунди ногаҳон ул шўхи маҳваши талъати».
 Эй Навоий, борча ўз узрин деди, ўлгунча куй, –
 Ким санга ишқ ўти-ўқ эрмиш азалнинг қисмати [4; 403 –
 404].*

Вся поэтическая красота данной газели заключается именно в диалогическом способе выражения содержания. В диалогах с участием лирического героя есть одна тонкая вещь – эти диалоги тесно связаны друг с другом: душа обвиняет тело, тело обвиняет грудь, грудь обвиняет сердце, сердце обвиняет глаза, глаза обвиняют красавицу, которая предстала перед ними “луне подобно”.

От переводчика требуется передать логически точно и эстетически адекватно все эти особенности стихотворения в процессе его воссоздания на другом языке.

Н. Ильин сумел создать адекватный оригиналу перевод:

*Спросил я душу: «Отчего как будто смерть меня объяла?»,
 Она сказала: «Это боль от язвы в теле сильной стала».
 Я обратился к телу: «В чем причина твоего недуга?»
 Оно сказала: «Это жар в груди, где пламя запылало».
 Тогда я грудь спросил, она огня источник мне раскрыла,
 Сказав, что: «Молния любви стрелою в сердце мне попала».
 Я гнев мой к сердцу обратил, – но то глаза во всем винило:
 «Когда б не видели они, меня винить бы не пристало».
 Сказал глазам я: «Это вы, с вашим несущим горе взглядом,
 Вы виноваты, что сто бед безумье в сердце мне послало».
 И, плача, молвили глаза, что: «Силы не было сдержаться,
 Когда красавицы лицо, луне подобно, засияло».
 О Навои, у всех из них достойные причины были,
 Теперь гореть в огне любви твоей души уделом стало [10;
 307].*

Наблюдается единственное упущение в переводе – не отражена мысль о том, что лирический герой в мактеъ, то есть в последнем

двустиишии, говорит, что любовь в его жизни была предназначена судьбой от рождения.

Основным инициатором по увеличению количества и поднятию уровня качества переводов произведений Навои и отнюдь должен стать Узбекистан.

Таким образом, краткий анализ показывает, что переводы произведений Навои на русский язык являются действительно классическими образцами в распространении его творчества на мировом уровне. Наследие основоположника узбекской классической литературы и уважительное отношение к нему представителей русскоязычного населения великой страны и впредь будут служить укреплению исторически заложенной дружбы между народами Республики Узбекистан и Российской Федерации. Узбекский народ всегда знал и будет достойно ценить поистине высокие интеллектуальные заслуги русских переводчиков выдающегося поэта.

Литература:

1. *Алишер Навоий*. Лисон ут-тайр. Илмий-танкидий текст. – Тошкент: Фан, 1965.
2. *Алишер Навоий*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 3. – Тошкент: Фан, 1988.
3. *Алишер Навоий*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 5. – Тошкент: Фан, 1990. *Алишер Навоий*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 6. – Тошкент: Фан, 1990. *Алишер Навоий*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 8. – Тошкент: Фан, 1991.
4. *Алишер Навоий*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 14. – Тошкент: Фан, 1998.
5. *Алишер Навоий*. Сочинения. В десяти томах. Т. I. – Ташкент: Фан, 1968.
6. *Алишер Навоий*. Сочинения. В десяти томах. Т. IV. – Ташкент: Фан, 1968.
7. *Алишер Навоий*. Сочинения. В десяти томах. Т. X. – Ташкент: Фан, 1970.
8. *Алишер Навоий*. Тебя люблю я, жизнь! Вступительная статья Н. Д. Ильина. Составители: К. И. Панченко, Н. Д. Ильин – Ташкент: ADABIYOT, 2021.
9. *Баҳодиров Р.* Алишер Навоий асарларининг хорижий мамлакатлардаги қўлёзмалари. // “Алишер Навоий ижодий меросининг башарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” мавзусидаги IV анъанавий илмий-амалий конференция материаллари

(2021 йил, 23 – 25 ноябрь, Ўзбекистон, Навоий шаҳри). – Тошкент: Фан, 2021.

10. *И в а н о в С. Н.* Тууюқнинг қуюқ маъноси. // Таржима санъати. Китоб 5. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980.

11. *Х а л л и е в а Г.* Рус шарқшунослигида ўзбек мумтоз адабиёти: таҳлил ва талқин. // “O‘zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqaro miqyosda o‘rganish va targ‘ib qilishning dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallari. – Тошкент: MASHHUR-PRESS, 2018.

ALI ŞIR NEVAI’NIN YETİŞMESİNDE DEVRİN SİYASİ VE SOSYAL HADİSELERİNİN ETKİLERİ

*Prof. Dr. Osman KÖSE,
Polis Akademisi Öğretim Üyesi*

Asya’nın ve Türk Dünyasının âlim, şair ve devlet adamı kimliğine sahip önemli simalarından biri olan Ali Şir Nevai, kaleme aldığı eserleri ve şahsiyeti ile 15. Asra damgasını vurmuş mümtaz bir şahsiyettir. Yaşadığı dönem Ortaçağın sonlarıdır ve döneminde bilim, sanat ve tasavvufun menbaı olan şehirlerdir. Yüksek kültürlü ve ekonomik imkanları yerinde bir ailenin oğlu ve aynı zamanda ailesinin Babürşah ve Hüseyin Baykara gibi dönemin nüfuzlu ve bilge devlet adamlarının hizmetinde olmasından kaynaklanan imkanlarla Ali Şir Nevai, tüm imkanları iyi değerlendirerek alim, şair ve devlet adamı kimliği ile temayüz etmiştir. Yazdığı eserler hem döneminde ve hem daha sonra alanında çığır açmış ve ilk zamanki gibi tüm değerlerini modern zamana kadar taşımıştır. Osmanlı şairlerinin ve edebiyatçılarının ilham kaynağı ve yol göstereni olmuştur.

Bu tebliğde, 15. Asrın yetiştirdiği ünlü bir kişilik olan Ali Şir Nevai’yi hayata hazırlayan siyasi ve sosyal olaylar ve bu sürecin onun yetişmesindeki rolleri ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Ali Şir Nevai – Babürşah – Osmanlı devleti - Şair

Türk ve İslam dünyası için Ortaçağ, batı dünyasının aksine bilimin, sanatın, refahın ve güzel yaşamın sergilendiği bir dönem olarak bilinmektedir. Bu dönemin bilim, sanat, ticaret ve yüksek kültür düzeyleriyle öne çıkan şehirleri Konya, Kahire, İskenderiye, Bağdat, Şam,

Semerkant, Buhara, Taşkent ve Herat gibi kentlerdir. Türk ve İslam dünyasının gözde şairlerinden, düşünürlerinden ve devlet adamlarından Ali Şir Nevai de bu dönemde, zengin ticari hayatın döndüğü, bilimin icra edildiği Herat'ta dünyaya gelmiştir¹.

Ali Şir Nevai'nin yetişmesinde ailesi, çevresi ve yaşadığı dönemin sosyal ve kültürel etkisi büyüktür. Bu ortamı zekâsı, çalışkanlığı, yeteneği ve liyakati ile çok iyi değerlendiren Nevai, 15. Asrın dikkate değer şairi, düşünürü ve devlet adamı olarak ortaya çıkmış ve temayüz etmiştir².

Dedeleri birkaç nesilden beri 14. Asrın önemli devlet adamı ve siyasi kişiliği Timur ve ailesinin saraylarında görevler almış, hizmetinde bulunmuştur. Timur, Asya'nın yüksek kültür düzeyine ve imkanlarına sahip, çağının en güçlü devletlerinden birini ortaya çıkaran birisidir³. Bu gücü ve askeri kabiliyeti sayesinde dönemin dikkate değer bir gücü olan Osmanlı devletini 1402 yılında mağlup etmiştir⁴. Yüksek bir siyasi, iktisadi güce sahip olan Timur'un yanında olan ailelerin de diğerlerine göre yaşam ve hayata bakışları ile kültürel düzeyleri çağdaşlarına göre elbette farklılıklar gösterecektir. Ali Şir Nevai'yi yetiştiren baba ve annenin de böyle yüksek düzeyde siyasi ve kültürel düzeye sahip bir ortamda çocukluklarını geçirmiş olması büyük önem arz etmektedir. Zira Ali Şir Nevai'yi bu ortamda gözlerini hayata açan ve yetişen bir aile geleceğe hazırlayacaktır.

Ali Şir Nevai'nin babası Kiçkine Bahadır'ın dededen mevrus görevi devam ettirmesi onun için çağdaşlarına göre bir şans olmuştur. Zira aile, çocuklarını yetiştirirken iktisadi veya farklı imkân sıkıntıları çekmeyecektir. Baba Kiçkine Bahadır, Timur Devletinden Ebulkasım Babür'ün sarayında görev alarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. Nevai'nin anne tarafı da yine üst düzey görevlerde bulunan bir ailenin kızıdır. Saray çevresinde olmasından mütevellit Ali Şir Nevai çocukluğunu burada geçirmiştir. 15. Asrın önemli devlet adamı olan Şair Hüseyin Baykara ile çocuklukları aynı ortam ve zamandadır⁵. Çocukluk döneminde etrafında duydukları, yaşadıkları ilim, irfan, sanat, kültür ve siyaset olmuştur. Saraya gelip gidenler ve onlardan duydukları ile Ali Şir Nevai çocukluğunu diğer çağdaşlarına göre daha verimli hale getirmiştir. Yüksek düzeyde ilim, sanat

¹ Naqibullah Fermani, *İslâm Medeniyetinde Herat (İlmî Ve Kültürel Açıdan)*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2019. S. 44 -73.

² Serdar Bulut, "Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri Ve Türk Dili'ne Katkıları", *Asya'dan Avrupa'ya Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 2017. S. 23-41.

³ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 2017.

⁴ İsmail Aka, "Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi", *Belgeler*, XI/15, Ocak 1981, s. 1-22.

⁵ Cihan Oruç, *Son Timurlu Hüseyin Baykara (1438 – 1506)*, İstanbul 2021.

ve musiki çevresinde yaşamanın bir sonucu olarak henüz daha 15’li yaşlardayken ilk gazellerini yazmaya başlamıştır¹.

Babası Kiçkine Bahadır Şahrüh’un ölümü üzerine çıkan karışıklıklar sebebiyle Irak’a giderken henüz 6 yaşında olan Ali Şir Nevai, sarayda almış olduğu eğitimin bir sonucu olarak karşılaştığı ilim ve irfan sahibi kişilerden istifade etmeyi başaracaktır. Bu yolculukta karşılaştığı Zafername müellifi Ali Yezdi ile olan sohbetlerini daha sonra Mecalisün-nefais adlı eserinde anlatmıştır. Siyasi hadiselerin yatışmasından sonra geri dönüşlerinde bir müddet sonra babasının vefat etmesi ile Babürhan,, henüz çocuk olan Ali Şir Nevai ve Hüseyin Baykara’sının sorumluluğunu almış ve onları korumuştur².

Meşhed’deki öğrencilik yıllarında da devrin önemli ilim erbaplarıyla irtibat sağlamış, farklı bir sosyal çevrede yetişmenin verdiği imkanlarla onlarla sohbetler yapmıştır.

Ali Şir Nevai, yetiştiği aile ve ortam gereği iyi bir eğitim ile hayata hazırlanırken, onun gelecekte çağdaşlarına göre daha donanımlı olmasında, yaşadığı dönemin siyasi ve sosyal hadiselerinin de etkisi büyük olacaktır. Horasan’daki siyasi karışıklıklar onun hayatının şekillenmesinde ayrı bir yere sahip olacaktır. Henüz 6 yaşında olduğu bu karışıklık ortamında ailesiyle Irak’a göç etmiştir. Yaşadığı muhitten farklı bir alana olan bu göç esnasında çok sayıda ilim ve irfan sahibi kişilerle tanışması, onlardan etkilenmesi kendisinin düşünce dünyasını zenginleştirmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere bu ilim sahibi kişilerden birisi Ali Yezdi’dir. Yezdi’den ileriki yıllarda kaleme aldığı Mecalisün-Nefais adlı eserde, onunla olan sohbetlerine geniş yer vermektedir³. Ebulkasım Babür’ün tahta geçmesi ile Yaklaşık iki sene kaldığı Irak’tan Herat’a döndüğünde 8 yaşındadır. Bu sürede babasının görevleri gereği uzun sürelerle Herat dışına gitmesi ve 10-15’li yaşlarda yalnız kalması sorumluluk duygularının gelmesinde etkili olacaktır.

Babası ve Ebulkasım Babür’ün vefatları Ali Şir Nevai’nin hayatında önemli yer tutacaktır. Babası Kiçkine Bahadır’ın vefatı ile hamiliğini üstlenen Ebulkasın Babür ona bu yokluğu yaşatmayacaktır. Fakat 1457 yılında yani Nevai henüz 15’li yaşlardayken Ebulkasım Babür’ün de vefatı onu boşlukta bırakacaktır. Bu sürede Herat ile Semerkant arasında gidip gelmiş, gönül dünyasını zenginleştirme yolunda tasavvufa yönelmiştir. Bu

¹ Günay Kut, “ Ali Şîr Nevâî”, *TDVİA*, 2, İstanbul 1989, s. 449-453.

² Zabihullah Rahmani, Ali Şir Nevâyî’nin Fevâidü’l-Kiber Divanı’nda (Gazeller) Sosyal Hayat İzleri, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, 2019. S- 5-8.

³ Bu eser NaciTokmak tarafından neşredilmiştir; *Mecâlisü ’n-nefâyis* (nşr. ve trc. Kemal Eraslan – Naci Tokmak), Ankara 2001, I-II.

anlamda Şeyh Kemâl-i Tevbetî, Semerkant'ta Hâce Fazlu'llâh Ebû Leysî ve Abdurahmân Câmî¹ ile görüşmeleri kayda değerdir. Semerkant'ta kaldığı dönemlerde yaşamını idame ettirecek imkânlardan yoksun olarak sıkıntılar çekecektir. Fakat bu yoksulluk ve sıkıntılı günlerinde tasavvufla iştigali ve yörede saygın bilim insanlarıyla sürekli görüşmeleri ona bazı zenginlikler kazandırmıştır. Kısaca Semerkant yılları bilim, sanat ve tasavvufi açıdan olgunlaşmasına katkılar yapmıştır. Buhara merkezli olarak Muhammed Bahaaddin Nakşibend'in² öncülüğünde gelişen Nakşibendilik tarikatı bu dönemde Asya'dan batıya doğru gelişme ve yayılma gösteriyordu. Nevai, bu sıkıntılı dönemlerinde yakın dostluk kurduğu Abdurrahman Cami'nin tavassutuyla, gönül dünyasını rahatlatma ve bir sığınma olarak Nakşibendi tarikatına intisap etti. Nakşibendiliğe intisabı Senmerkant'ta sıkıntılı günler yaşarken onu huzura kavuşturan bir durum olmuştur

Semerkant'ta yaşadığı sürgün hayatı ve iktisadi yokluklar, bilim, sanat ve tasavvuf ile onun hayatında farklı zenginlikler oluştururken, az sonra değişen siyasi şartlar gereği ikbal kapıları yüzüne açılacaktır. Çocukluk arkadaşı Hüseyin Baykara'nın Herat'ta tahtta oturması ona tekrar Herat kapılarını açacaktır. Baykara, bilgeliği, dürüstlüğü ve gayreti ile temayüz eden arkadaşı Nevai'yi 1474 yılında vezir yapacaktır. Vezirlik dönemi tecrübe bakımından ona çok şeyler katsa da, Herat Baykara ve onun döneminde kültür, sanat ve bilim merkezi olma yönlerinden büyük zenginlikler yaşamıştır³. Fakat ömrünün bundan sonraki sürecinde kendini her zaman siyasi kargaşaların içinde bulacaktır. Belki de bu sıkıntılar onu, kaçış ve huzur yeri olarak yazmaya ve bilimsel faaliyetlere yönlendirecektir. Ömrünün sonlarına doğru kaleme aldığı Lisanüttayr, Muhakemetüllügateyn, siracülmüslimin ve Mahbubül kulub eserler bu devrin mahsulü olacaktır.

Ali Şir Nevai, kendi döneminde zengin devletlerin ve bilimsel faaliyetlerin icra edildiği bir ortamda gözlerini, açmış ve hayatını idame ettirmiştir. Geleceğin dünyasına bilimsel çalışmalarıyla ve yaşamlarıyla ışık saçan güçlü kişisel figürler bu coğrafyada ve aynı dönemlerde hayat bulmuştur. Herat, Buhara ve Semerkant'ın asırlardır bilim ve sanatla yoğrulan havasında neşvünema etmiştir. Ünlü devlet adamı astronom ve bilim insanı Ali Kuşçu, Nevai'nin de döneminde Semerkant'ta yaşamıştır. 10. Asırdan beri bilimsel çalışmaları ile dünyaya ışık saçan bilim

¹ Ömer Okumuş, "Abdurrahman Cami", *TDVİA*, 7, İstanbul 1993, s. 94 – 99.

² Hamid Algar, "Bahâeddin Nakşibend", *TDVİA*, 4, İstanbul 1991, s. 458 – 460.

³ F. Sema Barutçu Özönder, "Ali Şir Nevâyî (1441-1501): Âlim, Şâir ve Devlet Adamı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13/3, Eylül 2016, s. 47 – 54.

insanlarının yaşamını sergiledikleri coğrafya Neavi'nin de kültürel anlamda ve bilimsel olarak istifade ettiği yer olmuştur.

Herat'tan Taşkent'e kadar Nevai'nin yaşamında yer alan coğrafyanın dünya ticaret yollarının geçtiği yerler üzerinde olması da ayrı bir önem sahiptir. Devlet ve toplum hayatında oluşan bu zenginlik, bilin insanlarına ve bilimsel çalışmalara desteği de beraberinde getirmiştir¹. Asya'nın derinliklerinden başlayan ticaret yolu Taşkent, Buhara, Semerkant ve Herat'a kadar olan geniş alandan geçmekte, kervansaraylar ve yoğun ticaretin yapıldığı pazarlar ile bölgeye zenginlik katmaktaydı. Modern dönemde bile bu dönemden kalma kervansaraylara ve zengin ticari hayatın deveren ettiğine yönelik izlere rastlamak mümkündür. Ali Şir Nevai, ticaretin, bilimin, kültürün ve zengin sanat hayatının hakim olduğu bu dünyada hayata gözlerini açmış, yetişmiş ve eserlerini vermiştir.

Ali Şir Nevainin hayatını saray etrafında geçen ilk çocukluk evresi, babasının siyasi sürgünleri ile Herat dışındaki kısa yaşamı, Medrese öğrenimini gördüğü Meşhed, daha sonra Muhammed Bahaddin ile tanıştığı yıllardaki iktisadi zorluklar yaşadığı ve hayatına çok farklı derinlikler katan Semerkant günleri, Herat'ta vezirlik yaptığı yıllar ve sonraki dönemde siyasetten tamamen uzaklaşarak kendini bilime adadığı dönemler olmak üzere birkaç evreye ayırmak mümkündür. Semerkand günlerine kadar olan kısımlardan yukarıda söz edilmiştir fakat bu dönemde onun hayatını zenginleştiren ve ruhuna derinlikler kazandıran en önemli ayrıntı, Muahmmed Cami'nin tavsiyesi ile Muhammed Bahaaddin Nakşibend ile tanışmasıdır. Bu tanışma ona tasavvuf yolunu açacak ve hayata bakışında farklılıklar kazandıracaktır.

Çocukluk arkadaşı Hüseyin Baykara'nın Herat'ta tahta çıkması ona devlet katında ikbal kapılarını açacaktır. Baykara, çocukluktan beri tanıdığı, ilmi, çalışkanlığı ve dürüstlüğü ile bilinen arkadaşı Nevai'yi hiç tereddüt etmeden kendine vezir yapacaktır. Onun vezirliği döneminde Herat,, en mamur dönemini yaşayacaktır. Herat ve çevresi bilimin geliştiği, kültürel eserlerin boy gösterdiği ve ticaretin geliştiği dönemler olacaktır. Halk hem ekonomik olarak em de sosyal anlamda en huzurlu dönemlerini yaşayacaktır.

Nevai'nin iktidar günleri çok sürmeyecektir. Bundan sonraki yaşamı bilimsel olarak en çok verimli olduğu dönem olacaktır. Bu zamana kadar yaşadığı siyasi ve sosyal olaylar, inişler ve çıkışlar onun ruhen ve ilmen kemalatına büyük katkılar yapacaktır. Meşhur Muhakemetül-Lügateyn adlı

¹ Tarihi İpek yolunun önemi ile bakınız: Güray Kırpık, “ Haçlılar ve İpek Yolu”, *Bilig*, 61, bahar 2012, s. 173 – 200.

eserini bu dönemde yazacaktır. Bilim dilinin Türkçe olduğunu dünyaya göstererek eserlerini Türkçe olarak yazmış, ilmi ve birikimi ile kısa zamanda ilim çevrelerinde tanınmıştır.

Sonuç

Ali Şîr Nevai 15. Asrın yetiştirdiği büyük bir şair ve devlet damadıdır. Türkçenin bilim dili olduğunu yazdığı devasa eserler ile dünyaya duyurmuştur. Ömrü Ortaasya’da birkaç şehir arasında geçse de o tüm Türk dünyasının ortak şairidir ve değeridir. Osmanlı dünyasında da etkisi büyük olacaktır. Osmanlı divan edebiyatı ve düşünce dünyasının gelişmesine yazdığı eserler ile derinlikli katkılar sağlayacaktır. O, sadece Ortaasya Türklerinin değil tüm Türk dünyasının şiir ve edebiyatta babasıdır ve önderidir.

Kaynakça

Algar, Hamid, “Bahâeddin Nakşibend”, TDVİA, 4, İstanbul 1991, s. 458 – 460

Ali Şîr Nevai, *Mecâlisü’n-nefâyis* (nşr. ve trc. Kemal Eraslan – Naci Tokmak), Ankara 2001, I-II.

Aka, İsmail, Timur ve Devleti, Ankara 2017.

-----, “Timur’un Ankara Savaşı (1402) Fetihnamesi”, *Belgeler*, XI/15, Ocak 1981, s. 1-22.

Bulut, Serdar, “Asya Coğrafyası’nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî’nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri Ve Türk Dili’ne Katkılar”, *Asya’dan Avrupa’ya Ulsulararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 2017. S. 23-41.

Fermani, Naqibullah, *İslâm Medeniyetinde Herat (İlmî Ve Kültürel Açıdan)*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2019; Recep Uslu, “ Herat, *TDVİA*, 17, İstanbul 1998, s. 215 – 218.

Günay Kut, “ Ali Şîr Nevâî”, *TDVİA*, 2, İstanbul 1989, s. 449-453.

Kırpık, Güray, “ Haçlılar ve İpek Yolu”, *Bilig*, 61, bahar 2012, s. 173 – 200.

Okumuş, Ömer, “ Abdurrahman Cami”, *TDVİA*, 7, İstanbul 1993, s. 94 – 99.

Oruç, Cihan , *Son Timurlu Hüseyin Baykara (1438 – 1506)*, İstanbul 2021.

Özönder,, F. Sema Barutçu, “Ali Şîr Nevâyî (1441-1501): Âlim, Şâir ve Devlet Adamı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13/3, Eylül 2016, s. 47 – 54.

Rahmani, Zabihullah, Ali Şîr Nevâyî’nin Fevâidü’l-Kiber Divanı’nda (Gazeller) Sosyal Hayat İzleri, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, 2019. S- 5-8.

NAVOIYNING BALXDAGI FAOLIYATIGA DOIR

**Yusufxon TURSUNOV,
O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi katta ilmiy xodimi,
filologiya fanlari nomzodi**

Annotatsiya

Mazkur maqolada buyuk mutaffakkir Alisher Navoiyning biografik ma’lumotlari asosida Baxlda olib borgan faoliyati tahlilga tortilgan

Kalit so‘z va iboralar: ruboiy, maktub, biografiya, hayot yo‘li, tarixiy manbaa

Аннотация

В данной статье анализируется творчество великого мыслителя Алишера Навои в Бакле на основе биографических данных.

Ключевые слова и фразы: рубай, письмо, биография, образ жизни, исторический источник.

Annotation

This article analyzes the work of the great thinker Alisher Navoi in Bahl on the basis of biographical data.

Keywords and phrases: rubai, letter, biography, way of life, historical source

Alisher Navoiy umrining oxirgi yili (1500)da yozib tugatgan “Mahbubu-l-qulub” asarini o‘zining bosib o‘tgan hayot yo‘lini qisqacha bayon etish bilan boshlarkan, jumladan yozadi: “... davron voqealaridan, aylanuvchi osmon hodisalaridan ... ko‘p muddat va uzoq payt har xil tarz va yo‘sinda daydib yurdim, turli ravish va yo‘lda yugurdim, o‘zimni yaxshi – yomon xizmati va suhbatiga yetkazdim... Goh shahrim eli javridan g‘ariblikka tushdim va g‘arib kishilarga qo‘shildim va goh tog‘lar cho‘qqisi turara joyim va sahro etagi tayanchim bo‘ldi.”

Zotan, “Mahbubu-l-qulub”ga qadar yaratilgan ba’zi nasriy asarlarida biz Navoiyning poytaxtdan o‘zga shahar va viloyatlarga borganligi yoki o‘sha joylarda vaqtincha turganligi haqidagi ma’lumotlarga duch kelamiz. Biroq Navoiy u yerlarga nima sabab yoki qanday maqsadda borganligini deyarli aytmaydi. Ba’zi o‘rinlardagina qaysidir shaharda qandaydir sabab

bilan vaqtincha turgan podshoh Husayn Boyqaro yonida bo‘lganligini aytsa, ba’zi hollarda “...Faqirni podshoh (Husayn Boyqaro – Yu.T.) ba’zi maslahatlar uchun Mashhadg‘a yuborib erdilar...”, “... Podshoh hukmi bila bir sori borib erdim”, deyish bilan kifoyalanib qo‘ya qoladi. Biroq ana shu keltirilganlarning o‘ziyoq Navoiyning aksariyat hollarda poytaxtdan o‘zga shaharlarga o‘z shaxsiy istagi yoki maqsadi bilan emas, balki Sulton Husayn Boyqaro topshirig‘i yoxud davlat ishlari taqozosiga ko‘ra borganligidan guvohlik beradi. Zotan, uning mamlakatning biron shahar viloyatida bo‘lishi davlat ijtimoiy – siyosiy hayotining muhim masalalari bilan bog‘liq bo‘lgan.

Shoirning “Munshaot”idagi maktublarda ularning qayerdan qayerga jo‘natilayotganligi va yozilgan vaqti ko‘rsatilmagan. Chamasi, Navoiy o‘z maktublarini Sharq insho san’atining o‘zbek tilidagi ilk namunasi sifatida jamlab, to‘plam holiga keltirar ekan, ularda adresat va sananing turishini joiz ko‘rmagan va tushirib qoldirishni maqbul topgan. Shunday bo‘lsa-da, Navoiyning boshqa asarlari va shuningdek, tarixiy manbalardagi kerakli o‘rinlarga qiyosan ba’zi maktublarning adresati va yozilgan vaqtini aniqlash mumkin. “Munshaot”dagi bir qator maktublarning Balx shahridan yozib jo‘natilganligi bizga shu tariqa ayon bo‘ladi.

Navoiy biograflari tomonidan shoir hayot yo‘lining xaritasi tuzilgan (A.A. Samyonov tuzgan va I.Sultonov to‘ldirgan) bo‘lib, unda Navoiyning Xuroson va Movaraunnahr davlatlarining qaysi shaharlarida qaysi yillari bo‘lganligi ishonchli adabiy tarixiy manbalar asosida yoritilgan. Jumladan, unda Navoiyning 1470-, 1480- va 1497- yillarda Balxda bo‘lganligi ko‘rsatilgan.

Biz so‘z yuritmoqchi bo‘lgan maktublar Navoiyning mazkur yillardagi Balxda bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lmay, balki uning ushbu viloyatdagi yana boshqa yillarda kechgan hayoti va faoliyatidan lavhalar ekanligi bilan e’tiborlidir.

Bir maktubda Navoiy yozadi: “Qulluk arzadosht ulkim, Mirzoning muborak mizojlari sihat topib, “taxti ravon” bila zuhijja oyining yigirma beshida, dushanba kuni tashkari chiqtilar. Umid ulkim, Mirzomning sharif zotlari dag‘i hamisha sihatda bo‘lib, davlatlari kundan – kunga ortgay...”

Navoiy tilga olayotgan Mirzoning aynan kim ekanligini maktub doirasida aniqlash mushkul, biroq uning hokim shaxs ekanligi aniq ko‘rinib turibdi. Maktubda oy va hafta kunlarining ko‘rsatilishidan esa so‘z borayotgan vaqt qaysi yilga to‘g‘ri kelishini aniqlash mumkindek tuyuladi. Ammo aslida bu ham birmuncha mushkildir. Chunki Navoiyning keyingi 30 yillik hayotida zuhijja oyining yigirma beshinchi kunining dushanbaga

to'g'ri kelishi uch marotaba, ya'ni 1478, 1485 va 1493 yillarda takrorlangan . Shunday bo'lsa-da, biz keyingi maktublarda yozilganlardan va ba'zi tarixiy manbalarga tayanib, bu mushkillikni hal qilishimiz shuningdek, maktubni qayerdan yozib jo'natilganligini bilishimiz mumkin.

Keyingi, 36-raqamli maktubda o'qiymiz: "Qulluq duodin so'ngra arzadosht ulkim, Vaqfada ziyorat jihatidan Imom rvzasig'a kelilib erdikim, davlatingiz duosi qilig'aykim, Ildirim keldi..."

"Imom ravzasi" qayer ekanligi bizga ma'lum, u Balxdan 20-25 kilometr sharqi-janubda joylashgan Mozori Sharifdagi ziyoratgoh joy bo'lmish halifa Ali maqbarasidir. Demak, aslida Balxda turgan Navoiy ziyorat uchun Mozori Sharifga borgan chog'ida "Ildirim", ya'ni chaqmoq laqabli chopar kelgan.

Navoiyning zamondoshi, tarixnavis G'iyosiddin Xumomiddin o'g'li Xondamirning "Habibu-s-siyar" ("Yaxshi xulqlar") kitobida yozilishicha, 1491-92- yillarda Navoiyning Balxda shahzoda Ibrohim Husayn nomidan hokimlik qilayotgan ukasi Darvesh Ali isyon ko'targan, isyonni bostirish uchun Balxga kelgan Husayn Boyqaro avvaliga Darvesh Alining gunohini kechirgan bo'lib, keyin esa uni hibsga olgan va akasi Alisher qo'lga topshirib, o'zi qo'shni Hisor mamlakatiga, Sulton Mahmud ustiga yurish qilgan. Shuning davomidan Xondamir bu yurishda muvaffaqiyatsizlikka uchrab, Balxga qaytgan Husayn Boyqaroning bu viloyatga o'g'illaridan Haydar Muhammadni hokim qilib tayinlaganini yozadi.

Bizningcha, Sulton Husayn davlat manfaatlariga mos maqsadlarni ko'zlab, ana shu o'g'lini Balxga hokim etib tayinlagan. Bu viloyatga chegaradosh Hisor davlatiga Abu Saidning uchinchi o'g'li, Husayn Boyqaroning xotini Poyanda Sultonbегimning birodarzodasi Sulton Mahmud hokimlik qilar edi. Haydar Muhammad esa Poyanda Sultonbегimdan tug'ilgan edi. Husayn Boyqaro agar Balxga Haydar Mirzo hokimlik qilsa, Sulton Mahmud qarindoshlik va qudachilik xotiriga borib bu viloyatga vaqti-vaqti bilan qilishi mumkin bo'lgan hujum niyatidan voz kechadi, degan fikrda bo'lgan bo'lishi haqiqatga yaqin.

"Boburnoma"da yozilishicha, Husayn Boyqaro 1496- yilning qishida to'ng'ich o'g'li Badiuzzamon Mirzo bilan birgalikda Xisorga ikkinchi bor yurish qiladi. Biroq bu safar ham u muvaffaqiyatsizlikka uchrab qaytarkan, Balxga Badiuzzamon Mirzoni Hokim etib tayinlaydi. Demak, Haydar Mitrzo Balx viloyatiga 1492- yildan 1496- yilning bahoriga qadar hukmronlik qilgan.

Shunday ekan, 31- maktubda zikr etilgan zulhijja oyining yigirma beshinchisi, dushanba kuni yangi hisob, ya'ni Grigoryan kalendariga ko'ra 1493 yilning 7 oktyabri ekanligiga hech qanday shubha qolmaydi.

“Adabiy meros” jurnalining 1982 yil 2- sonida tarixchi olim Asomiddin O‘rinboyev tomonidan “Alisher Navoiy hayotiga oid ikki hujjat” nomli maqolasi bilan birga Husayn Boyqaro tomonidan chiqarilgan ikki nishonni e‘lon qilgan edi. Bu nishonlarning ikkinchisi Navoiyning ukasi Balx hokimi Darvesh Alining markaziy davlatga bo‘yso‘nishdan bosh tortganligi munosabati bilan hukumat qaroriga ko‘ra vaqtincha Balxda turgan Amir Alisher nomiga Husayn Boyqaro chiqargan farmon bo‘lib, bu oliy farmon 899- yil ramazon oyining yigirma to‘rtinchisida, ya‘ni 1494- yil 28- iyunda bitilganligi uning so‘ngida ko‘rsatilgan.

38 - maktubda yozilganlarga qaraganda Navoiy 1494- yilda ham hali Balxda turganligi ayon bo‘ladi.

“Qulluq arzdosh ulkim, – deyiladi unda, – munda g‘i holat tengri taolo inoyati bila Mirzo davlatidin ko‘ngil tilagandektur. Bu uchurda Sulton Mahmud Mirzo qoshidin Mahmud barlos kelib, peshkash va sochiq kelturub, qulluq xizmatgorlig‘larin izhor qildi.”

Navoiy xabar berayotganidek, boshqaruv ishlari ko‘ngildagidek ketayotgan viloyat egasi yuqorida tilga olingan Mirzo bo‘lib, u avvalgi maktubdagi Haydar Mirzoning o‘zidir. Unga Sulton Mahmud peshkash va sochiq, ya‘ni tuhfa va to‘yona tortiqlar yuborgan.

“Boburnoma”ning To‘qqiz yuzinchi, ya‘ni 1494- 95- yil voqealariga bag‘ishlangan qismida Bobur o‘ziga Sulton Mahmud Mirzodan Abduquddusbek ismli elchi kelganini, Sulton o‘g‘li Mas‘ud Mirzoni akasi Sulton Ahmad mirzoning qiziga uylantirishi munosabati bilan elchi orqali oltin va kumushdan bodom va pistalar qilib sochiq yuborganini yozadi.

Bizningcha, o‘g‘il uylantirayotgan Sulton Mahmud qarindoshlik yuzasidan Farg‘ona viloyatiga, ukasi Umarshayxning o‘g‘li Zaxiriddin Muhammad Boburga to‘yona tuhfa va tortiqlar yuborgan ekan, mamlakatiga chegaradosh Balx viloyati hokimi, opasi yoki singlisi Poyanda Sultonbegimning o‘g‘li Haydar Mirzoga ham shu rasmni qilib tortiqlar yuborgan. Bu voqea 1494- yilda sodir bo‘lgan ekan demak, Navoiy hali Balxda Haydar Mirzo yonida bo‘lgan.

38- maktubda Navoiy o‘zi turgan Balx viloyatidagi ijtimoiy ahvol haqida xabar berishda davom etib yozadi: “Yana atrof va javonibdan kelgan xabarlar dag‘i barchasi davlatqa muvofiq erdi. Gustoxliq yuzidin bir necha so‘z bitib, qog‘oz boshini yopushturub yuborildi. Anga dog‘i mushohada

qililib, nazarg'a kelturulsa, davlatqa muvofiq bo'lg'usidur, deb qulluq arzdosht bitildi."

Demak, ko'rinadiki, mazkur viloyatga yon-atrofdagi hokimliklardan kelayotgan xabarlar davlat manfaatiga mos bo'lib, Navoiy ular yuzasidan qanday qarorlarga kelinganligi haqida axborot tarzidagi maktubini o'zga kishilarning nazarlari tushmasin (Har qalay ularni maxfiy tutish maqsadga muvofiqdir) uchun bitik yozilgan qog'ozni o'ram holiga keltirib, qog'oz boshini so'rg'ichlagan holda Xuroson davlati egasi bo'lmish Husayn Boyqaroga jo'natgan.

Shunga ko'ra aytish mumkinki, ana shu yillar, ya'ni 1493 va 1494-yillarda davlat ishlari taqozosiga ko'ra majburiyat yuzasidan Balxda turgan bo'lib, bu yerdagi ijtimoiy ahvol va o'zi amalga oshirgan ishlar haqida maktublar orqali xabarlar yo'llab turgan.

Shu o'rinda o'z-o'zidan savol tug'iladi: deyarli ikki yil bu viloyatda turib, ko'p vaqt hukumat ishlari bilan mashg'ul bo'lgan, o'zining tili bilan aytganda, "qulluq xizmatlarin" ado etayotgan Navoiyning ijodiy faoliyati qanday kechdiiykin? Axir, qaynoq ijtimoiy-siyosiy hayot qo'ynida bo'laturib, ikki yilning nari-berida "Xamsa"dek ulkan va o'lmas asarni yozgan Navoiy bu paytda ijodiyotni bir chekkaga surib qo'ymagan bo'lsa kerak.

Bu haqda "Munshaot"dagi 42-maktub guvohlik berayotgandek, nazarimizda. Unda asosan, shoirning to'rt devoni majmu'i bo'lmish "Hazoyinu-l-maoniy"ning yuzaga kelishi haqida so'z borsa-da, hasbi hol tarzidagi jihat ham borki, u bizni qiziqtirayotgan masalaga aniqlik kiritadi. Bizningcha, maktub matnini to'liq keltirib, kerakli o'rinlarni tahlil etgan holda undan tegishli xulosalar chiqarish maqsadga muvofiqdir.

Ruboiyya:

*Ey, Zuhra kelib mutribi bazmi tarabing,
Birjisdin ortibon hayovu adabing,
Olam elida xisrovu hoqon laqabing,
Odamg'a degincha xon bin xon nasabing.*

Ruboiyya:

*Ne charx bisoti ishrat afzoyingcha,
Ne mehr jamoli olam oroyingcha,
Ne oy davri chatri falak soyingcha,
Ne ko'k avji xoki kafi poyingcha.*

Qulluq duodin so'ngra arzdosht ulkim, bu faqirning parishon ash'ori va oshufta abyotidin har nekim tartib libosig'a kirib erdi va har qaysig'a

tadvin oyini berilib erdi – barcha humoyun kutubxonag‘a yetib erdi va andag‘i kutub silkiga kirar sharafin kasb etib erdi.

Bu o‘tgan ikki yildakim, bu banda boshig‘a havodisi ro‘zg‘ordin yuz nav’ balo va ishq zabunkush bedodidin yuz turluk ibtilo yuzlandi. Ollimg‘a har shiddat kelsa, chun ayturg‘a g‘amgusorim va ilayimga har suubat yetsa, chun izhor qilurg‘a bir rafiqli sohib asrorim yo‘q erdi, ul shiddat va suubat mazmunin biror bayt yo matla hayol qilur erdim va ko‘nglumni ul g‘ussa va anduhdin xoli etar erdim, bu oz vaqtda ko‘p nazm oytilg‘on ermish va har nav’ she’r va g‘azal yig‘ilg‘on ermish. Bularni zoye’ qilmoq bandag‘a nomaqdur erdi va tartibig‘a ham hukm bila ma’mur.

Bu sabadin burung‘i ikki devon ash’ori bila so‘ngra oytilg‘onlarni bila qo‘shib, tartib bila to‘rt oyrildi, dag‘i to‘rt ot qilildi: tufuliyatda voqe’ bo‘lg‘on g‘arib ma’nilarg‘a “G‘aroyibu-s-sig‘ar” va yigitlikda zohir bo‘lg‘on nodir tarkiblarg‘a “Navoduru-sh-shabab” va umrning vasatida jilva qilg‘on badi’vashlarg‘a “Badoyi’u-l-vasat” va umrning oxirig‘a yaqin nazmg‘a kirgan foydalarg‘a “Favoyidu-l-kibar” ot qo‘yuldi. Dag‘i majmuig‘akim, maxlut bitilibturur, chun tab’ xazoyinidin hosil bo‘lg‘an maoniy erdi – “Hazoyinu-l-maoniy” laqab berildi, vojib erdikim, muborak nazarg‘a yetkurulg‘ay.

Ul sababdin mafxarus-savohib Mavloni Sohibni qulluqqa yiborildi va ul musavvadani oliy majlisqa yetkursun, deyildi. Bu gustoxliqqa afv umididir va ul gustog‘lig‘larg‘a isloh umidi, to to‘rt taboyi’ muxtalif inson xilqatidakim, ofarinishning xazoyinu-l-maoniysidir – muvofiq bo‘lg‘aylar. Rub’i maskunda hukmugiz ravon bo‘lsun va rub’i maskun ahlig‘a adlingizdin amnu amon, omin, yo Rabbal – olamin.

Maktub boshidagi ruboiy mazmunidan uning Husayn Boyqaroga yo‘llanayotganligini bilish qiyin emas. Zero, bu kabi vasf va ulug‘lashlar Xuroson zaminida undan boshqa hukmdorga aytilishi mumkin emas. Nasriy qismining boshida yozilayotganlar zimnida Navoiyning o‘zi tomonidan tuzilgan “Badoye’u-l-bidoya” va “Navoduru-n-nihoya” devonlarining Husayn Boyqaro tomonidan yaxshi qabul qilinganligiga ishora bor. So‘ngra, asosiy maqsadga o‘tilib aytilayotganlardan ma’lum bo‘lmoqdaki, qaysidir ikki yil mobaynida yaqin hamrozlari va qadrdon g‘amguzorlaridan ayro yashaganligi, buning ustiga o‘sha yillarda kutilmagan noxushliklar hattoki, dilga aziyat yetkazuvchi hodisalarga duch keladi. Zasmonaning bunday zarbalaridan ozor chekkan ko‘nglidagi hasratlarini bayon etay desa, qalban yaqin kishisi yo‘q. Ana shunday iztiroblarini bayt yoki matla tarzida qog‘ozga tushirish bilan taskin topgan. Shu tariqa ko‘p she’rlar yuzaga kelib, anchayin g‘azallar yig‘ilib qolgan. Bularni tashlab yuborishga,

albatta, Navoiyda xohish bo'lmagan va qolaversa, ularni tartibga solib, devon holiga keltirish ham buyurilgan edi ("tartibig'a ham hukm bila ma'mur").

Ana shu so'ngi jumla zahirida muhim bir haqiqatga ishora mavjud. Gap shundaki, "Hazoyinu-l-maoniy" debochasida avvalgi ikki devonni keyingi yillarda yuzaga kelgan (ularning miqdori avvalgi ikki devondagi she'rlar miqdoridan ko'p bo'lgan) qo'shgan holda navbatdagi to'liq devonni yaratish Husayn Boyqaro tomonidan amr etilganligi ta'kidlanadi. Shuningdek, "Debocha"da Navoiy yozgan she'rlari yoki matlalarini Husayn Boyqaroga yuborib turganligi, sulton esa ularni o'zining tahrir nazaridan o'tkazib borganligi va umuman, lirik majmuaning yaratilish jarayoni haqida mufassal so'z yuritadi. 42-maktub esa shu "Debocha"da aytilganlarning juda qisqa bir shakldagi ko'rinishi bo'lib, unda Husayn Boyqaro tilga olinmaydi, xolos. Zero, maktub uning o'ziga yo'llanmoqdadir. Biroq maktubning "Debocha"dan muhim bir farqli jihati undagi "o'tgan ikki yilda" iborasining tilga olinayotganligidir.

Navoiyning boshiga kutilmaganda ko'plab ko'rguliklarni solgan mazkur "ikki yil" "Hazoyinu-l-maoniy"dagi "Soqiynoma"da ham yana o'sha iztirobli tarzda tilga olinadi. Uning Pahlavon Muhammadga bag'ishlangan Yigirma yettinchi bandida o'qiymiz:

*O'tti bu zorlig'im ikki yil,
Har zamon ikki yil chog'lig' bil.*

Mazkur asarning Beshinchi bandi shahzoda Haydar mirzoga bag'ishlangan bo'lib, unda so'z borayotgan mavzuga doir g'oyatda muhim baytlar mavjud:

*Lojuvardi qadah ichra oni sol,
Charxi menoda shafaq ayla hayol.*

*Boqibon qubbatul islom sari,
Ichu so'n ushbu g'am oshom sari.*

*Ulki Haydar otidur, xulqi Hasan,
Har nekim qilsa bari mustahsan.*

Bu yozilganlardan Navoiy qubbatul islomda ya'ni, Balxda turib mazkur baytlarni bitayotganligini payqash qiyin emas.

Ma'lumki, soqiynoma janrining o'zbek tilidagi ilk va mustaqil namunasi bo'lmish ushbu asarni Navoiy "Hazoyin"ni tuzish asnosida yozgan. Demak, u maktubda tilga olinayotgan ikki yildan ya'ni, 1492-1493-

yillardan keyin yozilgan. Darvoqe', soqiynomada Abdurahmon Jomiy va Pahlavon Muhammadlar marhum sifatida tilga olinadilar. Ma'lumki, Jomiy hij. 898, mil. 1492 yilda, Pahlavon Muhammad hij. 899, mil. 1493 yilda vafot etganlar.

Ana shularga ko'ra aytish mumkinki, 1494-1495- yillar (bu hijriy 900 yilga to'g'ri keladi) "Hazoyinu-l-maoniy"ni tuzish ishlari tugallangan va Navoiy uning ilk nusxasini, ya'ni debocha yozilmagan variantini Husayn Boyqaro e'tiboriga havola qilish uchun yaqin suhbatdoshi Sohib Doro orqali jo'natgan.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy Balxdalik paytida zimmasidagi davlat yumushlari, hukumat topshiriqlarini bajarish bilan birga ijod etishda ham davom etgan: turli ijtimoiy voqea – hodisalar tufayli paydo bo'lgan qalb kechinmalari, ruhiy iztiroblarining hosilasi sifatida she'rlar bitgan, bunday she'r va g'azallar ikki yil davomida anchagina yig'ilib qolgan. Ularga avvalgi ikki devon tarkibidagi she'rlarni qo'shgan holda "Hazoyinu-l-maoniy"dek ulkan va beqiyos lirik majmuani yaratgan.

MAVLONO JOMIY VA ALISHER NAVOIY MAKTUBLARI MATNSHUNOSLIGI VA ISLOHI BORASIDA BAHS

Halimjon ZOIROV,

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
«Akademik Bobojon G'afurov nomidagi
Xo'jand davlat universtiteti» DTM
umumdonishgoh tojik tili kafedراسи mudiri
(Tojikiston, Xujand)

Annotatsiya

Mavlono Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy maktublari, adabiy aloqalari, ustoz va shogirdlik munosabatlari, fikrdosh va hamkorligi, benazir do'stligi borasida ko'plab yurtdosh va xorijlik adabiyotshunoslar o'z fikrlarini bayon etganlar. Bu ikki buyuk so'z san'atkorining benazir do'stligi, foydali hamkorliklari, adabiy aloqalari va o'zaro hurmat-ehtiromi Mavlono Jomiyning "Nafahot-ul-uns"ni Amir Alisherning istagi bilan yaratganligi, o'zining "Nafahot-ul-uns", "Bahoriston", maktub va munshaotlarida Navoiyning turkiy va forsiy she'riyatdagi shoirlik mahorati, tavozeligi va fazilati, martabasi, qadrini ulug'lab, uning g'azalnavislik, masnaviynavislik, qasida va ruboiynavislik, xamsanavislik va

muammonavisligini alohida ehtirom bilan yodga olib, oralarida mavjud bo'lgan ehtirom, do'stlik va qadrdonlik borasida batafsil so'z yuritganlar.

Muallifning tadqiqotlaridan ma'lum bo'ladiki, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy maktublari xuddi Sanoiy G'aznaviy, Abuhomid Muhammad G'azzoliy, Ahmad G'azzoliy, Aynulquzot Hamadoniy va Mavlono Jaloliddin Balxiy maktublari kabi adabiy, irfoniy va avtobiografik ahamiyati ziyod.

Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning chop etilgan maktublari matnlarini qiyosiy o'rganish, tadqiq qilish hamda ularni Alisher Navoiyning "Xamsat-ul-mutahayyirin" asari bilan solishtirish natijasida maqola muallifi bu ikki so'z san'atkorining munshaot va maktublari va Alisher Navoiyning "Xamsat-ul-mutahayyirin"i nashrlarining nusxalari matnshunoslik xatolaridan xoli emas va ilmiy-tanqidiy nashrlarga hamda islohga muhtoj, degan xulosaga kelgan.

Kalit so'zlar: Mavlono Abdurahmon Jomiy, Mir Alisher Navoiy, maktublar, «Xamsat-ul-mutahayyirin», isloh, matnshunoslik, nashr nusxalari.

Аннотация

Многие отечественные и зарубежные литературоведы высказали свои мнения по поводу крепкой дружбы, о сотрудничестве и взаимопонимании, отношениях учителя и ученика, литературных связях и переписке между Мавлоно Абдуррахмони Джоми и Алишером Навои. Об уникальной дружбе, плодотворном сотрудничестве, литературных связях и уважении этих двух ораторов говорит и тот факт, что Мавлоно Джоми по просьбе Амира Алишера написал «Нафахат-уль-унс», а в «Бахористоне» и своих письмах писал основе чести и достоинства. Он восхвалял поэзию Навои в турецкой и персидской поэзии и подробно описал его роли в развитии литературы. Проведенное автором исследование показывает, что письма Абдуррахмана Джоми и Алишера Навои, как и письма Санои Газнави, Абу Хамида Мухаммада Газзали, Ахмади Газзали, Айнулкузоти Хамадони и Мавлоно Джалолуддина Балхи, очень литературны. После сравнительного изучения и сопоставительного изучения печатных копий нескольких писем Абдуррахмана Джоми и Алишера Навои и их сопоставления с «Хамсат-уль-мутахаййирином» Алишера Навои, автор пришел к выводу, что печатные копии их писем и «Хамсат-уль-мутахаййирин» Алишера Навои не свободна от текстовых ошибок и нуждается в исправлении и опубликовании в научной критике.

Ключевые слова: Мавлоно Абдуллаҳмонӣ Ҷомӣ, Мир Алишер Навоӣ, ҷомӯи, «Ҳамса-и-муҳамадӣ», ислоҳоти, текстология, ҷамъии нусхаҳо.

Annotation

Many native and foreign literary scholars expressed their opinions on strong friendship, cooperation and mutual understanding, teacher-apprenticeship relations, literary ties and correspondence between Mavlono Abdurrahmoni Jomi and Alisher Navoi. The unique friendship, fruitful cooperation, literary ties and respect for these two speakers witness by the fact that Mavlono Jomi, at the request of Amir Alisher, wrote "Nafahat-ul-uns", and in "Bahoriston" and his letters he wrote based on his honor and dignity. In addition, he praised Navoi's poetry in Turkish and Persian poetry and detailed his roles in the development of literature. The research conducted by the author shows that the letters of Abdurrahman Jomi and Alisher Navoi, as well as the letters of Sanoi Ghaznavi, Abu Hamid Imam Muhammad-i Ghazzali, Ahmadi Ghazzali, Ainulkuzot Hamadoni and Mavlono Jaloluddin Balkhi, are very literary. After a comparative study and analyze of printed copies of several letters of Abdurrahman Jomi and Alisher Navoi and their comparison with Alisher Navoi's "Khamsat-ul-mutahayyirin", the author came to the conclusion that the printed copies of these two letters and manuscripts of Alisher Navoi's "Khamsat-ul-mutahayyirin" are not free from textual errors and needs to be corrected and published in scientific criticism.

Key words: Mavlono Abdurrahmoni Jomi, Mir Alisher Navoi, letters, "Khamsat-ul-mutahayyirin", correction, textual criticism, printed copies.

Дар бораи дӯстии беназир, ҳамкорию ҳамфикрӣ, муносибатҳои устодию шогирдӣ, рабобити адабӣ ва муқотиботи Мавлоно Абдуллаҳмонӣ Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ адабиётшиносони зиёди ватаниву хориҷӣ изҳори андеша намудаанд, ки китобҳои С.Айнӣ (1), Е.Э.Бертелс (3), А. Мирзоев (10), мақолаи Э.Р.Рустамов дар пешгуфтори китоби «Навоӣ ва Ҷомӣ»-и Е.Э.Бертелс (3, с.5-11), мақолаҳои Ш.Ҳусейнзода (14, с.183-190), А. Мирзоев (16, 26-35), А.Афсаҳзод ва Юрий Малсев (2, с.288-302; 21, с.11-17), А.Ўрунбоев ва А.Раҳмонов (21, с.19-92) ва ишороти кӯтоҳи А.Қаҳҳоров (16, с.5-7), М.Осимӣ (16, с.8-20), М.Турсунзода (16, с. 21-24), Б.Валихоҷаев ва Ш.Шукуров (16, с.93-105), А.Асроров (16, с.196-200), А.Чаковский (16, с.201-204), Саид Нафисӣ (16, с.211-212) аз ҷумлаи онҳо мебошанд.

Дўстии беназир, ҳамкориҳои судманд, робитаи адабӣ ва эҳтироми ин ду суҳанвар боз аз он ошкор мешавад, ки Мавлоно Ҷомӣ маҳз бо талабу дархости Амир Низомиддин Алишер ба таълифи «Нафаҳот-ул-унс» пардохта (19, 4; 20, с.3), дар «Баҳористон» пояи кадр, чоҳу ҳашмат, ғазлу адаб, ғазилати тавозуъ, қуввати табиату вусъати қобилияти Навоиро дар шеъри туркӣ ва форсӣ васф намуда, аз ҳунари ғазалсарой, маснависарой, қасидаву рубоисарой, ҳамсасарой ва муаммоҳои ӯ ба эҳтироми хос ёд карда (15, с.124-125; 18, с.108-109), дар номаҳо ва муншаот аз камоли шоирӣ, эҳтиром ва дўстии рафоқате, ки байни онҳо роиҷ буд, суҳан намудааст, ки дар ин хусус мо қаблан баҳс намуда будем (р.к: 4;5;6;7;8;9). Аз ин рӯ, аз баёну такрори ин мавзӯ худдорӣ намуданро савоб медонем, зеро ба қавли Давлатшоҳ беш аз ин «таърифи офтоб намудан тирагии ақл аст ва дар ғазилати мушки ноб итноб аломати ҷаҳл» (13, с.454).

Лозим ба зикр аст, ки Мавлоно Ҷомӣ тибқи расму одоб ва шароити номанигорӣ, монанди Саноии Ғазнавӣ, Абӯҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ, Аҳмади Ғаззолӣ, Айнулкузоти Ҳамадонӣ, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ номаҳои худро мувофиқи ҳол, мақом ва ғазми муҳотаб нигоштааст. Мақтубҳое, ки ба салотини рӯзгор, аҳли ҷоҳ ё ба Навоӣ аз номи бечораю дармондагон навиштааст, нисбатан кўтоҳ, сода, ва оммағазм мебошанд (21, номаҳои №33, №42, №333, №336), дар мақтуботе, ки ба султон Ҳусайн Бойқаро навишта шудаанд, бештар дуо ва васфи муҳотаб мекунад (21, номаҳои №344, №349, №350, №352, 354, 355, 356, 357 ва ғ.), аммо номаҳое, ки ба унвонии Мир Алишер Навоӣ навишта шудаанд, арзиши зиёди адабӣ доранд ва бештар аз ҳунари нависандагӣ, шоирӣ, эҳтиром ва дўстии онҳо хабар медиҳанд (21, номаи шумораҳои 2, 6, 7,8, 11, 13, 14, 16, 18, 28, 35, 42, 49, 74, 76, 87, 95, 98, 110, 132, 159, 163, 195, 280, 286, 288, 290, 317 ва ғ.). Баёни арзиши адабӣ ва хусну қубҳи нусхаҳои ҷопии номаҳои суҳанварони мазкур баҳси ҷудоро тақозо мекунад. Аз ин нигоҳ, ин ҷо ба таври мухтасар пирумунӣ матншиносӣ ва аҳамияти як номаи Алишер Навоӣ ва як номаи Мавлоно Ҷомӣ, ки ба унвонии ҳамдигар навиштаанд, баҳс хоҳем кард.

Дар қисмати замимаи китоби «Номаҳо ва муншаоти Ҷомӣ» номаҳое ҷой доранд, ки ба унвони Абдурраҳмони Ҷомӣ навишта шудаанд. Яке аз он мақтубҳо номаи зерини Алишер Навоӣ дар ҷавоби мақтуби Мавлоно Ҷомӣ мебошад, ки ҳолӣ аз ҳатти матншиносӣ нест.

«Амир Алишер дар ҷавоби номаи Мавлоно Ҷомӣ навишта

Эй бод, ҷу омадӣ зи сарманзили ёр,

*Чонро бибару ба чойи ӯ соз нисор.
В-он гаҳ қадаре зи хоки пояш зинҳор
Баҳри ивази ҷони мани дилишуда ор.*

Баъд аз убудийят маърузи рои шарифи бандагони қудсиошён он, ки аҳволи фақир ба хайр гузарон аст ва ба ҷуз муфориқат аз мулозимати мулозимон, ки мучиби давлати дунявӣ аст ва саодати ухравӣ ташвише нест. Умед он, ки он низ ба аҳсани вучух муяссар гардад. Дигар илтимос аз бандапарварии бандагон он аст, ки гоҳе ба руқъае, ки ҳаёти ҷовидонӣ, балки сармояи зиндагонӣ метавон гуфт, мубтаҳиҷ ва масрур созанд ва ба дуо ёд оранд. Зиёдат густохӣ ҳадди худ намедонад. Зиллу отифати ва ҳидояти муҳаллади ва мустадоми» (21, с.291).

Алишер Навоӣ дар мақолати дувуми «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» ба номаи мазкур ишора намуда, мегӯяд, ки рубоии мазкурро дар роҳи Астаробод, аз даҳанаи Тахти Сулаймон ба Мавлоно Ҷомӣ ирсол карда ва Мавлоно Ҷомӣ дар ҷавоби он рубоии зерро фиристодааст. Чунонки гӯяд: «Фақир Астаробод йӯлида Тахти Сулаймон даҳанасидин алар хидматида бу рубоийни битиб эрдимким, рубоӣ:

*Эй бод, дилам бишуд дигар ҷониби ёр,
Ҷон ҳам бибару ба пойи ӯ соз нисор.
В-он гаҳ қадаре зи хоки пояш бардор,
Баҳри ивази ҷони мани дилишуда ор.*

Алар ҷавобида бу рубоийни битиб эрдиларким, рубоӣ:

*Эй бод, чу омадӣ зи сарманзили ёр,
Омад ба дилам з-омаданат сабру қарор.*

Н-омад ба қарор аз ин қадар ҷон зинҳор,

Ўро бибару ба он ки донӣ бисунор» (21, с.325; 12, с.27).

Аз муқоисаи ин ду нусха маълум мешавад, ки дар замимаи китоби «Номаҳо ва муншаоти Ҷомӣ» рубоии мазкур ба гунаи ғалат ва омехта бо посухи Мавлоно Ҷомӣ оварда шудааст. Мисраи якум на сурудаи Алишер Навоӣ, балки сатри аввали рубоие аст, ки Мавлоно Ҷомӣ дар посухи он сурудааст. Дар сатри дувум ба чойи «**ҷон ҳам**» - «**ҷонро**», ивази «**ба пойи ӯ**»- «**ба чойи ӯ**» ва дар охири мисраи сеюм ба чойи «**бардор**» вожаи «**зинҳор**» омадааст, ки ба занни қавӣ баргирифта аз охири мисраи сеюми рубоии мазкури Ҷомӣ аст. Ба эҳтимоли қавӣ метавон гуфт, ки нусхаи саҳеҳи рубоии Алишер Навоӣ ҳамон аст, ки дар «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» омадааст (21, с.325; 11, с.25-26; 12, с.27). Зоҳиран, ин хато ҳини китобати номаи Мир Алишер аз ҷониби котиби нусхаи 296 (2278)-ум, ки аз посухи Мавлоно Ҷомӣ

низ хабар дошт, рух намудааст. Таҳиягарони матн - Асомиддин Ёрунбоев ва Асрор Раҳмонов дар қисмати тавзеҳоти китоб таъкид намудаанд, ки матни комили нома танҳо дар нусхаҳои 296 ва 2278 омада ва дар «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» танҳо оғози нома, яъне рубой оварда шудааст (21, с.69), вале аз хатои матншиносии рубоии мавриди баҳс чизе нагуфтаанд. Аз ҷониби дигар, таҳиягарони матн ҳангоми таҳияи «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» низ ба хатои мазкур эътибор надодаанд.

Аҳамияти адабӣ ва матншиносии «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» боз дар аст, ки дар бораи мукотибот ва ашъори ҷавобияи Мавлоно Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ маълумоти пурқимат медиҳад. Чунончи, аз мақолати дувуми «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» маълум мешавад, ки руқъаи 366-уми Мавлоно Ҷомӣ (21, с.230) дар ҷавоби номаи Мир Алишер, ки аз Марв ирсол намудааст, навишта шудааст (21, с.318) ва руқъаи 367-ум (21, с.230) номаи баъдӣ аст, ки Мавлоно Ҷомӣ баъд аз чанд рӯзи номаи мазкур аз Ҳирот ба Марв ирсол кардааст ва посухи Навоӣ ба ашъори сурудаи он нома дар «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» оварда шудааст (21, с.318). Аз «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» маълум мешавад, ки руқъаи 368-уми Ҷомӣ (21, с. 230-231) дар посухи номае навишта шудааст, ки онро Мир Алишер баъд аз шунидани вафоти устод Ҳасан навишта ва дар он бо тазмин аз нахустбайти «Маснавии маънавӣ»-и Мавлоно Балхӣ абёти зерро овардааст:

Шарҳи ҳаҷри шоҳи устодон Ҳасан

«Бишнава аз най чун ҳикоят мекунад».

Банд-банди ӯ ҷудо гашта зи ғам

«Аз ҷудоӣҳо шикоят мекунад» (21, с.319).

Лозим ба таъкид аст, ки Мир Алишер дар асари мазкур сурати комили номаи ҷавобияи Мавлоно Ҷомиро овардааст. Аз муқоиса ва муқобилаи руқъаи мавриди баҳс (21, с.230-231) бо матни номае, ки Мир Алишер дар «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» нақл намудааст (21, с.319), маълум гардид, ки байни онҳо андаке фарқ ҷой дорад. Руқъаи Мавлоно ин аст:

«Шуд найи хома диламро тарҷумон,

«Бишнава аз най чун ҳикоят мекунад».

Бо забони тезу чашми ашқрез

«Аз ҷудоӣҳо шикоят мекунад».

Ҳикояти тамодии (тўл додан, ба дарозо кашидан- З.Ҳ.) айёми фироқ ва шикояти таволии (паёпай расидан- З.Ҳ.) оломи (ҷ. алам, дардҳо, ранҷҳо- З.Ҳ.) иштиёқ беш аз он аст, ки ба мададгории давати

дахонбаста ва ба дастёрии хомаи забоншикаста дар тўли ин нома арзи он макдур бошад ва дар тайи ин саҳифа наشري он майсур (сахл, осон - 3.Ҳ.). Лочарам, садди он боб карда, илтимос меравад, ки

Дар он соат, ки бе ташивиши азёр,

Дар он фархунда маҷлис бошадат бор.

Заминбўсе ба таъзиме, ки донӣ

Заминбўси дуогўён расонӣ.

Давлате аз интиҳо масун (маҳфуз- 3.Ҳ.) ва саодате аз инқитоъ (гусастан -3.Ҳ.) маъмун муяссар бод. Би-н-Набийи ва олиҳи-ламҷоди». (21, с.230-231; с.319).

Ҳангоми муқоиса ва муқобалаи руқъаи мазкур (21, с.230-231) бо нусхаи чопи форсии «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» (21, с.319), нусхаи баргардоншудаи «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» (12, с.19) ва тарҷумаи форсии он (11, с.21) фарқияти зиёд ба назар расид. Аз ҷумла:

1. Дар руқъаи 368-ум (21, с.231), нусхаи баргардоншудаи «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» (12, с.19) ва тарҷумаи форсии он (11, с.21) поёни мисраи сеюми абёти якум «**чаши ашкрез**» омада, вале дар нусхаи чопи форсии «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» «**чаши ашкбор**» забт шудааст (21, с.319).

2. Ибораи «**ҳикояти тамодин**» дар чопи баргардоншудаи «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» ба иштибоҳ «**ҳикояти тамодин**» (12, с.19) ва дар тарҷумаи форсии он «**ҳикояти намодии**» (11, с. 21) омадааст.

3. «**шиқояти таволии оломи иштиёқ**» (21, с.231; 11, с.21), дар чопи баргардоншудаи «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» «**шиқояти таволии лаёлии иштиёқ**» (11, с.19) ва дар чопи форсии он «**шиқояти таволии оломи лаёлии иштиёқ**» (21, с.319) сабт шудааст.

4. Вожаи «**мададгории**» дар чопи баргардоншудаи «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» ба хато «**мадаргории**» наشر шудааст (12, с.19).

5. «**ва ба дастёрии**» дар руқъаи мазкур «**ва дастёрии**» омада ва пешванди «ба» афтодааст (21, с. 231) .

6. «**наشري он майсур**» (21, с. 231) дар чопи форсӣ ва чопи баргардоншудаи «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» «**наشري он маншур**» (21, с.319; 12, с.19) ва дар тарҷумаи форсии «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» «**насри он майсур**» (11, с.21) сабт шудааст.

7. Дар чопи форсии «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» ивази «**карда**» вожаи «**кард**» омадааст (21, с.319).

8. Дар чопи баргардоншудаи «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» мисраи дувуми абёти баъдӣ ба шакли ««Дар он **фархунда маҷлис** бошадат ёр» (12, с.19) ва дар руқъаи мавриди баҳс ««Дар он фархунда **маҷлис**

бошадат **ёр**» (21, с.231) омада ва дар чопи форсии асари зикршуда ба шакли «Дар он фархунда **ҳазрат** бошадат **бор**» (21, с.319) сабт шудааст.

9. Дар чопи баргардоншудаи «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» дар мисраи сеюм ивази «**заминбӯсе**» ба иштибоҳ «**заминбӯйи**» чоп шудааст (12, с.19).

10. Дар чопи баргардоншудаи «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» (12, с.19) ва чопи форсии он (21, с.319) қабл аз қисмати дуо вожаи «**муяссар**» афтодааст.

11. Дар чопи баргардоншудаи «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» қисмати охири нома, ки дуои мухотаб ба забони арабӣ аст, ба назар намерасад (12, с.19)

Хулоса, аксари номаҳое, ки ин ду суҳанвар ба унвонии ҳамдигар навиштаанд, аз шахси дилсӯзу меҳрабон ва дастгири ниёзманду дармондагон, муҳтоҷу дарвешон, маҳбусу бечорагон, занҳои заиф, толибилмон ва табакоти дигари ҷомеа будани Мавлоно Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ хабар медиҳанд ва аҳамияти зиёди адабӣ ва тарҷумаиҳолӣ доранд. Аз омӯзишу таҳқиқ, муқоиса ва муқоблаи нусхаҳои чопии «Номаҳо ва муншаоти Ҷомӣ», ки шомили чанд номаи Мавлоно Ҷомӣ ба Алишер Навоӣ ва номаҳои Мир Алишер ба унвони Абдурахмони Ҷомӣ аст, маълум мешавад, ки аксари номаҳо ҳолӣ аз хатои матншиносӣ нестанд ва ниёз ба тасҳеҳ ва нашрҳои илмӣ-интиқодӣ мебошанд. Ҳамчунин нусхаҳои чопӣ, баргардоншуда ба хати кириллӣ ва тарҷумаи форсии «Хамсат-ул-мутаҳаййирин»-и Алишер Навоӣ бе хато нестанд. Аз ин рӯ, минбаъд дар асоси нусхаҳои куҳан ва боэътимод аз ҷониби матншиносони варзида таҳия намудани нусхаи илмӣ-интиқодии «Хамсат-ул-мутаҳаййирин»-и Алишер Навоӣ савоб хоҳад буд.

Пайнавишт:

1.Айнӣ, Садриддин. Алишер Навоӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1948. – 268 с.

2.Зоиров Ҳ. Мусталаҳоти урафо дар ашъори Фонӣ // Мумтоз сӯз (Маводи анҷумани байналхалқии «Навоӣ ва асри XXI» ба ифтихори 560- солагии Амир Алишер Навоӣ. –Хучанд: Нури маърифат, 2001. – С. 84-87

3.Зоиров Ҳ. Хидмати номаҳо дар шинохти осори аслии суҳанвар // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ», №1(78). –Душанбе, 2019. – С. 122-126

4. Мирзоев, Абдулғанӣ. Алишер Навоӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ (ба ҳуруфи кириллӣ ва арабиасос). – Душанбе: Ирфон, 1968. – 64 с.
5. Навоӣ, Амир Алишер. Хамсат-ул-мутаҳаййирин. Тарҷума аз туркии ҷағатойӣ Муҳаммад Наҳҷувонӣ. Ба кӯшиши Маҳдӣ Фарҳонии Мунфарид/Номаи фарҳангистон, замимаи шумораи 12. – Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, хурдод, 1381. – 62 с.
6. Навоӣ, Алишер. Хамсат ул-мутаҳаййирин. www.ziyouz.com кутубхонаси. – 66 с.
7. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкирату-ш-шуаро. Таҳияи Мухлиса Нуруллоева. – Хучанд: Ношир, 2015. – 544 с.
8. Ҳусейнзода, Шарифҷон. Навоӣ ва Ҷомӣ // Баҳс ва андеша. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 264 с.
8. Ҷомӣ, Абдурахмон. Баҳористон. – Душанбе: Адиб, 1987. – 160 с.
9. Ҷомӣ, Мавлоно Нуриддин Абдурраҳмон. Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ул-қудс. – Калкута, 1858. – 740 с.
10. Ҷомӣ, Нуриддин Абдурраҳмон ибни Аҳмад. Номаҳо ва муншаоти Ҷомӣ. Муқаддима ва тасҳеҳи Асомуддин Ёрунбоев ва Асрор Раҳмонов. – Техрон: Мероси мактуб, 1378. – 353 с.

ALİ ŞİR NEVAİ’NİN YAŞADIĞI DÜNYADA İKTİSADİ VE SOSYAL HAYAT

*Doç. Dr. Emel İslamoğlu,
Sakarya Üniversitesi Öğretim Üyesi*

Devlet adamı ve şair olarak 15. yüzyılın önemli simalarından olan Ali Şir Nevai, Türk edebiyatının en önemli isimlerindendir. Modern dönemde Afganistan, İran, Irak Mısır ve Özbekistan arasında hayatı geçen ve verimli bir yaşama sahip olan Nevai, aynı zamanda Babürşah sarayında başlayan ve daha sonra da devam eden devlet adamlığı kimliğine de sahiptir. Ali Şir Nevai’nin yaşadığı coğrafya, aynı zamanda Moğol etkisinin gittikçe azalmaya başladığı bir dünyada, bilim, sanat ve kültürel hayatın son derece canlı olduğu bir yerdir. Bağdat, Herat, Meşhed, Buhara ve Semerkant, bilim, sanat, tasavvuf ve aydınlığın hüküm sürdüğü ve insanları cezbeden önemli kentlerdir. Bu çalışmada, örnek yaşamı, edebi kişiliği ve devlet adamı yönleriyle önemli bir kişilik olan Ali Şir Nevai’nin yaşadığı dünya, sosyal ve iktisadi yönleri ile analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevai, Buhara, Semerkant, Herat, İktisadi ve Sosyal Hayat.

GİRİŞ

15. yüzyılın ön plana çıkan isimlerinden biri olan Ali Şir Nevai, devlet adamı ve şair olarak önemli çalışmalara damgasını vurmuştur. Hayatını modern dönemde Afganistan, İran, Irak, Mısır ve Özbekistan arasında geçirmiş ve devlet adamı olarak da faydalı işlere imzasını atmıştır. Ali Şir Nevai, aynı zamanda Moğol etkisinin gittikçe azalmaya başladığı bir dünyada, bilim, sanat ve kültürel hayatın son derece canlı olduğu Bağdat, Herat, Meşhed, Buhara ve Semerkant gibi yerlerde hayatını sürdürmüştür.

Ali Şir Nevai'nin yaşadığı dönemde, kültürel, sosyal ve iktisadi olarak gelişme ve ilerlemenin üst düzeyde gerçekleştiği görülmüştür. Bu dönemde yaşanan gelişme ve ilerleme, günümüzün bilim, sanat ve kültür alt yapısının oluşmasında da önemli bir yere sahip olması açısından büyük önem taşımaktadır. Ali Şir Nevai yaşadığı dünyaya örnek yaşamı, edebi kişiliği ve devlet adamı yönleriyle damgasını vurmuş ve o dönemin gelişimine büyük katkısı olmuştur. O yüzden bu çalışma, Ali Şir Nevai'nin yaşadığı dönemi ve dünyayı, sosyal ve iktisadi yönleri ile analiz etmek amacıyla kaleme alınmıştır.

İktisadi ve Sosyal Yönleriyle Ali Şir Nevai'nin Yaşadığı Dönem

Ali Şir Nevai, 15. yüzyılda Türk ve İslam dünyasının yetiştirdiği büyük bir şair ve örnek bir devlet adamıdır. Dönemin yüksek bir kültür düzeyine sahip bir ailede yetişmiştir. Dedeleri 14. asrın önemli bir devlet adamı ve figürü olan Timur'un sarayında yetişmiş yine babası Gıyasettin Kiçkine de bu geleneğin bir devamı olarak Timur ailesinden Ebulkasım Babür'ün sarayında görev yapmıştır. Yetiştirdiği dönem ve ortam olarak Ali Şir Nevai, sarayda ve saray çevresinde yaşamının bir sonucu olarak eğitim ve kültür düzeyi yüksek, iktisadi olarak toplumun elitini oluşturan bir çevrede çocukluğunu geçirmiş ve hayata atılmıştır (Bulut, 2017: 23). Kendi çağdaşları kırsal alanda ve düşük gelirli sosyal çevrelerde kısıtlı imkânlarla hayata hazırlanırken, o şiir, musiki, edebiyat ve fen bilimleri gibi çeşitli dalların icra edildiği, konuşulduğu, yaşandığı ve üretildiği bir muhitte, yönetici elitin hayat sürdüğü saraylarda çocukluk dönemini geçirmiştir.

Bu nedenle Ali Şir Nevai'nin yetiştirdiği sosyal çevre yüksek bir kültürel düzeye sahiptir. Çocukluk arkadaşları gelecekte yaşadığı muhitte yönetim, bilim ve sosyal hayatta etkili olan kişiler olmuştur. Mesela dönemin önemli devlet adamı Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevai'nin çocukluk arkadaşıdır. Saray muhitinde beraber yetişmişler ve oyunlar oynamışlardır. Yetiştirdiği sosyal çevrenin gereği üst düzeyde eğitim alan Ali Şir Nevai, musiki, sanat,

fen ve deęişik bilim dallarında köklü eğitim almış ve 15 yaşında ilk gazellerini yazarak dikkatleri çekmeye başlamıştır. Yetiştiiği sosyal çevre ve sahip olduđu iktisadi hayat gereęi daha çocukluk denecek yaşlarda dönemin ünlü şairleri ve bilim insanları ile hasbihaller etmiş, sohbetle etmiş ve etkilenmiştir. Mesela Kemal Turbetî ve Hasan Erdeşir, Hâce Fazlu‘llâh Ebû Leysî ve Abdurrahmân Câmî gibi devrin önemli isimleri ile yolları kesişmiştir (Özdarendeli, 2013).

Ali Şir Nevai, atalarından beri gelen bir geleneğin devamı ve saraylarda elit bir ortamda yetişmesinin bir gereęi olarak iktisadi açıdan bir sıkıntı yaşamamıştır. Yüksek bir kültür düzeyine sahip olmanın yanında, yüksek gelirli bir aile ortamında yetişmesinin de onun hayata çağdaşlarına göre daha donanımlı olarak hazırlanmasının etkisi vardır. Yaşadığı Herat ve bir ara sürgün olarak gittiği Semerkant ve farklı yörelerdeki ikametleri ona sosyal anlamda farklılıklar katmıştır. Daha sonraki yıllarda Hüseyin Baykara’nın devlet başkanlığı döneminde aldığı görevler de yüksek bir dünya görüşüne sahip olmasında etkisi büyüktür.

Ali Şir Nevai’nin yüksek bir kültür ve varlıklı bir çevrede yetişmesinin yanında kendisi de üstün yeteneklere sahiptir. O, yaşadığı ortamın imkânlarını, kabiliyeti, liyakati ve beceresi ile iyi değerlendirmiştir.

Ali Şir Nevai’nin yaşadığı dönemde, dünyada bilimin, sanatın ve sosyal refahın gelişmesi yönünden doğu dünyası müreffeh bir hayata sahipti. Onun doğduğu ve yaşadığı şehir olan Herat, 15. asrın önemli bilim merkezlerinden biriydi. Timur devletinin hükümdarı Hüseyin Baykara, bilime büyük destekler vermiş ve mimari olarak modern döneme kadar gelen eserler yaptırmıştır (Fermani, 2019: 59). Hüseyin Baykara imar faaliyetlerine önem vererek birçok hayır kurumları ve özellikle ilmi merkezler ve mekteplerin açılmasını sağlamıştır (Algar ve Alparslan, 1998). Onun önderliğinde ülkenin önde gelen varlıklı âlim ve şairleri de medrese, kütüphane aş evleri, eczane gibi yardım kurumlarının yapılmasına büyük katkı sağlamışlardır. Bu imar faaliyetlerine katkı sağlayan kişiler arasında Ali Şir Nevayî ilk sırada yer almıştır. Horasan ve Herat’da üç yüz yetmiş hayır kurumları yaptırılarak bunları yönetmek için de ayrı bir vakıf kurulmuştur. Bu vâkıfın işlerinin aksamaması için de beş yüz bin tümenlik büyük bir servet vakfedilmiştir. Yapılan İhlasiyye medresesinin ilk müderrisleri ve talebeleri de, belki o dönemin en yüksek maşlarına ve burslarına sahip olmuşlardır (Aka, 2010: 140-141).

Hüseyin Baykara 1469 yılında Horasan'a hakim olunca Nevayi, Baykara'nın sarayında mühürdarlık görevine getirilmiş daha sonra devlet görevinde vezirliğe kadar yükselmiştir. Ali Şir Nevaiyi, devlet görevinde

bulunduğu süre içerisinde yaptığı işlerle ne kadar önemli bir devlet adamı olduğunu da göstermiştir (Kut, 1989). Baykara'nın sarayında ilk büyük hizmeti vergiler yüzünden çıkan isyanı aldığı tedbirlerle önlemesi olmuştur. Devlet görevinde bulunduğu süre içerisinde devletten maaş almamıştır. Herat'ın mimarisine önemli katkılarda bulunmuştur (Adıgüzel, 2002: 109).

Ali Şir Nevai'nin de katkılarıyla Herat, bilimsel eserlerin yazıldığı ve bilimin icra edildiği dünyadaki, sayılı yerlerden olmuştur. Bu dönemde yapılan Cihanara sarayı ve Bağ-ı Şah sarayı bu anlamda önemli ipuçları vermektedir. Herat ayrıca halıcılık, ciltçilik, hat sanatı, tezhip, bakır işlemeciliği, ipek mensucat, seccade dokumacılığı ve minyatür sanatının geliştiği bir yer olarak ortaya çıkmıştır (Fermani, 2019).

O dönem tam bir ilim erbablarının zamanı haline gelmiştir. Ayrıca şiir yazarların, yani şairlerin sayısı da bir hayli yüksek olmuştur. Bununla ilgili Zahreddin Babür kendi hatıralarında şöyle rivayet etmiştir. “Ali Şir Nevaî bir gün satranç meclisinde satranç oynarken ayağını uzatmak zorunda kalmıştır. O an ayağı şair Bennayî'nin arkasına değmiştir. Nevayî “Maşallah Herat'ta ayağını uzatsan şaire değişiyor” diye esprili konuşmuş, Bennayî da aynı şekilde “evet efendim ayağınızı geri çektiğinizde yine şaire değişiyor” diye cevap vermiştir (Babür II, 1970: 282 aktaran Recepova, 2019:218).

Herat'ın yanı sıra doğuda Bağdat, Şam, Kahire, Semerkant, Buhara önemli bilim merkezleri olmuştur. Ali Şir Nevai'nin bir süre yaşadığı ve hayatında önemli etkiler bırakan Semerkant, 15. asrın başlarında yaşamış Timur devletinin önemli sultanlarından, devrin astronomi ve matematik bilgini Uluğbeyin de yaşadığı bir yerd (Unat, 2012). Bu dönemde Doğu Akdeniz havzasından başlayarak Herat'a ve Semerkant'a varıncaya kadar olan önemli yerleşim yerleri bilim ve sanatın icra edildiği yerlerdi. Batı dünyasına kıyasla bugün Özbekistan coğrafyası içinde yer alan hattan Afganistan'a kadar olan alana kadar uzanan coğrafya, bilim ve sanat ışığının dünyayı aydınlattığı yerlerdi. Daha sonraki dönemlerde batı dünyasının yükselttiği bilimsel birikimin ve üretimin temelleri Herat, Buhara, Semerkant, Bağdat, Kahire, İskenderiye ve Şam gibi yerlerde atılmıştır.

Ali Şir Nevai'nin öncesi ve sonrasıyla hayat sürdüğü dönem, dünyaya siyasi olarak da damgasını vurduğu bir yüzyıl olarak bilinmektedir. Doğuda Timur devleti ve batıda ise Selçuklu mirası üzerine kurulan Osmanlı devleti, dünyada önem arşeden bir güce sahipti. Batı dünyasında İspanyolların saldırısı altında son dönemlerini yaşasa da Endülüs devleti, sahip olduğu bilimsel birikim, yüksek sanat ve kültür düzeyi ile hala

dünyaya ışık saçmaktaydı. Batı dünyasının coğrafi keşiflerde attığı adımlar ve ilerlemelerin altında Endülüs, Herat, Semerkant, Buhara, Bağdat, Konya ve Şam'da icra edilen ve üretilen bilimsel değerlerin katkıları büyüktür (Bouamrane, 2009).

Ali Şir Nevai'nin yetiştiği dönemde, Herat, Semerkant ve Buhara'nın önemli ticaret ve bilimsel merkez olmasının altında, dünyayı bir baştan bir başa dolaşan ve ticaretin can damarları olarak kabul edilen ipek yolunun buradan geçiyor olması yatmaktadır (Kalan, 2016).

İpek Yolu denen ticarî rotaların ve yolların neden olduğu yeni ilişkiler, siyasal ve iktisadî hayata dair yeni düzen ve çeşitli imkanların oluşmasına neden olmuştur. Böylece doğudan batıya veya batıdan doğuya yapılan uzun yolculuklar için konaklama ve dinlenme yerleri sağlayan kentler gelişmiş ve değişmiştir (Onay, 2019: 2).

Modern zamandaki Çin'in içlerinden başlayarak Taşkent, Semerkant, Buhara ve Semerkant üzerinden batıya yol alan bu ticaret yolları dünyanın kalbi haline gelmiştir. Bu ticaret yolları üzerinde kurulan şehirlerin tamamı tarihin her döneminde gelişmiş ve dünyaya hükmeder düzeylere ulaşmıştır. Bu dönemde de bilimin ve sanatın söz konusu şehirlerde gelişmesinin altında tüccarların ve kasaları para ile dolan yöneticilerin sanata ve bilime imkan ve zaman ayırmalarının etkisi büyüktür.

Ticaret yolları üzerimde kurulan pazarlar ve bu yollar etrafında gelişen yerleşim yerleri 16. Asra kadar dünyanın en müreffeh hayat yaşayan insanların olduğu yerlerdir. Coğrafi keşiflerin başlaması ve okyanuslara dayanıklı gemilerle Ümit burnu üzerinden dünyaya açılmaları ile ticaret yollarının önemi azalacaktır. Fakat bu azalmanın etkisi 16. Asırdan sonra hissedilmeye başlayacaktır. Bu nedenle 15. Asrın dünyasında Ali Şir Nevai'nin yaşadığı coğrafya ticaretin yoğun olarak döndüğü, farklı milliyet ve inançlarda insanların gelip gittiği, bununla beraber de kültürel çeşitliliğin olduğu, sanat ve bilimin geliştiği yerler olmuştur.

SONUÇ

Ali Şir Nevai, 15. yüzyılda Türk ve İslam dünyasının yetiştirdiği büyük bir şair ve örnek bir devlet adamıdır. Ali Şir Nevai yaşadığı dünyaya örnek yaşamı, edebi kişiliği ve devlet adamı yönleriyle damgasını vurmuş ve o dönemin gelişimine büyük katkı yapmıştır. Ali Şir Nevai'nin yaşadığı dönemde, dünyada bilimin, sanatın ve sosyal refahın gelişmesi yönünden doğu dünyası müreffeh bir hayata sahip olmuştur.

Modern zamandaki Çin'in içlerinden başlayarak Taşkent, Semerkant, Buhara ve Semerkant üzerinden batıya yol alan ticaret yolları dünyanın

kalbi haline gelmiştir. Bu ticaret yolları üzerinde kurulan şehirlerin tamamı tarihin her döneminde gelişmiş ve dünyaya hükmeder düzeylere ulaşmıştır.

Bu dönemde kültürel, sosyal ve iktisadi gelişimin hat safhaya ulaştığı ve bu gelişimin sadece o dönemin değil günümüzün sanat, bilim ve kültür alt yapısının oluşmasında da önemli yerlere sahip olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Sedat (2002), “Ali Şîr Nevayî, Yaşamı, Edebi Kişiliği ve Eserleri”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 19, Erzurum, s.109-115.

Aka, İsmail (2010). Timurlar Devleti Tarihi. Ankara: Berkay Yayınları.

Algar, Hamid ve Alparslan, Ali (1998), “Hüseyin Baykara”, *TDİA*, 18, İstanbul 1998, s. 530 – 532.

Bouamrane, Chikh (2009), “Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Gelişmesi”, Çev.. Hüseyin şimşek, *İstem*, 14, 2009, s. 383-396.

Bulut, Hüseyin (2017), “Asya Coğrafyası’nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî’nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri Ve Türk Dili’ne Katkıları”, *Asya’dan Avrupa’ya Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, I, Ağustos 2017, s. 23- 41.

Fermani, Naqibullah (2019), İslâm Medeniyetinde Herat (İlmî Ve Kültürel Açıdan), Bursa Uludağ Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2019.

Kalan, Ekrem (2016), “Orta Çağ’da İpek Yolu’nda Diplomat Ve Ajan Olarak Tüccarlar “, Yükselen İpekyolu 2, Edit. Fahri Atasoy, Ankara 2016, s. 185-190.

Kut, Günay (1989), “Ali Şîr Nevâî”, *TDVİA*, İstanbul 1989, 2, s. 449-453.

Onay, İbrahim (2019), “İpek Yolu İktisadi ve Paralarının Gelişimi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies* 19/1 Yaz–Summer 2019, ss. 1-26.

Özdarendeli, Nursel (2013), “Çağdaşlarının Dilinden Ali Şîr Nevayî”, *Turkish Studies*, 8/9, Summer 2013, s. 2043-2054.

Recepova, Arazgül (2019), “Sultan Hüseyin Baykara Dönemi Kültür Tarihi ve Onu Yüceltenler: Molla Cami ile Ali Şîr Nevaî”, *BEÜ İİBF AİD.*, 4(2), s. 210-221.

Unat, Yavuz (2012), “Uluğ Bey”, *TDVİA*, İstanbul 2012, 42, s. 127-139.

“XAMSA” VA ZAMONAVIY TALQIN

Abdurasul ESHONBOBOYEV,

Alisher Navoiy nomidagi

Davlat Adabiyot muzeyi ilmiy xodimi,

+998946471804; abdurasul.eshonboboev@mail.ru

(O‘zbekiston)

Annotatsiya

Maqolada shoir “Xamsa”sining zamonaviy talqinlari qanday bo‘lishi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: talqin, o‘tmish, bugun, nashr muammolari, nasriy bayon, munosabat.

Аннотация

В статье речь идет о «Хамсе» Алишера Навои и его современной интерпретации.

Ключевые слова: интерпретация, прошлое, современность, проблемы издание, прозаическое изложение, отношение.

Annotation

The article tells about what modern interpretations of the poet's "Khamsa"sine will be like.

Keywords: interpretation, past, today, published problems, prose statement, attitude.

Buyuk shoir Alisher Navoiy “Xamsa”si yaratilgan davridan boshlab sevib o‘qilgan, zamondoshlari tomonidan yuksak baholangan, e’tirof qilingan va haqli ravishda ko‘plab nusxalarda ko‘chirilib, keng hudud bo‘ylab tarqalgan, minglab kitobxonlarning estetik ehtiyojini qondirgan hamda uzoq asrlar davomida adabiy jarayonning muntazam ishtirokchisiga aylangan yirik epopeyadir. Bu ulkan badiiy obida o‘zbek madaniyati tarixida favqulodda o‘ringa ega va buni shundan ham bilsa bo‘ladiki, shoir asarlari saqlanayotgan qo‘lyozmalar xazinasida ushbu asarning yuzlab nusxalari mavjud.¹ Demakki, “Xamsa” doimiy ravishda adabiy jarayondan

¹ Bu haqda qarang: Alisher Navoiy “Xamsa”sining qo‘lyozmalari katalogi.T..1986. Tuzuvchilar: Q.Munirov va M.Hakimov. Kitobda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik hamda H.Sulaymonov nomidagi Qo‘lyozmalar instituti fondlarida saqlanayotgan “Xamsa”ning 200ga yaqin nusxalari ilmiy tavsif etilgan bo‘lib, bu o‘tgan asrning 80-90 yillariga tegishli ma’lumotlar, bugun esa bu faktlar miqdor jihatdan o‘zgargan bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, bu yerda faqat ikki fondga saqlanayotgan nusxalar hisobga olingan va respublikamizdagi boshqa fondlar bundan istisno. Yana shoir “Xamsa”sining xorijiy fondlarda saqlanayotgan nusxalarni e’tiborga olsak yuqoridagi miqdor yanada ortishi tabiiydir.

muqim o‘rin olgan, adabiy ehtiyojni qondirgan, sevib o‘qilgan ekan, biz maqolamizda ayni munosabatni qanday kechgani borasida ayrim mulohazalar bilan o‘rtoqlashmoqchimiz.

Ma'lumki, badiiy asar muallif qalami ostidan chiqqandan so‘ng o‘z mustaqil “**hayotini**” boshlaydi va bunda u turli ijtimoiy qatlamlar hamda adabiy muhit bilan to‘qnash keladi, munosabatga kirishadi va eng muhimi, kitobxonlarga estetik ta'sir ko‘rsatadi, zavq-shavq ulashadi. Ayni hodisa qanday kechadi, keyingi avlodlar buyuk shoir ijodiy merosini qay shaklda idrok etadilar, qaysi jihatlari ularni nisbatan ko‘proq qiziqtiradi yoki shunga o‘xshash muammolar adabiyotshunoslik ilmining kun tartibiga chiqishi lozim. Agar biz bu kabi adabiy hodisalarni to‘g‘ri talqin qilib baholay olsak, bugun ulug‘ shoir ijodiy merosiga bo‘lgan munosabatni asosli shakllantirib, aytish mumkinki, unib-o‘sib kelayotgan kelajagimiz poydevori bo‘lmish yosh avlodni shoir asarlariga bevosita oshno qila olamiz.

Badiiy asarga bo‘lgan munosabat vaqt o‘tishi, ijtimoiy-siyosiy formatsiya bilan bog‘liq tarzda o‘zgaradi. Masalan, XIX asrning boshlarida Umar Boqiy tomonidan Navoiyning “**Farhod va Shirin**” va “**Layli va Majnun**” dostonining xalq qissalari yo‘lida nasriy bayoni yaratilgan. Bunda Umar Boqiy asosiy syujetni saqlagani holda, ayrim boblarni bir sarlavha ostida birlashtirgan. [2, 229] Bundan tashqari, ayni davrda Mahzun nomli shoir “**Farhod va Shirin**”ning nasriy bayonini yaratgan. Bu an'ana keyinchalik ham davom etgan va 1908-yili toshkentlik Mir Maxdum ibn Shohyunus tomonidan “Hayrat ul-abror”dan tashqari barcha dostonlar nasrga aylantirilib, “**Xamsai nasri benazir**” nomi ostida suratlar bilan birga chop qilingan.¹ Biz bu yerda umumiy bir tendensiyaning ko‘ramiz, ya'ni shoir “Xamsa”si yangi davr kitobxonlariga moslashtirib taqdim qilinmoqda. Bir qaraganda bunday yondashuv muallif matniga daxl qilganday taassurot qoldiradi. Ikkinchi tomondan esa, uzoq o‘tmishda bitilgan har qanday asar kitobxonlar tomonidan keyinchalik ham o‘qilsa, munosabat bildirilsa, estetik obyekt sifatida zavq-shavq uyg‘otsagina, adabiy jarayondan muqim joy oladi. Bizga yaxshi ma'lumki, vaqt o‘tib mumtoz asarni tushunish til jihatdan, estetik idealga bo‘lgan munosabatni o‘zgaruvchanligi nuqtai nazaridan biroz murakkab kechadi. Ayni holat esa mumtoz asarni zamonaviy kitobxonlar-o‘quvchilarga qanday taqdim qilish kerak, degan muammoni kun tartibiga dolzarb vazifa sifatida qo‘yadi. O‘ylashimizcha, yuqoridagi nasriy bayon mualliflari buni nozik tushunganlar hamda imkon

¹ Mir Maxdum ibn Shohyunus. Nasri Xamsai benazir. Nashrga tayyorlovchi Ozoda Tojiboyeva.T., 2018.

qadar o'quvchilarga shoir asarini taqdim qilish yo'llarini axtarganlar. Masalan, **“Nasri Xamsai benazir”**ning so'zboshisida ibn Shohyunus Alisher Navoiy **“Xamsa”**si to'g'risida **“nazmlari jondin aziz va shakardin laziz”**, - deya e'tirof qilib, bu ishdan ko'zlagan maqsadi xususida shunday yozadi: **“Ammo ushbu zamonning aksar odamlari savodxon faqat bo'lub, nazmdin fahmidin ojiz va bebahradurlar.** Shul jihatdin, avomunos ham bahra olurmikin, deb qosirona nazmning nasr tariqida baqadri toqat bayon qildim, toki xatosi bo'lsa avf qilg'aylar”. [3, 6] Demak, vaqt o'tib shoir asarlarini tushunishdagi muayyan murakkabliklar nasriy bayonga ehtiyojni keltirib chiqardi. Boshqa tarafdin esa, voqelikdagi o'zgarishlar milliy matbuotning yo'lga qo'yilishi, **“nazmni fahmidin ojiz”**lik, ta'lim tizimida milliy tilni tiklashga urinishlar nasriy asarlarga bo'lgan talabning keskin ortishiga (buni davr matbuotini bir ko'zdan kechirib ham bilsa bo'ladi) sabab bo'ldi. Masalaning boshqa bir jihati shoir asari qanday shaklda taqdim qilingan, garchi noshir **“nazmni nasr tariqida”** bayon qildim degani bilan dostonlar aynan nasriy bayon qilingan emas. Asarning asosiy voqelari saqlab qolinib hikoyat, hikmat, falsafiy umumlashmalar bayon qilingan boblar esa qisqartirilgan. Fikrimizni isboti uchun **“Saddi Iskandariy”** dostoni tuzilishi bilan tanishamiz. Shoir ijtimoiy-siyosiy, falsafiy, adabiy qarashlari ko'zgusi bo'lmish **“Xamsa”**ning yakunlovchi dostoni **“Saddi Iskandariy”** strukturasi nihoyatda puxta tuzilgan. Dastlab Iskandar voqeasining bir qismi bayon qilinib, uning ketidan odam va olam xususidagi falsafiy mulohazalar bildirilgan bob, keyin esa yuqoridagi fikrlarni isbotlovchi hikoyat va undan so'ng xulosalovchi hikmat keltiriladi. Mavjud struktura asar g'oyaviy konsepsiyasini bayon qilishda muhim o'rin tutadi hamda shoir yuqoridagi boblar yordamida o'z estetik idealini izchil ifodalay olgan. Badiiy g'oyani ifodalashda Navoiy yuqoridagi boblardan nihoyat darajada ustunlik bilan foydalangan va bu dostonga yaxlitlik bag'ishlab, yuksak uyg'unlikdan dalolat qiladi. Asarning nasriy bayonida esa Mir Mahdum ibn Shohyunus asosan Iskandar voqeasini qalamga olib, boshqa boblarni kiritmagan va demakki, doston strukturasi o'zgargan. Badiiy asarda shakl va mazmun uyg'unligi bosh ustuvor mezon ekanligini yodga olsak, nasriy bayon muallifining ko'zda tutgan maqsadi bir qadar oydinlashadi. Bundan tashqari, **“Xamsa”** dostonlari **“Iskandarnoma”**, **“Qissai haft manzari Bahrom”**, **“Qissai Layli va Majnun”**, **“Qissai Farhod va Shirin”** deb xalq qissalari kabi qayta nomlangan. Ayni shu yerda mashhur nazariyotchi adabiyotshunos Yu.Lotmanning quyidagi so'zlari yodga keladi: **“Asarning badiiy mazmuni – strukturasi... Strukturadan tashqari badiiy g'oyani idrok**

etish mutlaqo imkonsiz”. [4, 125] Badiiy asar tarkibidan joy olgan elementlar bir-biri bilan shunchaki mexanik tarzda bog‘lanmaydi, aksincha, ular barchasi bir maqsadda (avtorning estetik idealidan kelib chiqib, albatta!) birikib yaxlit badiiy tizimni – **strukturani** shakllantiradi.

Demak, nasriy bayon muallifining maqsadi shoir asarini aynan nasrga aylantirish emas, balki uni o‘z davri o‘quvchilariga imkon qadar tushunarli tarzda yetkazish bo‘lgan va shu sababli Iskandar voqeasi tasviriga asosiy diqqatni qaratgan. Buning sabablaridan biri, Sharq xalqlari orasida uzoq zamonlardan beri qadimgi yunon sarkardasi Iskandar haqidagi rivoyat, hikoyat, ertak va qissalarning keng tarqalgani bo‘lsa, ikkinchi tarafdin, shoir asari asr boshida mutlaqo yangi bir talqinga uchragan. Bunday yondashuvda tabiiyki, shoir ko‘zda tutgan estetik ideal orqa o‘ringa o‘tadi. Chunki asar boblariaro mantiqiy bog‘liqlik, uzviylik buziladi. Bu holat yolg‘iz “Saddi Iskandariy”ga xos emas, balki boshqa dostonlar bilan ham sodir bo‘lgan va bu ularning nomlanishidayoq ko‘rinib turibdi. Yuqoridagi mulohazalarni umumlashtirib aytish mumkinki, shoir dostonlari asosida mutlaqo yangi ohoriy (original) asar bunyod bo‘lgan. Adabiyotshunosligimizda bu holatni ko‘pincha Alisher Navoiy dostonlarini xalqqa yaqinlashtirish, soddalashtirish maqsadida yoki nasriy bayon yo‘nalishida amalga oshgan ish deb baholaydilar. Vaholanki, asar **strukturasi tubdan o‘zgargani sababli yangi bir badiiyat namunasi** paydo bo‘ldi. Adabiyot tarixida mumtoz asarlarga yondashuvda ba‘zan “qo‘shib, chatishlar”, qisqartirishlar ham uchrab turadi. Bu haqda taniqli adabiyotshunos M.Baxtin Shekspir ijodiga butun dunyoda bo‘lgan munosabat masalasi yuzasidan quyidagilarni yozgan edi: “O‘tmishning buyuk asarlarida har bir davr qandaydir yangilik kashf etishini Belinskiy o‘z zamonidayoq aytib o‘tgan edi. Nima deymiz, biz aslida Shekspir asarlarida yo‘q jihatlarni ularga olib borib taqaymizmi, uni zamoniylashtiramiz va buzamizmi? Zamonaviylashtirishlar va buzishlar hamma vaqt bo‘lgan va bundan keyin ham bo‘ladi. Lekin Shekspir ular hisobiga o‘sgani yo‘q. U haqiqatda ham *o‘z asarlarida mavjud bo‘lgan, lekin uning o‘zi ham, zamondoshlari ham o‘z davrlari madaniyati kontekstida ongli ravishda qabul qilolmagan va baholayolmagan jihatlari hisobiga o‘sd*”. [5, 87] Ko‘rinib turibdiki, badiiy asar muallif qalami ostidan chiqqandan so‘ng davrlar osha mustaqil yashay boshlaydi hamda bu qonuniy jarayonda doimiy ravishda o‘zgaruvchan formatsiya duch keladi, turlicha ijtimoiy qatlamlar bilan to‘qnashadi, ba‘zan esa deformatsiyaga ham uchraydi.

O‘tgan yigirmanchi asrda Alisher Navoiy “Xamsa”si yurtimizda muntazam ravishda nashr etildi. Biz ularning barchasiga to‘xtalmaymiz, bu

imkonsiz va bizni dostonlarning qay shaklda kitobxonlarga taqdim etilganli, masalaning eng xarakterli xususiyatlari nisbatan ko‘proq qiziqtiradi. Yuqorida aytib o‘tganimizdek, mumtoz asarni zamonaviy o‘quvchilarga tushunarli tarzda, izoh, sharhlar ila tanishtirish uni idrok etishni bir qadar osonlashtiradi, demakki, ularga yaqinlashtiradi. Ayni nuqtani nozik anglagan ustoz navoiyshunoslar o‘tgan asrning 40-yillari oxiri va 50-yillari boshlaridan boshlab shoir dostonlari nashrida asliyat bilan yonma-yon nasriy bayonni ham muntazam ilova qilganlar.¹ Yana bir muhim jihati har bir baytning ro‘parasida uning nasriy bayoni keltirilgan va bu holat asarni tushunishni bir qadar osonlashtiradi. Keyinchalik bu an‘ana tusini oldi va 70-yillarga kelib nasriy bayonlarning o‘zi mustaqil chop etila boshlandi. Dastlabki nashrlarda muayyan dostonning badiiy-g‘oyaviy xususiyatlari, asar syujeti haqida so‘zboshida umumiy tarzda bo‘lsa ham to‘xtanilgan bo‘lsa, keyingi nashrlarda bu xususida ma‘lumot yo‘q. Albatta, biz bu nashrlarni shoir asarlari bilan keng kitobxonlar ommasini yaqindan tanishtirishda, uning ulkan ijodiy merosiga qiziqish uyg‘otishda, oshno bo‘lishda o‘ynagan rolini tan olamiz, e’tirof qilamiz. Biroq nazmiy asarni nasrga aylantirishda ma‘lum bir yo‘qotishlar ham bo‘lishini aytib o‘tmoq lozimdir. Chunki nazmiy asar kitobxon-o‘quvchiga o‘z ritmik xususiyati, emotsional-ekspressiv hissiyotlarni junbushga keltiruvchi xossalari bilan ta’sir ko‘rsatadi va unda ma‘lum assotsiatsiyalarni uyg‘otadi hamda bular barchasi poetik matnni anglashga xizmat qiladi. Nasriy bayonda esa bularning barchasi barham topadi, poetik matnni tushunish esa mavhum qoladi. Qizig‘i shuki, bizda mumtoz matnlarni tushunish yuzasidan sotsial so‘rovnomalar o‘tkazilmagan va buning natijasida mumtoz adabiy merosni bugungi kitobxon qay darajada idrok etishi, uni nimalar qiziqtirishi kabi qator savollarga hozircha javob yo‘q. Shu tufayli biz rasmiy adabiyotshunoslik, adabiy tanqidning yuqoridagi masalaga bo‘lgan munosabatini kuzatish bilan cheklanamiz. Aslida, keng kitobxonlar ommasining bu masalaga bo‘lgan munosabatini ilmiy o‘rganish, so‘rovlar o‘tkazish mumtoz adabiy meros va bugungi kun muammosini atroflicha tadqiq qilishga imkoniyatini yaratishi mumkin. Bu esa o‘z navbatida bugungi kun kitobxoni adabiy merosning qaysi jihatlariga nisbatan ko‘proq qiziqishini hamda mumtoz asarni qanday shaklda taqdim etishni oydinlashtirishga xizmat qiladi. Axir uning bugungi o‘quvchisi – iste’molchisi zamonaviy kitobxondir.

¹ Bu haqda qarang: Alisher Navoiy. «Layli va Majnun» T. 1958. Amin Umariy va Husaynzodalarning nasriy ifodasi bilan. «Farhod va Shirin».T,1956. Bosmaga tayyorlovchi G‘,G‘ulom. Ushbu nashrlarda davr ruhiga, mafkurasiga “muvofig” an’anaviy boblar tushirib qoldirilgan.

Alisher Navoiy dostonlarining nasriy bayonlari chop qilinishi bilan matbuotda bu haqda tanqidiy-tahliliy ruhdagi maqolalar ham paydo bo'la boshladi va ularda bajarilgan ishlarning yutuq hamda kamchiliklari ko'rsatildi. Bu borada taniqli navoiyshunos A.Abdug'afurovning shoir dostonlari nasriy bayoni va ularning maktab darsliklaridan o'rin olishi yuzasidan bildirgan quyidagi fikrlariga e'tibor bering: "Shuncha tarixni kechirgan Navoiy asarlarining bugungi kitobxonga to'la-to'kis tushunarli bo'lmasligi ham tabiiy. Ammo uni tushunarli bo'lsin uchun "Qayta yozish", to'g'rirog'i adabiy tilga ko'chirib chiqish shartmi?! Umuman, bu yumushni qilish uchun zarra bo'lsa ham ma'naviy, axloqiy va huquqiy haqqimiz bormi? Ba'zan bir shunday ishlarni ko'rganda ularning mualliflariga shu savolni bergimiz keladi". [7, 58] To'g'ri, muhtaram ustoz aytganidek shoir merosini tushunib, uni muayyan tarixiy davrning hosilasi ekanligi yodda tutib ish ko'rish maqsadga muvofiqdir. Biroq asardan ma'lum parchani yulib olib, uni o'rinsiz suratda zamoniyashtirish hech qachon o'zini oqlamaydi.¹ Shu bilan birga, shoir yashagan davr bilan bizni besh asr ajratib turar ekan, biz bu ulkan masofani nazardan soqit qilolmaymiz va uni doimo yodda tutib ish ko'rishga to'g'ri keladi. Boz ustiga, har qanday yuksak saviyadagi asrlar sinovidan o'tgan badiiy asar ham bugunning talab va ehtiyojlariga (keng ma'noda) "bo'ysunishga" majburdir. Shu o'rinda mashhur adabiyotshunos G.M Fridlenderning (1915-1995) L.Tolstoy ijodi va zamonaviy talqin yuzasidan bildirgan quyidagi mulohazalari yodga tushadi: "Agar mumtoz asarning har qanday zamonaviy talqini bugunning ehtiyoj va talablarini inobatga olmasa, u holatda bunday talqin muzey eksponatiga (jonsiz predmet ma'nosida -A.E.) aylanib qoladi. Mumtoz asarni faqat yaratilgan davr chegaralariga qamab o'rganish, uni yolg'iz o'tmishning ijtimoiy va badiiy tasavurlari doirasida talqin etish, bizning irodamizga bog'liq bo'lmagan holda **asarni zamonadan uzoqlashtirib o'tmish bilan bugun o'rtasidagi tarixiy obyektiv aloqani yo'qqa chiqaradi**". [9, 30] Ko'rinib turibdiki, mumtoz asar bag'rida jo bo'lgan ma'no zaxiralarini adabiyotshunos inkishof eta olishi va uni o'z zamonasining ma'naviy-badiiy ehtiyojlari bilan bog'lay olishi shart. Buyuk o'zbek shoiri Alisher Navoiy ijodi ham statik (turg'un) emas, balki dinamik (doimo harakatdagi) xarakterda bo'lib bugun bilan uzviy aloqadordir.

Qisqasi, shoir ijodiy merosi, xususan, uning shoh asari "Xamsa"ning zamonaviy talqinlari bugunning ma'naviy-adabiy ehtiyoj hamda talablarini

¹ Shoir asarlarini joriy siyosat yo'rig'idan kelib chiqib modernizatsiya qilishlar ham bo'lgan. Bu haqda qarang: To'ychiyev U. Alisher Navoiy ichkilik va ichkilikbozlikning zarari haqida. T.1989. "Fan" nashriyoti. Ushbu kitobga mashhur navoiyshunos hamda faylasuf olimlar muharrir hamda taqrizchi bo'lganlar.

hisobga olgan holda amalga oshishi shart. Faqat shundagina asarning umri barqaror va bardavomdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy “Xamsa”sining qo‘lyozmalari katalogi.T..1986. Tuzuvchilar: Q.Munirov va M.Hakimov.
2. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti.T.,1974.
3. Mir Maxdum ibn Shohyunus. Nasri Xamsai benazir.Nashrga tayyorlovchi Ozoda Tojiboyeva.T., 2018.
4. S.Meli. “O‘tgan kunlar” strukturasida uchlik prinsipi // “Globallashuv muammolarining badiiy talqini va zamondosh obrazi” mavzuidagi xalqaro ilmiy konferensiya materiallari.T., 2018.
5. Baxtin M. “Новый мир» redaksiyasi savoliga javob.// Filologiya masalalari. 2003.№1-son 87 b. Marhum adabiyotshunos M.Olimov tarjimai.
6. Alisher Navoiy. «Layli va Majnun” T. 1958. Amin Umariy va Husaynzodalarning nasriy ifodasi bilan. “Farhod va Shirin”.T,1956. Bosmaga tayyorlovchi G‘,G‘ulom.
7. Abdug‘afurov A. Buyuk beshlik saboqlari.T, 1995. 58-bet.
8. To‘ychiyev U. Alisher Navoiy ichkilik va ichkilikbozlikning zarari haqida. T.1989. ”Fan” nashriyoti.
9. Классическое наследия и современность. М., 1981 30 с..

ALISHER NAVOIYNING “HAMSATUL-MUTAHAYYIRIN” ASARI VA UNING FORS-TOJIKCHA TARJIMALARI

Durdona RASULOVA,

Mirzo Tursunzoda nomidagi

Tojikiston davlat san’at va madaniyat instituti

2-bosqich talabasi

durdonarasulova848@gmail.com

+992927810042

Annotatsiya

Mazkur maqolada buyuk o‘zbek mutafakkiri Mir Alisher Navoiy vu tojik shoiri Abdurrahmon Jomiy o‘rtasidagi do‘stlik, Navoiyning ustoziga bag‘ishlangan “Hamsatul-mutahayyirin” asari, uning fors-tojik tilidagi tarjimalari xususida so‘z yuritiladi.

Kalit soʻzlar: Navoiy, “Xamsatul-mutahayyirin”, Naxchuvoniy, Jomiy, tarjima, Xuroson

Annotation

This article discusses the friendship between the great Uzbek thinker Mir Alisher Navoi and the Tajik poet Abdurrahman Jami, his work "Hamsatul-mutahayyirin" dedicated to Navoi's teacher, and his Persian-Tajik translations.

Key words: Navoi, “Xamsatul-mutahayyirin”, Naxchuvoni, Jami, translations, Khorasan

Asrlar davomida tojik va oʻzbek xalqlari bir-biri bilan yaqin qoʻshni sifatida mustahkam aloqada boʻlib kelgan va bu rishtalar turli tarixiy davrlarda ularning siyosiy, ijtimoiy, adabiy-madaniy hayotida uzviy rol oʻynagan.

Jumladan, ikki qardosh xalq oʻrtasidagi adabiy aloqalarni adabiyot va madaniyat asosida izlashda, eng avvalo, Temuriylar sulolasining ikki koʻzga koʻringan siyosiy va adabiyot arbobi Mavlono Abdurrahmoni Jomiy va Mir Alisher Navoiyning doʻstlik va ijodiy rishtalarida koʻzga tashlanadi. Temuriylar sulolasi, yaʼni XV asrga mansub Xuroson va Movarounnahr xalqlarining siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotini tartibga solishda bu ikki shaxsning roli ham juda katta.

Ayniqsa, XV asrning ikkinchi yarmida Hijoz safaridan qaytgach, Jomiy shaxsining mamlakat siyosiy va madaniy hayotida nufuzi kótarildi, bunda Navoiyning taʼsiri juda katta edi.

Najib Moili Hiraviyning yozishicha, “Jomi Hijoz safaridan qaytgach, u Sulton Husayn Mirzo va Amir Alisher Navoiy bilan birga hukumatni qayta tikladi, ulardan ikkisi saroyda, biri madrasa va xonaqohda munosib oʻrin egallagan edi”[Начи́б Моил Хи́рави, 1377: 71].

Koʻrinib turibdiki, Mavlono Jomiy adabiy-tasavvufga oid asarlar yaratish bilan birga tasavvuf va adabiyot yoʻnalishida ham shogirdlarni tarbiyalash bilan shugʻullangan. Sulton Abu Said Mirzo (1459-1469) davridan boshlab olimlar, shoirlar va donishmandlarning Mavlono Jomiy xonadoniga bordi- keldi qilib turishardi. Haj ziyorati nihoyasiga yetgandan keyin esa bu harakat doimiy tus oladi. Jomiyning uyiga hatto boylar va hokimlar ham kelishardi.

Ustoz Sadriddin Ayniy “Mir Alisherning xonadoni va ustoz Abdurrahmoni Jomiyning xonadoni “Dor-ul-ulum va-l-adab” (fan va adabiyot uyi) boʻlganligini toʻgʻri taʼkidlagan. [Айни, 1948: 262].

Mavlono Jomiyning Mir Alisher bilan tanishuvi Sulton Abu Said Mirzo hukmronligining oxiridan boshlanadi. Asrning bebaho shoiri va yozuvchisi Mavlono Jomiy she'riyat va adabiyot rivoji yo'lida tinimsiz mehnat qilgan, she'riyat to'garaklari tashkil etgan. Alohida shoirlarning bahslari, yosh va tajribali shoirlarning she'riy kitoblari Hirot adabiy maktabi faoliyatini kuchaytirdi.

Alisher Navoiyning xotiralaridan ma'lumki, u Mavlono Jomiydan diniy-adabiyot ilmlari, irfon ilmlarini o'rgangan. Jumladan, Alisher Navoiy Jomiy oldida "Risolai kofiya", muammoga oid ikkinchi risola, "Risolai aruz", "Lavoeh", "Lavome", "Ashshiat-ul-lamaot", "Sharhi ruboiyot", "Nafahat ul-uns", "Haft avrang", Xoja Muhammad Porsoning "Risolai kudsiya" Faxriddin Iroqiyning "Lamaot", Xoja Ubaydullohi Ahrorning risolasi, Xoja Abdulloh Ansoriyning "Ilohiynoma" va boshqalarni qunt bilan o'rganadi.

Shuningdek, Alisher Navoiy 1476-yilda Mavlono Jomiy tavsiyasiga asosan o'z ixtiyori bilan naqshbandiya tariqatiga kiradi va Jomiy rahnamoligida tariqat asoslarini o'rganish bilan shug'ullanadi.

Mavlono Jomiy vafotidan so'ng Amir Alisher Navoiy 1494-1495-yillar oralig'ida turkiy chig'atoy tilida "Hamsat-ul-mutahayrin" asarini yozdi va bu asar Jomiy hayoti va ijodni o'rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. [Навои, 2021: 6].

Navoiy XV asrning 60-yillarida Jomiy bilan tanishadi, bu tanishuv azaliy do'stlik, ustoz shogird darajasiga yetadi. Navoiy ustoz bilan doimo aloqada bo'lgan, xonadoniga ko'p borgan, uning holatidan xabardor bo'lgan.

"Xamsatul-mutahayyirin" Alisher Navoiy tomonidan uning piri va ustoz Abdurahmon Jomiy vafoti munosabati bilan 1494-yilda yozilgan, adabiyotning xotira turiga oid asaridir.

"Xamsatul-mutahayyirin" iborasi "hayratlanarli beshlik" ma'nosini beradi. Jomiy 14-asrning 40-yillari oxiri va 50-yillar boshida Samarqandda Ulug'bek madrasasida, so'ng boshqa madrasalarda o'qib yurar ekan, darslarni yaxshi o'zlashtirishda u boshliq 5 talaba "Xamsatul-mutahayyirin" deb nom chiqargan. "Xamsatul-mutahayyirin" deganda odatda 5 yorug' yulduz (aniqrog'i, sayyoralardan Atorud, Zuhra, Mirrix, Mushtariy, Zuhul) ko'zda tutiladi. Bunda Navoiy o'sha iboradan foydalangan.

"Xamsatul-mutahayyirin" risolasi ham 5 qismdan tashkil topgan bo'lib, muqaddima, 3 maqolat hamda xotimadan iborat. "Muqaddima"da Jomiyning qachon va qayerda tug'ilgani, ko'proq qayerda yashagani, nasl-nasabi, juda erta savod chiqargani, o'tkir iste'dod egasi bo'lib, kichiklikdan

she'rlar yoza boshlagani, tasavvufda Sa'diddin Koshg'ariyga shogird tushgani, ilmda tez kamol topib, odamlar bilan muomalada o'zini har tomondan oddiy tutgani to'g'risida ma'lumotlar beriladi.

“Xamsatul-mutahayyirin”ning asosiy qismi 3 maqolatdan tashkil topgan bo'lib, birinchi maqolatda Navoiy shaxsan o'zi bilan Jomiy orasida yuz bergan voqea va hodisalar, noyob ijodiy suhbat va uchrashuvlar haqida 16 hikoya keltirgan. Ularning har birida Jomiyning yuksak aql-zakovati, o'z yaqinlari va shogirdlariga samimiyligi, shu bilan birga, talabchan bo'lgani, hozirjavoblighi, hazil-mutoyibaga moyilligi, ko'p masalalarda Navoiy bilan hamfikir bo'lgani yaqqol ko'zga tashlanadi.

Ikkinchi maqolatda Navoiy va Jomiyning o'zaro yozishmalariga izoxlar berilgan. Bu ikki ulug' shaxs bevosita muloqot imkoniyati yo'q vaqtlarda bir-birlariga uzluksiz xat yozib, hol-ahvol so'rashib turishgan. Ular o'z maktublarida ba'zan o'z davrining muhim ijtimoiy-siyosiy muammolari yuzasidan ham fikr almashishgan. Bu nomalar goh nasrda, goh nazmda bitilgan. Masalan, Jomiyning 1472 y. haj safariga chiqib, Iroqning Dajla daryosi bo'yidan Navoiyga Vatanini sog'inib yo'llagan xatidagi g'azalida shunday bir bayt bor:

Bar kanori Dajla dur az yoru mahjur az diyor,

Doram az ashki shafaqqun Dajlai xun bar kanor.

(Mazmuni: Dajla bo'yida yoru diyor bilan ayrilikda, Shafaqrang ko'zyoshlarimdan shu yerda yana bir Dajla paydo bo'ldi.)

Navoiy esa o'sha "g'azalg'a tatabbu' qilib", noma yozib, Jomiyga jo'natgan. “Xamsatul-mutahayyirin”dan ma'lum bo'ladiki, Navoiyning "Tuhfat ul-afkor" qasidasining yaratilishida Jomiyning xam roli katta bo'lgan. [Навоий, 1999: 32].

Uchinchi maqolatda Jomiy yozgan va turli adabiy janrlarga oid 40 asarning ro'yxati, bu asarlarning bir qanchalarining yuzaga kelishida Navoiy sababchi bo'lgani aniq misollar bilan izoxlab berilgan.

"Xotima" qismida Navoiy Jomiy huzurida mutolaa qilgan va foydalangan kitoblarning sharhlari, uning ba'zi zamondoshlari haqida o'ta salbiy fikrlar bildirgani va buning sabablari, shoirning vafoti va dafn etilish tafsilotlari g'oyat ta'sirli ko'rsatilgan. Asar oxirida Navoiyning ustoz motami munosabati bilan forsiy tilda yozgan marsiyasi matni to'la keltirilgan.

Alisher Navoiy “Hamsat-ul-mutaxayirin” asarida Mavlono Jomiyning o'tmish merosiga, davr shoirlari ijodiga alohida e'tibor qaratishini ko'zda tutgan. Uning so'zlariga ko'ra, Jomiy o'zining “Nafahot-ul-uns”,

“Shavohid-un-nubuvvat”, “Ashi’at-ul-lamaot” kabi ko‘plab asarlarini ham Navoiy taklifi bilan yozgan. Jumladan, Navoiy shunday yozadi:

“Va bu faqir alar tasnifig‘a sabab va ta’lifiga bois bo‘lubmen va bu ma’ni ko‘prak kutub va rasoilda mazkurdur. Ul jumladin biri «Nafahot ul-uns min hazarot ul-quds» durkim, andoq kitobni hargiz hech kishi ne bitibdur, ne bitmakning imkoni ham bor va aning sharhi budurkim, doim bu faqirning xayolig‘a evrulur erdikim, hazrati muqarrabi boriy Xoja Abdulloh Ansoriy (quddisa sirrahu) as’hobi tariqat va arbobi haqiqat zikridakim, iborat sufiya mashoyixidin bo‘lg‘ay — kitobe bitibdurlar va ani besh tabaqa qilibturlar: har yigirmini bir tabaqa qilibturlarkim, ani «Tabaqoti mashoyixi sufiya» derlarkim, borchasi yuz kishining zikri bo‘lg‘ay va alardin so‘ngra Shayx Fariddin Attor (quddisa sirrihu) dag‘i bir nav’ kitob bitibdurlarkim, “Tazkiratul-avliyo”g‘a mashhurdur va hazrati Shayx Abu Abdurahmon Sullamiy (quddisa sirrixu) dag‘i bu azizlar zikrida bitibdurlarkim, «Tabaqoti Sullamiy» derlar, ammo ulcha o‘zlaridin burung‘i zamondag‘i mashoyixdur, borchasining zikrin qilmaydurlar va o‘z muosirlarining ko‘pini ham va o‘zlarin ham bitmaydurlar”. [Навоий, 1999: 42].

O‘z navbatida Mavlono Jomiy Navoiyga turkiy devonlarini shu tartibda nomlashni maslahat beradi. Jomiy tarbiyasida tarbiyalangan Alisher Navoiy ilm-fan va adabiyotdan zavqlanib, ustozining tashabbusi bilan turkiy chig‘atoy (o‘zbek) tilida “Xamsa” yozishga kirishib, uni tamomlagan.

Navoiyning “Xamsa”si Mavlono Jomiy tomonidan iliq kutib olindi. Adabiy manbalarda aytilishicha, Alisher Navoiy asarni ko‘chirtirishdan avval ular haqida o‘z fikrini bildirish maqsadida “Xamsa”sini tugatgandan keyin Jomiyga olib kelgan.

Fors-tojik adabiyotini tanitish va kengaytirishda Alisher Navoiyning xizmatlari juda katta. Mir Alisherning o‘sha davr fors adabiyoti uchun eng muhim xizmatlaridan biri “Majolis – un nafois” tazkirasining muallifi b‘olishidir. Bu mulohaza XV asr forsiyzabon shoirlar ijodi tavsifini taqdim etishda muhim manbalardan biridir.

Taniqli alloma Aliasg‘ar Hikmat bu tazkirani Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush – shuaro”si bilan Som Mirzo Safaviyning “Tuhfai Somi”si o‘rtasidagi bog‘lovchi ko‘prik deb hisoblagan. Mazkur tazkirada Alisher Navoiy 500 ga yaqin forsiyzabon va turkiy shoirlar haqida ma’lumot bergan bo‘lib, ulardan 385 nafari XV asrda yashagan, Mavlono Jomiy va Alisher Navoiy davrida Hirot adabiy maktabining vakillari bo‘lgan.

“Hamsa”ning har bir dostoni muqaddimada Mir Alisher Navoiy hamdu na’tdan keyin Mavlono Jomiyning madh etadi. Jomiy ham ko‘p asarlarida, jumladan “Bahoriston”ning yettinchi ravzasida Nizomuddin Alisher Navoiyning zikr qiladi. O‘sha davr adiblari Mavlono Jomiy va Mir Alisher bilan bir zamonda ekanliklaridan faxrlanadilar va hatto sultonining baxti bu ikki buyuk shaxslarning borligida deyishadi.

“Hamsat-ul-mutaxayirin” ayni paytga qadar fors-tojik tillariga bir nech bor tarjima qilingan. Oxirgi marotaba ushbu asar 2021 yilda filologiya fanlari doktori, jomiyshunos olim, Tojikiston davlat madaniyat va san’at instituti rektori ustoz Muhriddin Nizomiy tashabbusi va so‘zboshisi bilan Tojikistonda chop etildi.

Eslatish joizki, Navoiyning “Hamsat-ul-mutaxayirin” asari 1961-yilda taniqli tojik olimi Abdulqodir Maniyozov tomonidan tojik tiliga tarjima qilinib, nashr etilgan, biroq u qisqa tarjima bo‘lgan va kitobning bir qismi tarjima qilinmagan. Shu bois nashrga tayyorlash maqsadida hijriy 1320 (1941) yilda tugallangan Muhammad Naxchivoniy tarjimasi tanlab olingan.

Shu o‘rinda Muhammad Naxchuvoniy (1880-1962) haqida ikki og‘iz so‘z. U hijriy 1297 yilda Ozarbayjonning mashhur olimlaridan biri bo‘lgan Hoji Ali Abbasning o‘g‘lidir. Nisbasiga qaraganda u asli Ozarboyjonning Naxichevan muzofotidan. Hoji Muhammad Naxchuvoniy Eronning Sharqiy Ozarboyjon viloyati Tabriz shahrida tug‘ilgan. Hindiston, Turkiya, Misr, Pokiston va Yevropada sayohat qiladi va barcha safarlarida qo‘lyozmalarni sotib olishni ham e’tibordan chetda qoldirmaydi. Nodir qo‘lyozmalarga boy Hoji Muhammad Naxchuvoniy kutubxonasi tasavvuf ulamolari, donishmandlar uchun ochiq bo‘lgan. U fors adabiyoti va tarixini chuqur o‘rgangan, “tarixshunoslik” fanidan ham usta edi. Ustoz Naxchuvoniy adabiyotshunoslik va xattotlikda ham o‘z davrining ustalaridan hisoblangan.

Naxchuvoniy o‘z davrida mashhur ozarboyjon shoiri Qatron Tabriziy devonini tadqiq etish va chop etishda katta hissa qo‘shgan.

Ushbu kitob bir qancha mualliflar, jumladan Muhammad Rizo Nosiriy, G‘ulomrizo Tabatabai Majd, Sadeg Rizozoda Shafaq, Muhammad G‘olbon va boshqalar tomonidan chop etilgan. Unda Muhammad Naxchuvoniy hayoti va ilmiy va madaniy xizmatlari ham aks etgan [Некий, 1383: 135].

Muhammad Naxchuvoniy tarjimasi Jomiy va Navoiy davri adabiy uslubida qilingan bo‘lib, tarjimon bu davr adabiy nasriga amal qilgan. Sababi, yozuvchi davrida matnda ko‘plab iqtibos keltirgan arabcha so‘z va iboralar, atamalar qo‘llanilgan.

Naxchuvoniy tarjimasida ham ayrim tashlab ketilgan jumlar, hatto hikoyalarni uchratish mumkin. Masalan, Naxchuvoniy tarjimasida Jomiyning devonini Navoiyning topshirig'i bilan Abdusamad kotib tomonidan ko'chirilgani, keyinchalik undagi xatolar Jomiy tomonidan tuzatilgani, keyinroq devon Sulton Ya'qubga jo'natilgani haqidagi hikoyani uchratmadik.

2021- yilda kitobni nashrga tayyorlash jarayonida Abdulqodir Maniyozov tarjimasi va asarning o'zbekcha nashri, ayrim hollarda esa Naxchuvoniy tarjimasi matnini ham ko'rib chiqilgan. Naxchuvoniyning tarjima matnida Alisher Navoiyning Jomiyga bag'ishlangan fors-tojik tilidagi marsiyaning faqat birinchi bandi keltirilgan. Yaqinda tojik tilida, kirill alifbosida chiqqan nashrda marsiyaning qolgan qismi ham qo'shilgan. Chunki boshqa misralarsiz bu marsiya nomukammal bo'lib qolgandi.

Albatta, shu o'rinda tarjimaning o'ziga xos jihatlari to'xtalib o'tish lozim. Tarjimon turkiy va forsiy tillardan yetarli darajada xabardor ekanligi tarjima davomida sezilib turadi. Biroq asliyatdagi arabiy jumlar, baytlar asli holicha qoldirilgani bugungi o'quvchisi uchun biroz qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Shuningdek, Navoiyning Jomiy haqidagi turkiy she'rlarini ham o'z holicha qoldirgan. Tarjimon ayrim hollarda ba'zi tarixiy shaxslar va hodisalar yuzasidan qavs ichida izohlar berib ketadi.

Masalan, "Hamsatul-mutahayyirin"da Navoiy o'z ustozini hamda Muhammad Habib ismli kimsa o'rtasidagi mojaroni nima uchundir ikki marotaba eslatib ketgan. Bu holat tarjimonning diqqatidan chetda qolmagan va ikkinchi bor tilga olingan voqeani tarjima qilarkan, bu haqda asar boshida ham tilga olinganini eslatib ketadi.

Ushbu nashr Tojikistonda buyuk mutafakkir Alisher navoiy ijodini tadqiq etish, ikki xalq o'rtasidagi madaniy va adabiy aloqalarni tadqiq etishda katta o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Алишер Навоий. Ҳамсатул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами, 20 жилдлик, 15-жилд, Ҳамсатл-мутаҳаййирин, Ҳолоти Сайид Ҳасан ардашер, Ҳолоти Паҳламон Муҳаммад, Намул-жавоҳир. – Тошкент, Фан.. 1999.
- 2.Амир Алишер навоий. Ҳамсатул-мутаҳаййирин. – Техрон, Фарҳангистони забон ва адаби форси. 1381.
- 4.Амир Алишер Навоий. Мачолисун-нафоис. – Душанбе, Мубориз, 2018.

- 5.Амир Алишер Навои. Хамсатул-мутаҳаййрин. – Душанбе, Абдурахмон.Р. 2021.
6. Айни С. Алишер Навоий. – Сталинобод, Нашриёти давлатии Тоҷикистон. 1948.
- 7.Начиб Моил Ҳирави. Шайх Абдурахмон Чоми. – Техрон. Тарҳи нав. 1377.
- 8.Некуий М. Нодирагон (Сўгномаи номварон). – Техрон, Ирфон. – 1393.

NAVOIYSHUNOSLIK MASALALARI

BARHAYOT NAVOIYSHUNOSLAR

Maqsud ASADOV,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti bo‘lim boshlig‘i,
filologiya fanlari doktori
alpbek2010@mail.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada turli yillarda O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institutida faoliyat yuritgan bir qator olimlarning navoiyshunoslik fani rivojidadagi o‘rni xususida bahs yuritilgan.

Kalit so‘zlar: navoiyshunoslik, ijod, ilmiy faoliyat, institut, olimlar

Аннотация

В данной статье рассматривается роль ряда ученых, работающих в Институте узбекского языка, литературы и фольклора Академии наук Республики Узбекистан, в развитии навоиведения.

Ключевые слова: навоиведение, творчество, научная деятельность, институт, ученые.

Annotation

This article discusses the role of a number of scientists working in the Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan in the development of Navoi studies.

Keywords: Navoi studies, creativity, scientific activity, institute, scientists

Buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy ijodi ko‘ngil, ruh va tafakkur sofligidan tug‘ilgan, ishq va irfon, ma‘rifat va iymon chashmasidan hurlik zavqi ila toshib chiqqan favqulodda go‘zal badiiyat namunasidir. Shaxsiyat va ijod, qalb va qiyofaning o‘zaro mushtarakligi mumtoz so‘z san‘atining bu yorqin durdonalariga bo‘lgan e‘tiborni vaqt o‘tgan sari sira susaytirmagan, yanada kuchaytirib, ta‘sir doirasining kengayishiga yo‘l ochgan. Ma‘lumki, Alisher Navoiy ijodini chinakam ilmiy mezonlar asosida o‘rganishga o‘tgan asrning ilk choragidayoq kirishilgan edi. Bu yo‘ldagi dastlabki qadamlar Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, Olim Sharafiddinov, Vadud Mahmud kabi olimlar tomonidan qo‘yilgan bo‘lsa, Maqsud

Shayxzoda, Vohid Abdullaev, Yevgeniy Eduardovich Bertels, Hamid Olimjon singari ulug‘ shoir ijodi tadqiqotchilari safiga keyinroq Hamid Sulaymonov, Natan Mallayev, Aziz Qayumov, Alibek Rustamov, Botur Valixo‘jayev, Sayidbek Hasanov singari nuqtadon olimlar ham qo‘shildi. O‘zbek adabiyotshunosligida navoiyshunoslik taraqqiyoti xususida gap borar ekan, O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institutining o‘rni va ahamiyatini alohida e‘tirof etish lozim. Biz maqolamizda ana shu xususida so‘z yuritamiz.

Turli yillarda institutda faoliyat yuritgan Hodi Zarif, Oybek, Izzat Sulton, Porso Shamsiyev, Abduqodir Hayitmetov, Suyima G‘aniyeva, Yoqubjon Is‘hoqov kabi yetuk olimlar navoiyshunoslik rivojida so‘nmas iz qoldirishdi. Jumladan, Hodi Zarifning birlamchi matnlar asosida Alisher Navoiyga zamondosh ijodkorlarning asarlaridan namunalar keltirilgan "Navoiy zamondoshlari" kitobi hamon o‘z qimmatini yo‘qotgani yo‘q. "Ruboiy", "Lutfiy va Navoiy" tadqiqotlarida esa ilk marta Navoiy poetikasi masalalarini maxsus o‘rganish, shoir lirikasinig g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari, o‘zbek she‘riyati an‘analarining Navoiy ijodi taraqqiyotida tutgan o‘rni masalalari borasida fikr yuritilgani ham ayni haqiqat.

O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Prezidiumi huzurida 1957-yili Navoiy qo‘mitasi qayta tashkil etilgach, olim to umrining oxiriga qadar uning mas‘ul kotibi bo‘lib qoldi va ulug‘ shoir ijodini tadqiq hamda targ‘ib qilishda alohida jonbozlik ko‘rsatdi.

Navoiy ijodiyoti tadqiqi haqida to‘xtalar ekanmiz, Oybek domlaning nomini yuksak ehtirom va muhabbat bilan yodga olamiz. Olimning 1936-yilda yozilib, 1961-yilda "O‘zbek tili va adabiyoti masalalari" jurnalining ketma-ket bir nechta sonlarida e‘lon qilingan Navoiy g‘azaliyoti haqidagi ikki maqolasida shoir lirikasining mazmun-mohiyati, poetikasining muhim xususiyatlari borasida bahs yuritilgan edi. Keyinchalik Oybek domla shoir ijodiga bag‘ishlangan maqolalarini "Navoiy gulshani" nomi bilan e‘lon qildi. Adib, shoir va olim Oybek domlaning 10 tomlik asarlar to‘plami 9-tomida Alisher Navoiy ijodi tadqiqiga bag‘ishlangan 12 ta maqola keltirilgan. Jumladan, "Navoiy dunyoqarashi masalasiga doir" maqolasida shunday yozilgan: "Navoiy mutafakkir sifatida mantiqning qat‘iy chamberlari ichida muhokama yuritmaydi, balki jonli, ilhomkor til bilan kuylaydi. Navoiyning ideyalari hamma vaqt toza, yorqin obrazlarda tajassumlanadi: ideyalar go‘yo obrazlarning tabiiy harakatlaridan o‘sib chiqadi, ularning tanini, ruhini tashkil etadi, ularga to‘laqonli hayotiylik va badiiy kamolot baxsh etadi" [6, 184]. Ko‘rinadiki, Oybek domlaning

tadqiqotlarida ulugʻ shoirning maʼnaviy dunyosi, his-tuygʻularini teran anglagan zukko olimning yorqin qiyofasi hamisha boʻrtib koʻrinadi.

Atoqli adabiyotshunos olim va dramaturg Izzat Sultonning ilmiy va ijodiy faoliyati markazida Alisher Navoiy mavzui turgan edi, desak sira xato boʻlmaydi. Daho soʻz sanʼatkoriga bagʻishlangan oʻzbek kino va teatr sanʼatlari durdona asarlarining maydonga kelishida ham Izzat Sultonning hissasi bor. Izzat Sulton Alisher Navoiyning boy merosi bilan qiziqib, “Mezon ul-avzon” toʻgʻrisida tadqiqot ishlarini olib bordi va bu asarni nashrga tayyorladi. 1969-yilda chop etilgan “Navoiyning qalb daftari” tadqiqoti bilan ulugʻ shoirning ijodiy biografiyasini yaratdi. Bu kitob turli yillarda yana bir necha bor qayta nashr etildi. Bundan tashqari, olim akademik Vohid Zohidov bilan birga institutda oʻtkazib kelingan anʼanaviy navoiyxonlik anjumanlariga uzoq yillar rahbarlik qilib, ulugʻ shoir ijodiga bagʻishlangan koʻplab ilmiy maqolalar yozdi. Navoiyshunoslik faniga muhim hissa boʻlib qoʻshilgan bu maqolalar hozir ham ilmiy qimmatini aslo yoʻqotmagan.

Oʻzbek navoiyshunosligi taraqqiyotida matnshunos olim Porso Shamsiyevning xizmatlari alohida eʼtiborga loyiq. Olim “Alisher Navoiy “Sabʼai sayyor” dostonining ilmiy-kritik teksti va uni tuzish prinsiplari haqida” (1952) mavzusida nomzodlik, “Navoiy asarlari matnlarini oʻrganishning baʼzi masalalari” (1969) mavzusida doktorlik dissertatsiyalarini muvaffaqiyatli himoya qildi. Navoiyning «Muhokamat ul-lugʻatayn», «Majolis un-nafois», «Mahbub ul-qulub» va boshqa asarlarining ilmiy-tanqidiy matnini nashrga tayyorlashda hamda shoir asarlarining 15 jildligini nashr etishda faol qatnashdi. Porso Shamsiyev, shuningdek, S.Ibrohimov bilan hamkorlikda «Oʻzbek klassik adabiyoti lugʻati» (1953) va «Navoiy asarlarining lugʻati» (1972)ni tuzgan. Mazkur lugʻat hamon Navoiy muhiblari va buyuk shoir ijodida qoʻllangan soʻzlarning maʼno sirlarini oʻrganuvchilar uchun bosh lugʻat boʻlib qolmoqda.

Porso Shamsiyev matn bilan ishlash tartibi va oʻziga xos yoʻllarini koʻrsatib, matnshunoslik sohasida soʻnmas iz qoldirgan betakror olimdir. Olimning matnshunoslikdagi oʻziga xos tamoyillari tahlil, talqin va tanqidiy yondashuvlar orqali asoslangani diqqatga molikdir. Jumladan, A.N.Kononov tomonidan tuzilgan “Mahbub ul-qulub” matni yuzasidan ham oʻz qarashlarini bildirar ekan, olim mazkur asarning matnini tuzishda A.N.Kononov 8 ta qoʻlyozma, yana qoʻshimcha 6 ta qoʻlyozma va bosma nusxalar bilan ish koʻrganini tanqid qiladi, farqlar koʻrsatkichi benihoya koʻpayib ketganini, bu esa matn ishini murakkablashtirib yuborganini

aytadi [7,18]. Ochig‘i, bugun matnshunosligimizda ana shunday sinchkov va daqiq olimlarga ehtiyojimiz borligini ham aytib o‘tish lozim.

Akademik Vohid Zohidovning Alisher Navoiyga bag‘ishlangan tadqiqotlari, xususan, “Ulug‘ shoir ijodining qalbi” (1970) kitobi navoiyshunoslik rivojida o‘ziga xos hodisadir. Kitobning so‘ngida Navoiyning 525 yilligi munosabati bilan yozilgan. “Buzrukvor mutafakkir, otaxon shoir” maktubi ham diqqatga sazovor. Unda, jumladan, quyidagicha yozilgan: “Siz shunday bir bebaho va boqiy xazina qoldirdingizki, hech qachon va hech kim uning tagiga va sir-asroriga to‘la yeta olmasa kerak” [2, 192]. Darhaqiqat, olimning bu bashorati hamon o‘zini oqlayapti, desak xato qilmagan bo‘lamiz. Vohid Zohidov Alisher Navoiy asarlari 15 tomlik o‘zbekcha, 10 tomlik ruscha nashrini tayyorlashda faol qatnashgan. Olimning “Navoiyning “Lison ut-tayr” asari” maqolasida esa dostonning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari ham atroflicha o‘rganilgan edi.

Yetuk navoiyshunos A.Hayitmetov “Navoiy lirikasi” asarida ulug‘ shoir she‘riyatining janrlari, mavzular olami va asosiy obrazlariga diqqat qaratgan. Olim Alisher Navoiy lirikasining g‘oyaviy-badiiy jihatlari, uning sharqona lirik an‘analarga munosabati masalalarini teran tahlil qilgan. “Alisher Navoiyning ijodiy metodi masalalari”, “Navoiy dahosi” monografiyalarida ham shoir ijodiy uslubining bir qator muhim xususiyatlari borasida bahs yuritilgan. Shuningdek, olim “Xamsa”ning ilk dostoni “Hayrat ul-abror”ning nasriy bayonini yaratgan.

Bugun institutda amalga oshirilayotgan 2021-2023-yillar mobaynida “Alisher Navoiy ensiklopediyasi”ni nashr etish dasturi aynan ustoz A.Hayitmetov tashabbusi va sa‘y-harakatlari bilan boshlanganini e‘tirof qilish joiz.

Navoiy lirikasi, uning poetik xususiyatlarini o‘rgangan navoiyshunoslar orasida yirik adabiyotshunos Y.Is‘hoqovning nomi alohida ajralib turadi. Olim birinchi bo‘lib Navoiy lirikasining badiiy evolyusiyasini bosqichma-bosqich, uning ilk davridan to balog‘at bosqichiga yetgunga qadar namoyon bo‘ladigan xususiyatlarini, shu bosqichlar orasidagi bog‘lanishni o‘rganish maqsadida shoirning “Ilk devoni”ga murojaat qildi. Aytish mumkinki, bu muhim tadqiqot buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy ijodiy mahoratining tadrijiy takomili, san‘atkorligi va dunyoqarashining o‘ziga xosligini anglash imkonini berdi.

Olimning keyingi asari “Navoiy poetikasi”da shoir ijodidagi lirik janrlar va badiiy tasvir poetikasi keng tahlil va tadqiq qilindi. Shoir poetikasining ichki spetsifik qonuniyatlari va poetik uslubining originalligi o‘ziga xos tahlillar orqali ko‘rsatib berildi. Y.Is‘hoqov Navoiy lirikasining

xarakterli janrlaridan bo'lgan g'azal, qit'a, ruboiy, soqiynomalarni tahlil etish asnosida ularning mavzusi, kompozitsion qurilishi, tasvir prinsiplari, semantik strukturasini batafsil va mantiqiy izchillikda bayon qilgan. Y.Is'hoqovning «Naqshbandiya ta'limoti va o'zbek adabiyoti» tadqiqoti esa aniq va birlamchi manbalarga asoslangani, hodisaning mohiyatini to'liq anglab fikr yuritilgani, eng asosiysi, mavzu yuzasidan yaxlit xulosalarga ega ekani bilan alohida diqqatga molikdir.

Ulug' shoir ijodini ichdan nurlantirgan haqiqatlar filologiya fanlari doktori, professor Abdurashid Abdug'afurov tadqiqotlarida ham o'zi ifodasini topgan. Alisher Navoiy lirik devonlarining yaratilish davrlarini aniq belgilash, devonlarga kirmay qolgan she'rlarni aniqlash yuzasidan kuzatuvlar olib borish, devonlar debochalarida namoyon bo'lgan buyuk shoirning o'ziga xos badiiy tasvir uslubini ochib berish va Navoiyning o'zidan keyingi ijodkorlarga ta'siri masalalarini yoritish A.Abdug'afurov tadqiqotlarining mazmun-mohiyatini tashkil qiladi. Jumladan, "Badoe'ul bidoya" devoni, "Xazoyin ul-maoniy" to'plamidagi devonlarning tartib berish sanalarini ilmiy dalillar bilan asoslash olimning navoiyshunoslikda amalga oshirgan muhim yutuqlaridandir. Olim Navoiy qalamiga mansub bo'lib, boshqa shoirga nisbat berilgan she'rlar, shoir ijodiga nisbatan bo'lgan e'tiborsizlik natijasida yuzaga kelgan ayrim chalkashliklarga ham sinchkovlik bilan munosabat bildirgan edi. A.Abdug'afurovning "Navoiy satirasi" monografiyasida esa Alisher Navoiy ijodida davr, zamon va zamondoshlarga munosabat masalalari ham ilmiy tahlil va talqin qilingan.

O'zbekiston Qahramoni, navoiyshunos olimi S.G'aniyevaning ilmiy faoliyati davomida yaratgan 14 ta monografiyasi, 350 dan ziyod ilmiy-nazariy maqolalari olimi ilmiy merosining naqadar ko'lamdor ekanini ham anglatib turibdi. Uning "Alisher Navoiyning hayoti va ijodi", "Alisher Navoiy ijodida milliy mafkura", "Navoiy g'azallarida jo'mardlik motivlari", "Navoiy vasiyati", "Navoiy dastxati" kabi qator kitoblari yurtimiz va chet el adabiyotshunoslari tomonidan ilmiy kashfiyotlar sifatida e'tirof etilgan.

S.G'aniyeva Alisher Navoiyning uzoq yillar davomida ilm-fanga noma'lum bo'lib kelgan "Munojot" asarini topib, nashr ettirdi. "Majolis un-nafois"ning ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlab, chop qildirdi. Olima Alisher Navoiyning 20 jildlik mukammal asarlar to'plamini, 2011-yilda chop etilgan 10 jildlik To'la asarlar to'plamini nashrga tayyorlashda ham faol ishtirok etdi. Xususan, "Majolis un-nafois", "Mahbub ul-qulub", "Munshaot", "Vaqfiya", "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad", "Nazm ul-javohir",

“Muhokamat ul-lug‘atayn” kabi asarlar izoh va tarjimalar bilan nashrga tayyorlangani va bunda S.G‘aniyevaning xizmatlari muhim o‘rin tutishini qayd etish lozim. Olima Alisher Navoiyning 10 tomlik ruscha tarjima asarlarini nashrga tayyorlashda ham faollik ko‘rsatgan. Jumladan, 9-tomga kiritilgan ikki asar “Holoti Pahlavon Muhammad”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” asarlarini S.G‘aniyeva mahorat bilan rus tiliga tarjima qilgan.

Navoiyshunoslik taraqqiyotida Alisher Navoiy tavalludiga bag‘ishlab institutda har yili an‘anaviy tarzda o‘tkaziladigan respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi ham muhim o‘rin tutadi. 2021-yilda mazkur anjumanning 66-si bo‘lib o‘tgan edi. Demak, Navoiy konferensiyasini o‘tkazishda O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti 66 yillik o‘ziga xos an‘anaga ega. Mazkur muddat mobaynida anjumanda qilingan qator ma‘ruzalar, tezislari, maqolalar ilm ahliga yetib bordi.

Aytish lozimki, ayni paytda institutda filologiya fanlari doktori, professor Ibrohim Haqqulov, filologiya fanlari nomzodlari Qodirjon Ergashev, Sayfiddin Rafiddinov, Ergash Ochilov, Burobiya Rajabova, Sirdaryoxon O‘tanova, Zulayho Rahmonova kabi olim va olimalarimiz yuqorida nomlari tilga olingan barhayot navoiyshunos-ustozlarimizning an‘analarini sidqidildan va samarali davom ettirib kelmoqdalar.

Adabiyotlar:

1. Abdug‘afurov A. Navoiy satirasi. – Toshkent: Fan, 1966.
2. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Ilmiy-tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi: S.G‘anieva. – Toshkent: Fan, 1966.
3. Izzat Sulton. Navoiyning qalb daftari. – Toshkent: adabiyot va san‘at, 1969.
4. Is‘hoqov Y. Navoiy poetikasi. – Toshkent: Fan, 1983.
5. Zohidov V. Ulug‘ shoir ijodining qalbi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1970.
6. Oybek. Asarlar. 10 tomlik. 9-tom. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 1974.
7. Shodmonov G‘. Porso Shamsiyev ilmiy laboratoriyasi: tadqiq usullari, tamoyillari, matnshunoslik taraqqiyotidagi o‘rni. Filol..fan.b.fals.fan.dok-ri.diss. avtoref. – Toshkent, 2021.
8. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. – Toshkent: Fan, 1961.

ORIFLIK MASLAGI

Zebo Qobilova,
filologiya fanlari doktori,
Sugʻdiyona Ergasheva, talaba,
Qoʻqon DPI

Annotatsiya

Maqolada Ibrohim Haqqulovning navoiyshunoslik ilmida amalga oshirgan ishlari, nashr qilingan kitoblari, Hazrat Navoiy asarlarining tahlillariga bagʻishlangan maqolalariga munosabat bildirilgan, navoiyshunoslik fani rivojiga qoʻshib kelayotgan hissi ochib berilgan.

Kalit soʻz va iboralar: navoiyshunoslik, olim, gʻoya, timsol, kitob, madaniyat, mumtoz adabiyot.

Аннотация

В статье рассказывается о деятельности Ибрагима Хаккулова в области навоиведения, опубликованных книгах, статьях по анализу творчества Хазрата Навои, его вкладе в развитие навоиведения.

Ключевые слова и фразы: навоиведение, ученый, идея, эмблема, книга, культура, классическая литература.

Annotation

The article describes the work of Ibrahim Hakkulov in the field of Navoi studies, published books, articles on the analysis of the works of Hazrat Navoi, his contribution to the development of Navoi studies.

Keywords and phrases: Navoi studies, scholar, idea, emblem, book, culture, classical literature.

Istiqlol davri navoiyshunosligi, shubhasiz, professor Ibrohim Haqqul nomi bilan bogʻliq. Zahmatkash olimning “Zanjirband sher qoshida”, “Abadiyat farzandlari”, “Kim nimaga tayanadi?”, “Eʼtiqod va ijod”, “Ijod iqlimi”, “Meros va mohiyat”, “Taqdir va tafakkur”, “Ishq va hayrat olami”, “Kamol et kasbkim...” kabi oʻnlab asarlari ilm, ilhom, kashf va hurlik zavqi bilan yaratilgan-ki, ular mutolaasi orqali Hazrat Navoiyning gʻoya va timsollari, majoz va haqiqat dunyosiga kirib boriladi.

Ibrohim Haqqulning sheʼriyat mulki sultoniga muhibligi va hayrati natijasida keyingi yillarda “Navoiyga qaytish” deb nomlangan (hozircha 4 kitobi chop etildi. Domla suhbatlaridan birida “Xamsa”ga monand holda 5 kitob qilish niyatida ekanliklarini aytganlar) turkum kitoblari nashrdan chiqdi va muxlislar tomonidan katta qiziqish bilan kutib olindi.

Birinchi kitobga “Navoiyni anglash mashaqqatlari”, “Navoiyga qaytish”, “Tasavvuf va Navoiy she’riyati munosabatiga doir”, “Ishq va komillik jazbasi”, “Mansur Xalloy va Alisher Navoiy”, “Ma’ruf va orif”, “Terning siri”, “Teranlik sadosi”, “Oqillik va g‘ofilik”, “Ayla basirat ko‘zi birla nazar”, “Yana qora rang talqini haqida”, “Anglash zakovati yoxud Fitratning “nohaq”ligi xususida” sarlavhalari ostida maqolalar va beshta ruboiy, yettita qit’a va bir fardning sharh va talqinlari kiritilgan.

Kitobning har bir nashrini o‘qigan kitobxon Hazrat Navoiy ijod olami va shaxsiyatini anglashga qaratilgan suhbatlar, buyuk so‘z san’atkorining o‘tlug‘ bag‘ridan to‘kilgan ijod namunalari sharhi bilan tanishib boradi va haqiqatan ham, Navoiyga qaytadi, I.Haqqulov ta’biri bilan aytganda “Olam va odam hodisotlaridan xabardor bo‘ladi”.

“Navoiyga qaytish”ning birinchi kitobi 2007-yilda, ikkinchisi 2011-yilda, uchinchisi 2016-yil, to‘rtinchi kitob esa 2021-yilda nashrdan chiqdi.

Mazkur kitoblar ulgurji madaniyat ta’siriga tushib, mumtoz adabiyot chashmalaridan bebahra qolayotgan, shu taxlit davom etilsa, o‘tmish adabiyotiga mutlaqo ehtiyoj sezmaydigan, basirati ko‘r, go‘zallik tuyg‘usidan mahrum, moddiy dunyo tashvishidan boshqasini tan olmaydigan avlodning paydo bo‘lishidan tashvishlanib bitilgan.

Ibrohim Haqqul mumtoz adabiyotga va uning vakillariga shunday ta’rif bergan edi: “Mumtoz adabiyot - millatning dunyoqarashi, axloqi, ma’naviyati va badiiy didiga chuqur ta’sir o‘tkazib, ularni doimiy ravishda muhofaza qila oladigan ijod namunalaridir. Mumtoz adabiyot vakillarining har biri o‘z e’tiqodi, g‘oyaviy-badiiy nuqtayi nazarini himoya qila oladigan kuchli va jasur shaxslardir”.

Kitobning har bir satridan ana shu muazzam adabiyotning ulug‘ namoyandasi Alisher Navoiyga muhabbat va ehtirom sezilib turadi.

Birinchi kitob aynan “Navoiyga qaytish” deb nomlangan kattagina maqola bilan boshlanadi. Maqoladagi: “Navoiy saboqlariga amal qilgan kishi o‘z-o‘zidan xalq dard-u tashvishlarini yengillatishga bel bog‘laydi. Navoiyni yetarli darajada bilish – adolat, diyonat va imon-e’tiqodning kuchiga ishonch demak. Ko‘nglida shu ishonch g‘olib bo‘lgan odamlar soni jamiyatimizda qancha ko‘paysa, insoniy muammolar har qalay kamayib boradi” [1, 10] kabi satrlarni o‘qigan kitobxonda, shubhasiz, mazkur kitobni o‘qishga ishtiyoq yanada ortadi.

Kitobda necha o‘nlab g‘azallar, ruboyilar, qit’alar va baytlar tahlil qilinganki, bu tahlil va talqinlar Hazrat Navoiy shaxsiyati va ijodini anglashga yordam beradi.

*Zamona ahlig'a garchi o'yunchiliqdur ish,
Yengar ham oxir alarni zamonaning o'yuni.*

Ustoz ushbu baytda zamonasozlik nayrangi, shaxsiy g'araz va iddaolarni ko'zlab zamonga moslashish holati qoralanganligi, bu holatni Navoiy bobo o'z nomi bilan "o'yunchilig" deb atashi, biroq bunday "o'yunchi"larni zabun etadigan boshqa bir katta o'yin – zamonaning o'yini borligi eslatilganligini yozadi.

Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarida "o'tib ketgan va yetib kelmaganingdan kamroq gapir, chunki sen bu damdasan" mazmunini beruvchi "Moziyu mustaqbal ahvolin takallum ayla kam, Ne uchunkim, dam bu damdur, dam bu damdur, dam bu dam" [2,544] bayti bor. "Navoiyga qaytish" da domla mazkur fikrga monand mazmundagi quyidagi baytlarni sharhlaydi:

*Chu moziy o'ttiyu mustaqbal o'rtada ermas,
Sengaki hol ermas mug'tanam ne hol o'lg'ay.
Bu damni orif ersang yaxshi tutki, johil ishi,
Yetishmagangavu o'tganga qiylu qol o'lg'ay. [3, 668]*

"Ya'ni: moziy o'tdi. Kelajak hali ilgarida. Ayni fursatdagi holingni g'animat bilmasang, bu qanday hol bo'ladi? Agar orif ersang har bir lahza va nafasingni yaxshi qadrla, yaxshi o'tkaz. Yetib kelmagan-u o'tib ketgan haqida so'zlash johilning ishidir" [1, 35]. Baytlar talqinida ustoz insonning o'tmishidan ajralib yashay olmasligini, biroq o'tgan davrga munosabat chuqur ilm, keng mushohada va ma'rifat ziyosidan yuzaga kelishi lozimligini, aks holda, nafaqat shaxs kamolotiga, balki, umum taraqqiyotiga ta'sir yetkazishi ham mumkinligini, ahli haqiqat qarashlariga ko'ra esa, besamar orzuga aylangan moziy va kelajak andishasini Olloh bilan orif aloqasiga bir hijob ekanligini, bu parda barham topmas ekan, na qalb, na ruh oliy maqomlarga yuksala olmaganidek, ishq va haqiqat zavq-shavqlarini ham to'liq egallay olmasligini ta'kidlaydi.

Kitobdan o'rin olgan sharhu talqinlar orasida ilmning foydasi haqidagi quyidagi she'r ham bor:

*Ilmi din kasb qilki, sud ermas,
Charx mushkillarini hal qilmoq.
Lekin ul ilm dog'i naf' etmas,
Bilibon bo'lmasa amal qilmoq.[4, 697]*

Qit'a sharhi avvalida "Olloh taolodan foydali ilm so'rangiz va befoydasidan saqlaningiz" deyilgan hadis keltirilib, "charx mushkullarini" hal qilmoqqa yordam bermaydigan ilmlarni Navoiy hazrat befoyda ilm deb hisoblaganliklari, shuningdek, qit'ada hayot va ong taraqqiyotiga xizmat

qilmaydigan ilm - ilmsizlikdan o'zga narsa emasligi, taraqqiyot uchun bilishning o'zigina kifoya qilmasligi, bilimga yarasha amal ham kerak, degan mazmun anglashilishi aytiladi [1, 213]. Navoiy so'zlarini to'tidek takrorlash bilan ma'rifatga erishib bo'lmasligini, Navoiyni bilish – boshqa, uni anglay olish – boshqa hodisalar ekanligini “Navoiyga qaytish” dan keyin yana bir karra anglaysiz.

Xulosa o'rnida esa bilgan narsani bilaman, bilmaganni bilmayman deya olish mana shu - haqiqiy bilim. Bilim darajasiga muvofiq amal va harakat bu - chin olimga xos fazilat sanaladi, deyiladi.

Navoiyga qaytgan har bir inson kuchli irodaga ega bo'lishni, shaxs sifatida butunlikka erishishni, mumtoz adabiyotga va Hazrat Navoiy dahosiga katta muhabbat va hayrat bilan qarashni o'rganishiga sira shubha yo'q.

“Yetti yoshdan yetmish yoshgacha har bir o'zbek bilishi kerakki, Navoiyning betimsol shaxsiyatini sevmasdan, Navoiyning muhtasham ijodiyotini yetarli darajada o'rganmasdan, buyuk shoir she'riyatini dunyoga tanitgan porloq haqiqatlarga tayanmasdan, millat sifatida biz oliy maqomlarga ko'tarila olmaymiz”.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. Биринчи китоб. Тошкент, 2007.
2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. Маҳбуб ул -қулуб.
3. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Биринчи жилд. Фаройиб ус- сиғар. Тошкент, 2011.
4. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Учинчи жилд. Бадоеъ ул- васат. Тошкент, 2011.

AYNIYNING NAVOIYSHUNOSLIK MAKTABI

Umed KARAYEV,

Surxondaryo viloyati Xalq ta'limi xodimlarini
qayta tayyorlash va ularning malakasini
oshirish hududiy markazi "Tillarni o'qitish metodikasi"
kafedrasida katta o'qituvchisi,
E- pochta: u_karaev@mail.ru
Tel.: 998 90 644 10 99

Annotatsiya

Mir Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganishda Sadridin Ayniyning xizmatlari beqiyos. Ayniyning navoiyshunoslik sohasidagi ilmiy ishlari hozirda alohida tadqiqot mavzusi sifatida o'rganilmoqda. U o'zining ko'p yillik ilmiy va adabiy faoliyatlari davomida Navoiyga bag'ishlangan qator ilmiy-publisistik maqolalar, monografiya, ilmiy-ommabop asarlar yozdi, Navoiy asarlari qo'lyozmalarini nashrga tayyorlashga salmoqli hissa qo'shdi va o'ziga xos navoiyshunoslik maktabini yaratdi.

Kalit so'zlar: navoiyshunoslik, ilmiy-adabiy faoliyat, adabiy aloqalar, matnshunoslik, tadqiqot, klassik adabiyot.

Аннотация

Вклад Садриддина Айни в изучение жизни и творчества Мир Алишера Навои неocenim. Научная деятельность Айни в области навоийведения в настоящее время изучается как отдельная исследовательская тема. За свою многолетнюю научную и литературную деятельность он написал ряд научных и публицистических статей, монографий, научно-популярных произведений, посвященных Навои, внес значительный вклад в подготовку к печати рукописей произведения Навои и создал уникальную школу навоийведения.

Ключевые слова: навоийведение, научно-литературная деятельность, литературные связи, текстология, исследования, классическая литература.

Abstract

Sadridin Ayni's contribution to the study of the life and work of Mir Alisher Navoi is invaluable. His scholarly work in the field of Navoi studies is currently being studied as a separate subject. During many years of his scholarly work and literary activity, Ayni wrote a number of academic and journalistic articles, monographs, popular scholarly works dedicated to Navoi. He made a significant contribution in the preparation of Navoi's

manuscripts for publication and was able to establish a special school of Navoi studies.

Key words: Navoi studies, scientific and literary activity, literary connections, textual criticism, research, classical literature.

O'tgan asrning 20-yillarida birinchilardan bo'lib Alisher Navoiyning ilmiy-adabiy merosiga alohida e'tibor qaratgan va uni ilmiy jihatdan o'rganishga kirishgan olimlardan biri Sadriddin Ayniy edi. Ayniqsa, "Majolis un-nafois" tazkirasi adabiyot tarixini, Navoiy davridagi ijtimoiy va adabiy hayot, xususan XV asr adabiyotini o'rganish uchun muhim manba ekanligi bois Ayniy 1925-yilda yozgan o'zining mashhur "Namunai adabiyoti tojik" asarida Navoiy tazkirasidan bir necha misollar keltirgan. "Namunai adabiyoti tojik" asarini nashrga tayyorlash ishlari Samarqandda 1925-yilning 15-martida nihoyasiga yetkazilgan va Abulqosim Lohutiy muqaddimasi bilan 1926-yilda Moskvada "Nashriyoti markazii xalqi ittihodi jamohiri shuravii so'siolisti" bosmaxonasida fors alifbosida besh ming nusxada nashr etilgan¹. Ungacha sovet ittifoqi hududlarida "Majolis un-nafois" hali ilmiy jihatdan o'rganilmagan manba edi. S.Ayniy mazkur asarida shoirlar devonlari, Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirai Davlatshohiy", Lutfalibek Ozarning "Otashkada", Muhtaram Buxoroyining "Radoif ul-ash'or" va boshqa tazkiralari qatorida "Majolis un-nafois"dan ham namunalar keltirgan. Jumladan, asarning 76- sahifasida Abulqosim Boburmirmirzo ibn Boysunqur ibn Shohruxmirzo qalamiga taalluqli quyidagi ruboyini keltirgan:

*Chun bodavu jomro ba ham payvasti,
Medon ba yaqinki, rindi bolodasti.
Jom ast haqiqatu shariat boda,
Chun jom shikasti, ba yaqin badmasti².*

Tarjimasi: May bilan qadahni birlashtirganing uchun, aniq bilgilki, qo'li baland rindsan. Qadah — shariatdir, may— haqiqatdir. Qadahni sindirganingdan ayonki, badmastdirsan³.

"Namunai adabiyoti tojik" asarining 77-sahifasida Sayfii Buxoroyining "Dilo, vasfi miyoni nozuki jononi man gufti,/ Nako' gufti, hadise az miyoni joni man gufti" degan bayti va javobi "Qabul" bo'lgan muammosi "Majolis un-nafois"dan naql qilingan:

¹ Садриддин Айний (чамъкунанда). Намунаи адабиёти тоҷик (300-1200 ҳиҷрӣ). Москва: - "Нашриёти марказии халқи иттиҳоди ҷамоҳири шуравии сӯсиалистӣ", 1926 йил, 626 б.

² Садриддин Айний. Намунаи адабиёти тоҷик (300-1200 ҳиҷрӣ). Душанбе, "Адиб", 2010, 448 б.

³³ Таржималар ЎРФ Фанлар академияси томонидан 1997 йилда нашр қилинган Мукаммал асарлар тўпламининг 13 тоmidan олинди.

*Baski dil har dam ba so 'yi zulfi jonon meshavad,
To dili xud jam ' mesozad, pareshon meshavad*¹.

Asarning 78-sahifasida esa, “Majolis un-nafois” tazkirasidan Riyozii Samarqandiyning bir matlai Alisher Navoiy tomonidan qanday isloh qilinganligi hikoyasi va davomida Navoiyning mashhur “Tuhfat-ul-afkor” qasidasi (“Tazkirai Davlatshohiy”dan), Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”i, “Otashkada” tazkirasidan joy olgan misralari hamda Xoja Fazl Devon, Xoja Ubaydulloh Marvoridga yozgan maktublari keltirilgan.

Afsuski, Ayniyning boshiga bu asar ko‘p tashvishlar keltirgan. Bunday kitob nashr etilishiga qarshi bo‘lgan shaxslar ig‘vo ko‘tarib, Rudakiy Samarqandiyning “Bo‘yi Jo‘yi Mo‘liyon oyad hame” misrasi bilan boshlanadigan baytlarini misol keltirib, “Ayniy quvilgan Buxoro amirini yana qaytishini tashviq qilmoqda” mazmunidagi buhtonlarni Moskvaga yuborganlar. Bu buhtonoma Buxaringa yetkazilgan va u Sovet Ittifoqi yoshlari yig‘ilishida so‘zga chiqib, zudlik bilan bu kitob yig‘ishtirib olinishi va yo‘q qilinishini talab qilgan². Shu sababdan bu kitob uzoq yillar tadqiqotchilar va kitobxonlar e‘tiboridan chetda qolib ketgan. Mazkur asarni oqlash uchun qilingan keyingi harakatlar, bu baytlar X asrda Bodg‘isda bo‘lgan Somoniylar amirini Buxoroga qaytarish uchun yozilganini isbotlash uchun sarflangan urinishlar natija bermagan. Agar o‘sha yillarda Moskvada yashagan Abulqosim Lohutiy va uning kommunistik partiyaning yuqori lavozimli siyosatchilari bilan aloqalari bo‘lmaganda, Ayniy siyosiy qatag‘on qurbonlaridan biriga aylanardi. Ayniy va Lohutiy yozishmalarida bu haqda ma‘lumotlar mavjud³.

Ayniyning navoiyshunoslik sohasidagi ilmiy ishlari hozirda alohida tadqiqot mavzusi sifatida o‘rganilmoqda. Ayni shu mavzuni tadqiq qilgan tojikistonlik tadqiqotchi T.Dodarova shu xususdagi muhim ma‘lumotlarni keltirgan⁴. Uning ilmiy tadqiqoti natijalaridan shunday xulosaga kelish mumkinki, Ayniy o‘zining ilmiy-adabiy faoliyatlari davomida Navoiy hayoti va ijodini o‘rganish maqsadida ko‘p yillar izlanishlar olib borgan. Yuqorida zikr etilganidek, “Namunai adabiyoti tojik” asarini yozish jarayonida Ayniy “Majolis un-nafois” tazkirasiga bir adabiy manba sifatida qaragan bo‘lsa, keyinchilik Navoiyning ijodidan o‘z zamondoshlarini bahramand etish maqsadida o‘zining ko‘p yillik ilmiy va adabiy faoliyatlari

¹ Садриддин Айни. Намунаи адабиёти тоҷик (300-1200 ҳижрий). Душанбе, “Адиб”, 2010, 448 б. .

² Камолитдин Садриддинзода Айни. Як-ду сухан дар бораи тартиби китоб. - Душанбе, 2004. , “Адиб” нашриёти томонидан 2010 нашр қилинган нусхасида А. Лоҳути муқаддимасидан ва Айнининг сўзбошисидан кейин илова қилинган.

³ Мукотибаи Садриддин Айни ва Абулқосим Лоҳути. Душанбе, «Деваштич» 2003, 140 с.

⁴ Додарова Т. Садриддин Айнӣ – навоишинос Маҷаллаи «Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ». «Дониш»-Душанбе. 2017, №1 (245)

davomida Navoiyga bag'ishlangan qator ilmiy-publisistik maqolalar, monografiya, ilmiy-ommabop asarlar yozdi, Navoiy asarlari qo'lyozmalarini nashrga tayyorlashga salmoqli hissa qo'shdi va o'ziga xos navoiyshunoslik maktabini yaratdi. T.Dodarova 1938-yilning 29-30-dekabrida «Tojikistoni Surx» («Qizil Tojikiston») ro'znomasida va 1939-yil 1-9-yanvarda «Ro'znomayi muallimon» («O'qituvchilar gazetasi»)da qayta bosilgan «Mir Alisheri Navoiy» nomli maqolasi, 1940-yilda Toshkentda Ayniyning muqaddimasi, sharhi va u tuzgan lug'atlar bilan nashr etilgan Alisher Navoiyning «Xamsa'si, 1941-yilda «Sharqi Surx» («Qizil Sharq») jurnalining 1-, 2-, 4-, 5-sonlarida «Alisher Navoiy» nomli maqolasi va keyinchalik risola shaklida nashr etilgan «Alisher Navoiy» nomli risolasi, 1948- yilning 14-15- may kunlarida «Lenin yo'li» gazetasida e'lon qilingan Sadriddin Ayniyning «Alisher Navoiy va tojik adabiyoti» nomli katta maqolasi mazmunini sharhlab, tojik va o'zbek xalqlarining ilmiy-adabiy aloqalarini mustahkamlash borasida amalga oshirgan boshqa muhim ishlarini sanab o'tgan¹.

Ayniy Navoiyning hayoti va ijodini o'rganish jarayonida Mirxondning «Ravzat-us-safo», Xondamirning «Makorim-ul-axloq», Mavlono Jomiyning «Bahoriston», Zayniddin Mahmud Vosifiyning «Badoye'-ul-vaqoye'», Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma'si va Navoiyning zamondoshlari va keyingi asrlarda yashab ijod qilgan boshqa mualliflar asarlarida Navoiy haqidagi ma'lumotlarga alohida e'tibor qaratgan. Navoiy davridagi ijtimoiy-siyosiy va adabiy muhit haqida mukammalroq tasavvur hosil qilinishi uchun Zayniddin Mahmud Vosifiyning esdaliklari, yo uning «Badoye'-ul-vaqoye'» asari muhim manba ekanligi sababli «Vosifi va xulosai «Badoye'-ul-vaqoye'» (Vosifiy va «Badoye'-ul-vaqoye'»ning qisqa sharhi) nomli asarini nashrga tayyorlaydi va 1946-yilning aprel oyida nashriyotga topshiradi. Ammo asar nashr etilmaydi. Ayniy o'g'li – Kamol Ayniy bilan samimiy bir suhbatda dard bilan quyidagilarni aytgan ekan: «Bolan, klassiklar kitoblariga hujum qilyotganlar o'zlari savodsiz bo'lganlari uchun odamlarning o'tmishidan ogoh bo'lishlarini xohlamaydilar. Bilasanmi, men 1925-yildan beri Vosifiyning «Badoye'-ul-vaqoye'» asarini targ'ib qilib, maktab darsliklariga kiritishga qo'limdan kelgancha harakat qildim, uni qisqacha sharhini yozib, nashriyotga topshirdim. Eski alifboni bilmaydigan yoshlar uni o'qishlarini, hech bo'lmaganda mumtoz nasrning eng sodda namunasidan xabardor bo'lishlarini istadim. Mening qo'lyozmam kimlarningdir qo'lida va shuncha

¹ Ўша манба.

yildan beri nashr etishni paysalga solib kelishmoqda”. “Vosifi va xulosai “Badoye’-ul-vaqoye”” o‘n yillik “qamoq”dan so‘ng va 1956-yilda ustoz Ayniy vafotidan keyin ayrim tuzatishlar kiritilib, Kamol Ayniyning sa’y-harakatlari bilan nashr etilgan¹.

Ayniy tomonidan tayyorlangan matndan shu narsa ayon bo‘ladiki, u asosan Markaziy Osiyo xalqlari uchun muhim bo‘lgan joylarini tanlab olgan. Masalan, Mullo Sayfiy Buxoriy tomonidan ta’lif etilgan “Risolayi muammo”ni o‘qish imkonini topmagan, Abdurahmon Chalabiydan maummolarni yechish sirlarini o‘rgangan va she’riy muammolarni yechishda mislsiz mahorat sohibiga aylangan Vosifiyning Mavlono Sohibi Doro vositachiligida Alisher Navoiy bilan qanday uchrashgani tasvirlangan epizod shundan dalolat beradi.² Vosifiyning esdaliklariga boshqa tadqiqotchilar ham katta qiziqish bilan qaraganlar. XV-XVI

asrlardagi O‘rta Osiyoning ko‘pgina shahar va viloyatlari hayotining turli jabhalari haqida keng ma’lumot beradigan bu muhim tarixiy manba va adabiy yodgorlik Vosifiy hayoti va ijodiga oid tadqiqot bilan birga kitobxonlar hurkmiga havola etilgandan keyin 1957-yilda Stalinobod (Dushanbe)da A.Boldirevning Vosifiy haqidagi kitobi ham nashr qilingan.³ Keyinchalik A.Boldirev “Badoye’-ul-vaqoye”ning tanqidiy matnini va ayrim parchalarining rus tiliga tarjimasini tayyorladi va nashr etdi⁴.

Yuqorida bildirilgan fikrlardan shunday xulosa qilishimiz mumkinki, Ayniy navoiyshunoslik yo‘nalishidagi bir maktabga asos solgan va bu maktabda A.Mirzoyev, V.Abdulloyev, M.Xoliqzoda, R.Hodizoda, B.Valixo‘jayev, K.Ayniy, R.Muqimov, A.Afsahzod, R.Vohidov va yana ko‘plab olimlar kamolotga erishganlar.⁵ Hozir ham ushbu maktabning o‘zbekistonlik va tojikistonlik o‘nlab shogirdlari Ayniyning yo‘lini davom ettirib kelishmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Айнӣ, Садриддин (чамъкунанда). Намунаи адабиёти тоҷик (300-1200 ҳиҷрӣ). Москва: - “Нашриёти марказии халқи иттиҳоди ҷамоҳири шӯравии сўсиалистӣ”, 1926 йил, 626 б.

¹ Кудратов Р. Дар миёни обу оташ. Рӯзнамаи Ҷумҳурият. Санаи нашр: 15.04.2014; 16.04.2014 №: 69,70

² Айнӣ Садриддин. Куллийт. Иборат аз понздаҳ ҷилд. Ҷилди 13. Душанбе, “Ирфон”, 1977, 432 с.

³ Болдырев А. Н., Зайнадин Васифи. Таджикский писатель XVI в. Опыт творческой биографии. Сталинабад, Таджикское государственное издательство, 1957 г. 356 с.

⁴ Зайн ад-Дин Вāсифи. Бадаӣ‘ ал-вақай‘ / Критический текст, введение и указатели А. Н. Болдырева. Ответственный редактор Е. Э. Бертельс. Т. I—II. М.: Наука, ГРВЛ, 1961. Т. 1: 50+682(7) с.; Т. 2: 683—1377(8) с. (Памятники литературы народов Востока. Тексты. Большая серия, V.)

⁵ Самадов А. Тимсоли аҳду вафо. Рӯзнамаи “Овози тоҷик”, 16.10. 2020, № 87

2. Айнӣ, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик (300-1200 ҳиҷрӣ). Душанбе, “Адиб”, 2010, 448 б.
3. Айнӣ, Садриддин. Куллийёт. Иборат аз понздаҳ ҷилд. Ҷилди 13. Душанбе, “Ирфон”, 1977, 432 с.
4. Айнӣ, Камолиддин Садриддинзода. Бист гуфтор аз маънавият. — Душанбе: «Адиб», 2004. 240 б.
5. Алишер Навоӣ. Маҷолис ун-нафоис. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти. Тошкент —1997, 300 б.
6. Болдырев А. Н., Зайнабдин Васифи. Таджикский писатель XVI в. Опыт творческой биографии. Сталинабад, Таджикское государственное издательство, 1957 г. 356 с.
7. Вәсифӣ Зайн ад-Дйн. Бадаӣ‘ ал-вақай‘ / Критический текст, введение и указатели А. Н. Болдырева. Ответственный редактор Е. Э. Бертельс. Т. I—II. М.: Наука, ГРВЛ, 1961. Т. 1: 50+682(7) с.; Т. 2: 683—1377(8) с. (Памятники литературы народов Востока. Тексты. Большая серия, V.)
8. Додарова Т. Садриддин Айнӣ – навоишинос Маҷаллаи «Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ». «Дониш»-Душанбе. 2017, №1 (245)
9. Мукотибаи Садриддин Айнӣ ва Абулқосим Лоҳути. Душанбе, «Деваштич» 2003, 140 с.
10. Самадов А. Тимсоли аҳду вафо. Рӯзномаи “Овози тоҷик”, 16.10.2020, № 87
11. Қудратов Р. Дар миёни обу оташ. Рӯзномаи Ҷумҳурият. 15.04.2014; 16.04.2014 № 69, 70

NAVOIY TASAVVUFIY QARASHLARI NAJMIDDIN KOMILOV TALQINIDA

Elmurod NASRULLAYEV,
filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent,
nasrullayev1978@mail.ru,
+998 94 571 04 22, JDPI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning tasavvufiy dunyoqarashi yetuk navoiyshunos olim Najmiddin Komilov asarlari orqali tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: Tasavvuf, muqaddima, asr, navoiyshunos, xulosa, tahlil, adabiyotshunos.

Annotation

In this article, Alisher Navoi's mystical worldview is analyzed through the works of the leading Navoi scholar Najmiddin Kamilov.

Keywords: Sufism, introduction, century, Navoi criticism, conclusion, analysis, literary criticism.

Аннотация

В данной статье мистическое мировоззрение Алишера Навои анализируется через труды ведущего навоийского ученого Наджмиддина Камилова.

Ключевые слова: суфизм, введение, век, навоиведение, заключение, анализ, литературоведение.

Tasavvuf soʻzining oʻzagi va mazmuni haqida olimlar turli fikr va taxminlar bildirishgan. Ular ichida Ibn Xaldunning fikri haqiqatga yaqin deb eʼtirof etilgan. U “Muqaddima” asarida tasavvuf “suvf” – “jun”, “poʻstin” soʻzidan olingan boʻlishi kerak, zero, qadimdan tarkidunyo qilgan zohidlar jundan toʻqilgan kiyim yoki poʻstin kiyib yurishni odat qilganlar, bu bilan ular bashang kiyinib yuruvchi ahli dunyolardan farqli hayot tarzini oʻzlarida namoyon etganlar, deydi.

Tasavvuf va “sufiy” soʻzlari IX asrning boshlarida yashagan Abu Hoshim Sufiydan boshlab joriy etilgan. Undan oldingi davrlarda bu atama oʻrnida “zuhd” (“zohidlik”, “tarkidunyochilik”), “taqvodorlik”, “parhezkorlik” kabi soʻzlar ishlatilgan. Ibn Xaldunning fikriga koʻra, sahobalar, tobeinlar va ulardan keyingi asr kishilarida hidoyat, ibodat, taqvo va zohidlik kabi his-tuygʻular mujassam boʻlgan. Lekin hijratning II asri va undan keyingi davrga kelib, odamlarning koʻpchiligida mazkur xususiyatlar oʻrnida dunyoparastlik, din ishlariga beparvolik, kibr va riyokorlik kabi salbiy xususiyatlar paydo boʻla boshlagandan keyin obidlik va zohidlikni ixtiyor qilgan bir guruh kishilar tasavvuf va soʻfiylik nomi bilan ajralib chiqqanlar.

Misrlik olim Ibrohim Basyuniy “Islomda tasavvufning paydo boʻlishi” kitobida hijriy III va IV asrlarda yashab oʻtgan olimlarning tasavvuf haqidagi 40 ta taʼrifini keltiradi. Xulosa qilib aytish mumkinki, tasavvuf islom shariati talablarini ham ixlos bilan bajargan holda zuhd, taqvo, kamtarlik kabi oliyjanob fazilatlarini oʻzida mujassam etib, nafsni poklash yoʻli bilan komil inson darajasiga erishishga harakat qilishdan iborat. Tasavvufning oʻziga xos istilohi mavjud. Masalan, tasavvuf ilmidan saboq beruvchi shaxs – shayx, murshid, pir, eshon, xoja, mavlo, mavlono, maxdum kabi unvonlar bilan tanilgan. Tasavvufdan saboq oluvchi shaxs –

murid, solik, ahli dil, ahli hol, mutasavvif kabi nomlar bilan atalgan. Tasavvuf bo'yicha oliy maqomlarga erishgan sohibkaromat pirlar – valiy, avliyo, qutb, aqtob, avtod, chilton, abdol, abror, ahror, nujabo, nuqabo, siddiq, g'avs va h.k. deyilgan. Tasavvuf ahli ba'zan oshiq, faqir, haqir, darvesh, qalandar, zohid, orif, devona, ahli muhabbat, ahli suluk, rijol ul-g'ayb, savdoyi, gado kabi atamalar bilan ham ifoda etilgan.

Adabiyotshunos olim M.Imomnazarovning kuzatishlariga qaraganda, Sharqda an'anaviylik tamoyili nihoyatda kuchli. Ammo bu hodisa Sharqda rivojlanish, o'sish, takomillashuv yo'q degan ma'noni bildirmaydi. Sharqning o'ziga xosligi shundaki, bunda kelgusi avlod o'z ajdodlari erishgan yutuqlarni inkor etmaydi, balki o'tmishni unutmagan holda uni yangilaydi, boyitadi, yanada sayqal beradi, mukammallashtiradi. Shu sababli har bir buyuk ajdodimizning insoniyat tarixiy takomiliga qo'shgan hissasini aniq idrok etish uchun undan oldin nimalarga erishilgani haqida muayyan tasavvurga ega bo'lish talab etiladi.

Alisher Navoiyning tasavvuf ta'limotiga munosabatida ham biz bunga guvoh bo'lishimiz mumkin. Shoir yashagan davrda Movarounnahr va Xurosonda tasavvufning yassaviylik, kubroviylik, chishtiylilik, suhravardiylik kabi bir qator tariqatlari mavjud edi. Afg'onistonlik adabiyotshunos olim doktor G'ulom Foruq Ansoriyning e'tiroficha, so'fiylik yoki islomiy tasavvuf tarixini islomiy asrlarning boshlarida izlash mumkin bo'lsa-da, lekin uning Xurosonda, xususan, Hirotda keng tarqalishi aynan temuriylar davrida mukammallikka erishdi.

Doktor G'ulom Foruq Ansoriyning qayd etishicha, naqshbandiya tariqati, asosan, xojagoniy tariqatining bir necha asrlar davomida ko'plab yuksalish va qulashni bosib o'tgan tarmoqlaridan biri sanaladi. Doktor Ansoriy Hirotda naqshbandiya tariqati rivojlanishining omillaridan biri sifatida Abdurahmon Jomiyi ko'rsatadi. Shuningdek, islomiy tasavvufning kuchayib borishi natijasida so'fiylik doiralari va guruhleri, xususan, naqshbandiya usuli Hirotda ko'plab izdoshlarni topdi va, ayniqsa, Sulton Husayn Boyqaro davrida, u ham o'zining vaziri Amir Alisher Navoiy izidan yurib, naqshbandiya tariqatiga ergashganligini qayd etadi.

Xuddi shu fikrni turkiyalik adabiyotshunos Birjan Ufuk tadqiqotlarida ham uchratishimiz mumkin. Olimning qayd etishicha, Alisher Navoiyga kuchli ta'sir etgan mutasavvuflar qatorining boshida Abdurahmon Jomiy turadi. Jomiyga bo'lgan yaqinligi sabab Navoiy u mansub bo'lgan naqshbandiya tariqatiga kiradi.

Atoqli adabiyotshunos olim N.Komilovning qayd etishicha, Alisher Navoiy o'z asarlarida Bahouddin Naqshbandni, garchi Xusrav Dehlaviy

kabi paygʻambar davomchisi, deb atamasa-da, lekin u zotni, shuningdek, Abdurahmon Jomiyning «murshidi ofoq», «koshifi asrori iloh», barcha ishlardan xabarlar karomatli va pok niyatli zotlar sifatida taʼrif-tavsif etadi.

Koʻrinadiki, Alisher Navoiy tabiatan soʻfiy orif boʻlib, Abdurahmon Jomiy taʼsirida, unga ergashib, naqshbandiya tariqatini maʼnaviy komillikka erishish yoʻli sifatida tanlaydi.

Doktor Ansoriy Navoiyning Hirotida naqshbandiylik misolida tasavvufni mustahkamlashdagi oʻrniga baho berar ekan, naqshbandiya taʼlimotining keyingi davrlarda kengayib, Markaziy Osiyodan tashqari Xitoy, Hindiston, Turkiya va Eron Kurdistoniga kirib kelganligini, Hirot esa bir necha asrlar davomida naqshbandiylik tariqatining asosiy markazi sifatida tanilganligiga diqqatni qaratadi. Naqshbandiya tariqatini oʻsha davrdagi moʻtadil soʻfiylik usuli deb hisoblaydi, chunki u Rumi kabi raqsga tushish va Suhravardiy kabi tinglash emas, balki zohidlik va ibodat bilan bogʻliq boʻlsa-da, yolgʻizlikni rad etganligini alohida eʼtirof etadi.

Naqshbandiylik tariqatining tarixiy ildizlari haqida soʻz borganida, atoqli olim N.Komilov maʼlumotini alohida qayd etish zarur. Olimning fikricha, naqshbandiya silsilasi Salmoni Forsiy va Abu Bakr Siddiq orqali Paygʻambarimiz alayhissalomga olib borib ulangan.

Oʻzbek adabiyotshunosligida tasavvuf haqida yirik tadqiqot olib borgan olim N.Komilov soʻfiylik haqida gapirar ekan, soʻfiylikning oʻziga xos isteʼdodi sanalgan *jazba* (baʼzilar buni ishq, junun soʻzlari bilan ham ifodalaganlar) haqida fikr yuritadi. Olimning fikricha, *jazba* insondagi alohida ilohsevarlik mayli, ruhiy va tafakkuriy-shuuriy bir tavajjuh sanaladi. Jazbaning tasavvufdagi oʻrnini belgilashda olim quyidagi maʼlumotni keltiradi:

Hazrat Bahouddin Naqshbanddan bu martabaga qanday qilib erishdingiz, deb soʻraganlarida, ul zot mana bu arabcha jumla bilan javob bergan ekanlar: “Jazabatun min jazabotil-haqqi yuvazil amalas-saqalayn”, yaʼni: “Odamzod va jin-parining amali uchun Haqning jazbalari – tortishishlaridan bir tortish kifoya”.

Bundan kelib chiqadiki, *jazba* tom maʼnoda tortish hisoblanib, Haqning bandalariga va bandalarning Haqqa intilishi hamda irodani Ilohga bogʻlaydigan *dardni anglatadi*. U koʻngilni betoqat etib, faqru fano yoʻliga yetaklayveradi. Jazba qancha kuchli boʻlsa, solik shuncha tez tariqat odobini oʻzlashtirib, qalb koʻzi ochiladi, holga kiradi. Lekin agar jazba etarli boʻlmasa, xohish boʻlgani bilan koʻzlangan maqsadga erisholmasdan, yarim yoʻlda qolish mumkin. Shunisi ham maʼlumki, jazba tugʻma boʻlishi yoxud suluk jarayonida solik qalbiga nuzul etishi mumkin ekan.

Adabiyotshunos N.Komilovning ta'kidlashicha, Alisher Navoiy, masalan, Sayyid Hasan Ardasher haqida yozganda, uni ahli dardlarning peshvosi, "faqiri zotiy va foniyl jibilliy" (tug'ma darvesh, ilohiyot foniysi), deb ta'riflaydi. Alisher Navoiy "Xamsa"sining ikki qahramoni Farhod bilan Majnun ham ana shunday tug'ma jazba tekkan kishilardir. Tug'ma faqirligi ko'ringan solikni "majzubi solik", suluk davomida jazba paydo qilgan solikni "soliki majzub" deb nomlaganlar.

"Allohning yerdagi xalifalari" bo'lgan ilohsevar darveshlar o'z pirlari yoki tasavvufning boshqa bir namoyandasini g'oyibona hurmat qilganlar, ko'pincha bu hurmat chinakam muhabbatga aylangan. Masalan, Shams Tabriziy bilan Jaloliddin Rumiy, Alisher Navoiy bilan Abdurahmon Jomiy, Mirzo Bedil bilan majzub Shoh Qobuliy orasidagi munosabatlar shunday pok, g'oyat nozik va ibratli edi. Agar biz hazrat Navoiyning Abdurahmon Jomiyga bag'ishlangan "Xamsat ul-mutahayyirin" asarini mutolaa qilsak, ular bir-birlarining suhbatiga hamisha intiq bo'lganlari, ikki-uch kun ko'rishmasalar, sog'inib qolishlari, bir-birlarini nafaqat farzand-ota muhabbati, balki ixlosmand pir-murid muhabbati, yor-u birodarlik muhabbati bilan yo'qlab, qo'msab turganlarini ko'rish mumkin. Jomiy esa o'zining "Yusuf va Zulayho" dostonining xotimasida Navoiyni tengi topilmas sadoqatli do'st, yori aziz deb ta'riflaydi. Ularning bir-birlariga yuborgan maktublari ham muhabbat so'zlari bilan to'liq. Bunda ham o'sha hodisa, ya'ni ma'naviyat kamoli, orzudagi ilohiy sifatlarni real insonda ko'rib, uni sevis hoidasi mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tasavvuf. Vikipediya. – www.uz.m.wikipedia.org
2. Imomnazarov M. Ma'naviyat kamolotehtiyoji yohud insoniyat ma'naviy takomilida Alisher Navoiy qarashlarining ahamiyati.// Alisher Navoiy dunyo sharqshunoslari nigohida//Xalqaro konferensiya ilmiy to'plami. Toshkent, 2021, 5-6 fevral, 414-b.
3. Ansoriy G'.F. Temuriylar davrida Hirot tasavvufi va amir Alisher Navoiyning tasavvufni mustahkamlashdagi o'rni.// Alisher Navoiy dunyo sharqshunoslari nigohida//Xalqaro konferensiya ilmiy to'plami. Toshkent, 2021, 5-6 fevral, 435-436-b.
4. Ufuk Bircan. Ali Şır Nevâî'nın "Mahbûb ul-kulûb" adlı eserının ahlak felsefesi yönünden değ erlendirilmesi.... 463-b.

“FARHOD VA SHIRIN” DOSTONI FITRAT VA HAMID OLIMJON TALQINIDA

Mohigul MAVLONOVA,
Toshkent viloyati Chirchiq davlat
pedagogika instituti O‘zbek
tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi,
mavlonovamohigul@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqola Alisher Navoiy qalamiga mansub “Farhod va Shirin” dostonining qiyosiy tahliliga bag‘ishlanadi. Unda Fitratning “Farhod va Shirin” dostoni haqidagi ilmiy qarashlari hamda Hamid Olimjonning shu doston to‘g‘risidagi fikr-mulohazalari qiyosiy tahlil etiladi. Shu bilan birga, Xusrav va Shirin haqidagi hikoyaning ilk bor yozma adabiyotga olib kirilishi, Firdavsiy, Nizomiy va Xusrav Dehlaviylarning asarlari haqida ham mulohazalar yuritiladi. Aynan Fitrat va Hamid Olimjon e’tibor qaratgan bir jihat – Farhod obrazining asardan asarga rivojlanishi, o‘zgarishi masalalari ham qiyosiy yoritiladi.

Kalit so‘zlar: qiyosiy tahlil, obraz, doston, Farhod, Shirin, Xusrav, “Xamsa”, Fitratning qarashlari, Hamid Olimjon talqini.

Аннотация

Данная статья посвящена сравнительному анализу эпоса «Фархад и Ширин», написанного Алишером Навои. В нём сопоставляются научная точка зрения Фитрата на эпос “Фархад и Ширин” со взглядами на эпос Хаида Алимджана. При этом обсуждаются впервые введение истории Хусрава и Ширин в письменную литературу, а также произведения Фирдавси, Низами и Хусрава Дехлеви. Одним из моментов, на который обратили внимание Фитрат и Хаид Алимджан, является развитие и трансформация образа Фархада от произведения к произведению.

Ключевые слова: сравнительный анализ, образ, эпос, Фархад, Ширин, Хусрав, «Хамса», взгляды Фитрата, интерпретация Хаида Алимджана.

Annotation

The article is devoted to the comparative analysis of the epic "Farkhad and Shirin" written by Alisher Navoi. It compares the scientific point of views of Fitrat on the epic "Farkhad and Shirin" with Hamid Alimjan's

commentaries about this epic. At the same time, it discusses the introduction of the story of Khusrav and Shirin to the first written literature, as well as the works of Firdavsi, Nizami and Khusrav Dehlavi. One of the points that Fitrat and Hamid Alimjan focus on is the development and transformation of Farkhad's image from story to story.

Key words: comparative analysis, image, epic, Farkhad, Shirin, Khusrav, "Khamsa", Fitrat's views, interpretation of Hamid Alimjan.

Ma'lumki, Alisher Navoiy shaxsiyati va ijodiy merosini adabiyotshunoslik qonuniyatlari asosida tadqiq etishga XX asrning boshlaridan kirishilgan. Xususan, muazzam "Xamsa" asari o'zbek adabiyotshunosligida dastlab Abdurauf Fitrat, Vadud Mahmud, Abdurahmon Sa'diy, Vohid Zohidov, Oybek, Hamid Olimjon kabi olim va ijodkorlar tomonidan u yoki bu darajada o'rganilgan bo'lsa, keyinchalik Izzat Sulton, Aziz Qayumov, Abduqodir Hayitmetov, Natan Mallayev singari adabiyotshunoslar bu tadqiqotlarni davom ettirdilar va to'ldirdilar. Mazkur maqolada biz Fitrat va Hamid Olimjonning "Xamsa"ning ikkinchi dostoni "Farhod va Shirin" haqidagi maqolalariga to'xtalamiz.

Fitrat "Farhod" va "Shirin" obrazlarining genezisini, adabiyotga o'rinish sabablarini aniqlashga ham harakat qiladi. Shu sababli, olim shoir, dramaturg va tarjimon Xurshid 1925- yilda yaratgan "Farhod va Shirin" dostoni asosidagi opera librettosiga diqqat qaratadi. Xurshid yozishicha, "Bu asar (ya'ni "Farhod va Shirin" – M.) el og'zida Xitoy, Arman, Eron kishilari orasida o'tganligi so'ylansa ham, ammo Turkistonda Xo'jand shahri yonidagi Mirzacho'l ustida bo'lgan Farhod tog'i, Shirin soyidan olg'an taassurotinga suyalib, voqeani Turkistonda deb aytishga jasorat qilaman".¹ Shu o'rinda Xurshid Shirinning yurtini ham "Arman otinda qishloq" bo'lib, xalqi ham "bari o'zbek"dir deb ataydi.

Fitratga ko'ra, Xurshidning bu fikrlari haqiqatdan ancha uzoq. O'zbekistonda Farhod tog'i, Shirin soyi deb atalgan joylarning mavjudligini doston genezisiga u qadar aloqasi yo'q, aksincha, tog' va soy nomlari keyin paydo bo'lgan. Shoir Hamid Olimjonning qarashlari ham Fitratning fikrlariga hamohang: Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni ta'sirida Xo'jand va Boysun atroflarida "Farhod tog'i" deb atalgan tog', "Shirin soyi" deb atalgan soy paydo bo'lgan.

Aslida Fitratning mazkur maqolasi yuqoridagi kabi yanglish tushunchalarga aniqlik kiritish, tarix haqiqatini to'g'ri yoritish va "Farhod

¹ Abdurauf Fitrat .Tanlangan asarlar.- Toshkent: Ma'naviyat,2000.-105-bet

va Shirin” dostonini tahlil qilish maqsadida yozilgan, deyish mumkin. Doston haqidagi ko‘pgina mulohazalar, tahlil va talqinlarda Hamid Olimjon Fitrat domlaga izdoshlik qilgan. Hamid Olimjon ham “Farhod va Shirin” haqidagi maqolasining boshlanishida tarix kitoblaridan ma’lumotlar keltirilgan. Sosoniy hukmdorlaridan bo‘lgan No‘shiravonning nabirasi Xusrav Parvez haqidagi ma’lumotlar buning yorqin misoli bo‘la oladi. Shuningdek, Fitrat ham, Hamid Olimjon ham, avvalo, Firdavsiy “Shohnoma”siga ta’rif berishgan. Chunki Sharq adabiyotida dastlab Xusrav Parvez va Shirin obrazi, aniqrog‘i, Xusravning ovda Shirinni ko‘rib qolishi va unga uylanishi bilan bog‘liq voqea-hodisalar “Shohnoma” muallifi tomonidan bayon etilgan edi.

Biroq Hamid Olimjon Firdavsiy “Shohnoma”sidagi Xusrav va Shirin haqidagi voqealarga u qadar ko‘p o‘rin bermaydi. Shoirning yozishicha, dostonda “Xamsa”da tasvirlangan Farhod va Shopur obrazlari uchramaydi.

Fitratning maqolasida Firdavsiy hayotiga oid ma’lumotlar batafsil yoritilgan. Olim “Shohnoma”ga alohida bir fasl – “Dostoni Xusravi Parvez va Shirin”ni kiritilganini qayd qiladi. Firdavsiyning “Shirin va Xusrav” dostoni bo‘lganini ham aytib, uning qisqacha syujetini hikoya qiladi. Biroq Firdavsiyning “Shirin va Xusrav” dostonida Farhod va Shopur haqida ma’lumot uchraymaydi. Shunisi ham borki, “Shohnoma”ga kiritilgan “Dostoni Xusravi Parvez va Shirin” nomli fasldan oldingi qismda Xusrav tomonidan Sharqiy Rumo imperatoriga yuborilgan elchilar orasida Shopur ismli kishi ham bor edi. Ya’ni, maqola muallifi yozishicha, Firdavsiy Xusrav Parvez va Shirin haqida dostoniga kiritilgan voqealardan ko‘ra ko‘proq haqiqatlarni bilgan, ularning tarixidan yaxshi xabardor bo‘lgan, ammo nima uchundir hammasini “Shohnoma”ga kiritishni lozim ko‘rmagan.

Firdavsiydan so‘ng 200 yil o‘tib xamsachilik an’anasini boshlab bergan mashhur Ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy Xusrav va Shirin haqidagi hikoyani badiiy tafakkur imkoniyatlaridan kelib chiqib jonlantirdi va fors tilida go‘zal bir doston yaratdi.

Fitratning maqolasidagi fikr-qarashlar Nizomiy Ganjaviyning “Xusrav va Shirin” dostoni sharhi bilan davom ettirilgan. Olimning yozishicha, Nizomiy o‘z dostoniga Xusrav va Shirindan tashqari Farhod obrazini ham kiritadi, lekin bu ikkinchi darajali obraz maqomida edi. Nizomiyning dostonidagi voqealar ham “Shohnoma”dagi singari Xusravning shahzodalik davridan boshlanadi. Muallif uning yoshligidan kayf-safoga berilishi va ko‘p noma’qul ishlar qilib, xalqqa ozor bergani haqidagi faslni kiritgan. Xusravning otasi o‘g‘lining bu ishlarini oqlamaydi. Fitrat “Xusrav va

Shirin” syujetiga u qadar aloqasi bo‘lmasa-da, Nizomiy tomonidan o‘z zamonidagi podshohlarga “axloq darsi”ni berib qo‘yish uchun mazkur bobning kiritilishi muhim ahamiyatga egadir, deydi. Fitratning maqolasida ham, Hamid Olimjonda ham Nizomiy dostonida Shopur obrazining usta bir rassom, hiylagar sayyoh va Xusravning nodimi, suhbatdoshi sifatida berilgani aytilgan. Shopurning hiyla-nayrangi bilan Xusrav va Shirin bir-biriga ko‘ngil qo‘yishadi. Lekin turli sabablarga ko‘ra ular birga bo‘lolmaydi. Ana shu voqealar jarayonida dostonga Farhod obrazi kirib keladi. Nizomiyning dostonida Farhod chinlik emas, balki Shopur bilan birga Xitoyga borib o‘qigan bilimdon usta yigitdir. Xusrav Farhodni hiyla bilan o‘ldiradi. Har ikkala maqola mualliflari Nizomiy dostoni Farhodning o‘limi, Xusrav eng avval Shiringa ko‘ngil bergan bo‘lsa-da, biroq dastlab Maryamga, so‘ngra Shakar ismli qizga va eng oxirida Shiringa uylanishi, Xusravning o‘z o‘g‘li Sheruya tomonidan o‘ldirilishi, Sheruyaning Shiringa uylanmoqchi bo‘lgani va, nihoyat Shirinning o‘z joniga qasd qilishi voqealari bilan yakunlanganiga diqqat qaratishgan. Fitratning maqolasida doston voqea-hodisalariga kengroq o‘rin berilgan. Olim dostonning har bir fasli va uning asar syujetidagi o‘rniga imkon qadar alohida to‘xtaladi. Jumladan, “doston, asosan, shunda bitsa ham Nizomiy bundan islom dinining foydasig‘a bir natija chiqarmoqchi bo‘ladi: “Xusrav Muhammad payg‘ambarning xatini yirtib tashlagani uchun shohlig‘i buzildi” deb yana bir-ikki fasl orttiradir”.¹ Hamid Olimjon doston voqea-hodisalarini sanab ko‘rsatgan.

Nizomiydan keyin “Xamsa” yoki uning ayrim dostonlariga ergashib asarlar yaratish adabiy an‘anaga aylangani ayon. “Bu dostonga yuzlarcha taqlidchilar maydonga keladilar. O‘z kuchini sinab ko‘rmakchi bo‘lgan har bir shoir “Xusrav va Shirin” yozadi”.² Ulardan biri Amir Xusrav Dehlaviydir. Xusrav Dehlaviy “Xamsa”sining ikkinchi dostoni “Shirin va Xusrav” deb nomlangan. Har ikkala maqola mualliflari ham Nizomiy dostoni tahlilidan so‘ng o‘z mulohazlarini Xusrav Dehlaviyning “Shirin va Xusrav” dostoni sharhi bilan davom ettirishgan

XV asrga kelib xamsachilik an‘anasi yanada keng tus oldi. Bu davrda birdaniga ikkita buyuk xamsanavis yetishib chiqdi. Ulardan biri Abdurahmon Jomiy bo‘lsa, ikkinchisi buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiydir. Fitrat ham, Hamid Olimjon ham Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni tahlili davomida Navoiyning Nizomiy va Xusrav Dehlaviy dostonlariga o‘xshamagan alohida, original bir asar yozish istagi

¹ Abdurauf Fitrat .Tanlangan asarlar.- Toshkent: Ma’naviyat,2000.-113-bet

² Hamid Olimjon. Mukammal asarlar to‘plami.- Toshkent: Fan,1982.51-bet

bo'lganligini e'tirof etishgan. Navoiy dostonining nomlanishi, Farhodning birinchi, Xusravning ikkinchi darajali qahramon sifatida berilishi, asar sujetiga kiritilgan jiddiy o'zgarishlar uning mazmun jihatdan ham chuqurlashganini va natijada dostonning muvaffaqiyat qozonganini qayd etishgan. Shubhasiz, "Farhod va Shirin" Navoiy "Xamsa"sining eng yuksak cho'qqisidir. Unda jahon adabiyotining mangu va o'lmas mavzularidan biri bo'lgan muhabbat, sevgi va sadoqat qalamga olinadi. Fitrat doston tadqiqiga alohida ahamiyat bergan. Uning maqolasida Navoiy nima uchun Farhodni oddiy xalq orasidan emas, balki "o'z sinfi" darajasida, ya'ni aslzodalar orasidan chiqarganligi, Farhodning nega aynan Chindan ekanligi, Farhod uchun qurilgan qasrlarning to'rt xil rangga bo'yalishi va shu kabilarning kelib chiqish sabablari, ildizi va mohiyati atroflicha yoritib berilgan. Hamid Olimjonning maqolasida esa doston qahramonlari va ularning xarakter xususiyatlari kengroq yoritilgan. Maqola muallifi bir o'rinda Farhodni "odamning billur obrazi" deb ta'riflaydi. Darhaqiqat, bu sifatlar undagi ko'ngil pokligi, ishonch, chin do'stlik, sadoqat, odamiylik va mehnatsevarlik fazilatlarini orqali namoyon bo'ladi. Farhod chin ma'noda komil inson timsoli, ilohiy ishq sohibidir. Hamid Olimjonning yozishicha, "Farhod teng va barobar ishq tarafdori. Uning tushunchasicha bunday sevgi xalqgagina xos. Xusrav buni anglashdan butunlay ojiz. U bunday haqiqiy ishqning borligini yolg'iz xalqdan eshitibgina bilgan".¹ Muallif Shirinda ham Farhodga xos bo'lgan barcha xislatlar mavjudligini ta'kidlaydi. Ya'ni Shirin – go'zallik, sadoqat, mardlik va olijanoblik timsoli.

Farhod va Shirin haqidagi hikoyalar xalq orasiga shunchalik singib ketdiki, buning natijasida Navoiydan keyin ko'plab shoirlar tomonidan "Farhod va Shirin" deb nomlangan dostonlar yaratildi. Fitratning yozishiga ko'ra, Navoiydan keyin bu doston juda mashhur bo'ldi, hatto Navoiy tilining eskirgani, kishilar uchun tushunarsiz bo'lishiga qaramasdan yangi yozuvchilar bu dostonni soddaroq til bilan yangidan ishlab chiqdilar. Shulardan biri Umar Boqiy bo'lib, Amiri A'zam Hazrat Avazbekka bag'ishlab "Farhod-u Shirin" dostonini yozgan. Bu asar hijriy 1328-yilda Toshkentda V.I.Ilin matbaasida tosh bosmada bosilgan. Ikkinchi asar esa hijriy 1325-yilda Toshkentda "G'ulomiya" matbaasida bosilgan bo'lib, ham nazmda, ham nasrda yozilgan. Asarning kim tomonidan, qachon, qayerda yozilgani noma'lum. Biroq she'rlarida Mahzun taxallusi qo'llangani uchun muallif uning shu nomdagi shoir ekanini ko'rsatadi. Fitrat Mahzunning "Farhod va Shirin" dostoni haqida alohida to'xtaladi. Mahzun o'z

¹ Hamid Olimjon. Mukammal asarlar to'plami. - Toshkent: Fan, 1982. 67-bet

dostonida, asosan, Navoiy, ba'zi o'rinlarda esa Nizomiy va Dehlaviy izidan borganini aytadi. Maqolada bulardan boshqa yana bir "Farhod va Shirin" dostoni borligi, keyingi davrlarda Mir Mahmud Ibni Shoh Yunus tomonidan "Nasri xamsayi benazir" nomi bilan nasrga aylantirilgani va uning Navoiy "Xamsa"sidan farq qilmasligini yozadi.

Farhod va Shirin haqida xalq orasida yurgan hikoyalardan navbatdagisi Boysun tog'lari atrofida paydo bo'lgan. Bu hikoya G'ulom Zafariy tomonidan yozib olingan. Fitratning ko'rsatishicha, hikoyadagi Farhod cho'pon yigit bo'lgan (Firdavsiyda Shirin cho'pon qizi deb beriladi. – M.) U xo'jalardan, ya'ni aslzodalardan birining Shirin ismli qiziga oshiq bo'lgan, qiz ham Farhodni sevgan. Yuqorida ko'rib o'tilgan dostonlardan bu hikoyaning farqli jihati Farhod Xusrav tomonidan emas, balki Shirinning qarindoshlari bo'lmish Boysun xo'jalari tomonidan Boysundagi "Ketmon chopdi" tog'ini qazish jarayonida hiyla bilan o'ldiriladi.

Hamid Olimjonning maqolasida o'zbek xalqining mashhur baxshilaridan Fozil Yo'ldosh Navoiyning "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" asarlari ta'sirida shu nomdagi dostonlar yaratgani, bu dostonlarning Navoiy asarlariga mushtarak va farqli jihatlari ham tahlilga tortilgan. Jumladan, Hamid Olimjon Shirinning Farhodga yozgan xatidagi

Ko'rib xor-u xas o'rnungda, nihoniy

Sochim birla supursam erdi oni.

misralari bilan xalq og'zaki ijodidagi quyidagi satrlarni taqqoslaydi:

Yora yurgan ko'chalarni supuray sochim bilan,

Changi chiqsa suv sepay ko'zdagi yoshim bilan.

Xulosa qilib aytilganda, adabiyotshunoslikda "Farhod va Shirin" dostonining o'rganilishida Fitrat va Hamid Olimjonning alohida xizmatlari bor. Ularning Navoiy ijodi, xususan, "Farhod va Shirin" dostoni haqidagi qarashlarining maqbul va manzur jihatlarini bugungi kun nuqtayi nazari bilan qabul qilish, lozim o'rinlarda foydalanish mumkin. Chunki har ikkala maqola ham navoiyshunoslik ilmi uchun muhim bir manba bo'lib xizmat qiladi. "Farhod va Shirin"dostonining tahlil va talqinlarini tadqiq etish orqali nafaqat ulug' shoir Alisher Navoiyning badiiy mahorati, o'ziga xos tafakkur olamiga, balki mazkur dostonning adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilish imkoniyatlariga ham baho berish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurauf Fitrat .Tanlangan asarlar.- Toshkent: Ma'naviyat,2000.
2. Hamid Olimjon. Mukammal asarlar to'plami.- Toshkent: Fan,1982.

3. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot- matbaa uyi, 2020
4. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin (To‘liq nasriy tabdili). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021.
5. Abdurashid Abdug‘afurov. Buyuk beshlik saboqlari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1995.

TO‘XTASIN JALOLOV ILMIY MAQOLALARIDA NAVOIYSHUNOSLIKKA OID QARASHLAR

**Fayzullo YAXYOYEV,
O‘zbekiston Milliy universiteti o‘zbek
adabiyoti yo‘nalishi tayanch doktoranti,
“Xalq ta’limi a’lochisi”
(O‘zbekiston)**

Annotatsiya

Ushbu maqolada navoiyshunos va xamsashunos olim To‘xtasin Jalolovning davriy nashrlarda e‘lon qilgan ilmiy maqolalarida o‘zbek navoiyshunoslik, xamsashunoslik rivoji, yutuq va muammolari, tadqiqot yo‘nalishlari va bu sohada olib borgan samarali tadqiqotlari haqida ma’lumotga ega bo‘lasiz.

Kalit so‘z va iboralar: “Xamsa” talqinlari, “Farhod va Shirin”, falsafiy fikrlar, “Xamsa”ning badiiyati, navoiyshunoslik, doston, xamsashunoslik.

Аннотация

В данной статье вы узнаете о развитии узбекского навоиведения, достижениях и проблемах, направлениях исследований и эффективных исследованиях в этой области в научных статьях навоийского ученого и краеведа Тохтасина Джалолова, опубликованных в периодических изданиях.

Ключевые слова и фразы: “Интерпретации “Хамсы”, “Фарход и Ширин”, философские размышления, искусство “Хамсы”, навоийские учения, эпосы, хамсоведение.

Annotation

In this article, you will learn about the development of Uzbek Navoi studies, achievements and problems, areas of research and effective

research in this field in the scientific articles of Navoi scholar and ethnographer Tokhtasin Jalolov, published in periodicals.

Keywords and phrases: "Interpretations of "Khamisa", "Farhod and Shirin", philosophical thoughts, art of "Khamisa", Navoi studies, epics, Khamisa studies.

XX asrning ikkinchi yarmida o'zbek navoiyshunosligi sohasida sermahsul izlanishlar amalga oshirildi. Bunda navoiyshunos olimlarimizning o'rni beqiyos. Shunday tadqiqotchilardan biri zahmatkash olim, adabiyotshunos va adib To'xtasin Jalolovdir. To'xtasin Jalolov Navoiy ijodiy merosi, xususan, "Xamsa" asari ustida sermahsul izlanishlar olib bordi. Bu izlanishlarning samarasi o'laroq 1938-1968-yillarda "Yosh kuch", "Guliston" jurnallarida, "Qizil O'zbekiston" gazetalarida navoiyshunoslikka oid 40 dan ortiq maqolalar e'lon qildi. Shunday ilmiy izlanishlardan biri "Guliston" jurnalida e'lon qilingan "Xamsa" ning tili to'g'risida"¹ sarlavhali maqolasidir.

Olim ushbu maqolasida "Xamsa"ning tili haqida quyidagi fikrlarni aytadi: "Bir xalqning tili uchun kurashish – u xalqning mavjudiyati, shon-sharafi uchun kurashishdan iborat. Bizga ma'lumki, Navoiy "Xamsa" yaratgan vaqtda ijod olamida turli tillar o'rtasida o'zaro "kurash" avj olgan edi. Fors-tojik tilida ijod qilish turkiy tildan ko'ra obro'lroq, faxrliroq edi". Ayni shunday ziddiyatli davrda Alisher Navoiy o'z "Xamsa"sini turkiy tilda yaratdi hamda bu besh dostonni o'z ichiga olgan muhtasham asar tez orada dunyo yuzini ko'rdi va shuhrat topdi.

Ma'lumki, Navoiy "Xamsa"si yozilayotgan vaqtda qalam ahli orasida turkiy-o'zbek tili "qo'pol", bu tilda nozik fikr va tuyg'ularni ifoda qilib bo'lmaydi, degan quruq da'voni ilgari surib keldilar. Bu noto'g'ri fikr shu qadar ijodkorlar orasida avj olib ketdiki, hatto o'zbek shoirlari ham shu fikrga qo'shilib, o'z asarlarini fors tilida yoza boshladilar. Ijodga kirib kelayotgan yangi shoirlar emas, balki elga tanilgan so'z ustalari ham bu fikr ortidan ergashishayotgan edi. Adabiyotshunos T.Jalolov ushbu maqolasida Hazrat Navoiyni o'z davrining yetuk ijodkori sifatida bu qarashlarga jim ko'z yumolmasligini dalillar bilan isbotlaydi.

Maqolada Navoiy o'z ona tilida she'r yozishni – xalq ishi, davlat ishi deb bilar, o'zi xalq ishining tashabbuskori bo'lgani uchun faxrlanishi haqida ham so'z yuritiladi. Bunga dalil sifatida "Saddi Iskandariy" dostonidagi quyidagi parchani keltirib o'tadi:

¹ Жалолов Т. Хамсанинг тили тўғрисида // Гулистон. -1940. - №10. –Б. 15-17

*Bu til birla to nazm erur xalq ishi,
Yaqin qilmamish xalq sendek kishi.*

Navoiy o'zbek tilining har qanday nozik fikr va hislarni ifoda qilishga qodir ekanini isbot qilish uchun o'zining ajoyib asarlarini o'zbek tilida yozadi. T.Jalolov ushbu maqolada Navoiy turkiy til nufuzini, keng imkoniyatlarini fors tilidan kam emasligini isbotlash uchun o'zining lirik asarlarini ham turkiy tilda yaratganini misollar yordamida dalillaydi. Masalan, Navoiy o'zining jo'shqin, ravon va chuqur ma'noli lirik asarlari "Xazoyin ul-maoniy" ("Chor devon"), ilmiy, tarixiy asarlari, do'stlariga yozgan "nazm bila rangin" maktublari ("Munshaot") raqiblarining da'volari o'rinsiz ekanligini isbotlay olgan.

Shunday bo'lsa-da, tan olish kerakki, fors tilida "Shohnoma" va qator "Xamsa" asarlari yaratilgan edi. Bularga javoban Navoiy ham o'zbek tilida bu asarlar bilan yelkama-yelka bo'ylasha oladigan, falsafiy fikrlar bilan to'liq, katta epik dostonlar yaratib, o'zbek tili va tafakkurining kuch-iqtidorini namoyish qilishi kerak edi. Shuning uchun Navoiy yaratayotgan "Xamsa" asariga katta ma'suliyat yuklatilayotgan edi. T.Jalolovning e'tiroficha, Hazrat Navoiy bu imtixonidan a'lo baho bilan o'tib, o'zbek tilining obro'sini bir necha marotaba oshirdi.

Shundan so'ng Navoiy haqli ravishda faxrlanib, fors tilida ijod qiluvchi shoirlar o'z tillarida qanday san'at mo'jizalari yaratgan bo'lsalar, shoir ham turkiy tilda shunday asar yarata oldi. Ushbu maqolada T.Jalolov Navoiyning "Mezon ul-avzon" asaridan olingan quyidagi fikrni ham keltirib o'tadi: "Ajam shuarosi, furs fusahosi har qaysi uslubdakim, so'z arusiga jilva va namoyish berib erdilar, turk tili bilan qalam surdum va har nuchuk qoidadakim, ma'ni abkoriga zeb va orayish ko'rgazib erdilar chig'atoy lafzi bila raqam urdum. Anoqqim, to bu mazkur bo'lgan lafz va til binosidur hech nozing'a bu dast bermabdur va hech roqing'a muyassar bo'lmabdur".

Maqolada adabiyotshunos "Xamsa" tarkibidagi har bir dostonning til xususiyatlariga alohida-alohida to'xtalib o'tadi. Til jihatidan "Farhod va Shirin" dostoni ayniqsa xarakterlidir. Doston tili g'oyat darajada obrazli va rang-barang. Tilning obrazliligi shu darajaga ko'tarilganki, o'quvchi tasvir qilinayotgan voqea va shaxslarni bimalol tasavvur etadi, ko'rib turadi. Qahramonlarning tillarini individuallashtirish san'atkorning mahoratini, badiiy asarning afzalligini ko'rsatadi. Bu hodisa dostonida boshqa dostonlarga qaraganda yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Dostondagi salbiy qahramonlardan biri Xisravning so'zlari ham o'ziga xos:

*Stamdin yetkuray andoq sazoe,
Solay kishvarlari ichra baloe.*

kabi misralari g'oyat ta'sirli va ishonarli tarzda tasvirlangan. Chunki, zulm, haqsizlik va zo'ravonlikning mujassam timsoli va zulmat qo'shinining manfur qo'mondoni Xisravdan bu kabi so'zlarni kutishimiz tabiiy. Tilning obrazlarga xos tasvirlanishi Farhod va Xisrav o'rtasidagi dialogda ayniqsa aniq ko'rinib turadi.

Adabiyotshunos T.Jalolov Navoiyning tili to'g'risida so'zlar ekan, biz bilan Navoiy orasidagi yarim ming yillik davrni, uning yashagan muhitini hisobga olmaslik til bilimiga xilof bo'ladi. Chunki til ijtimoiy hodisa, u jamiyatning taraqqiysi nisbatida o'sib o'zgarib turadi: til jamiyat bilan birga nafas oladi. To'xtasin Jalolov o'z maqolasida til masalasiga, u haqidagi olimlarning fikrlariga ham to'xtalib, o'z munosabatini bildirib o'tadi. Tilning o'zgarishi to'g'risida qator dalillar keltiradi. Qadimgi Rimning ulug' shoiri va olimi Xoratsiy tilning o'zgarishi haqidagi quyidagi fikrini o'z maqolasida keltirib o'tadi: "Yil o'tishi bilan o'rmon barglari o'zgaradi, eski barglar to'kiladi; eskirgan so'zlar ham shunday halok bo'ladi, yangilari yigitday ko'rkam gullaydi".

To'xtasin Jalolov ko'plab asarlarida, ilmiy maqolalarida Navoiyga va uning asarlariga murojaat qildi. "Xamsa"ni jiddiy o'rganishga kirishdi. Bu sohada olib borgan izlanishlarini, yangiliklarini va o'z xulosalarini davriy nashrlarda muntazam e'lon qilib bordi. Shunday maqolalaridan biri "Xamsa"ning badiiy xususiyati"¹ deb nomlanadi. Bu maqolada Hazrat Navoiy o'z "Xamsa"sini yaratishdan maqsad, asar orqali ifodalanayotgan mazmun va asarning badiiy xususiyatlariga keng to'xtalib o'tadi.

Navoiy lirikada, badiiy va ilmiy nasrda o'ziga xos bir uslub yaratgan san'atkordir. Navoiyni o'ziga ustoz deb bilgan, asarlari og'ushida mast bo'lgan ijodkorlar borki, ular yaratgan ijod namunalarida Navoiy asarlarining ta'sirini his qilishimiz mumkin. Navoiyning badiiy mahoratini bor bo'y-basti bilan ko'rsatib bera oladigan asari, albatta, "Xamsa"dir. Uning tarkibidagi dostonlarda ifodalangan adabiy uslub: shashmaqom kuylaridek ravon, o'ynoqi va ta'sirchandir.

To'xtasin Jalolov ushbu maqolasida dostonlar uchun tanlangan vaznlar haqida so'z yuritib, bu vaznlar ham umumiy ruhni ifodalashini ta'kidlaydi. Bu asarlarda adabiy uslub bilan vazn orasida mantiqiy bir munosabat bor. Vazn bilan uslub birlashib, tiniq bir oyna vazifasini o'taydi. Bu oynada Navoiy tasavvur qilgan ideal obrazlar yana ham aniq va teranroq ko'rinadi. Bu dostonlardagi adabiy uslub bilan vaznlar bahor gullaridek rang-barang, to'vus patlaridek jilvakordir. Bu vaznlar voqealarning

¹ Жалолов Т. Хамсанинг бадий хусусияти // Гулистон.-1941. -№2. -Б. 11-15 .

rivojlanishiga, qahramonlarning taqdiriga qarab tovlanadi. T.Jalolov “Xamsa” dagi bu xususiyatlarni tasodifiy bir hodisa emas, balki ma’lum maqsadda o’ylab qilingan ijodiy musobaqa natijasidir. Bu jarayon an’ana bo’lganligi boisdan ham Navoiy o’tmishdagi ustozlarining “Xamsa” uchun qabul qilgan vaznlarini qabul qila turib, shu vaznda ular bilan musobaqa olib boradi.

“Xamsa”da so’z obrazlari sanoqsiz durlar, gavhar, la’l va yoqut xazinalariga o’xshaydi Navoiy bu noyob injularni misralarning oltin ipiga tizib, ko’zlarni qamashtiradi. Shuning uchun ham, “Xamsa”ni tashkil etgan hamma misralar – kelinchaklar zar-zevarlar bilan bezanganidek so’z durlari bilan bezanganlar. O’xshatish, sifatlash, kinoya, istiora, takror, bilmaslikka solinish kabi so’z obrazlari (tasvirlash vositalari) Navoiy qalami bilan yana ham original, real, yana ham go’zal, nafis va porloq namunalarini topdi. Navoiy hamisha hayotga buyuk olim, ulug’ san’atkor ko’zi bilan qarab, uni mushohada qiladi.

To’xtasin Jalolov ushbu maqolada radif va qofiya masalalariga ham to’xtalib o’tadi. Qofiya va vazn poeziyaga musiqiylik bag’ishlaydi. Agar qofiya bo’lmasa, to’laqonli poeziya ham bo’lmaydi, - deydi muallif. “Xamsa”ni tashkil etgan 50 mingdan ortiq misra qizlarini qofiyaning zarrin libosi bilan bezash yengil ish emas. Biroq Navoiy bu mushkul ishni zo’r mahorat bilan bajargan. Qofiyalar radiflar bilan ketma-ket kelganda, misralar kuchli bir simfoniyaidek yangraydi.

“Xamsa” o’zbek poeziyasining yuqori cho’qqisi bo’lsa, o’zbek badiiy prozasining manbaidir. Navoiy o’z “Xamsa”sining har bir bobiga cheksiz zo’r pafos bilan yozilgan nasriy sarlavhalar qo’yadi. Navoiy buyuk kamtarlik bilan boshqalarning “Xamsa”lari gul bo’lsa meniki o’tin deydi. Aslida esa Navoiy “Xamsa”si Sharq xamsachiligining eng katta yutug’i, uning durdonasi sanaladi. “Xamsa” maydonga chiqqanidan keyin u zamonning eng katta shoirlari Navoiyning iste’dodiga qoyil bo’ldilar. Muallif maqolani Navoiyning ustози Abdurahmon Jomiy esa, o’zining ulug’ shogirdi haqida bitgan madhiyasi bilan tugatadi.

T.Jalolov keyinchalik ushbu maqolalarni birlashtirib “Xamsa” talqinlari” nomli risola nashr ettiradi. “Xamsa” talqinlari yosh olimning dastlabki jiddiy tadqiqoti hamda e’tiborga loyiq salmoqli asarlaridan biri bo’ldi. Ko’pchilik ongida Navoiyning “Xamsa”si to’g’risidagi tasavvur hali u qadar ravshan bo’lmagan vaqtda yuzaga kelgan talqinlar turkumi ilm ahli orasida, kitobxonlarda katta qiziqish uyg’otdi. Muallif tomonidan asarga yozilgan kirish so’zning intixosida yozilgan “Xamsa” talqinlari mening adabiyot sohasidagi birinchi qadamimdir. Men bu dargohga ulug’

bobomiz Navoiyning muborak qo‘llarini o‘pib kirganman”¹ satrlari ham, olimning bu ishga jiddiy kirishganidan darak beradi. Bu asar esa uning zahmatli mehnatlarining shirin hosilasi edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Т.Жалолов. Хамсанинг тили тўғрисида // Гулистон. -1940. - №10. –Б. 15-17.
2. Т.Жалолов. Хамсанинг бадиий хусусияти // Гулистон.-1941. -№2. –Б. 11-15
3. Т.Жалолов. Хамса талқинлари. –Тошкент: Ўзадабийнашр, 1960, -Б. 3.

NAVOIYNING LIRIK ASARLARIGA ROSSİYADA MUNOSABAT (N.IVANOV MISOLIDA)

*Guldasta O‘NGALOVA,
SamDU magistranti*

Annotatsiya

Ushbu maqola XX asrda hazrat Navoiy dahosiga bo‘lgan ehtirom, asarlarining o‘rganilishini rus olimi S.N.Ivanov tadqiqotlari misolida yoritib beradi. S.N.Ivanov sharqshunos olim bo‘lib, Navoiyning ko‘plab g‘azallarini va “Lison ut-tayr” dostonini rus tiliga tarjima qilib, o‘z xalqini buyuk turkiy shoir asarlari bilan tanishish baxtiga muyassar qiladi. Maqolada S.N.Ivanovning Navoiy ijodiga yozgan sharhini to‘lig‘icha berishni lozim topdik.

Kalit so‘zlar: lirik asarlar, Navoiy yashagan ijtimoiy muhit, forsiy va turkiy til, o‘xshatishlar, so‘z qo‘llash mahorati.

Annotation

This article pays tribute to the genius of Navoi in the twentieth century, the study of his works is illustrated by the research of the Russian scientist S.N.Ivanov. S.N.Ivanov is an orientalist, who has translated many of Navoi's ghazals and the epic "Lison ut-tayr" into Russian, giving his people the opportunity to get acquainted with the works of the great Turkic poet. In

¹ Жалолов Т. Хамса талқинлари. –Тошкент: Ўзадабийнашр, 1960, -Б. 3.

the article we find it necessary to give a full description of S.N.Ivanov's work on Navoi.

Keywords: lyrical works, social environment of Navoi, Persian and Turkic language, analogies, word usage.

Аннотация

Данная статья отдает дань уважения гению Навои в XX веке, изучение его творчества проиллюстрировано исследованиями русского ученого С.Н.Иванова. С. Н. Иванов — востоковед, переведший на русский язык многие газели Навои и эпос «Лисон ут-тайр», предоставив своим людям возможность познакомиться с творчеством великого тюркского поэта. В статье считаем необходимым дать полную характеристику деятельности С.Н.Иванова по Навои.

Ключевые слова: лирические произведения, социальная среда Навои, персидский и тюркский языки, аналогии, словоупотребление.

XX asrda Alisher Navoiyning boshqa dostonlari bilan bir qatorda lirik asarlari ham rus tiliga tarjima qilindi, talqin va tadqiq etildi. Jumladan, S.N.Ivanov 1978-yili “Навоий. Избранно” nomli kitobini nashr ettiradi va asarning kirish qismida Navoiy haqida qimmatli ma’lumotlar keltiradi: XV asrning buyuk shoiri, ma’rifatparvar va davlat arbobi Alisher Navoiy ijodi o‘zbek xalqining jahon madaniyati xazinasiga qo‘shgan beqiyos hissasidir, – deydi olim. – Atoqli insonparvar shoir, adolat uchun kurashuvchi bu buyuk insonning yorqin qiyofasi o‘zbek adabiyoti va barcha Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati tarixida chuqur iz qoldirdi. Navoiy xotirasi va uning qilgan ishlari o‘zbek xalq amaliy san’ati – qo‘shiq va rivoyatlarida hamon saqlanib qolgan. Hozirgacha ham Navoiyning “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” dostonlari, shoirning ko‘plab g‘azallari sevib o‘qiladi va yod olinadi.

Navoiy dahosi universal edi: shoir, olim, sozanda, me’morchilik, rassomlik va badiiy hunarmandchilikning buyuk biluvchisi va homiysi. Lekin Navoiyni jahon adabiyotining buyuk klassiklari bilan tenglashtirgan asosiy xizmati shundaki, u o‘zbek adabiyotining asoschisi [bu fikrni qabul qilib bo‘lmaydi, chunki Navoiygacha ham o‘zbek shoirlari va bu tilda yozilgan go‘zal asarlar bor edi], o‘zbek adabiy tilining ijodkori bo‘lgan.

Uzoq vaqt davomida fors-tojik tillari butun Yaqin Sharqda badiiy adabiyotning yetakchi tili bo‘lib kelgan. Temuriylar davri adabiy hayotida ham xuddi shu til hukmronlik qilgan. Lekin ayni paytda Navoiy adabiy faoliyatini boshlaganida X-XIII asrlarda gullab-yashnagan tojik-fors

mumtoz she'riyatining yutuqlari beqiyos edi va turkiy tildan ancha-muncha ilgari ketgan edi. Bu masalada Navoiyning ustozlari va do'sti Abdurahmon Jomiyning eslash kifoya.

Shu bois ijodini fors-tojik tilda she'rlar yozishdan boshlagan Alisher Navoiy o'z ona tilida ham ijod qilishi lozimligini anglab yetadi. Bu tilni baland pog'onaga ko'tarishni maqsad qilib oladi. Albatta Navoiygacha ham eski o'zbek tilida she'rlar yaratgan shoirlar bo'lgan. Bular XV asrning birinchi yarmi shoirlari Amiriy, Atoiy, Gadoiy, Sakkokiy, Lutfiy va boshqalar. Lekin o'zbek tilining to'la-to'kis til sifatida e'tirof etilishi, bu tilda yaratilgan asarlar fors-tojik she'riyatining eng zo'r ustalari asarlari bilan bir qatorda bo'lishi uchun Navoiyning ijodiy jasorati zarur edi.

Navoiy o'zbek tilida nafaqat ko'p sonli birinchi darajali lirik she'rlar yaratgan, balki o'z ona tilida "Xamsa" – she'rlar turkumini yaratishga jur'at etgan birinchi shoirdir. Bu vazifani Navoiy ajoyib tarzda hal qildi: o'zbek tilining huquqlarini mustahkam o'rnatdi, fors-tojik tilidan hech qanday kamchiligi yo'q, yetuk til ekanligini isbotlab berdi. Shu tariqa o'zbek mumtoz adabiyoti va o'zbek adabiy tilining poydevori qo'yildi.

Navoiy mashhur "Muhokamat ul-lug'atayn" (1499) risolasida bu masalani amaliy jihatdan hal etibgina qolmay, nazariy jihatdan ham asoslab beradi. "...turkiy tilning boyligi, – deb yozadi Navoiy bu ocherkida, – ko'plab dalillar bilan tasdiqlanadi va xalq orasidan paydo bo'lgan yetuk kishilar o'z qobiliyat va iste'dodini o'z nutqida ishga solishi zarur bo'lar edi.

Ular ikkala tilda ham yozish qobiliyatiga ega ekan, ular o'z tillarida ko'proq yozishlari kerak ..."

Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida ona tilini chuqur tahlil qilib, uni fors-tojik tillari bilan qiyoslab, uning lug'at boyligi bitmas-tuganmasligini ta'kidlaydi. U o'zbek tilining tarmoqlangan sinonimiyasiga ko'plab misollar keltirib, uning boshqa tillarda mavjud bo'lmagan imkoniyatlarini sanab o'tadi.

Navoiyning adabiy merosi ulkan va rang-barang: lirik she'rlar, nasriy asarlar, ilmiy risolalar. Uning ijodida qo'shiq matni muhim o'rin tutadi.

Shoir Husayn saroyiga chaqirilganida (1469) u allaqachon ko'p sonli lirik asarlar yozgan edi. Ularni ikkita "Devon" (to'plam)ga birlashtiradi: biriga eski va yangi she'rlari (1470-1476), ikkinchi to'plamiga keyingi yillardagi (1480-1492) she'rlari kiritilgan.

Navoiy hayotining so'nggi o'n yilligida bu ikki "Devon"ga yangi misralar qo'shib, o'zining barcha lirik asarlarini to'rtta "Devon"ga birlashtiradi: "Дивана": "Чудеса детства", "Редкости юности",

“Диковины среднего возраста”, “Полезные советы старости”¹ (“Bolalik mo‘jizalari”, “Yoshlik nodirliklari”, “O‘rta asrning siyratlari”, “Keksalikning foydali maslahati”). Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” devoni eng sara she‘rlardan tashkil topgan o‘ziga xos antologiyadir. Bu to‘plamdan tashkil topgan she‘rlarni shoir umrning to‘rt fasliga moslab joylashtiradi.

Navoiyning asosiy lirik janri g‘azaldir. Birgina “Xazoyin ul-maoniy”da ularning 2500 ga yaqini bor (Keyingi talqinlarda 2600 deb ko‘rsatiladi). G‘azal 5-11 baytdan iborat lirik she‘rdir. Bitta g‘azalning barcha zarblari bitta qofiya bilan bog‘lanib, birinchi zarbda yarim misralar ham qofiyalanadi. Oxirgi zarbda, albatta, muallifning she‘riy taxallusini eslatib o‘tadi. Ba‘zan qofiya tarkibida radif - qofiyadan keyin har bir misra oxirida takrorlanadigan so‘z bo‘ladi, masalan:

*Забывать решила ты меня навеки,
Презрением за любовь казня навеки.*

O‘sha davrning adabiy an‘anasi g‘azal mavzusini, asosan, ma‘shuqaning bevafoqligi, shafqatsizligi va oshiqning og‘ir ahvolidan shikoyatlar bilan kechadigan, asosan, beg‘araz ishq tasviri bilan cheklanishini talab qilgan. Ko‘pgina Navoiy g‘azallarida dadil va go‘zal tasvirlar mavjud. Navoiy g‘azallarida g‘azalning nafaqat shakli, balki obrazlari ham an‘ana bilan qat‘iy tartibga solinganligini hisobga olsak, yuksak she‘riyat, obrazlarning yangiligi kishini hayratga soladi. Navoiy g‘azallarida she‘riy an‘anadan kelib chiqqan obrazlar ham borligi shu bilan izohlanadi: oshiq bulbul go‘zal atirgulga intiladi, parvona qanotlarini kuydiruvchi shamga uchadi – ehtirosli tuyg‘u alangasi oshiqni shunday kuydiradi; oshiqning qalbi kuydirilgan cho‘l yoki dashtga qiyoslanadi va hokazo.

Ishq kechinmalarining kuchi shoir olov yoki tutun bilan qiyoslagan nola va xo‘rsiniqlarda namoyon bo‘ladi; ishqdan kuygan, baxtsiz oshiq umidsizlikdan yoqasini yirtadi, qonli ko‘z yoshlarini to‘kib yig‘laydi yoki bir piyola qonli ko‘z yoshlarini ichadi, uni ayriliq tikanlari azoblaydi. An‘anaviy qiyoslashlardan ham unumli foydalanadi: oqlikda u kumushga qiyoslanadi; qomati sarv daraxtiga o‘xshatiladi; yuzning oqligi va sochlarning qorayishi ko‘pincha qarama-qarshi qo‘yiladi; yuz atirgulga qiyoslanadi. Sevimlining ko‘zlari oshiqqa dunyoning go‘zalligi aks ettirilgan ko‘zgu yoki ko‘llar kabi ko‘rinadi; go‘zalning qoshlari oy yoki

¹ Алишер Навои. Избранно. Вступительная статья, составление и примечания доктора филологических наук, профессора С.И.Иванова. Издательство “Укитувчи”, Ташкент – 1978, 4 с.

kamondek egilib, azob chekayotgan oshiqqa kiprik o'qlari bilan azob berishga tayyor; kirpiklar xanjarga qiyoslanadi. Sevganning yuzidagi xollar, shoirning fikricha, oshiqning qushga o'xshatilgan qalbini o'ziga jalb qilish uchun sochilgan donalardir. Shirin lablar sevgiliga yoqut yoki binafsha sharobni eslatadi; kichik og'izlar go'zallik timsoli hisoblanadi va ular nuqta bilan taqqoslanadi; ba'zida lablarning qizil rangi sharobning qip-qizil jilvalari yoki go'zallikning shafqatsizligi tufayli to'kilgan qonning rangi bilan bog'liq. Yurak - mahbubning jingalaklari tuzog'ida urayotgan qush, mahbubning o'rim-yig'implari – mahbuba unga bog'langan zanjirlar yoki uni qiynoqqa soladigan shafqatsiz balolardir.

Shoir atrofidagi dunyo butun bir poetik g'oyalar zanjirini keltirib chiqaradi: osmon unga ag'darilgan piyoladek tuyuladi; tuyg'ularning chalkashligi bozorning chalkashligiga qiyoslanadi. Yorqin dunyo ko'zgularga to'la: quyosh uchqunlari suv yoki sharob tomchilarida porlaydi; mahbub siymosi sharob kosasida, suvlarning silliq yuzasida, dil kosasida aks etadi; uning ruhi sevgilisining ko'zlarida aks etadi va hokazo. G'azallardagi odatiy belgilar turli xil qushlar: oshiq bulbul qo'shiqchisi, to'tiqush, o'ljaga uchayotgan kaptar kabilarga o'xshatilsa, rad etilgan oshiq yashiringan xarobalarni qo'riqlayotgan boyo'g'li va hokazo tarzida tasvirlanadi.

G'azallarda ko'pincha xalq amaliy san'atidan, rivoyat va an'analardan olingan tasvirlar uchraydi. Bu yerda tosh yo'navchi Farhodning go'zal Shirin uchun tog'lar qo'ynini yorib o'tishini, telba Majnunning sahroda yugurib, Layloga muhabbati sabab xalok bo'lib ketayotganini ko'ramiz. G'azallarning alohida satrlari afsonaviy shoh Jamshid, butun olamni aks ettiruvchi sehrli kosa sohibi Iskandar (Iskandar Zulqarnayn) va uning "oynasi", abadiy umrga erishgan Xizr payg'ambar, Nuh, Sulaymon, Yusuf va Zulayho kabi tarixiy shaxslarga bag'ishlangan.

G'azallarda sharob va o'yin-kulgi mavzusi bilan bog'liq tasvirlar muhim o'rin egallaydi. Albatta, bu haqiqiy sharob ichishning real tasviri emas, balki an'anaga muvofiq ishq tasviridir.

Navoiy lirikasining o'ziga xos janrlaridan biri qit'a (bu so'z "parcha" degan ma'noni anglatadi). Bu she'rlar aforizm tarzida ifodalangan ixchamligi va hazil mazmuni bilan ajralib turadi.

Navoiyning "Devoni"da lirikaning boshqa janrlari – muxammas ("besh misra"), ruboiy (to'rt misra), tuyuq – tovushi bir-biriga mos kelsa-da, ma'no jihatdan har xil qofiyali to'rtliklar ham mavjud.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy asarlariga munosabat XX asrdayoq rus sharqshunosligida taraqqiy etgan va asarlarini o'rganish yuzasidan ilmiy

izlanishlar olib borilgan. Yuqoridagi S.N.Ivanovning fikrlari ham shoir ijodini chuqur o'rganganidan, she'rlariga qiziqishi katta bo'lganidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навои. Избранно. Вступительная статья, составление и примечания доктора филологических наук, профессора С.И.Иванова Издательство «Укитувчи», Ташкент – 1978, 248 с
2. Бертельс Э.Е. Навоий. Рус тилидан И.Мирзаев таржимаси. – Т.: Тафаккур қаноти, 2015. 356 б
3. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиёти тарихи. I-II жилдлар. – С.: СамДУ, 2002. 154, 220 бб
4. Иванов С.Н. Пять веков узбекской газели // Узбекская классическая лирика XV-XX в – М.: Наука, 1977. – с.539
5. Жўрабоев О. Матннинг матн ости сирлари. Тошкент: Тамаддун, 2017. 80 б
6. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типология текстылогик таҳлили. – Т.: Академнашр, 2011. – 326 б.

ALISHER NAVOIY VA XALQ OG‘ZAKI IJODI

FARHOD OBRAZINING YANGICHA XALQONA TALQINI

**San’atjon Sariyev,
UrDU, O‘zbek tili va adabiyoti
kafedrasi dotsenti, DSc.**

Annotatsiya

Maqolada folklor motivlarining Navoiyning “Farhod va Shirin” asaridagi epik obrazlarni yaratish masalalari yoritilgan. Jumladan Farhod obrazining umuman yangicha talqini, xalqona tasviri masalalariga e’tibor qaratiladi va yoritib o’tiladi. Shuningdek, hazrat Navoiy xalq ijodiyotiga yuksak e’tibor bilan qaragani holda xalq ijodidan sujetlarni qayta ishlab, bezak berib, yanada jilolantirib yana xalqiga taqdim qilganligi misollar bilan ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar. Xalq og‘zaki ijodi, Navoiy nasri, Farhod, Xamsa, Shirin, muxabbat, qadimiy sujetlar, folklor motivlar, Navoiy talqini. Xorazmiy talqini.

Аннотация

В статье рассматривается создание эпических образов в фольклоре навоийскими Фарходом и Ширин. В частности, совершенно новая интерпретация образа Фархода, акцентирующая внимание на вопросах международного имиджа. Также на примерах показано, что Хазрат Навои, с большим уважением относясь к народному творчеству, переделывал, украшал, шлифовал и дарил народу предметы народного творчества.

Ключевые слова. Фольклор, навоийская проза, фарход, хамса, ширин, любовь, древние сюжеты, фольклорные мотивы, интерпретация Навои, интерпретация Хорезми.

Annotation

The article deals with the creation of epic images in folklore by Navoi's Farhod and Shirin. In particular, a completely new interpretation of the image of Farhod, focusing on the issues of international image. It is also shown with examples that Hazrat Navoi, with a high regard for folk art, reworked, decorated, polished and presented the subjects of folk art to the people.

Keywords. Folklore, Navoi prose, Farhod, Hamsa, Shirin, love, ancient subjects, folklore motifs, Navoi interpretation. Khorezmian interpretation.

Navoiy dostonida markaziy qahramon Farhod Navoiy CHin shahzodasi, ayni vaqtda mehnatkash xalqqa xos juda ko'p fazilatlari o'zida jamlangan Farhod obrazini yaratarkan, o'z xalqining uzoq tarixi bilan bog'langan, uning kurash va orzularini ifodalagan qahramon timsolini gavdalantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Sharqda mashhur bo'lib kelgan Chin-qadimgi turkiy qabilalarning tabiati, tabiiy boyliklari elga manzur manzillardan biri. Qadimgi rivoyatlardan birida Ali Erto'nga Afrosiyob Chinda o'ziga poytaxt qilish uchun eng xushmanzara shahar izlab nihoyat Xo'tanda makon qurib qolganligi aytiladi. Farhod ham Xo'tanda tug'ilib kamol topgan, o'limigacha o'z ona tuprog'iga muhabbat hissi bilan yashagan qahramon. Alisher Navoiy Farhod obrazida ota-bobolar tasavvuridagi har tomonlama barkamol qahramon obrazini yaratishga erishdi. Alisher Navoiy bu o'rinda Eron tarixini kamsitib, o'z xalqiga mansub qahramonlarni qo'shni xalqlarning hunar va is'tedod egalaridan yuqori qo'ygan, deb aytish mutlaqo xato bo'lar edi. Navoiy asarlarida turli xalq namoyandalari yetakchi qahramonlar sifatida maydonga chiqadilar, ular bir-biriga nisbatan fidoyilikni insoniylikning oliy fazilati deb biladilar. Yuqorida gap epik poeziya an'analari va ularning muayyan tarixiy sharoitdagi o'rni va roli borasida borayotganligi o'z-o'zidan ma'lum. Har bir davrning o'z nafasi, talab va ideallari bo'ladi. Adabiyotning ayni balog'ati ana shu ilg'or talab va ideallarni to'g'ri payqab, uni so'z san'ati yo'li bilan ifodalashida, kishilarni zamon o'rta qo'ygan jumboqlarni to'g'ri tushunish va izohlashga ularni hal etishga rag'batlantirishida ko'zga tashlanadi. Shu jihatdan O'rta Osiyo va Xurosonning XV asr sharoitida yashagan Navoiy tomonidan ayrim eski an'analarning rad etilishi va badiiy adabiyotning o'z an'alarini rivojlantirilishi g'oyat muhim edi.

Navoiy shu tarzda "Farhod va Shirin"ni ma'lum ma'noda o'z davri hayotiga yaqinlashtirdi. Ideal qahramonlarni kuylash orqali mamlakat mustaqilligining samaralari: qurilishlar, suv inshooti barpo etish va boshqa hayotiy problemalarga diqqatni tortdi. Shoir buning uchun vayronlik keltiruvchi urushlarga qarshi kurashish g'oyasini ham alohida masala qilib qo'ydi. Ana shu katta jarayon markazida turgan Farhod obrazining yaratilishi o'zbek shoirining novatorligi edi.

Alisher Navoiy Farhod obrazining yangicha talqini ustida ishlar ekan, bu obrazning uzoq tarixiga murojaat qildi. Nizomiy va Xusrav Dehlaviy manzumlarining g'oyalari olamiga chuqur kirib borgan shoir bu xassos so'z ustalari ko'zdan kechirgan manbalarni aniqlashga ularni birma-bir varaqlashga kirishadi. Adib "Tarixi muluki Ajam" asarida "faqir muarrixlar naqizi tarafidin ikki so'z topibmen" [1.230] deb yozadi. Bu "so'z"lar Navoiyning Farhod tarixi to'g'risida ustozlardan farqli o'laroq yana qo'shimcha ma'lumotga ega bo'lganligini ko'rsatadi. Navoiy o'z navbatida qadimgi Farhod kul'ti bilan bog'liq rivoyat va afsonalar bilan ham tanishgan. Farhod va Shirin nomlari bilan bog'langan geografik joylarning, yodgorliklarning tarixi bilan ham qiziqqan deyishga hamma asos bor. Alisher Navoiy bir emas, to'rt-besh Xusrav qissalari mavjud bir davrda ijodiy ish boshladi. Alisher Navoiy ijod egalari oldiga, ayniqsa o'zidan oldingi asarga javob yozayotgan ijodkor oldiga katta vazifalar qo'ygan. SHoirning o'zi "Farhod va Shirin" dostonida bunga to'la amal qiladi. Bu davrlar, avlodlar tomonidan ijobiy qabul etilgan an'analarni davom ettirish, lekin adabiyotda bir marta amalga oshirilgan ishni qayta qilmaslik (Ani nazm etki tarhing toza bo'lg'ay. Ulusqa mayli beandoza bo'lg'ay), oldingilar tomonidan tasvirlangan ob'ektga qayta qo'l urmaslik (Yo'q ersa nazm qilg'onni xaloyiq, mukarrar aylamak sendin na loyiq), oldingilar yurgan yo'ldan yurmaslik. (Xush ermas el so'ngicha raxsh surmak. Yo'likim el yugurmush tur yugurmak), yangi masalalar muhokamasiga bel bog'lash, badiiy ijodiyotda yangi bir iz qoldirishga intilish (Topilg'ay shoyad andog' bir necha so'z) va boshqa shunga uyg'un msalalardan iborat edi. Sharq adabiyotida uzoq ildizga ega bo'lgan Farhod qissasining navoiycha talqini shu asosda yuzaga chiqqan.

"Farhod va Shirin" dostonida mundarija ham, shakl ham o'ziga xos bir olamni tashkil etadi.

Navoiy dostonidan boshlab Farhod yirik epik asarning markaziy qahramoniga aylandi. O'zbek adibining asarida Farhod ko'p qirrali obraz. Syujetdagi masshtablilik dastlab ko'zga tashlanib turuvchi belgilardan biridir. Dostonda Farhod iste'dodli hunarmand, san'at egasigina emas. Uning Xusrav bilan to'qnashuvi turli tabaqaga mansub bo'lgan ikki shaxs o'rtasidagi bahs doirasida qolmaydi. Navoiy Farhodi chinakam inson timsoli: mehnatda fidoiy, dunyo ilmlaridan bahra topgan donishmand, tilsimlar sirini ochgan qahramon, tabiat boyliklarining yo'lini to'sib yotgan Ahramanlarga, osoyishtalikni g'amxonaga aylantiruvchi bosqinchi Xusravlarga qarshi turgan jangchi obrazidir.

Alisher Navoiy qahramonning kurashi va fojiasini tasvirlash orqali o'z davriga nisbatan nihoyatda muhim falsafiy fikrlarni o'rta tashladi. Shunday qilib, o'zbek shoiri "Farhod va Shirin" da an'analarga faol munosabatda bo'lishning yuksak namunasini ko'rsatadi. "Xamsa" an'anasi asosida "Xusrav va Shirin"ga javob yozayotgan shoir salafilar oldida katta ijodiy imtihondan o'tdi. Sharq adabiyotining barcha ilg'or an'alariga bo'lgan katta hurmat, birinchi navbatda xamsanavis ustozlar merosidan bahramand bo'lish Navoiyning bunday ijodiy muvaffaqiyatini ta'minlagan omil bo'ldi.

"Farhod va Shirin"da asar markaziga qo'yilgan mavzular va ular orqali ifodalangan g'oyalar Alisher Navoiyning o'zbek xalqining tarixiga chuqur qirib borganligi, ona tilidagi adabiyot an'alarini rivojlantirib, ularni yangi pog'onaga ko'targanligini namoyish qiladi. Bu holni dostonida o'zbek adabiyotining markaziy masalalaridan biri inson va mehnat mavzuining talqinida ham ravshan ko'rish mumkin.

Uzoq o'tmishga ega bo'lgan adabiyotimiz tarixida inson va uning ko'p qirrali hayotiga bo'lgan munosabat hamisha diqqat-e'tiborda bo'ldi. Xalq og'zaki adabiyotining ko'pgina nodir asarlari, ilg'or qalamkashlarning ijodlarida mehnat kishilari u yoki bu darajada baland ruh bilan kuylandi. Xarakterli joyi shundaki, qahramonlar vatanga bo'lgan muhabbati, mehnatga bo'lgan munosabatiga qarab qalamga olinar, unga madhiyalar o'qilar edi. Bu hol "Ona yurtning omon bo'lsa rangi ro'ying somon bo'lmas", "Hunar hunardan unar", "Mehnat-mehnatning tubi rohat" kabi xalq maqollarida ham o'z ifodasini topdi.

O'zbek adabiyoti tarixida mehnat va mehnat kishisiga munosabat mavzui xalq og'zai ijodi bilan bir qatorda ma'lum ma'noda er osti xudosi, toshtarosh va me'morlar homiysi mifologik Farhod obrazi bilan bog'lanadi. Shu jihatdan qadim Xorazmdagi Devqal'a tarixi bilan bog'langan afsona xarakterlidir. Prof. S.Tolstov "Xorazm madaniyatini izlab" asarida XII asr obidasi Devqal'a tarixini o'rganish vaqtida eshitgan Farhod afsonasini bayon qilgan edi. Bu afsonada tasvirlanishicha, Qoraqum markazida qad ko'tarib turgan Dev'qal'ani Farhod qurgan Afsonada Farhod usta toshtarosh, mohir me'mor sifatida tilga olinadi. U o'zining dovyurakligi, matonati bilan devga o'xshardi, devdek ishlardi. Xorazm shohi o'z qiziga oshiq bo'lib qolgan Farhodga Qoraqumda qal'a barpo etishni shart qilib qo'yadi. Farhod katta xarsang toshlarni kesib keltirib, qisqa vaqt ichida qal'ani tiklaydi. Muhim bir alomat-Farhodning dev sifatida gavdalanishi afsonaning chuqur ildizlari haqida guvohlik beradi. Bu yer osti xudosi, toshtarosh Farhod kul'ti

bilan bog‘liq afsona bo‘lib, mahalliy xalqning og‘zaki ijodida asrlar davomida yashab kelgan. Afsonada fors-tojik va arab manbalarida bayon qilingan Farhod qissasidan farq qiladigan o‘rinlar (Farhodning qum ustida xarsang toshdan qal’a barpo etishi) mavjud bo‘lganidek, an’ananing izlari ham yaqqol seziladi. Bu Xorazm shohi tomonidan Shirin to‘g‘risida tarqatilgan uydirma xabar bilan Farhodning o‘limini tezlatish epizodidir. Muhimi shundaki, Farhod kul’ti bilan bog‘langan tog‘va qal’alar bu tipik-tinchimas ideal qahramon haqidagi afsona va rivoyatlarning hozirgi kungacha saqlanib qolishiga sabab bo‘ldi. Shunday qilib, Navoiy dostoni maydonga kelmasdan ancha ilgari ham o‘zbek xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyotida Farhod nomi ma’lum edi. XIV asr o‘rtalariga kelib o‘zbek adabiyotida muhim bir hodisa yuz berdi Bu davrda talantli o‘zbek shoiri Qutb Xorazmiy Nizomiyni “Xusrav va Shirin” dostonini ona tiliga tarjima qilib, o‘zbek va ozarbayjon adabiy aloqalarining taraqqiyotiga muhim hissa qo‘shdi.

Bu davr adabiyoti o‘zining cheklangan tomonlariga ham ega edi. Romantik adabiyotda shaxs va uning ruhiy dunyosiga bo‘lgan e’tibor asosiy o‘ringa ega bo‘lib qolsa-da, bu davrda hali qalam sohiblari tomonidan katta hayotiy problemalarning ko‘tarib chiqilganligini ko‘rmaymiz. Navoiy o‘zigacha bo‘lgan adabiyotdagi ana shu qarama-qarshiliklarni engib, uning yangi ravnaqi uchun zamin yaratib berdi. Navoiy ijodida juda ko‘p muhim mavzular qatorida mehnat va ijod mavzui har jihatdan real hayot talab va ehtiyojlari asosida yoritilgan, O‘zining shaxsiy faoliyati to‘g‘risida “hayrat ahliga o‘zimni qottim va har nav’ xayr buk’alari tuzattim, andoqki, sa’yimdin rabotlar bo‘ldi”, deb yozgan edi shoir. “Farhod va Shirin” da Navoiy bu fikrni g‘oyaviy-estetik tezis darajasiga ko‘taradi va uni butun dostonning ruhiga singdirib yuboradi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Alisher Navoiy. Asarlari. XIV tom. 230-bet.

ALISHER NAVOIY IJODIDA MIFOLOGIK JANG MOTIVI

Rajabova Ma'rifat,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
marifar.bakaeva@mail.ru
+998902999877

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiy ijodida mifologik jang motivining badiiy talqini haqida fikr yuritilgan. “Farhod va Shirin” dostonida mifologik jang motivi tasavvufiy g‘oyalarning badiiy ifodasi uchun xizmat qilganligi tahlillar jarayonida yorib berilgan.

Kalit so‘zlar: folklor, motiv, mifologik jang, stilizatsiya, tasavvuf, “Farhod va Shirin”.

Аннотация

В статье рассматривается художественная интерпретация мотива мифологической битвы в творчестве Алишера Навои. В дастане «Фарход и Ширин» мифологический мотив битвы служил для выявления художественного выражения мистических идей тасаввуфа.

Ключевые слова: фольклор, мотив, мифологическая битва, стилизация, мистицизм, тасаввуф, «Фарход и Ширин».

Annotation

The article discusses the artistic interpretation of the mythological battle motif in the work of Alisher Navoi. In the epic "Farhod and Shirin" it is revealed that the mythological battle motif served for the artistic expression of mystical ideas.

Keywords: folklore, motif, mythological battle, stylization, mysticism, "Farhod and Shirin".

Folklor buyuk o‘zbek shoiri Alisher Navoiy asarlarining xalqchilligini ta’minlagan muhim omillardan biridir. Uning poetik uslubiy yangilanishlarida folklorning ta’siri ayricha. Shoir ko‘pincha o‘z tasavvufiy qarashlarini yoritishda folklorning an’anaviy epik motiv va obrazlaridan topqirlik bilan, yangicha uslubiy yondashishlar asosida ijodiy foydalangani o‘quvchini befarq qoldirmaydi. Lekin I.Haqqulov aytganidek: “Navoiyning hamma she’rlaridan tasavvufiy mohiyat izlash va ularni atayin tasavvufilashtirish tomoman nomaqbul ish. Ayni paytda, shuni ham unutmaslik kerakki, Navoiyning aksariyat she’rlarida tasavvufning yo

ziyosi, yo safosi, yo ma'nosi yoki istiloh va timsoli erkin o'rin egallagan" [5.3-12]

Shoir tasavvufiy mohiyatni ko'zlab stilizatsiya qilgan an'anaviy epik motivlardan biri mifologik jang motividir. O'zbek folklorshunosligida mifologik jang motivining mazmun-mohiyati, belgilari haqida ilk bor taniqli folklorshunos Komiljon Imomov alohida maqola e'lon qilgan [3.23-26]. Olim o'zbek xalq ertaklarining janr xususiyatlari, tasnifi, nasriy janrlar tizimida tutgan o'rni va poetikasi masalalarini izchil o'rganar ekan, [2.] shu yo'nalishda mazkur masalaga ham alohida e'tibor qaratgani kuzatiladi. Bundan tashqari, mifologik jang motivi xususida ertaklar badiiyati tadqiqiga bag'ishlangan ayrim ishlarda ham ba'zi fikr-mulohazalar bildirib o'tilganligi ko'zga tashlanadi.¹ Biroq mifologik jang motivining badiiy adabiyotdagi talqini hali o'rganilgan emas. Ayniqsa, tasavvufiy adabiyotda mifologik jang motividan foydalanib, insonning nafsga qarshi kurashini badiiy aks ettirish qonuniyatlarini aniqlash folklor va yozma adabiyot munosabatining yana bir yangi qirrasini ochishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Folklorshunos D.O'rayevaning fikricha, "Xamsa"larning yaratilishi uchun ularning faqat beshta dostonidan iborat bo'lishligi asos emas, balki barchasida musulmonlikning besh farzi yoki unda birinchi o'rinda turuvchi "iymon" farzining talqinini ifoda etish shartlanganligi asosdir. Buni "Xamsa"larning barchasi musulmon dinidagi shoirlar tomonidan yaratilgani ham tasdiqlaydi. Shoir "Xamsa"ning boshidan-oxirigacha iymonli bo'lish talablarini muayyan badiiy obrazlar vositasida ochib berishga harakat qiladi. Iymon mukammal bo'lishida "olam jumlasidan bo'lgan ko'zga ko'rinmas ruhoni mavjudot – farishtalar borligiga ishonish" muhim shartlardan biri ekanini inobatga olib, Navoiy bosh qahramon Farhodni Ajdar, Ahriman dev kabi mifologik timsollarga ro'para qiladi. Bu motivlar vositasida Navoiy inson Olloh mo'jizalariga ishonishi zarurligini bildiradi [4.38].

Mifologik jang motivi xalq epik namunalari syujetida o'ziga xos semantik tuzilishi bilan alohida o'rin tutadi. Unda hayoliy uydirma yetakchilik qiladi. Mifologik jang motivining genezisi qadimgi insonlarning

¹ Qarang: Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Т.: Фан, 1964; Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Т.: Фан, 1976; Эгамов Х. Совет Шарқи туркий халқлари эртақчилиги аънаёлари алоқалари тарихидан очерклар. – Т.: Ўқитувчи, 1980; Шомусаров Ш. Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қийсий таҳлили: Филол. фанлари д-ри... дисс. автореф. – Т., 1997. – Б.42; Эшонкулов Ж.С. Ўзбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадий талқини: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Т., 1996. – Б.8-23; Қаюмов О. Ўзбек фольклорида пари образи (генезиси ва поэтикаси): Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Т., 1999. – Б.25; Файзиева Д. Ўзбек фольклорида илон образи (генезиси ва бадийати): Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Т., 2004.

ibtidoiy diniy-magik tasavvur-tushunchalari, urf-odatlar, e'tiqodiy qarashlari bilan bog'liqligi seziladi va ular poetik tafakkur taraqqiyoti natijasida arxip badiiy detallarga aylanib, epik asarlarda saqlanib kelayotganligi ayri-ayracha e'tiborni tortadi. Ayniqsa, afsona, ertak va dostonlarda u an'anaviy epik motivlardan biri sifatida ko'p uchraydi hamda muayyan badiiy vazifa bajarib kelishi kuzatiladi. Mifologik jang, odatda, inson personaji bilan ajdaho, dev, pari, yalmog'iz kabi mifologik personajlar o'rtasida bo'lib o'tadi. Bunda qahramon ba'zan mifologik personaj bilan yakkama-yakka jangga chiqib, faol harakat qilsa, ba'zan o'z aql-zakovati bilan mifologik personajni mot aylab, uning ustidan g'alaba qozonadi.

Mifologik obraz bilan inson o'rtasidagi kurashni tasvirlab ko'rsatuvchi bu qadimiy motiv o'ziga xos badiiy talqin etilishi bilan ajralib turadi.

Mifologik motiv asosida qadimgi dunyo xalqlarining dualistik qarashi, ya'ni hayot ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash asosida davom etishi haqidagi mifologik tasavvur, diniy-falsafiy qarashlar zaminida yuzaga kelgan. Keyinchalik shular asosida xalq og'zaki ijodida yovuzlik ruhi Aji dahaka yoki devga qarshi jang motivlarining paydo bo'lishiga olib kelgan.

K.Imomov yozishicha, "Aji" so'zi "usti notekis, g'adir-budir" degan ma'noni, "dahaka" leksemasi esa "ilon" ma'nosini anglatadi. Demak, Aji dahaka – timsoh bilan ilonsifat ko'rinishda tasavvur qilingan timsoliy obraz. U – uch boshli, uch og'iz, olti ko'z, minglab kuchga ega bo'lgan, har narsaga qodir, olam uchun xatarli bahaybat maxluq. U – "Avesto"da "o't, olov xudosi". Ba'zan u "yuho" deb ham yuritiladi, "Shohnoma"da esa, u – o't purkovchi ajdaho. Aytish mumkinki, Aji dahaka – olov stixiyasining obrazli ifodasi. Uning ertak va dostonlarga ko'chgan poetik namunasi ajdar, ajdaho yoki ajdaho ataladi" [3.23].

Mazkur motivning Alisher Navoiy ijodidagi badiiy intihosi ajdahoga qarshi jang vositasida insonning o'z nafsini yengishi shaklida tavsif etilgani jihatidan e'tiborni tortadi. Buni shoir ko'proq Farhod timsolida aks ettirgan. "Farhod va Shirin" dostonida ajdaho xazina qo'riqboni sifatida talqin etilgan. Undan xazinani tortib olish uchun yuz bergan jang motivi esa badiiy vazifa kasb etib, shoirning tasavvufona qarashlari ta'sir kuchini oshirish va o'quvchida estetik zavq uyg'otish funksiyasini bajargan. Natijada qadimiy epik motivning mifologik ma'nosi tushib qolib, asarda keltirilgan an'anaviy ushbu epik jang motivi tasavvufiy ma'no kasb etgan.

"Farhod va Shirin" dostonining 22-bobida Farhodning ajdaho vodiysiga borgani, uni tor-mor qilib, ajdaho g'oridan Afridun xazinasini

topgani va barcha boylikni otasi hamda qo'shiniga sovg'a qilgani bayon etiladi.

Shoir ajdahoning o't-olov purkab Farhodga hamla qilishi tasvirida unga xos magik kuch, g'ayritabiiy qudrat, seyr-jodu xususiyatlarini saqlab qolgan. Bunda Farhod ham xuddi xalq qahramonlari kabi ajdahoning o't purkovchi dahshatli og'zi yoki ko'zini mo'ljalga olib kurashadi. Navoiy bunda Farhod olishgan ajdahoning ikki ko'zini xuddi neftning o'tli bulog'iga o'xshatadi. Uning burun teshiklarini vahshat tandiriga, neft mo'risiga mengzaydi. Shoir bu o'rinda mubolag'a san'atini qo'llab, ajdahoning dahshatli qiyofasini tasvirlaydi.

Farhod chaqqonlik bilan osmon kamalagidek yoyiga nayzadek o'tkir o'qni joylaydi va ajdar og'ziga shunday otadiki, hatto gurdi anjum, ya'ni yulduzlar pahlavoni Mirrix hayratlanib uning qo'lini o'padi.

Farhod ajdahoni yengach, osmon kabi yumaloq g'orning markaz nuqtasini aniq topadi va u yerda vazni ming botmondan og'ir qora tosh bilan ko'milgan g'orning og'zini qilichining uchi bilan ochadi. Toshni o'rnidan qo'zg'atib, g'or ichiga tushadi. G'ordan hazrat Alining ikki damli, g'oyat keskir afsonaviy qilichi – Zulfiqorni topadi. Shoir bu yerda Farhodning ajdaho g'ori ichidan topgan xazinasidagi bir qilichni Zulfiqorga o'xshatmoqda. Qilichning yonida qubbasi falak quyoshidek porloq bo'lgan bir qalqon ham bor edi. Qilichning qubbasida esa Sulaymon o'z uzugida ismi a'zam o'ydirgani kabi bir ism yozilgan edi. Qilichning o'tkirligi o'shandan bo'lib, u gunohsizlarga zarba yetkazmas, yomonlarni, yovuzlarni esa ayovsiz ikkiga bo'lib tashlar edi.

Dostonda Farhodning ajdarni o'ldirishi epizodini Navoiy shunday talqin qiladi:

*Tushurdilar cherikni xurramu shod,
Bo'lub ajdar g'amidan barcha ozod.
Nexushdur ajdar o'lmak ranj birla,
Kishi qilmoq tana'um, ganj birla.
Quyosh Farhodi chun tortib sinon tez,
Qaro tor ajdariga bo'ldi xunrez [1.154].*

Bu parchada shoir Farhodning ajdarni halok qilishidan zavqlanib, yovuzlik timsolining o'limi va shundan keyin kishilarni ganj (xazina – boylik)ga ega bo'lishlaridan g'oyat shodlanadi.

“Farhod va Shirin” dostonida bosh qahramonning ajdahoga qarshi jang motivi doston syujetining epik ko'lami va o'ziga xos ta'sirchanlik xususiyatini belgilashda alohida ahamiyat kasb etgan, deyish mumkin. U orqali shoir insonlarning yovuzlikka qarshi chiqishi, ezgulikka intilishida

hamisha jasoratli bo'lishi, faol harakat qilmog'i lozimligini ta'kidlashni ko'zda tutgan.

Ko'rinadiki, Alisher Navoiy asarlarida keltirilgan mifologik jang motivi ikki xil ma'noda qo'llangan:

1. Olloh mo'jizalariga, ruhiy o'zga olamga iymon keltirish va ishonish g'oyasini singdirishga.

2. Nafsni yengish uchun chorlashga.

Xuddi folklordagi kabi Farhodning mifologik jang jarayonida faol harakat qilishi, bu jang ko'lamli va mahobatli, ayni paytda, jonli va hayajonli kechishi, voqealar epik ko'lamda tasvirlanishi, qahramon umumxalq manfaatini ko'zlab faoliyat ko'rsatishi va ajdahoni yengib, katta xazinani qo'lga kiritgach, uni xalqqa tuhfa qilish uchun otasiga jo'natishi tasvir etilgan.

Navoiy Farhodning xalq bahodir pahlavonlari kabi jang qilishini tasvirlar ekan, mubolag'ali tasvir, hayotiy uydirmalar asosida uni tavsiflaydi. Natijada Farhod ideal bahodir sifatida namoyon bo'ladi. U nafaqat ajdaho, yana dev bilan ham mardona jang qilib, uni yengadi. Ta'kidlash kerakki, mifologik jangda har doim inson personajining g'olibligi madh etiladi.

"Farhod va Shirin" dostonining 23-bobida Farhodning Ahraman nomli dev yashaydigan o'rmonga ot surgani va uni o'ldirib, Sulaymon uzugini qo'lga kiritgani bayon etilgan.

Aytish mumkinki, Alisher Navoiy dostonlarida inson personajining mifologik personajlar bilan jang qilishi motivi alohida o'ringa ega. Aslida bu motiv folklordan olingan esa-da, lekin shoir dostonlarining motivlar strukturasi shakllanishida undan oldin yaratilgan "Shohnoma"ga o'xshash epik asarlarning ham ta'siri bor. Alisher Navoiy mifologik jang motivini keltirish bilan o'z asarlari syujetida kontrast usulini qo'llashni ham nazarda tutgan. Chunki bu bilan asar badiiyatini hosil qilishga erishiladi. Jang motivini anglatgan ayrim tafsillar esa poetik vositalarga, aniqrog'i, qahramonlik tipidagi epik asarlarning o'ziga xos xususiy belgilaridan biriga aylangan.

Xullas, Alisher Navoiy epik jang motivlari orqali qahramonlarni madh etuvchi o'ziga xos syujet yaratib, mardlik va jasorat, do'stlik va ezgulikni ulug'laydi, kishilarni tinchlik va osudalikka da'vatlantiradi. Eng muhimi, diniy ta'lim, odob va axloq ko'nikmalarini shakllantirish, mardlik va qahramonlik kabi axloqiy normalarni tarbiyalashda alohida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy Alisher. Farhod va Shirin. MAT. XX jildlik. VIII jild. – T.: Fan, 1991. – B.154.
2. Imomov K. O‘zbek xalq prozasi. – T.: Fan, 1981; O‘zbek xalq nasri poetikasi. – T.: Fan, 2008.
3. Imomov K. Mifologik jang va uning epik talqini // O‘zbek folklorshunosligi masalalari. 1-kitob. Ilmiy maqolalar to‘plami. – T., 2006. – B.23-26.
4. O‘rayeva D. Navoiy “Xamsa”sida besh farz talqini // Alisher Navoiy ijodiy merosining umumbashariyat ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyotidagi o‘rni. Xalqaro konferensiya materiallari. – Navoiy, 2018 yil, 6-7 fevral. – B.38-41.
5. Haqqul I. Navoiyni anglash mashaqqati//O‘zbek tili va adabiyoti. 2005 – 1-son. – B 3-12

“ALISHER NAVOIY VA XALQ IJODIYOTI”

***Venera Ataxanova,
UrDU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası
katta o‘qituvchisi, PhD.***

Annotatsiya

Mazkur maqolada folklor moitvlari va sujetlarining Navoiyning “Xamsa” asariga ta’siri, “Xamsa” kabi mukammal asardagi epik tasvir va epik obrazlarni yaratish kabi masalalarni yoritilgan. Shuningdek, hazrat Navoiy xalq ijodiyotiga yuksak e’tibor bilan qaragani holda xalq ijodidan sujetlarni qayta ishlab, bezak berib, yanada jilolantirib yana xalqiga taqdim qilganligi misollar bilan ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar : Navoiy ijodi, xalq og‘zaki ijodi, Xamsa, Farhod va Shirin, folklor motivlari, qadimiy sujetlar, Navoiy talqini.

Аннотация

В данной статье рассматривается влияние фольклорных мотивов и сюжетов на произведение Навои «Хамса», создание эпических образов и эпических образов в таком совершенном произведении, как «Хамса». Также на примерах показано, что Хазрат Навои, с большим уважением относясь к народному творчеству, переделывал, украшал, шлифовал и дарил народу предметы народного творчества.

Ключевые слова: Навои, фольклор, Хамса, Фарход и Ширин, фольклорные мотивы, древние сюжеты, интерпретация Навои.

Annotation

This article discusses the influence of folklore motifs and subjects on Navoi's work "Khamisa", the creation of epic images and epic images in such a perfect work as "Khamisa". It is also shown with examples that Hazrat Navoi, with a high regard for folk art, reworked, decorated, polished and presented the subjects of folk art to the people.

Keywords. Navoi's work, folklore, Hamsa, Farhod and Shirin, folklore motifs, ancient subjects, Navoi's interpretation.

O‘zbek adabiyoti xazinasiga bebaho boylik bo‘lib qo‘shilgan Alisher Navoiyning “Xamsa” asarini xalq ijodiyotisiz tasavvur qilish qiyin, albatta. Negaki bu davrda yozma adabiyot ancha taraqqiy qilib, ko‘pgina tajribalar to‘plagan bo‘lishidan qat’iy nazar, hali “Xamsa” kabi mukammal asar, undagi epik tasvir va epik obrazlarni yaratish kabi masalani hal qilish borasida ma’lum ma’noda ojizlik qilar va asrlar bo‘yi avloddan avlodga o‘tib kelgan og‘zaki ijoddagi epik motivlar hamda epik obrazlarga tayanmasdan iloj yo‘q edi. Masalaning mazkur tomoni “Xamsa” dagi “Farhod va Shirin” dostonida, ayniqsa yaqqol ko‘rinadi. Buyuk ustoz ushbu dostonni yozishga kirishishidan oldin ko‘plagan yozma va og‘zaki manbalarda tilga olingan obrazlar hamda motivlarni qarab chiqadi:

*Qilib ko‘nglimni bu andisha shaydo,
Tavorix ayladim har sori paydo.
Nazar aylab biron avvaldin-oxir,
Bo‘lib boshdin-oyoq olimda zohir.
Topildi oncha so‘z kim, nomim erdi,
Quyuldi onga maykim, jonim erdi...*

Shoir ushbu misralarda manbalar nomini aniq aytmasa-da, uning juda ko‘p asarlarni qarab chiqqani ko‘rinib turibdi. Alisher Navoiy “Farhod va Shirin”ga asos bo‘lgan motiv va obrazlarni ham og‘zaki afsona va rivoyatlardan ham yozma manbalardagi ma’lumotlardan foydalanib, boyitgan holda sintezlashtirib, ijodiy asar yaratishga muvaffaq bo‘ldi.

Shirin haqida dastlabki rivoyatlar tarixiy voqealar bilan chatishib ketadi. Ya’ni Sosoniylardan bo‘lmish Anushirvonning nabirasi Xisrav Parvez nomi bilan bog‘lanadi. U 590 yilda taxtga chiqib, 628 yilda o‘g‘li Sheruya tomonidan qatl etiladi. Uning kambag‘al tabaqadan chiqqan,

go‘zal xotini Shirin arman qizi bo‘lgan. Xisrav Parvez qatl etilganidan keyin bu voqealar xalq orasida tarqalib, turli rivoyatlar va afsonalarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi.

Yozma adabiyotda bu motiv birinchi marta Abulqosim Firdavsiyning “Xisrav va Shirin” dostoniga asos bo‘ldi. Keyinchalik esa bu mavzu ko‘pgina shoirlarning asarlarida ta’rif va tavsif etildi.

Farhod nomi ilk bor “Tarixi Tabariy” kitobida (X asr) tilga olinadi. Bu erda uning go‘zal Shiringa oshiq bo‘lgani va uning sharafiga Gesutun tog‘ini kesgani haqida hikoya qilinadi. Badiiy adabiyotda uning obrazi birinchi marta Nizomiyning “Xisrav va Shirin” dostonida yaratildi. Biroq, Farhod obrazining tarixiy ildizi haqida biror konkret fikr bildirish, uning proobrazi bor deb dangal aytish qiyin.

Navoiy Mehrinbonu obrazini ham tarixiy manbalar va afsonalar qatidan axtarib topib, unga sayqal berdi. Mehinbonu haqidagi dastlabki ma’lumotlar Midiya Suriya afsonalarida uchraydi. Eramizdan oldingi V asrning oxiri IV asrning boshlarida yashagan yunon tarixchisi Ktesiyning yozishicha, Semiramida (Mehinbonu) Ma’mud Astartaning qizi bo‘lib, yoshligi juda kambag‘allikda kechgan, nihoyatda go‘zalligi sababli bir amaldorga turmushga chiqib, oqilaligi tufayli baxtli hayot kechirgan va podsholik ham qilgan. Arman afsonalarida esa u Shamiram nomida yuradi. Buyuk Xamsanavis Nizomiy Ganjaviy uni Shomira (ulug‘ sohiba) deb nomlab, o‘z “Xamsa” siga kiritadi.

Darvoqe, Alisher Navoiy ushbu obrazlarni xalq ijodiyotidan, tarixiy manbalar va yozma adabiyotdan ilhomlangan holda o‘z asariga olib kirdi. Uning buyuk xizmati shundaki, ushbu rivoyat va afsonalar “holva” bo‘lsa ulardan “bol” pishirdi.

Buyuk gumanist obrazlarki, voqealarni butunlay qayta ishladi. U afsonadagi kabi Xisrav va Shirin sevgisini emas, balki oddiy mehnatkash tabaqadan chiqqan Shirin bilan mehnatsevar va ijodkor Farhod muhabbatini tarannum etdi. Xisravni esa Farhodga butunlay qarama-qarshi bo‘lgan zolim va johil podshoga aylantirdi. Tarixiy obidalarda oqila va go‘zal bo‘lishidan qat’iy nazar lozim paytda rahmsiz bo‘lgan podsho tarzida tasvirlangan Semiramida Mehinbonu obraziga ham shoir boshqacha libos kiydiradi. Alisher Navoiyning ushbu obrazga bo‘lgan mehr-muhabbatini ham mazkur ayolning oddiy, kambag‘al tabaqadan chiqqanligi bilan izohlamoq zarur. Bu obrazni shoir butun faoliyati-adolatliligi, sofdilligi, insonparvarligi, kayvoniligi bilan Xisrav obrazi qarama-qarshi qo‘yadi.

Asarda ishtirok qiladigan obrazlarning aksariyati Navoiyning tafakkur mahsuli bo'lsa, ayrimlari folkloror va yozma adabiyotdan olinib, qayta ishlanib, butunlay originallik kasb etgan obrazlardir.

Shoir dostonning til xususiyatlarini ham xalqqa yaqin bo'lgan uslubda tushunarli va sodda qilib ifoda etishga harakat qilgan. Unda xalq qo'shiqlariga xos o'ynoqi ohang, samimiy uslub, chuqur ma'no ko'zga tashlanib turadi. So'zimizning daliliga Shirinning Farhodga bitgan maktubidagi ushbu misralarni keltirish kifoyadir.

*Chu bilsam garddin ko'nglingda qayg'u,
Yer uzra ashkdin sepsam edi sun.
Yuzingni olmasam erdi engimdin,
Aritsam erdi ashkingni engimdin...*

Bu misralar bizga xalq orasida hozir ham aytilib yurgan "Yor yurgan ko'chalarni supirmay sochim bilan, yo'llariga suv sepay ko'zdagi yoshim bilan" qo'shig'idagi fidoyilikni, mehribonlik va samimiyatni eslatadi.

Shunday qilib, Navoiy Farhod va Shirin" dostonini bitar ekan, xalq ijodiyotining nodir namunalarini izladi, ularni o'rganib, chuqur mushohada yuritib, qaytadan jilo berib pardozladi. Uning:

*Ko'p o'qidim Vomiqu Farhodu Majnun qissasin,
O'z ishimdan bul ajabroq dostone topmadim,-*

degani ham shundan dalolat berib turibdi. Shoir bu dostonni yozish jarayonida xalq ijodi ummoniga sho'ng'ir ekan, undan o'ziga munosibdur va javohirlarni terib ola bildi. Bu borada u kamtarinlik, bilan shunday yozadi:

*Ki bu bahr ichrakim poyon anga yo'q,
Etishmak qa'rig'a imkon anga yo'q.
Etishgan el necha dur olg'on ermish,
Ne oliy qadr durlar qolg'on ermish.*

Ko'rinadiki, "Farhod va Shirin" dostoniga asos bo'lgan motivlar dastlab tarix qa'ridan sizib chiqib, folklororga o'tgan. Undan keyin esa yozma adabiyotdan joy olgan. Navoiydan keyin ham bu doston yana xalq ijodiyotiga o'tgan. Fozil Yo'ldosh, Ergash Jumanbulbul repertuarida bo'lgan.

Xalqning ijodkorlik dahosini ulug'lagan va e'zozlagan Alisher Navoiy xalq poetik ijodiyotiga yanada ko'proq e'tibor va ahamiyat berar edi. Bu tabiiy. Shoir sifatida Alisher Navoiyni hammadan avval xalq poeziyasi qiziqtirar edi. U xalq poetik ijodiyotini nihoyatda sevgan, uni qadrlagan, xalq poeziyasining rang-barang boyliklari bilan yaqindan

tanishgan, undan ijodiy foydalangan, xalq ijodiyotini mensimagan yoki undan bexabar kishilarni, birinchi navbatda nozimlarni qattiq tanqid qilib qoralagan u xalq she'riyatining ayrim tur va xususiyatlarini tadqiq qilgan, ta'rif va tavsif etgan.

Navoiy xalq poetik ijodiyotiga rang-barang gullar jilvalangan bepoyon bo'ston, durru gavharlarga kon tubsiz ummon deb qaraydi. Jumladan, "Farhod va Shirin"ning muqaddimasida salaflarini takrorlamay, xalq "fasona!si va "tarix" sahifalarini o'qib-o'rganib o'zgalar ko'zi tushmagan va foydalanmagan boyliklardan bahramand bo'lish zaruriyatini ta'kidlaydi. (Bu salaflaridan farq qilish uchungina emas, balki asarlarining g'oyaviy-badiiy qimmatini oshirish va o'z zamonasiga, turkiy kitobxonlarning ehtiyojiga yaqinlashtirishi uchun ham kerak edi) Shoir muqaddimaning ushbu 9-bobini shunday nomlaydi: *"Bu iqbol varaqlarining muqobalasi va bu saodat tarhlarining murorahasi va xayol bahrida maoniy tuhfa savdosi uchun masohiy qilmoq va har fasona safinasin varaq-varaq, balki har tarix jungin safha-safha axtarib daryozada ajnosqa rad iligin urmoq va maoniy aqamishasi nafoyisin bu latofat hujlasi aroyisi uchun g'ayb tujjoridin hayot naqdin berib savdo qilmoq va jon rishtasi va kirpik ignasi bilan libosi namoyish va xil'ati oroyish tikib bu abqor qadlariga solib jilva bermak"* (Xamsa, 163-bet, ta'kid bizniki N.M.) Sarlavhada ta'kidlangan "afsona" va "tarix" sahifalari haqida fikrlar quyidagi misralarda konkretlashtiriladi, takomillashtiriladi:

... Ki chun bu uyda qilg'ung naqsh debo,

Kerak uy tarhi dog'i, bo'lsa zebo.

Agarchi nazmi dilcash tushsa masmu',

Aning afsonasi ham bo'lsa matbu'.

Burun jam et nekim bo'lg'ay tavorix,

Borida ista bu farxunda tarix. (Xamsa, 164-165-

betlar)

Demak, Alisher Navoiy "Farhod va Shirin"ni yaratmoq uchun "afsona" va "tarix"ning "poyonsiz baxri"ga sho'ng'ib, undan "oliy qadr durlar" tergan ekan. Shuni ham ta'kidlash lozimki, o'tmish tarix kitoblari sof tarixiy voqealarnigina bayon etib sharhlamagan, balki rivoyat va afsonalarga ham keng o'rin bergan, ba'zan tarix bilan afsona aralashib, chatishib ketgan, tarix afsonadek tarixdek aks ettirilgan. Navoiyning o'zi yozgan "Tarixi muluki Ajam" asari ham shu taxlitdadir. Binobarin, tarix kitoblari ayni choqda folkloror manbai hamdir. Alisher Navoiy turli yozma manbalar va og'zaki bayonot orqali O'rta Osiyo va

umuman yaqin hamda O'rta Sharq xalqlarining juda ko'p afsona, rivoyat, asotir (mif), qissa, doston, hikoya, latifa va boshqa janrdagi turli-tuman asarlarini yaxshi bilgan va ulardan ilhom olgan, kezi kelganda ijodiy foydalangan.

Xullas, hazrat Navoiy xalq ijodiyotiga yuksak hurmat va e'tibor bilan qaradi hamda uning bag'ridan javohirlar terib, qayta ishlab, ardoqlab, bezak berib, yanada jilolantirib yana xalqiga taqdim qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xamsa. Toshkent: "Fan". 1967.

NAVOIY VA FUZULIYNING "LAYLI VA MAJNUN" DOSTONLARIDA XALQ BADIY TAFAKKURINING POETIK SINTEZI

**Yulduz ABDULHAKIMOVA,
ToshDO'TAU doktoranti**

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostonlarida xalq og'zaki ijodining o'rni masalasi tadqiq qilingan. "Layli va Majnun" dostonining bosh qahramoni Majnun obrazi, "Alpomish" dostonining bosh qahramoni Hakimbek (Alpomish) obrazi bilan qiyosiy o'rganilgan.

Kalit so'z: Doston, obraz, qiyos, motiv, Alpomish, hikoyat.

Аннотация

В статье исследуется роль фольклора в эпосе «Лейли и Меджнун» Алишера Навои и Мухаммада Физули. Образ Меджнуна, главного героя эпоса «Лейли и Меджнун», сопоставляется с образом Хакимбека (Алпомыша), главного героя эпоса «Алпомыш».

Ключевые слова: Эпос, образ, сравнение, мотив, Алпомыш, рассказ.

Annotation

The article deals with the role of folklore in the epics "Layli and Majnun" by Alisher Navoi and Muhammad Fuzuli. The image of Majnun, the folk hero of the epic Layli and Majnun, is compared with the image of Hakimbek (Alpomish), the protagonist of the epic Alpomish.

Key words: Epic, image, comparison, motif, Alpomish, story.

“Navoiyga qadar “Layli va Majnun”, bir tomondan , xalq rivoyat va qissalarida, ikkinchi tomondan, yozma adabiyotda qayta-qayta ishlanib, katta yo‘l kechgan va ma‘lum an‘analarni vujudga keltirgan. (Navoiyga qadar turkiy tilda Gulshahriy (“Mantiqut-tayr” dostonida), Oshiq Posho (“G‘aribnoma” dostonida) Layli va Majnun haqida she‘riy hikoya bitishgan, Shohidiy “Gulshani ushshoq” nomi bilan doston yaratgan. Ammo bu asarlar, aftidan, u qadar shuhrat qozonmagan va Navoiyga ma‘lum bo‘lmagan) Navoiy kitoblardan o‘rin olgan hikoyatlar bilan ham, o‘z salaflari dostonlari bilan ham yaqindan tanish bo‘lgan. Shu bilan birga xalq og‘zida, roviylar hikoyotida aytilib yurgan afsona va rivoyatlar ham ko‘p bo‘lib, Navoiy ulardan xabardor bo‘lgan” [1.158].

Navoiy dostonning so‘ggi bobida “Layli va Majnun”ning xalq ijodiyoti zahirida paydo bo‘lgani, uning tildan-tilga o‘tib hikoya qilib kelinganiga ishora qiladi:

*Mazmunig‘a bo‘ldi ruh mayli,
Afsona edi aning tufayli.
Lekin chu raqamg‘a keldi mazmun,
Afsona anga libosi mavzun.
...Somi’ necha bo‘lsa dardparvard.
Afsonada ham kerakdurur dard.
Men turkcha boshlabon rivoyat,
Qildim bu fasonani hikoyat.*

Bu o‘rinda Navoiy ikki narsaga alohida e‘tibor qaratadi. Asarning qobig‘i va mag‘ziga, ikkinchidan, dostonning til masalasiga e‘tibor beradi.

“Navoiy dostoni o‘z ildizi bilangina emas, balki syujet va kompazitsiya, uslub va usul jihatdan ham xalq ijodiyotiga yaqin turadi. Uning obrazlari ham ko‘p xalq qissalari va rivoyatlaridagi obrazlarga o‘xshab ketadi. Bu birinchi navbatda dostonning bosh qahramoni Majnun obraziga taalluqlidir” Jumladan, “Saddi Iskandariy”da “Majnun hikoyatikim, qish kunining uzun qorong‘u tuni Layli zulfining mushkin isin el yel karvonidin isitishmom qilib, gom urar erdikim, baxt mashshotasi ul sarrishtai murodin ilgiga berdi” (XXXIII bob), “Majnun hikoyatikim, firoq tog‘i og‘irlig‘idin o‘zni tog‘din tashlamoq tiladi va Layli nomasi ilik tutub va qosidi kamarin tutub tashlamoqqa qo‘ymadi (LXVI) hikoyalari bor. Bu har ikki hikoya ham “Eshittimki” so‘zi bilan boshlanadi, bu ham ularning xalqqa, xalq ijodiyotiga taalluqli ekanligiga bir dalildir” [1.160].

Yuqoridagi fikrlaridan kelib chiqib, tadqiqotimiz davomida “Alpomish” dostonining bosh qahramoni Alpomish va “Layli va Majnun”

dostonining bosh qahramoni Majnunning taqdiridagi o'xshash tomonlarni qiyosini keltirib o'tamiz.

“Alpomish” va “Go‘ro‘g‘li” turkum dostonlarida qahramon – alpning tug‘ilishi ilohiy xususiyat kasb etadi. Ilohiy tug‘ilish folklordagi yetakchi motivlardan biri bo‘lib, bir necha bosqichlardan iborat. Birinchisi, alp – qahramonning tug‘ilishidan oldin ota-onasining farzandsizlik holati. Bu holat, eng avvalo, ramziy ma’noga ega. Bu, bir tomondan, ona urug‘chiligi bilan bog‘liq tasavvurlarning doston qatlamida saqlanib qolganligidan dalolat bersa, ikkinchi tomondan, hokimiyatni mustahkamlaydigan, parokanda elni yana qayta birlashtiradigan yangi avlod – yangi qahramonning tug‘ilishini anglatadi. Ikkinchisi, qahramon tug‘ilishi tushda ilohiy karomat qilinishi. Uchinchisi, qahramon tug‘ilgandayoq uning zimmasiga yuklatilgan vazifa, ya’ni o‘tashi shart bo‘lgan sinovlarning oldindan belgilab qo‘yilishi” [2.35].

Dostonlar voqeasi, insonning tug‘ilishini turli xil narsa-buyum, o‘simlik va hayvonlar bilan bog‘lashliklari, dostonlar bir necha ming yillar avval ya’ni islom dini paydo bo‘lishidan avval yaratilganidan dalolat beradi.

“...Hakimbek, Qaldirg‘och, Barchinoyning tug‘ilishidagi ilohiy homiylik belgilarini eslang. Yoy, o‘q, tush, qo‘riq kabilar jonsiz narsa-predmetlarning homiyligi belgilari, ot, g‘oz kabi hayvonlar totemizm tushunchalari ekani “Alpomish”ning juda qadimiy asar ekanini tasdiqlaydi” [3.189].

“Burungi o‘tgan zamonda, o‘n olti urug‘ Qo‘ng‘irot elida Dobonbiy degan o‘tdi. Dobonbiydan Alpinbiy degan o‘g‘il farzand paydo bo‘ldi. Alpinbiydan tag‘i ikki o‘g‘il farzand paydo bo‘ldi: kattarog‘ining otini Boybo‘ri qo‘ydi, kichkinasining otini Boysari qo‘ydi. Boybo‘ri bilan Boysari –ikovi katta bo‘ldi. Boysari boy edi, Boybo‘ri Shoy (shoh) edi, bul ikkovi ham farzandsiz bo‘ldi [5.14].

Ba’zi bir olimlar Alisher Navoiy “Alpomish” dostonidan xabarsiz bo‘lgan deyishadi. Navoiyning o‘zi ham aynan "Alpomish" dostoni haqida biror yerda tilga olmagan bo‘lsa-da, “Layli va Majnun” tarkibida xalq og‘zaki ijodi an’analaridan unumli foydalanadi. Masalan, Majnunning tug‘ilish motiviga ham aynan xalq dostonlari asos bo‘lgan bo‘lishi mumkin:

*Kim, barri Arabda komrone,
Bor erdi Arabqa hukmrone.
...Otu tevasi hisob ila jo‘p,
Qo‘yu qo‘zisi hisobdin ko‘p.
...Moli ko‘pu, umri sustpayvand,
Farzandg‘a erdi orzumand.*

*Chun Tengriga qildi ko‘p tazarru,
Topti nekin ayladi tavaqqu.*

Mazmuni: Arab yerida badavlat kishi bo‘lib, u Arabistonga hukmronlik qilardi. U bilimni kasb qilib, sahovatni hunar qilib olgandi. Bilim bilan sahovat ko‘rsatardi. Ot, tuya, qo‘y-qo‘zilar son-sanoqsiz edi. Umr quyoshi botar ekan, uning o‘rniga yana yorug‘ quyosh-farzand kerak (*Layli va Majnun. Nasriy bayonni to‘ldirib, qayta nashrga tayyorlovchilar: V. Rahmonov, N.Norqulov*).

Fuzuliy esa quyidagicha keltiradi:

*Əmvalım cəmi-cinsdən çox,
Əmma bu cəhanda varisi yox.
Gər qılsa onu tələf həvadis,
Yox bir xələfi ki, varis.
...Bir gecə açıldı babi-rəhmət,
Buldu əsəri-dua icabət.
Məqsud şəm'i münəvvər oldu,
Sənduqi-əməl dūr ilə doldu.*

Mazmuni: U kishining mol-davlati bor edi-yu ammo, farzandsiz edi. Bir kecha uning qilgan duolari ijobat bo‘ldi. Maqsad sha‘mi munavvar bo‘lib, amal sandig‘i dur bilan to‘ldi.

Hakimbek ham Qays ham nafaqt ota-onasining ko‘z nuri , balki o‘zi tug‘ilgan xalqning dardiga darmon bo‘lish uchun (Alpomish), Bir bandaning Allohga bo‘lgan nihoyatda kuchli muhabbatining namunasi sifatida (Majnun Laylining timsolida Haqning tajjallisini ko‘radi) Alloh tomonidan tanlangan edi.

Qahramonlarning ismlarini o‘zgarishi ham ahamiyatlidir. Ular voyaga yetgach, ilmda ham, hunarda ham o‘z zamonasining yagonasi bo‘lib (Majnun), Ne-ne alplarga nasib qilmagan qahramonliklar ko‘rsatib (Alpomish) xalq tomonidan “Alpomish” va “Majnun” deb nom oldilar:

“Alpomish” dostonidan:

“...Shunda Hakimbek yeti yoshiga kirgan. Alpinbiy bobosidan qolgan o‘n to‘rt botmon birichdan bo‘lgan parli yoyi bor edi. Ana shunda Hakimbek shul o‘n tort botmon yoyni qo‘liga ushlab, yeti yashar bola ko‘tarib tortdi, tortib qo‘yib yubordi. Yoyni o‘qi yashinday bo‘lib ketdi. Asqar tog‘ining katta cho‘qqilarini yulib o‘tdi, ovozi olamga ketdi. Buni eshitgan dushmanlar: “Bu bola zo‘r bo‘pti, nazar topibdi, bularga hech kim barobar bo‘lolmaydi yeti yashar bola shunday ishni qilami?” deb xafa bo‘lib yotdi. Do‘stlarning vaqti xush bo‘lib yurdi. Shunda barcha xaloyiqlar yig‘ilib kelib aytdi: “Dunyodan bir kam to‘qson alp o‘tdi, alplarning

boshlig'i Rustami doston edi, oxiri bu Alpomish alp bo'lsin. To'qson alpning biri bo'lib sanaga o'tdi"-dedi. ...Yetti yoshida Alpomish ot qo'yildi"

"Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, guliston darveshning ruhiyati, uni Haq ishq egallab oladi va u betoqatlanib hushini yo'qotadi. Shu tarzda majzubi solik (Haqdan jazba yetgan, ustozi ham, piri ham ishq bo'lgan, maqomlarni egallamasdan turib hol martabasiga erishgan oshiq)ning sarguzashtlari boshlanadi. Qays shu tariqa Laylini har ko'rganida hushidan ketadi. Xalq orasida "Majnun" laqabi bilan ovoza bo'ladi" [6.124].

"Layli va Majnun" dostonidan:

"Layli, Layli" debon chekib un,

El deb: "Majnundur, ushbu Majnun".

Fuzuliy boblar so'ngida kelgan g'azal, murabba', tamamiyi-so'xan kabi bir qancha janrlarni ham keltiradiki, bu boblar mazmunini yanada ochishga xizmat qiladi.

Fuzuliy Majnunning tug'ilishini qisqa tasvirlaydi. Ammo Majnunning ruhiy holatini bayoniga ko'proq to'xtaladi:

Söz müxtəsər: ol əsiri-sevda

Bir növ ilə oldu xəlqə rüsva.

Kim, Qeys ikən, oldu adı Məcnun,

Əhvalını etdi qəm digərgun.

Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostoni Majnun ruhiyatidagi chaqinlar, jismidagi titroqlar, zuvalasidagi o't va olovga bag'ishlangandir. U o't shunday o'tki, nafsning har bir tolasini qisrlatib chaynaydi. U shunday olovki, taftidan jismda harorat oshib, aql va tafakkur toblanadi, kuyib-kuyib chiqindilardan tozalangan qalb Haqning yodi bilan jilvalanadi. Oshiqlik aqlu-hushdan begonalikdir. Ijodkorlar Majnun ruhiyatida kechayotgan qiynoqlar, og'riqlarni shu qadar kuchli bo'yoqlar yordamida chizadiki, ba'zan tushunishga aql shoshib qoladi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliy xalq og'zaki ijodidan, xalq dostonlaridan nafaqat xabardor bo'lishgan, balki o'z asarlarida ulardagi motivlar, tasvirlar, voqealardan foydalanishgan ham. Bu esa ular yaratgan asarlarni xalqchil bo'lishi uchun zamin yaratgan bo'lsa ajab emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti.-T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi,1974.

2. Eshonqulov J. Tushning boshqa motivlar bilan qiyosiy tahlili. -T.: Saviya.uz, 2017.
3. Madayev O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi.-T.: “Mumtoz so‘z” , 2013.
4. Navoiy A. Layli va Majnun. - T.: G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.
5. Alpomish. -T.: SHARQ, 1998
6. Sirojiddinov Sh, Yusupova D, Davlatov O. Navoiyshunoslik. -T.: Tamaddun, 2018
7. Komilov N. Xizr chashmasi. Ishq otashining samandari. -T.: Ma’naviyat, 2005
8. G‘afurov I. O‘ttiz yil izhori. Ishq shiddatining pog‘onalari.-T.: G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi,1987

XALQ OG‘ZAKI IJODIDA ALISHER NAVOIY TIMSOLI

Fotima ERKINOVA,
NamDU 1-bosqich magistranti

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiy haqidagi non bilan bog‘liq rivoyatlar, “Lisonut tayr” asaridagi hikoyatlarda shoir siymosi, uning ibratli hayot yo‘li tasviri tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: ma’naviyat, o‘zlikni anglash, non isi, dehqon, tandir, “Lisonut tayr”, halol rizq, komil inson.

Аннотация

В статье анализируются хлебные предания об Алишере Навои, образ поэта в рассказах «Лисонут тайра», его образцовый жизненный путь.

Ключевое слово: духовность, самосознание, мудрец, тандыр, «Лисонут тайр», честная пища, совершенный человек.

Annotatsion

The article analyzes the legends about Alisher Navoi, the image of the poet in the stories of “Lisonut tayr”, the image of his exemplary life.

Key word: Spirituality, self-awareness, farmer, tandir, “Lisonut tayr”, halal food, perfect man.

“Adabiyot xalqning yuragi, elning ma’naviyatini ko‘rsatadi. Bugungi murakkab zamonda odamlar qalbiga yo‘l topish, ularni ezgu maqsadlarga ilhomlantirishda adabiyotning ta’sirchan kuchidan foydalanish kerak.

Ajdodlar merosini o'rganish, buyuk adabiyotimizga munosib buyuk adabiyot yaratish hamma sharoitlarni yaratamiz", – degan edi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Adiblar hiyoboniga qilgan tashrifida [9,1]. Poytaxtimizda qad ko'targan bu xiyobonga o'nlab shoir va yozuvchilar markazida she'riyat sultoni – Alisher Navoiyning haykali o'zgacha ko'rk bag'ishlab turadi. O'zlikni anglash va komil inson tarbiyalash omili bo'lgan so'z san'atini Alisher Navoiysiz tasavvur qilib bo'lmasligi, shubhasiz. Buyuk shoir, mutafakkir, adib, olim, orif va yirik davlat arbobi Alisher Navoiy ijodiyoti turkiy adabiyotning markazi, ya'ni muhtasham poytaxtidir[1,4].

Buyuk bobomizning ijodiy merosi bilan birga uning hayot yo'li ham bizlar uchun ibrat namunasidir. Shuning uchun o'zbek folklorida Alisher Navoiy haqida ko'plab rivoyatlar yaratilgan bo'lib, undagi bosh qahramon Navoiy, Mir Alisher, Mirali, Saodatli Amir nomlari bilan yuritilgan. Shulardan "To'rt donishmand", "Eng kuchli ne'mat" "Uch yomonning ta'rifi", "Mirali bilan savdogar" kabilarni misol keltirish mumkin [5. 19]. Bu rivoyatlar o'ziga xosligi, til uslubining soddaligi va hikmatga boyligi bilan o'quvchini o'ziga jalb qilib keladi. Shulardan biri "Non isi" rivoyatidir.

Hirotning sultoni Husayn Boyqaro "Dunyodagi eng yaxshi hidni keltiring",- deb qolibdi. Unga quchoq – quchoq gul, qalampirmunchodan tortib yer yuzidagi hamma hushbo'y narsani muhayyo qilishibdi. Podshoh hammasini rad etibdi. Vazirlar Navoiyning yoniga borib voqeani aytishibdi. Navoiyning ham boshi qotib, dehqonboboga murojaat qilgan ekan, u: "Yangi yopilgan nondan olib boringlar-chi, otam rahmatlik, dunyoda eng yoqimli hid - qayroqi bug'doy unidan yopilgan tandir nonining hidi bo'lib, hech qaysi is unga yetolmaydi, deguvchi edilar", - deb maslahat beribdi.

Navoiy xursand bo'lib, bir savat non yoptiribdi-da, saroyga yetib boribdi. Bir zumda saroyga ajib yoqimli hid tarqalib, barchaning dilini yashnatib yuboribdi. "Rahmat, do'stim,- debdi Husayn Boyqaro,- ko'nglim yangi yopilgan non isini istayotgan ekan". "Sultonim, rahmatni menga emas, dehqonboboga ayting. Ko'nglingiz xohishini shu kishi topdi",- deb javob beribdi Navoiy. Shunda Husayn Boyqaro dehqonni saroyga chaqirib, boshdan-oyoq sarpo berishni buyuribdi. Xalq orasida esa "Dunyoda non isidan ham yoqimliroq is yo'q, dehqon mehnatidan ortiq mehnat" maqoli paydo bo'libdi [8. 106]. Bu rivoyatdan Alisher Navoiyning qanchali sofdil va oddiy xalqqa nisbatan hurmati juda kuchli ekanligi ko'rsatilgan. U podshoh minnatdorchiligini o'zi qabul qilmaydi, aksincha, bobodehqon mehnati, bug'doy urug' holida sepilib to un holiga kelgunicha peshona

terini to‘kib mehnat qilgan uning munosib egasini mukofotlashni maslahat beradi.

Quyidagi rivoyatda esa, Navoiyning juda teran fikr egasi bo‘lganini ko‘rishimiz mumkin. ...Alisher Navoiy qo‘shni mamlakatlardan birida sayohatda yurib iztirob o‘tida qovrilayotgan bir ayolga duch kelibdi. Undan g‘amginligining sababini so‘rabdi. Shunda ayol: “Podshohimizning bir odati bor. O‘zi tug‘ilgan kunida dunyoga kelgan bola o‘n beshga kirdi deguncha uni o‘ldirib yuboradi. Ne-ne bolalar bevaqt nobud bo‘ldi. Mening to‘ng‘ichim ham ertaga o‘n beshga to‘ladi. Podsholikka qancha urunmay ayg‘oqchilar payqab qolib, podshohga xabar qilishgan ekan. Saroydan odam kelib: “Ertaga o‘g‘ling o‘n beshga to‘ladi, olib ketamiz”, - deyishdi. Nuri diydarning kuni bitdi, podsholikdan tirik qaytishiga hecham aqlim yetmaydi. Qanotidan qayrilgan lochin ucholmaganidek, bolamdan ayrilib qolgan kunim mening o‘lganim. Men yiglamay, kim yig‘lasin”, -debdi.

Navoiy ayolning o‘g‘lini yoniga kirib unga: ”Onang o‘z sutidan hamir qorib, senga ikkita kulcha yopib bersin. Bu kulchalarni qo‘yningga solginda podsho saroyiga bor. Podsho seni o‘limga hukm qiladi. Sen qo‘rqma. Jallodlar hukmni ado etish oldidan podsho odati bo‘yich sendan: “O‘liming oldidan oxirgi iltimosingni ayt, bajaraman”, -deb so‘raydi. Shunda sen: “Sultonim shu kulchani yesalar”, - deysan-da, kulchadan birini podshoga uzatasan. Podsho olmaydi. Qahr-g‘azabga kelib: “Meni o‘ldirmoqchi bo‘lib, kulchaga zahar qo‘shgan bo‘lsang-chi?”, -deydi. Shunda ham sen dadil: “Mana kulchaga zahar qo‘shilganmi – yo‘qmi ko‘ring”, -deysan-da, kulchani teng ikkiga ushatib yarmini o‘zing yeysan. Keyin podsho noiloj qolib yarmini yeydi”, -deb tayinlabdi.

Ertasiga tong saharda bolani saroyga olib ketishibdi. Bola Navoiyning hamma aytganlarini qilibdi. Kulchaga zahar qo‘shilmaganini ko‘rgan podshoning o‘z va‘dasini bajarishdan boshqa iloji qolmabdi. Kulchanning qolgan yarmini yebdi... Buni qarangki, yegani sari podshoda bolaga mehr uyg‘ona boshlabdi. Uni shuncha o‘ldiray dermish-u, hecham o‘ldirolmasmish. O‘ylab – o‘ylab oxiri: “Kel,- debdi podsho o‘ziga – o‘zi,- yonimda olib qolsam, podsholigimni talashmas”. Shundan so‘ng bolani o‘ldirish fikridan qaytib, ozod qilibdi. Shu –shu tug‘ilgan kunida dunyoga kelgan bolalarni o‘ldirish odatini tashlabdi. Hamma Navoiydan minnatdor bo‘libdi...[3,19].

Rivoyatda Alisher Navoiyning xalq uchun qayg‘urgan, o‘tkir zehnli, zakovati bilan qancha –qancha insonlarni koriga yaragan shaxs ekanligi yana bir bor namoyon bo‘ladi. Navoiy uchun hamma bolalar o‘z farzandidek aziz va qadrli ekanligi quyidagi rivoyatda aks etgan.

Alisher Navoiyning Mamat aka degan qo'shnisi bo'lar ekan. Mamat aka umr bo'yi ishlab, birgina uy qura olgan ekan, xolos. Bor bisoti ham shu bino ekan. Uning Xudoyberdi degan o'g'li bo'lib, hech qayerda ishlamas, tun-u kun tarallabedoddan bo'shamas ekan. Kunlardan bir kun Mamat aka shoirning huzuriga kelibdi-da:

-Hazrat, o'zingizga ayonki, men ancha-muncha yoshga borib qoldim. Bugun bo'lmasa ertaga omonatni topshiradiganga o'xshayman. Sizga bir iltimosim bor, xo'p desangiz aytay,- debdi.

- Bajonu dil, bajarurmen,- debdi Alisher Navoiy.

- Iltimosim shuki,- so'zini davom ettiribdi Mamat aka, - men bu dunyodan ko'z yumgan kunimoq, bolasi tushmagur Xudoyberdi kulbani sotadigan ko'rinadi. Nima qilib bo'lsa ham uni bu yo'ldan qaytarsangiz. Axir, "Vatan gadosi – kafan gadosi", deb bekorga aytishmagan. Mendan keyin Xudoyberdini bunday uy tiklab olishiga hech ishonmayman. Kulbasiz ko'chalarda qolib xor bo'ladi,- debdi Mamat aka ko'ziga jiqqa yosh olib.

- Aytganingiz bo'ladi, menga ishonavering,-deb uni yupatibdi Alisher Navoiy.

Mamat aka uyiga kelib o'g'lini oldiga chaqiribdi-da:

- Bolam,-debdi unga qarab,-mabodo kunim bitib qazo qilsam, uyni aslo sota ko'rma, keyin tiklay olmaysan. Bordi-yu, judayam sotging kelsa, Alisher Navoiy hazratlarining oldilaridan bir o'tib keyin bu ishga qo'l ur. Ishonchim komilki, u kishi senga to'g'ri yo'l ko'rsatib beradilar.

Mamat aka olamdan o'tibdi. Xudoyberdi uyni sotish taraddudiga tushib qolibdi. "Otam uyni sotadigan bo'lsang, Alisher Navoiyning oldidan bir o't",- degan edi, hazrat qanday yo'l ko'rsatarkan",-debdi-da, shoirning huzuriga borib maqsadini aytibdi. Shunda Alisher Navoiy:

-Yaxshi, ammo tandirlaring bir oz eskiroq ko'rinadi. Buzib yangisini qur. Uyning narxi ikki barobar ortadi,- debdi.

-Xudayberdi uyga kelib tandirga qarasa, haqiqatan ham, juda eski, bir tomoni nuragan emish. "Hazrat to'g'ri aytadi, buni buzib yangisini qursam, uyning narxi ikki barobar oshadi",-debdi-da, tandirni buzibdi. So'ng qo'shni qishloqdagi tandirchinikiga jo'nabdi. Undan tandir sotib olibdi-da, orqaga qaytibdi. Yo'lda nihoyatda charchabdi. "Bir oz nafasimni rostlab olay",-deb bir do'nglikka o'tirmoqchi bo'lgan ekan, tandir yerga qattiqroq tegib ketib, sinib qolibdi! Xudoyberdi orqaga qaytib, haligi ustadan yana bitta tandir sotib olibdi. Uyga yetay deganda uni ham sindirib qo'yibdi. Uchinchi tandirni bir ilojini qilib uyga olib kelibdi-da, eskisini o'rniga qura boshlabdi. Ustiga ko'p loy bostirib yuborgan ekan, ertalab o'rnidan turib qarasa, tandir tushib yotgan emish. Xudoyberdining jahli chiqib: "Alisher

Navoiy nega meni bunchalik overagarchilikka solib qo'ydi!”,-debdi-da, uning oldiga boribdi.

Alisher Navoiy supada o'tirib she'r bitish bilan band ekan.

-Hazrat,-debdi Xudoyberdi unga qarab,- tandirni qurolmadim. Mayli arzonroqqa ketsa ham, uyni tandirsiz sota beraman.

-Hovliqmay so'zimni eshit,-debdi Alisher Navoiy,- ko'rdingmi, birgina tandirni eplab qurolmading, ammo uyni sotmoqchi bo'lasan. “Beli og'rimaganning non yeyishini ko'r”, deb bekorga aytishmagan. Uyni sotib, yangisini tiklay olmay, ko'chalarda qolib ketishni o'ylamadingmi?! Bor, ishla! Uy ham yonga qoladi, tirikchiliging ham o'tadi. Balki yaxshi yashab ketarsan. Alisher Navoiyning aqlli tadbir va dono so'zlariga tan bergan Xudoyberdi uyni sotmay, ishlab yaxshi kun kechira boshlabdi.

Rivoyatda Alisher Navoiy yoshlarga quruq nasihatdan ko'ra, amalda ko'rsatish orqali ularni tarbiyalaganligi tasvirlangan. Buyuk shoir har qanday hayot chigalliklarini o'ziga xos tantilik bilan yecha olgan shaxs, kuchli jur'at egasi ekanligi namoyon bo'ladi.

Alisher Navoiy o'zi ham ko'p asarlarida xalq og'zaki ijodiga murojaat qilgan. Ayniqsa, “Lison ut-tayr” asarida ko'plab rivoyatlar Hudhud tilidan keltirilgan. Shulardan biri mehnatkashlik va halol rizq topishga undovchi quyidagi hikoyatdir:

“Xalq orasida bir ishyoqmas, tanbal kishi bor edi. Odamlar uni beg'ayratligidan hayron qolar edilar. U odamlardan musht, shapaloq yoki tepki yer, buning evaziga ulardan bir burda non yoki taom olib, kun ko'rardi. Kishilar uni quvib yuborsalar ham hech qayerga ketmay, o'zining yomon qiliqlarini tark etmasdi. U tortadigan jafolarga ma'lum bir narx to'g'rilab qo'ygan edi. Qaysi bir kishi uni tepsa yoki ursa, u o'sha kishidan buning haqini talab qilib olar, qo'liga tushgan narsani darrov og'ziga solar edi.

Kunlardan bir kuni kimdir uning qo'liga bir parcha non berib, shunday musht tushirdiki, natijada tanbal yer tishlab qoldi. Garchand u shapaloqlar yeb, qornini to'yg'azib yurgan bo'lsa-da, bir musht bilan endi qayta o'rnidan turolmaydigan bo'lib qoldi [4, 304].

Navoiy bu hikoyat orqali halol mehnat bilan topilgan rizq beminnat va yoqimli ekanligini, inson hamisha halol rizq-nasibaga intilshi kerakligini uqtiradi. “Haqiqiy insonda ko'p fazilatlar bo'ladi. Lekin bular orasida eng sharaflisi – layoqatdir. Layoqatsiz kishi – inson emasdir. Uning atvorida xatodan boshqa narsa yo'qdir”,-deydi Alisher Navoiy [4, 12].

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy – komil inson. Rivoyatlarda uning shaxsiyati, aqliy salohiyati yuksak qirralarda aks ettirilgan. Xalqimiz

Alisher Navoiy siymosiga alohida e'tabor bilan qaraydi. Xalq og'zaki ijodida shoir insonlar uchun o'rnak bo'ladigan xislatlar egasi sifatida tasvirlanadi. Ko'z oldimizda sokin va salobatli, teran fikrli buyuk shaxs gavdalanadi. Alisher Navoiy tom ma'noda o'zbek xalqining fahri, g'urur va iftixoridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiyga qaytish 4-kitob [Matn] : publitsistika / Ibrohim Haqqul. – , Toshkent: "Tafakkur nashriyoti" MChJ, 2021.
2. O'zbek xalq og'zaki ijodi xrestomatiyasi // To'plovchi va nashrga tayyorlovchilar: Mirziyayev T., Safayev O. va O'rayeva D. // Toshkent: Aloqachi, 2008. – B.555.
3. Saodatli Amirning sifatlari // To'plovchi va nashrga tayyorlovchilar: Ibrohimov. M., Ibrohimova Z. // Toshkent: O'qituvchi, 1991. – B.45.
4. Lisonut tayr: (Nasriy bayoni bilan) / Tuzuvchi Rahmonov N. – T.: Adabiyot va san'at nash., 1991. – B.464.
5. She'r qoshida: publitsistika / I. Haqqul. – Tashkent, Tafakkur nashriyoti MChJ, 2020.
6. O'zbek xalq og'zaki ijodi xrestomatiyasi. Mirzayev T., O'rayeva D., Safarov O.- Toshkent.: Aloqachi, 2008. – B.560.
7. Alisher Navoiy va Bobur ijodida ta'lim-tarbiya masalalari. Metodik qo'llanma. Yangiqo'rg'on-2020.
8. Navoiyshunoslik. Rajabova M., Amonova Z. – Toshkent, O'zdamnashr, 2019. – , B.247.
8. www.gazeta.uz

ALISHER NAVOIY VA ZAMONAVIY ADABIYOT

ALISHER NAVOIYNING ISHQ KONSEPSIYASI VA “ROMEO VA JULETTA”

Suvon MELI,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya

Mazkur maqolada ishq talqini masalasi Alisher Navoiy va “Romeo va Julietta” asari misolida tahlil qilingan

Kalit soʻz va iboralar: ishq, talqin, tahlil, haqiqat, goʻzallik, avom, siddiq, xos

Аннотация

В данной статье анализируется вопрос трактовки любви на примере Алишера Навои и Ромео и Джульетты.

Ключевые слова и фразы: любовь, интерпретация, анализ, правда, красота, авом, искренность, оригинал

Annotation

This article analyzes the issue of love interpretation on the example of Alisher Navoi and Romeo and Juliet

Keywords and phrases: love, interpretation, analysis, truth, beauty, avom, sincerity, original

Mir Alisher Navoiyning muazzam ijodi, har bir misra va bayti, bob va butun asaridan eliksirday (al-iksir, obi-hayot) sizib oʻtuvchi bir tuygʻu va uyushib maxsus kategoriyaga aylanuvchi gʻoya borki, bu ishq gʻoyasi, konsepsiyasidir. Shu yerda bir izoh. Har qanday kategoriya ham avval tuygʻu boʻlgan va oʻzining yuqori choʻqqisida yana tuygʻuga qaytadi, agar tuygʻuga qaytmaydigan boʻlsa, u insoniy taftdan mahrum boʻlib, yaroqsiz matohga aylanadi. Xuddi shunday ishq ham tuygʻu ham kategoriyadir.

Hazrat Navoiy “Hayrat ul-abror” dostonida zarb qilgan “Boʻlmasa ishq ikki jahon boʻlmasun, Ikki jahon demaki, jon boʻlmasun” baytini har qadamda toʻtidek takrorlamasdan asl mohiyatiga kiradigan boʻlsak, bunda ulkan maʼno darj etilganini koʻrish mumkin. Ruju sanʼati vositasida katta jahd bilan bitilgan baytda Ishq makonlar (ikki jahon) dangina emas, Yaratganning tilsimi va moʻjizasi boʻlmish Jondan ham (jon boʻlmasun) yuksak rutbaga qoʻyilmoqda.

Buning ustiga, Ishq Jon bilan bejiz baqamti qoʻyilmagan. Hazrat Navoiy taʼbiricha, “bashariyat koʻzi nuri va ziyosi andin” tirik inson jon

sohibi bo‘lar ekan, ishq jon tarkibida, jonning qon-qoniga singgandir. “Qur’oni karim”da aytilmish:

“Ey insonlar! Sizlarni bir jondan (ta’kid bizniki – S.M.) (Odamdan) yaratgan va undan juftini (Havvoni) vujudga keltirgan hamda u ikkovidan ko‘p erkak va ayollarni tarqqatgan Parvardigorngizdan qo‘rqingiz” (“Niso” surasi, 1-oyat).

Alloh kalomida bitilganidek, “Bir jondan” yaralgan inson qalbida. Ruhiyatida Ishq azaliy tuyg‘u tarzida joylangan. Zamonaviy til bilan aytganda, inson joni va qalbi ishq tuyg‘usi asosida kodlashtirilgan. Ya’ni Alloh ishq orqali yaratig‘ini O‘ziga bog‘lagan, vobasta qilganki, Hazrat Navoiy yozadi: “... Ahli ishq ma’shuq vujudi birla qoimdurlar... va ula ma’shuq husndin iboratdurkim “Innalloha jamilun yuhibb ul-jamol”...

Ushbu hadis, o‘zbekchasi “Haqiqatda Alloh go‘zaldir va go‘zallikni sevadi”, aniq-tiniq ko‘rsatadiki, ma’shuq, sal keyin aytilgan “husn sultoni”, shubhasiz Allohdir.

Bilamizki, Ishq odatda ikkiga ajratiladi: “Ishq ikki xildir: haqiqiy va majoziy. Haqiqiy ishq – Allohga, majoziy ishq esa Alloh yaratgan narsalar, odam va olam go‘zalligiga oshiqlik erur” . Bunda ishqning fundamental mohiyati, sifat darajasi mukammal aks etgan. Binobarin. Til, ya’ni so‘z qa’rida buyuk bilim mavjud. Ishqning ikki xil nomlanishi shunga misol. Lug‘atda majoz so‘zining ikki ma’nosi ko‘rsatilgan. 1. O‘zining tub ma’nosida tshlatilmay, biror munosabat va o‘xshatish orqqali boshqa bir ma’noda ishlatilgan so‘z, metafora; allegoriya. 2. haqiqiy emas” . Yana shu yerda Ishqi majoziy – haqiqiy bo‘lmagan, zohiriy ishgq, deya ko‘rsatiladi.

Demak, ushbu bo‘linishdayoq, ishq haqiqiy o‘z nomi bilan asl ishq, ishq majoziy esa haqiqiy bo‘lmagan, zohiriy va hatto yolg‘on ishq degan ulug‘ g‘oya manaman deb turibdi.

Yaqin tarixdan bilamizki, moddiyunchilikni bayroq qilgan sovet mafkurasi zohiriy ishqni a’mol darajasiga ko‘tardi. O‘tgan asrning 70-yillarida nashr etilgan “O‘zbek adabiyoti tarixi” kitobida “Mahbub ul-qulub”ning “Ishq zikrida” bobi haqidagi o‘rinda yoziladi: “Navoiyda ba’zan mistik ishqqa berilish kabi kayfiyatlarning aryim elementlari mavjud bo‘lsa-da, lekin ular uning ijodi uchun aslo xarakterli emas” .

Qizig‘i shundaki, ushbu fikrning naq teskarisi to‘g‘ridir. Bu degani, biz buyuk shoir ijodida majoziy ishq yo‘q, demoqchi emasmiz, lekin ushbu zohiriy, dunyoviy ishq ishq haqiqiy tomon yuksalish pillapoyasi ekanligini, ularni qarama-qqarshi qo‘yish to‘g‘ri emasligini qayd etamiz, xolos. Zero hazrat Navoiyning sohir tasvirida dunyoviy, hayotiy ishq ishq haqiqiyning nozik va xos tajalliysi kabilidir. Erkak va ayol o‘rtasidagi muhabbat o‘zining

otashin nuqtasida ishq haqiqiy, Yaratganga muhabbat rutbasiga chiqishi tayindir.

Hazrat Navoiy azaldan ma'lum va mashhur ushbu tasnif bilan cheklanmaydi, o'z umri oxirlarida bitgan "Mahbub ul-qulub" asaridagi (2-qism, 10-bob) "Ishq zikrida" bobida buyuk ijodkorning ishq konsepsiyasi to'liq va sistemali tarzda bayon etilgan.

Biz yuqorida muayyan fikrlar isboti uchun ushbu bobdan ayrim iqtiboslar keltirgan edik. Endi unga batafsil to'xtalmoqchi vva so'ng keyingi mulohazalarga o'tmoqchimiz.

Bobda Hazrat Navoiy Ishqni uch qismga ajratadi:

"Avvalg'i qism. Avom ishqidurkim, avom un-nos orasida bu mashhur va shoye'durkim, derlar: "Falon falonga oshiq bo'lubtur". Bu yog'ini nasriy bayonda keltiramiz. "Bu xildagi odamlar kimgadir oshiq bo'lib. iztirob chekib, shuning xayoli bilan yuradilar. Bu ishq jismoniy lazzat va shahvoniy nafs bilan chegaralanadiki, oliy martabasi – sha'riy nikohdir". Mutaakkir bunday ishqning quyi darajasini ham qayd etadi.

Ikkinchi qism. Xavoss ishqidurkim, xavvos ul ishqqa mansubdurlar. U pok ko'zni pok nazar bila pok yuzga solmoqdur va pok ko'ngul ul pok yuz oshubidin qo'zg'olmoq va bu pok mazhar vositasi bila oshiqi pokboz mahbubi haqiqiy pok jamolidin bahra olmoq")ta'kid bizniki - S.M.)

"Uchunki qism. Siddiqlar ishqidurkim, alar Haqning tajalliyoti jamoliga mazohir vositasidin ayru vola va mag'lubdurlar". Davomi nasriy bayonda: "Ularning Haqni ko'z bilan mushohada qilish umidlari o'zni unutish darajasiga yetgan va bundan ham o'tib, halok bo'lish maqomiga (istiloh maqomi) ko'tarilgan bo'ladi".

Ushbu tasnif nuqtai nazaridan G'arb uyg'onish davrining buyuk vakili Vilyam Shekspirning dunyoga mashhur "Romeo Julyetta" tragediyasida ko'rsatilgan sevgi-muhabbat Ishqning qaysi qismiga kiradiki, bu u qadar jo'n savol emas. Unga javob berishdan oldin bir metodologik mulohazani aytmoq joiz. Biz, o'zbek adabiyotshunoslari shu paytga qadar aksariyat Rossiya va G'arbda paydo bo'lgan g'oya va prinsiplar asosida o'zimizdagi mumtoz va zamonaviy adabiyot namunalarini tahlil va tadqiq etib keldik. Bu tabiiy ham edi. Chunki ular yangi davrda estetik tafakkur borasida bizdan ancha ilgarilab ketishgan edi. Afsuski, hozir ham shunday.

Bu safar ters tarafdin borib. Yevropa va jahonning mashhur asarini Alisher Navoiyga olg'a surgan konsepsiya asosida ko'rib o'tsak qanday bo'larkan? NEga bo'lmasin.

Shunday qilib. Romeo va Julyettaning fojeiy muhabbati qaysi ishq turiga kiradi va bundan qaqnday falsafiy-axloqiy xulosalar chiqadi?

Avval rossiyalik mashhur parapsixolog va yozuvchi Sergey Nikolayevich Dazarevning “Kelajak odami. Ota-onalar tarbiyasi” kitobida asao haqidagi fikrini keltirsak. U yozadi: “Romeo va Julyettani eslang. Nega ikki sevishganning taqdiri olamdagi eng hamgin qissa? Chunki u ikki yoshning qalb tanazzuli haqidagi qissadir. Bu qissa – G‘arb tamadduni ustidan chiqarilgan hukmdir. Yosh va go‘zal ikki insonning muhabbati ehtirosga aylandi va bu ehtirosning asosi Ilohiy tuyg‘u emas, hayvoniy, jismoniy nafsdir” .

Shunday ekan, Romeo va Julyetta sevgisi Hazrat Navoiy uch qismga ajratgan ishqning qaysi turiga kiradi, degan savol ko‘ndalang bo‘ladi. Ular ishq qanchalik poetik go‘zal va ehtirosli tasvirlangan bo‘lmasin, uni birinchi, ya’ni avom ishqiga kiritishga majburmiz. Bu ishq ham Hazrat Navoiy yozgan “jismoniy lazzat va shahvoniy nafs bilan” cheklanadiki, ular jisman halok bo‘lishlari ham ayni shu holat bilan bog‘liq. Asarda oshiqlargap xayrixoh rohib Lorenzo obrazi bor. U bir hiyla ishlatib ikki sevishganni qutqaqrmoqchi, qovushtirmoqchi bo‘ladi, lekin hiyla amalga oshmay, har ikkisi ham halok bo‘ladi. Lorenzo obrazi haqida shekspirshunos A.Smirnov shunday yozadi: “U faqat ko‘rinishda rohib; martabasi va libosidan boshqa o‘zida ham, gap-so‘zida ham cherkovdan nishon yo‘q. Sevisrganlar bilan gaplashar, pand-nasihat qilar ekan, u hech qqachon Xudo haqida, Uning qudrati va donishmandligi borasida churq etmaydi” . Bu baho sovet davrida maqtovgaga loyiq sanalsa, ammo katta ilohiy haqiqatlar nuqtai nazaridan obraz, asar, Shekspir va G‘arb Uyg‘onish davri dunyoqarashidagi ulkan qusurni ko‘rsatadi. Rohib Lorenzo tragediyadagi so‘nggi gapida

Qiz uyg‘ongach, men yalinib iltimos qildim:

Darhol chiqib bo‘ysungay, deb amri xudoga. (M.Shayxzoda tarjimasi)

Asliyatda esa “xudo” so‘zi yo‘q, “heaven” (ko‘k) so‘zi bor, xolos. Diniy e‘tiqod kuchli bo‘lgan O‘rta asrlardan farqli o‘laroq Yevropa Renessansi moddiyunchi va salkam dahriy edi.

Romeo va Julyetta otashin oshiq-ma’shuqlar-ku, nega ular ishqini xavoss, xoslar ishqiga kiritmasligimiz kerak, degan savol tug‘ilishi mumkin. Yana Hazrat Navoiyga murojaat qilamiz: “Va bu pok mazhar vositasi bila oshiqi pokboz mahbubi haqiqiy pok jamolidin bahra olmoq”. Bundagi “mahbubi haqiqiy” Yaratgan bo‘lib, Shekspir tragediyasi qahramonlari bu g‘oyaga yaqin ham kelmaydilar.

Agar biz shu jabhada “Romeo va Julyetta”ni Sharqning buyuk ishq dostoni, bizning “Layli va Majnun”imiz bilan solishtirsak, qanday manzara

hosil bo‘ladi? Hazrat Navoiy dostoni boshlanishida Yaratganga ha bobida shunday bayt bor:

*Har sorikim qilib tajalli,
Ul mazhar o‘lub jahonda Layli.*

Ya’ni, Sen qayerda jilva qilgan bo‘lsang, o‘sha jilva jahonda odamlarga Layli timsolida ko‘rinadi.

Demak, Layli bir mazhar, timsol, chin va asl jilva sohibi esa Yaratgan Allohdir. E’tiborlisi shundaki, Layli o‘limi tasvirida ham, Majnun o‘limi tasvirida ham “ruh” so‘zi hoziru nozir. Masalan, Layli o‘limi oldidan onasiga vasiyat qilib,

*Chun ruh ila ruh topti payvand,
Bir mahd aro yotdur ikki farzand.*

desa, jonsiz kelin va o‘lik kuyovni tobutga solganlarida shunday bayt yangraydi:

*Kirdi ikki jism bir kafang‘a,
Yo‘q, yo‘q, ikki ruh bir badang‘a.*

Demak, Layli va Majnunning pok ishq ruha, undan so‘ng Oliy ruhga vobastaligi bu ishq havosslar ishqiga mansubligini tyin etadi. Zero, bu yerda Hazrat Navoiy aytmish “Mahbubi haqiqiy”ning g‘aybona ishtiroki bor. “Romeo va Julietta”ga kelsak, unda bunday ishtirok yo‘q.

Koinotning bor mazmun – mohiyati Yaratganga muhabbatdir.

Yana parapsixolog S.N.Lazarevga murojaat qilamiz:

“Romeo va Julietta – uchun insoniy baxt, ya’ni jismoniy, ruhiy va nafsoniy lazzat muhabbat tuyg‘usidan behad ustun. Shuning uchun ular har biri yaqin odamini yo‘qotgach, chidolmasdan, o‘ylab ham o‘tirmay o‘zini halok qiladi. Vujudni oliy maqsadga, hayot maqsadiga aylantirdilar. Vujudni shohsupaga ko‘tarib, unga sig‘indilar. U esa pinhona qalbni yemira boshlaydi, shakl mohiyatning boshiga yetadi”.

S.N.Lazarev yana yozadi: “Agar Romeo va Julyettadan farzand tug‘iladigan bo‘lsa, u muqarrar shaytoniylikka va qalb inqiroziga moyil bo‘lardi, albatta”.

Bu buyuk asar haqida kutilmagan va juda vazmin gaplar. Demak, bundan “ROmeo va Julietta”ni insoniy va badiiy buyuk asar hisoblab, undan zavq-shavq tuyayotgan bashariyat, xususan G‘arb olami vujud, tan botqoqiga botgan ekan-da, degan mudhish xulosa chiqadi. Va bunday xulosaga jiddiy asoslar ham bor. Zero G‘arbning g‘arib ahvoli, buzuq axloqini bilib, eshitib turibmiz –ku axir.

Ayrim xulosalarimiz:

1. Jahon adabiyoti durdonasi V.Shekspirning “Romeo va Julietta” tragediyasi – G‘arbning ishq dostoni Hazrat Navoiyning ishq konsepsiyasi mezonlari bilan o‘lchanganda, u ilohiy tayanch Alloh g‘oyasidan mahrum ekani ayon bo‘ladi. Dunyoviy, Sharqcha aytganda, majoziy ishq ishq haqiqiy tomon yuksalgandagina ma’naviy mukammal asar vujudga kelishi mumkin.

2. Yaratganga muhabbat g‘oyasi ma’naviyatning asosi ekan, badiiy mukammal asar hamisha ham ma’noviy mukammal asar bo‘lavermaydi. Buning uchun u qay bir jihati bilan ilohiy haqiqatga esh bo‘lmog‘i lozim.

3. Hazrat Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarida tasnif qilgan ishq qismlari bir-biridan keskin farqlanmay, o‘zaro chambarchas bog‘liq. Shunday bog‘liqlikni buyuk hikmat – Allohning irodasi bor. Uni ich-ichdan tadqiq etish navoiyshunoslikning galdagi vazifalaridan.

ESSEDA ALISHER NAVOIY OBRAZI TALQINI

Shoira AXMEDOVA,
filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyga bag‘ishlangan esse va unda shoir obrazini yaratish mahorati tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: esse, ijodkor, essenavis, xayolot, erkinlik, shoir, tanqidchi “men”i.

Аннотация

В статье анализируется эссе, посвященное Алишеру Навои и его мастерству в создании образа поэта.

Ключевые слова: эссе, творец, эссенавис, фантазия, свобода, поэт, критик «Я».

Annotation

The article analyzes an essay dedicated to Alisher Navoi and his skill in creating the image of a poet.

Key words: essay, creator, essenavis, fantasy, freedom, poet, critic of "I".

“Alisher Navoiy” (Ulug’ shoir hayoti va ijodi to‘g‘risida lavhalar)” deb nomlangan esse akademik A.Qayumov qalamiga mansub. Aslida munaqqidning ijodkor haqidagi essesi o‘zbek adabiyotshunosligida XX asrning 70-yillarida alohida yo‘nalishda rivojlana boshladi. Ularda

san'atkorning tabiati, ijodining nozik jihatlari, o'ziga xos qirralarini ilg'ab, obrazli va ilmiy tafakkur chig'irig'idan o'tkazib berish tamoyili kuchli. Bu xususiyat, ayniqsa, esse-romanda yorqin aks etgan. O'zbek adabiyotshunosligida XX asrning 60-yillarining oxiridan yuzaga kela boshlagan "Ajoyib kishilar hayoti" seriyasidagi esse-romanlarda ilmiy-nazariy tadqiqotchilik yo'nalishi bilan birga ilmiy-ommaboplik va ma'rifiylik xususiyatlari ustuvor. Shu ma'noda "Ajoyib kishilar hayoti" turkumidagi asarlarda adabiyotshunoslik va tanqidchilik "fikrlari kamolining yorqin izlari" ko'rinadi.

"Alisher Navoiy" esse-romanlar silsilasini tashkil etuvchi asarlardan biri bo'lib, unda adabiy tanqidga xos ilmiy va estetik tafakkurning kengligi, erkinlik, ilmiy dalillarga doimo ham bo'ysunmaslik kabi xususiyatlar yaqqol namoyon bo'lgan. A.Qayumov dastlab 1976-yilda asarni "Alisher Navoiy" (shoirning hayoti va ijodi haqida lavhalar) nomi ostida nashr ettirgan bo'lib, u 24 qismdan iborat edi. Keyin to'ldirib, yana qayta ishlab, olim uni 1991-yilda "Alisher Navoiy" (Ulug' shoir hayoti va ijodi to'g'risida lavhalar) sarlavhasi bilan buyuk shoirning 550 yilligiga armug'on sifatida "Mashhur siymolar hayoti" seriyasida chop ettiradi.

Yangi nashrda olimning o'zi ko'rsatganidek, Navoiyning otasi, Abulqosim Bobur Mirzo haqida, shoir she'riyatiga oid yangi ma'lumotlar, "Vaqfiya", "Nazmul javohir", "Sirojul muslimiyn" va boshqa bir qancha asarlari "ilmiy va badiiy" lavhalar bilan to'ldirildi.

Essening o'ziga xos yetakchi fazilati - erkin va bermalol fikr mulohaza yuritish tamoyiliga ega bo'la turib, mustaqil syujet yo'nalishi va qahramonga ega ichki lavha - epizodlar asosida tarkib topishidir. Bu xususiyat ayniqsa, esse-romanda yaqqol namoyon bo'ladi. A.Qayumov ham shu tamoyilga asoslanib, buyuk shoirning tug'ilishidan to umrining oxirigacha bo'lgan davrni o'ziga xos ijodkorlik bilan badiiy buyoqlarda o'quvchi dunyoqarashiga moslagan holda tasvirlaydi. Shoir tug'ilishi haqidagi badiiy va ilmiy lavha "Xushxabar" deb nomlangan bo'lib, u Hirotdagi sovuq qish shamolini tasvirlash bilan boshlanadi. Shoirning tog'asi Mavlono Ali bu xushxabarni otasi G'iyosiddin Kichkinaga yetkazganda otasi shunday deydi: "Jiyaningizni sizning nomingiz bilan ataymiz. Sizdek shoir, fozil odam bo'lsin. Yana sher ham qo'shamiz. Sherdek qudratli, jasur bo'lib o'ssin. Farzandimizning nomi Alisher bo'ladi".

Tanqidchi xuddi shu tarzda keyingi qismlarda ham buyuk shoirning yoshlik yillari, o'smirligi, Sharafiddin Ali Yazdiy bilan uchrashuvi, Lutfiy, Sayyid Hasan Ardasher, Muhammad Pahlavon, Jomiy kabi ustozlar bilan

uchrashuvlari haqida hikoya qiladi. Ayniqsa, shoirning Samarqanddagi hayoti haqidagi lavhalar ta'sirchanligi bilan diqqatni o'ziga tortadi: "Samarqandda g'urbat azobini ko'p chekkan Navoiy Xurosondagi qadrdon do'stlarini sog'inib yodlar edi. Bir kuni u tanishlaridan birini Xurosonga ketadigan karvon bilan yo'lga chiqajagidan xabar topdi. Navoiy u kishi orqali Sayyid Hasan Ardasheriga bir maktub yuborishga niyat qildi. Karvon sahar payti yo'lga otlanar edi. Alisherning faqirona hujrasida tong otguncha chiroq o'chmadi. Oylab ko'nglida yig'ilgan kudurat, dard, hasratini qog'ozga to'kdi. Misralar yonayotgan shamning ko'z yoshidek tinimsiz quyilar edi..."(47-bet). Shu bilan birga asarda 294 misradan iborat she'riy maktubdan parchalar keltiriladi, uning yozilish jarayoni haqidagi badiiy lavha tanqidchining fantaziyasi kengligini, ijodkorlik iste'dodini ham namoyon etish bilan birga Navoiy qalbidagi sog'inchni, yaqinlariga munosabatni real tasvirlagani yaqqol namoyon bo'lgan.

Esseda izchillik ustuvorligi ko'zga tashlanadi. Olim xronologiyaga e'tibor berib, shoirning yuksaklikka bo'y cho'zishini qadam-baqadam tasvirlaydi. "Hiloliya" qasidasining yaratilish jarayoni, "Ilk devon" nomi bilan mashhur devon atrofidagi bahsu munozaralar, "Xazoyin ul - maoniy" va undagi she'rlarning o'ziga xos xususiyatlari sodda va shirali tilda o'quvchiga yetkaziladi.

Tanqidchi Alisher Navoiyga bo'lgan muhabbatini kitobxondan yashirmaydi, aksincha, unga ham yuqtirishga intiladi. Shoir yaratgan chinakam asarlardan olgan estetik zavqini boshqalar bilan baham ko'rishga oshiqadi. Shuning uchun kitobda olimning tanqidiy-biografik xarakterdagi barcha asarlariga xos xususiyat - ilmiy va estetik tafakkurning o'zaro sintezi, shoir ijodiga simpatiya bilan qarash, asarlariga kuchli muhabbat sezilib turadi.

Esseda ustoz-shogirdlik munosabatlari tasviriga keng o'rin berilgan. Jomiy va Navoiy o'rtasidagi do'stlik, hamfikrlilik, ustoz-shogirdlikning yorqin timsoli sifatida tarix zarvaraqlarida naqshlanib qolganki, essenavis bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan ayni shu masalaga alohida e'tibor qaratadi: "Alisher tug'ilgan yili Abdurahmon Jomiy 27 yoshli yigit edi. Alisher Navoiy shoir sifatida tanilganda Jomiy o'z davrining dong taratgan mo'ysafidi edi. Navoiy Jomiyni ta'riflab juda ko'p she'rlar bitgan, Jomiyni o'zining eng yaqin do'sti, ustози, maslahatgo'yi deb bilar edi.

"Majolisun-nafois" ("Nafis kishilar majlisi")da Navoiy Jomiyni tasvirlab bunday deb yozadi: "Mavlono Abdurahmon Jomiy – to jahon bo'lg'ay alarning yorug' xotiralarining natoyiji jahon ahlidan kam bo'lmasun va to mehr evrulgay alarning ochuq ko'ngillarining favoidi

davron xaloyiqidan kam o‘lmasin...” (82-bet).

Ustoz va shogird o‘rtasidagi samimiy, yuksak mehrga yo‘g‘rilgan do‘stlik turli jonli lavhalar (m: Jomiy devonini ko‘chirtirishga e‘tibor) keltirish orqali tasvirlanadi. Essenavis ustoz shogird orasidagi do‘stlik, ibratga loyiq yaqinlikni ularning “katta falsafiy masalalardagi hamfikrliligi, jamiyat va tabiat hodisalarini bir xil talqin etishlarigina emas, balki, ularning tabiati, kishilarga munosabatlari, dunyoqarashlari, xullas, insoniy sifatlari ham deyarli bir xil bo‘lganida” deya talqin etadiki, bu tarixiy haqiqatni tarixiy dalillar (m:Xondamir, Vosifiy va b.) ham tasdiqlaydi.

“Xamsa”ning yaratilishi, Jomiy bilan Navoiyning bu boradagi suhbatlari tasvirlangan qismda ham ustoz shogird o‘rtasidagi hurmat, tавozega e‘tibor qaratiladi: “Navoiy odob bilan qaytarib uzatgan qo‘lyozmani olar ekan, Jomiy unga dedi:

Turkiy tilda “Xamsa” bitmoq endi Siz uchun ham farz, ham qarz bo‘lib qoldi.

- Nizomiy va Xisrav meni qo‘llasalar, Siz duo bilan madadkor bo‘lsangiz, inshoolloh, bu vazifaning adosiga kirishgumdir,- dedi Navoiy” (86-bet).

Shu tariqa munaqqid Navoiy yaratgan har bir asar tavsifiga bir lavha bag‘ishlaydi. Sof belletristik esse hajman chegaralanmagan, erkin kompozitsiyali, sinkretik tarzda yaratiladi. Ammo adabiy-tanqidiy mavzuda yoziladigan esse, ayniqsa, esse-roman ham sinkretik hususiyatga ega bo‘lsa-da, unda ko‘pincha kompozitsiya qat‘iy bo‘ladi. Tanqidchining barcha mulohazalari, ular erkin, xayolotga to‘yingan bo‘lsa-da, Navoiyning hayoti va ijodini tasvirlash atrofida jipslashib, o‘quvchi ko‘z o‘ngida uning hayotiy obrazini yaratishga qaratiladi.

Esseda munaqqid o‘zini erkin his etadi, fikr oqimining chegarasizligi, his-tuyg‘ularning rang-barangligi unga katta imkoniyat beradi. Shuning uchun ham essening boshlanishidan to oxirigacha tanqidchi tafakkuri kengliklarni qamrab olib, buyuk shoir obrazini yaxlit tasvirlashga harakat qiladi. “Shunisi e‘tiborliki, muallif kitobning ko‘pdan-ko‘p sahifalarida o‘z taxayyuli, xayolotiga erk beradi, bu uslub, o‘z navbatida, asarning badiiyligini oshirib, uni yanada o‘qimishli, sehrli, qiziqarli qiladi. Olim taxayyulidan to‘yingan shoir hayoti va ijodiga doir ayrim ma‘lumotlarning hujjatli asosi bo‘lmasligi mumkin, lekin ularga biz to‘liq ishonamiz, chunki ular shoir turmushi, ijodi va taqdiriga doir shart-sharoitlar bilan ajralmas uyg‘unlikda sodir bo‘ladi”. Akademik B.Nazarovning “Usmon Nosir” esse-romani haqidagi bu mulohazalarini “Alisher Navoiy” essesiga ham qo‘llash mumkin. Chunki haqiqatan ham esse-roman yaratishdagi bunday usul

kitobxon diqqatini bir nuqtaga jamlab, asarni jozibali qilishga yordam beradi.

Munaqqid asarda Navoiy obrazini yaratishda tarixiy dalillarga suyanadi, shu birga obrazli ifoda, tasviriy vositalardan ham unumli foydalanadi. Asardagi fasllarning nomlanishida muallifning tafakkuri boyligi, hayajonlari ko‘pincha dramatismga to‘liq ekanligi, eng muhimi, qalbidagi daho ajdodiga yuksak hurmat hissi o‘quvchi yuragiga ham ko‘chib o‘tadi.

A.Qayumov asarda Alisher Navoiy ijodi haqida yosh kitobxonlarga mo‘ljallangan hikoya qilish yo‘sinini tanlaydi, shu sababli buyuk shoir hayotining ziddiyatlari, ijodining falsafiy-estetik asoslarini yoritishga ko‘p e‘tibor qaratmaydi. To‘g‘ri, Alisher Navoiy haqida yaratilgan badiiy, ilmiy asarlar ko‘p, ammo ular orasida A.Qayumovning mazkur esse-romani o‘zining ilmiy-estetik mushohadalarga boyligi, Navoiy shaxsiga buyuk ehtirom, uning ijodi va hayotini targ‘ib qilishdagi o‘ziga xos yo‘sinini bilan ajralib turadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, navoiyshunos olim, ijodkor munaqqid A.Qayumovning “Alisher Navoiy” essesi quyidagi xususiyatlarga ega: adabiy tanqidning ko‘lamli va yirik janrlaridan sanalgan esse-romanda muallifning his-tuyg‘ulari jo‘shib, satrlarga sochiladi, shuning uchun u ko‘proq erkin mulohazalarga asoslanadi. Asarda falsafiy, badiiy, publitsistik, ilmiy uslublar sintezlashtiriladi.

Eng muhimi, esseda kitobxon ko‘z o‘ngida butun hayotini, ijodini xalqiga bag‘ishlangan buyuk mutafakkir, davlat arbobi, umri davomida ustozlariga ehtirom ko‘rsatib kelgan shogird, ilm ahlini himoyasiga olgan qalbi ulkan ustoz, olti asrdan beri “nazmiy saroyini titratib kelayotgan” qalam sohibi, shoir va donishmand inson qiyofasida gavdalanitirilgan. Uning ilmiy-ma‘rifiy qimmatini shundaki, asar yosh kitobxonni buyuk ajdodining hayoti va ijodi bilan tanishtiradi, asarlarining ilmiy-estetik tavsifu talqinlari bilan shoirning badiiy olamiga yaqinlashtiradi, yoshlar qalbida daho shoirga nisbatan hurmat va qiziqish uyg‘ota olishi jihatidan ham muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ulug‘ insonlarning shaxsi, hayoti tavsiflanadigan asarlarga muhim o‘rin ajratish, adabiyot yoshlarni noma‘lum o‘tmish bilan tanishtirib, jiddiy madaniy-tarbiyaviy rol o‘ynashi jihatidan ham bunday asarlarga ehtiyoj katta bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.Qayumov. “Alisher Navoiy” (shoirning hayoti va ijodi haqida lavhalar”. 1976-yil

2. A.Qayumov. "Alisher Navoiy" (Ulug' shoir hayoti va ijodi to'g'risida lavhalar)". 1991-yil

IQBOL MIRZONING "SAMARQAND SAYQALI" SHE'RIY DRAMASIDA ALISHER NAVOIY OBRAZI TALQINI

Dilrabo QUVVATOVA,
filologiya fanlari doktori, professor.
Aziza Ikromova, BuxDU doktoranti

Annotatsiya

Iqbol Mirzoning "Samarqand sayqali" she'riy dramasi istiqlol yillari adabiyotining yorqin namunalaridan biridir. Unda Alisher Navoiyning Samarqanddagi hayoti tarixiy haqiqat va badiiy to'qima uyg'unligida tasvir etilgan. Maqolada Alisher Navoiy obrazini yaratishda ijodkor mahorati, asarning sinkretiklik xususiyatlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: she'riy drama, retrospektsiya, sinkretizm, dialog, monolog, lirizm, voqeabandlik.

Аннотация

Поэтическая драма Икбола Мирзо «Самарканд сайкали» является одним из ярких образцов литературы периода независимости. Используя в сочетании приемы исторической реальности и художественного вымысла, в ней изображена жизнь Алишера Навои в Самарканде. В статье раскрываются творческие способности автора при создании образа Алишера Навои, а также синкретические особенности создания произведения.

Ключевые слова: поэтическая драма, ретроспектива, синкретизм, диалог, монолог, лиризм, повествование.

Annotation

Iqbol Mirzo's poetic drama "Samarkand sayqali" is one of the brightest examples of literature of the years of independence. It depicts the life of Alisher Navoi in Samarkand in a combination of historical reality and artistic features. The article highlights the creative skills of Alisher Navoi in creating the image and the syncretic features of the work.

Keywords: poetic drama, retrospective, syncretism, dialogue, monologue, lyricism, storytelling.

Istiqlol yillari o'zbek dramaturgiyasida tarixiy shaxslar obrazini badiiy gavdalantirish o'ziga xos adabiy an'ana tusini oddi. Shu jihatdan O'zbekiston xalq shoiri Iqbol Mirzoning "Samarqand sayqali" she'riy dramasi alohida e'tiborni tortadi. Chuqur lirizm va dramatizm bilan sug'orilgan bu asar Navoiyning tashvishli, iztirobli, horg'in holati tasviri bilan ibtido topadi. Tadqiqotchi G.Xodjievanning yozishicha: "Asar asosidan shoirning dunyo haqidagi hayotiy falsafasi: odamzod bu hayotda bir yo'lovchi, sayyoh ekani, qismat karvoni qaerga yetaklasa shunga qarab borishi alohida o'q chiziq bo'lib o'tadi" (1, 104).

Asar ko'rinishlardan tarkib topgan. Bu – dramatik turning kompozitsion belgisi. Birinchi ko'rinishda karvonning Samarqandga kirib kelishi voqeasi tasvirlangan. Alisher Navoiy Samarqandga tashrif buyurur ekan, dastlab shahardagi ko'hna tarixiy obidalar nigohini tortadi. Asar ulug' shoirning shu lahzalardagi hayratlari tasviri bilan ibtido topadi.

Samarqand bir Mo'ysafid siymosida ulug' shoirni quchoq ochib kutib oladi:

Mo'ysafid:

Sizni ham tanidim shu baytlar bois,

Sizni farzandim deb bilar Samarqand,

Sizni shoirim deb ulug'laydi el,

Xush ko'rdik, marhabo, o'g'lim Alisher! (2,60)

Mo'ysafid – ramziy ma'noda ko'hna Samarqand timsoli. Garchi o'z yurtidan "ixroj qil"ingan bo'lsa-da, shoirni Samarqand ochiq yuz bilan kutib oladi. Bunga sabab – uning bitgan ash'orlari Turonzaminda ma'lum va mashhur ekanligidir. Bu kabi lavhalarda lirizm va epizm xususiyati uyg'unlashganligi kuzatiladi.

Alisher Navoiy biografiyasidan ma'lumki, Samarqandda unga Ahmad Hojibek homiylik qilgan. Asarda yana bir tarixiy voqelik aynan A.Hojibek bilan bog'liq. Dramaning ikkinchi ko'rinishida Sohib Siddiqning Samarqand hokimi Ahmad Hojibek huzuriga kirib, Navoiyni yo'q qilish haqidagi yorliqni taqdim etadi. Abu Said Mirzo Navoiyning butun xesh-aqrabosi, yaqinlari, tog'alarining qshu mash'um haqiqat ham ma'lum bo'ladi. Uchinchi ko'rinish Navoiyning Abu Lays Samarqandiy madrasasida shoirlar Yusuf Safoiy, Mir Qarshiy, Hiramiy Qalandar, Davlatshoh Samarqandiy, Mirzobek, Riyoziylar bilan suhbat jarayoni tasvir etilgan.

Drama boshdan oxir Navoiyning qalb iztiroblari, alamli kechinmalari asosiga qurilgan. Navoiyning bolalik yillari voqeligi – keksa shoir Lutfiy bilan uchrashuvi, onasining uni quchib erkalayotganligi, shoir tog'alari

bilan suhbat, otasi, ukasi bilan o'tgan damlari tasviri namoyon bo'ladi. Bu retrospektiya usuli hisoblanadi.

Drama Navoiyning onasini tush ko'rishi, unda kelajak bashoratining aks etishi bilan intiho topadi. Shundan so'ng ulug' shoirning yurtiga qaytishi bilan bog'liq lavhalarga o'rin beriladi.

Dramada Navoiyning qalb iztiroblari mungli ohanglarda bayon etiladi. Urushning fojia ekanligi, inson boshiga qanchalik og'ir musibat solishi, u tufayli butun oilasi, ota-onasi, bulbulzabon tog'alaridan ayrilganligi Ahmad Hojibek bilan bo'lgan dialoglarida aks ettirilgan. Shoir onaizorini eslagan paytda lirizmni kuchaytirish maqsadida Iqbol Mirzo she'riy satrlarda sinonim so'zlarni qator qo'llaydi:

Urush quyunining girdibodida

To'zg'ib bitdi bizning qutlug' xonadon...

Otamdan ayrildim, onaizorim:

Mushfig'im, munisim, g'ambodam onam!..

(Uh tortib, davom etadi.)

Qavmu qarindoshim qancha-qanchasi –

Bulbulzabon shoir tag'oyilarim

Boshini uchirdi urush shamoli (2, 64).

Ahmad Hojibek Navoiyga lutf ko'rsatadi, Fazlulloh Abu Lays Samarqandiy huzuriga yuboradi. Sohib Siddiqning Ahmad Hojibekning Navoiyga bo'lgan munosabatidan g'azablanib chiqib ketadi.

Keyingi ko'rinish suhbat sahnasi bilan boshlanadi. Bunda Navoiyning she'riyatga munosabati Riyoziy bitgan baytlarni nuktadonlik bilan tuzatishi, mantiq tarozusiga solib, betakror baytlar bitishi singarilarda namoyon bo'lgan.

Jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashmoq kerakligi Abu Lays Samarqandiyning so'zlari orqali dramada o'z ifodasini topgan:

Zulmatni yoritar ezgulik nuri,

Jaholat tig'iga ma'rifat qalqon.

Ne uchun ma'murlik bizning zaminda,

Tong sokin, kechalar osuda kechar,

Ulus shod, xotirjam kattayu kichik.

Kun sayin har ishda ravnaqu rivoj.

Boisi – bu tinchlik, osoyishtalik,

Taraqqiy asosi esa ma'rifat! (2, 69)

Hamma zamonlarda ham xotirjam yashashning asosi tinchlik va osoyishtalik bo'lib kelgan. Abu Lays Samarqandiy so'zlaridan shu haqiqatlarni anglash mumkin:

Abu Lays Samarqandiy:

*Yuksaltir qalbqo 'rg'on devorlarini!
Ajdodlar sha'niga bo'lgil munosib!
Naslu nasabingni unutma, aslo!
Ogoh bo'l, ogoh bo'l, mudom ogoh bo'l!*

Navoiy:

*Har nafasing holidan ogoh bo'l,
Balki, anga xush ila hamroh bo'l!*

Mirzobek:

*Erursen shoh – agar ogohsen, sen,
Agar ogohsen, sen – shohsen, sen! (2, 70)*

iztiroblari tasviriga keng o'rin berilgan. Mug'anniy ya'ni hofiz Navoiyning Lutfiyning lutfiga sazovor bo'lgan g'azalini kuylash asnosida savol bilan murojaat etib, shoirning qal og'riqlarini yangilaydi, bolalik xotiralarini eslatadi. Bu dardli nola dramada lirizmni kuchaytirishga xizmat qilgan. Tush motividan asarda unumli foydalanilgan. Bunda Navoiyning Samarqanddagi safari tugashi, uni Hirot kutib turgani tushida onasining aytgan so'zlari orqali kitobxonga ma'lum qilinadi.

*... Ajab, tongga yovuq bir tush ko'ribman...
Eh, onam, volidam, mushfig'im onam,
Maloyik suratli, anvor yuz bilan
Ozor bermayin deb tushimda hatto
O'sha mayin, siniq, sokin ovozda
Kelgin, bolam, deydir, ota uyingga...
Abu Said vayron etgan hovlimiz
Yana obod emish, charog'on emish (2, 80).*

Dramaning ta'sir kuchini oshirish maqsadida I.Mirzo bir necha o'rinlarda Navoiy misralaridan parchalar keltiradi. Mo'ysafid ham buyuk shoirni uning g'azallari orqali tanib oladi. Bu esa dramaga liriklik xususiyatini yorqin namoyon etgan.

Demak, dramadagi sinkretiklik xususiyati quyidagi jihatlarida namoyon bo'lgan: asarning boshdan oxir sidirg'asiga she'rda yozilishi lirizmni, monolog va dialoglar dramatismni, g'azallarning kuylanishi musiqiylikni, voqealar tizimi esa voqeabandlikni yuzaga keltirgan. Ya'ni shoir janr sifatida dramani asos qilib olgan bo'lsa-da, unda uch turning va musiqa san'atining xususiyatlarini uyg'unlashtirgan. Qolaversa, dramaning Navoiy haqida yaratilgan lirik, epik turdagi asarlardan farqi shundaki, Iqbol Mirzo ulug' mutafakkirning lirik obrazini yaratgan. Asar voqeligidan Navoiyning Samarqanddagi hayoti besamar kechmaganligini: u ko'hna

shaharda ham ilm o'rganish, ijod qilishdan to'xtamaganligini bilib olish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ходжиева Г. Ўзбек шеърӣ драмаси. –Бухоро: Дурдона, 2021.
2. Мирзо Иқбол. Самарқанд сайқали. //Шарқ юлдузи. –Тошкент, 2016. №3. –Б 57-84.
3. Куронов Д., Мамажонов З. ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010

JAMOL KAMOL IJODIDA ALISHER NAVOIYNING O'RNI

Ergash OCHILOV,
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya

Maqola Alisher Navoiyning Jamol Kamol ijodida tutgan o'rni masalasini yoritishga bag'ishlangan. Qo'yilgan masala Jamol Kamolning Alisher Navoiy g'azallariga tatabbulari, muxammaslari, uning ta'siri va ta'rifida yaratgan she'ru misralari, ulug' shoirga bag'ishlangan maqola va suhbatlari, forsiy qasida va g'azallaridan amalga oshirgan tarjimalarining qiyosiy tahlili asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Jamol Kamol, adabiy ta'sir, tatabbu, g'azal, muxammas, hikoyat, maqola, tarjima.

Аннотация

Статья посвящена роли Алишера Навои в творчестве Джамала Камала. Вопрос раскрывается на основе татаббу Джамала Камала на газели Алишера Навои, мухаммасов, стихотворений, созданных под его влиянием и описанием, статей и бесед которые посвященных великому поэту, сравнительного анализа переводов с персидских стихов и газелей.

Ключевые слова: Алишер Навои, Джамал Камал, литературное влияние, татаббу, газель, мухаммас, рассказ, статья, перевод.

Annotation

The article is devoted to the role of Alisher Navoi in the work of Jamal Kamal. The issue is revealed based on Jamal Kamals tatabbus to Alisher Navois ghazals, muhammas, poems which created through his influence and description, articles and conversations dedicated to the great poet and comparative analysis of translations from persian poems and ghazals.

Keywords: Alisher Navoi, Jamal Kamal, literary influence, tatabbu, ghazal, muhammas, story, article, translation.

O‘zbekiston xalq shoiri, nuktadon adabiyotshunos, mohir mutarjim, otashin publitsist Jamol Kamol ijodini Alisher Navoiyning boy va rang-barang adabiy merosining ilhombaxsh ta’siridan ayri holda tasavvur ham qilib bo‘lmaydi. Uning shoir o‘laroq shakllanishi va she’riyatda o‘z yo‘lini topishida bu ulug‘ salafining ma’naviy madadi beqiyos.

Bo‘lajak shoir hali o‘quvchilik yillaridayoq Alisher Navoiy g‘azal va ruboiylarini sevib o‘qigan va yod olib aytib yurgan. Shu orqali bolaligidayoq she’r shavqi uning hassos qalbiga, aruziy ohanglar sehri oshiq ruhiga singgan.

O‘sha yillarni eslab, shoirning o‘zi shunday deydi:

“– Uchqun bo‘lmasa, o‘t chiqmaydi. Har nechuk qobiliyat insonning tabiatida bo‘lishi lozim. Adabiyotga muhabbat mening qonimda bo‘lgan shekilli. Maktab va kitob puflab o‘t oldirdi, yondirdi uni... Navoiy hikmatlari, ruboiy, g‘azallarini ilk daf’a o‘sha yillarda yuragimga jo qildim.

Navoiydan ruhlanib she’rlar yoza boshladim...” (4,38).

Bir umr so‘z mulkining sultoni asarlarini sevib mutolaa qilib kelgan Jamol Kamolning shoir sifatida shakllanishida ham, ijodiy uslubining muayyanlashuvida ham bu zabardast so‘z san’atkorlarining ta’siri katta.

Erkin Vohidovdan keyin zamonaviy g‘azalchilik taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan va bu ko‘hna janrga yangi hayot bag‘ishlagan shoirlardan bo‘lmish Jamol Kamol bu yo‘lda Alisher Navoiy ijodini o‘ziga mayoq deb bildi. San’atkor shoirdan u ijod sir-sinoatlarini o‘zlashtirdi, mahorat sabog‘ini oldi, so‘zni sehrli tayoqchaday o‘ynatishni o‘rgandi.

Jamol Kamol g‘azallarida mumtoz so‘z san’ati an’analari ta’siri nihoyatda kuchli va bu ilhombaxsh ta’sir birinchi navbatda g‘azal mulkining sultoni g‘azaliyoti samarasidir.

Jamol Kamol g‘azal bo‘stoniga qadam qo‘yganidayoq g‘azal mulkining sultoni ruhidan madad so‘raydi va ko‘zimning nuri bilan ra’no guliday g‘azal yaratish uchun Mir Alisherning xoki poyini ko‘zimga surtaman deb yozgan edi:

*Mir Alisher xoki poyin
Ko‘zga surtarman, Jamol,
To yozay deb ko‘z nurim birlan
Guli ra’no g‘azal... (1,261)*

Jamol Kamolning ijodiy taqdirida Alisher Navoiy har tomonlama keng va chuqur rol o'ynagan bo'lib, bu ta'sir qirralari va ilhom samaralarini bir necha yo'nalishga bo'lib tadqiq qilish mumkin:

- Jamol Kamolning Alisher Navoiy g'azallariga tatabbulari;
- Jamol Kamolning Alisher Navoiy g'azallariga muxammaslari;
- Jamol Kamolning Alisher Navoiy yo'lida bitgan g'azal va baytlari;
- Jamol Kamolning Alisher Navoiy ta'rifida yozgan she'rlari va satrlari;
- Jamol Kamolning ulug' shoir hayoti va faoliyati bilan bog'liq hikoyatlari;
- Jamol Kamolning ulug' shoirning sevgisi haqida folklor motivlari asosida bitgan “Navoiy muhabbati” dostoni;
- Jamol Kamolning Alisher Navoiy haqidagi tadqiqotlari, maqolalari va fikrlari;
- Alisher Navoiy forsiy qasida va g'azallarining Jamol Kamol tomonidan amalga oshirilgan tarjimalari va hokazo.

Jamol Kamol Alisher Navoiyning “umid”, “qadah”, “o't”, “bor edi”, “etmas” radifli qator g'azallariga tatabbular qiladi, lekin bu tatabbularda vazn va radif saqlangani bilan mavzu, mazmun va qofiya mutlaqo yangi. Jumladan,

*Ey na xush damlarki ul,
Yonimda yorim bor edi,
Tal'ati birlan munavvar
Ro'zgorim bor edi (2,232), –*

misralari bilan boshlanadigan 8 baytli g'azali Navoiyning:

*Bor edi ul hamki, bir chog' bizga yore bor edi,
Kulliy ar yor o'lmasa, filjumla bore yor edi (NSh,621), –*

matlali 7 baytli g'azaliga tatabbu ekanligi ko'rinib turibdi. Lekin bu shakliy o'xshashlik mazmunning yangi o'zanda davom etishiga xalal bermagan.

Mazmun jihatidan esa ayni g'azalga shoirning mashhur:

*Aylamang bekasligimni ta'n, bir kun bor edi
Menda ham bir nozanin chobuksuvor, ey do'stlar (BV,140), –*

baytli g'azali ta'sir ko'rsatgani shubhasiz.

Bu g'azal hayotiy asosga ega bo'lib, uni Jamol Kamol bir umrlik hayot hamrohi Vohidaxonimdan judo bo'lgan ayriliq kunlarida bitgan.

Jamol Kamol taxmislari o'zaro ijodiy musobaqa va hamkorlikning, salaflar “panjasiga panja urish”ning go'zal namunalaridir. Chunki u zabardast so'z san'atkorining o'zini to'lqinlantirgan, qalbida aks sado bergan g'azallariga muxammas bog'laydi va ulardagi fikrlarni rivojlantiradi

va to'ldiradi, tuyg'u-kechinmalarni teranlashtiradi va rang-baranglashtiradi, timsol-u tashbehlar shodasini boyitadi va yangi qirralarini ochadi. Jumladan, Navoiyning "Ko'nglim ma'shuqa zulfining asiriga aylangan, binobarin, ishqim sharhini men telbadan emas, o'sha muhtalodan so'rang", – deya nozik lutf asosiga qurilgan baytini "Ey yor, men qanday qilib ishqimni izohlab bera olaman, yaxshisi, she'rim uni olamga sharhlab bersin, qolaversa, bulbul bog' ichra chah-chahlab, ishqim dostonini kuyga solyaptiku", – tarzidagi g'azalda ifodalangan mazmunni ochib beradigan misralar bilan to'ldiradi – natijada ishq sharhining keng tafsilotini o'z ichiga olgan muxammas bandi vujudga keladi:

*Men bugun so'ylay nechuk, ey yor, ishqim sharhini,
So'ylasin olamga shu ash'or ishqim sharhini,
Bog' aro bulbul etar takror ishqim sharhini,
Ko'nglim ul zulf ichradir, zinhor ishqim sharhini,
Istamang men telbadin, ul muhtalodin istangiz (5,21).*

U Alisher Navoiyning "Xil'atin to aylamish jonon qizil, sorig', yashil", "Vafo ahliga davrondin yetar jabr-u jafo asru", "Istaganlar bizni sahroyi balodin istangiz" misralari bilan boshlanadigan g'azallariga ham betakror taxmislar bog'lagan.

Jamol Kamol ko'plab she'rlarida ham turli munosabatlar bilan ulug' Navoiyni tilga oladi: goh uni ta'riflasa, goh biror fikriga shafe' keltiradi; goh uning biror bayt-u misrasini tazmin qilib olsa, goh biror timsol-u tashbehini davom ettirib, uning yangi bir qirrasini ochadi; goh esa ulug' shoir tasvir yoki qiyos asosi bo'ladi. Chunonchi, "O'zbekiston tuni" she'rida bog' ichra esgan mayin nasim mavjida Alisher qalbining shirin javlonini ko'radi:

*Bog' aro epkinning mavjida shu chog'
Alisher qalbining shirin javloni... (1,60)*

Hassos so'z ustasi Oybek vafotiga bag'ishlangan "Alvido" marsiyasida esa uning ruhida "Alisher ilhomi kashf etgan olam" yashashiga ishora qiladi:

*Unda jo'shar edi o'tli bir ummon,
O'zbekning zakosi edi unda jam.
O, uning ruhida yashardi omon
Alisher ilhomi kashf etgan olam! (1,80)*

"Alisher Navoiy g'azallari – go'zallik mulkning mangu so'lmas chechaklaridir. Ularda ishq bor – alam bor, dard bor – farah bor. Beorom, otashin qalbning buyuk talpinishlari, yuksak, olijanob ruhning betakror

suratlari, manzaralari...”, – deya ta’rif etib, “Navoiy muhabbati” dostonida uning sha’nida mana bunday baytlar tizadi:

*Ma’rifat mash’ali bo’ldi Navoiy,
Basharning afzali bo’ldi Navoiy.*

“Suvaydo” (1,137–138) she’rida esa Navoiy lug’atidagi shu birgina so‘zining ma’no qirralari talqinidan boshlanib, inson va olam tahliliga o‘tib ketadi.

Navoiyning adolat va zo‘ravonlik haqidagi fikrlari asosida esa alohida bir sakkizlik yozadi. “Anvarmirzo hikoyatlari” turkumida ham Alisher Navoiy bilan bog‘liq uchta hikoyat keladi.

Dunyo adabiyoti va she’riyatini teran o‘rgangan mashhur yapon donishmandi Daysaku Ikeda o‘zbek xalqining mutafakkir shoiri Alisher Navoiyni ham o‘zining ma’naviy ustozlaridan biri deb bilgan va uning tashabbusi bilan o‘rnatilgan o‘zbekistonlik jahonga mashhur haykaltarosh Ravshan Mirtojiyev ishlagan Navoiy haykali 2005-yildan beri Tokiodagi ulug‘ shoirlar xiyobonida – Soka Gakkay universiteti bog‘ida Sharq ijodkorlari safining boshida qo‘r to‘kib turibdi. Ayni haykalning o‘rnatilishi g‘oyasi tug‘ilishi va uni amalga oshirilishi bilan bog‘liq hikoyatda ulug‘ olim tilidan mashhur shoir sha’nida, jumladan, shunday so‘zlarni o‘qiymiz:

*Siz baxtlisiz, yashab ulug‘
allomalar elida,
Har soniya gaplashasiz
Navoiyning tilida (5,202).*

Naql qilishlaricha, Alisher Navoiy Husayn Boyqaro huzuriga har bir masalani to u hal bo‘lmaguncha to‘qqiz martagacha ko‘tarib kirishga haqli bo‘lgan. Shunda ham masala hal bo‘lmasa, o‘ninchi gal o‘z bilganicha ish tutishi mumkin edi. Aytaylik, hirotliklarni Xorazmga ko‘chirish masalasida shoir hukmdor huzuriga to‘qqiz marta kirib, oxiri ularning sonini uchdan bir qismga qisqartirishga erishgan ekan. “Buyuk hoji hikoyati” shu asosga qurilgan bo‘lib, Navoiy Sultondan to‘qqiz marta hajga borish uchun ijozat so‘raydi, lekin barcha iltimoslari rad etilgach, o‘ninchi marta so‘rab o‘tirmay o‘z ixtiyori bilan haj safariga chiqadi, lekin yo‘lda qo‘liga shoh maktubi yetib, haj orzusi armon bo‘lib qoladi. Maktubda, jumladan, shunday yozilgan edi:

*Yana shuki, xalq dardiga
yuzlab davo etdingiz,
Haj farzini bir bor emas,
yuz bor ado etdingiz (5,235–236)*

Yana bir hikoyat Shayx Abdurazzoq Yunus hazratlarining Navoiyga atab haj ado etgani haqida.

Navoiy va Guli muhabbati xalq ichida keng tarqalgan bir rivoyat, Guli folklorda vujudga kelgan to‘qima bir obraz bo‘lganidek, Navoiy va Xadicha sevgisi ham bir taxmin. Chunki ilm ahli orasida Husayn Boyqaroning sevimli xotini Xadichabegimga shoirning yoshlikda ko‘ngli bo‘lgan degan bahs-u munozaralar yuradi. Navoiyning Mahdiul’yoga bag‘ishlangan bir necha g‘azallari bunga asos bo‘lgan esa ajab emas. “Navoiy muhabbati” dostoniga ayni qarashlarning badiiy talqini deb qarash kerak.

Shoir Eron sayohatiga borganida safar taassurotlari asosida yozgan turkumini ham “Navoiydan qadamjo deb...” ataydi va buyuk so‘z san’atkori tahsil olgan bu yurtidan uning izlarini izlaydi, nafasini tuymoqchi bo‘ladi.

*Kezib Mashhadni, maktab, madrasa,
balki ilmgoh deb,*

Necha ma’voga bosh urdim,

Navoiydan qadamjo deb... (4,11)

Jamol Kamol Alisher Navoiy haqida alohida tadqiqot yaratmagan bo‘lsa ham, “Lirik she’riyat” nomli yirik tadqiqotida Alisher Navoiy ijodiga ham juda ko‘p murojaat qiladi: lirika tabiati, his va kechinma ifodasi, lirikada xarakter, tabiat va zamon, lirik va liro-epik asarlar, lirikada kompozitsiya kabi muhim ilmiy masalalar tadqiqida ulug‘ shoir ijodidan qator misollar keltiradi. She’riy san’atlarning-ku deyarli barchasi Navoiyning badiiy barkamol baytlarini keltirish bilan asoslanadi. Jumladan, adabiyotning hayot va zamon bilan chambarchas bog‘liqligi haqida fikr yuritir ekan, “klassik lirikamizning Navoiy nomi bilan shuhrat topgan oltin asri o‘sha davr milliy, ijtimoiy hayotining taraqqiyot tendentsiyalari bilan uzviy bog‘liqdir” (4,88), – deb yozadi. Lirik kechinma tabiatini tahlil qilganida ham Navoiydan misol keltiradi:

“Lirikada lirik kechinma hukmronlik qiladi, hamisha ustun bir vaziyatni egallaydi. Shunday ekan, lirik kechinmaning o‘zi nima? Nimalardan tarkib topadi? Mohiyatini nimalar tashkil etadi? Takomiliga nimalar yetkazadi?. Bu savollar g‘oyat muhim. Nainki har bir davr, har bir adabiy avlod uni ko‘ndalang qo‘yib, o‘zicha javob berishga intiladi. Shu asosda lirikaning ijtimoiy-estetik qimmatini tayin etiladi. Shu asosda birovlar talqinida lirika ijtimoiy-estetik taraqqiyotni olg‘a suruvchi muhim faktor, kurash quroli bo‘lib gavdalansa, birovlar talqinida mavhum sezgilar olami, tumanli xayollar dunyosi tusini oladi.

O‘lmas Navoiyning:

Nazmki, ham suvrat erur xush anga,

Zimnida ma'ni dag'i dilkash anga, –

misralarida biz birinchi talqinning yorqin namunasi ko'ramiz. Shoirimiz aytmoqchi "nazm zimni" (ichi, mag'zi)dagi "dilkash ma'ni" tahlil etayotganimiz lirik kechinmaning tarkibini tashkil etadi. Bu tarkib ikki element – fikr va hisdan iborat bo'lib, yaxlit holda ehtirosli fikr yoki fikriy ehtiros, deb ataladi. Negaki, "nazm zimni"dagi "ma'ni (fikr)" "dilkash" bo'lishligi uchun u ehtirosga o'rab berilishi kerak" (4,91).

Adabiy janrlar tadqiqida ham Navoiyning g'azal, qasida, muxammas, musaddas, mustazod, musamman, ruboiy, qit'a kabi janrlar taraqqiyotidagi xizmatlarini ko'rsatib o'tadi. Chunonchi:

"Alisher Navoiy ijodi o'zbek she'riyatida g'azalni eng yuksak cho'qqiga ko'tardi, g'azalsarolikni haqiqiy shoirlikning mezoniga aylantirdi" (4,146).

"Umar Xayyom, Navoiy, Bobur, Bedil Sharqda ruboiy ustozlari sifatida nom qozonganlar" (4,148).

Lirikada kompozitsiya masalasini tekshirar ekan, Navoiyning g'azal qurilmasini shakllantirishdagi mahoratini ibrat o'laroq keltiradi:

"Alisher Navoiy bir g'azal doirasida bir necha masalaga qo'l urmasdan, yagona bir fikr, yolg'iz bir motivni pog'onama-pog'ona rivojlantirishni, shu asosda g'oyaviy yaxlitlikka (demak, kompozitsion butunlikka ham) erishishni targ'ib qilgan edi" (4,167).

Bundan tashqari Jamol Kamol Alisher Navoiyning mashhur, lekin murakkab uslubdagi "Qizil, sorig', yashil" radifli g'azalini sharhlab maqola yozgan. Mazkur maqolada, jumladan, mana bunday teran ilmiy fikrlarni bildiradi:

"Navoiyning har bitta bayti zamirida bir, uch, besh yoki o'nlab ma'no va mazmunlar yashirin, inchunun ularning izohi uchun bir, uch, besh yoki o'nlab talqinlar tug'ilishi muqarrar. Ularning qirralari, chizg'ilari, tovlanishlari, ramz-u ishoralari behisob. Bir yo'la qamrab olib bo'lmaydi. Dunyoni bir qarashda qamrab yoki bitta talqinga sig'dirib bo'lmaganidek... Lekin Navoiy dunyoqarashining bosh ustuni bor. U shoir dunyosini, uning osmondek azamat gumbazini boshida tikka ko'tarib turadi. Bu – tasavvuf ta'limoti, naqshbandiylik tariqati. Shoir falsafasi ana shu ta'limot, ana shu tariqatga suyanadi. Bu ta'limot va tariqatning qisqacha mazmuni shunday: olamdan maqsad – odam, odamdan maqsad – Xudo, Xudodan maqsad – kamolot, kamolotning yo'li esa cheksiz, bu yo'lga chiqqanlar "haqiqat yo'lchilari" atalib, ishq-muhabbat ularga rahnamo bo'lgay... Alisher Navoiy olam va odamni ana shu nuqtai nazardan kuzatadi va idrok etadi, boshqacha aytganda, u olam markazida odamni, odam siymosida olamni ko'radi, olam

va odam birligida esa "husni mutlaq", "mehri mutlaq" quyoshining rang-barang shu'lalarini ko'rib, hayrat va hayajonga tushadi. Uning g'azallari haq-haqiqatning ana shu cheksiz shu'lalari qarshisidagi cheksiz hayrat va hayajonlarning so'ngsiz nidolari, sadolaridir" (3,289–290).

Yana "Navoiy va biz..." nomli maqola yozib, shoir va zamon bilan bog'liq fikr-u qarashlarini bayon etadi. "Millatning qo'rg'oni.." maqolasida esa Alisher Navoiyning davlat arbobi sifatidagi siyosiy-ijtimoiy faoliyatiga baho beradi.

Ko'plab maqola va chiqishlarida Navoiyning she'rlari va hikmatli so'zlaridan misollar keltirib, tahlil qilib beradi, o'zining fikrini tasdiqlaydi. Bu shoirning ulug' salafi asarlarini bir umr mutolaa qilib kelgani va ijodini yaxshi bilishidan dalolat beradi. bu chiqishlar orasi ulug' shoirning ko'plab durdona bayt-u misralari va hikmatli so'zlari bilan tanishamiz.

"Xamsa"ning ilk dostoni – "Hayrat ul-abror"ning tashna zaminni yomg'ir qatralari bilan serob etadigan bog'liq bulut kabi boshqalarga foyda yetkazuvchi kishilar ta'rifiga bag'ishlangan 13-maqolatida xalqqa zarar va foyda yetkazuvchilar haqidagi fikr-mushohadalarining xulosasi sifatida kelgan "Agar sen chin inson bo'lsang, xalq g'amini o'zining g'ami deb bilmaydigan kishini odam dema" ma'nosidagi:

Odami ersang, demagil odami

Oniki, yo 'q xalq g'amidin g'ami (6,210), –

nomli mashhur baytni Alisher Navoiyning hayotiy dasturi, umrining bosh shiori, ulug' shoir insonparvarligi va xalqparvarligining oliy darajadagi badiiy ifodasi deyish mumkin. Umuman, bu bayt chinakam inson umrining asosiy qoidasi, uning hayot kodeksi bo'lishi lozim. Shuning uchun ham Jamol Kamol menga qolsa, uning ayni "shohbaytini butun dunyo parlamentlari binosi peshtoqiga yozib qo'ygan bo'lardim" (4,62), – degan haqqoniy fikrni ilgari suradi.

"Quyoshdek ravshan haqiqat", "Millatning sharafi", "Bir piyola og'u", "Ruhiyat yulduzi", "Ma'naviyatimizning Izzat Sultoni" kabi qator maqolalarida ham o'z fikr-u mulohazalarining tasdig'i uchun buyuk mutafakkirning durdona fikrlariga murojaat qiladi, purma'no she'rlaridan iqtiboslar keltiradi.

U Alisher Navoiyning forsiy merosidan 200 g'azal va 10 qasidani an'anaviy vaznida – aruziy jilosi bilan tarjima qilib, "Foniy gulshani" nomi bilan alohida kitob holida nashr ettirdi (3). Uning Sharq mumtoz so'z adabiyotini yaxshi bilgani, forsiy adabiyot tarjimasida katta tajriba to'plab, yuksak mahorat hosil qilgani, eng muhimi, tiynatida sharqona ruh mavjudligi, o'zi ham aruzda hassos g'azallar, purma'no ruboiylar va

oshiqona muxammaslar yozib, qalami qayralgani Foniylar gʻazallari va qasidalari tarjimasi muvaffaqiyatini taʼminlangan omillar sirasiga kiradi. Chunonchi:

Olam xoham, ki nabvad mardumi olam dar oʻ,

K-az jafoi mardumi olam naboshad gʻam dar oʻ (5,494), –

bayti bilan boshlanadigan ramali musammani maqsur vaznidagi muxtaraʼ Foniylarning eng goʻzal va mashhur gʻazallaridan boʻlib, uni Jamol Kamol oʻz vazni bilan maromida tarjima qilgan va tarjimada shakl va mazmun birligining yorqin namunasini yaratgan:

Olam istarmanki, unda ahli olam boʻlmasin,

Unda olam ahlining bedodidin gʻam boʻlmasin (3,45).

Tarjima deyarli soʻzma-soʻz asliga muvofiq – faqat “mardumi olam” iborasini muqobilini topib “ahli olam” deb oʻzbekchalashtirgan. Chunki “mardumi olam” oʻquvchiga biroz tushunarsiz, “ahli olam” esa oʻz soʻzimizga aylanib ketgan. Yana vazn taqozosiga koʻra “jafu” soʻzini “bedod” deb oladiki, bu ham uning mahoratidan, zero bu soʻzlar oʻzaro maʼnodosh hisoblanadi.

Mohir mutarjim Alisher Navoiyning “Sittai zaruriya” (“Olti zarurat”) va “Fusuli arbaʼ” (“Toʻrt fasl”) turkumlariga kirgan 10ta forsiy qasidasini ham maromiga yetkazib tarjima qilgan.

Maʼlum boʻladiki, Jamol Kamolning ijodiy taqdirida “shams ul-millat” Alisher Navoiy alohida oʻrin tutadi: u gʻazal mulki sultonining qator gʻazallariga tatabbular qiladi, taxmislar bogʻlaydi, uning taʼsirida bayt-u misralar tizadi, buyuk salafining baʼzi timsol-u tashbehlarini rivojlantirib, ularning yangi qirralarini ochadi, muayyan fikri tasdigʻi yo rivoji uchun sheʼrlarida bayt-u misralarini tazmin sifatida keltiradi, baʼzi asarlariga epigraf qilib oldi, gʻazallarini sharhlab, ulugʻ shoir haqida maqolalar yozadi, turli chiqishlarida fikrlar bildiradi, benazir soʻz sanʼatkori taʼrifida sheʼr-u baytlar ijod qiladi. Umuman, “Alisher Navoiy va Jamol Kamol” alohida tadqiqot mavzuyi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Алишер Навоий*. Тўла асарлар тўплами, X жилдлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.

2. *Жамол Камол*. Сайланма. Олти жилдлик. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2018–2020.

3. *Мир Алишер Навоий*. Фоний гулшани (Ғазаллар ва қасидалар). Форсийдан Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: “Meriyus”, 2011.

ISAJON SULTONNING “ALISHER NAVOIY” ROMANI HAQIDA

Gulbahor ASHUROVA,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya

Ushbu maqolada Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” asarining badiiy qimmatiga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, roman shu mavzudagi tarixiy asarlar bilan qiyosan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: roman, shaxsiyat, ma’rifat, ma’naviyat, navoiyshunoslik.

Annotation

This article focuses on the artistic value of Isajon Sultan's Alisher Navoi. The novel is also comparatively analyzed with historical works on the subject.

Keywords: novel, personality, enlightenment, spirituality, Navoi studies.

Bugungi kunda Alisher Navoiy shaxsiyati va ijodiga bo‘lgan munosabat har doimgidan ham dolzarblik kasb etmoqda. Barkamol, ulug‘ insonlar nafaqat zamondoshlar e’tirofiga sazovor bo‘lgan, balki barcha zamonlarda ma’naviyat va ma’rifatning taraqqiyot negizi bo‘lib xizmat qilishgan. Mustaqillik davri Alisher Navoiy ijodini butun dunyoda mohiyati va ahamiyatini tatbig‘i va tadqiqi bilan shug‘ullanish “navoiyshunoslik” sohasining asosiy tamoyiliga aylandi. Quvonarlisi, navoiyshunoslik sohasida zahmat chekayotgan olim, yozuvchi, shoirlar Navoiy ijodi nuridan ingan ziyoni 580 yildan buyon anglash-anglatish yo‘lidalar. Navoiy olamiga nazar solib, uning qanchalik ulug‘ligiga amin bo‘lmaylik, uni targ‘ib-u tadqiq etish ilmi ham shunchalik ahamiyatlidir.

Mustaqillik davri o‘zbek adabiyoti uchun muhim jihatlarni namoyon etishi bilan birga, ijodkorga o‘zi istagan qahramon obrazini yaratish huquqini ham berdi. Barcha adabiy janrlar kabi o‘zbek romanlari timsolida ham muayyan evrilish jarayonlari ko‘zga tashlandi. Xususan, bunday o‘zgarish tarixga munosabat va tarixiy shaxslarga estetik munosabat tarzida yaqqol namoyon bo‘layotganligini Omon Muxtorning “Navoiy va rassom Abulxayr” romani, Asad Dilmurod qalamiga mansub “Pahlavon Muhammad” qolaversa, Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romani misolida ko‘rish mumkin. Yaqinda bo‘lib o‘tgan “Alisher Navoiy” romani taqdimotlarida Shuhrat Sirojiddinov, Shuhrat Rizayev, Bahodir Karimov,

Ilhom G'ani, Abdulla Ulug'ov, Akrom Dehqonov, Umida Rasulova singari olimlar turli fikr-mulohazalarini bildirishdi.

Oybek domlaning Navoiy romanidan qariyb 80 yil o'tib, Isajon Sulton hazrat Navoiy haqida romanni yozdi. Kitobni tez o'qib chiqishga harakat qildim. Ammo, bu kitobni mushohada bilan o'qish lozimligini angladim. Bu roman tezda, yo'l-yo'lakay o'qiladigan asar emas edi. Uni diqqat bilan, har bir so'z yukini, yozuvchining nima demoqchi ekanligini his qilgan holda o'qish kerak. Yozuvchi ko'p izlangani, mashaqqat chekkani bilinadi. Romannning tili ravon. Isajon Sultonga Oybekning "panjasiga panja urish" oson bo'lmagan! Asarda Alisher Navoiyning inson sifatidagi ko'ngli, hayoti, quvonchu qayg'usi, iztiroblari, ishq, orzusini his etamiz. Tarixiy fojeliq – Mo'min mirzoning qatli asarda jonli, qalbni o'rtaguvchi tasvir bilan yoritiladi. Mo'min Mirzoning qatl chog'ida: "Bobom bu qilmishi uchun u dunyoda Tangrining oldida javob beradi", – degan hayqirig'i yuraklarni larzaga soladi. Romandagi ushbu epizod Oybekning romanidan ko'ra yaxshiroq yoritilganligini aytish mumkin. Moddiy dunyo ota-bola orasida ziddiyat va nafrat tug'dirsa, Navoiy hamisha sulh va murosasiz yo'lidan yuradi.

Abulmuhsin o'g'li isyoniga Husayn Voiz Koshifiyni yuboradi. Ammo jazavaga tushgan o'g'il uni tinglamaydi. Majbur bo'lgan Boyqaro Alisher Navoiydan najot so'raydi. Oqibatda shahzoda qalbini faqat Navoiygina yaxshilik tarafga o'zgartira olgan. Navoiyning shahzodalarga yozgan maktublari va nasihatlari alohida axloqiy-ma'naviy asardir. "Ota-sening vujudi sababing, Ota oldida dol, lol bo'lish kerak. Men sening oldingga "sin" harfiga o'xshab oqib keldim", – deydi.

Asarda Alisher Navoiyning yaqin qarindoshlari, tog'alarining o'rni, uning Husayn Boyqaro bilan munosabatlari juda go'zal ifodalangan. Navoiyning dinga homiylik qilgani haqida gap boradi. Aslida, badiiy asar o'quvchiga yangi va yaxshi ma'lumotlar ulashadi. Ulug' Navoiyning tug'ilganidan boshlab to vafotiga qadar bo'lgan tafsilotlar asarda izchil aks etgan.

Ustoz Oybek mashhur romaniga "Navoiy" deb nom qo'ygan edi. Isajon Sulton asarini "Alisher Navoiy" deb atagan. To'g'ri, birinchi nomda salobat, ulug'vorlik bor. Ikkinchi nomda esa samimiylik bilan oddiylik, ko'ngilga qandaydir yaqinlik ustunday tuyuladi.

Isajon Sulton hozirgi adabiyotimizda ancha jiddiy va dadil odim otib kelayotgan adiblarimiz silsilasida o'z o'rni va mavqeiga ega bo'lib turgan adiblarimizdan biri. Uning tarixiy mavzuga oshuftaligi alaqachon ko'plab o'zbek kitobxonlari ko'ngliga ham maqbul va manzur bo'lib ulgurgani yaxshi ma'lum.

Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro munosabatlari tasviri va talqinida adib ancha kengroq va chuqurroq qarashlarga egaligini ko'rsatgan. Bu tarixni puxta o'rganish, tarixiy hodisalar mohiyatini ilmiy va mantiqiy, qolaversa, falsafiy va, eng muhimi, haqiqiy ijodkor xalqiga berilgan tug'ma intuitsiya va uchqur xayol – badiiy fantaziyaning go'zal omuxtaligi bilan kuzatish va baholashda ochiq ko'rinadi. Natijada bu munosabatlar zamiridagi bor haqiqatning asosiy qirralari e'tibor markazida bo'lgan.

Asar syujeti va kompozitsiyasi puxta o'ylangan. Bir qarashda u anchayin sodda bo'lib tuyulishi ham mumkin. Voqealar rivoji go'yo vaqt oqimiga qo'yib berilgan. Avval Navoiyning bolaligi, keyin yigitlik chog'lari, yetuklik davri, umr poyoni... Darvoqe roman qismlari ham o'ziga xos. Ular to'rt bo'lakdan iborat. Qismlar "G'aroyib us-sig'ar", "Navodir ush-shabob", "Badoye' ul-vasat" hamda "Fovoyid ul-kibar" deb nom olgan. Ammo bu oddiylik shu qadar tabiiy va samimiyki, sahifadan sahifaga o'tgan sayin, kishi kitobga ko'proq bog'lanib qolayotganini, uning keyingi sahifalariga intilish va qiziqishining tobora kuchayib borayotganini ko'proq his qilib boradi.

Qismlarning nomlanishi tasodifiy emas. Ularda lirik ohang ochiq sezilib turadi. Bu bejiz emas, asarning butun ruhida shu ohangning ustuvor mavqei his etiladi. Bu narsa qahramonlar ruhiyati tasvirida ham, Isajonning so'z tanlashi va qo'llashida ham nazardan chetda olmaydi. O'rni kelganida ta'kidlash joizki, asarda Alisher Navoiy asarlariga, ayniqsa, lirik merosiga murojaat ham ancha salmoqli mavqega ega. O'rni-o'rni bilan ularning tahlil va talqinlari ham shoirona, ijodkorona nigoh bilan kiritib o'tilgan. Bu talqinlar kitobxonni Alisher Navoiyning lirik olamiga olib kirish, ulug' hazrat shaxsiyati bilan yaqindan tanishtirish uchun munosib vositalar bo'la olgan.

Asarda Abdurahmon Jomiy obrazi o'zgacha mehr bilan tasvirlangan. Buning uchun adib ko'plab adabiy shakl va usullardan juda ustalik bilan foydalangan.

Nazarimizda Isajon Sulton uchun akademiklar Vohid Abdullayev hamda Botirxon Valixo'jayevlarning Navoiyning Samarqanddagi hayotiga oid tadqiqotlari yaxshi manba bo'lgan: "Samarqand... Mo'jizakor mehnatkash insonning teran fikri, mohir qo'llari bilan bunyod etilgan me'morlik obidalari bilan mashhur, ne-ne olim-u adibni, shoir-u nosirni, mutafakkir-u muarrixni, rassom-u xonandani, zarrinqalam kotib-u maftun etuvchi navozanda-yu sozandalarni yetishtirgan tabarruk shahar. Samarqandning tarixiy yodgorliklari ko'rilar ekan, shaharning qadim ko'chalaridan yurilar ekan, ularda Jomiy va Navoiy ovozlari eshitilgandek

bo‘ladi, tabarruk poyqadamlarining izlari tasavvur etiladi va bu zaminda yurish naqadar sharaflı ekanini his qiladi kishi.

Abdurahmon Jomiy Samarqand muhitida barkamollikka erishishga naqadar intilgan bo‘lsa, ulug‘ o‘zbek shoiri Alisher Navoiy ijodiyotining yuqori zinalarga qadam qo‘yishida Mirzo Ulug‘bek yaratgan ilmiy-adabiy muhit ta’siri-yu ustoz Abullaysiylar xonadonining sabog‘i ham shunchalik sezilarli va samarali bo‘lgan”¹. “Alisher Navoiyning Samarqanddagi hayoti va ijodi haqida so‘z ketganda, xususan Abullaysiylar xonadonining e’tibori va ahamiyati alohida ta’kidlanadi. Chunki Navoiyning o‘zi ham asarlarida bu xonadonning zabardast vakili Fazlulloh Abullaysiyni, uning farzandlari Xoja Xovand Abullaysiy, Xoja Abulqosim Abullaysiylarni nihoyatda hurmat bilan eslaydi, keyinchalik Hirotga borgan o‘g‘illarini qo‘llab-quvvatlaydi. Natijada Xoja Abulqosim Abullaysiy ancha taniqli adabiyotshunoslardan biriga aylanadi”².

Y.B.Borisova badiiy asar tilining o‘rganilishi haqida gapirib turib, uning lingvistik xususiyati hamda adabiyotshunoslikdagi yondashuvni shunday tavsiflaydi: lingvistik metod uchun tayanch nuqtasi til bo‘lib, matn esa tilning umumiy qonuniyatlari nuqtai nazaridan ko‘rib chiqiladi. Adabiyotshunoslik metodi uchun esa tayanch nuqtasi sifatida matn tanlanadi, til esa tahlilda yordamchi material bo‘lib ishtirok etadi. Shunday qilib, badiiy asarlarning tilini o‘rganish filologiyaning lingvistika hamda adabiyotshunoslikka bo‘linishini mustahkamlaydi, hamda muvofiq ravishda uslubshunoslikni ham lingvistik va adabiy uslubshunoslik sohalariga bo‘linishini ma’qullaydi”³. Romanning tili ravon, o‘qishli. Kitobxonni bezdirmaydi. Tarixiy-arxaik so‘zlar izohlab ketiladi.

Adabiyotshunos Ilhom G‘ani romanni “buyuk so‘z salafi, ulug‘ mutafakkir bobomizning hayoti, ijodi bilan yanada yaqindan tanishishga imkon, hazratning ma’naviy-ruhiy, islomiy-irfoniy, e’tiqodiy olamini anglash sari qo‘yilgan yangi bir shaxdam qadamdir”,—deya baholaydi⁴.

Ilhom G‘anining mana bunday kuzatishlari ham e’tiborga molik. Kitobda ana shunday hikmatnamo jumlar borki, ular o‘quvchini ulug‘ shoirimizning ijtimoiy-siyosiy, islomiy-tasavvufiy qarashlarini anglash, daho san’atkorning bolalik, o‘smirlik, o‘rta yosh va keksalik davridagi o‘y-

¹ Валихўжаев Б. Навоий Самарқандда. – // <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/botirxon-valixojaev-navoiy-samarqandda.html> Манба: “Ёшлик” журнали, 1988 йил, 2-сон

² Валихўжаев Б. Навоий Самарқандда. – // <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/botirxon-valixojaev-navoiy-samarqandda.html> Манба: “Ёшлик” журнали, 1988 йил, 2-сон

³ Борисова Е.Б. Лингвопоэтический анализ художественного текста: история, методология и методика исследования. – // <file:///C:/Users/Home/Downloads/lingvopoeticheskiy-analiz-xudozhestvennogo-teksta-istoriya-metodologiya-i-metodika-issledovaniya.pdf>.

⁴ Илҳом Ғани Facebook sahifasidan olindi.2021 yil.

kechinma, taxayyul va tafakkuri bilan chuqurroq tanishish imkonini beradi: “Johil faqat yeb-ichishni va o‘z oromini o‘ylaydigan kimsadir. Yetuk kishi esa yaratuvchi, bunyod qiluvchidir! Siz ayrim o‘simliklarni ko‘rgansiz, o‘sib-ungay, ammo mevasi yer tubida bo‘lgay. Sizning hayot daraxtingiz ham shunga o‘xshaydi, ba’zi mevalarini bu olamda ko‘rsangiz, yana allaqanchasini mangulik diyorida ko‘rasiz. Ularning bir qanchasi aytgan so‘zlaringiz tufayli bunyodga keladi”. Bu o‘rinda olimning “hikmatnamo jumlar” haqidagi mlohazalariga to‘la qo‘shilish mumkin. Haqiqatda ham Isajon Sultonning asardan asarga, romandan romanga qarab o‘sib kelayotgani, agar aytish joiz bo‘lsa uning tobora barkamollashib borayotgani seziladi.

Roman haqiqatda ham Alisher Navoiyning bolalik, o‘smirlik, o‘rta yosh va keksalik davridagi o‘y-kechinma, taxayyul va tafakkuri bilan” tanishtiradi. Biz ataylab “chuqurroq” degan so‘zni olib tashladik. Romanda shunday ijodiy harakat seziladi. Lekin u nazarimizda, adib hayoti bilan keng va chuqur tanishtirishga emas, balki mullifning bosh g‘oyasini sxemalashtirishga, voqealar rivojidadagi sxematizmga olib kelgan. Ularda ijodkorning chuqur tahlili o‘rniga tarixiy voqea-hodislarning juda katta hajmda jalb etilishi qahramonlar harakatidan ko‘ra tarixiy asarlardagi bayonlarga yon bosguday holatlarga ham kelib qoladi.

Ilhom G‘ani yana bir masalada haq: “Asarda u yoki bu munosabat bilan Navoiy asarlariga murojaat qilinganligini turlicha izohlash mumkinki, bu endi alohida masala, qolaversa, bir maqola doirasida buni yoritish imkonsiz”¹. Bu o‘rinda muallifning “bir maqola doirasida buni yoritish imkonsiz”liigi haqidagi e’tirofigagina qo‘shilish mumkin. Navoiy asarlariga havolalar esa haqiqatda ham. Asarda turlicha vazifalarni ado etadi. Misol uchun, Majolis un-nafois”dan: M i r S a i d — el orisida «Kobuliy» laqabi bila mashhurdir. Faqirg‘a tag‘oyi bo‘lur. Yaxshi tab‘i bor erdi. Turkchaga mayli ko‘proq erdi. Bu tuyuq aningdurkim:

*Ey muhiblar, yetsangiz gar yoza siz,
Gul adoqinda xumori yozasiz,
Gar men o‘lsam, turbatimning toshig‘a,
«Kushtai bir sho‘x erur» deb yozasiz.*

Sulton Abu Said Mirzo ilgida Saraxs qo‘rg‘onida shahid bo‘ldi. Qabri shahrdadur. (66-bet) Romanda bu ifoda 70-betda.

M u h a m m a d A l i — «G‘aribiy» taxallus qilur erdi. Ul ham faqirg‘a tag‘oyi bo‘lur erdi. Mir Said Kobuliyning inisidur. Xush muhovara,

¹ Илҳом Ғани Facebook sahifasidan olindi.2021 yil.

xush xulq va xushtab' va dardmand yigit erdi. Ko'proq sozlarni yaxshi chalar erdi. Uni va usuli xub erdi. Musiqiy ilmidin ham xabardor erdi. Xututni xub bitir erdi. Agarchi bu faqirning qavm va xayli Sulton sohibqironing boyri qullari va mavrusiy bandalaridurlar, ammo bu mazkur bo'lg'on salohiyatlar jihatidin ul hazratning iltifoti inoyati aning bila o'zgalardin. Ko'proq erdi. Bu turkcha matlaʼ aningdurkim:

Dardi holimdin agar g'ofil, agar ogoh esang,

Hech g'amim yo 'q sen manga gar dilbaru dilxoh esang.

Bu forsiy matla' ham aningdurkim:

Chashmi bemori tu hardam notavonam mekunad,

La'li jon baxshi tu, jono, qasdi jonam mekunad¹³³.

Sulton sohibqiron xizmatidin g'ariblik ixtiyor qilib, Samarqandda qolg'onda og'asining qotili shahodat martabasig'a yetkurdi. 66-67-betlar

Orazin yopqach ko 'zimdin sochilur har lahza yosh,

O'ylakim, paydo bo 'lur yulduz, nihon bo 'lg'ach quyosh...

G'azal matla'sidagi bunday go'zal o'xshatish Lutfiy davrasidagilarning diqqatini tortdi. Turkchada "bo'yla", ya'ni "bundoq" deb shu yaqin oradagi, "o'yla", ya'ni undoq, andoq deb olisdagi narsaga aytiladi. Ilk misradagi "yopqach" bilan ikkinchi misradagi "bo'lg'ach" orasiga yulduzlaru quyosh joylangani esa o'zgacha bir she'riy kashfiyotdan darak berardi. Qut bir bodomu yerim go'shayi mehrob edi, G'orati din etti nogah bir balolig' ko'zu qosh. Alisher Navoiy Xurosonning keksa shoiri o'n ikki yashar o'spirinning g'azalini kaftini qulog'iga qo'yib tinglardi. Bu yerda qo'llanilgan ifsho san'ati avvalgi bayt ruhiyatini yanada rang-baranglashtirib taqdim qilibdi, kun bo'yi quti, ya'ni yemishi bir bodom, joyi mehrob, zohidlar kabi ibodat-la mashg'ul edi, biroq balo ko'zu qoshdan yetib, butun toat-ibodatni g'orat qildi. Ilg'ar-ilg'anmas yana bir ishora qosh bilan mehrobning o'xshashligida: mehrob Tangri taologa sig'inish uchun bo'lsa, unga o'xshash qosh dindan chiqarmoqqa sabab bo'lgani aytilgan edi. Bu damodam ohim ifsho aylar ul oy ishqini, Subhning bot-bot dami andoqki aylar mehr fosh. Bo'saye qilmas muruvvat asru qattiqdur labing Desam, og'zi ichra aytur la'l ham bor nav'i tosh. Shu yerga kelganda Lutfiy botiq yelkalari silkinibsilkinib kulib yubordi: yosh shoir to'satdan so'zni suhbat tarzidagi mutoyibaga ham buribdi, la'ldek lablaring bir bo'sa muruvvat qilmas darajada qattiqmi desam, dediki, aslida la'l ham bir tosh emasmi? Novaking ko'nglumga kimgach jon talashmoq bu ekin, Kim, qilur paykonini ko'nglum bila jonim talosh. "Novak" deb o'qning o'zi, paykon deb uning temir uchi aytiladi. Paykonni mo'ljalga yetkazish uchun novak darkor, novak ko'ngilga kelib tegdi-yu, paykon jonga sanchildi. Ayni

misrada Alisher haligacha gʻazalda hech kim ishlatmagan turkcha “talosh” soʻzini qofiyaga olgan, u shunchalik oʻz joyiga tushgan ediki:

*Umri jovid istasang fard oʻlki, boʻston Xizridur,
Sarvkim, daʼb ayladi ozodaligʻ birla maosh.
Qoshi ollinda Navoiy bersa jon ayb etmangiz,
Gar budur mehrob, bir-bir qoʻygʻusidur barcha bosh.(74-75betlar)
Orazin yopqach koʻzumdin sochilur har lahza yosh,
Oʻylakim, paydo boʻlur yulduz, nihon boʻlgʻach quyosh...
Qut bir bodomu yerim goʻshai mehrob edi,
Gʻorati din etti nogah bir baloliq koʻzu qosh.. (72-bet)*

Davra jimib qoldi. – Mosholloh! Qanday ajoyib! – deb yubordi Mirsaid Kobuliy. – Takror oʻqing! Alisher lab juftlagan edi, Muhammad Ali tagʻoyi uning oʻrniga takrorladi. Gʻazal oʻzining musaffoligi, tiniq maʼnolari va sanʼati, tengi yoʻq goʻzalligi bilan darhol yod boʻlib qolgan edi. Bu damodam ohim ifsho aylar ul oy ishqini, Subhning bot-bot dami andoqki aylar mehr fosh. Navnihol oʻspirinning bunday sanʼatga erishishi haqiqatan ham hayratomuz voqea edi. Gʻazalning soʻnggi misrasi esa barchani oʻrnidan qoʻzgʻatib yubordi: Qoshi ollinda Navoiy bersa jon, ayb etmangiz, Gar budur mehrob, bir-bir qoʻygusidur barcha bosh. – Navolaringizga jonim fido boʻlsin, navosozim mening! – dedi toʻlqinlanib Mirsaid Kobuliy. – Muni bitgan qoʻllaringizni uzating, koʻzimga surtay.(72-bet)

Makorim ul- axloqda	Isajon Sultonda
Lutfiy Alisherning huzuriga boradi	Alisherni Lutfiy oʻz huzuriga chorlagan
Biror gʻazal oʻqib berish orqali oʻz tafakkuringiz mahsullarining yangi namunalaridan bahramand eting, – deb iltimos qildi. Ul hazrat matlaʼsi quyidagicha boʻlgan bir gʻazalni oʻqib derdi. Sheʼr: Orazin yopqach koʻzimdin sochilur har lahza yosh, Oʻylakim, paydo boʻlur yulduz, nihon boʻlgʻach quyosh...	Gʻazal toʻliq keltiriladi va baytma bayt sharhlari beriladi.

– Xudoga qasam ichib aytamanki, agar iloji bo‘lganida edi, o‘zimning o‘n-o‘n ikki ming baytdan iborat bo‘lgan turkiy va forsiy g‘azallarimni birgina ushbu g‘azalga almashtirgan va bu ayriboshlash natijasini katta muvaffaqiyat deb hisoblagan bo‘lardim!	– Valloh, agar muyassar bo‘lsa edi, o‘zimning o‘n-o‘n ikki ming forsiy va turkiy baytimni shu birgina g‘azalga almashtirardim va agar Alisherbek bunga ko‘nsa, bu ishimni zo‘r muvaffaqiyat deb hisoblardim! 76-bet

Romanda hazrat Navoiy siymosi ba‘zan g‘ayrishuuriy bo‘lib ko‘rinadi. U zotning yozgan asarlari, qilgan ishlari, namunali hayoti ko‘z ilg‘amas va qo‘l yetmas balandlik ekani haqiqat. Lekin bu kabi ma‘lumotlarning romanda voqelikka qay darajada uyg‘unligi jiddiy mulohazaga chorlaydi. Ushbu maqolada roman haqidagi ba‘zi fikr-mulohazalarimizni bildirdik, yangi kuzatishlarni keyingi ishlarimizda batafsil ifodalash niyatidamiz.

NAVOIY SHE'RIYATINING O‘SH ADABIY MUHITIGA TA'SIRI

(Muhammadxon Mahjuriy ijodi misolida)

Barno ISAKOVA,
“Axborot” ijtimoiy-siyosiy
gazetasi bosh muharriri

Annotatsiya

Maqolada Hazrati Nizomiddin Mir Alisher Navoiy she'riyatining O‘sh adabiy muhitida salmoqli o‘rin egallagan shoir Muhammadxon Ishoq o‘g‘li Mahjuriy ijodiga bo‘lgan ta'siri haqida so‘z yuritiladi. Navoiy yubileyining 500 yilligi munosabati bilan boshlangan xayrli ishlar haqida ham qisman ma'lumot beriladi. Har ikki shoirning g‘azallaridagi badiiy tasvirlari va undagi falsafiy ma'nolari tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar: Navoiy, Mahjuriy, mumtoz adabiyot, g‘azal, muxammas.

Аннотация

В статье рассказывается о влиянии поэзии хазрата Низамиддина мир Алишера Навои на творчество известного поэта Мухаммадхона

Исаака оглы, занимающего почетное место в Ошской литературной среде. Также будет частично рассказано о добрых делах, начатых в связи с 500-летием со дня рождения Навои. Исследованы художественные образы газелей обоих поэтов и их философский смысл в них.

Ключевые слова: Навои, Махджури, литература, Газели, мухаммасы.

Annotation

The article describes the influence of the poetry of Hazrat Nizamaddin mir Alisher Navoi on the work of the famous poet Mukhammadkhon Isaac oglu, who occupies an honorable place in the Osh literary environment. It will also partially tell about the good deeds started in connection with the 500th anniversary of the birth of Navoi. The artistic images of the gazelles of both poets and their philosophical meaning in them are investigated.

Keywords: Navoi, Makhjuri, literature, Gazelles, Muhammases.

O'zbek mumtoz she'riyatimizning ko'p yillik taraqqiyoti davomida turli davrlarda turlicha obrazli tafakkur tarzi, ifoda-tasvir vositalari paydo bo'ldi. She'riyat ta'sirli g'oya va ma'nolar bilan boyidi.

XX asrga kelib esa, o'zbek she'riyatida real voqelikni tasvirlash tamoyili kuchaydi. Ammo, ayni paytda adabiyot, jumladan she'riyat ham Sho'ro mafkurasining hukmronligi ostida yashay boshladi. Bu – she'riyat uchun yangi sinov davri edi. Shunday davr va zamonda ham bir necha iste'dodlar badiiy ijodning talab va haqiqatlariga sodiq qolgan edilar. Shulardan biri 1889-1973-yillari Andijonda tug'ilib, O'shda yashagan va ijod qilgan mutafakkir shoir Mahjuriydir. O'sh adabiy muhitida Mahjuriyning adabiy merosi o'ziga xos salmoqqa ega. Din va tasavvuf to'g'risida gapirish ta'qiqlangan zamonlarda diniy-axloqiy va ma'rifiy – didaktik yo'nalishda asarlar yaratishi albatta maqtovga loyiq.

1938-yili Mahjuriy hayotidagi eng muhim burilish bo'ldi. Mir Alisher Navoiy hazratlari tavalludining 500 yilligini keng nishonlash haqida xalqaro jamiyat qaror chiqaradi. Shu qarorga binoan 1937-1938-yillarda tayyorgarlik ishlari boshlanadi. Yubileyi nishonlash to'g'risida 1939-yilning iyul oyida Moskvada Markaz Qo'm rasmiy qaror qabul qiladi. Navoiy yubileyi tadqiqot bo'limiga ko'plab olimlar yig'ilgan. Jumladan: S.Ayniy, G'.G'ulom, Semyonov, Borovkov, M.Shaxzoda, Andreev, Boqiy, Habibiy, Anisiy, Chustiy, A.Mutallibov, S.Mutallibov, S.Mirzayev, Ulfat, Sayfiy, S.Abdulla, Bertels, G'azanfar va boshqa bir qator shoir-adiblar bor edi. Mahjuriy shu yubiley munosabati bilan 1938-1941-yilgacha Toshkent

Fanlar Akademiyasida Alisher Navoiy komitetida Navoiy asarlari ustida ishlagan. O'sha yillarda Navoiy komitetida ilmiy xodim bo'lib xizmat qilib, ustoz shoir ijodi bilan puxta tanishish, turli qo'lyozmalarni o'qib, mutolaa qilish natijasida o'zi ham qator g'azallar yozgan.

Mahjuriyning ilhom manbalaridan biri shubhasiz, Hazrati Alisher Navoiy she'riyati edi. Mahjuriy Navoiyning bir qator g'azallariga muxammaslar bog'lagan. "Ko'ngillar nolasi zulfing kamandin nogahon ko'rgach", "Boda tut, soqiyki, ayyomi visol o'ldi yana", "Ko'rgali husningni zoru mubtalo bo'ldim sango", "Tilakim sening huzuring, talabim seni jamoling" kabi muxammaslari ma'no, mazmun va shakl jihatidan bir muncha tekis, pishiq yozilgan asarlardir:

*Bu ne nozkim, degaysen ne uchun bu nav'i holing,
Chekibon fig'onu nola, o'tadur moh ila soling,
Bilasen, so'rog'im etma ne debon bu ashki oling,
Tilagim sening huzuring, talabim seni jamoling,
Necha kun tiriklikimdin g'arazim seni visoling.*

Alisher Navoiyning g'azallarida Ishqi Ilohiy tarannumi aks etishi tabiiy. Ifoda etishning go'zal namunalari esa adabiyotimiz durdonalaridir.

*Gulni sarv uzra hayol ettim ko'ngul bo'stonida,
Rost aytay; sarvi gulro'yim kebi zebo emas,¹*

- deya hech bir go'zallik sarvdek zebo bo'lolmaydi, chunki sarvning qomati alifdek tik bo'lgani bois "Bir"ga ishoradir. Rosti ham Alloh go'zaldir va U go'zallikni yaxshi ko'radi. Mahjuriy she'riyatida ham shu kabi tasavvufiy ohangdagi g'azallari bor.

*Visoling orzusi ko'nglimni-da oshufta hol etmish,
Yuzingni hasrati ko'zda sirishkim ol etmish.
Alifdek qomatingkim, gulshani jon ichra o'tmishdir,
Chamanga ziynat afzo sarvdek bir nav'i nihol etmish.²*

Mazkur g'azal yakpora g'azal hisoblanib, birinchi baytida shoir lirik qahramonning o'z orzusi bilan bandligini tasvirlaydi. Oshufta hol – ko'ngilning ishq bilan bog'liqligi, visol uning yagona orzusi ekanligini bildirsa, yor yuzini ko'rolmaslik hasrati (tinimsiz yo'l qarayverganligi tufayli) ko'zning qizarib ketishiga ishoradir. Bu bilan shoir oshiq orzusi yo'lida tortishi mumkin bo'lgan riyozatni nazarda tutgan. Ikkinchi baytda badiiy tasvir, o'xshatish yana jonlanadi. Yorning alifdek qomati jonim ichida shunday joy olganki, go'yo sarvdek go'zal niholcha chamanga ziynat berib turgandek. Alif – abjad hisobi bo'yicha birni bildiradi. "Yagona" so'zi

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 3-tom. - Toshkent, 1988y. 193-b

² B. Isoqova. Mahjuriyning hayoti va lirikasi. - O'sh, 2006y. 22-b

faqat Allohga nisbatanina ishlatiladi. Shu nisbat bilan olinganda “Allohning borligi va birligi qalbimga muqim o‘rnashib qolgan”, degan mazmunni ham o‘qish mumkin. Yoki butun chamanni er yuzi deb olsak, unga ziynat berib turish faqat Allohga xos narsa deb bilish mumkin. Allohdan boshqa hech kim chamanga ziynat berishga qodir emas. Chunki, “Yerdagi jamiki go‘zallik Allohning tajallisidir” (Hadisdan). Navoiyning mazkur baytida esa lirik qahramon Yor qoshini ko‘ngilning ko‘zgusi orqali ko‘radi:

*Ko‘rdum qoshi aksini ko‘ngul ko‘zgusi ichra,
Bu qiblanamo, ul munga mehrobdek emish.¹*

Qoshning qibla tomonga o‘rnatilgan masjidning mehrobiga o‘xshatilishi bejiz emas. Quyida Mahjuriyning baytida ham aynan shunga o‘xshagan tasvirni ko‘rishimiz mumkin:

*Saloh ahli qoshing hokiga sajda etsa, tong ermas,
Tonub mehrobni toatga, emdi intihol etmish.²*

Go‘zallik qoshi hokida saloh ahli (ilimli, solih kishilar) sajda etsa, tong ermas. Ajablanarli hol emas, endi ular senga tan beradilar va o‘z mehroblaridan kechib senga itoat eta boshlaydilar, deya g‘azalining asl maqsadini ifodalashga o‘tadi. Bu endi o‘z-o‘zidan dunyoviy go‘zalga aytilishi mumkin bo‘lmagan, asl tasavvufiy mazmun kasb etuvchi baytligi yaqqol seziladi. Negaki, “qoshning hoki” iborasini dunyo go‘zaliga nisbatan ishlatish juda qo‘pol va noo‘rindir. Bu ibora bilan shoir qoshing (hilol, ya'ni islom belgisi) hokiga sajda qilishlik, boshqacha aytganda Yerdagi jamiki jonli jonsiz narsalar Unikidir va u Zotga ibodat qilishligi lozim degan Haq so‘zni yana bir bor ta'kidlaydi. Bu o‘rinda “Qosh” – huzur ma'nosida kelib, Allohning huzurida saloh ahlining sajda qilishi nazarda tutilmoqda. Endi “mehrobidan tonib” jumlasiga e'tibor beradigan bo‘lsak, tasavvuf tariqatining o‘ziga xos bosqichlarini eslashimiz joiz bo‘ladi. Inson komillika erishish uchun ushbu bosqichlarni bosib o‘tishi va bu “o‘tish” jarayonida avvalgi bosqichidagi mehrobidan tonib, haqiqat mehrobi sari intilishi, o‘zini idora qilishi nazarda tutilmoqda.

*O‘zung etkurmasang, qutlug‘ qadam qulig‘a mastona,
Xumorim dardi bu jismimni g‘oyatda bemajol etmish.³*

Ushbu bayt shunga ishoraki, ishq yo‘liga kirgan solik endi oldingi hayotini, uning yaxshi-yomon jihatlarini barchasini unutadi U ma'shuq vasliga xumor bo‘lib, ishq dardi uning jismini bemajol etayotganini sezmoqda. Endi unga jism – vasl uchun to‘siq bo‘layotganini bilgan holda

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 3-tom. - Toshkent, 1988y. 212-b

² B. Isoqova. Mahjuriyning hayoti va lirikasi. - O‘sh, 2006y. 26-b

³ B. Isoqova. Mahjuriyning hayoti va lirikasi. - O‘sh, 2006y. 26-b

ma'shuqasiga zorlanayapti. Meni bu holatdan faqat sening qutlug' qadaming qutqarishi mumkin, deya o'zining qul (banda) ekanligini yana qayta ta'kidlayapti. Odatda odamlar o'limdan qo'rqib, dahshatga tushadilar. Ajal farishtasi Azroil alayhissalom tashrifini katta qo'rquv bilan tilga oladilar. Mahjuriy esa, bu jarayonni "qutlug' qadam" deb alqaydi. Bu bilan shoir haqiqat bosqichiga ko'tarilgan solik uchun jism birlamchi emasligini o'quvchiga g'azal davomida bosqichma-bosqich tushuntirib keldi. Shu o'rinda Hazrati Navoiyning quyidagi bayti shu arzimas hayot ekan, naqding borida umringni fano yo'lida sarf qilginki, aksi bo'lsa hayoting soatlari xayf ketgan bo'ladi. Garchi senda Nuh umri bo'lsa ham deydi:

*Ey ko'ngul, naqdi hayoting qil fano yo'lida sarf,
Hayf erur gar bo'lsa umri Nuh uchun sayfalg'udek.*¹

Tasavvuf istilohiga ko'ra, faqrlik biz tushungan ma'nodagi kambag'allik, bechoralik emas, balki Alloh oldidagi g'ariblik, ojizlikdir. Ushbu qarashga ko'ra, "faqir shunday kishiki, u faqat Haq ma'rifatiga etishga muhtoj bo'ladi, xolos".² Fano esa tariqatning to'rtinchi maqomi bo'lib "tarki dunyo qilib, hayotga qo'l siltash emas, balki olami botinni poklashdir".³ Ayni paytda, "Shu martabada komillik rutbasini qozonish ham"⁴- deb yozadi adabiyotshunos olim Najmiddin Komilov.

*Nechuk bilding debon ishq, deb Mahjurdin so'rama,
Bil, og'ozing fikri diqqati nozik hayol etmish.*⁵

Ya'ni: "Bu ishqdan qanday qilib xabardor bo'lding, deb Mahjurdan so'rama, chunki bandangni bu ishqdan o'zing xabardor qilgansan. Sening bergan jisming, ruhing, tafakkuring bilan sendan xabar topdim" – deydi. Alloh tomonidan zarra miqdor ne'mat – aql, zakovat, tafakkur berilmas ekan. Bandasining uringani bekor. Xuddi shu fikrni Mahjuriy "sening idroking ila seni tanidim", deb tasdiqlamoqda.

Shoir ushbu g'azalni yozish jarayonida nafaqat teran mazmunga, balki she'riy san'atlarga ham e'tibor bergan. G'azal maqta'sida ittifoq san'atidan foydalangan. Ya'ni, mahjur so'zi, ko'chuvchi, ayriluvchi ya'ni bandani bildirsa, ikkinchisi taxallusiga ishoradir. Haq ishqini oddiy bandadan so'rama, sening buyuk Kaloming ila Seni angladim, deydi. Xuddi shuningdek, mumtoz asarlarning barchasida ham teran mazmun, falfafiy fikrlarni go'zal tarzda, chiroyli she'riy san'atlar bilan ifodalash an'anasi

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 3-tom. -Toshkent, 1988y. 270-b

² Abduqodirov A. Tasavvuf istilohlarining qisqacha izohli lug'ati. Xujand, 1997y. 78-b

³ Rafiddinov S. Majoz va haqiqat. -Toshkent: Fan, 1995y. 44-b

⁴ Komilov N. Tasavvuf yoxud komil inson ahloqi. Birinchi kitob. -Toshkent: Yozuvchi, 1996y. 26-b

⁵ B.Isoqova. Mahjuriyning hayoti va lirikasi. -O'sh, 2006y.

hanuz davom etmoqda. Quyidagi Alisher Navoiyning misralarida tajohuli orif san'atini ko'rishimiz mumkin:

*Jonda jonparvar so'zidurmu labi xandonimu,
Ruhum oromi deyinmu ani jonim jonimu?*¹

Yor labining xandonidanmi yoki jon baxsh etguvchi shirin so'zidanmi ruhim orom oldimi desammikin yoki jonimning jonimi? –deya yor sifatlarini so'rar ekan, aslida hamma sifatlarning bir go'zalda mujassam ekanini ta'riflash bosh maqsad edi.

Mahjuriy ham o'z navbatida faqat ma'no ulug'vorligi bilan chekinibgina qolmay, balki go'zal she'riy san'atlarning qadim an'anasini ham davom ettirgan shoirdir. Shoirning ushbu g'azalida ham tajohuli orif san'atini ko'rishimiz mumkin:

*Tutti mushk olamni gul yuz terlabon elpindimu?
Yo sabodin sochlari sumbullari silkindimu?*²

-baytida shoir ma'shuqaning go'zalligini, undan taralayotgan muattar isni tasvirlar ekan, olamni tutgan bu xushbo'y is gul yuzning elpinishidan paydo bo'ldimi yoki shabodada yorning sochlari silkinishidanmi, deb o'zini bilib bilmaslikka olmoqda.

Sharqda mashhur bo'lgan muhabbat qissalari, ularning qahramonlari nomlariga ishora qilish har ikkala shoirda ham juda ko'p uchraydi. Bu talmeh san'ati bo'lib, shoir Mahjuriyning quyidagi baytida ushbu an'anani juda go'zal tarzda davoi ettirganligini ko'ramiz:

*Laylidek mehru muhabbat bog'lab, ey janon menga,
Elga Majnun deb meni kuldursangiz ham maylingiz.*³

Muhabbatning eng oliy namunasi Laylining sevgisida ko'rinishiga ishora qilar ekan, bas agar meni Laylidek seva olsangiz, elga jununimni oshkor etavering, deya o'z ma'shuqasidan muhabbat kutadi. Navoiyda esa ishq o'tida jununlikni kasb qilib bo'lganman, atrofimda qo'shin tortib Farhodu Majnunlar yig'ilmishdir, deydi:

*Uyla zanjiri junun rasvosimenkim, har zamon,
Tegrama Farhodu Majnundek yig'ilmish bir suruk.*⁴

Xulosa shuki, mumtoz adabiyotimizning gultoji bo'lgan Hazrat Navoiy asarlari yana ming yillar narida ham shoir va shoiralarga ilhom beraveradi.

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 3-tom. - Toshkent, 1988y. 402-B

² B. Isoqova. Mahjuriyning hayoti va lirikasi. - O'sh, 2006y.

³ B. Isoqova. Mahjuriyning hayoti va lirikasi. - O'sh, 2006y.

⁴ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 3-tom. - Toshkent, 1988y.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduqodirov A. Tasavvuf istilohlarining qisqacha izohli lug‘ati. Xujand, 1997-y.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 3-tom. - Toshkent, 1988-y.
3. B. Isoqova. Mahjuriyning hayoti va lirikasi. – O‘sh, 2006-y.
4. Komilov N. Tasavvuf yoxud komil inson ahloqi. Birinchi kitob. – Toshkent: Yozuvchi, 1996-y.
5. Rafiddinov S. Majoz va haqiqat. – Toshkent: Fan, 1995-y.

SIROJIDDIN SAYYID IJODIDA NAVOIYONA OHANGLAR

Ra‘no FAYZULLAYEVA,

NavDPI tayanch doktoranti

Annotatsiya

Maqolada Sirojiddin Sayyidning aruz vaznidagi muvaffaqiyatlari, muxammas yaratishdagi mahorati haqida so‘z boradi. Mumtoz she‘riyatimizning yetakchi janrlaridan hisoblangan muxammas haqida nazariy ma‘lumotlar berishga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: lirika, mumtoz janrlar, muxammas, masnaviy, ruh, qahramon, tarjima, ilhom, g‘azal.

Аннотация

В статье рассматриваются достижения Сироджиддина Сайида в весе сна, его мастерство в создании мухаммасов. Сделаны попытки дать теоретические сведения о мухаммase, одном из ведущих жанров нашей классической поэзии.

Ключевые слова: лирика, классические жанры, мухаммас, маснави, дух, герой, перевод, вдохновение, газал.

Annotation

The article deals with the achievements of Sirojiddin Sayyid in the dream weight, his skill in creating muhammas. Attempts have been made to provide theoretical information about muhammas, one of the leading genres of our classical poetry.

Keywords: lyric, classical genres, muhammas, masnavi, spirit, hero, translation, inspiration, ghazal.

XX asr boshlariga qadar o‘tgan davr o‘zbek adabiyotida lirika yetakchi tur bo‘lib keldi. Nasriy asarlarning ham ko‘p qismida she‘riy baytlar, hikoyat va masallar keltiriladi. Nasriy (epik) tur janrlari ancha

cheklangan bo'lsa, lirikaning janrlari ko'p bo'lgani, ularning har biri o'ziga xos janriy xususiyatlarga ega bo'lgani lirika mumtoz adabiyotimizning badiiy tafakkur vositasi bo'lganligini tasdiqlaydi. Bugungi kunda esa epik tur janrlari shu qadar ko'p, xilma-xil va rang-barangki, ijodkorning voqelikni badiiy aks ettirishda imkoniyatlari nihoyatda ortib ketgan. Badiiy poetik tafakkurda buyuk o'zgarishlar yuz bergan hozirgi kunda ham mumtoz adabiyotimiz lirik janrlari, adabiy vositalar, me'yor va mezonlar yashab kelmoqda, shoirlarimiz mumtoz she'riyatimiz janrlari va badiiy vositalariga murojaat qilishib, bugungi voqelikni poetik aks ettirishda katta muvaffaqiyatlarga erishib kelmoqda. G'azal, tuyuq, ruboiy, masnaviy, qasida, muxammas janrlarida yaratilgan eng yaxshi asarlarda adabiy janrlar qaysi davrda bo'lmasin, hamisha poetik fikrni go'zal tarzda ifodalashning vositasi ekanligini ko'rsatadi. Mumtoz adabiyot an'analari va tajribalariga murojaat qilinar ekan, albatta, birinchi navbatda Alisher Navoiy adabiy merosi ijodkorlarimiz uchun namuna, ilhom manbai bo'lib xizmat qiladi.

“Mumtoz she'riyatimizda keng tarqalgan lirik janr g'azaldir. ...G'azal kishiga xos hamma hislar doirasini qamrab oladi; unda hatto sevgi mavzusi asos bo'lgan taqdirda ham umumaxloqiy va falsafiy fikrlar izhor etilishi mumkin”, deydi adabiyotshunos, akademik Izzat Sulton¹.

Oliy o'quv yurti talabalari uchun mo'ljallangan “Adabiyotshunoslikka kirish” darsligida “G'azalning birinchi bayti matla' yoki mabda' deb ataladi. Ikkinchi baytning ikkala misrasi ham qofiyadosh bo'lsa, matla'ning zebi(zebi matla') yoki matla' husni(husni matla') deyiladi. G'azalning oxirgi bayti maqta' yoki xotima, deb ataladi, unda ko'pincha shoirning taxallusi bo'ladi”, deb tushuncha berilgan². B.To'xliyev Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun yozgan “Adabiyot” darsligida “Qisasi Rabg'uziy”da turkiy tilda yaratilgan ilk g'azalni keltirib o'tadi. Navro'zga bag'ishlangan bu g'azal janrning barcha talablariga javob berishi, g'azalning so'nggi bayti-maqta'da g'azal muallifining ismi sharifi keltirilganligini ta'kidlaydi. Turkiy adabiyotda keng tarqalgan ramal bahrida yozilgani, vaznning to'liq nomi ramali musammani maxzuf deb atalashini qayd etadi.³

XX asr o'zbek she'riyatida Habibiy, Charxiy, Chustiy, Sobir Abdulla singari g'azalnavis shoirlar, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Erkin

¹Султонов Иззат, Адабиёт назарияси, дарслик, Қайта ишланган ва тўлдирилган учинчи нашри, “O'qituvchi” nashriyat-matbaa ijodiy uyi, Toshkent, 2005 й. Б.178.

²Худойбердиев Эркин, Адабиётшуносликка кириш, “ШАРҚ” nashriyat-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bo'sh taхририяти, Toshkent, 2008 й. Б.267.

³Тўхлиев Бокижон, Адабиёт, Академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун дарслик, Toshkent, “Ўқитувчи”, 2002 й. Б.177.

Vohidov, Abdulla Oripov, Jamol Kamol singari adabiyotimiz tarixidan mustahkam o‘rin olgan so‘z san‘atkorlari g‘azalning yangilanishi, mavzu rang-barangligiga erishish, ijtimoiy-falsafiy mazmunning kuchayishiga katta hissa qo‘shishdi. Keyingi avlod vakillari orasida ham g‘azal janrida o‘z iste‘dodlarini sinab ko‘rayotgan ijodkorlar ko‘p. O‘zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyid ana shulardan biri. Uning “Onamning kulchalari” to‘plamidan ko‘plab g‘azallar, muxammaslar, masnaviylar o‘rin olgan. “Xamsa” hayratlari” turkumi va “Dog‘ini Majnun qonatmish” turkumiga kirgan g‘azallar, muxammaslar, masnaviylar shoirning mumtoz she‘riyatga chin oshufta ekanligini ko‘rsatadi. Mumtoz she‘riyat janrlarida ijod qilish chinakam iste‘dod talab etadi. Chunki g‘azal bitayotgan ijodkor ko‘z o‘ngida olti asrdirki bu janrning mumtoz namunalari yaratgan, yuksak tog‘ cho‘qqisi kabi ulug‘vor Hazrat Alisher Navoiy siymosi turadi. Shuning uchun g‘azal bitish, muxammas bog‘lash, tatabbu’ yoxud tazmin g‘azal yaratish nihoyatda qiyin va mas‘uliyatli ishdur.

Muxammas har bandi besh misradan iborat she‘riy janr. Nazariy manbalarda uning ikki turi mavjudligi qayd etiladi. Birinchisi shoirning o‘z g‘azaliga muxammasi, ikkinchisi boshqa bir shoirning g‘azaliga qilingan muxammasdir. Bu janrda ham Navoiy mumtoz namunalarni yaratgan. Muxammas bog‘lash qiyin vazifa. Chunki bir shoir g‘azali baytlariga qo‘shiladigan misralar bayt mazmuniga yanada teranlik bag‘ishlashi, ko‘zda tutilgan badiiy estetik maqsadning ta’sirchan ifodalanishiga xizmat qilishi lozim. Buning uchun muxammas ijodkori g‘azal ijodkorining fikr-o‘ylari, tuyg‘u va hayajonlarini chuqur his etishi, g‘azal yaratilayotgan lahzalardagi shoir ruhiy olamini tasavvur qila olishi va shu ruhiy olamga kira olishi zarur. Bunda eng ko‘p ibratni Navoiy yaratgan muxammaslardan olish mumkin.

Alisher Navoiyning mukammal asarlar to‘plami 1-jildidan “Badoe’ ul-bidoya” devoni o‘rin olgan. Bu devonda 5 ta muxammas keltirilgan. Shulardan 2 tasi Navoiyning o‘z g‘azaliga, 3 tasi ustози Lutfiy g‘azallariga bog‘langan muxammaslardir. Lutfiyning “Ko‘kdadur har dam fig‘onim...” deb boshlanuvchi g‘azaliga bog‘langan muxammasda har bir bayt boshiga qo‘shiladigan uch misra baytlarda ifodalangan mazmunga shu qadar mos, mantiqan bog‘langanki, ikki daho so‘z san‘atkorining fikr-o‘ylari, his-tuyg‘ulari shu qadar uyg‘unlik kasb etganidan kishi hayratga tushadi.

Sen kibi sultonni sevmak haddim ermastur, vale

Bu baloliq ishq farq etmas gadovu shohni,

deydi Lutfiy hazratlari. Oshiqning ma’shuqaga iltijosi, iztirobining sababi ravshan. Mumtoz adabiyotda ma’shuqa go‘zallik timsoli, oliy

jamolning ko‘zgusi. Ilohiy ishq qudrati hamisha oshiqni mastu mustag‘riq etadi, uni yuksak jur‘atlarga chorlaydi va uni ma’shuqa visoliga etishish orzusiga sazovor etadi. Navoiy hazratlari oshiqning orzu-istaklarini yana ham bo‘rttiradi, undagi jur‘atning kuch-qudratini yanada ravshanroq, yanada oydinroq ifoda etilishiga erishadi:

*Ey, g‘ubori markabing kun ko‘zgusining sayqali,
Nechakim men bir gado, sen podshohdursen, bale,
Yo‘q ajab, sen husn shohni mayl qilsam sevgali,¹*

deydi-yu, bunga qanday jur‘at etganligiga Lutfiy javob beradi, oshiqning husn sultonini sevishiga haddi sig‘maydi, ammo ishq degan balo gadoni ham, shohni farqlamaydi.

Sirojiddin Sayyid Alisher Navoiy dahosi oldida bosh egib, hamisha undan madad va ilhom olishini, uning she‘riyatiga chin dildan ixlos qilganligini, shuning uchun qo‘liga qalam olganida doim ijodkor sifatidva zimmasidagi mas‘uliyatni chuqur his etishini mumtoz she‘riyatimizx an‘analari yo‘lida ijod qilgan har bir asarida buni namoyon etishga harakat qiladi. “Onamning kulchalari” to‘plamida “Xamsa” hayratlari” turkumi so‘zboshisida ham bu e’tirofni ko‘rish mumkin:

“Bobomizning o‘zlari niyat qilganday, ul zotni duo va tavoze bilan yod aylab, ruhi poklari va baland maqomidan madad so‘ragan holda “Hayrat ul-abror”dagi eng hayratga solgan satrlarga yurak betlab o‘z hayratlarim va ko‘nglimdan kechgan gaplarni nazmiy yo‘sinda ifodalashga jazm qildim”².

Ana shunday xoksorliklardan keyin shoirning “Hayrat ul-abror” mutolaasidan olgan zavq-shavqi mevalarini tatib, muxammaslaridagi omuxtalikni his etib, mumtoz she‘riyatga oshuftalik sizda ham ortishi, shubhasiz.

Alisher Navoiyning “Junun vodiysig‘a moyil...” deb boshlanuvchi g‘azali chuqur ijtimoiy-falsafiy, ishqiy-intim tuyg‘ularning ruhiy-ma‘naviy holatni teran ifodalashi bilan alohida ajralib turadi. G‘azalda zamona norasoligi, falak bedodligi, yoru diyorning bevafoolidan oshiqning chorasizligi, shundan bag‘ri qonga to‘lganligi tasvirlangan. G‘azal matla’sidayoq charxi kajraftorning o‘yinlaridan zada ko‘ngilning faryodi eshitiladi:

*Junun vodiysig‘a moyil ko‘rarmen joni zorimni,
Tilarmen bir yo‘li buzmoq buzulg‘on ro‘zgorimni³.*

¹ Алишер Навоий, Мукаммал асарлар тўплами, Биринчи том, “Бадойиъ ул-бидоя”, Тошкент, 1987 й. Б.588.

² Саййид Сирожиддин, Онамнинг кулчалари, Тошкент, “O‘zbekiston”, 2017 й. Б.131.

³ Ўша асар, Б.110.

Lirik qahramon holati telbalik vodiysiga o'xshaydi, ya'ni u telbaga aylangan, shunday ekan, uning uchun endi baribir, ro'zg'ori-hayot tarzi butunlay buzilib ketishiga ham rozi. Muxammas bog'laganda uning ijodkori baytda ifodalangan fikrni rivojlantirishi, bayt oldidan qo'shiladigan uch misraning har biri o'zaro mantiqiy bog'langan bo'lishi va bayt mazmunini yana ham teranlashtirishi, unga baquvvat badiiy bezak bo'lishiga erishishi lozim.

Nima uchun shoirlar o'z g'azaliga muxammas bog'lashadi? Alisher Navoiyda bu hol ko'p uchraydi. Chunki biror g'azalida shoir ko'nglidagi bor gapni aytolmagan bo'ladi. Muxammas bog'lash orqali g'azalda ko'zda tutilgan badiiy estetik maqsadni yana ham ochiq, yorqin va ta'sirli ifodalashga erishadi. "Judo" radifli g'azalida shu holni ko'ramiz. Bu shoirning keng tarqalgan, o'ta musiqiy, o'ynoqi, shu bilan birga dardchil g'azallaridan. Ramali musammani maxzuf bahrida yozilgan g'azalga qayta murojaat qilib, uni mazmunan yanada kuchaytirgan, ta'sirchanligini oshirgan. Birinchi bayt ayniqsa, mashhur:

*Ne navo soz aylagay bulbul gulistondin judo,
Aylamas to'ti takallum shakkaristondin judo.*

Bulbulning gulistondan judo bo'lib sayramasligi, to'tining shakardan mahrum etilishi gapirmasligiga sabab bo'lishi haqidagi xulosasi etarli emasdek tuyulgan va buni yana ham ishonarli, ta'sirchan bo'lishi uchun bayt oldidan uchta misra kiritadi. Bu misralar bayt mazmuniga shu qadar omuxta bo'lib ketganki, baytda ifodalangan mazmun mohiyatiga endi to'la etasiz va g'azalni o'qigandagidan ko'proq lazzatlanasiz. Mana o'sha kishini lol qiladigan misralar:

*Ohkim, volamen ul sarvi xiromondin judo,
Ko'zlarim giryondur ul gulbargi xandondin judo,
Benavodur jon dog'i ul huri rizvondin judo.¹*

Sirojiddin Sayyid zimmasidagi mas'uliyat esa nihoyatda katta. Hazrat Alisher Navoiydek buyuk so'z san'atkori bilan bahsga kirishish, uning g'azalidagi mazmun-mohiyat, badiiy tasvir vositalarining rang-barangligi, she'riy san'atlarni jilolantirish oson emas. Buning uchun Navoiyga chinakam hamfikir, hammaslak bo'lish, g'azalni yaratayotgan chog'da shoir kechirgan, his qilgan tuyg'ularni to'la idrok eta olish, shoir yuragi, qalbi tug'yonlarini o'z qalbidan, yuragidan o'tkaza olishi zarur. Muxammasni mutolaa qilganda ko'p o'rinlarda muxammas ijodkori bu mas'uliyatni ancha teran tushungan va g'azalda ifodalangan lirik qahramon ohu nolasi, dard

¹Алишер Навоий, Мукаммал асарлар тўплами, Биринчи том, "Бадойиъ ул-бидоя", Тошкент, 1987 й. Б.591.

to‘la fig‘onini yana ham ta’sirchan bo‘lishiga harakat qilgan. Dastlabki bayt mazmuniga omuxta ushbu misralarni ijod qilgan:

*Qayon keldim, bilolmam o‘lturorim yo turorimni,
Boshim qoru, qarolik chulg‘amish tog‘larda qorimni,
Uzibmish dahri dun mehnatlari ko‘ngulda torimni,¹*

misralaridan keyin kelgan bayt mazmuni shu uch misraning xulosasi sifatida mazmunan bir-biriga singib ketgan.

Ikkinchi bayt boshiga qo‘shilgan misralar ham shunday juda o‘rinli, o‘z o‘rniga tushgan:

*Birovning ko‘yida men necha yillar intizor o‘ldum,
Hajr bozorida dardu baloga mardikor o‘ldum,
Agarchi barcha bir bor o‘lsa, men yuz ming bor o‘ldum,*

degan hukm-xulosalarga g‘azalning ikkinchi baytidagi mazmun juda mos tushadi va undagi keskinlik, qat’iylilik, fojeiy yakun qalbni larzaga soladi:

*Falak bedodidin garchi meni xokiy g‘ubor o‘ldum,
Tilarmen topmag‘aylar to‘tiyolig‘a g‘uborimni.*

Keyingi baytlarga qo‘shilgan muxammas misralari ham bayt mazmuniga mosligi, baytdagi mazmunni yanada kuchaytirishga xizmat qilganligi bilan muxammas ulug‘ so‘z san’atkori bilan uning chinakam muxlisi, shogirdi, zamondoshimiz jur’at bilan qalam tebratganligiga tan beramiz. Fikrlarimiz xulosasi sifatida so‘nggi baytga murojaat qilaylik. Sirojiddin Sayyid lirik qahramonning ohu fig‘oni, bekanor dardu dunyosi, armonu afg‘onini so‘ng nuqtaga etkazadi:

*Umr otini, kelgay kunki, minmoq mumkin ermastur,
U kun shudringdayin barglarga inmoq mumkin ermastur,
Sinibsen shunchalarkim, endi sinmoq mumkin ermastur,*

degan ohu fig‘on sababini so‘nggi bayt izohlaydi. Bu shunday izohki, yuqoridagi uch misra mazmuni chaqilmasa, baytda ifodalangan fikr mavhumroq bo‘lib qolgandek tuyuladi. “Mumkin ermastur” degan hukm-xulosa mohiyati so‘nggi baytda aniq va ravshan echiladi:

*Jahon tarkini qilmay chunki tinmoq mumkin ermastur,
Navoiy, qil meni ozod o‘rtab yo‘qu borimni.*

G‘azal hazaji musammani solim vaznida yaratilgan. Baytlarning har bir misrasida mafoiylun rukni to‘rt marta kelgan va bu baytda sakkiztani tashkil etib, solim shaklini vujudga keltirgan. Baytlarning har biriga boshidan qo‘shilgan uchta misra ham ana shu talabga to‘la javob beradi. Bu

¹Саййид Сирожиддин, Онамнинг кулчалари, Тошкент, “O‘zbekiston”, 2017 й. Б.110.

muxammas ijodkori mumtoz she'riyatimizda asosiy she'riy o'lchov bo'lgan aruz vaznini mukammal o'rganganligi va undan mahorat bilan foydalana olganligini ko'rsatadi. Bundan tashqari Sirojiddi Sayyid Atoyi, Bobur g'azallariga muxammaslar bog'lagan. Sheroziy, Rumiyan qator tarjimalar qilgan. Ularning hammasida u o'zining mumtoz adabiyotimizni yaxshi bilishini, unga chin dildan ixlos qilganligini namoyon etgan. Shu sababli shoir qalamidan ilhom bilan to'kilgan g'azallar, masnaviylar, muxammaslarda shoirning poetik mahorati, o'ziga xosligi ko'rinib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Султонов Иззат, Адабиёт назарияси, дарслик, Қайта ишланган ва тўлдирилган учинчи нашри, "O'qituvchi" нашриёт-матбаа ижодий уйи, Тошкент, 2005 й. Б.178.
2. Худойбердиев Эркин, Адабиётшуносликка кириш, "ШАРҚ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, Тошкент, 2008 й. Б.267.
3. Тўхлиев Боқижон, Адабиёт, Академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун дарслик, Тошкент, "Ўқитувчи", 2002 й. Б.177.
4. Алишер Навоий, Мукамал асарлар тўплами, Биринчи том, "Бадойиъ ул-бидоя", Тошкент, 1987 й. Б.588.
5. Саййид Сирожиддин, Онамнинг кулчалари, Тошкент, "O'zbekiston", 2017 й. Б.131.

"NAVOIY" ROMANINING QIYOSIY TAHLILI

Hilola RAIMOVA,
Qo'qon DPI tadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada Isajon Sultonning „Navoiy“ romanida tarixiy haqiqat va badiiy to'qima uyg'unli, Oybekning „Navoiy“ romani bilan qiyoslanadi. Navoiy asarlari va „Navoiy“ romani orqali Navoiy shaxsiyatining ochib berishga harakat qilinadi

Kalit so'z va iboralar: tarix, ijod, ijodkor, badiiy asar, g'azal, mahorat, mohiyat, ruhiyat

Аннотация

В данной статье сравнивается роман Исаджона Султана «Навои» с исторической правдой и художественной тканью и роман Ойбека

«Навои». Делается попытка раскрыть личность Навои через произведения Навои и роман «Навои».

Ключевые слова: история, творчество, творец, произведение искусства, поэма, мастерство, сущность, психика.

Annotation

This article compares Isajon Sultan's novel "Navoi" with historical truth and artistic fabric, and Oybek's novel "Navoi". An attempt is made to reveal Navoi's personality through Navoi's works and the novel "Navoi"

Keywords: history, creation, creator, work of art, poem, skill, essence, psyche

Har bir inson dunyoga kelar ekan olloh tomonidan turli iste'dod va qobiliyatlar in'om etiladi. "Boqiy darbadar", "Ozod" kabi romanlari orqali kitobxonlar qalbidan joy olgan Isajon Sulton bu safar tarix bilimdoni, betakror so'z zargari sifatida namoyon bo'ldi. Ya'ni adibning "Alisher Navoiy" romani bugungi kundagi ma'naviy zarurat tufayli yuzaga keldiki, bu ijodkorning yana bir yangi qirrasini namoyon etdi.

Emas oson bu maydon ichra turmoq, shu kunga qadar Alisher Navoiy haqida qator asarlar yaratilgan, kinofilmlar suratga olingan. Shunday bo'lsada yana ushbu buyuk shaxs taqdirini yoritishni niyat qilgan inson avvalo, tarixni yaxshi bilishi, keng tafakkur dunyosiga ega bo'lishi va o'zidan avval yaratilgan qahramonlarni takrorlamasligi joiz. Mahoratli ijodkor Isajon Sulton bu vazifani a'lo darajada bajardi desam mubolag'a bo'lmaydi.

Alisher Navoiy "Mantiq ut-tayr" asarini juda kichik yoshligida o'qib, hatto uni yod oladi. Lekin unga javob yozishga shoshilmaydi. Chunki bu asarga javob yozishga Hazrat Navoiy o'zini ma'nan tayyor emasman deb hisoblaydi. Ehtimol, mana shunday oniy bir tuyg'u ijodkor Isajon Sulton qalbidan ham o'tgan bo'lsa ne ajab. Zotan Isajon Sulton mahoratli ijodkor sifatida qator asarlar yaratgan. So'z san'atkori sifatidagi malakasi anchayin oshganda bu asarga qo'l urdi. Shu kunga qadar Alisher Navoiy dahosi haqida ko'plab asarlar yaratilgan. Xatto roman ham. Akademik Oybek allaqachon bu zot haqida roman yozgan. Oybek tomonidan yozilgan roman 1944-yilda nashr etilgan va o'shandan buyon dunyoning ko'plab tillariga tarjima qilingan. Oybek qalamiga mansub "Navoiy" romanidan farqli o'laroq Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romani ramziy bir strukturaga ega. Ya'ni asar Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-ma'oniyy" devoni strukturasi singari to'rt qismga ajratilgan. Birinchi qism yosh Alisherning bolalik yillari voqealarini o'z ichiga oladi. Ushbu qism

“G‘aroyib – us sig‘ar” deb nomlanib, “Muqaddima” qism bilan boshlanadi. “Muqaddima” so‘zi boshlanish ma’nosini bildiradi. Bu yerda muqaddima nafaqat ushbu bobni, yoinki, butun asarni, balki hayotni, tiriklikni boshlanishi ma’nosini ham ifodalaydi. “Bu ma’voda hech kim o‘zining ne ekanini bilmaydi. Biroq o‘z tirikligidan, tevarakdagi hayot jo‘shqinliklaridan hayron-hayron turadi. Barchasi o‘zlarida ro‘y berayotgan o‘zgarishlarga ajablanib, Olamlar Parvardigoriga shu tiriklik uchun so‘ngsiz shukronalar aytishadi.” [1,3]

Ikkinchi qism “Navodir –ush shabob” deb nomlanib, unda Alisher Navoiyning yoshlik, o‘spirinlik davrlari keng yoritiladi. Ushbu qism “Madh” deb nomlangan kirish qism bilan boshlanadi. Bu kirish qism birinchi bobdagi “Muqaddima”ning mantiqiy davomi hisoblanadi. Ushbu qismda keltirilgan quyidagi jumlar yosh Alisherning boshiga tushadigan qiyinchiliklarga ishora sifatida kiritib ketilgan. “Ey olamdagi barcha hodisalarning Murabbiysi! bandalaring safarimizni xayrli qilgin deb yalinib-yolvorurlar. O‘zing sori safarlarni xayrli qilgaysen, yo‘lda uchraydigan barcha kishilarni yaxshiliklarga sabab aylagaysen, olddan chiqadigan balo-yu musibatlarni xayrlarga aylantirib qo‘ygaysen!” Hazrat Navoiyning o‘sha daqiqalardagi qiyinchilikdagi ahvoli va mashaqqatli hayotini yanada aniqroq tasvirlash uchun mahoratli ijodkor “Bas, albatta har bir og‘irlik- mashaqqat bilan birga, yengillik ham bordur” oyatini oqsoqol tilidan keltirib o‘tadi. Hazratning o‘rta yosh tafsilotlarini o‘z ichiga olgan uchinchi qism “Badoye – ul vasat” deb nomlanib ushbu qism ham an‘anaviy tarzda Ollohga hamd bilan boshlanadi. “Hamd” qismda “Ey Tangrim, Sening karaming dengizi jo‘sh urib turarkan, o‘sha muhtojlar to‘dasi oh-fig‘on chekib turgan chog‘larida garchi ularning gunohlarining haddu- poyoni bo‘lmasa-da, sening ularga rahm qilmasligingning ham imkoni yo‘qdur. Lutfingning shohona pardasini tortib, ularning qilgan qilmagan gunohlaridan kechganingda, barchalari navozishing bilan hurmatga sazovor bo‘lganlarida, bundan meni ham mahrum etmagaysen! Men faqir bandangga hur ham kerak emas, jannat ham. Mening uchun Sen o‘zing bo‘lsang, shuning o‘zi bas! ” “Hayrat ul- abror” dostonidan olingan ushbu parchani keltirish orqali yozuvchi bu davrga , bu yoshga kelib Alisher Navoiy o‘z yo‘lini qat’iy tanlab olganligini va bu yerda mustahkam o‘rinlashganini ko‘rsatmoqchi bo‘ladi.

To‘rtinchi qism “Favoyid –ul kibar ” deb nomlanib, u “Hayrat” deb atalgan kirish qism bilan boshlanadi. Bu yerda “hayrat ” so‘zi qator ma’nolarda qo‘llanilgan. Shoirning keksalik davrlarini yorituvchi ushbu qismda , avvalo, u tomonidan yaratilgan nodir asarlar kishini hayrat soladi.

Chunki Alisher Navoiyning qator nodir asarlari aynan shu davrlarda yaratilgan. “Xamsa” dan tortib, “Mahbub ul- qulub” gacha. Yana biri olamlar parvardigori inson zotini yaratib , uni mahluqotlar ichida eng mukarrami qilishi va hamma narsalarni inson uchun musharraf qilishidir. Albatta, sharaful maxluqot uchun beminnat tarzda hamma nasrani in’om etilishi hayratlanarlidir. Su bilan birga bu yerda Hazrat Navoiyning ham hayratlari aks ettirilgan. Temuriyzodalarning taxt ilinjida olishuvi, qondoshlarning bir- biri bilan qon to’kishgacha borishlari, davlat amaldorlarining o’z jonlarini saqlash maqsadida hech o’ylanmay, vijdonlari qiynalmay qo’li baland tomonga o’tib olishlari, tuzini yeb tuzlig’iga tupirishgacha borishlari bularning bari qalbida zarra g’ubori bo’lmagan, faqat va faqat xalq g’ami bilan yashagan Navoiyni hayratlantirmay qolmasdi.

Nega endi tarixiy bir davr, tarixiy sharoit yoritilgan ushbu asar bugun uchun ham juda ahamiyatli asarga aylandi. Buning asosiy sababi bugun ham siz-u bizning oramizda o’z nafsini yo’lida do’stdan tonadigan, oilasidan voz kechadigan, o’zini jon malhami qilib ko’rsatib joningizni oladigan, orqadan yuzsizlarcha pichoq sanchadigan nafsband kimsalar, afsuski, yo’q emas. Aynan shuning uchun ham bu asar bugungi kun uchun ma’naviy zaruratdir...

Adabiyotshunos Bahodir Karim aytganidek, romanda asriy chinordek Alisher Navoiy siymosi olis moziydan yaqin kelib ko’zga yaqqol tashlanib turibdi. O’zbek adabiyoti Alisher Navoiy bilan ko’rkam va boy.

Navoiyshunos olim Ibrohim Haqqulovning quyidagi fikrlari ham Navoiy ijodi va uning shaxs sifatidagi qiyofasini yana ham yuksaklarga eltadi . “Navoiy ijodiyotining mohiyat va ruhoniyyat olamiga kirish, go’zallik sir-asrorini baholi qudrat anglash oson emasligini rosti o’ylab ham o’tirmaganmiz.”[3,122]

Shuning uchun ham u buyuk zot haqida asar yozish, uning qalb tug’yonlarini tushunish va o’quvchiga tushuntira olish yozuvchidan katta mahorat talab etadi. Emas oson bu maydon ichra turmoq! Isajon Sulton bu og’ir ishni uddalagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Isajon Sulton. Alisher Navoiy. Roman. Toshkent “Adabiyot” 2021.3-bet.
2. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror (nasriy bayon) T.: G’ofur G’ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1974.

3. Ibrohim Haqqul. Taqdir va tafakkur. “Sharq ”nashriyot manbaa aksiyadorlik kompaniyasi. Toshkent. 2007. 122-bet

ALISHER NAVOIY VA TILSHUNOSLIK MASALALARI

ALISHER NAVOIY HIKMATLI SO‘ZLARIDA MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARNING AKS ETTIRILISHI

Abduraxim NASIROV,
filologiya fanlari doktori, dotsent
Usmonjon ERMATOV,
O‘ZDJTU Arab tili tarjima nazariyasi va
amaliyoti kafedrası katta o‘qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada Alisher Navoiy qalamiga mansub “Arba’in” va “Hikmatli so‘zlar” nomli risolalardagi ayrim to‘rtliklar, hikmatli so‘zlar, aforizmlarning tahlili, talqini, ulardagi tarbiyaviy o‘gitlar, milliy-madaniy xususiyatlarning aks etishi kabi hodisalar misollar bilan bayon etilgan. U yoki bu millatning, xalqning etnomadaniy xususiyatlari boshqa qadriyatlar qatorida iboralar orqali xam juda aniq, qisqa, lo‘nda aks etadi. Navoiy hikmatlari va to‘rtliklaridagi milliy –madaniy xususiyatlar geografik hudud, flora va fauna muhiti hamda urf-odat va til aspektidan kelib chiqqan holda namoyon bo‘lishi kuzatiladi.

Kalit so‘zlar: Hikmatli so‘zlar, milliy-madaniy xususiyatlar, maqol, matal, ibora, Hadisi sharif, tarjima,

Аннотация

В данной статье описаны некоторые четверостишия, мудрые изречения, анализ и толкование афоризмов, воспитательные поучения, отражение национально-культурных особенностей в памфлетах «Арбаин» и «Хикматли сузлар» Алишера Навои. Этнокультурные, национально-культурные особенности той или иной нации, народа наряду с другими ценностями посредством устойчивых выражений отражаются очень ярко, лаконично и емко. Национально-культурные особенности навоийских мудрецов и квартетов нашли отражение в географическом ареале, растительном и животном мире, а также в традициях и языке.

Ключевые слова: Мудрые слова, национально-культурные особенности, пословицы, поговорки, выражения, хадисы, переводы.

Annotation

This article describes some of the quatrains, wise sayings, analysis and interpretation of aphorisms, educational teachings, reflection of national and cultural features in the pamphlets "Arba'in" and "Hikmatli sozlar" by Alisher Navoi. The ethno-cultural, national-cultural features of this or that nation, people, along with other values, are expressed very clearly, concisely and succinctly through expressions. The national and cultural features of Navoi's sages and quartets are reflected in the geographical area, flora and fauna environment, as well as in terms of traditions and language.

Keywords: Words of wisdom, national-cultural features, proverbs, sayings, phrases, hadiths, translations,

Dunyo xalqlari folklorida ayrim millatlarning fe'l-atvorini o'ziga xos tarzda ifodalovchi iboralar mavjud. Har bir xalq o'zi yashayotgan geografik hudud, flora va fauna muhiti hamda urf-odat va til aspektidan kelib chiqqan holda, hatto, hududiy jihatdan yondosh, kechmishi o'xshash bo'lgan qo'shni xalqdan farq qilishi mumkin. Yoki aksincha: bir-biridan uzoq turli geografik hududlarda yashovchi va qardosh bo'lmagan tillarda so'zlashuvchi xalqlar yaratgan maqol va matallarning aynan muqobillari ham uchrab turadi. Shu boisdan ta'kidlash joizki hikmatli so'zlar, aforizmlar millatning tarixiy rivojlanish jarayonlaridagi maishiy turmush qozonida qaynab, sayqallanib, o'zgarmas holda ishlatiladigan shaklga keladi, xalqning asriy o'tmishi, milliy til tarovati va etnomadaniy qadriyatlarini o'zida mujassam etadi.

A.Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asaridagi "Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz" degan hikmatli so'zini o'qigan fransuz olimi M.Bellin 1861-yilda yozgan kitobida Navoiyning ona tiliga bu qadar katta e'tibor berganini vatanparvarlik deb ataydi: "Alisher Navoiy o'z milliy tilining afzalliklarini inkor etib bo'lmaydigan dalillar bilan isbot etganligi – o'z xalqi orasida vatanparvarlikni boshlab berganligi dalolatidir".[1:3]

O'zbek tili shu qadar boy tilki, uning imkoniyatlari milliy-madaniy xususiyatlarni ifodalaydigan so'z, gap, so'z birikmalari, hikmatli so'zlari, maqollari-yu frazeologik birliklari, aforizmlari fransuz hamda rus tillaridan ko'p bo'lsa ko'pki, kam emas. Alisher Navoiy o'z davri turkiy tilining boyliklari va afzalliklariga dalil keltirar ekan, misol sifatida otning yoshi va zotlariga qarab "qulun, toy, g'o'non, do'non, to'lan, to'buchoq, arg'umoq, yaka, yobu" so'zlarini; o'rdak nomlari sifatida esa: "jo'rki va erka, suqtur va olmabosh, chaqirqanot va temirqanot, alapaka va bog'chol" kabi terminlarni ishlatgan. Oradan ikki asr o'tib, fransuz adibi Fransua Rable "Gargantyua va Pantagryuel" asarida 153 xil o'yinlar, 138 xil ovqatlar, 98

xil ilonlarning nomlarini fransuz tilidan topib ishlatishi Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn”da tutgan yo‘liga o‘xshashdir. O‘zbek va fransuz tillaridagi qiyosiy o‘rganish tadqiqotlari XV–XVII asrlardayoq boshlangan bo‘lib, ma’lum ma’noda biri ikkinchisini to‘ldirib borgan.

Maqol, matallar, iboralar, hikmatli so‘zlar, aforizmlarning milliy o‘ziga xosligi bevosita o‘zbek xalqining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy va maishiy hayotini aks ettirishda, o‘zbeklarga oid toponimika, o‘simliklar va hayvonlar dunyosi ishtirok etishida, o‘zbek xalqiga xos xarakter va xislatlarning ifodalanishida, urf-odatlar va marosimlarning mavjudligida hamda adabiy-badiiy tilidadir. O‘zbek tilidagi maqollar va matallar qanchalik o‘rganilsa, tahlil qilinsa, shunchalik o‘rganilmagan qirralarini topish mumkin. Bekorga Quvaning anori, Marg‘ilonning shaftolisi, Oltiariq bodringi va turpi, Yozyovonning qovun-tarvuzi, Baxmalning olmasi, Qo‘shrabotning mayizi, Turkistonning qazisi, Xorazmning guruchi deb xalq orasida keng shuhrat qozonmagan. Mazkur nomlar o‘z navbatida maqollar, matallar, ibora va aforizmlarga ham ko‘chadi. [2:159]

O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi tomonidan Alisher Navoiy tavalludining 525 yilligiga bag‘ishlab, 9 tilda (o‘zbek, arab, rus, fors, ingliz, nemis, fransuz, ispan, xitoy) f.f.d X.S.Sulaymonov tahriri ostida nashrga tayyorlanib, 1968-yilda 50000 nusxada chop etilgan **“Hikmatli so‘zlar”** nomli to‘plamda 70 dan ortiq Navoiy qalamiga mansub hikmatli so‘zlar to‘plangan. Ma’no jihatdan ushbu hikmatli so‘zlar Navoiy davrida ham bugungi kunda ham insonlarni yaxshilikka chorlovchi, tarbiyaviy ahamiyat kasb etadigan, ma’naviy – ma’rifiy ozuqa hisoblanmish aforizmlardan iborat. Ushbu Alisher Navoiy qalamiga mansub to‘plamdagi quyidagi aforizmlarda ham milliy-madaniy xususiyatlar mavjud bo‘lib, ular allyuziya hodisasi ta’sirida maqollarga aylangan. Jumladan, *“Kimki o‘zi ayladi yolg‘on so‘zin, Kizb der el chin desa, qolg‘on so‘zin”* aforizmi o‘zbek tilidagi *“Yolg‘onchining rost so‘zi ham yolg‘on”* maqoliga mos keladi. *“Izzat tilasang kam de, Sihat tilasang kam ye”*. – *“Hurmat qilsang, hurmat ko‘rasan”*. *“Kimniki aylay der esang mahraming, Ko‘p sinamay aylamagil hamdaming”* aforizmining ma’nosi sinamasdan do‘stlashma demoqchi. Shunga mos ravishda o‘zbek tilida *“Mingta yangi o‘rtoqdan, bitta eski do‘st yaxshi”* iborasi ham sinalgan, ishonarli eski do‘stlar haqida gapiriladi. *“Ma’dani inson gavhari so‘z durur, Gulshani odam samari so‘z durur”*. – Aytilgan so‘z otilgan o‘q iborasiga mos keladi. Sinonimi: *“Yaxshi so‘z bilan ilon inidan, yomon so‘z bilan musulmon dinidan chiqadi”*. *“Mevaga mag‘z o‘lsa, bo‘lur po‘st ham, Kimsaga ham dushman erur do‘st ham”*. – Hayotda insonlarda do‘st dushmanga, dushman do‘stga

aylanishi ham mumkin. Ushbu mazmunda qator iboralar mavjud. “Do‘stingdan top!” matali ironiya ma’nosida ishonib yurgan do‘sti aldaganda ishlatiladi. “Do‘st achitib gapirar, dushman kuldirib”. “Do‘stsiz boshim – tuzsiz oshim”. “Do‘st deb siringni aytma, do‘stingning ham do‘sti bor”; “*Naf’ing agar xalqqa beshak durur, Bilki bu naf*” o‘zingga ko‘prak durur” aforizmi quyidagi maqollarga mos keladi. Yaxshilik qila olmasang yomonlik ham qilma: “Yaxshilik qilsang yaxshilik qaytar, yomonlik qilsang yomonlik” [3: 152].

Alisher Navoiy asarlari orasida “**Arba’in**” nomli risolasi ham mavjud. 1991-yilda Ma’sudali Hakimjon tomonidan nashrga tayyorlanib Mehnat nashriyotida chop etilgan ushbu “Arba’in” nomli kitobda Alisher Navoiy nazm ila bayon etgan hadislar o‘rin olgan. Unda tarbiyaviy mazmundagi to‘rtliklar Payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalomning hadislaridan 40 tasini o‘zbek tiliga tarjima qilingan. Alisher Navoiyning bu hadislariga murojaat qilishlari va o‘zbek tiliga tarjima qilganliklarining asosiy sabablaridan biri, ularning payg‘ambarimiz shafolatiga muyassar bo‘lishlikni orzu qilganligidadir, deb yozadi ushbu risolaning kirish qismida M.Hakimjon. Zero, Muhammad alayhissalom;

Man hafiza ala ummati arbaina hadisan mim sunnatu adaltuhu yavmal qiyamati fi shafoti.

القيامة يوم وشهيدا شفيعا له كنت السنة من حديثا أربعين أمتي على حفظ من

Ya’ni ummatlaring‘a yetkazish uchun kimki sunnatimga oid 40 ta hadisni yod olsa, men ul odamni qiyomat kuni shafolatimga olurman”, deb aytgan ekanlar. Payg‘ambarimiz shafolatidan umidvor bo‘lgan ko‘plab olim-u ulamolar 40 ta hadis to‘plash, yodlash va ularni sharhlash borasida harakatlar qilishganligi adabiyot tarixidan ma’lum.

Mazkur risolada ham 40 ta hadisi sharif, ularning arab tilidan o‘zbek tiliga tarjimalari hamda ularga moslab Alisher Navoiy bobomiz tomonidan bitilgan to‘rtliklarda bugungi kun uchun ham dolzarb bo‘lgan, odamlarni iymonga chorlaydigan, yoshlar tarbiyasi uchun muhim ahamiyat kasb etadigan o‘gitlar mujassam etilgan. Jumladan:

Hadisi sharif: La yu’minu ahadukum xatta yuxibbu liaxihi ma yuhibbu linafsiha.

لا يقدر أحد منكم أن يكون مؤمناً إلا إذا أحب ما يحب أخوه

Tarjimasi: Sizlardan hech biringiz o‘ziga ravo ko‘rmagan narsani o‘zga birodariga ham ravo ko‘rmaguncha, mo‘mini komil bo‘la olmaydi.

Navoiy: *Mo‘min ermasdir, ulki imondin
Ro‘zg‘orida yuz safo ko‘rgay,*

*Toki qardoshig'a ravo ko'rmas-
Har nakim o'ziga ravo ko'rgay.*

Alisher Navoiy bobomizning boshqa bir, ya'ni "Hikmatli so'zlar" nomli kitobida ham aynan shu mazmundagi aforizmi quyidagicha bayon etilgan:

*Xaloyiqqa ko'rma qilib benavo,
o'zingga ravo ko'rmaganni ravo. (17-bet)*

Ulug' mutafakkir olim, Navoiy bobomiz hadisi shariflardan yana birini ya'ni chiroyli nutq, madaniyatli gapirish, bema'ni so'zlardan tiyilish xususidagi quyidagi hadisni ham tahlilga tortib, unga moslab tarbiyaviy o'git bo'ladigan to'rtliklar bayon etgan.

Hadisi sharif: Min husni islomil mari tarkuhu ma la ya'nixi.

Tarjimasi: Bema'ni so'zlarni aytishdan saqlanish insonning musulmonchiligi naqadar chiroyli ekanligini bildiradi.

إن الامتناع عن التكلم بالكلام يدل على جمال الإسلام

Navoiy: *Kimki islom ko'zgusida tilar,
Har zamon o'zga bir safo mavjud,
Kechsun ul nav' borcha ishdinkim,
Tengri rozi emas, ulus xushnud.*

Alisher Navoiy boyligi xususida ko'p ma'lumotlar berilmaydi. Ammo rus Navoiyshunos olimi Evgeniy Eduardovich Bertels shunday yozadi, Navoiy "Har yili madrasa mudarrislariga 1200 oltin tanga va 24 qop don; a'lo va yaxshi o'qiydigan olti talabaga 24 oltin tanga va 5 qop don, o'rta baholarda o'qiydigan sakkiz talabaga 16 oltin tanga va 4 qop don, juda sust o'qiydigan sakkiz talabaga 12 ta oltin tanga va 3 qop don, olti qorining qiroati "zo'ri"ga 500 oltin tanga, 15 qop don, jome' masjid imomiga 500 oltin tanga va 10 qop don, xonaqoh oshpaziga 250 oltin tanga va 5 qop don, mutavalliga 3000 oltin tanga va 30 qop don va (uning uchida bir qismi xizmatchilarga) taqsimlangan[4:10-11]. Bu mablag'lar Alisher Navoiyning yerlari, bog'lari, do'konlaridan tushib turgan", deb yozadi.

Ammo boylik xususida, uning salbiy jihatlari to'g'risida Navoiy bobomiz hadisi sharifga mos baytlarni bitgan. Quyidagi mazkur to'rtliklar orqali, uning mazmuni mohiyatiga ko'ra milliy-madaniy xususiyatlar aks etish holatlari ham kuzatiladi. Jumladan,

Hadisi sharif: Lu'ina abd ud-dinar va lu'ina abd ud-dirham.

Tarjimasi: Dinor va dirhamga (ya'ni oltin va kumushga) qul bo'lganlarga la'nat bo'lsin.

(مَلْعُونٌ مَنْ يُسْتَعْبَدُ لِلدِّينَارِ وَالْدِرَاهِمِ) ذهب وفضة

Navoiy: *Rahmat ozodag'aki ul olmos,
Dahr dinoru dirhamin g'amg'a.
Lek la'nat angaki qul bo'lg'ay:
Xoh dinoru xoh dirhamg'a.*

Ushbu hadisda va Navoiy bobomiz to'rtligida boylikka mukkasidan ketish oqibatining yaxshi emasligi xususida tarbiyaviy fikr qayd etilgan, shu bilan birga bu fikrlarda arab tilida bayon qilingan hadisi sharifdagi dinor, dirham – leksik birliklari orqali o'ziga xos milliylik kuzatiladi. Dinor — aksariyat arab tilida so'zlashuvchi yoki Usmonli imperiyasining bir qismi bo'lgan turli mamlakatlarning jumladan, Aljir, Iroq, Iordaniya, Quvayt, Liviya, Tunis kabi arab davlatlarining pul birligi, "Dinor" so'zi Rim imperiyasi tangasining nomi – denariusga borib taqaladi. Qur'onda tilga olingan pullar dinor deb ham ataladi. Dirham asli arab kumush tangasi bo'lib, 7-asr oxirida muomalaga kiritilgan. Bu nom arabchalashgan yunoncha so'z bo'lib, hozirgi vaqtda dirham bir nechta arab tilida so'zlashuvchi davlatlarning asosiy yoki o'zgaruvchan valyutasi hisoblandi. Marokash dirhami ...kabi.

O'zbek xalqi ma'naviy merosi hamda muqaddas qadriyatlarining katta qismini islom ma'naviyati va milliy an'analar, urf –odatlar, udumlar tashkil etadi. Diniy qadriyatlarimizning manbalari esa Qur'oni karim, Hadisi shariflar, tavsirlar, shariat ahkomlarida o'z ifodasini topgan. Shunday hadislardan birida “Dum ala-t-tahorati yuvsa'u alayka-r-rizqu” deyiladi, tarjiması, doim tahoratli yurgin, tahorat – tozalik rizqu ro'zingi oshiradi, deyilgan,

امش دائماً في الوضوء ، الوضوء — الطهارة تزيد القوت

unga mos ravishda Navoiy bobomiz o'z baytlarini quyidagicha ta'riflaydi:

*Gar hamisha tahorating bo'lsa,
Origay foqa chirki ul suvdin,
Tohir o'l istasang fuzun ro'ziy,
Xosir ulkim piturdi bul suvdin.*

Mazkur hadisda va to'rtlikda asosiy g'oya insonni doim tahoratli bo'lib yurishi uning sog'ligi uchun foyda ekanligi to'g'risidagi o'git hisoblanadi. Bu o'rindagi milliy xususiyatlar shundaki, har bir musulmon uchun islom farzlaridan biri 5 vaqt namoz o'qish hisoblansa, namozning shartlaridan biri bu tahoratli bo'lishdir. Demak ularga amal qilish, islom farzlarini bajarish, hayotga tatbiq etish ma'naviy, ruhiy pok bo'lib borishimiz omili hisoblanadi.

Barchamizni dunyoga keltirib, oq yuvib — oq taragan, o‘zlari yemasdan bizga bergan, kechalari uxlamasdan duolar qilgan onalarimiz baxtimizga omon bo‘lsin, ularga bo‘lgan hurmat barcha millat va elatlarda ham yuqori, ammo o‘zbek xalqida yanada yuqoriroq ekanligi sir emas va bu holat farzandlarning onalariga bo‘lgan mehr oqibatida kuzatiladi, ularni doimo hurmat qilish burchimizdir. Bejizga jannat onalar oyog‘i ostidadir, deyishmaydi. Vaholanki, ushbu ibora Muhammad alayhissalom hadisi shariflarida “Al jannatu tahta aqdomi um ma hotiku” (Jannat onalaringiz oyoqlari ostidadur) deb aytib o‘tilgan ekan.

امهاتك أقدام الجنة تحت

Ushbu hadisga moslab Navoiy bobomiz

“Onalarning oyog‘i ostidadur,

Ravzai jannatu jinon bog‘i.

Ravza bog‘i visolin istar esang,

Bo‘l onaning oyog‘i tufrog‘i”, deb yozgan.

Ushbu hadisda va to‘rt qator she‘r orqali juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan o‘gitlar bizlarga yozib qoldirilgan. Yaxshilik qilmoqchi bo‘lsang, birinchi onangga qil, ularning roziligini ol, deyishgan. Mazkur o‘gitlar bugungi kunda ham o‘ta dolzarb va tarbiyaviy ahamiyatga egaligi bilan o‘zbek xalqi milliy mentalitetiga mos bo‘lgan iboralar hisoblanadi. [5: 113]

Eyki, shaxsingni xoliqi fattoh dedi: «Xammartu arba’ina saboh»,

Erur ul arba’ining avvali hol, ayla bu «Arba’in» bila a’mol,

Ki bu nav’ ikki «Arba’in» mavjud, bo‘lsa, shoyadki topqasen maqsud.

Yetsa maqsud muddao birla, meni yod etgasen duo birla,

Ki Navoiyg‘a ul duo yetgay, Bulbuli ruhig‘a navo yetgay.

degan misralar orqali Alisher Navoiy bobomiz Arba’in nomli risolasiga xotima yasagan.

O‘zbek tilidagi yuqoridagi kabi juda ko‘plagan iboralarda, xususan mozor bosib kelgan; xom sut emgan bandalar, chuchvarani xom sanamoq; tomdan tarasha tushganday, eshakka do‘lana taqqanday; arava buzilsa, o‘tin bo‘lar; qiz buzilsa –xotin; shoshmagan arava quyondan o‘zibdi; bir kishi ariq qazir, ming kishi undan suv ichar; it itga, it quyrug‘iga buyuribdi; qangtar qalt etdi, dehqonning ko‘zi yalt etdi; ayamajuz olti kun; ko‘klamda bir kun kech eksang, kuzda bir hafta kech o‘rasan; hut chiqdi–hamal kirdi, hamal kirdi – amal kirdi; ilonning yog‘ini yalagan, ignadek narsani tuyadek qilmoq; bir kesak bilan ikki qarg‘ani urmoq; chumoliga ham ozor bermaslik; tuyaning dumi yerga tekkanda, kelasi qovun pishig‘ida; tarvuzi qo‘ltig‘idan tushmoq; eshak o‘ldirar oftob, yetim

bo'tadek bo'zlamog kabi iboralarda ham milliy-madaniy xususiyatlar sezilarli darajada aks ettiriladi, sababi boshqa tillarda ushbu iboralarning aynan muqobillari mavjud bo'lmaganligi bilan xarakterlanadi.

Yuqoridagilardan qisqacha xulosa qiladigan bo'lsak, Alisher Navoiy bobomiz bundan 550 yil ilgari yozib qoldirgan hikmatli so'zlari yoki to'rtliklaridagi o'gitlar bugungi kunda ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega, yoshlar orasida ma'naviy –ma'rifiy sohada to'laqonli targ'ibot vositasi sifatida xizmat qiladi. Qolaversa, Navoiy hikmatlarida milliylik xususiyati orqali yuzaga keladigan tarbiyaviy ahamiyat shundaki, ular kishiga g'oyaviy yo'nalish beradi, undagi ijobiy ideallarning shakllanishiga, rivojlanishiga yo'l ochadi va kurashishga undaydi, til o'rganuvchilarda sotsiolingvistik kompetentsiyani shakllantirishga hissa qo'shadi, zero Hikmatli so'zlar — til birliklari ichida milliy-madaniy xususiyatlarni eng ravon, aniq, ixcham qilib ifodalovchi birliklar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bellin M. Mir Alisher Navoiy biografiyasi va ijodi. – Parij., 1862.
2. Nasirov A. Fransuz, o'zbek va rus tillaridagi proverbial frazeologizm-larning semantik, stilistik va milliy – madaniy xususiyatlari. Fil.fan.doktori.dissertatsiyasi. T.,2016 y, 258 b.
3. Alisher Navoiy. Hikmatli so'zlar, 7 tilda – T., 1968 . – 152 b.
4. Bertels E.E. Navoiy. T., Tafakkur qanoti. 2015, 365. Ibodilla Mirzayev tarjimasi. Mutarjim muqaddimasi. 10-11 b.
5. Alisher Navoiy. Arba'in. T., Mehnat. 1991. – 113 b.

HERMENEUTICS OF LINGVOPOETIC PARADIGMS IN NAVAI LYRICS

**Musajan TADJIBAYEV,
Doctor of philosophy (Ph. D.),
Tashkent region CSPI docent**

Abstract

“Our generation should be more knowledgeable, healthier and of course happier than us”. These words of the president of Uzbekistan Shavkat Mirziyayev nowadays became the motto of our republic. Today in our country there are a lot of opportunities for young generation to accomplish the aim which was stated by our president. Using these

opportunities and support by our country young generation is also trying to discover the unlimited world of different subjects and sciences. Among these subjects the Art occupies a great position too. Especially, the literature has always been the first and foremost subject which impressed our nation all the time.

The article analyzes the principles of social and political factors in the creation of art poetic language and hermeneutic analysis of the text in Uzbek classic lyrics. Unique masterpieces of Uzbek Literature have been translated into a number of foreign languages for centuries. For instance, the works of Ahmad Yassaviy (11-century), Yusuf Hos Hojib's "Kutadgu Bilig" (12-century), "Muhabbatnoma" written by Khorazmiy (14-century), literary works of Lutfiy, Navoiy (15-century), Babur (16-century), Mashrab, Turdi, "Temur Tuzuklari" revealing Tamerlane's life and his conquests and many others are translated into English, Russian, French, German and many other languages. Numerous scientific researches devoted to these works intrigue any audience, indeed. It should be emphasized with delight that a number of ancient Turkish-Uzbek literary essays were founded, reviewed and printed with initiatives of some European researches.

Uzbeks are very curious people and always like to learn something new. That's why from Ancient times our ancestors had strong relationships with not only countries of Asia but also the countries of the world. And indeed, they exchanged their cultures and national riches with each other. In these exchanges the literature has no considerable place.

Key words: art of the word, the national language, induction, deduction, individualism, the idea, yalkin, publicity, poetry, belletristics, hermeneutics, autonomous text, text phenomenology, corpus, thenomytheoty, pragmatic, hermeneutic pragmatics, fantasy, syllogism, transformation, heartcriteriy, resonans.

Every country tries to grow up the harmonious developed and healthy nation, because a harmonious developed nation is a prosperous nation. The President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyayev underlines: "Harmonious generation, in the first instance, is highly educated generation, which possesses an independent intellection and becomes a model for others with its behavior".¹

It has become evident that the specialists of the 21st century in Uzbekistan should never forget the words said by the president of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyayev: "When our people have

¹ Мирзиёев Ш.М. «Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз - Т.: Ўзбекистон, 2018.

acquired independence after a very long period of time, when Uzbek people began determining their own way of development there existed lots of inner and outer threats aimed at overturning the newly born state, to disturb the peaceful life established in Uzbekistan. The Uzbek people stood steady in its fight for the better life, prosperity and bright future. The people understood that they must strengthen the independence gained and what hard obstructs were waiting us in further step of the development”.¹

Every nation possesses its own history that includes sequence of development of all characteristics pertaining to individual groups or the whole nation, in general. It is duty of every human being in a society to become aware of the history of a country, to be more precise, people should know about whom their ancestors were, what they managed to do, what their contribution to human development was and so on. Bearing this premise in mind, I also determined to explore some of our ancient ancestors’ contributions to literature. As soon as I thought about a person who was involved in literature and royal issues, Zahiriddin Mohamed Babur’s image came to my mind immediately. So, this piece of writing deals with one of the most famous literary works of the great poet, “Baburnama”.

Romanticism, which was the leading literary movement in Uzbek Classic Lyrics For houl a century, was caused by great social and economic changes. The Romantic Literature, which had begun in the middle of the 11th century didn’t bring happiness to the people of Middle Asia. During this period Middle Asia changed from an agricultural to an industrial society and from home manufacturing to factory production. The peasants, deprived of their lands, had to go to work in cities. Mines and factories had changed the appearance of the country. In the cities a large new working class developed. But mechanization did not improve the life of the common people. The sufferings of the working people led to the first strikes, and workers took to destroying machines. This was a movement directed against industrial slavery. Workers, who called themselves Luddites after a certain who in fit of fury broke two textile frames, naively believed that machines were the chief cause of their sufferings. These actions led to severe repression by the authorities.

Unique masterpieces of Uzbek Literature have been translated into a number of foreign languages for centuries. For instance, the works of Ahmad Yassaviy (11-century), Yusuf Hos Hojib’s “Kutadgu Bilig”(12-

¹ Мирзиёев Ш.М. «Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз - Т.: Ўзбекистон, 2018.

century), “Muhabbatnoma” written by Khorazmiy (14-century), literary works of Lutfiy, Navoiy (15-century), Babur (16-century), Mashrab, Turdi, “Temur Tuzuklari” revealing Tamerlane’s life and his conquests and many others are translated into English, Russian, French, German and many other languages. Numerous scientific researches devoted to these works intrigue any audience, indeed. It should be emphasized with delight that a number of ancient Turkish-Uzbek literary essays were founded, reviewed and printed with initiatives of some European researches. Those written works were returned to us, to be more precise, the owners of the literary heritage. We, being involved in literature, pay homage to tireless toil and successful attempts of foreign scientists, translators, and editors.

Alisher Navai was a prominent poet who created “Khamisa” that merely three literary men could cope with it in the history of literature. He possessed so strong memory that Navai could learn by heart a whole complex novel, “Mantiq ut Tayr”, by Farididdin Attor at his early ages. His ability in poetry was regarded by all skilled poets at that time, and it is still considered to be genuine one. This skilful writer did not limit scope of his activities with getting involved in literature only. In fact, he worked at governmental institutions holding different vital ranks. It was noted in many historical memoirs that population was very delighted with Navai’s works. It means that Navai was also involved in two different spheres of life, and he could manage with them perfectly. Babur also projects the same character like Amir Temur and Alisher Navai in terms of becoming involved in different issues of activities. He is famous with his unique strategies in governing the country as a leader. Besides that, Babur contrived to leave enormous literary heritage behind him. Nations all over the world had an opportunity to get familiar with our history, literary works, culture and military opportunities in broad sense.

This masterpiece has been applied from different viewpoints: some people considered it an excellent source for forces who want to conquer India while others used it to encourage foreign nations to become aware of Eastern uniqueness. Fortunately, Leyden, V. Erickson, A. Beveridge, Pave de Curtail, Abdurahman ibn Bayramhan, Professor Rashit Rahmati Orat, Jak Lui Bakye Grammon and other scientists investigated this essay objectively, and toiled tirelessly on translating process. As a result of their hard work in delving deep into the descriptions illustrated in “Baburnama”, perception, soul, and cultural aspects of the East and West have come closer. In this sense, we can realize historical importance of translation. The historical translations of “Vaqoe” are perceived as a source of learning

Eastern history and culture as well as explaining them for general audience. Each translation serves as an indispensable circle of the whole sequence of attempts.

To study a lot of multilingual translations leads us to the conclusion that translators worked as both scientists and literary people. Plots of historical activities, scenes of battles and significant moments of events were redesigned with more complexity by skilled translators. It is of paramount importance that English, French and Turkish scientists exerted excellent comments on some translations. Definitions provided in paragraphs and comments on uncommon vocabulary units infuse vitality into a number of translated versions.

Those language experts made some explanations about the content of “Baburnama” as well as corrections on translated versions of it. These attempts have increased the value of “Baburnama”. It should be stated that Babur’s masterpiece has not been investigated deeply in our country. We may learn from English, Persian and Turkish scientists a lot on this matter. Full descriptive dictionaries and comparative texts of the masterpiece are supposed to be created first. We firmly believe that experiences and scientific researches of foreign experts are very helpful to accomplish this task. The initial result is a complete Uzbek edition of the masterpiece.

Various means of investigation is carried out in order to determine cultural mementos, including national, individual tune or spirit, depicted in belles-lettres fiction. The subject matter of hermeneutics is to explore specific peculiarities of context of each literary composition.

Forming circumstances of global hermeneutic are widely expressed in the works of divine philosophical subject. Apparently, poetical peculiarities of genres “hamd”, “nat” and “qasida” in literature are quite significant. All paradigms of divine and allegorical love form hermeneutic conditions in the poems (ghazals) by Boborahim Mashrab. Ghazal, named “Oldida” depicts global hermeneutic possibilities through semantic and stylistic paradigms of the figure of the beloved:

Har kishining bo‘lsa dardi yig‘lasun yor oldida,

Qolmasun armon yurakda etsun izhor oldida.

Mansuri Xalloydek ichib sharobi antahur,

Charx urub yig‘lab tururmen ushbu dam dor oldida

Har kishi bir jur'aye no‘sh aylasa bu bodadin,

Ul qiyomatda qilur arzini jabbor oldida.

Andalabi benavodek nolayu afg‘on ila

Aylanibsayrabyururmenaynigulzoroldida.

Telba Mashrab qilmag'il sirringni zohidg'a ayon,
Aytib-aytib yig'lagaysen oshiqi zor oldida.

The poet expressed divine and allegorical concepts in parallel homonymic way by the terms "man", "to cry" and "beloved" at the beginning of the ghazal and constructed successful transformation. In other words, there are possibilities of forming both global and individual hermeneutic environment. In global hermeneutic, "every human being" is the society of mankind, "beloved" is God, creator, "to cry" is the declaration of misfortune. Every person denotes himself by tongue. Love is misfortune of mankind; it is both divine and allegorical. Poetic flame presents ideological features of love, formed in global hermeneutic circumstances.

The phrase "expression of discontentment" means "In order to notify the existence of the mankind there should be left trace behind, great functions and incomparable work should be carried out, besides that mankind should show off himself by his tongue, functions and mastership. Complete meaning of the phrase "sorrow vanishes" is totally presenting oneself in front of the beloved. Turning into a wandering "darvish" because of the love for the beloved and uniting with her indicates finished pattern in religious poetry. The next phrase "display to the beloved all in the heart" also points to the above mentioned line. In global tendency, the study of dedication oneself to some matter makes this man be a participant of orbital incidents. Displaying all in the heart" is not only presenting oneself in front of the society, but also before the whole world in the abodes of All Mighty.

One of the main peculiarities of literature is to depict main concepts in brief and meaningful lines(misras) with the help of poetic figures. Demetrio, a great representative of antique literature writes the following definition to the above mentioned point: "Diminutiveness of an idea is characteristic for apothegm (sayings) and gnome (poetic aphorisms), because the phrase of the concepts is masterfully embodied, that it reminds of a huge tree grown from a tiny seed. The figure of "An unhappy nightingale" is also the figure of a man who is in the snare of love towards God. This very figure presents the man, who is totally burnt owing to love. Moan is the display of inside anxiety in global finished patterns. The poet represented symbolic meanings of his outer and inner state through this and the next lines (misras), especially the association of the words "garden", "turning into", "to sing" in the next line (misra) express a new trend of divine notions. Particularly, "garden is the Paradise, that God promised – in the first sense, fortune of humanity – in the other sense; besides that

“garden” means the flame, in which the poet – nightingale is ready to burn either due to fortune or ignorance. After that, the doors of Paradise are opened in front of it (nightingale). “To sing” is the symbolic explanation of heart’s manifestation.

Mansuri Halloj, who is mentioned in the third distich, is a great representative of religious poetry. He remains in every branch of Muslim literature as a poetic figure. Referring to his name in literature is a hint to enlighten association of complicated and new ideas, concepts. Literary critics defined this sense as following: “The greatest courage is to conquer passion, by living honestly with patience.” MansuriHalloj also made this concept leading in his tendency: “before your passion seizes you, you yourself seize it”- he had said to his son Ahmad, before he was hung. However, Mansur’s magnanimity was more powerful than Ibrohim’s generosity, because when Ibrohim Mansur refused from his wreath, Husayn Mansur sacrificed his life – he made the humankind divine, and said “I am Right”, for this, his arms and legs were cut and hung by Islamic preachers. Feeble human beings who could not defeat the power of spirituality and sharp comprehension, tortured and killed the men of sagacity and wisdom. Mashrab was strongly excited by Mansur’s tragic fate and his persuasive concepts. The poet refers to him as “martyr of love” and compares himself with him and foresaw his life to end as Mansur’s. Mansur’s philosophical notions, thoughts and status were rather great. He is not satisfied with only following the rules of philosophy (demand, patience, honesty, pray), yet he investigates the tendency “vahdativujud” according to logical power, if the spirit of a human being is a part of total theology, and if the spirit is cleaned during the fight with body and if it turns into its initial position, then a human being is God (Mighty) too, says the philosopher and declares about it in front of people. The meaning of the phrase “I am Mighty” (“Analhaq”) is considered to be so. But this phrase also means “I am right”, “I am the truth” as well. What is meant by this? As a matter of fact, according to this philosophy body and material world connected with all things, including world wealth and luxury are falsehood, temporary – allegorical; only absolute divine is the truth. So, being in love with this false world is ignorance, stupidity. A human being should always believe in absolute divine and should only be in love with absolute divine.

Following this way is too complicated and full of difficulties, but it is worth tolerating any tortures, as the real enlightenment and love is this, indeed. Mashrab follows this tendency, and finds himself in the flame of reaching the figure of the beloved like MansuriHalloj and his heart is

squeezed and he sings in the fiery tongue like a bird. This great sorrow never leaves the poet on his own, it seizes his whole thoughts. Mashrab considers the earth and the sky, the trees, the rivers – all creatures to be in love: rope on which Mansur was hung and cut bones of Nasimi seem to moan “I am Mighty” (Analhaq).

The author always follows the nature in all of his literary function. But the responsibilities of this following position is not only putting down the results of exploration, but also the beauty (or ugliness) of the things in some incidents should be expressed more eventual and it also comprises the function to fulfill unfinished sides of the nature as well.

Above mentioned brief analysis of hermeneutic circumstances presents the difficulties that appear while comprehending the literary work. Humanity strives to find out the settlements to these problems.

Bibliography:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. –Москва: 1986.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: 1968.
3. Машраб. Меҳрибоним қайдасан. – Тошкент. 1999.
4. Михайлов А.А. Современная философская герменевтика. –Минск: 1984.
5. Султонов И. Адабиёт назарияси. –Тошкент: 1982.
6. Шпет Г.Г. Герменевтика и ее проблемы // Контекст. Литературно-теоретические исследования.-Москва:1989-1992.
7. Михайлов А.А. Современная философская герменевтика. –Минск: 1984.
8. Тисельтон Э. Герменевтика. – Черкасси: 2008.
9. Парандовский Ян. Алхимия слова // Мировые писатели о литературе. - Т.: Маънавият. 2010.
10. Сафаров Ш. Когнитивная лингвистика.Джизак: 2006.
11. Словарь иностранных слов. – Москва: Русский язык. 1983.
12. Султонов И. Адабиёт назарияси. –Тошкент: 1982.
13. Шпет Г.Г. Герменевтика и ее проблемы // Контекст. Литературно-теоретические исследования.-Москва:1989-1992.
14. Hans – Georg Gadamer, “Reflection on My Philosophical Journey” in The Philosophy of Hans Georg Gadamer, ed Lewis Edwin Hahn (Chicago and La Salle, Ill. ^ OpenCourt, 1977).

AJDODLAR MEROSI - BEBAHO XAZINA
(“FARHOD VA SHIRIN” DOSTONINING XITOIY TILIGA
QILINGAN TARJIMASI MISOLIDA)

Feruza HASANOVA,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
katta o’qituvchisi, PhD

Annotatsiya

Chet tillarini o’rganish hozirgi kunda juda muhim. Ayniqsa o’z ona tilimizdagi durdona asarlarni boshqa tillardagi tarjimasini o’rganish, ham chet tilini yanada mukammal bilishga, ham tarjima mahoratimizni oshirishga imkon beradi. Qolaversa, har bir o’zbek farzandi uchun cheksiz g’urur va iftihar hissini hadya etadi. Mazkur maqolada o’zbek mumtoz adabiyoti durdona asarlaridan biri “Farhod va Shirin” dostoning xitoy tiliga qilingan tarjimasi xususida fikr yuritiladi. Xitoy tilidagi tarjima asarning nasriy bayoniga ko’ra amalga oshirilgan. Tarjimada mumtoz adabiy xitoy tili venyan va muloqot tili bo’lgan bayxuaga hos xususiyatlar qo’llanilgan.

Kalit so’zlar: Farhod va Shirin, nazm, nasr, venyan, bayxua.

Аннотация

Сегодня очень важно изучать иностранные языки. В частности, обучение переводу на другие языки мира шедевров с нашего родного языка позволит нам более глубоко понимать иностранный язык и улучшить наши навыки перевода. Помимо этого, этот процесс дарит каждому узбекскому человеку чувство безграничной гордости. В данной статье обсуждается китайский перевод одного из шедевров узбекской литературы Фархода и Ширин. Китайский перевод основан на прозаической версии произведения. В переводе использованы черты богатого литературного китайского вэньянь и литературного языка байхуа.

Ключевые слова: Фарход и Ширин, поэзия, проза, венян, байхуа

Annotation

Today it is very important to learn foreign languages. In particular, learning to translate masterpieces from our native language into other languages of the world will allow us to better understand a foreign language and improve our translation skills. In addition, this process gives every Uzbek person a sense of boundless pride. This article discusses the Chinese translation of one of the masterpieces of Uzbek literature by Farkhod and Shirin. The Chinese translation is based on the prose version of the work. The translation uses features of the rich literary Chinese Wenyan and the literary Baihua language..

Keywords: Farhod and Shirin, poetry, prose, wenyang, baihua

G'azal mulkining sultoni Mir Alisher Navoiy o'zining shoh asarlari bilan o'zbek tili va adabiyotiga ulkan hissa qo'shgan mumtoz shoirdir. Uning ijodi bir necha asrlardan beri o'quvchilarni o'ziga rom qilib kelyapti. Besh dostonni jamlagan "Hamsa" asarining ikkinchi dostoni "Farhod va Shirin", u 1484-yilda yozib tugatilgan. Dostonning hajmi 5782 bayt, 54 bob bo'lib, shundan muqaddima 11 bobni o'z ichiga oladi. Asar ilohiy ishq va qahramonlik dostoni sifatida yuritiladi.

O'z asarlari bilan Alisher Navoiy o'zbek adabiyotini yangi darajaga olib chiqdi. Navoiyning nazmi mavzusining kengligi hamda janrning xilma-xilligi bo'yicha undan oldingi o'zbek adabiyotini ortda qoldiradi. U nazmda dostonlardagi kabi dunyoviy va diniy dolzarb masalalarni ifoda qilgan. Alisher Navoiy asarlari XV asrdan hozirgi kungacha o'zbek adabiyoti rivoji uchun xizmat qilib kelmoqda. Asrlar davomida uning asarlari taqlid va ilhom manbai bo'lib kelmoqda.

Hazrat Navoiy asarlari turli tillarga tarjima qilingan, lekin 2020-yilning boshida "Farhod va Shirin" dostonining nasriy bayoni ingliz tiliga birinchi marta o'girildi. Shoir va tarjimon A'zam Obidov ingliz tiliga o'giran asar Turkiyada chop etildi. Bu kitob dunyo yuzini ko'rishida turli mamlakatlarning ko'plab ijodkorlari hamfikrlikda mehnat qilishdi. Asarning ingliz tilidagi tahriri ustida Mark Ris va Keyti Rut Deyvis ishlagan bo'lsa, Niyozali Xolmatov, Shorasul Shoahmedov miniatyuralar chizishgan. Kitobga taniqli olimlar Ibrohim Haqqul, Eduard Rtveladze so'zboshi yozgan. Loyihaga "Wondernet Express Tashkent" kompaniyasi homiylik qildi. Kompaniya vakillari Hazrat Navoiyning uch tilda chop etilgan "Farhod va Shirin" dostonini Milliy kutubxonaga ham taqdim etishdi. Endi undan kitobxonlar bimalol foydalanishi mumkin.

Mazkur asarning nasriy bayoni Xitoy Xalq Respublikasida xitoy tiliga ham tarjima qilinib, 2015-yilda XXRning Guangdjou provintsiyasidagi Xuacheng nashriyoti (花城出版社)da nashr etilgan. Xitoylik tarjimon U Guo djang (吴国璋) tomonidan xitoy tiliga o'girilgan.

Xitoy tilidagi tarjimada "Farhod va Shirin" dostoni quyidagi misralar bilan boshlangan:

苇笔！你是我们思想的急驶天马。

Wěi bǐ! Nǐ shì wǒmen sīxiǎng de jí shǐ tiānmǎ.

Misrani so'zma so'z tarjima qiladigan bo'lsak, 苇笔 wěi bǐ qamichdan yasalgan qalam ma'nosida; 你 nǐ sen; 我们 wǒmen biz; 思想的 sīxiǎng de

fikrimizdagi; hayolimizdagi ma'nolarida; 急驶 jí shǐ uchqur; 天马 tiānmǎ samoviy ot. Qalam! Sen bizning xayolimizdagi uchqur samoviy otsan kabi.

你驰骋太空，超级了高高的苍穹。

Nǐ chíchěng tàikōng, chāojié gāo gāo de cāngqióng.

Bunda: 你nǐ sen; 驰骋 chíchěng ildam bo'lmoq; uchmoq ma'nosida太空 tàikōng osmon; samo; 超级了chāojié o'zib ketmoq; ortda qoldirmoq ma'nosida; 高高的 gāo gāo de baland, ulkan; 苍穹cāngqióng osmon gumbazi.

Sen samoda ildam, osmon gumbazida baland parvoz qilasan ma'nolarini anglashimiz mumkin.

Asarning nazmiy bayonida ushbu satrlarni quyidagi talqini keltirilgan:

Qalam shunday chopqir otki, uning joyi azaldan falakning ustidadir.

Mazkur misralar asliyatda quyidagicha:

Qalamkim rahnavardi teztakdur,

Azaldin manzili favqu-l-falakdur.

Ushbu misralarning ma'no-mazmunini birdan anglash oson emas. Alisher Navoiy asarlarini o'qish va ma'nosini anglashdan avval har bir so'zning ma'nosini (asl va ko'chma ma'nosini) chuqur tahlil qilmoq zarur. Masalan: rahnavard so'zi yo'l yuruvchi; kezuvchi ma'nolarini, teztak so'zi chopag'on; ildam ma'nolarini anglatadi.

Ya'ni qalam eng ildam yo'lchidir, uning uchun masofa ahamiyatga molik emas. Qalamning manzili falakdan ham yuksakroqda – Arshdadir. Bu o'rinda taqdir kitobi – Lavhu-l-mahfuzni yozgan ilohiy qalam nazarda tutilgan. Hazrat Navoiy fikricha, qalam ahli buni nazarda tutmog'i, maskani favqu-l-falak bo'lgan qalamning sharafini yerga urmasligi zarur. Boshqacha aytganda, qalam bilan faqat va faqat munosib so'zlar bitilmog'i kerak. Agar shunday mas'uliyat bo'lmasa, ijod ahli qo'lidagi qalam daryoda o'sgan oddiy qamishdan farq qilmaydi.

Keyingi misralar quyidagicha ifodalangan:

想象的骊驹！不，你毛色枣红，

Xiǎngxiàng de lí jū! Bù, nǐ máosè zǎohóng,

跑得比舍勃季兹还快，似风。

pǎo dé bǐ shě bó jì zī hái kuài, shì fēng.

Bunda: 想象的xiǎngxiàng de tasavvurdagi, hayoldagi; 骊驹lí jū xitoy tilidagi ushbu so'z qadimgi klassik musiqiy asarda uchraydi. Eramizdan avvalgi 140-87-yillarda yashagan imperatov U-di "Yuefu" janridagi xalq qo'shiqlarini jamlagan. Ana shu jamlanmada xitoy folklorida qora uchar ot so'zi骊驹lí jū deb atalgan. Mazkur so'z atoqli otdir. 毛色máosè jun rangi;

枣红zǎohóng so'zi to'q qo'ng'ir rang ma'nosida, so'zma-so'z tarjimada xurmo rangi ma'nosini ifodalaydi. Hayoldagi uchar otsan! Yo'q, ranging xurmo rangida.

跑得pǎo dé yugurmoq; 比bǐ qiyosni ifodalovchi bog'lovchi, 还 hái raviishi bilan konstruksiyada dan ham; ...dan ko'ra ma'nosini ifodalaydi; 舍勃季兹Shěbójìzī Shadbez fonetik kalbka, Navoiy dostonida Shadbez ham atoqli ot, otning ismi, Parvezning tez uchar qora oti. 似风shì fēng xuddi shamoldek. Shadbez danda chopqirsan, go'yo shamol kabi ucharsan. Xitoy tilidagi tarjimada asliyatda berilgan Shadbez otning o'xshatilishidan farq kuzatiladi. Asliyatda Shadbez qora rangli uchar ot kabi tasvirlangan bo'lsa, xitoy tilidagi tarjimada xurmo rangidagi qo'ng'ir ot kabi tasvirlangan. Buning asosiy sababi qadimgi xitoy mifologiyasidagi uchar otning tasviriga taqlid sifatida, qolaversa shu tasvir timsoli aks ettirilgan.

Alisher Navoiyda bu misralar quyidagicha:

Magar vahm adhami dur tez raftor ,

Ne adham, jardai Shabdez raftor.

Navoiy dastlab qalamga ta'rif berar ekan, uni Xusrav Parvezning tez uchar qora oti Shabdezga o'xshatadi . Xitoy tilida otning nomi mifologik nom, ya'ni 骊驹lí jū Li dzyu tarzida tarjima qilinishi o'ziga hos tarjima usullaridan biridir.

Tahlilga tortilgan birgina misraning asliyati (nazm) bilan nasriy bayoni haqida fikr yuritishda, qadimgi xitoy tilidagi venyan va bayxua tillari borasida o'xshashlik mavjudligini yaqqol ko'rish mumkin. Ya'ni Navoiy nazmi venyan tili bo'lsa, xuddi shu misralarning nasriy bayoni bayxua tiliga aynan mosdir. Yuqorida keltirilgan fikrlardan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, Alisher Navoiyning mumtoz adabiy o'zbek tilidagi "Farhod va Shirin" dostoni xitoy tiliga nazmiy (lirik) versiyasidan emas, nasriy bayoni versiyasidan tarjima qilingan. Bunda bayxua tilining tarjimaga qulayligi, fikrni yaqqol ifodalash imkoni mavjudligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Mumtoz adabiy o'zbek tilining asoschisi Alisher Navoiy merosini o'rganish, o'zbek adabiy tili jozibasini xitoy tilida aks ettirilishi har bir xitoyshunos talaba uchun qiziqarli bo'lishi bilan birga, ham o'zbek tilini yanada chuqurroq anglashga yana bir imkonidir. Har bir talabaning o'z ona tiliga bo'lgan mehrini yanada oshirishi, shu bilan birga chet tilini yanada mukammal o'rganishi uchun imkon yaratishi tabiiydir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 阿里舍尔·纳沃伊。法尔哈德和希琳。花城出版社。中国广州。2015 年
2. Алишер Навоий. Фарход ва Ширин (насрий баёни). <https://www.ziyouz.com/>
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати II. Тўрт томлик. Т., 1983 й
4. Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати III. Тўрт томлик. Т., 1984 й
5. xs.uz/uzkr/post/farhod-va-shirin-ingliz-tilida
6. Нурбой Жабборов. Улуғ бобокалонимизнинг ижод табиати ва ижодкор тутуми ҳақида фикрлари. [//uza.uz/uz/posts/ulu-bobokalonimizning-izhod-tabiati-va-izhodkor-tutumi-a-ida-06-02-2020](https://uza.uz/uz/posts/ulu-bobokalonimizning-izhod-tabiati-va-izhodkor-tutumi-a-ida-06-02-2020)
7. Дилнавоз Юсупова. «Фарход ва Ширин» достонининг тимсоллар олами. <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/alisher-navoiy-farhod-va-shirin-radiospektakl-dilnavoz-yusupova-dostonning-timsollar-olami.html>

ALISHER NAVOIYNING “XAMSA” SIDA MAKON BILDIRUVCHI SO‘ZLARINING INGLIZ TILIDA BERILISHI

***Sadoqat SHARIPOVA,
O‘zDSMIFMF tadqiqotchisi***

Annotatsiya

Ulug‘ shoir Alisher Navoiy o‘zining o‘lmas she’riy va nasriy asarlarida ona tilimizning beqiyos so‘z boyliklari, cheksiz ifoda imkoniyatlarini bor jozibasi va latofati bilan alohida yuksak did orqali namoyon etgan. Yildan yilga uning serqirra ijodiy merosini har tomonlama chuqur o‘rganish, uni targ‘ib qilish bo‘yicha salmoqli ishlar ko‘lami ortib bormoqda. Alisher Navoiy leksikasi tadqiqi bo‘yicha ishlarda tadqiqatlab masalalarning talaygina ekanligini kuzatish mumkin. Shulardan biri “Xamsa” dostonlari orasida tahlil qilingan *makon* so‘zining ingliz tilida berilishi borasida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: makon, badiiy makon, Xamsa, semantik maydon, leksema.

Аннотация

Великий поэт Алишер Навои в своих бессмертных произведениях поэзии и прозы продемонстрировал несравненное

богатство словарного запаса нашего родного языка, безграничные возможности выражения со всем его очарованием и изяществом. Из года в год проводится большая работа по изучению и пропаганде его разнообразного творческого наследия. В изучении лексики Алишера Навои много вопросов. Одним из них является английский перевод слова макан, анализируемый среди эпосов о Хамсе.

Ключевые слова: пространство, арт-пространство, Хамса, семантическое поле, лексема.

Annotation: The great poet Alisher Navoi, in his immortal works of poetry and prose, demonstrated the incomparable richness of the vocabulary of our native language, the limitless possibilities of expression with all its charm and grace. From year to year, a lot of work is done to study and promote his diverse creative heritage. There are many questions in studying the vocabulary of Alisher Navoi. One of them is the English translation of the word makan, analyzed among the epics about Khamsa.

Key words: place, artistic space, Khamsa, semantic field, lexeme.

Agar adabiyot insoniyatning qalb kechinmalari, orzu-armonlari yuk qilib ortilgan bir karvonni eslatsa, shubhasiz, bu yoʻlning sarboni hazrat Alisher Navoiy, desak yanglishmaymiz. Alisher Navoiy yaratgan asarlar qayta va qayta oʻqilish va oʻrganishga munosib. Ijodkor olim asarlaridagi biror nuqtani ham bejizga qoʻymagan. Har bir chizgi oʻz maʼno-mohiyatiga ega. Ayniqsa, asarlaridagi makon, oʻrin-joyi ifodalab kelgan leksemalar nihoyatda katta gʻoyaviy-estetik maqsadlar uchun xizmat qiladi.

Gʻazal mulkining sultoni, yozganlari maʼno xazinasining makoni, turkumiy til bilimdoni Mir Alisher Navoiyning "Xamsa"si odamninggina emas, olamning ham besh asroridir. Bugungi tahlilarimiz ham aynan makon mazmunini ifodalovchi leksemalarning "Xamsa" dostonlarida keltirilgan, qoʻllanilgan maʼnolarining qiyosiy tipologik jihatdan ingliz tilida tahliliga bagʻishlanadi.

Aslida **Makon** - Vaqtning muayyan lahzasida olamni tashkil etgan nuqtalarning oʻzaro joylashish tartibini aks ettiruvchi, materiyaning masofa va hajm bilan belgilanadigan asosiy obʼyektiv yashash shakllaridan biridir.

Shuningdek *makon* leksemasi asl mazmunda turar joy, yashash joyi, maskan, vatan kabi maʼnolarni anglatadi. Makon atamasi biror narsa toʻplangan yoki koʻp boʻlgan joy maʼnosida ham qoʻllaniladi.

Navoiy "Xamsa"sini oʻrganish va oʻrgatishda koʻp bilim va malakaga ega boʻlish lozim, chunki undagi mazmun-mohiyat, voqea-hodisalar tizimi, obrazlar silsilasi, soʻz, jumla talqini, umuman, gʻoyaviy-badiiy nafosatini

tushunib yetish yetarli darajada tayyorgarlikni talab etadi. Maktab o'quvchilari, oliy o'quv yurti talabalarining bu masalada anchagina qiyinchiliklarga duch kelishi tayin. Shu sabab ham "Xamsa"dek ulkan asarni yaxshiroq anglash, baytlar mohiyatini his qilish uchun keng qamrovli bilim sohibi bo'lish talab qilinadi. Arab, fors, eski o'zbek tili so'zlarining ma'nosini bilish, dunyo mamlakatlari, ularning o'ri, geografik joylashuvi, payg'ambarlar obrazlari, islomiy g'oyalar, diniy talqinlar uchrashi – Qur'oni Karim sabog'ining muhimligi, turli sulolalar, podsholar, tarixiy kishilar nomlarining mavjudligi – tarix fanidan yetarlicha xabardorlik, tarixiy afsona va hadislardan, tasavvuf, falsafa va boshqa fan sohalariga doir ilmlardan ma'lum darajada xabardorlikni talab etadi. Shaxs nomlari, obrazlar tizimini taniy olish, bu timsollar haqida yetarlicha ma'lumotga ega bo'lish ham Navoiy asarlari mohiyatini to'liqroq anglab yetishga zamin bo'ladi. Bizningcha, Navoiy "Xamsa"ida keltirilgan makon leksemasining sinonimlari, yoki turli o'rinlarda keltirilgan o'rin-joy leksemalarini to'liqroq tushunishda quyidagilarga e'tiborni qaratish zarur:

Masalan, asarda keltirilgan *makon* leksemasini anglatuvchi joy nomlarini, mamlakatlarning joylashgan o'ri, ayni kundagi nomi, hududi, ularni qo'llashda shoirning g'oyaviy-badiiy niyatini ko'rsatish muhimdir. "Xamsa" dostonida uchraydigan o'rin-joy, makon obrazlarini ingliz tilida quyidagicha tasniflab, mohiyati, o'ziga xosligini anglatish, uqtirib tushuntirish shartlidir. Dostonlarda aniqlangan makon, o'rin-joy so'zlarining ingliz tilida tahlil jarayonida aynan tarjimaga mos keladigan leksemalar hamda, tarjima jarayonida muammolarga duch kelingan leksemalar mavjudligi aniqlandi:

<i>"Xamsa" dostonlaridan keltirilgan jumlar:</i>	<i>Makon bildiruvchi so'zlar:</i>	<i>Ingliz tilida so'zlarning berilishi:</i>
<i>Go'shai vayrnani qilg'on panoh, Qasri murassa' tilar oromgoh. "Hayrat ul-abror"</i>	<i>go'shai vayrona, oromgoh</i>	<i>ruined corner, rest area</i>
<i>Dedi: Bu vayron ne edi burna chog'?</i> <i>Dedi: Saroy</i> erdiyu davrinda <i>bog'</i> . "Hayrat ul-abror"	<i>saroy, bog'</i>	<i>palace, garden</i>
<i>Esti nasimi bu guliston sari, Sunbulu sarvi gulu rayhon sari, Bulbuli ishq o'ldi chu dastonsaro, Kirdi tamoshoga bu bo'ston aro. "Hayrat ul-abror"</i>	<i>guliston, bo'ston</i>	<i>flower garden, parterre, flowerbed</i>

G'ulki ma 'vosi biyobon erur, Gulshan aning ko 'ziga zindon erur. "Hayrat ul-abror"	biyobon, gulshan, zindon	desert, flower garden, dungeon
Shah ko 'ziga o 'truda koshonae , Uchradiyu har evi vayronae . "Hayrat ul-abror"	koshona, vayrona	palace, ruin
«Key falak avjida xiroming sening, Arsh fazosi uza goming sening Saririg 'a to 'kuz aflok o 'lub farsh, to 'quz afloknin qo 'yg 'il,degil Arsh . "Farhod va Shirin"	falak, Arsh fazosi Arsh	sky, space of Arsh
Charx kibi yetsa zabardastliq, Yer quyisida tilamak pastliq. "Hayrat ul-abror"	yer	earth
Kim ani olamg 'a shafi ' aylagung, So 'zungga lutfungni muti ' aylagung "Hayrat ul-abror"	olam	world
Chashma aro obi hayoti aning, Kecha savodi zulumoti aning. "Hayrat ul-abror"	chashma	spring
« Gulshanning ichidan guldan o 't yoqdi, mayxona burchagini sharob bilan yoritdi. "Hayrat ul-abror"	gulshan, mayxona	flower-garden courgette
Qolsa azob ichra bori koinot , Bordur aning ummati ahli najot. "Hayrat ul-abror"	koinot	universe
Zar' ila do 'konu havoshiy dog 'i, Balki xadam birla mavoshiy dog 'i. "Hayrat ul-abror"	do 'kon	shop
Ikkisidin bir kibi olsa hisob Mamlakati ichra tushar inqilob. "Hayrat ul-abror"	mamlakat	country
Vatan ichra sokin bo 'lub soyir Safardin agar bo 'lsa mehnat sanga "Hayrat ul-abror"	vatan	motherland
Berdi malloh alarg 'a bir sandal, Ki bor erdi hamul ikovga mahal .	mahal	dwelling

“Sab ‘ai sayyor”		
Kelib sarzanish qildi bir zog_ anga, Kim erdi nisheman hamul bog‘ anga. “Saddi Iskandariy”	nisheman (maskan)	lair
Qasrki , bazm anda muhayyo bo‘lub, Ziynati firdavs muallo bo‘lub. “Hayrat ul-abror”	qasr, firdavs (jannat bog‘i)	castle, paradise garden
Ot manga jibol qullasidin , To‘n manga samum hullasidin. ”Layli va Majnun”	jibol qullasi (tog‘ cho‘qqisi)	mountain peak
Hiromi o‘rga chiqmoqta tutundek, Egarmak vaqti dasht uzra quyundek. “Farhod va Shirin”	dasht	steppe
Zamonakim jahonga tushgay oshub, Zamin birla zamong‘a tushgay oshub. “Farhod va Shirin”	jahon, zamin	world, ground
Bu jannatlarg‘a qilg‘aylar hiromon, Nechukkim ravza ichra huru g‘ilomon. “Farhod va Shirin”	Jannat, ravza	paradise, garden

Badiiy *makon* asarning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Uning matndagi o‘rni voqea sodir bo‘lgan joyni, syujet chiziqlari bog‘langan, belgilar ko‘chirilgan joyni aniqlash bilan cheklanmaydi. Badiiy makon, vaqt kabi, xarakterlarni axloqiy baholash uchun maxsus tildir. Belgilarning xatti-harakatlari ular joylashgan joy bilan bog‘liq. Bo‘sh joy yopiq (cheklangan) bo‘lishi mumkin - ochiq; haqiqiy (taniqli, haqiqatga o‘xshash) - haqiqiy bo‘lmagan; o‘zi (qahramon bu erda tug‘ilib o‘sgan, o‘zini qulay his qiladi, makonga munosib) - begona (qahramon chet ellik kuzatuvchidir, chet elga tashlangan, o‘zini topa olmaydi); bo‘sh (minimal ob'ektlar) - to‘ldirilgan. U har xil harakatlarga to‘la va harakatsiz, "harakatsiz", narsalar bilan to‘ldirilgan dinamik bo‘lishi mumkin. Yo‘lning motivi semantik jihatdan noaniq: yo‘l tasvirlangan makonning konkret haqiqati bo‘lishi mumkin, u xarakterning ichki rivojlanish yo‘lini, uning taqdirini ramziy qilishi mumkin; yo‘l motivi yordamida xalq yoki butun mamlakat yo‘lining g‘oyasini ifodalash mumkin. Alisher Navoiy asarlarida ham bu makon bildiruvchi, uning mazmunini ifodalovchi so‘zlardan mohirona foydalanilgan bo‘lib, ularning ingliz tilida berilishi so‘zning asl “men” ga tipologik jihatdan mos keluvchi semantik maydonni hosil qila oladi..

Navoiy “Xamsa”ida makon soʻzini bildiruvchi turli tillardan oʻzlashgan leksemalar ham boʻlib,ularning ingliz tiliga tarjima qilishda asl maʼno jihatlarini saqlab qolgan va soʻzga aynan mos keluvchi,ularning maʼno birligini saqlab qoluvchi semalarni toppish uchun mahsus til lugʻatlariga murajat qilindi. Masalan: **Jibol kullasi** arabcha togʻ choʻqqisi degan maʼnoni anglatadi. Bu birikma Navoiy “Xamsa”sida **Mahal arabcha** oʻrin, joy, makon maʼnolarini ifodalab keluvchi soʻz boʻlib, bu soʻz “Sabbai sayyor” dostonida keltirilgan va uning ingliz tilida berilishi **dwelling** leksemasiga mos keladi. Bundan tashari, **Nisheman** yashash, makon qurish, maskan kabi maʼnolarni anglatuvchi fors tilidan oʻzlashgan soʻz boʻlib, bu soʻz “Saddi Iskandariy” dostonida keltirilgan va tarjimada **lair**-makon soʻziga sinonimik qatorni hosil qila oladi. **Firdavs arabcha jannat, behisht** maʼnolarini anglatib, Navoiy bu soʻzni “Haytar ul-abror” dostonida qasrni tasvirlashda foydalangan. Uning ingliz tilida berilishi **heaven** leksemasiga toʻgʻri keladi.

Xulosa oʻrnida, *makon* bu badiiy voqelikni yaxlit idrok etishni taʼminlovchi va asar kompozitsiyasini tartibga soluvchi badiiy obrazning eng muhim xususiyatlari ochib beruvchi vosita hisoblanadi. Alisher Navoiy “Xamsa” asarida keltirilgan makon, oʻrin-joy soʻzlarining turli leksemalar orqali ifodalanganligini, lekin bu leksemalar ichki sinonimik qator hosil qilsada, ular turli koʻrinishlarda berilgan. Shuningdek ularni ingliz tiliga tarjima qilishda maʼnodoshlik holatlari koʻpligi aniqlandi. Masalan: **bogʻ, ravza, guliston, boʻston, chamanzor, gulshan** kabi maʼnodosh soʻzlar **garden, flower-garden, parterre, flowerbed** kabi tarjimalarga ega boʻlib, ular uchun dominant soʻz va maʼno **garden** hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Bafoev B. Navoiy asarlari leksikasining baʼzi masalalari // Navoiy va ijod saboqlari. – Toshkent: Fan, 1981.
- 2.Navoiy asarlari lugʻati. Tuzuvchilar: Shamsiev P., Ibrohimov S. Mutalliboyev.S.-Toshkent:Gʻofur Gʻulom nomidagi adabiyot va asanʼat nashryoti-1972.
3. Shoabdurahmonov Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1980.
4. Alisher Navoiy. “Hayrat ul-abror”. Mukammal asrlar toʻplami. 20 jildlik, 7-jild. – Toshkent, 1991.
5. Alisher Navoiy. “Farhod va Shirin”. Mukammal asrlar toʻplami. 20 jildlik, 8-jild. – Toshkent, 1991.

6. Alisher Navoiy. "Layli va Majnun". Mukammal asrlar to'plami. 20 jildlik, 9-jild. – Toshkent, 1992.
7. Alisher Navoiy. "Sabbai Sayyor". Mukammal asrlar to'plami. 20 jildlik, 10-jild. – Toshkent, 1992.
8. Alisher Navoiy. "Saddi Iskandariy". Mukammal asrlar to'plami. 20 jildlik, 11-jild. – Toshkent, 1993.

ALISHER NAVOIY ASARLARI MISOLIDA MILLIY-MADANIY FRAZELOGIZMLARNING TARJIMADAGI ADEKVATLIGI MASALALARI

**Muqaddas OQMAMATOVA,
ToshDO'TAU mustaqil tadqiqotchisi**

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tilidagi milliy-madaniy frazeologik birliklarning ingliz tiliga tarjimasi Alisher Navoiy lirikasi misolida tahlil qilindi va mazkur jihatning tarjimadagi murakkabliklari borasida fikr yuritildi.

Kalit so'zlar: adekvat, semantik, ottenka, frazeologiya, idiomatik, badiiyat.

Аннотация

В данной статье анализируется перевод узбекской национально-культурной фразеологии в стихотворениях Алишера Навои. Кроме того, обсуждаются сложности этого аспекта в переводе.

Ключевые слова: адекватный, семантический, оттенок, фразеология, идиоматический, искусство.

Annotation

In this article, the translation of Uzbek national-cultural phraseology is analyzed in the Alisher Navoi's poems. Besides that, complexities of this aspect in translation are discussed.

Key words: adequate, semantic, phraseology, idiomatic, art.

Tarjimaning o'ziga xos murakkabliklari borasida so'z ketar ekan, eng avvalo, she'riy asar tarjimasi, ayniqsa, mumtoz adabiyot namunalarini me'yoriga yetkazib boshqa bir tilga o'girish mutarjimdan ikki barobar og'ir mehnatni talab qiladi. Negaki she'riy asarlarni tarjima qilish uchun lirikaga xos qofiya, turoq singari terminlarni yaxshi tushunish, iloji bo'lsa

tarjimonning o‘zi ham shoir bo‘lsa nur ustiga a‘lo nur bo‘lar edi.

Alisher Navoiy asarlari, ayniqsa, “Xamsa” asari, dostonlari, “Xazoyin ul-maoniy” (Ma’nolar xazinasini) she’riy to‘plamida shoirning o‘lmas asarlari o‘rin olgan. Ularni dunyo tillariga tarjima qilish, tarjima qilganda ham me’yoriga yetkazib tarjima qilish bugungi o‘zbek tarjimashunosligining eng dolzarb muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda. To‘g‘ri,

Q.Ma’murovning¹ Alisher Navoiy ruboiylarini ingliz tiliga tarjimalari bir qadar muvaffaqiyatli chiqqan deyish mumkin. Ammo shoir she’rlari hali yetarli darajada o‘zbek tiliga o‘girilgan deya olmaymiz. Ayniqsa,

Alisher Navoiy asarlaridagi frazeologik birliklarni tarjima qilish ancha murakkablik tug‘diradi. “Frazeologik birliklarning qo‘llanishi

nutqning jozibadorligini oshiradi, chunki ularning ko‘pchiligida umumlashgan metaforik ma’no, baho va emotsionallik mavjud.

M.Umarxo‘jayev frazeologik birliklarni so‘z birikmasi va gap tuzilishiga ega bo‘lgan alohida shakllantirilgan turg‘un kompleks sifatida baholaydi.”²

Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan frazeologik birliklar esa tarjima jarayonida diqqat-e’tiborni talab qiladi.

Birinchidan, ularda qo‘llangan so‘zlar mumtoz adabiyotga xosligi bilan;

Ikkinchidan, ayrim frazeologik birliklar bugun iste’moldan chiqqan bo‘lishi yoki bugun qo‘llanmasligi mumkin.

Ana shu jihatlarni hisobga olib bu turg‘un birikmalarni ingliz tiliga o‘g‘irishda ayrim qiyinchiliklar tug‘ilishi tabiiy.

Alisher Navoiy asarlaridagi frazeologik birliklarni ingliz tiliga tarjima qilishda qanday yo‘l tutgan ma’qul?!

Qaysi holatlarda mutarjim asarning ohorini to‘kmay inglizchaga o‘g‘irsa bo‘ladi?! Quyida mazkur jihatlar borasida baholi qudrat fikrlarimizni bayon etamiz.

O‘zgalar husnin tamosho aylasam chiqsin ko‘zim,

O‘zga bir ko‘z hamki husnuningni tamosho aylasa.³

O‘zbek tilida “ko‘zim chiqsin” iborasi so‘zlashuv uslubida keng qo‘llanadi. Bu frazaning ma’nosi Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati”da quyidagicha izohlanadi:

“Ko‘zlari kosasidan chiqib ketdi, ko‘zlari qinidan chiqib ketdi, ko‘zining paxtasi chiqdi ya’ni g‘azabi ko‘zida aks etib, ko‘zi chaqchaydi.”¹

¹ Alisher Navoiy. Ummondan durlar/Die Perlen aus de Mozean. Pearls from the Ocean. G‘azallar, hikmatlar va ruboiylarning namunalari. O‘zbek, nemis va ingliz tillarida. Ingliz tiliga: Q.Ma’murov tarjimasi. Toshkent:2000, 143-bet.

² Umarxo‘jayev M.M. Основы фразеологии. Andijon: 1979. 85-bet.

³ Alisher Navoiy. 20 jildlik. 3-jild. Toshkent: 1988. 43-bet.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da esa quyidagicha izohlanadi:

“Ko‘zi chiqmoq, ko‘zining paxtasi chiqmoq. O‘ta darajadagi g‘azab, hayajon va h.k. ta’sirida ko‘zi ola-kula bo‘lmoq”.²

Baytning ma’nosi: Sening husningni tomosha qilsam, meni ham o‘zgalar bo‘lsa, o‘zgalarni ham ko‘zi chiqsin. Ya’ni lirik qahramon o‘z yorini boshqalardan o‘ta qattiq qizg‘onganining guvohi bo‘lamiz.

Ingliz tilida mazkur frazeologik birikmani ifodalovchi bir nechta idiomatik birikmalar mavjud bo‘lib, ularni she’r ma’nosiga eng yaqinini, shuningdek, aruzdagi hijolar sonini hisobga olgan holda tanlash maqsadga muvofiq bo‘ladi. Masalan:

1. Ingliz tilida “out of the blue” frazeologik birligi “happening in a way that is sudden and unexpected, and does not seem connected with anything that happened before”³ ya’ni o‘zbek tilida “to‘satdan yoki kutilmaganda sodir bo‘lgan voqea-gayron qolish” ma’nosini ifodalaydi. Bu birikma “ko‘zi chiqmoq” iborasiga qisman mos keladi. Chunki bu iborada ingliz tilidagi ma’noni ifodalash uchun voqea-hodisa oldin sodir bo‘lmagan bo‘lishi kerak.

2. “eyes on stalks” frazeologik birligi esa, “if your eyes are on stalks when you look at something, they are wide open with surprise or amazement”⁴ ya’ni “biror narsaga qaraganda hayratdan ko‘zlarning katta ochilishi” ma’nosini anglatadi. Bu frazeologik birlik o‘zbek tilidagi she’rda aks etgan “ko‘zi chiqmoq” birikmasiga ma’no jihatdan yaqin ekvivalent deyish mumkin. Chunki ikkala tilda ham birikmaning adekvat ma’nosi bir-biriga mos kelmoqda.

3. Ingliz tilidagi “an eye opener” birikmasi “the idea of widening your eyes because of hearing or seeing something surprising or unexpected”⁵ o‘zbek tiliga tarjima qilinganda quyidagicha izohlanadi: “hayratlanarli yoki kutilmagan narsalarni eshitish yoki ko‘rish tufayli ko‘zini kattalashtirish”. Izohdan ko‘rinib turibdiki, bu birikma ham yuqoridagi “eyes on stalk” birikmasiga ma’no jihatdan yaqin hisoblanadi. Shu sababli ham, bu frazeologik birikmadan “ko‘zi chiqmoq” iborasini ingliz tilidagi tarjimasi sifatida foydalansak bo‘ladi.

Bunday vaziyatlarda tarjimon, albatta, ma’noda adekvatlikni hisobga oladi, ya’ni har jihatdan mos, teng keladigan, semantik jihatdan eng o‘xshash va muvofiq variantlarni tanlashi lozim.

¹ Sh.Rahmatullayev O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati.

² O‘zbek tilining izohli lug‘ati. II jild, Toshkent:2006, 447-bet.

³ Macmillan English dictionary for advanced learners. Second edition. Malayziya:2012. 149-bet.

⁴ <https://www.learn-english-today.com>

⁵ <https://www.learn-english-today.com>

Har tanuqturkim, tiriklikdin manga sensan murod,
Yo‘qsa olamdan yo‘qi-bori barobardur manga.¹

Lirik qahramonning yashashdan murodi, maqsadi yorning borligidir.
Bo‘lmasa dunyo uning uchun hech narsaga arzimasdek ko‘rinadi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “bor-yo‘g‘i” birikmasiga quyidagicha ta’rif berilgan:

“1. Bisotida, ixtiyorida bo‘lgan hamma narsa, boylik, bud-shud.

2. Daragi, borligi yoki yo‘qligi.

3. Hammasi bo‘lib, atigi, faqat.”

Alisher Navoiyda mazkur frazeologik birlik “yo‘g‘i-bori” tarzida ifodalansa-da, ma’noda bari-bir yuqoridagi ottenka kuzatiladi.

Ingliz tilida yana bir nechta idiomatik frazema berish orqali, ularning orasidan eng adekvatini tanlash tarjimonning so‘z qo‘llash mahoratiga bog‘liq hisoblanadi. Masalan:

1. “Bor-yo‘g‘i” birikmasi ingliz tilida “everything an all”² birikmasi bilan ifodalanib kelib, “hamma narsasi ya’ni borlig‘i” degan ma’noni ifodalaydi. Tarjimada ingliz tilidagi birikma o‘zbek tilidagi birikmaning adekvati bo‘la oladi. 2. Ingliz tilida “everything from A to Z” frazeologik birligi “everything one can reasonably imagine; many different things, often to the point of excess or redundancy” ya’ni o‘zbek tilida “tasavvur qilish mumkin bo‘lgan hamma narsa” degan ma’noni anglatib kelib, tarjimada she’rdagi “bor-yo‘g‘i” ma’nosini ochib bera oladi. Lekin tarjimon yuqoridagi ekvivalent tarjimalardan birini tanalashda tarjima qilinayotgan she’rning hijolar sonidan kelib chiqib tanlagani ma’qul.

Ko‘ngil olg‘anda deding, sendin dame ayrilmayin,

Jon nisorim aylasa ishq ahli ko‘zga ilmayin.³

Yuqoridagi baytda “ko‘ngil olmoq” va “ko‘zga ilmaslik” kabi ikkita frazeologik birikmalar qo‘llangan bo‘lib, bular “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da shunday tavsiflanadi:

“Ko‘ngil olmoq. 1.Xursand qilmoq. 2.Birovning sevgisini qozonmoq, o‘ziga mehr-muhabbat uyg‘otmoq, rom qilmoq.”⁴

Yoki “ko‘z ilg‘amas” frazeologik birlik: ko‘zga ilmaslik ayn. nazarga ilmaslik.⁵ Nazariga ilmaydi. Mensimaydi, pisand qilmaydi.⁶

¹ Alisher Navoiy. III jild. Toshkent:1988; 36-bet.

² <https://idioms.thefreedictionary.com>

³ Alisher Navoiy IV jild. Toshkent:1989. 480-bet.

⁴ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. II jild. 465-bet.

⁵ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. II jild. 446-bet.

⁶ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. III jild. 9-bet.

Yuqoridagi frazeologik birliklarning adekvatlik jihatdan moslarini tanlab ingliz tiliga tarjima qilish uchun bir nechta variantlarni tavsiya etamiz. “Ko‘ngil olmoq” birikmasini ingliz tilida “teach a man to fish”, “actions speak louder than words”¹ frazemalari ma’nosiga qisman yaqin keldi, lekin o‘zbek tilidagi birikmaning ma’nosi aynan ochib bera olgan deya olmaymiz. She’rda qo‘llanilgan “ko‘zga ilmaslik” ya’ni mensimaslik ma’nosi ingliz tilida ko‘plab frazeologik birikmalariga ega hisoblanadi. Bular: “burn your boats”, “make up for lost time” va boshqalar. Tarjima jarayonida tarjimon she’r manosiga yaqin keladigan hamda hijolar soniga mos keladigan frazeologik birlikni tanlab foydalansa maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Ko‘rinadiki, badiiy matn tarjimasida, ayniqsa, frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlarini to‘la anglay olmay turib, tarjima ishiga kirishish asarning badiiyatiga, ma’nosiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ijodkorlar, eng avvalo, bir-birining uslubini, so‘z qo‘llashdagi o‘ziga xos jihatlarini, ikki tilda ham o‘zaro adekvat ma’nolarini ochib beradigan ifoda yo‘nalishini tushunishi lozim. Shundagina tarjimadan yaxshi natija chiqadi. Milliy qadriyatlar, o‘sha xalqning madaniy hayotini bilish tarjimon uchun birinchi o‘rinda turishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Ummondan durlar/Die Perlen aus de Mozean. Pearls from the Ocean. G‘azallar, hikmatlar va ruboiylarning namunalari. O‘zbek, nemis va ingliz tillarida. Ingliz tiliga: Q.Ma’murov tarjimasi. Toshkent:2000, 143-bet.
2. Umarxo‘djayev M.M. Основы фразеологии. Andijon: 1979. 85-bet.
3. Alisher Navoiy. 20 jildlik. 3-jild. Toshkent: 1988. 43-bet.
4. Sh.Rahmatullayev O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati.
5. Alisher Navoiy. III jild. Toshkent:1988; 36-bet.
6. Alisher Navoiy IV jild. Toshkent:1989. 480-bet.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. II jild. 446-bet.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. III jild. 9-bet.
9. Macmillan English dictionary for advanced learners. Second edition. Malayziya:2012. 149-bet.
10. <https://idioms.thefreedictionary.com>
11. <https://www.learn-english-today.com>

¹ <https://idioms.thefreedictionary.com>

KICHIK JANRDA ALISHER NAVOIYNING BADIY MAHORATI

Nodira BAROTOVA,
Toshkent shahridagi 290-maktabning
ona tili va adabiyot fani
oliy toifali o'qituvchisi

Annotatsiya

Mumtoz adabiyotimizning yuksak namunalari hisoblangan tuyuqlar va ularda ona tilimizning lisoniy imkoniyatlarining tahlili hamda talqini masalasi o'z dolzarbligini aslo yo'qotmaydi. Bu borada Alisher Navoiyning xizmatlari beqiyos. Bir tuyuq talqini misolida mazkur jihatlar baholi qudrat tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tajnis, husni ta'lil, tashbeh, ruboiy, muammo, tuyuq, omonim so'zlar.

Аннотация

Проблема анализа и интерпретации языковых особенностей нашего родного языка, одного из великих образцов нашей классической литературы, никогда не теряет своей актуальности. Алишер Навои- один из великих поэтов, сделавших неоценимый шаг в этом жанре. В данной статье анализируются эти аспекты.

Ключевые слова: метафора, проблема, синоним, омоним, квартет.

Annotation

The problem of analyzing and interpreting the linguistic features of our mother tongue, one of the great examples of our classical literature never loses its relevance. Alisher Navoi is one of the great poets who could do invaluable step in this genre. In this article, these aspects are analyzed.

Key words: metaphor, problem, synonym, figurative words, quartet poem.

Tuyuq janrining turkiy adabiyotda yaratilib, shuhrat topishida hazrat Alisher Navoiyning xizmatlari beqiyos. Har bir so'zga zargarona yondashgan ulug' so'z san'atkori Navoiy nafaqat g'azal mulkida, balki ruboiy va tuyuqlar yaratishda ham o'ziga xos maktab yaratgan.

Ma'lumki, tuyuq janri mumtoz adabiyotda tajnis san'ati (shakldoshlik-omonim)ga asoslanadi. Alisher Navoiyning yuksak mahorati shundaki, mana shu kichik janrning birgina namunasi orqali u tajnisning eng go'zal ifodasini yaratgan deyish mumkin. Sababi, shoir so'zdagi ma'no ottenkalarini yaxshi anglaydi, ilg'aydi, uning ranglarini, jilolarini ko'ra

oladi. Alisher Navoiy soʻzning Mahmud Qoshgʻariy taʼriflaganidek: “yovvoyi togʻ echkilarini qoʻlga oʻrgatganidek” oʻziga oʻrgatib olib, undan har oʻrinda unumli foydalana oladi. Soʻzlarda ohangdorlik, maʼno evrilishlarini his etadi, balki shu bois soʻz ham unga oʻz oʻrnida boʻysinadi.

Buyuk mutafakkirning badiiy mahorati zamirida ulkan bir shoirona iqtidor, uzoq yillik oʻqish va izlanishlar samarasi yotadi, albatta.

Uning “Xazoyin ul-maoniy” devonidan oʻrin olgan koʻplab tuyuqlarida shoirning yuksak isteʼdodi namunasini kuzatishimiz mumkin. Tuyuq kichik janr boʻlishiga qaramay unda soʻzning maʼno qirralari, tilning lisoniy imkoniyatlari keng ochib beriladi.

Har qanday shoirning isteʼdod va mahoratini koʻrsatadigan jihatlaridan eng asosiysi bu, albatta, uning badiiy mahorat masalasidir.

Shoir oʻz iqtidoridan kelib chiqib, bilimlar silsilasi bilan boyitilgan ijod mahsulini, yaʼni asarini yaratar ekan, uning qalb tugʻyonlari, ruhiy holati, iztirob-u quvonchi – barcha-barchasi asarda oʻz aksini topadi. Alisher Navoiyday soʻzga oʻta zargarona munosabatda boʻladigan ijodkor uchun esa aruzdagi janrlarning ahamiyati u qadar muhim emas. Zotan, shoir aruzning barcha janrlarida mohirona va unumli ijod qilgan boʻlsa-da, aruz vaznining ruboiy, fard va tuyuq janrlaridagi oʻziga xos badiiyati oʻquvchini yaqqol oʻziga jalb qiladi. Shoir qalamidan koʻchgan har bir satr zamirida ona tilimizning cheksiz imkoniyatlarini koʻrib maʼnaviy yuksalishlar sari qalban tozarishlarni his etasan.

Quyida Alisher Navoiyning ana shunday sheʼrlaridan birini baholi qudrat tahlil qilishga, shoirning badiiy iqtidori mahsuli boʻlgan satrlarning semantik xususiyatlarini oʻrganishga, Alisher Navoiyning lisoniy jihatdan soʻz qoʻllashdagi mahoratini oʻrganishga, birgina aruzning kichik janrlaridan biri hisoblangan tuyuq orqali uning badiiy keng imkoniyatlarintahlil qilishga harakat qilamiz:

Eshitdim, zulfing yuzdin kechibdur,
Demakki, kecha kunduzdin kechibdur.
Agar yuz yoshluya rahming kelursa,
Mening yoshim iki yuzdin kechibdur.¹

“Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da “zulf” soʻzi quyidagicha izohlanadi.
“Zulf [fors]-jungalak soch, gajak].

1. Ayolning ikki chakkasida, quloqlarining atrofida jingalak holda osilib tushgan jamalagi.

2. Umuman, qizlarning sochi, kokili.”²

¹ A.Navoiy. Ruboiylar. Gʻafur Gʻulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. Toshkent:1968. 98-bet.

² Oʻzbek tilining izohli lugʻati. II jild. Toshkent:2006. 164-bet.

Bilamizki, soch, juft, kokil obrazlari Alisher Navoiy ijodida eng ko‘p qo‘llanadigan timsollar hisoblanadi. Bu timsol orqali shoir ko‘proq g‘amginlik, qora rang-tushkunlik va ayriliq suratlarida so‘z orqali chizishga qo‘llaydi. Ammo yuqoridagi tuyuq misolida “Zulf” obrazi yana bir o‘ziga xosligi bilan alohida ahamiyat kasb etganining guvohi bo‘lamiz:

“Eshitdimki, zulfing yuzdin kechibdur.”

Yuqoridagi baytni shunday talqin etish mumkin:

1. Soching yuzingdan voz kechgan, ya’ni sochingni kesgansan.
2. Yoki, aksincha, soching yuzingni yopib, yoki to‘sob, o‘sgan.
3. Soching yuztadan ko‘p yoki qirq o‘rim soch degan talqindan kelib chiqib, sening, ya’ni yorning sochi yuzta o‘rimdan oshgan, ortiq.

“Demakki, kecha kunduzdin kechibdur.”

Bu misraning ma’nolarini quyidagicha tushunish mumkin:

1. Kecha kunduzdan o‘tib ketgan, vaqt shu qadar tez o‘tadi. Sog‘inch yuki, azobi tun va kun almashinuvining tezligi bilan o‘lchanmoqda.
2. Kecha kunduzdan voz kechgan, ya’ni kecha-mashuqa, kun-oshiq bo‘lsa, ma’shuqa oshiqdan voz kechgan, uni unutgan. Chunki birinchi misrada “eshitdimki” so‘zi oshiq anchadan buyon o‘z yorini ko‘rmayotgan, hatto sochlarining o‘sgani yoki soch kesganini ham birovlardan eshitganini aytadi.
3. Bu holat shunga o‘xshaydiki, kechagi kun kunduzdan ya’ni oshiqdan kechib ketibsanmi?!

4. Kecha kunduzdan kech qolgan, kechikkan.

“Agar yuz yoshlayu rahming kelursa.”

Uchinchi misradan quyidagi ma’nolarni anglash mumkin:

1. Agar yuz yoshli, ya’nikim, yoshi ulug‘, nuroniylarga rahm qiladigan bo‘lsang...
2. Yoki agar yig‘layotgan yo yig‘lab iztirob chekadigan, ikki yuzi yosh bilan namlangan g‘arib va bechoralarga rahming kelar bo‘lsa...
3. Basharti yuz bora ko‘z yoshlari toma-toma ayriliqda qiynalgan, nochor, firoqlarda azob chekkan bir insonga rahm qila olsang...

“Maning yoshim iki yuzdin kechibdur.”

Oxirgi misrada shoir shunday hayratlanarli ma’nolarni topadiki, har qanday o‘quvchi bundan ta’sirlanmasdan qolmaydi:

1. Men ikki yuz yoshdan oshganman. Shu bois menga ko‘proq rahm qilib, jamolingni ko‘rsatsang bo‘lardi.
2. Mening ko‘z yoshlarim ikki yuzimdan ham shashqator bo‘lib oqmoqda. Demak, eng ko‘p menga rahm qilmog‘ing kerak.

3. Yoki sen yuz yoshlilarga, keksalarga rahm qiladigan bo'lsang, men ikki yuz yoshdaman. Menda seni rahmingni keltirishga loyiq imkon bormikan?!

So'zga bo'lgan bu qadar talabchanlik Alisher Navoiyning yorqin iste'dodini yanada takomillashtirgan desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Alisher Navoiyning mahorati shu nuqtalarda ko'rinadiki, yor sochini qirqqanda ham, o'stirganda ham baribir har ikkala holat ham uning go'zalligiga daxl qila olmaydi, aksincha, har ikki holatda ham uning husniga husn qo'shiladi, zeboligi ortadi. Har ikki vaziyatda ham oshiqqa jabr bo'laveradi. Eng hayratlanarlisi esa bu holatlarni lirik qahramon hali o'zi ko'rmagan, balki eshitgan xolos. Bu holatni u ko'rganda-chi?! Unda qanday ahvolga tushgan bo'lar edi?! Oshiq uchun Alisher Navoiyning o'zi aytganidek: "G'amgin chorasizlik chora bo'lmish..."

Yoki yana bir tasvirda, ya'ni "kecha kunduzdin kechibdur" misrasida ham o'ziga xos tasvir yo'sinini kuzatamiz.

Bilamizki, mumtoz adabiyotda yorning sochi tunga, yuzi kunga qiyoslanadi. Alisher Navoiyning mashhur misralarida ham buning ana shunday izohlarini ko'ramiz:

Orazin yopqoch ko'zimdin sochilur har lahza yosh,

Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz nihon bo'lg'och quyosh.

Shoir "kecha kunduzdin kechibdur" ifodasi orqali tashbehning go'zal bir namunasini yaratish barobarida kecha va kunduz orqali ta'zod san'atidan ham o'rnida foydalanadi.

Uchinchi misradagi "Agar yuz yoshluya rahming kelursa" ifodasi orqali esa "yuz" va "yosh" so'zlari orqali tajnis san'atidan mohirona foydalanadi. Ya'ni "yuz" so'z "chehra" va yuz soni ma'nolarida qo'llanadi. Bunda tajnis ichida tajnis qo'llanib, she'ning badiiy qimmatini yanada oshirganini ko'ramiz. Oxirgi misrada, ya'ni "mening yoshim iki yuzdin kechibdur"da esa "iki yuz" birikmasida yana tajnis san'ati qo'llangan. "Ikki yuzim"-ikki betim va ikki yuz soni", shuningdek, "yosh" so'zi ham "ko'z yosh" va "yosh-yashamoq" so'zlari orqali tajnis san'ati qo'llangan.

Va nihoyat "kechibdur" so'zi orqali esa tajnisning eng betakror namunasi yaratilgan.

Alisher Navoiy so'zga ta'rif berar ekan, uni gavhardan ham a'lo deya ta'riflaydi. Agar har bir so'z uchun qimmatbaho toshlar bilan ziynatlangan qutichalar yasab, so'zlarni solib qo'yilganda ham halining uning qiymatiga loyiq ish qilinmagan, qadr topmagan bo'lar ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Navoiy. Ruboiylar. Gʻafur Gʻulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. Toshkent:1968.
2. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. II jild. Toshkent:2006.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA “FAYLASUF” TERMINI MA’NOSINI BILDIRUVCHI SO‘ZLAR TALQINI

Xilola ABDUJABBOROVA,
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya

Qadim tarixga ega bo‘lgan va insoniyat yaratgan ma’naviy boyliklarning asosiy qismini tashkil etuvchi falsafiy qarashlar hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Sharq falsafasi taraqqiyotiga Abu Nasr al-Forobiy, Abu Ali ibn Sino kabi qomusiy olimlarning munosib davomchisi sifatida Alisher Navoiy ham o‘zining munosib hissasini qo‘shgan. Uning olam va uning yaralishi, inson, islom falsafasiga doir fikrlari ayniqsa, qimmatli. Dunyo miqyosida so‘z boyligi yuqoriligi bilan dovrug‘ qozongan Alisher Navoiy birgina “faylasuf” terminini ham bir qancha so‘zlar bilan ifodalagan, asarlarida “faylasuf” terminiga ma’no jihatidan yaqin bo‘lgan “donishmand” terminining ham turli shakllarini ko‘rishimiz mumkin. O‘zbek falsafa terminologiyasini o‘rganishda bu ma’lumotlar ham qiziqarli, ham qimmatlidir.

Kalit so‘zlar: falsafa, faylasuf, donishmand, termin, terminologiya, Alisher Navoiy.

Аннотация

Философские взгляды, имеющие древнюю историю и составляющие большую часть духовного богатства, созданного человечеством, актуальны и сегодня. Алишер Навои, как достойный преемник таких ученых-энциклопедистов, как Абу Наср аль-Фараби и Абу Али ибн Сина, также внес достойный вклад в развитие восточной философии. Его мысли о вселенной и ее создании, человеческой, исламской философии особенно ценны. Алишер Навои, который известен на весь мир своим высоким словарным запасом, также в нескольких словах употребил термин «философ». Эта информация интересна и ценна при изучении узбекской философской терминологии.

Ключевые слова: философия, философ, мудрец, термин, терминология, Алишер Навои.

Abstract

Philosophical views, which have an ancient history and make up most of the spiritual wealth created by humanity, are still relevant today. Alisher Navoi, as a worthy successor to such encyclopedic scholars as Abu Nasr al-Farabi and Abu Ali ibn Sina, also made a worthy contribution to the development of Eastern philosophy. His thoughts about the universe and its creation, man, Islamic philosophy are especially valuable. Alisher Navoi, who is known all over the world for his high vocabulary, also used the term "philosopher" in a few words. This information is interesting and valuable when studying Uzbek philosophical terminology.

Key words: philosophy, philosopher, sage, term, terminology, Alisher Navoi.

Yurtimizning shonli tarixida, uning ilm-fan taraqqiyoti, ayniqsa, ona tilimiz rivojida buyuk mutafakkir bobomiz Alisher Navoiyning xizmatlari cheksizdir. Qaysi sohani o'rganishga jazm qilmang, o'sha sohaga oid qiziqarli ma'lumotlarni, albatta, Alisher Navoiy ijodidan topishingiz mumkin. Bu esa hazratning juda ham keng dunyoqarash, keng tafakkur egasi ekanligidan dalolat beradi. Xususan, o'zbek falsafa terminologiyasini o'rganishda ham bevosita Alisher Navoiy asarlariga murojaat etamiz. Chunki bu ulug' zotning ijodini, boy ma'naviy merosini qancha o'rgansak, shuncha kam. Zero, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev aytganlaridek: "Ming afsuski, bizga sovet davrida Pushkin, Lermontovning bobolari xoki qayerda to'kilganini o'qitgan xolos. Alisher Navoiy yoki Boburlarni o'qitmagan. Rus tilida o'qigan odamlar Pushkin, Lermontovni o'qigan. Biz hech kimga Boburni o'qitmaganmiz" [1]. Shunday ekan, hurlik zamonining yoshlari Navoiyni bilishlari, o'qib o'rganishlari va keyingi avlodga hazrat ijodiga doir ko'plab ilmiy ishlarni taqdim etishlari lozim. Biz ham terminlarni o'rgandik. Navoiyning olam yaralishi, davlat va jamiyat, inson va islom falsafasiga oid falsafiy qarashlari qimmatli bo'lib, biz ularni tadqiqotimiz obyekti sifatida olishimiz muki. Buni birgina "faylasuf" termini misolida bayon etiladi. Maqolada terminning ma'nodosh shakllari haqida fikr yuritiladi.

Borliq, uni anglash haqidagi dastlabki tasavvurlar in'ikosi sifatida paydo bo'lgan falsafa fani eng qadimiy fanlar sirasiga kiradi. Mazkur fan sohasidagi terminlar esa tilshunoslik, xususan, terminologiyaning obyekti sanaladi. Izlanishlarimizni sohaga doir "faylasuf" terminining Alisher Navoiy asarlaridagi ifodalanishidan boshlaymiz. Ushbu terminga "Falsafa" qomusiy lug'atida quyidagicha ta'rif beriladi: Faylasuf – 1) grek. phileo –

sevmoq, sophia – donishmand soʻzlaridan iborat “filosof” atamasining oʻzbekcha ifodalanishi; 2) hozirgi kundalik hayotda falsafa fanining asoslarini egallagan, mazkur yoʻnalishda tadqiqot olib boradigan yoki ilmiy daraja va unvonga ega boʻlgan mutaxassis [2]. Oʻzbek tilining izohli lugʻatida esa quyidagicha izohlangan: **yun.** philosopher — donolikni sevuvchi. **1.** Falsafa ilmi, dunyoqarash muammolari bilan shugʻullanuvchi olim, mutaxassis. **2.** s.t. *Donolar kabi muhokama yurgizadigan; donishmand [3]. Berilgan ikkala taʼriflar ham bir-biriga monand boʻlib, hozirgi kunda tilimizda aynan shunday tushuniladi. Xususan, “Alisher Navoiy asarlarining izohli lugʻati”da bu atamaning bir qancha maʼnodoshlari uchraydi:*

Donishvar – bilimdon, oʻqimishli, faylasuf: “Ayta olmon sanga, ey donishvar, Ki bor edi shah ila har kishvar” [4].

Donishmand – bilimli, olim, dono: “Har kishiga irodati durust boʻlmas erdiki, donishmand erdi va boshi har kimga inmas erdi” [5].

Donishomoʻz – bilimdon: “Kim Omir elida Qaysi badroʻz, Bu haydaki erdi donishomoʻz” [6].

Hikmat – donishmandlik, donolik: “Burun qildi iqbol qismat manga, Ki yor oʻldilar aql-u hikmat manga” [7].

Hikmatgard – donishmand, ilm-u hikmat sohibi: “Boʻlub Yunonda hikmatgardi aning, Arastu bir kichik shogirdi aning” [8].

Hikmatjoʻy – donishmand, dono: “Buzurg Ummid hikmatjoʻyi oning, Ne hikmatjoʻ, xushomadgoʻyi oning” [9].

Hikmatmaob – faylasuf, olim, hakim: “Debon soʻz degach shohi gardunjanob, Javobin Arastuyi hikmatmaob” [10].

Hikmatoyin – bilimdon, donishmand: “Shoh chun nodiri zamon erdi, Hikmatoyin-u nuktadon erdi” [11].

Hikmatparast – donishmand, hakim, faylasuf: “Qadah ichmadi shohi hikmatparast, Ki mazmun erur boʻlmogʻi shoh mast” [12].

Hikmatpesha – donishmand, faylasuf: “Ki darkidin erur andisha hayron, Havosu aqli hikmatpesha hayron” [13].

Hikmatsoz – dono, donishmand, faylasuf: “Vale meʼmori hikmatsozi oning, Burundin qildi sangandozi oning” [14].

Hikmatqism – donishmand, hakim, faylasuf: “Yasagʻanda guruhi hikmatqism, Bogʻlamishlar anga bu navʻ tilism” [15].

Sharqda “Ikkinchi Arastu”, Ikkinchi muallim deya eʼtirof etilgan mutafakkir Abu Nasr Forobiy falsafa soʻzini “Hikmatni qadrlash” deb talqin etgan. Falsafa Sharq xalqlari ijtimoiy tafakkurida “donishmandlikni sevish” degan mazmun bilan birga, olam sirlarini bilish, hayot va insonni

qadrlash, umr mazmuni haqidagi qarash va hikmatlarni e'zozlash ma'nosida ishlatilgan [16]. Ushbu manbada keltirilgan ma'lumotga asoslangan holda faylasuf so'zini izohlashda ham "donish", "hikmat" so'zlarining asos qilib olingani bejiz emasligini anglashimiz mumkin.

Alisher Navoiy asarlarida "faylasuf" terminining ifodalanishini o'rganishda dastlab tarixiy taqqoslash, qiyoslash usulidan foydalanildi. Hozirda faol bo'lgan "faylasuf" termini Navoiy davri (XIV-XV asrlar)da ham mavjud bo'lganmi, qanchlik faol bo'lgan degan savolga javob izlandi. Izlanishlar natijasida Navoiy asarlarida "faylasuf" termini uchramadi va buni quyidagicha izohlash mumkin: Forobiy o'zi yashagan Sharq uyg'onish davri mutafakkirlarining bu to'g'ridagi fikrlarini jamlab, falsafani hikmatni qadrlash, faylasufni esa hikmatni qadrlaydigan, unga intiladigan, bu sohada izlanadigan va biron bir natijaga erishgan kishi sifatida ta'riflagan [17]. Ushbu fikrga asoslangan holda Navoiy davrida ham faylasuf so'zi faol bo'lmaganligini anglashimiz mumkin. Uning o'rniga hikmat va donish so'zlari asosida kompozitsion va affeksal yasalgan so'zlarning faolligini kuzatishimiz mumkin.

Yuqoridagilarga asoslangan holda o'zbek falsafa terminologiyasining XIV-XV asrlardagi holatini xronologik o'rganishda Alisher Navoiy asarlari muhim manbaa bo'lib xizmat qila oladi va bu boradagi izlanishlarni yanada samarali davom ettirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. kun.uz/uz/news/2020/01/20 "Bizga Navoiy yoki Boburni o'qitishmagan", - Shavkat Mirziyoyev milliy tarix haqida gapirdi.
2. "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati", 1-jild, "Fan" nashriyoti, ("Nasoyim ul-muhabbat", XV-143), Toshkent-1983, 502-bet.
3. "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati", 4-jild, "Fan" nashriyoti, ("Farhod va Shirin" (Xamsa), Toshkent-1985, 179-bet.
4. "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati", 4-jild, "Fan" nashriyoti, ("Farhod va Shirin", 13), Toshkent-1985, 179-bet.
5. "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati", 4-jild, "Fan" nashriyoti, ("Sabbai sayyor" (Xamsa), Toshkent-1985, 179-bet.

ALISHER NAVOIYNING “XAMSA” ASARIDA SHEVAGA XOS SO‘ZLARNING O‘RNI

E’zoza OLIMJONOVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti
talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Xamsa” asarida shevaga xos so‘zlarning o‘rni aniqlanib, Samarqand viloyati Paxtachi tumani xalq og‘zaki tili (sheva)da uchraydigan leksik birliklar bilan qiyoslandi.

Kalit so‘zlar: Xamsa, sheva, til, o‘zbek adabiy tili, sinonim, sinonimik qator.

Аннотация

В данной статье определяется место диалектных слов в «Хамсе» Алишера Навои и проводится их сопоставление с лексическими единицами, встречающимися в просторечии (говоре) Пахтачинского района Самаркандской области.

Ключевые слова: хамса, шева, язык, узбекский литературный язык, синоним, синонимический ряд.

Annotation

This article identifies the place of dialect words in Alisher Navoi's "Khamisa" and compares them with lexical units found in the vernacular language (dialect) of Pakhtachi district of Samarkand region.

Keywords: Hamsa, sheva, language, Uzbek literary language, synonym, synonym series.

Muayyan tilning shakllanishi va rivojlanishida shubhasiz, buyuk allomalarning o‘rni beqiyosdir. Bir necha ming yillik o‘zining tarixiy taraqqiyot yo‘liga ega bo‘lgan o‘zbek adabiy tilining rivojlanishida va sayqal topishida Yusuf Xos Xojib, Mahmud Qoshg‘ariy, Ahmad Yassaviy, Nasiriddin Rabg‘uziy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Atoiy, Sakkokiy, Bobur kabi buyuk adiblarimizning ulkan xizmatlari bor.

O‘zbek adabiy tilining shakllanishi va sayqallanib hozirgi holatga kelishida shubhasiz, A. Navoiyning ijodini alohida ta’kidash lozim. Buyuk so‘z san’atkori, zabardast olim A. Navoiy butun umrini turk (o‘zbek) tilining rivojlanishi va kamol topishiga bag‘ishlagan. U turk (o‘zbek) tilining qurilishidan yaxshigina xabardor bo‘lgan ayniqsa, uning lug‘at boyligini mukammal bilgan. Eski o‘zbek adabiy tili so‘z xazinasining asosini tashkil etuvchi asl turkiy so‘zlar ma’no nozikliklarini yaxshi

farqlagan va ulardan asarlarida unumli foydalangan. A. Navoiyga o‘zbek adabiy tilining asoschisi degan buyuk e’tirof berilgani ham buning dalilidir.

Alisher Navoiy asarlari tili XV asr adabiy tilining nodir yodgorligi sifatida jahonda shuhrat qozonganligi ma’lum. Uning asarlarida ijtimoiy hayotning barcha sohalariga oid ulkan leksika aks etgan, o‘zbek klassik adabiy tilining fonologik va grammatik tizimi uning asarlari tufayli muayyan me’yorlarga tushdi va klassik asarlar tili sifatida o‘zining mavqeini hozirgacha saqlab qolgan. Alisher Navoiy asarlari tili, garchand, adabiy tilning yuksak namunasi sifatida e’tirof etilsa-da, bu adabiy til qaysidir sheva negizida shakllangan bo‘lishi tabiiy, chunki adibning o‘zi ham qaysidir shevaning vakili bo‘lganligi uchun ham uning asarlariga shu sheva yoki lahja nisbatan ko‘proq qamrab olinishi tayin.¹

Alisher Navoiy o‘zbek xalq tilini rivojlantirish va adabiy til darajasiga ko‘tarish uchun kurash olib borganda, jonli xalq tiliga asoslanadi. Navoiy asarlari tilida qo‘llangan so‘zlarning aksariyati hozirgi o‘zbek tilining qarluq, qipchoq va o‘g‘uz shevalarida uchraydi.²

Alisher Navoiyning “Xamsa” asarida ijodkorning badiiy mahorati naqadar yuksak ekanligini ko‘rishimiz mumkin. A. Navoiyning “Xamsa” asarida shevaga xos so‘zlarning o‘rni nihoyatda kattadir. O‘zbek shevalariga oid ko‘plab lisoniy birliklarni o‘zida mujassamlashtirgan bu asarda Samarqand viloyati Paxtachi tumani shevalarida qo‘llanilib kelayotgan so‘zlar ham o‘rin olgan. Buni A. Navoiyning “Xamsa” asaridan keltirilgan quyidagi namunalarda ko‘rishimiz mumkin. Unda hozirgi o‘zbek adabiy tilidan tuzilishi jihatdan farq qilib, faqat shevalarda ishlatiladigan so‘zlar, adabiy tilda ma’nosi o‘zgarmagan holda, faqat shevalar o‘rtasida fonetik jihatdan farq qiluvchi so‘zlar mavjudligini ko‘rishimiz mumkin. Shunga ko‘ra ularni quyidagi ikki guruhga bo‘lib o‘rganib chiqdik, ya’ni:

1. O‘rganilayotgan shevalardagi so‘zlarni A. Navoiyning “Xamsa” asari tili bilan tahlil qilganda fonetik o‘zgarishlarga uchragan, hozirgi o‘zbek adabiy tilida esa ma’nosi o‘zgarmagan so‘zlar:

Yirtuq (Pax. t.sh.)	Yirtug‘ (“Xamsa” F.Sh. 13)	Yirtiq (O‘zTIL 4: 271)

¹ Ashirboyev S. “Alisher Navoiy asarlari tili va Andijon shevasi “. O‘zbekiston: til va madaniyat .,2020, 1: 6-b

² Murodova N. “O‘zbek tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi”. Fan.2002, 36-b

Qadi xam bo‘ldi go‘yo bu mihandin,
To‘ni **yirtug‘lari** ham bu tkandin.

Garav (Pax. t. sh)	Garav (“Xamsa”, S.I. 18)	Garov (O‘zTIL 1: 489)

Garav aylab erdi aroda bu so‘z,
Ki, sa’y aylab ulkim manga ochsa ko‘z.

Yilon (Pax. t. sh.)	Yilon (“Xamsa”, H.A. 13)	Ilon (O‘zTIL 2: 198)

“Mim”i **yiloni** damidin o‘t sochib,
Yo‘l boshida yotibon og‘zin ochib.

J Jonvar (Pax. t. sh.)	J Jonvar (“Xamsa” F.Sh. 147)	J Jonivor (O‘zTIL. 2:106)

Ko‘runub **jonvar** bahri ichra behad,
Nechuk dashti ichinda har nechuk dad.

Shalg‘am // Shalg‘om (Pax. t. sh.)	S Shalg‘am (“Xamsa” H.A. 121)	S Sholg‘om (O‘zTIL. 5: 593)

Oshig‘a kim solsa qilib ziynat-ish,
Zardagu **shalg‘am** kibi oltun – kumush

2. Nutqning ifoda vositalarini kuchaytirish va badiiylikni oshirish uchun ham adabiy tilda ham shevalarda mavjud bo‘lgan sinonim birliklarning A. Navoiyning “Xamsa” asarida uchrashi:

Ganja quyoshki, ko‘targach **alam**,
Ayladi so‘z mamlakatin yaq qalam.
(H. A. 39)

Kishi nokom **qayg‘u** uzra bo‘lg‘ay,
Ki tushga manzili suv uzra bo‘lg‘ay.

(F. Sh. 298)

O‘zin ko‘p domu dad o‘lturdi **g‘amdin**,
Yana ko‘p xastahol o‘ldi alamdin.

(F. Sh. 299)

Ushbu misralarda **alam**, **qayg‘u**, **g‘am** so‘zlari sinonimik qatorni hosil qilgan bo‘lib, ularning har biri o‘z funksiyasiga ko‘ra qo‘llangan.

Yoki:

Filotung‘a yuzlandi ul yerga ish,
Ki **jo‘gidin** o‘lg‘ay anga sarzanish.

(S.I. 176)

Jual andoqki, **lo‘liyi** siyahro‘y,
Yasar payvasta sahro dashtida go‘y.

(F. Sh. 333)

Ushbu misralarda esa shevalarda uchraydigan **jo‘gi** so‘zi bilan, adabiy tilda qo‘llaniladigan **lo‘li** so‘zi o‘zaro sinonimik qatorni hosil qilgan.

Ham ondin zarra tobu **iztirobi**,
Ham ondin mehri raxshon so‘zu tobu.

(F. Sh. 261)

Agar ham topsa tortib ko‘p **uqubat**,
Saranjomida bordur ko‘p suubat.

(F. Sh. 276)

Dedi, bu nech mazlumu **sitamkash**,
Falak bedodidin bo‘lg‘on **alamkash**.

(F. Sh. 164)

Yuqoridagi misralarda esa A. Navoiy “Xamsa”ning birgina “Farhod va Shirin” dostonida **iztirob**, **uqubat**, **sitam**, **alam** so‘zlari sinonimik qatorni hosil qilgan. Bu esa nutqning ifoda vositalarini kuchaytirib, badiiylilikni oshishiga xizmat qilgan. Bunday poetik nafosat faqat “Farhod va Shirin” dostonida emas “Xamsa”ning barcha bo‘limlarida uchraydi.

Alisher Navoiyning “Xamsa” asarida o‘zbek shevalariga xos so‘zlar ko‘plab qo‘llangan bo‘lib, biz faqat Paxtachi tumani shevalari misolida qiyosladik. Navoiy asarlarining buyukligi ham xalq shevalaridan mukammal foydalanilganidadir. Navoiy ijodi biz uchun katta maktabdir. Buyuk shoir o‘zining asarlari bilan mangu barhayot ekan, biz yoshlar uning asarlarini o‘rganishda va yangi-yangi qirralarni kashf etishda davom etmog‘imiz lozim. Alisher Navoiy bizning shamsul millatimiz, ya’ni millatimizning quyoshidir. Shunday ekan uni anglash va asarlarini chuqurroq o‘rganish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. “Alisher Navoiy asarlari tili va Andijon shevasi “. T.: O‘zbekiston: til va madaniyat 1, 2020.
2. Murodova N. “O‘zbek tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi”. T.: Fan. 2002.
3. A. Navoiy. “ Xamsa: Hayrat ul – abror ”. T.: G‘.G‘ulom. 2006.
4. A. Navoiy. “ Xamsa: Farhod va Shirin ”. T.: G‘.G‘ulom. 2006.
5. A. Navoiy. “ Xamsa: Sab’ai Sayyor ”. T.: G‘.G‘ulom. 2006.
6. A. Navoiy. “ Xamsa: Saddi Iskandariy ”. T.: G‘.G‘ulom. 2006.
7. A. Navoiy. “Xamsa: Layli va Majnun” . T.: Fan. 1991.
8. Madvaliyev. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” . T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1. 2. 4. 5. Jild. 2006-2008.

MUNDARIJA

Alisher Navoiy va mumtoz adabiyot

Ibrohim Haqqul (O‘zbekiston). Davr, shaxsiyat va she‘riyat.....	3
Hamidulla Boltaboyev (O‘zbekiston). “Hayrat...”dan boshlangan qalblarning sevimli kitobi.....	12
Nizomiddin Murodiy (Tojikiston). Alisher Navoiyning uyg‘ur adabiyotidagi izdoshlari.....	24
Zebo Qobilova, Musharraf Imomamaliyeva (O‘zbekiston). Alisher Navoiy va Qo‘qon shoirlari	31
Baxtiyor Fayzulloyev (Tojikiston). Nishotiy ijodida Navoiy an‘analari.....	35
Tulkin Sultanov (O‘zbekiston). Comparative analysis of tazhkiras of Alisher Navoi and Sadiqi beg Afshor Sadiqi.....	43
Roxila Ruzmanova (O‘zbekiston). History of receipt of Alisher Navoi's heritage samples in Turkey.....	51
Qodirjon Ergashev (O‘zbekiston). Alisher Navoiy asarlarida mash bo‘lish hodisasi talqini.....	59
Burobiya Rajabova (O‘zbekiston). Navoiy ijodida saqqolar obrazi va ifodali tasviri.....	62
Farida Karimova (O‘zbekiston). Debochalarda ustoz va zamondosh shoirlar e‘tirofi.....	68
Sirdaryoxon O‘tanova (O‘zbekiston). Navoiyning nozikta‘b izdoshi.....	73
Farruxbek Olim (O‘zbekiston). Navoiy asarlarida Hasan Ardasher.....	79
Muqaddas Saidakbarova (O‘zbekiston). Ijtimoiy-siyosiy qarashlar, badiiy tahayyul va talqinlar.....	84
Salomat Matkarimova (O‘zbekiston). Poetik tasvirda hazrat Navoiyga izdoshlik.....	88
Xosiyat Bekmirzayeva (Qirg‘iziston). Navoiy va Boburda tuyuq, fard va masnu‘.....	93
Gulchehra Xo‘janova (O‘zbekiston). Ahmad Yugnakiy hayoti va ijodini o‘rganishda Alisher Navoiy asarlarining ahamiyati.....	97
E‘zozxon Qobilova, Shirin Payg‘amova (O‘zbekiston). Mavzu va ohang mushtarakligi.....	101
Xolikova Nodira, Anora Temirova (O‘zbekiston). Arman o‘lkasining malikasi Shirin – turkiymi?.....	104

Dilrabo Kazakbayeva (O‘zbekiston). Navoiy soqiynomasi tadqiqi xususida.....	109
Nafisa Rahmanova (O‘zbekiston). Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonidagi o‘n go‘zal qiz obrazining genezisi.....	113
Zebo Saidjanova (O‘zbekiston). San’atkorlik dorulfununi.....	119
Ulug‘bek Sanaqulov (O‘zbekiston). Alisher Navoiy she’riyatida kiyiklar tasviri.....	123
Dilfuzaxon O‘rmonova, Ziyoda Nabiyeva (O‘zbekiston). Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonida tavoze’ haqiqati.....	129
Elnura Qurbonova (O‘zbekiston). Yassaviy va Navoiy ijodida faqr-u fano talqini.....	137
Munira Xudoyorova (O‘zbekiston). Alisher Navoiy qit’alarida “faloniy” turkumi.....	143
Afifa G‘aniyeva (O‘zbekiston). Alisher Navoiy lirikasida sababiyat va oqibat kategoriyasi.....	147
Nasiba Jo‘raqulova (O‘zbekiston). Alisher Navoiy tazkiralarda er va eran obrazining axloqiy-ma’naviy martabasi.....	151
Namuna Tursunova (O‘zbekiston). Muqimiyning Alisher Navoiy g‘azallariga tatabbulari.....	157
Dilmurod Asqarov (O‘zbekiston). Amiriyning Navoiyga muxammasi xususida	160
Mirzahakimova Dilobar (O‘zbekiston). Shermuhammad Munis ijodida Navoiy an’analar.....	164
Axmadaliyeva O‘g‘iloy. (O‘zbekiston) “Majolis un- nafa’is” asari xususida.....	167
Turg‘unpo‘latov Diyorbek (O‘zbekiston). Alisher Navoiyning Xuroson madaniy hayotida tutgan o‘rni.....	171

Alisher Navoiy asarlari poetikasi

Almaz Ulvi (Ozarbayjon). “Mahbub ul-qulub” asarining tadqiqi masalalari.....	175
Boqijon To‘xliyev (O‘zbekiston). “G‘aroyib us-sig‘ar”dagi g‘azallar sharhiga oid ayrim mulohazalar.....	184
Nurboy Jabborov (O‘zbekiston). “Siroju-l-muslimin”da e’tiqod va ma’rifat talqini.....	191
Ibrohim Yo‘ldoshev (O‘zbekiston). Moddiy boyliklar egasi bo‘lgan bir kajbahs haqida.....	202
Ilhom G‘aniyev (O‘zbekiston). Orifona g‘azalda ko‘pqatlamlilik...206	

Nodira Afoqova (O‘zbekiston). Alisher Navoiy lirikasida hayotiy tafsilotlarning badiiy-estetik funksiyasi.....	214
Dilshod G‘ayipov (O‘zbekiston). Alisher Navoiy hamda Ogahiy g‘azaliyotidagi oshiq obrazi xususida ba’zi mulohazalar.....	223
Tohir Xo‘jayev (O‘zbekiston). Navoiyning orifona g‘azallari.....	229
Nazzora Bekova (O‘zbekiston). “Devoni Foni”- “Maydon ul-balog‘at”.....	233
Zulayho Rahmonova (O‘zbekiston). Alisher Navoiy asarlarida shariat va tariqat mushtarakligi.....	240
Obidaxon Fayzullayeva, Azamat Fayzullayev (O‘zbekiston). “Lison ut-tayr” dostonida tasavvuf masalalari.....	250
Orzigul Hamroyeva (O‘zbekiston). Navoiy g‘azaliyotida musajja’ g‘azallarning o‘rni (“Favoyid ul-kibar” devoni asosida).....	257
Sojida Djurayeva (O‘zbekiston). Navoiy g‘azallarini sharhlash tamoyillari.....	262
Murodxoja Muxtorov (O‘zbekiston). Navoiy she’riyatida musiqiy istilohlarning badiiyat bilan uyg‘unligi.....	268
Zumriniso Kozimova (O‘zbekiston). Alisher Navoiy asarlarida masxara san’atiga doir tushunchalarning qo‘llanilishi.....	273
Dilnoza Rustamova (O‘zbekiston). Alisher Navoiy devonlaridagi tuyuqlar xususida.....	279
Zebo Berdiyeva (O‘zbekiston). G‘azallarda badiiy ko‘chim va majoz.....	283
Sarvinoz Jamolova (O‘zbekiston). Shoh G‘arib Mirzoga yozilgan marsiyaning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari.....	288
Gulchehra Mardonova (O‘zbekiston). Navoiy „Saddi Iskandariy“ dostonida sehrli ashyo va g‘aroyib voqea-hodisalar talqini.....	292
Kumush Davlataliyeva (O‘zbekiston). Navoiy g‘azallarida didaktik xarakter badiiyati.....	296
Zufnunabegim Axrorova (O‘zbekiston). “Nasoyim ul-muhabbat”da sa’j san’atining o‘rni.....	300
Sarvinoz Axmadqulova (O‘zbekiston). Badiiy ifoda va ma’nodagi uyg‘unlik.....	304

Alisher Navoiy asarlarining manbalari

Nasimxon Rahmonov, Komilxon Boqiyev (O‘zbekiston). A.N.Samoylovich va Navoiyshunoslik.....	308
Dilorom Salohiy (O‘zbekiston). Alisher Navoiy devonlarining Samarqand nusxalari.....	313
Sultonmurod Olimov (O‘zbekiston). Мировое значение, место и роль русских переводов произведений Алишера Навои.....	318
Osman Köse (Turkiya). Ali Şir Nevai’nin yetişmesinde devrin siyasi ve sosyal hadiselerinin etkileri.....	329
Yusufxon Tursunov (O‘zbekiston). Navoiyning Balxdagi faoliyatiga doir.....	335
Halimjon Zoirov (Tojikiston). Mavlono Jomiy va Alisher Navoiy maktublari matnshunosligi va islohi borasida bahs.....	342
Emel İslamoğlu (Turkiya). Ali Şir Nevai’nin yaşadığı dünyada iktisadi ve sosyal hayat.....	350
Abdurasul Eshonboboyev (O‘zbekiston). “Xamsa” va zamonaviy talqin.....	356
Durdona Rasulova (Tojikiston). Alisher Navoiyning “Hamsatul- mutahayyirin” asari va uning fors-tojikcha tarjimalari.....	362

Navoiyshunoslik masalalari

Maqsud Asadov (O'zbekiston). Barhayot navoiyshunoslar.....	370
Zebo Qobilova, Sug'diyona Ergasheva (O'zbekiston). Oriflik maslagi.....	376
Umed Karayev (O'zbekiston). Ayniyning navoiyshunoslik maktabi.....	380
Elmurod Nasrullayev (O'zbekiston). Navoiy tasavvufiy qarashlari Najmiddin Komilov talqinida.....	385
Mohigul Mavlonova (O'zbekiston). "Farhod va Shirin" dostoni Fitrat va Hamid Olimjon talqinida.....	390
Fayzullo Yaxyoyev (O'zbekiston). To'xtasin Jalolov ilmiy maqolalarida navoiyshunoslikka oid qarashlar.....	396
Guldasta O'ngalova (O'zbekiston). Navoiyning lirik asarlariga Rossiyada munosabat (N.Ivanov misolida).....	401

Alisher Navoiy va xalq og'zaki ijodi

San'atjon Sariyev (O'zbekiston). Farhod obrazining yangicha xalqona talqini	407
Ma'rifat Rajabova (O'zbekiston). Alisher Navoiy ijodida mifologik jang motivi.....	412
Venera Ataxanova (O'zbekiston). Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti	417
Yulduz Abdulhakimova (O'zbekiston). Navoiy va Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostonlarida xalq badiiy tafakkurining poetik sintezi	422
Fotima Erkinova (O'zbekiston). Xalq og'zaki ijodida Alisher Navoiy timsoli.....	427

Alisher Navoiy va zamonaviy adabiyot

Suvon Meli (O'zbekiston). Alisher Navoiyning ishq konsepsiyasi va "Romeo va Julietta".....	433
Shoira Axmedova (O'zbekiston). Esseda Alisher Navoiy obrazi talqini.....	438
Dilrabo Quvvatova, Aziza Ikromova. (O'zbekiston) Iqbol Mirzoning "Samarqand sayqali" she'riy dramasida Alisher Navoiy obrazi talqini....	443
Ergash Ochilov (O'zbekiston). Jamol Kamol ijodida Alisher Navoiyning o'rni.....	447
Gulbahor Ashurova (O'zbekiston). Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romani haqida.....	456

Barno Isakova (Qirg'iziston). Navoiy she'riyatining O'sh adabiy muhitiga ta'siri (Muhammadxon Maxjuriy ijodi misolida).....	463
Ra'no Fayzullayeva (O'zbekiston). Sirojiddin Sayyid ijodida navoiyona ohanglar.....	469
Hilola Raimova (O'zbekiston). "Navoiy" romanining qiyosiy tahlili.....	473

Alisher Navoiy va tilshunoslik masalalari

Abduraxim Nasirov, Usmonjon Ermatov (O'zbekiston). Alisher Navoiy hikmatli so'zlarida milliy-madaniy xususiyatlarning aks ettirilishi.....	480
Musajan Tadjibayev (O'zbekiston). Hermeneutics of lingvopoetic paradigms in Navai lyrics.....	487
Feruza Hasanova (O'zbekiston). Ajdodlar merosi - bebaho xazina ("Farhod va Shirin" dostonining Xitoy tiliga qilingan tarjimasi misolida).....	495
Sadoqat Sharipova (O'zbekiston). Alisher Navoiyning " <i>Xamsa</i> " asarida <i>makon</i> bildiruvchi so'zlarning ingliz tilida berilishi.....	499
Muqaddas Oqmamatova (O'zbekiston). Alisher Navoiy asarlari misolida milliy-madaniy frazeologizmlarning tarjimadagi adekvatligi masalalari.....	505
Nodira Barotova (O'zbekiston). Kichik janrda Alisher Navoiyning badiiy mahorati.....	510
Xilola Abdujabborova (O'zbekiston). Alisher Navoiy asarlarida "faylasuf" termini ma'nosini bildiruvchi so'zlar talqiniga doir.....	514
E'zoza Olimjonova (O'zbekiston). Alisher Navoiyning " <i>Xamsa</i> " asarida shevaga xos so'zlarning o'rni.....	518

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYI
O‘ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASI**

**ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY
MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI
№ 67**

(XALQARO KONFERENSIYA MATERIALLARI)

Muharrir: *M. Sayfullayev*
Badiiy muharrir: *F. Zoyirov*
Sahifalovchi: *U. Saidov*

Nashriyot litsenziyasi № 3988. 14.09.2020
Bosishga ruxsat etildi 05.02.2022. Bichimi 60x84 1/16.
«Times New Roman» garniturası. Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog‘i 33,6. Nashr bosma tabog‘i 30,1. Adadi 100.
Buyurtma № 9.

«ADAST POLIGRAF» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Sirg‘ali tumani, 7G-38, 3-uy, 14-xonadon
Tel.: 90 909 33 49.